

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 19

Видається з 2008 року

Ніжин
2026

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 4 від 28.05.2026 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 15 від 13.07.2026 р.)

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 3 від 29.07.2026 р.)

Редакційна колегія:

І. В. Мошик (голова), Г. В. Боряк, В. М. Горобець, А. П. Гриценко,
С. Ю. Зозуля, В. М. Крижанівський, О. І. Курок, Н. О. Мірошниченко,
В. С. Прокопчук, О. А. Чумаченко, Т. В. Чухліб, О. В. Ясь,
С. П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380–5444–23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі «Інтернет»
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення
Ідентифікатор медіа R30–02699
у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

Це видання здійснено за сприяння Фонду Катедр Українознавства у США

© Національний заповідник «Глухів», 2026
© Інститут історії України НАН України, 2026
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2026

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В. В. Пам'яткоохоронна діяльність в УСПР/УПСР як прояв спротиву російській окупації	5
Tytova O. M., Hrushko Y. O. Risk management and community-driven actions for preservation of Ukraine's Cultural Heritage during the war	9
Загрива Н. А. Основні тенденції забудови верхньої території Києво-Печерської лаври, зокрема її східної частини Митрополичого саду	13
Кириєвський В. Д. Церкви Коропської сотні в селах Риботин, Сохачі, Рождественське, Карильське, Билка, Краснопілля, Лукнів, Обтове, Погорілівка, Райгородок, Вільне	26
Мірошніченко Н. О. Честень Ніколі Терещенку у м. Глухові	48
Yanenko A. S. Photographing a doomed heritage: the 1930 images of the Svenskyi Dormition Monastery in the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra» collection	51
Товстоляк Н. М. До історії музеєфікації садиби Качанівка наприкінці ХХ ст.	61
Шишкіна Ю. А. Київська брама Глухівської фортеці – свідок незламності Глухова (до 260-річчя від початку будівництва)	65
Юсова О. М. Палеолітичні знахідки Ромену	70
Миколайко Т. А. Відомості про Софію Прозоровську (з роду Скоропадських): поховання у некрополі Троїцького монастиря м. Чернігова	75
Артемова Л. В. Дослідження старожитностей ранньомодерного часу у науковому доробку Юрія Коваленка	78
Бахтіна С. А. Наукові конференції з пам'яткоохоронної роботи на Слобожанщині 2022–2025 рр.	83

РОЗДІЛ ІІ. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

Дубина М. С. Чернігово-Сіверська земля очима іноземців другої половини ХVІІ–ХVІІІ століть	86
о. Юрій Мицик Сім документів про Глухівщину гетьманської доби	91
Мироненко Л. В., Ляшко О. Б. Кахлі ХVІІ–ХVІІІ ст. з фондів Національного заповідника «Глухів»: загальний погляд на колекцію	96
Мезенцев В. І. Західна колористика палацу І. Мазепи в Батурині: порівняльний аналіз	104

РОЗДІЛ ІІІ. НОВА ІСТОРІЯ

Іванченко Л. А. Склад населення села Дубовичі за переписом ревізії 1782 року	127
Лагута А. М. Формулярний список Дмитра Григоровича Ушинського	131
Котельницький Н. А. Побудова водогону у м. Чернігів як видатне досягнення ліберальних земців українського Полісся (1879–1886)	139
Нижник Л. М. Іллінська церква та її священнослужителі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	144
Крижанівський В. М. Взаємовідносини В. Іконникова та М. Демкова за матеріалами ф. ІІІ Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського	148

Рой С. В. Науково-педагогічна діяльність професора Олександра Сергійовича Грузинського в Ніжинському інституті народної освіти	156
Кужельна О. В. «Тут паразити не мають права голоса». До питання позбавлення виборчих прав українських громадян у 1920-ті роки (на прикладі міста Шостка)	158
Семешин Е. В. Репресії в Глухівському учительському інституті	167
Прокопчук В. С. Ще одна жертва сфабрикованої справи «Спілка визволення України»	180
Чурочкін О. А., прот. Відродження православного літургійного життя на Путивльській землі на початку 40-х рр. XX ст.	184
Ликова О. Г. Зооморфні форми у творчості Івана Білика	190
Печена А. В. Родина Шемшученків у культурному середовищі Глухова: мистецькі, наукові та краєзнавчі виміри діяльності	192
Гриценко А. П. Глухівський період творчості дослідника Сіверщини Олександра Ільїна (до 70-річчя від дня народження вченого)	199

РОЗДІЛ IV. МУЗЕЙНА СПРАВА

Май-Борода М. С. «Бесіди» святителя Іоанна Златоустого. Історія музейного стародруку за його провенієнціями	209
Кондратенко Н. Г., Кондратенко Т. К. Колекція авторської кераміки Федора Карикова у музейному зібранні: до питання реставрації та атрибуції	214
Горох М. В. Світлини 1920–1930-х років з колекції Корюківського історичного музею	220
Дейнеко С. М. Образ претендента на зайняття вакансії у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди (1944–1948 рр.)	237
Дзекелев Р. Є. Народні ігри Сіверщини та шляхи їх упровадження в роботі з утвердження національної ідентичності (на прикладі діяльності ГО «Козацький клуб “Гарда”»)	241
Пінчук Н. Ю. Етнографічний простір у Національному заповіднику «Глухів»: функціонування та залучення аудиторії	244
Блохіна В. В. Чернігівський дитинець XI–XIII ст. у віртуальному вимірі: проблеми та перспективи візуалізації	251
Жукова С. П., Маслюк О. І. Від храмової ікони до музейного експоната	258
АВТОРИ	262

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 725(477)

В. В. Вечерський

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ В УСРР/УРСР ЯК ПРОЯВ СПРОТИВУ РОСІЙСЬКІЙ ОКУПАЦІЇ

Статтю присвячено проблематиці коректного суспільно-політичного контексту, в якому слід розглядати діяльність українських пам'яткознавців і пам'яткоохоронців на історичному етапі російської окупації України протягом ХХ ст. під час існування підкупаційного квазідержавного утворення УСРР/УРСР. Ця суто професійна наукова й культурницька діяльність, спрямована у кінцевому підсумку на збереження української ідентичності, була одним із проявів беззбройного, але послідовного й упертого опору російській окупації. Автор цього тексту був одним із учасників зазначеного руху опору на його фінальному етапі 1985–1991 рр. Без такого опору відродження України до самостійного буття після 1991 р. було би ще проблематичнішим, на кшталт сусідньої Білорусі.

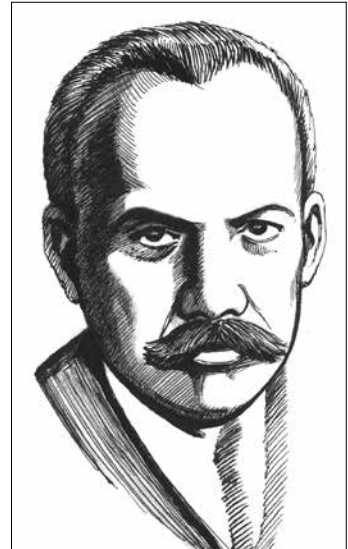
Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, окупація, пам'яткознавство, пам'яткоохоронна діяльність.

Теперішня російсько-українська війна з тимчасовою окупацією частини території України і запровадженням там російського окупаційно-терористичного режиму уможливорює і навіть робить необхідним більш осмислений погляд на історію країни протягом ХХ ст. та окремі її аспекти. Одним із найважливіших є пам'яткоохоронний, оскільки саме пам'яткознавство та охорона культурної спадщини значною мірою забезпечують збереження ідентичності кожної нації. Протягом ХХ ст. тривалий час (1920–1991 рр.) більша частина території України перебувала під російською окупацією. Цей факт намагалися протягом усього періоду замаскувати шляхом створення і функціонування цілком підпорядкованих Москві окупаційних режимів під назвами Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1936 р.) та Українська Радянська Соціалістична Республіка (після 1936 р.). Протягом усього цього часу українські музейники, мистецтвознавці, архітектори, реставратори, учені переймалися збереженням національного культурного надбання – як нерухомих пам'яток культурної спадщини, так і рухомих культурних цінностей. Їхня подвижницька діяльність ще ніколи не розглядалася системно – як організований опір російській окупації. Тепер саме час зробити таке дослідження.

З'ясовуючи це питання, ми спираємося на праці попередників, котрі вивчали як розвиток пам'яткоохоронної сфери на теренах України загалом (В. Акуленко [1], Т. Геврик [2], С. Заремба [3], О. Нестуля [4], О. Рибалко [5, с. 104–115]), так і діяльність провідних фахівців цієї сфери – пам'яткознавців і пам'яткоохоронців: Ф. Ернста [6], П. Жолтовського [7, с. 268–270], Г. Логвина [8, с. 197–264], М. Макаренка [9], Г. Павлуцького [10], С. Таранушенка [11, с. 7–18], М. Цапенка [12, с. 151–171], братів Щербаківських [13], П. Юрченка [14,

с. 61–65], Д. Яблонського та інших. Неоціненне джерельне значення мають опубліковані свого часу в журналі «Пам'ятки України» мемуари В. Щербаківського – не тільки фактографією, а й потужним антиімперським, визвольним духом, яким сповнені його тексти [15, с. 22–193].

Пам'яткоохоронна діяльність на теренах так званої підросійської України стала осмисленою і вельми активною від початку ХХ ст. завдяки зусиллям українських науковців і культурних діячів. Досить

Микола Омелянович Макаренко
(розстріляний)

зазначити, що київський професор Г. Павлуцький був першим, хто створив 1911 р. проєкт закону про охорону давніх пам'яток у Російській імперії. Під час Української революції 1917–1921 рр. пам'яткоохоронна діяльність в УНР, Українській державі за правління гетьмана П. Скоропадського та учаси Директорії набула такого розмаху, що російсько-більшовицький окупаційний режим не зміг її знищити одразу, попри поразку українських визвольних змагань. Більшовики попервах зберігали видимість якоїсь української автономності й у 1919–1921 рр. координаційним центром в організації досліджень історико-культурної спадщини в Україні став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС), створений при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу. У різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська-Василенко, Ф. Шміт та інші видатні діячі науки і культури. ВУКОПМіС здійснював функції реєстрації, охорони, популяризації пам'яток, націоналізації найвизначніших з них. Ще від жовтня 1918 р. розпочато першу реєстрацію пам'яток. Незважаючи на зміни режимів і прихід до влади різних урядів, на облік було поставлено 2350 об'єктів. Найактивнішою ця діяльність була у березні-липні 1919 р. Проте вже у 1920 р. стала очевидною невідповідність задекларованих окупаційною владою гасел щодо збереження культурної спадщини та реального стану справ. Відомий вчений, член ВУКОПМіСу Ф. Шміт з тривогою зазначив паростки

загальної байдужості до пам'яток мистецтва і старовини та занепад пам'яткоохоронної роботи. І на підтвердження цього наступного року було припинено діяльність більшості аналогічних губернських комітетів. А протягом 1921–1922 рр. сталася самоліквідація й центральних управлінських структур, начебто через нестачу коштів. Після цього певний час функції головної державної установи у справах охорони пам'яток історії та культури виконував Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який розпочав діяльність як Археологічна комісія, створена 1921 р. на загальних зборах Всеукраїнської академії наук. Серед найважливіших першорядних завдань залишався облік пам'яток. Тому в середині 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота з виявлення, реєстрації та дослідження пам'яток, почала впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки. Проте створити загальну методику обліку на той час не вдалося, а загальнореспубліканський облік пам'яток залишився незавершеним.

Тоді розпочали виявляти і брати на облік «пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською війною». Зокрема, було зареєстровано історико-революційні пам'ятки Очакова. Скориставшись цим приводом, українські діячі попрацювали з тим, щоб на державний облік було взято щось важливе суто українське – пам'ятні місця, пов'язані з життям Т. Шевченка у селах Моринцях і Кирилівці, Г. Сковороди в Лохвицькому районі на Полтавщині, діяльністю Тульчинської управи декабристів на Поділлі. Академік М. Грушевський порушив питання про дослідження київських некрополів.

В умовах офіційно запровадженого антирелігійного курсу під загрозою знищення опинилися пам'ятки, в першу чергу, культової архітектури. Проведення загальносоюзних акцій щодо вилучення речей із музеїв з метою продажу їх за кордон, утилізація речей культового призначення – усе це виконувалося за наказом російського окупаційного режиму й призвело до катастрофічних втрат культурних цінностей. Кампанія вилучення церковних цінностей довела українським патріотичним силам необхідність активізації заходів щодо охорони пам'яток, доцільність тісного співробітництва пам'яткоохоронних органів з широкими колами громадськості, передусім із Всеукраїнською академією наук, її Археологічним комітетом. У 1926 р. українська інтелігенція та краєзнавці прагнули об'єднатися навколо Українського комітету охорони пам'яток культури, який намагалися створити при Народному комісаріаті освіти УСРР. До нього мали увійти представники від державних установ – Укрнауки, Всеукраїнської академії наук, Інституту марксизму, Іспарту ЦК КП(б)У, Наркомату внутрішніх справ, а також відомі вчені – пам'яткознавці Д. Багалій, М. Грушевський, Ф. Ернст, С. Таранушенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші. Проте створити цей комітет так і не вдалося.

Першим нормативним актом в Україні, в якому вирішено питання обліку пам'яток, визначено порядок їх утримання та охорони, а також управління пам'яткоохо-

ронною сферою, стало Положення про пам'ятки культури й природи, затверджене Постановою ВУЦВК і РНК УСРР 16.06.1926 р. Відповідно до Положення, реєстрації підлягали усі пам'ятки на території України, що мали наукове, історичне та мистецьке значення. Їх поділяли за категоріями на пам'ятки республіканського та місцевого значення, а особливо цінні з них могли за постановою РНК УСРР оголошуватися заповідними.

1927 р. Укрнаука виступила з ініціативою створення крайових комісій з представників зацікавлених установ для допомоги інспекторам у проведенні пам'яткоохоронних заходів. Такі комісії створили в різних регіонах України. На початок 1929 р. діяло 12 округових та місцевих комісій, які разом із комісіями крайових інспектур з охорони пам'яток склали нечисленний актив пам'яткоохоронного руху в Україні.

Протягом 1926–1929 рр. ішов процес створення рішеннями ВУЦВК і РНК УСРР державних історико-культурних заповідників (музеїв-заповідників): Всеукраїнського музейного городка (Києво-Печерська лавра) 1926 р. з низкою музеїв, Монастиря Босих кармелітів у Бердичеві 1928 р., Фортеці в Кам'янці-Подільському 1928 р., Замку князів Острозьких у Старокостянтинові 1929 р. У 1929 р. створено заповідники у Чернігові, Новгороді-Сіверському (Спасо-Преображенський монастир), у Києві – Кирилівська церква, дендропарк «Софіївка» в Умані, Устимівський дендропарк поблизу Кременчука. Разом із заповіданими раніше Ольвією і могилою Т. Шевченка у Каневі це становило 9 закладів у віданні Наркомосу УСРР. Качанівка була оголошена заповідником не рішенням ВУЦВК і РНК, а рішенням Ніжинського округового виконавчого комітету; аналогічним рішенням Запорізького – оголошено заповідником «Кам'янські кучугури».

Проте окупаційна влада «вчасно» схаменулася і не допустила створення заповідника «Київський акрополь» на місці Десятинної церкви й князівських палаців епохи Давньої Русі, а також заповідників у Путивлі (на базі Мовчанського монастиря), античного поселення на острові Березань, садиб письменників М. Гоголя у с. Василівці на Полтавщині та М. Коцюбинського у Вінниці. Зрештою, навіть більшість легалізованих заповідників припинили свою діяльність у другій половині 1930-х рр.

Ще на початку 1926 р. Наркомос УСРР утворив Інспектуру охорони пам'яток культури Укрнауки, на яку покладено функції класифікації, дослідження, реєстрації та реставрації пам'яток. Важливою функцією була інспекційна діяльність. Для її організації створили за регіональним принципом чотири крайові інспектури охорони пам'яток культури:

- у Києві – на чолі з проф. Федором Ернстом (на базі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка);
- у Харкові її очолив проф. Стефан Таранушенко (ВУАК ВУАН);
- у Дніпропетровську – Павло Козар (Історичний музей);
- в Одесі – проф. Сергій Дложевський (Історико-археологічний музей).

Стефан Андрійович Таранушенко
(ув'язнений)

Петро Григорович Юрченко (позбавлений роботи як «націоналіст і німецько-фашистський колаборант»)

Петро Тимофійович Тронько (поцатило дожити до незалежності України)

Тоді всю територію УСРР розподілено між цими чотирма інспектурами, які діяли до 1934 р., коли окупаційний режим розпочав арешти українських пам'яткоохоронців, справедливо вбачаючи в них своїх прихованих ворогів. Це призвело до радикального перевороту в пам'яткоохоронній справі зі знищенням як фахівців, так і самих пам'яток. При цьому ухвалені раніше акти законодавства не скасовано, але їх системно ігнорували органи влади усіх рівнів. Все це породило катастрофічні наслідки, які змушена була визнати й сама окупаційна влада, проте винуватцями вона оголосила своїх супротивників, яких репресувала. У постанові РНК УРСР 27.06.1938 р. «Про музеї України» визнано, що внаслідок шкідницької роботи банди викритих ворогів народу в органах Народного комісаріату освіти УРСР, Управління в справах мистецтв при Раді Народних комісарів УРСР, Народного комісаріату земельних справ УРСР майже всі музеї і пам'ятки культури знаходяться в незадовільному стані.

Ситуацію мав би виправити черговий «комітет», який від серпня 1940 р. почали створювати на папері, але так і не встигли, бо 22.06.1941 р. розпочалася Німецько-радянська війна, яка зумовила інші пріоритети – властиві воєнному часу.

Найхарактернішим явищем російської окупації України протягом ХХ ст. є максимально можливе, відповідно до ресурсів влади, знищення як українських пам'яток культурної спадщини, так і тих, хто їх захищав або міг би захищати. Активні пам'яткоохоронці були репресовані всі без винятків – Ф. Ернст, П. Жолтовський, М. Макаренко, Є. Спаська, С. Таранушенко та багато інших [16]. Д. Щербаківського довели до самогубства [17, с. 127–136], М. Біляшівського від репресій урятувала передчасна смерть [18, с. 237–239], Г. Лукомського [19, с. 4–12] і В. Щербаківського [20, с. 328–330] – еміграція. Після 1950-х рр. прямі ре-

пресії проти особистостей припинено, проте значно удосконалено практиковані репресивними органами методи тиску, залякування і контролю.

Нищення української архітектурної спадщини пройшло чотири етапи протягом 1928–1991 рр., кожен з яких мав певну специфіку, але на кожному з них боротьба проти окупаційного режиму на пам'яткоохоронному полі не припинялася. Саме завдяки цій боротьбі ми маємо хоча б якусь частку збереженої архітектурної спадщини і уявлення українського суспільства про те, що ця спадщина заслуговує на збереження і пошанування.

У ті періоди, коли на теренах України прямі руйнування пам'яток не застосовували, вони нищилися ніби самі собою. Держава-окупант вважала, що охорона пам'яток є марнотратством. Тому навіть куці державні списки пам'яток протягом 1960-х рр. були скорочені: архітектурних – на 36 % (на 740 одиниць), історичних – на 23 % (на 6701), переважно за рахунок пам'яток так званого дожовтневого періоду. Кошти на реставрацію не виділяли. Такою була державна політика СРСР, неодноразово підтверджена виступами лідерів (М. Хрущова) та керівними документами.

Певні позитивні зміни у цій сфері започатковано 1962 р., коли на ім'я секретаря ЦК КПРС Л. Іллічова пішли колективні й індивідуальні звернення науковців: 03.02.1962 р. був поданий лист від колишнього радянського репресованого, доктора історичних наук, лауреата Ленінської премії М. Вороніна і його однодумців з конкретними пропозиціями щодо пам'яткоохоронної справи. Лист мав назву «Тяжке становище в охороні пам'яток». Унаслідок цього режим пішов на послаблення і дозволив пам'яткоохоронну діяльність у суворо обмежених рамках. Спершу у Москві, а потім і в Києві вирішили обурену громадськість зібрати разом, щоби відповідним органам легше було її контролювати. Так виникли

добровільні товариства охорони пам'яток історії та культури. Зі створенням 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) відбулося помітне пожвавлення пам'яткоохоронної діяльності. До Товариства пішли працювати на громадських засадах люди, явно опозиційні щодо окупаційного режиму, зокрема історики М. Брайчевський, О. Компан, О. Апанович, Я. Дзира, мистецтвознавці Г. Логвин, Л. Міляєва, художник В. Забашта та багато інших. Як і більшість радянських дисидентів, вони вимагали від влади зовсім небагато: «виконуйте свої ж закони». Виходячи з цього імперативу, діяльність товариства була настільки успішною, наскільки з року в рік ослаблювався російський окупаційний режим. Без цього будь-яка корисна діяльність у протистоянні з владою була б неможливою. Працівниками й активістами УТОПІК виконано значну й плідну роботу в галузі охорони, вивчення і пропаганди пам'яток. Академіка й голову УТОПІК П. Тронька, попри його великі заслуги й поважний вік, влада не раз піддавала нагінкам за діяльність, у якій вбачали шкідливе для окупаційного режиму «захоплення старовиною, її ідеалізацію, неконкретне ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях». При цьому багато конкретних заходів в охороні пам'яток фінансувало своїми коштами УТОПІК, зокрема реставрацію численних пам'яток архітектури по всій Україні, створення Музею народної архітектури та побуту на околиці м. Києва тощо. Видано величезну кількість помічної для уявленої нації друкованої продукції, у т. ч. й систематично виходив журнал «Пам'ятки України».

Що стосується державної пам'яткоохоронної політики в УРСР, то протягом 1970-х – 1980-х рр. вона була лукавою: декларували збереження пам'яток, а на ділі відбувалося неухильне знищення їх – в основному, з ідеологічних міркувань. Декларування правильних настанов знайшло законодавче втілення. Протягом 1976–1978 рр. в СРСР та УРСР з'явилися закони про охорону та використання пам'яток історії та культури, такі ж лицемірні й непослідовні, як і все, що робила окупаційна влада. Бажаючи бути респектабельними і представити це законодавство світовій спільноті як цивілізоване, політична система, проте, втілила в ньому мракобісну компартійну «теорію» про дві культури (демократичну і буржуазну) в одній національній. Як висновок, усе, пов'язане зі старою, «поганою» культурою, підлягало знищенню. Тому й зазначене законодавство декларувало охорону пам'яток, але не забезпечувало її.

Тож осмислюючи наше підкупаційне минуле, слід чітко розуміти, що національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом ХХ ст. Українською особливістю є те, що більшість руйнувань були не воєнними за часом і обставинами, а «мирними», тобто складниками цілеспрямованої державної політики російської окупаційної влади. Причому в першу чергу нищили ті об'єкти, які були віхами національної історії, становили основу духовності традиційного українського суспільства. Укра-

їнські фахівці протягом усього радянського періоду чинили опір окупаційній владі та її політиці. Цей спротив створив основу для осмисленої пам'яткоохоронної діяльності в незалежній Україні. Суто професійна наукова й культурницька діяльність, спрямована у кінцевому підсумку на збереження української ідентичності, була одним із проявів беззбройного, але послідовного й упертого опору російській окупації. Автор цього тексту замолоду був одним із учасників зазначеного руху опору на його фінальному етапі 1985–1991 рр., а саме – членом республіканського правління УТОПІК та головою його Республіканської інспекції з охорони пам'яток. Тому як учасник і спостерігач автор стверджує, що без такого опору відродження України до самостійного буття після 1991 р. було би ще складнішим і непевнішим, десть на кшталт сусідньої Білорусі.

ДЖЕРЕЛА

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. 274 с.
2. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк : Український музей, 1987 (друге видання). 64 с.
3. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.
4. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. Київ, 1995. Частина 1: 1917 р. – середина 20-х років. 280 с.; Частина 2: Кінець 20-х – 1941 рр. 216 с.
5. Рибалко О. На похилій площині. Пам'ятки України: історія та культура. 1997. № 2. С. 104–115; Руїнники і оборонці. Пам'ятки України: історія та культура. 1995. № 1. С. 106–133.
6. Білокінь С. В обороні української спадщини. Історик мистецтва Федір Ернст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 356 с.
7. Овсійчук В. Павло Жолтовський як дослідник українського іконопису XVII–XVIII ст. *Народознавчі зошити*. 1995. № 5. С. 268–270.
8. Пучков А. Григорій Логвин про українське мистецтво, сутність архітектури і призначення людини. *Між навігаційними щоглами: Профілі українських мистецтвознавців (архітектура і візуальне мистецтво)*. Київ : Дух і літера, 2018. С. 197–264.
9. Макаренко Д. Микола Омелянович Макаренко. Київ : Наукова думка, 1992. 168 с.
10. Пучков А. Мистецтвознавець Григорій Павлуцький, перший український. Нью-Йорк : Алмаз, 2018. 144 с.
11. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства. Таранушенко С. А. *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.*: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенківські студії, ілюстрації, довідкові матеріали. Харків : Савчук О. О., 2011. С. 7–18.
12. Ленченко В. Михайло Цапенко. Пам'ятки України: історія та культура. 2002. № 2. С. 151–171.
13. Щербаківський В., Щербаківський Д. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. 472 с.
14. Перевальський В. Петро Юрченко і його остання праця. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2007. № 3. С. 61–65.
15. Щербаківський В. Мемуари. Пам'ятки України. 2007. № 4. С. 22–193.
16. Тронько П. (ред.). Репресоване краєзнавство. Київ : Рідний край, 1991. 478 с.
17. Ернст Ф. Данило Михайлович Щербаківський: пам'яті дослідника. *Бібліологічні вісти*. 1928. № 1. С. 127–136.
18. Грушевський М. Академік Микола Федотович Біляшівський. 1867–1926 [некролог]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 237–239.
19. Гирич І. Поет архітектури Георгій Лукомський. *Хроніка 2000* : укр. культуролог. альм. 2005. Вип. 61/62. С. 4–12.
20. Мірчук І. Проф. д-р В. Щербаківський (1876–1957). *Визвольний шлях*. Лондон, 1957. Ч. 3. С. 328–330.

Vechersky V. V. Monument protection activities in the USSR as a manifestation of resistance to the Russian occupation

The article is devoted to the issue of the correct socio-political context in which the activities of Ukrainian monument historians and monument conservators should be considered at the historical stage of the Russian occupation of Ukraine during the 20 th century during the existence of the occupation quasi-state formation of the Ukrainian SSR. This purely professional scientific and cultural activity, aimed ultimately at preserving Ukrainian identity, was one of the manifestations of unarmed, but consistent and stubborn resistance to the Russian occupation. The author of this

text was one of the participants in the mentioned resistance movement at its final stage in 1985–1991. Without such resistance, the revival of Ukraine to independent existence after 1991 would have been even more problematic, like neighboring Belarus.

Keywords: monuments, cultural heritage, occupation, monument studies, monument protection activities.

REFERENCES

1. Akulenko, V. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [Protection of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv : Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
2. Hevryk, T. (1987). *Vtracheni arkhitekturni pamiatky Kyieva* [Lost architectural monuments of Kyiv]. New York : Ukrainskyi muzei. [in Ukrainian].
3. Zaremba, S. (2002). *Narysy z istorii ukrainskoho pamiatkoznavstva* [Essays on the history of Ukrainian heritage studies]. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo Aratta». [in Ukrainian].
4. Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini : 1917–1941 rr.* [The fate of church antiquities in Ukraine : 1917–1941]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Rybalko, O. (1997). *Na pokhlyli ploshchyni* [On an inclined plane]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 2, pp. 104–115. [in Ukrainian].
6. Bilokin, S. (2006). *Voboroni ukrainskoi spadshchyny. Istoryk mystetstva Fedir Ernst* [In Defense of Ukrainian Heritage. Art Historian Fedir Ernst]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Ovsichuk, V. (1995). *Pavlo Zholtovskiy yak doslidnyk ukrainskoho ikonopysu XVII–XVIII st.* [Pavlo Zholtovsky as a researcher of Ukrainian icon painting of the 17th–18th centuries] *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic notebooks*, 5, pp. 268–270. [in Ukrainian].
8. Puchkov, A. (2018). *Hryhorii Lohvyn pro ukrainske mystetstvo, sutnist arkhitektury i pryznachennia liudyny* [Hryhorii Logvin on Ukrainian art, the essence of architecture and the purpose of man]. *Mizh navhatsiinymy shchohlamy: Profili ukrainskykh mystetstvoznavtsiv (arkhitektura i vizualne mystetstvo)*, pp. 197–264. Kyiv : Dukh i litera. [in Ukrainian].
9. Makarenko, D. (1992). *Mykola Omelianovych Makarenko* [Mykola Omelianovych Makarenko]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Puchkov, A. (2018). *Mystetstvoznavets Hryhorii Pavlutskyi, pershyi ukrainskyi* [Art critic Hryhorii Pavlutskyi, the first Ukrainian.]. New York : Almaz. [in Ukrainian].
11. Bilokin, S. (2011). *Veleten mystetstvoznavstva* [Giant of art history]. *Taranushenko S. A. Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. : monografichni vydannia, statii, retsenzii, dodatky, taranushenkoznavchi studii, ilustratsii, dovidkovi materialy*, pp. 7–18. Kharkiv : Savchuk O. O. [in Ukrainian].
12. Lenchenko, V. (2002). *Mykhailo Tsapenko* [Mykhailo Tsapenko]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 2, pp. 151–171. [in Ukrainian].
13. Shcherbakivskiy, V., Shcherbakivskiy, D. (2015). *Ukrainske mystetstvo : v dvokh tomakh z dodatkami* [Ukrainian Art: in two volumes with appendices]. Kharkiv : Vydavets Savchuk O. O. [in Ukrainian].
14. Perevalskiy, V. (2007). *Petro Yurchenko i yoho ostannia pratsia* [Petro Yurchenko and his latest work]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 3, pp. 61–65. [in Ukrainian].
15. Shcherbakivskiy, V. (2007). *Memuary* [Memoirs]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 4, pp. 22–193. [in Ukrainian].
16. Tronko, P. (Ed.) (1991). *Represovane kraieznavstvo* [Repressed local history]. Kyiv : Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
17. Ernst, F. (1928). *Danylo Mykhailovych Shcherbakivskiy : pamiaty doslidnyka* [Danylo Mykhailovych Shcherbakivsky: remembering the researcher]. *Bibliolohichni visty – Bibliological news*, 1, pp. 127–136. [in Ukrainian].
18. Hrushevskiy, M. (1926). *Akademik Mykola Fedotovych Biliashivskiy. 1867–1926* [Academician Mykola Fedotovych Bilyashivsky. 1867–1926]. *Ukraina – Ukraine*, 2–3, pp. 237–239. [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2005). *Poet arkhitektury Heorhii Lukomskiy* [Poet of Architecture Georgy Lukomsky]. *Khronika 2000 – Chronicle 2000*, 61–62, pp. 4–12. [in Ukrainian].
20. Mirchuk, I. (1957). *Prof. d-r V. Shcherbakivskiy (1876–1957)* [Prof. Dr. V. Shcherbakivskyi (1876–1957)]. *Vyzvolnyi shliakh – The Path of Liberation*, 3, pp. 328–330. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

UDC [725.182.728.81] (477)

O. M. Tytova
Y. O. Hrushko

RISK MANAGEMENT AND COMMUNITY-DRIVEN ACTIONS FOR PRESERVATION OF UKRAINE'S CULTURAL HERITAGE DURING THE WAR

With the onset of the full-scale war in Ukraine, all Cultural Heritage assets – both immovable and movable – have faced the risk of damage or even destruction. The analysis demonstrates that, with the support of the international professional community, Ukraine has established several key crisis-response structures. These institutions focus both on providing practical assistance to cultural organizations and on preparing methodological guidelines on the topic.

The analysis of recommendations prepared by state bodies, international institutions and public organizations, methodological developments on the protection and preservation of immovable Cultural Heritage sites and museum objects, practical steps aimed at their implementation during wartime leads to several conclusions: it is essential to position Cultural Heritage as an element of national security; to use it as a resource for sustainable development; to intensify the promotion of Ukrainian heritage at the European and global levels; to improve digitalization systems for heritage sites; and to expand collaborative preservation projects with relevant international institutions. Marketing plays an important role in increasing visibility and public engagement with Cultural Heritage.

Key words: Cultural Heritage, Ukraine, Kyiv, digitalization of heritage assets, marketing, heritage-protection projects, Museum, preservation.

The full-scale invasion launched in February 2022 against the sovereign state of Ukraine, its people, way of life, traditions, culture, and European orientation has affected all spheres of existence. This fully applies to cultural heritage, its preservation, protection, and its role as a component of national security [1]. One of the state's primary tasks during wartime is to ensure the safeguarding of the nation's invaluable cultural assets.

This article aims to analyze existing research in the field of cultural heritage protection, as well as the efforts of governmental institutions, civil society organizations, and the international community to systematize activities related to documenting the destruction of immovable cultural heritage assets, the looting of museums, and the development of preventive measures to avert the loss of historical and cultural monuments. Additionally, the authors examine the potential for applying management practices within these processes.

The issues outlined above are examined in numerous studies by heritage scholars, architectural historians, archaeologists, historians, cultural theorists, and museum experts. Among the leading contributors are S. Havryliuk, R. Man-kovska, A. Horkova, H. Denysenko, O. Kharlan, A. Buiskykh, S. Taranenko, S. Shydlovskiy, and V. Zotsenko. The findings of these academic and applied works have been presented at scientific and practical conferences, published in conference proceedings, individual articles, thematic collections, and monographs. However, the most comprehensive and up-to-date information is found in mass media sources, which regularly report the latest developments on this topic. State bodies responsible for the protection of cultural heritage, along with the academic and preservation communities, focused on developing rapid-response measures for recording damage in-

flicted on monuments and cultural heritage, drawing on international experience and legal instruments, primarily the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict [2]. The Ministry of Culture of Ukraine (hereinafter – the Ministry of Culture) held regional training seminars for representatives of local communities and heritage professionals, and prepared guidelines on how heads of cultural institutions, particularly museums, should act in case of danger [3].

As a result of Russian aggression, 1723 cultural heritage sites have been destroyed or damaged across 18 regions of Ukraine, including museum buildings, religious structures, monuments, other works of monumental art, and archaeological sites (according to data as of 15.04.2026). The only exception is the regulation of urgent works on cultural heritage sites damaged as a result of military actions by the aggressor state, which is set out in a separate legal act [4]. To address this gap, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted a resolution on 15 November 2022 “On the Approval of the Procedure for Certain Types of Works on Cultural Heritage Sites Under Martial Law.” The document applies to a clearly defined range of works: emergency stabilization, urgent conservation, and repair. In line with amendments made on 9 July 2022 to the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law,” the list of measures under martial law was supplemented by a provision allowing “the evacuation of material and cultural assets in state ownership in the event of a threat of their damage or destruction.”

Preventive protective measures have also been implemented. Practical steps were taken to safeguard urban monuments by surrounding them with sandbags and protective shields. Museum exhibitions were dismantled, collections transferred to storage, and the most valuable items evacuated to western regions of Ukraine or in some cases to other European countries. Museum buildings – many of which are themselves historic architectural monuments – were protected using available materials. Substantial assistance was and continues to be provided by international governmental and non-governmental organizations, including UNESCO, OSCE, the Blue Shield, ICOMOS, ICOM, and ICCROM [5; 6]. In several European countries, special support centers for Ukrainian museums were established; for example, a Committee for Aid to Ukrainian Museums was founded in Poland. Under the auspices of ICOM, a Network for the Protection of Cultural Property of Ukraine emerged, bringing together museums in Croatia, Finland, Germany and other countries [7]. The United States provides assistance for the protection of cultural heritage through several programs, including the “Ukraine Cultural Heritage Response Initiative” (with grants totaling 1 million USD) and the U.S. Ambassadors Fund for Cultural Preservation (AFCP – “Heritage for Resilience”). The International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas (ALIPH), supported by substantial funding from the German Federal Ministry of Culture, and Ukraine Art Aid Center have been consistently supplying humanitarian aid in the form of specialized equipment for Ukrainian museums, libraries, and

archives [8]. As of 31 December 2025, more than 900 cultural institutions have received such support.

With the backing of the international professional community, several key crisis-response structures have been established in Ukraine: the Museum Crisis Center, the Heritage Rescue Headquarters, the Team Europe for Cultural Heritage in Ukraine initiative (launched in Rome on 15 July 2025 to coordinate EU member states’ efforts concerning Ukraine’s cultural heritage), as well as other specialized groups focused on identifying and preventing threats to heritage [9]. A Rapid Response Instruction for Museums in Areas of Military Operations, Armed Conflicts, Terrorist Attacks, and Other Emergencies has been developed.

At the level of national policy, the National Council for the Recovery of Ukraine has been established under the Cabinet of Ministers, bringing together representatives of ministries and local military administrations. Among priority areas of activity are the protection and restoration of cultural heritage assets, as emphasized in the Plan of Measures for the Post-War Recovery and Development of Ukraine. In 2025, the Ukrainian Cultural Heritage Fund was created to provide grant and loan financing for heritage-protection organizations. The Fund is expected to become a key mechanism for coordinating and managing international financial support aimed at preserving and restoring Ukraine’s cultural heritage. Its main tasks include attracting donor contributions, organizing competitive project calls, supporting digital transformation in the heritage sector, and strengthening the professional community. In 2026, the Interdepartmental Working Group on the Protection of Cultural Heritage began operating under the National Security and Defense Council, the main task of which are to strengthen the system of protection of cultural heritage by forming effective mechanisms for analysis, coordination, and prompt response to existing threats: evacuation of cultural values from frontline areas, restoration of damaged objects, and creation of a unified register of cultural heritage.

One particularly grave aspect of the aggressor’s criminal activity is the large-scale theft of museum objects from the State Museum Fund of Ukraine, carried out in museums located in temporarily occupied territories of Crimea, Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia, and Kherson regions, often under the pretext of “evacuation,” touring exhibitions, or “restoration.” As of early 2026, Ukraine has more than 500 state museums, as well as municipal, departmental, reserve, private, and community museums, museum rooms, and branches, totaling over 5000 institutions with collections that cover a wide range of themes [10]. Before the war, the state portion of the Museum Fund of Ukraine comprised over 12 million items; approximately 1.7 million remain in temporarily occupied territories [11].

In January 2023, The New York Times published an article, documenting the destruction and illegal removal of museum objects. The authors note that this looting of Ukraine’s cultural heritage may be the largest since the Second World War [12]. According to the Prosecutor’s Office of Ukraine, in

Kherson alone Russian forces stole more than 15000 museum objects. The occupiers looted or completely destroyed more than 30 museums, including institutions in Mariupol, Melitopol, and Kherson [13].

The primary challenge for museum workers at the outset of the full-scale invasion was the preservation of collections. Staff in many institutions immediately began dismantling exhibitions, compiling lists of objects and protocols for their storage, and negotiating evacuation to relatively safer regions. Acute shortages of packing materials, specialized containers, transport, and logistics routes quickly became apparent. Assistance arrived from partners in the European Union, who supplied materials for proper conservation and protection of collections. The Museum Crisis Center played a crucial role in supporting the museum community by securing financial assistance, helping restore documentation, and providing direct support to museum employees. Since the start of the full-scale invasion, more than 670000 museum objects have been evacuated from 63 museums across 12 regions of Ukraine. The largest volumes were removed from Kharkiv and Donetsk regions; for example, nearly 1000 items were evacuated from the Dnipro Art Museum. Additional support was provided by European organizations such as the Ukraine Art Aid Center, World Heritage Watch, Tandem Kunsttransporte, the Coromandel Stiftung, and others. The National Committee of ICOM and the Ministry of Culture compiled a Red List of cultural heritage objects – items from various museums that illustrate the history of Ukraine and are under acute threat of illegal removal or theft, and which must be prioritized for evacuation [14].

As of today, a structured framework for preserving museum objects under martial law has emerged in Ukraine. It includes the evacuation and relocation of collections, documentation of their condition using digital registers, and the physical protection of exhibits from destruction and damage [15].

Local communities also play an active role in protecting cultural heritage during the war. To illustrate how this works in practice, it is useful to consider the case of Kyiv. As of March 2026, 134 cultural heritage sites in Kyiv had been damaged. Protective structures were installed around many monumental sites in March–April 2022. Monuments were surrounded by sandbags and, in some cases, enclosed within wooden or metal scaffolding. For immovable heritage sites that, due to their physical characteristics, cannot be adequately shielded from the destructive consequences of war, emergency digitization has proven to be a justified approach. While digitization is not a direct form of physical protection, it plays a crucial role in preserving the visual memory of lost or severely damaged sites, as well as those in high-risk zones, by creating detailed 3D digital copies that can later be used for reconstruction [16]. The following measures have been introduced: digitization of cultural heritage objects, 3D scanning of architectural structures, and the creation of 3D models of monuments and buildings, with the resulting data stored on Ukrainian and foreign servers to safeguard information about

these assets [17; 18; 19].

In the context of the full-scale war, marketing and strategic communications acquire particular importance for the preservation and promotion of cultural heritage. This involves not only informing society about destruction or threats, but also shaping a stable attitude toward heritage as a value that requires protection, support, and long-term investment. Marketing approaches help to strengthen the institutional capacity of museums and heritage protection bodies, build cooperation with local communities, donors, and international organizations, and activate the engagement of civil society.

International exhibition and communication projects aimed at representing Ukrainian cultural heritage abroad play an important role. Temporary exhibitions and thematic projects in leading museums of Europe and North America contribute to:

- spreading information about the scale of destruction and illegal removal of cultural property;

- fostering empathy and solidarity among foreign audiences.

A separate area is cooperation with opinion leaders, artists, influencers, and representatives of the creative industries who are able to convey complex topics to a broad audience in an accessible form. Their participation in campaigns in support of museums, restoration initiatives, grant programs, or fundraising projects increases the visibility of the issue and contributes to shaping a positive image of Ukrainian cultural heritage at the international level.

The use of digital marketing and storytelling is also an important tool. Digital platforms, social media, and multimedia formats (video, podcasts, interactive maps of destruction, 3D models of monuments) make it possible to:

- document the condition of heritage sites and the process of their preservation;

- demonstrate the results of evacuation, restoration, and digitization efforts;

- engage younger audiences with the topic of cultural heritage; create new forms of “virtual presence” for monuments that are under threat or have been partially destroyed.

Educational and advocacy initiatives that combine elements of marketing and public outreach deserve particular attention. These include thematic lectures, public discussions, school and university programs, and specialized courses in cultural heritage management. Such projects are aimed at: increasing awareness of the role of cultural heritage in shaping identity; fostering a responsible attitude towards heritage sites within local communities; developing the competencies of professionals in the fields of cultural management and communications.

Fundraising campaigns (crowdfunding, charity auctions, partnership projects with businesses) should also be based on the principles of modern marketing: clearly defined target audiences, a transparent value proposition, openness in the use of funds, regular reporting, and clear positioning of results. The combination of these approaches makes it possible to transform public support from a one-time reaction

into sustained, long-term involvement in the preservation of cultural heritage.

To strengthen the protection and preservation of cultural heritage during martial law and the post-war recovery of Ukraine it is essential to: position cultural heritage as a component of national security; use heritage as a resource for sustainable development; promote Ukrainian heritage at the European and global levels; and develop joint preservation projects with relevant international institutions.

Overall, marketing and communication strategies in the field of cultural heritage during wartime must be built on the principles of system-based planning, evidence-driven messaging, transparency, adherence to ethical standards, and a focus on human stories. These approaches make it possible not only to document losses and the consequences of aggression, but also to shape a positive narrative that connects cultural heritage with the future reconstruction of Ukraine.

ДЖЕРЕЛА

1. Шлепакова Т. Л. Культурна спадщина як складова національної безпеки (Огляд преси та матеріалів інтернету за 2022–2023 роки). Київ : Інформаційний центр по культурі і мистецтву Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, 2023.
2. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954). URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001#Text (дата звернення: 25.02.2026).
3. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Південної та Східної України в умовах окупації та воєнних дій», Київ, 12 листопада 2015 р., гол. ред. Смолий В. А. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016.
4. Гаврилюк С. Міжнародний досвід у збереженні культурної спадщини під час збройного конфлікту. Роль музеїв у сучасному світі. Дванадцятий Круглий стіл до Міжнародного дня музеїв. Луцьк, 2022. С. 3–9.
5. Зайцева В. Мистецька спадщина під час війни: історія та сучасність. Культурна спадщина: інноваційні підходи та сталий розвиток. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 вересня 2023. Львів, 2023. С. 69–72.
6. Міністерство культури визначило пріоритетні напрями антикорупційної діяльності на 2025 рік. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3681993-u-mkip-viznacili-prioritetni-naprmi-antikorpucijnoi-dialnosti-do-2025-roku.html7> (дата звернення: 27.02.2026).
7. Коли росіяни руйнують мистецтво України, вони атакують її ідентичність. URL: <https://www.nytimes.com/2023/01/14/world/asia/ukraine-art-russia-steal.html> (дата звернення: 27.02.2026).
8. Вандализм і розкрадання: російська війна проти української культурної спадщини. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення: 26.02.2026).
9. ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини України під посилений захист. Travels Ukraine. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi> (дата звернення: 10.03.2026).
10. Російські загарбники вивезли з України десятки тисяч культурних цінностей, але про точну кількість таких предметів стане відомо пізніше. Укрінформ, 15 березня 2023. URL: <https://bit.ly/3Xvz3GX.11> (дата звернення: 26.02.2026).
11. Маньковська Р. Нерухома історико-культурна спадщина: актуальні проблеми у викликах воєнного часу. *Ukraina Magna*, 2024. Vol. VI (2). С. 174–186.
12. Спеціальний випуск новин: Форум «Українська культурна спадщина: ДіяЗадляСпадщини». USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/spetsialnyi-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadschyna-dijzadliaspadschyny/> (дата звернення: 26.02.2026).
13. Денисенко Г. В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 років. Перелом: війна росії проти України у часових пластах і просторах минулих. *Діалог з істориками*. У двох книгах. Кн. 1. Київ, 2022. С. 164–165.
14. Методологія фіксування знищення росією культурної та історичної спадщини. Антикорупційний штаб. URL: <https://shtab.net/articles/view/metodologiya-fiksuvannya-znishchennya-rosieyu-kul-tu/> (дата звернення: 25.02.2026).

tu/ (дата звернення: 25.02.2026).

15. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. URL: <https://bit.ly/3Xvz3GX.11> (дата звернення: 27.02.2026).

16. Чегусова З. Культурна спадщина України: до питання дослідження її стану в контексті наслідків військового вторгнення. *Народне мистецтво та етнологія*. 2022. № 2. С. 8–94.

17. Рибачок О. М. Міжнародні цифрові ресурси документування спадщини архівів, бібліотек, музеїв: створення, стратегія розвитку (80-ті роки XX – 10-ті роки XXI ст.). Київ : НБУВ, 2018.

18. Культурна спадщина та цифрові технології. URL: <https://re-herit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadschyna-ta-tsifrovi-tehnologii-.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

19. Чернега О.М. Віртуалізований туризм. Побудова метавесвіту як інновація віртуалізованого туристичного продукту. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2023. № (24). URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/440/225> (дата звернення: 07.03.2026).

Титова О. М., Грушко Є. О. Управління ризиками та громадські дії для збереження культурної спадщини України під час війни

З початком повномасштабної війни в Україні всі об'єкти культурної спадщини – як рухомі, так і нерухомі – знаходяться під ризиком пошкодження або навіть знищення. Аналіз ситуації показує, що за підтримки міжнародної професійної спільноти Україна створила кілька ключових структур реагування на кризи. Ці установи зосереджуються як на наданні практичної допомоги організаціям культури, так і на підготовці методичних рекомендацій із цієї теми.

Аналіз підготовлених державними органами, міжнародними інституціями та громадськими організаціями рекомендацій, методичних розробок із охорони та збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини, музейних предметів, практичних кроків, спрямованих на їхнє втілення під час війни, дозволяє робити певні висновки: важливо позиціонувати культурну спадщину як елемент національної безпеки; необхідно використовувати її як ресурс для сталого розвитку; забезпечити активізацію просування української спадщини на європейському, та світовому рівнях; удосконалити системи цифровізації для об'єктів спадщини та розширити спільні презентаційні проекти з відповідними міжнародними організаціями та установами. Запровадження маркетингу відіграє важливу роль у підвищенні розуміння місця і значення у сучасному суспільстві культурної спадщини та залученні громадськості до її збереження та популяризації.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, Київ, оцифрування об'єктів спадщини, маркетинг, пам'яткоохоронні проекти, музеї, збереження.

REFERENCES

1. Shlepakova, T. L. (2023). *Kulturna spadshchyna yak skladova natsionalnoi bezpeky (Ohliad presy ta materialiv internetu za 2022 – 2023 roky)* [Cultural Heritage as a Component of National Security (A review based on press and internet materials for 2022 – 2023)]. Kyiv : Informatsiinyi tsentr po kulturi i mystetstvu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. [in Ukrainian].
2. Druhii protokol do Haazkoi konventsii pro zahyst kulturnyh tsinnostei u razi zbroinoho konfliktu (1954) [Second Protocol to the Hague convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict (1954)]. Retrieved from: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001#Text [in Ukrainian].
3. Smolii, V. A. (2016). *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii* (2016). [Cultural values of Crimea and Donbas under conditions of war and occupation]. *Materialy Kruhloho stolu «Istoriiko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdennoi ta Shidnoi Ukrainy v umovakh okupatsii ta voennykh dii»*, Kyiv, 12 lystopada 2015 [Proceedings of the Round Table «Historical, Cultural and Scientific Potential of Southern and Eastern Ukraine under Conditions of Occupation and Warfare» Kyiv, 12 November 2015]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Havryliuk, S. (2022). *Mizhnarodnyi dosvid u zberezheni kulturnoi spadshchyny pid chas zbroinopo konfliktu* [International experience in protecting cultural property during armed conflict]. *Rol muzeiv u suchasnomu sviiti. Dvanadtsaty Kruhlyi stil do Mizhnarodnoho dnia muzeiv* [The power of museums in the modern world. Twelfth round table for International Museum Day], pp. 3 – 9. Luts'k, Ukraine. [in Ukrainian].
5. Zaitseva, V. (2023). *Mystetska spadshchyna pid chas viiny: istoriia ta suchasnist* [Art heritage during war: history and modernity]. *Kulturna spadshchyna: innovatsiini pidhody ta stalyy rozvytok. Materialy Druhoho mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 8 – 9 veresnya 2023*. [Cultural heritage: innovative approaches and sustainable development. Proceedings of the 2nd international scientific and practical conference, 8 – 9 September 2023], pp. 69 – 72. Lviv, Ukraine. [in Ukrainian].
6. Ministerstvo kultury vyznachilo prioritetni napriamy antykorupciinoi diialnosti do 2025 [The Ministry of Culture Identified Priority Areas for Anti-Corruption Activities Until 2025]. Retrieved from:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3681993-u-mkip-viznaci-prioritetni-naprami-antikorupcijnoi-dialnosti-do-2025-roku.html7> [in Ukrainian].

7. Koly rosiiani ruiniuiut mystetstvo Ukrainy, vony atakuiut yii identychnist [As Russians steal Ukraine's art, they attack its identity]. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2023/01/14/world/asia/ukraine-art-russia-steal.html>. [in Ukrainian].

8. Vandalizm i rozkradannia: rosiiska viina proty ukrainskoi kulturnoi spadshchyny [Vandalism and looting: Russia's war against Ukraine's cultural heritage]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-viina-ro-sii-proti-kulturnoi-spadshchyny.html> [in Ukrainian].

9. UNESCO vzyalo 20 ob'ektiv kulturnoi spadshchyny pid posylenyi zahyst [UNESCO placed 20 cultural heritage sites of Ukraine under enhanced protection]. *Travels Ukraine*. Retrieved from: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi-> [in Ukrainian].

10. Rosiiskii zaharbniky vyvezly z Ukrainy desiatky tysiach kulturnykh tsinnosti, ale pro tochnu kilkist takykh predmetiv stane vidomo piznishe. Ukrinform [Russian occupiers removed tens of thousands of cultural assets from Ukraine; the exact number will be known later]. Retrieved from: <https://bit.ly/3Xvz3GX.11>. [in Ukrainian].

11. Mankovska, R. (2024). Nerukhoma istoriko-kulturna spadshchyna: aktualni problemy u vykykakh voiennoho chasu [Immovable historical and cultural heritage: current problems amid wartime challenges]. *Ukraina Magna*. Vol. VI (2), pp. 174–186. [in Ukrainian].

12. Spetsialnyi vypusk novyn: Forum «Ukrainska kulturna spadshchyna: «Diiadziaspadshchyny». USAID/ENGAGE vid amerykansko-ho narodu [Special news release: forum «Ukrainian cultural heritage: «ActForHeritage». USAID/ENGAGE from American people]. Retrieved from: <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-diiadziaspadshchyny/> [in Ukrainian].

13. Denysenko, H. (2022). V yakomu stani перебуває kulturna spadshchyna Ukrainy pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2022 rokiv [The state of Ukraine's cultural heritage during the Russian–Ukrainian War of 2014–2022]. *Perelom: viina rosi proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynushchyny. Dialoh z istorykamy. U 2 knykh. Kn. 1 [Breakthrough: Russia's war against Ukraine through layers of time. Dialogues with historians. 2 books. Book 1]*. Pp. 164–165. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Metodolohiia fiksuвання znyshchennia rosiieiu kulturnoi ta istorichnoi spadshchyny. Antykoruptsiyni shtab [Methodology for documenting the destruction of cultural and historical heritage by Russia. Anticorruption headquarters]. Retrieved from: <https://shtab.net/articles/view/metodologiya-fiksuвання-znyshchennia-rosiieiu-kul-tu/> [in Ukrainian].

15. Zentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky [Center for strategic communications and information security]. Retrieved from: <https://bit.ly/3Xvz3GX.11> [in Ukrainian].

16. Chehusova, Z. (2022). Kulturna spadshchyna Ukrainy: do pytannia doslidzhennia ii stanu v konteksti naslidkiv viiskovoho vtorhennia [Cultural heritage of Ukraine: examining its condition in the context of the consequences of military invasion]. *Narodne mystetstvo ta etnolohiia [Folk art and ethnology]*, pp. 8–94, 2. [in Ukrainian].

17. Rybachok, O. M. (2018). Mizhnarodni tsyfrovii resursy dokumentuvannia spadshchyny arhiv, bibliotek, museiv: stvorennia, stratehiia rozvytku (80–ti roky XX–10–ti roky XXI st.) [International digital resources of the documentary heritage of archives, libraries, museums: creation and development strategies (1980s–2010s)]. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Kulturna spadshchyna ta tsyfrovi tehnolohii [Cultural heritage and digital technologies]. Retrieved from: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadshchyna-ta-tsyfrovi-tehnolohii.pdf>. [in Ukrainian].

19. Chernega, O. M. (2023). Virtualisovanyi turizm: pobudova metavesvitu yak innovatsiia virtualisovanoho turystychnoho produktu. Menedzhment ta pidprymnytstvo: trendy rosvytku [Building the metaverse as an innovative virtualized tourism product. Management and entrepreneurship: development trends]. (24). Retrieved from: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/440/225>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 271.2–788(477.411–751.6):658.871

Н. А. Загріва

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗАБУДОВИ ВЕРХНЬОЇ ТЕРИТОРІЇ КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ, ЗОКРЕМА ЇЇ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ МИТРОПОЛИЧОГО САДУ

У запропонованій статті автором зроблено спробу узагальнити, систематизувати наявну інформацію щодо забудови Києво-Печерської лаври, починаючи від часу її заснування і до остаточного формування комплексу будівель та споруд Лаври станом на початок ХХ ст. Розглянуто соціально-політичні та економічні передумови відродження та розбудови Києво-Печерської лаври в добу Гетьманщини після тих великих руйнувань та пограбування, яких завдали Києву та Києво-Печерському монастирю у 1240 р. навали орд хана Батия та 1482 р. орд Менлі-Гірея; зародження, розквіт та утвердження українського бароко під час відбудови Лаври після масштабної пожежі, яку вчинили посланці Московії у 1718 р. Зроблено акцент на будівництві діяльності гетьмана Івана Мазепи, який за 21 рік свого гетьманства побудував 12 нових та реконструював 20 храмів, а з урахуванням тих, які не збереглися, – всього 43 споруди. 7–12 грудня 1990 р. цілісний архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври внесено до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; указом Президента України від 13 березня 1996 р. № 181/96 Заповіднику надано статус національного.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, заповідник, монастир, пам'ятки архітектури, бароко, класицизм, доба Гетьманщини, Іван Мазепа, охорона культурної спадщини.

За літописними джерелами «Повісті минулих літ» Нестора Літописця та Києво-Печерського патерика, Києво-Печерський монастир засновано 1051 р. на мальовничих схилах правого берега Дніпра поблизу заміської резиденції київських князів у с. Берестове, що дістав свою назву від печер, де оселились перші його ценці-засновники – святі Антоній та Феодосій Печерські.

До речі, цьогогоріч виповнюється 975 роковини від дня заснування колиски православ'я – Києво-Печерської лаври та 100 років від дня створення Києво-Печерського історико-культурного заповідника з метою охорони та збереження пам'яток архітектури величного лаврського комплексу, його будівель та споруд.

Великий князь Ізяслав Ярославич на початку 1060-х рр. подарував монастирю гору над печерами, де було засновано дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці та келії, монастир обнесено «стовпієм», який з того часу носив назву Печерського. А в 1070-х рр. великий князь Святослав за рахунок власного поля розширив територію монастиря, на якому в цей час розпочалось інтенсивне будівництво не тільки дерев'яних, а й мурованих споруд. Таким чином, у 1073–78 рр. тут зведено кам'яний собор Успіння Пресвятої Богородиці, 1106–08 рр. – Свято-Троїцьку надбрамну церкву, трапезну.

Так за часів Київської Русі було закладено основу архітектурного ансамблю монастиря, що справило великий вплив на розвиток давньоруської архітектури, сприяло удосконаленню майстерності зодчих, швидкими темпами розвинуло мистецтво живопису, різьблення по дереву та каменю, художньої обробки металу.

Однак великі руйнування та пограбування Києву та Києво-Печерському монастирю завдали у 1240 р. навали

Іл. 1. Сучасний вигляд Свято-Троїцької надбрамної церкви – центрального входу до Києво-Печерської лаври. Вигляд із заходу

орд хана Батия та у 1482 р. орди Менглі-Гірея, після яких монастир був зруйнований та пограбований, не міг довго оговтатись, тому відомостей про його історію у XIII–XIV ст. майже не збереглося [8, с. 1221–1231].

Розбудова монастиря як на власній території, так і в прилеглому містечку активізувалась у XVII–XVIII ст., де виконувались масштабні на той час будівельні роботи. Доба Гетьманщини характерна тим, що попри військово-політичну нестабільність, тодішнє суспільство і політичний провід надавали пріоритетного значення архітектурі – «мистецтву королів» [1, с. 151].

Найвизначніші шедеври української архітектури XVII–XVIII ст., які є нашим національним надбанням та внеском до скарбниці світового зодчества, постали в часи соціальних воєн і нестабільності. Причина такого бурхливого розвитку архітектури полягала в тому, що після національно-визвольної революції 1648–1654 рр. найширші народні маси отримали повну свободу підприємницької діяльності й сповна нею скористалися, що й зумовило значний економічний і культурний поступ [5, с. 184].

Яскравим прикладом цієї епохи є будівнича діяльність гетьмана Івана Мазепи, який за 21 рік свого гетьманства побудував 12 нових та реконструював 20 храмів, а з урахуванням тих, які не збереглися, – всього 43 споруди [4, с. 130–131]. Серед цих шедеврів архітектурного мистецтва –

Микільський (Військовий) і Богоявленський братський собори в Києві. Іван Мазепа фінансував і перебудову Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври. Загалом гетьман витратив понад 1,5 мільйона злотих – суму, що майже у 10 разів перевищувала річний бюджет тодішньої Української держави, що стало свідомою реалізацією державницької позиції гетьмана щодо відродження і утвердження державної величі Київської Русі [11, с. 194–201].

За свідченням митрополита Іларіона (Огієнка) – дослідника гетьманства І. Мазепи, та доктора історичних наук Юрія Мицика – наукового співробітника Інституту історії України НАН України, власним коштом Іван Мазепа побудував 26 соборів, церков, в тому числі і за межами України. Також його коштом проводилися ремонт Софійського собору, реставрація Михайлівського золотоверхого монастиря, Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, відновилися Кирилівська церква у Києві і Борисоглібський собор у Чернігові. Гетьман дає кошти на будівництво нових монументальних храмів, частина яких збереглася й до нашого часу: церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерського монастиря, Миколаївського військового собору, Богоявленського собору у Братському монастирі та ін. За зразком цих церков коштом Мазепи зводиться Вознесенський собор в Переяславі, будується ряд церков у гетьманській столиці Батурині, які згодом були знищені Меншиковим.

Гетьман приділяв велику увагу зміцненню обороноздатності монастирів, виділяючи для цього значні кошти. Наприклад, Києво-Печерська лавра була оточена кам'яними стінами (збереглися донині), вартість будівництва яких на той час сягала 1 мільйон злотих.

Київ успадкував оборонну систему Києва Княжої доби, яка структурно складалася з окремих фортифікацій Верхнього міста, Подолу, Печерська.

На зламі XVII–XVIII ст. московська окупаційна влада й гетьманська адміністрація надавали пріоритетного значення розбудові й укріпленню Києва – на Печерську було збудовано цілком нову бастионну фортецю, ядром якої стали муровані укріплення Києво-Печерської лаври, зведені в 1698–1701 рр. коштом українського гетьмана І. Мазепи [22, с. 35]

Мазепинські мурі оточили тільки територію Верхньої лаври. Їх периметр складає близько 1290 м. У плані вони мають форму неправильного десятикутника з баштами на чотирьох кутах та брамами на трьох кутах. Товщина стін в нижній частині 2,5–3,0 м, на рівні бійниць 1,0–1,5 м, висота різна, залежно від рельєфу місцевості, середня – близько 7 м. Тут було п'ять башт (Малярна, Онуфріївська, Північно-західна, Годинникова, Івана Кушника) та брами Південна або Печерна, Економічна з надбрамною церквою Всіх Святих, а також три запасні.

З внутрішнього боку на широкому виступі муру у вигляді аркади по всьому периметру йшла бойова галерея

Іл. 2. Проект водопостачання Києво-Печерської лаври дніпровською водою, 1879 р.

Іл. 3. Територія Верхньої лаври. Хромолітографія. Початок XX ст.

та були влаштовані бійниці для стрільня з рушниць. Для початку XVIII ст. ці монастирські мури були грандіозним укріпленням, хоча й дещо застарілими технологічно. Ці мури прилягали до зведеної в XII ст. Троїцької надбрамної церкви зі Святою брамою (іл. 1).

Одночасно з монастирськими мурами була влаштована система підземних ходів. Під підшоною фундамента мурів майже по всьому їхньому периметру на глибині 7 м знаходились ходи – «слухи». Ці ходи висотою близько 2 м та завширшки 1,2 м були обкладені цеглою. У них через кожні 1,7 м у шаховому порядку зроблені ніші, не облицьовані цеглою, що дозволяло при облозі рити підземні ходи назустріч можливим підкопам супротивника для їх нейтралізації.

Крім того, на всій території Верхньої лаври була збудована ціла система підземних ходів та великі підземні приміщення казематного типу для зберігання зброї, боєприпасів та запасів харчів [15, с. 24–25; 16, с. 59].

У 1706–1723 рр. головний вал Печерської фортеці (зведено 1706–1716 рр.) півколом охоплює ансамбль Києво-Печерської лаври і має 9 бастіонів (Різдвяний, Семенівський, Олексіївський, Андріївський, Кавалерійський, Успенський, Петровський, Спаський, Павлівський) та один Олександрівський напівбастіон, а також 3 рavelіни. З боку Дніпра укріплення не були зімкнуті, оскільки тут захистом слугували крутосхили. Вали відповідали всім вимогам фортифікаційної науки того часу. Головний вал був 30–35 м завширшки, висота його становила від 6 до 20 м [9, с. 52–61].

Церковне будівництво Мазепи не обмежується лише Києвом. Його коштом будуються нові церкви в Глухові,

Лубнах, Густині, Дігтярях, а також на території Московської держави (Рильськ, Іванівське – теперішня Курська область) [12; 14, с. 401].

Саме в цей час формуються архітектурні ансамблі Соборної площі, Ближніх і Дальніх печер. Більшість дослідників схиляються до думки, що формування архітектурно-художнього ансамблю Києво-Печерської лаври в сучасному його вигляді пов'язано з відбудовчим періодом після спровокованої московитами пожежі, яка сталася вночі проти 22 квітня 1718 року і знищила всі дерев'яні та дуже пошкодила муровані споруди монастиря, знищила всі клейноди, грамоти та важливі історичні паперові документи і артефакти, багату історичну бібліотеку монастиря.

Лавру підпалили переодягнені в ченців посланці з Московії. Масштабна пожежа тоді знищила величезний архів і бібліотеку. Там зберігалися книжки й рукописи ще княжих часів. Відвідувачам Лаври повідомили, що пожежу викликала свічка в келії намісника. Але відомо, що полум'я спалахнуло одразу в кількох місцях монастиря. Замовником підпалу, найімовірніше, був московський цар Петро I.

Лаврська книгозбірня була найбільшою та найстарішою в Україні. У вогні згоріли тисячолітні манускрипти, оригінальні документи часів Київської Русі, княжі грамоти, козацькі літописи та першодруки.

За переконанням багатьох істориків, головною метою підпалу було знищення будь-яких згадок про гетьмана Івана Мазепу, його прибічників та загалом про автономний статус Гетьманщини. Офіційна версія звинувачувала «забуту свічку в келії намісника», проте свідки фіксува-

Іл. 4. Загальний вигляд Києво-Печерської лаври. Художник А. Ждаха, 1914 р.

ли, що вогонь спалахнув одночасно у кількох віддалених будівлях монастиря, включно з друкарнею, що технічно неможливо при випадковому побутовому займанні.

Найстрашнішими наслідками пожежі 1718 р., разом із втратою унікальних документів, стали процеси, що відбулися одразу після неї:

- імперська цензура: оскільки літописи згоріли, Петро I надіслав до Києва московських хроністів та чиновників, які взялися наново писати історію древнього монастиря у повній відповідності до інтересів новопроголошеної Російської імперії, адже саме тоді Петро I вирішив перейменувати Московське царство на Російську імперію;

- ідеологічна зачистка: з нових «історичних довідок» ретельно вичистили будь-які згадки про українську суверенність, європейські зв'язки київських князів та козацькі вольності;

- історію Києва вперше штучно підпорядкували інтересам Московії;

- уніфікація друку: уже за кілька років, у 1720 р., Петро I видав указ, яким забороняв друкувати в лаврській друкарні будь-які книги українською мовою, окрім тих, що повністю відповідали московським зразкам.

Наведемо лише одне з численних свідчень, яке дійшло

до нашого часу в записках арабського мандрівника Павла Алеппського (1627–1669). Він побував у Печерському монастирі у 1654 р. і зазначив, що духовно Україна «підпорядкована Константинопольському патріарху. У архімандрита Печерського ми бачили древні грамоти попередніх патріархів константинопольських, майже за 500 років. Їхній зміст полягає у тому, що монастир незалежний» [19, с. 150; 21, с. 401].

Історик Ігор Гирич пояснює: «Київські митрополити були цілком незалежними, рівними з московськими патріархами. Вони обиралися на соборі у Києві і затверджувалися у Константинополі. Титулювалися київські митрополити «митрополитами Всієї Русі»;

Пожежа в Києво-Печерській лаврі стала одним із перших масштабних актів імперського московського лінгвоциду та знищення української історичної суб'єктності, що й триває донині, під час кривавої війни московитів проти суверенної України з 2014 р., вчинення нею масштабного геноциду українського народу.

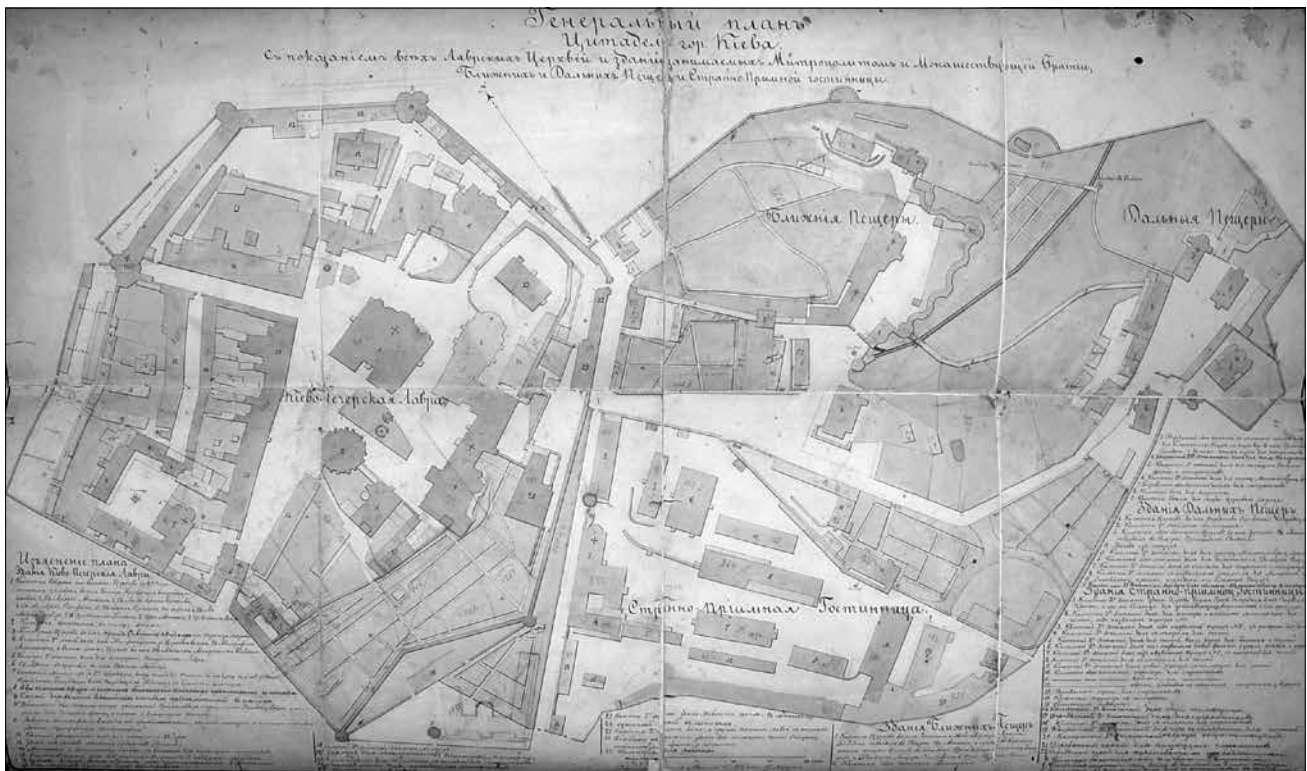
Ця подія ідеально демонструє тяглість методів московитів від Петра I до КДБ СРСР та ФСБ нинішньої РФ – сценарії щодо знищення національної ідентичності та пам'яті українського народу фактично не змінилися:

Іл. 5. План Києво-Печерського монастиря військового інженера генерал-майора К. М. де Шардона, де показано ділянку підпірної стіни Верхньої лаври, зруйнованої під час землетрусу у Києві 1789 р.

пожежа 1718 р. в Києво-Печерській лаврі та пожежа 24 травня 1964 р. в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР (нині Національна бібліотека України ім. Володимира Вернадського), в полум'ї якої згорів

практично увесь відділ українки та стародруки (від 500 до 600 тисяч книг та рукописів). За одну добу були знищені цінні джерела з історії України «домосковської» доби, ціле наше середньовіччя пішло з димом, трагедія, яка стала

Ил. 6. Генеральный план Цитадели Киева, 17 березня 1891 р. Фонды Заповідника, КПЛ, ПЛ-1

однією з найбільших катастроф для української культури в XX ст. – це ланки одного ланцюга. В обох випадках окупаційна влада застосовувала тактику «випаленої землі»: спочатку нищилися першоджерела, а потім на згарищі створювався вигідний Москві міф. Цією тактикою РФ користується досі, тотально випалюючи міста і села незалежної України, вчиняє геноцид проти українського народу, його культурних цінностей, знищує українську мову та насаджує російську, катує мирних мешканців, викрадає дітей, здійснює масовані комбіновані удари по мирних містах і селах з метою знищення українців як народу та України як вільної суверенної держави.

З 1720 р. в монастирі розпочалися масштабні відбудовчі роботи: зводились нові муровані будівлі та споруди, що започаткувало розквіт українського бароко, коли особливу увагу було сконцентровано на пластичній виразності архітектурних форм із застосуванням ордера, при цьому рослинний орнамент повністю заповнював фігурні фронтони, огортав віконні та дверні прорізи. Для довершення образу архітектурного шедеву живописці використовували яскраві барви, а різьбярі та карбувальники створювали витвори мистецтва, що надавали інтер'єрам споруд ошатності та урочистості.

Будівничі цієї доби намагалися відтворити у камені форми та прийоми українського народного будівництва, а в декоративному оздобленні – національні орнаментальні мотиви.

Над створенням унікального архітектурного ансамблю

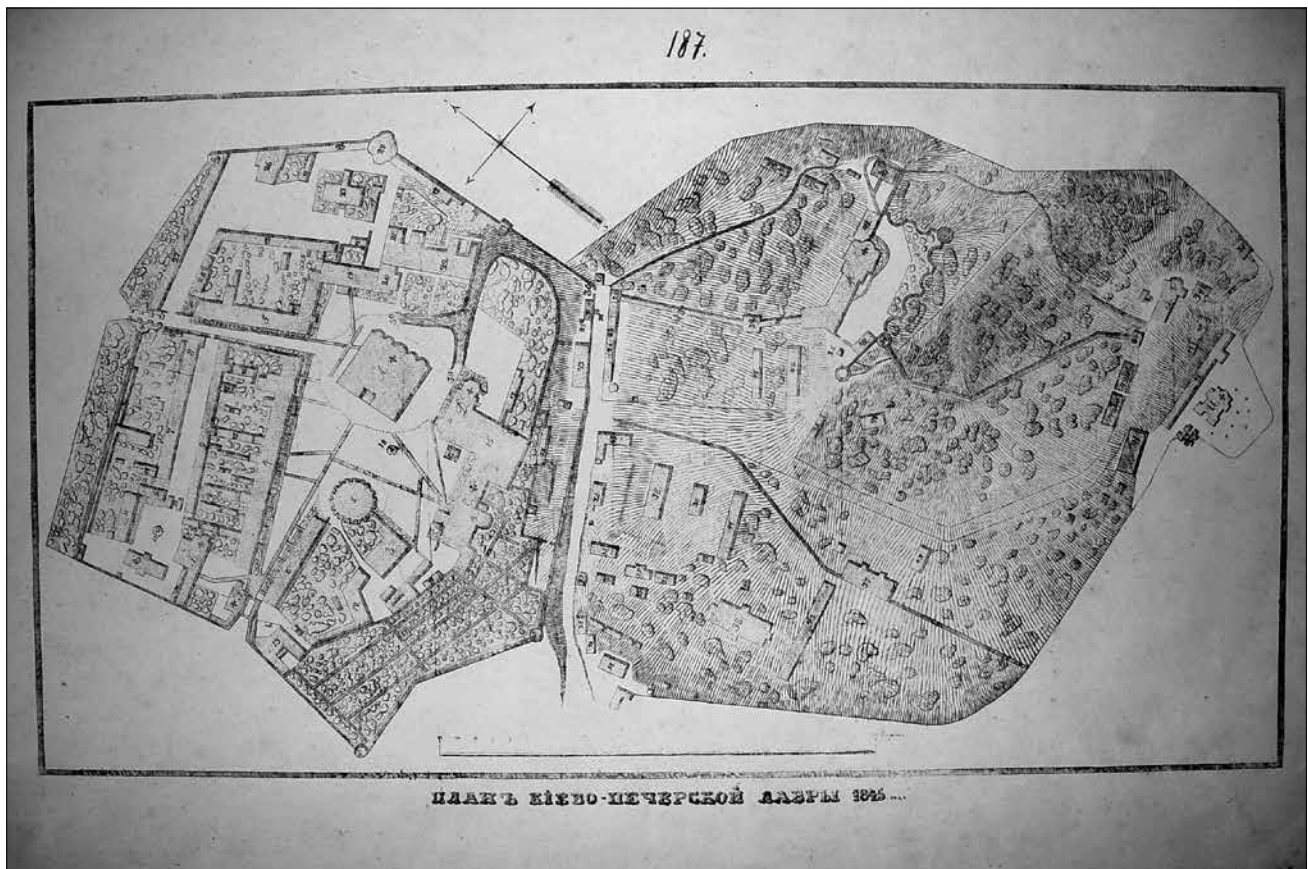
Киево-Печерської лаври в цей час працювали відомі архітектори (Д. Аксамитов, Ф. Васильєв, П. Нейолов, Й.-Г. Шедель), майстри кам'яних справ (С. Ковнір, П. Колосовський, І. Лисенко, М. Онищенко, П. Рубашевський, Г. Чирва, сім'я Горохів та Шароварів), а також десятки майстрів-різьбярів по каменю та дереву, карбувальників і живописців.

В цей час було відновлено та значно розбудовано собор Успіння Пресвятої Богородиці, корпуси соборних старців, крилошан, економічний корпус, будинок намісника монастиря, друкарню. А найвизначнішою спорудою цього часу стала Велика лаврська дзвіниця – головна висотна домінанта не лише монастиря, але й Києва в цілому.

Кінець XVIII – початок XIX ст. – наступний період розвитку архітектурного ансамблю, коли відбувається формування комплексів Близьких та Дальніх печер: будівництво келій, будинків доглядачів печер, галерей до печер та інших споруд як за проектами лаврських послушників (О. Якушкіна, у чернецтві Арсенія), цивільних архітекторів (І. Кедріна, А. Меленського, О. Яновського), так і військових Київської інженерної команди. Якість будівельних робіт знаходилась під постійним контролем Духовного собору Лаври.

1838 року впроваджується посада лаврського архітектора, яку обіймав київський єпархіальний архітектор. На цій посаді працювали військові інженери Г. Наумов, О. Ветринський, О. Серєда, К. Тарасов, В. Ніколаєв, Є. Єрмаков [8, с. 1221–1229].

Будівництво на території Лаври здійснювалось на ос-

Іл. 7. План Києво-Печерської лаври 1845 р. Фонди заповідника, КПЛ, ПЛ-1, 186

нові планувальної структури, що склалася в давнину – на основі дбайливого ставлення до історичного ландшафту і складного рельєфу місцевості.

Для другої половини XIX ст. характерні нові принципи господарювання на території Лаври у зв'язку з швидкими темпами розвитку капіталістичних відносин. В цей час у зв'язку з появою залізниці різко збільшилась кількість прочан, що відвідували Лавру, тому виникла потреба у будівництві готелів для їх розміщення. Тоді ж було зведено електростанцію, водогін, насосну станцію, облаштовується інфраструктура території, відкриваються крамниці для продажу різноманітної продукції та церковного начиння (іл. 2).

У XIX – на початку XX ст. за проектом і під керівництвом архітекторів та інженерів І. Антонова, Г. Водоп'янова, Є. Єрмакова, В. Ніколаєва, О. Середи, В. Сичугова, П. Спарро збудовано та реконструйовано кілька десятків монастирських споруд, серед яких – Трапезна палата з церквою в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських та церква Благовіщення Пресвятої Богородиці на Соборній площі, а поза межами муру – Водонапірна вежа та Лікарня братська і прочанська.

Наприкінці XVIII ст. в українській архітектурі стає домінуючим класичний стиль, що знайшов відображення в спорудах Києво-Печерського монастиря, які явля-

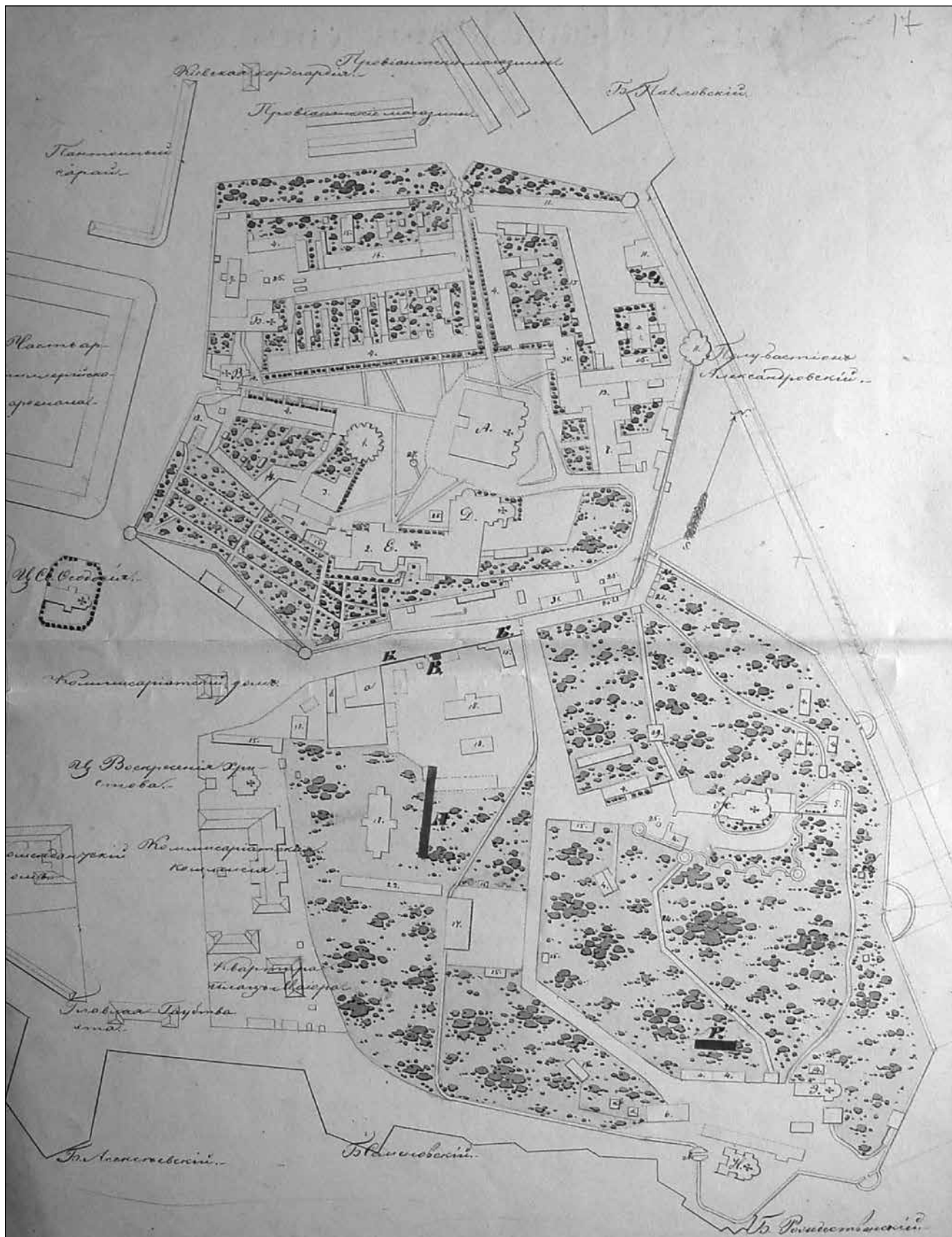
ють собою ясні за композицією, раціональні та поетичні за камерністю твори архітектурного мистецтва, що органічно вписалися в ансамбль споруд та навколишній природний ландшафт.

Класицизм в архітектурі Лаври спочатку проявив себе в фортифікаційних спорудах – риси цього стилю присутні в архітектурі Південних воріт Києво-Печерської лаври, які вперше зафіксовані на планах 40–50-х років XVIII ст., у тому числі на плані 1744 р., підписаному Дебоскетом. Зведення такого типу споруд, які відносяться до фортифікаційних об'єктів, мало до Дебоскета безпосереднє відношення, бо входило до сфери його компетенції.

Архітектурні ансамблі Верхньої лаври та Дальніх печер були зведені на домінуючих придніпровських узвишсях, тоді як будівлі Ближніх печер розмістились між ними, дещо в улоговині, потопавши в мальовничих садах. Територія Гостинного двору розміщена вище по схилу на схід по відношенню до Ближніх та Дальніх печер (іл. 3, 4).

Найдавніші споруди, побудовані в кінці XVIII ст. в стилі класицизму, які донині збереглися, входять до складу архітектурного ансамблю території Ближніх печер Києво-Печерського монастиря (Будинок доглядача Ближніх печер, три ротонди Підпірної стіни Дебоскета).

1789 року в Києві стався землетрус, в результаті якого постраждали деякі будівлі на Верхній території Киє-

Іл. 8. План Києво-Печерської лаври, 25 серпня 1850 р.

во-Печерської лаври. Значних пошкоджень зазнала будівля Друкарні, кам'яна підпірна стіна Верхньої лаври з двома вежами в цьому районі, Південні ворота, ділянка Монастирських мурів, розташованих поблизу, келія сторожа, що знаходилась поруч. З рапорту Київського митрополита Самуїла Миславського відомо, що руйнування підпірної стіни були настільки значними, що загрожували стійкості будівель, розташованих поруч вище по схилу, навіть включаючи Успенський собор. З метою вжиття кардинальних заходів, до Києва було відряджено досвідченого військового інженера, генерал-майора Шарля К. М. де Шардона, під керівництвом якого у 1793 р. пошкоджену частину підпірної стіни було розібрано і на цьому місці зведено нову могутню контрфорсну стіну, перекладено пошкоджену ділянку Монастирських мурів, відновлено Південні ворота. Також була збудована нова келія сторожа, а вежі, влаштовані на підпірній стіні, – розібрані, що зображено на відповідному кресленнику кінця XVIII ст. [23] (іл. 5).

З 1793 р. за проєктом Шардона з південної сторони Друкарні замість «биків»-«контрфорсів», збудованих 1771 р., споруджується три аркбутани з метою забезпечення зрушення (сповзання) південної торцевої стіни будівлі в південно-східному напрямку [22, с. 53].

На обмірних креслениках початку XIX ст., виконаних А. І. Меленським, Друкарню зображено із західного боку, на кресленнику ретельно пророблено всі архітектурні деталі фасаду [24].

Про заходи з інженерного захисту Верхньої території, виконані наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., Євгеній Болховітінов зазначає, що пологий схил між Успенським собором, Друкарнею та схил, що веде до Південних воріт, було вистелено тесаним «диким» каменем з метою забезпечення схилу від розмивання дощовими водами, а сторона від Успенської церкви укріплена «особливою кам'яною стіною», що була знову перекладена в 1825 р.

Наприкінці XVIII ст. заміщення каменем на території Верхньої лаври було виконано лише біля входу до Успенського собору. Навіть на Соборній площі надійні дорожні покриття були відсутні, а для зручності руху тут влаштовувались дерев'яні «мости» (пішохідні доріжки) [3, с. 32].

У першій третині XIX ст. каменем було заміщено територію навколо Успенського собору (1826 р.), а також дорогу від Економічної брами з Церквою Всіх Святих до типографських келій [25, арк. 21, 57]. 1838 року бруківкою заміщується територія перед Троїцькою надбрамною церквою перед входом до Києво-Печерської лаври [26, арк. 92].

У цей же час були реконструйовані покої архимандритів (нині – корпус № 2), зведені у 1727 р. на місці дерев'яного архієрейського будинку 1159 р. побудови, який згорів під час пожежі 1718 р. Цей будинок, позначений на плані 1638 р. і описаний Павлом (Алеппським) у 1650-х рр., мав терасу з видом на Дніпро і сад поряд. На плані І. Ушакова 1695 р. він зображений двоповерховим на високих під-

кліттях. Після пожежі 1718 р. і реконструкції 1727 р., одноповерховий трикамерний будинок зазнав багаточисленних перебудов у 1731, 1752–61, 1805, 1823, 1861 роках.

Упродовж 1861–63 рр. за проєктом архітектора П. Спарро будівлю вкотре перебудували. У її спорудженні і реконструкції в різні роки брали участь архітектори І. Владіміров, Є. Єрмаков, А. Меленський, П. Спарро, Л. Станзані.

У 1731 р. до його північного фасаду був прибудований двоярусний тамбур. [2, с. 146].

Протягом 1752–1761 рр. до будинку архимандрита на відстані 3 м було прибудовано ще одну кам'яну будівлю. Таким чином митрополичі покої склалися із двох зімкнутих кам'яних будівель під двома покрівлями [2, с. 292]. Тут існувала домашня церква в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці, а інтер'єри будівлі були декоровані розписами, виконаними Веніаміном Фредеріче із Бердичева [20, с. 5].

У 1803 р. в будинку митрополита проводилися ремонтні роботи, під час яких замість «ветхих» келій з домашньою церквою були споруджені нові покої з церквою в ім'я св. Серапіона архієпископа Новгородського, розписані та освячені 1809 року. У 1823 р. обидві будівлі митрополичих покоїв були ще раз відремонтовані та об'єднані під єдиними шатровим дахом [30].

Домова церква у 1827 р. була перейменована на честь св. Михайла, першого митрополита Київського. Архітектор А. І. Меленський розробив проєкт іконостаса цієї церкви. В такому вигляді митрополичі покої зафіксовані Меленським на його обмірних креслениках.

1837 року виконується черговий ремонт покоїв архимандритів – на другому поверсі влаштовується ще одна церква в ім'я св. Димитрія, митрополита Ростовського; для церкви св. Михайла виготовляється новий іконостас, а старий – встановлюється в церкві св. Димитрія Ростовського. У 1838 р. відремонтовані покої та церкву розписав художник Яроцький. До нижнього поверху корпусу прилягала однарусна прибудова у вигляді великої довгої зали з вікнами з двох сторін, що виконувала роль парадної ідальні у великі лаврські свята. Митрополит Філарет, обравши лавру місцем постійного перебування, перетворив цей зал на теплу церкву для своїх архієрейських служб в зимовий період [3, с. 292].

У другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. в Митрополичому саду, за будинком митрополита, знаходився ще один храм – дерев'яна хрестоподібна в плані церква Входу Господнього в Єрусалим, яку зображено на плані Шарль де Шардона 1793 р. під час відбудовчих робіт після землетрусу у 1789 р. (іл. 5).

На території Верхньої лаври зводяться й інші кам'яні споруди. 1824 р. під покої настоятеля Лаври пристосовується будівля ключні, збудована в середині XVIII ст. (1731–1745 рр.) [3, с. 28–29]. У 1820 р. був виконаний ремонт корпусів, в яких знаходились «поварня, просвірня, хлібня». В 30-х роках XIX ст. розписується Лаврська трапезна.

Перша половина XIX ст. – період утвердження і роз-

витку класицизму, репрезентований творами провідних майстрів живопису О. А. Кіпренського, К. П. Тропініна, О. О. Іванова, а також скульпторів І. П. Мартоса, С. С. Пименова, П. К. Клодта, які в своїй творчості спирались на досягнення Петербурзької академії мистецтв та західно-європейських художніх шкіл. Хоча в цей час змінюються художні смаки і в українському живописі, однак за монастирськими мурами Києво-Печерської лаври традиції, накопичені в XVIII ст., зберігалися ще досить тривалий час.

Після введення «духовних штатів», коли православна церква перетворилась на один із державних інститутів Російської імперії, монастир було позбавлено багатьох доходів та привілеїв, що негативно відбилось на його економічному стані. Києво-Печерська лавра стала зазнавати певних матеріальних труднощів, в результаті чого не змогла утримувати власну іконописну школу. Протягом тривалого часу для виконання настінних розписів, написання та поновлення ікон монастир був змушений запрошувати сторонніх художників [18].

В цей період розбудова Києва коригувалась міською думою, яка надавала відповідні дозволи на нове будівництво. У Києві було введено посаду міського архітектора, яким вперше став А. І. Меленський (1799–1829 рр.). Він став автором ідеї прокладання центральної вулиці Києва – Хрещатику. 1808 р. А. Меленським був розроблений Генеральний план Києва [10].

У 1824 р. вийшов указ Святого Синоду «О неукоснительном составлении планов и фасадов всем зданиям, находящимся по Духовному ведомству». Беручи до уваги, що станом на 1812 р. у лаврському архіві збереглося лише декілька креслеників монастирських будівель (плани Успенського собору, Хрестовоздвиженської церкви, Церкви при покаях архімандрита, фасади і плани Головної лаврської дзвіниці, Аннозачатіївської церкви), роботу з обміру та складання планів і фасадів лаврських будівель було доручено міському архітектору А. І. Меленському та його помічникам, яких Київське губернське правління спеціально направило до Лаври на прохання Духовного собору [27, арк. 12].

26 грудня 1829 р. А. І. Меленський передав Духовному собору 5 креслеників, до яких гіпотетично відносяться зображення західного фасаду Успенського собору, «Генеральний план Киевских строений, Фасады всех строений. План к Ближним пещерам с фасадами, План к Дальним пещерам с фасадами» [28, арк. 20, 22, 29, 38–39].

Зіставляючи та аналізуючи кресленики А. І. Меленського та інформацію, яку надає митрополит Євгеній Болховітінов у своєму трактаті «Опис Киево-Печерской лавры» 1826 р., можна наочно уявити картину лаврської забудови першої половини XIX ст. Тут варто звернути увагу, що Болховітінов в книзі наводить інформативний план монастиря. Також слід згадати шовкорит із загальним виглядом монастиря і печер, виконаний граверами М. Г. Мелютініним та Никоном у 1812–1821 рр. [17].

Існують також більш пізні плани-види монастиря,

опубліковані в описах Києва та Києво-Печерської лаври першої половини XIX ст., які наведені Н. В. Закревським у 1840 р. в роботі «Описание Киева; Описание Киево-Печерской лавры» [7].

В кінці XIX ст., згідно історичних джерел, планувалось побудувати будинок для забезпечення житлом невпинно зростаючої кількості братії монастиря. У січні 1870 р. військовий інженер О. Середа розробив проєкт «жилого помещения для монашествующей братии» з метою будівництва братських келій на місці залишків згорілої огорожі Митрополичого саду, що в південно-східній частині території Верхньої лаври. У червні 1871 р. проєкт було затверджено Окружним інженерним управлінням Київського військового округу, до якого на той час відносились Києво-Печерська лавра, у складі Київської фортеці. Будівництвом споруди опікувався О. Середа [29, арк. 6–16].

В цей час значно зростає потреба в іконах, що виготовлялись у Києво-Печерській лаврі, однак недостатня кількість лаврських майстрів-іконописців не могла задовольнити зростаючий попит. Це привело до необхідності передавати частину замовлень міським художникам, що спричиняло зниження рівня доходів Лаври. Врешті-решт Духовний собор монастиря задовольнив прохання викладачів живописної школи Лаври академіка живопису П. С. Сороки та ієродиякона Аліпія щодо необхідності переведення живописної школи до Лаври, яка до цього, в 60-х роках XIX ст., розміщувалась в будинку Іпсіланті за межами обителі [13].

З метою пристосування будинку до вимог іконописної школи, у жовтні 1871 р. архітектор О. Ветринський надав відповідний кресленик проєкту перебудови корпусу Кріпосному інженерному управлінню та отримав офіційний дозвіл на будівельні зміни майбутньої іконописної школи в межах існуючої забудови, так як влітку 1871 р. Лавра уже розпочала самовільну перебудову корпусу з надбудовою [6, с. 576–587].

У липні 1874 р. будівництво живописної школи було завершено в повному обсязі. До новозбудованого корпусу було переведено всі відділення, з яких на той час складалася школа (іконописна школа, золотарня, чеканна майстерня, фотографія). Вона дістала назву Лаврського іконного закладу. Знаково, що, витримавши конкурс, протягом 1876–1882 рр. тут навчався Іван Сидорович Іжакевич (1864–1962) – видатний український живописець, графік, народний художник УРСР (з 1951 р.) [8 с. 1272].

Зведена 1684–94 рр. одноповерхова стара Кухня трапезної палати разом із старою Трапезною згоріла під час пожежі 1718 р. Відбудована 1721 року, капітально перебудована у 1746–51 рр. Ковніром. У 1895–96 рр. під керівництвом архітектора В. Ніколаєва була перебудована: з'явився другий поверх для розміщення послушників, які працювали на кухні [8, с. 1411].

Михайлівська-Благовіщенська церква, споруджена за проєктом Є. Єрмакова на місці церкви св. Михайла XIX ст., розібрали у січні-березні 1904 р. 21 травня 1904 р. під

Іл. 9. Сучасний вигляд Соборної площі Києво-Печерської лаври зі сторони центрального входу від Свято-Троїцької надбрамної церкви

час урочистих закладень церкви Благовіщення відбулося вмурування у фундамент закладної дошки з написом. У споруді містились дві церкви: у двосвітньому верхньому об'ємі – трипрестольна загального типу церква Благовіщення Пресвятої Богородиці; у напівпідвалі – однопрестольний храм св. Михайла – домашня церква. 1905 року церква була освячена, 1923 року – закрита. Оформлена еkleктично з рисами українського бароко. Вона є активною складовою формування Соборної площі, зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, відповідає критерію автентичності [8, с. 1318].

Отже, станом на початок ХХ ст. ансамбль будівель та споруд Києво-Печерської лаври повністю сформувався і набув свого сучасного вигляду. Протягом існування обителі на її будівлях та спорудах постійно проводились ремонтні роботи і з'являлись прибудови, а на території освоювались нові незабудовані ділянки, що було обумовлено потребами розвитку суспільно-економічних відносин та потреб різних служб монастиря в тогочасній Україні та у світі в цілому (іл. 6, 7).

Після жовтневого перевороту 1917 р. до влади в Російській імперії прийшли більшовики, які провели націоналізацію церковного майна, у т. ч і Києво-Печерської

лаври. На базі лаврського ансамблю будівель у 1926 р. був створений державний історико-культурний заповідник. Цього року виповнюється 100 років від дня створення Заповідника та 975 років від дня заснування Києво-Печерської лаври на тлі 35-річчя з часу відновлення незалежності України.

Створений постановою ВУЦВКК та РНК УРСР від 29.09.1926 р. «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історико-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» на базі Музею культів та побуту, який існував з 1922 р., Заповідник охопив комплекс пам'яток архітектури культурної спадщини Києво-Печерської лаври з метою їх вивчення, збереження та раціонального використання, залучення громадян до ознайомлення з культурною спадщиною України, формування національної свідомості українського народу, утвердження його ідентичності, незалежності та свободи вибору в колі прогресивної громадськості світу.

Історично територія Києво-Печерського монастиря, його архітектурного ансамблю умовно розділяється на комплекс споруд території Верхньої та Нижньої лаври. До Нижньої лаври належать комплекси споруд територій

Ближніх і Дальніх печер, Гостинного двору з виокремленим так званим Оленівським подвір'ям, території будівель та споруд Інфекційної лікарні, комплекс споруд церкви Воскресіння Христового, яка була до захоплення її монахами Києво-Печерської лаври парафіяльною приходською церквою Печерського містечка та Печерської фортеці (іл. 8).

До комплексу споруд території Верхньої лаври відноситься насамперед розкішна Соборна площа, в центрі якої гордо розкинувся величний собор Успіння Пресвятої Богородиці (відбудований 2000 р. у формах українського бароко XVIII ст.). Поруч здійснюється у небо Велика лаврська дзвіниця (висотна домінанта Лаври та Києва в цілому). Соборну площу формують знакові пам'ятки архітектури – Келії соборних старців (корпуси № 3 та № 4). Вони розташовуються обабіч головної гранітної алеї, що веде від входу до Лаври Троїцької надбрамної церкви до центрального входу Успенського собору (іл. 9). З північної сторони соборну площу формують Будинки намісника та Будинки митрополита, Михайлівська-Благовіщенська церква, Трапезна церква з Трапезною палатою; зі східної сторони – Будинки Друкарні та Ковнірівський корпус. До Успенського собору також веде гранітна алея від Церкви Всіх Святих над Економічною брамою вздовж економічної вулиці. Комплекс пам'яток архітектури північно-східної частини території Верхньої лаври формують Економічне подвір'я; дещо нижче по схилу розташоване Друкарське подвір'я. Ліворуч від центрального входу до Лаври розташований комплекс споруд колишнього Микільсько-лікарняного монастиря, праворуч красується Митрополичий сад, що плавно нижче по схилу перетікає до території Лазневого подвір'я. Територія навколо Іконописної школи та майстерні (корпус № 30) формує Оглядовий майданчик, з якого можна помилуватися мальовничою територією Нижньої лаври, річкою Дніпро та краєвидами Лівого берега.

Враховуючи винятково величезне історико-художнє значення архітектурного ансамблю Лаври, XIV сесія Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань збереження всесвітньої культурної та природної спадщини, яка відбулася у Канаді (м. Банф) 7–12 грудня 1990 року, внесла архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври до Списку об'єктів всесвітньої спадщини. Указом Президента України від 13 березня 1996 року № 181/96 Заповіднику надано статус національного.

ДЖЕРЕЛА

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1990. 193 с.
2. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. Київ, 1991. 342 с.
3. Болховитинів Е. Описание Киево-Печерской лавры. Киев, 1826, 380 с.
4. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. Збірник. Варшава, 1938. С. 130–131.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. Т. 2. С. 184
6. Драновська В. М. До питання історії архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври. Цивільна забудова Лаври. Корпус № 31. Історія спорудження та перебутов. Могилянські читання: зб. наук. праць. Київ, 2010. С. 576–587.

7. Закревский Н. В. Описание Киева. Описание Киево-Печерской лавры. Киев, 1840. Додаток.

8. Звід пам'яток історії та культури України: енциклопед. вид. у 28 т. / голов. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. Кн. 1. Ч. 3 С–Я. 2011, С. 1217–2195.

9. Кадомська М., Лякіна Р. Московська і Васильківська брами Києво-Печерської фортеці. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2003. № 3. С. 52–61.

10. Каталог документів з історії Києва 15–19 ст. Київ : Наукова думка, 1982 р.

11. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. С. 194–201.

12. Митрополит Іларіон (Огієнко). Розп'ятий Мазепа. НВЦ : «Наша культура і наука». Київ, 2003.

13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території і нерухомих пам'яток. Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення «Майстерня фотографічна», НДІ пам'яток охоронних досліджень. Київ, 2009.

14. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк. Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с. : іл. ISBN 1-879070-13-8.

15. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / Вечерський В., Годованюк О., Тиманович Є. та ін.; За ред. Мардера А. та Вечерського В. Київ: Техніка, 2000. С. 24–25.

16. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4 т. Т. 1. Київ : Будівельник, 1983. С. 59.

17. Пархоменко І. Новознайдений план – краєвид Києва початку XIX ст. *Могилянські читання*. Київ. 1999. С. 115.

18. Перунова Н. В. Проект відтворення Успенського собору. Історична довідка. 1986 р. (рукопис), арк. 37, 39, 40, 42.

19. «Путешествие патриарха Антиохийского Макария». Киевский список рукописи Павла Алеппского. Київ : Інститут східнознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2015. 268 с.

20. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Київ, 1982. С. 5

21. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Вольском генерал-губернаторе. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1874. 417 с. разд. паг., 1 план.

22. Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. Київ : Довіра, 2005. С. 35.

23. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПЗ), КПЛ-ПЛ-354.

24. Фонди НКПЗ, КПЛ-ПЛ-564.

25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 128. Оп. 1 бух. Спр. 759. Арк. 21, 57.

26. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1, бух. Спр. 1090.

27. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 3а 1 заг. Спр. 1619.

28. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 3а 1 заг. Спр. 1619.

29. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 2 друк. Спр. 907.

30. Щербина В. І. Київ і Київщина на початку XIX ст. Україна. Київ, 1929. С. 54–59.

Zahryva N. A. Main trends in the development of the Upper Territory of the Kyiv-Pechersk Lavra, in particular its eastern part of the Metropolitan Garden.

In the proposed article, the author attempts to generalize and systematize the available information on the development of the Kyiv-Pechersk Lavra from the time of its foundation to the final formation of the complex of buildings and structures of the Lavra as of the beginning of the 20th century; examines the socio-political and economic prerequisites for the revival and development of the Kyiv-Pechersk Lavra during the Hetmanate period after the great destruction and robbery inflicted on Kyiv and the Kyiv-Pechersk Monastery by the hordes of Khan Batu in 1240 and by the hordes of Mengli-Girey in 1482; the emergence, flourishing and consolidation of Ukrainian Baroque during the reconstruction of the Lavra after a large-scale fire caused by the envoys of Muscovy in 1718; construction activities of Hetman Ivan Mazepa, who during his 21 years as Hetman built 12 new and reconstructed 20 churches, and taking into account those that did not survive – a total of 43 buildings. On December 7–12, 1990, the entire architectural ensemble of the Kyiv-Pechersk Lavra was included in the UNESCO World Heritage List, by the decree of the President of Ukraine dated March 13, 1996 No. 181/96 the Reserve was granted the status of National!

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, reserve, monastery, architectural monuments, baroque, classicism, Hetman period, Ivan Mazepa, protection of cultural heritage.

REFERENCES

1. Bahalii, D. (1990). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy [History of Sloboda Ukraine]*. Kharkiv : Osnova. [in Ukrainian].
2. Berlinskyi, M. F. (1991). *Istoriia mista Kyieva [History of the city of Kyiv]*. Kiev. [in Ukrainian].
3. Bolkhovitinov, E. (1826). *Opisanie Kiev-Pecherskoi lavry [Description of the Kyiv-Pechersk Lavra]*. Kiev. [in Russian].
4. Vozniak, M. (1938). Benderska komisiia po smerti Mazepy [Bender Commission after the death of Mazepa]. *I. Mazepa. Zbirnyk [I. Mazepa. Collection]*, pp. 130-131. Varshava. [in Ukrainian].
5. Doroshenko, D. (1966). *Narys istorii Ukrainy [An outline of the history of Ukraine]*. 2 vols. Miunkhen : Dniprova khvyliia. [in Ukrainian].
6. Dranovska, V. M. (2010). Do pytannia istorii arkhitekturnoho ansamblu Kyievo-Pecherskoi lavry. Tsyvilna zabudova Lavry. Korpus No. 31. Istoriia sporudzhennia ta perebudov [On the history of the architectural ensemble of the Kyiv-Pechersk Lavra. Civil buildings of the Lavra. Building No. 31. History of construction and reconstructions]. *Mohylianski chytannia: Zb. nauk. prats [Mohyla readings: collection of scientific papers]*, pp. 576-587. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Zakrevsky, N. V. (1840). *Opisanie Kiieva Opisanie Kiev-Pecherskoi lavry [Description of Kyiv Description of the Kyiv-Pechersk Lavra]*. Kyiv. [in Russian].
8. Smolii, V. (Ed.). (1999). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy : entsykloped. vyd. u 28 t. [Summary of Monuments of History and Culture of Ukraine: Encyclopedic Edition in 28 Vols.]*. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [ta in.]. Kyiv : Holov. red. Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vyd-vi «Ukr. Entsyklopediia» imeni M. P. Bazhana. (2011). Book 1. Part 3. S-Ya. pp. 1217-2195. [in Ukrainian].
9. Kadomska, M. Liakina, R. (2003). Moskovska i Vasylikivska bramy Kyievo-Pecherskoi fortetsi [Moscow and Vasylikiv Gates of the Kyiv-Pechersk Fortress]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura [Monuments of Ukraine : History and Culture]*, 3, pp. 52-61. [in Ukrainian].
10. Kataloh dokumentiv z istorii Kyieva 15-19 st. (1982). [Catalog of documents on the history of Kyiv of the 15 th-19 th centuries]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Makarov, A. (1994). *Svitlo ukrainskoho baroko [Light of the Ukrainian Baroque]*, pp. 194-201. Kyiv : Mystetstvo.. [in Ukrainian].
12. Mytroporyt Ilarion (Ohienko). (2003). *Roziptyaty Mazepa [Crucified Mazepa]*. NVTs : «Nasha kultura i nauka». Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kyiv. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovo-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. Pasport pamiatky arkhitektury mistsevoho znachennia «Maisternia fotohrafichna», NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen. Kyiv. (2009). [in Ukrainian].
14. Ohloblyn, Oleksandr. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta ioho doba [Hetman Ivan Mazepa and his era]*. I. Hyrych, A. Atamanenko (Comps.). L. Wynar (Ed.). 2nd ed. Niu-Iork – Kyiv – Lviv – Paryzh – Toronto. ISBN 1-879070-13-8. [in Ukrainian].
15. Vecherskyi, V., Hodovaniuk, O., Tymanovych, Ye. (2000). *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy: Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Monuments of Architecture and Urban Planning of Ukraine: Handbook of the State Register of the National Cultural Heritage]*, pp. 24-25. Tekhnika. [in Ukrainian].
16. Pamiatniki gradostroitelstva i arkhitektury Ukrainsoi SSR : II. sprav.-katalog (1983). [Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR: Illustrated reference catalog]. In 4 vols. Kiev : Budivelnik. vol. 1. [in Russian].
17. Parkhomenko, I. (1999). Novoznaidenyi plan – kraievid Kyieva pochatku XIX st. [Newly found plan – landscape of Kyiv of the early 19 th century]. *Mohylianski chytannia [Mohyla Readings]*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Perunova, N. V. (1986). Proekt vidtvorennia Uspenskoho soboru. Istorychna dovidka [Project of restoration of the Assumption Cathedral. Historical Background]. (manuscript), p. 37, p. 39, p. 40, p. 42. [in Ukrainian].
19. «Puteshestvie patriarkha Antiokhiiskogo Makarii». *Kievskii spisok rukopisi Pavla Aleppskogo (2015)*. [«The Journey of the Patriarch of Antioch Macarius». Kyiv copy of the manuscript of Paul of Aleppo]. Kiev : Institut skhidnoznastva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy. ISBN 978-966-02-7720-5. [in Russian].
20. Zholtovskiy, P. M. (1982). *Maliunky Kyievo-Lavrskoii ikonoposnoi maisterni [Drawings of the Kyiv-Lavra icon painting workshop]*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. *Sbornik materialov dlia istoricheskoi topografii Kiieva i ego okrestnostei (1874)*. [Collection of materials for the historical topography of Kyiv and its suburbs]. Vremennaia komissii dlia razbora drevnikh aktov pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. Kiev : Tip. E. Ya. Fedorova. [in Russian].
22. Sitkarova, O. (2005). *Arkhitekturnyi ansambl Kyievo-Pecherskoi lavry ta yii istorichnoho otocennia za doby hetmana I. S. Mazepy [Architectural ensemble of the Kyiv-Pechersk Lavra and its historical surroundings in the era of Hetman I. S. Mazepa]*. Kyiv : Dovira. [in Ukrainian].
23. Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka (dali NKPIKZ). KPL-PL-354. [in Ukrainian].
24. Fondy NKPIKZ. KPL-PL-564. [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy), f. 128, op. 1, buk., spr. 759, ark. 21, 57. [in Ukrainian].
26. TsDIA Ukrainy, f. 128, op. 1 buk., spr. 1090, ark. 92. [in Ukrainian].
27. TsDIA Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1619, ark. 12. [in Ukrainian].
28. TsDIA Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1619, ark. 12. [in Ukrainian].
29. TsDIA Ukrainy, f. 128, op. 2 druk., spr. 907, ark. 6-16. [in Ukrainian].
30. Shcherbyna, V. I. (1929). *Kyiv i Kyivshchyna na pochatku XIX st. [Kyiv and Kyiv region at the beginning of the 19 th century]*. *Ukraina [Ukraine]*, pp. 54-59. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 94(477):726:2-523.4

В. Д. Кириєвський

ЦЕРКВИ КОРОПСЬКОЇ СОТНІ В СЕЛАХ РИБОТИН, СОХАЧІ, РОЖДЕСТВЕНСЬКЕ, КАРИЛЬСЬКЕ, БИЛКА, КРАСНОПІЛЛЯ, ЛУКНІВ, ОБТОВЕ, ПОГОРІЛІВКА, РАЙГОРОДОК, ВІЛЬНЕ

У статті міститься 11 історій про церкви, що були розташовані в селах Коропської сотні Ніжинського полку. Це край подеснянських древніх городищ, святилиць та царських шляхів від Десни до Батурина, до Глухова. У статті наведені нові, раніше невідомі, архівні документи, що були виявлені останнім часом. Також враховані новітні краєзнавчі публікації стосовно історії сіл, церков. Стаття стане в нагоді для складання оновлених подеснянських путівників лівим берегом Десни до Сейму.

Ключові слова: церква, дзвіниця, іконостас, вівтар, церковно-причтовий будинок, сторожка, страхова вартість.

Коропська сотня як адміністративно-територіальна і військова одиниця Ніжинського полку Гетьманщини була створена 1658 р. з центром у містечку Коропі. У відомості Генерального опису Гетьманщини 1768 р. наведено список церков Коропської сотні у селах Риботин, Сохачі, Рождественське, Карильське, Билки, Краснопілля, Лукнів, Обтове, Райгородок, Бужанка. Також у відомості вказані «деревни» – Рожки, Погорілівка та Царовка (Вільне), в яких не було церков [14, арк. 485–486 зв.]. Невдовзі єдине, розташоване на правому березі Десни, село Бужанка відійшло до Понорницької сотні Чернігівського полку [7, с. 26]. Разом з Бужанкою Коропська сотня втратила найдавніше на правому березі Десни дохристиянське святилище на Дівич-Горі, згаданий істориком, архієпископом Філаретом (Гумілевським) у 1874 р [1, с. 359].

У 1865 р. в безцерковній «деревне» Погорілівці була збудована дерев'яна Миколаївська церква, за нею в 1907 р.

Рис. 1. Карта благочинних округів Чернігівської єпархії 1911 р.

збудували в «деревне» Царовці (Вільне) дерев'яну Феодосіївську церкву. Усі 11 кам'яних та дерев'яних церков в колишніх селах та «деревнях» Коропської сотні, крім церкви в селі Царовці (Вільне), позначені на карті благочинних округів Чернігівської єпархії 1911 р. [3] (рис. 1). Подаємо опис церков Коропської сотні в порядку їх розташування навколо містечка Коропа (рис. 2).

Миколаївська церква села Риботин

Риботин вперше зазначений селом у документах 1643 р. щодо володінь поляків Пісочинських в Сосницькій волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства [5, с. 439]. У Риботині діяла Миколаївська церква, можливо й не перша, бо навколишні багаті на рибу озера належали в давнину сіверським князям, які мали на правому березі Десни свої псарні в селі Псяровці (нині Деснянське) для полювання в радичівських лісах, а на лівому березі в селі Риботин мали «ези» – плетені з лози тини – загороді для вилову риби.

За відомістю 1768 р., поданою риботинським ієреєм Іоанном Парфенієвим до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що дерев'яна церква на честь святиителя Христова Миколая в селі Риботин Коропської сотні Ніжинського полку стояла на вулиці, що йшла по Великому тракту до міста Коропа. У церкві на хорах був приділ (додатковий вівтар) на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Церква була новою, при ній – стара школа, тобто церкву нещодавно оновили, а школу – ні. Вчителював

у школі дячок Павло Данченко, уродженець міста Коропа, козак, 30 р., здоровий, мав жінку Єфимію Іванову, 19 р. Паламарем у церкві був Тимофій Копилець, уродженець села Рождественського, козак, 20 р., здоровий.

Церкві належали орна земля на 18,5 днів оранки одним плугом або ж сохою і один пляц (ділянка до 80 десятин землі) на Великій вулиці до Коропа. Ще було два сінокоси на 20 та 7 косарів (1 косар викошував з пів десятини за день). Усі ці ґрунти були надані церкві ще в давні часи різними риботинськими мешканцями з відповідними кріпостями (купчими), що згоріли у випадковій пожежі.

Ієрей риботинської церкви Іоанн Парфенів проживав у дворі, що дістався в спадок від його батька, священника Парфена Тихоновича. Також у спадок дісталися йому ґрунти, приналежні батьківському двору: город в кінці вулиці Литвинівки по колу 238 сажнів, по обом сторонам якого зростали дерева, де випасали худобу (2-х коней, 3-х корів, 2-х свиней) і знаходилась пасіка, що давала щороку 6 руб. 60 коп. прибутку за проданих в Коропі віск; орна земля на 25,5 днів оранки над Нехаївським шляхом та Рождественським трактом, також в урочищі Колодязь, що під селом Карильське; сінокіс на 3 косарі на 5 возів «подлого» сіна в осинному вирубі на урочищі Телесувці за 2 версти від села Риботин.

Служителем у ієрея працював Юхим Резниченко, уродженець риботинський, посполитого звання, 17 р., здоровий, отримував за рік служби 1 руб. 50 коп., ще й мав від хазяїна харчі та одяг.

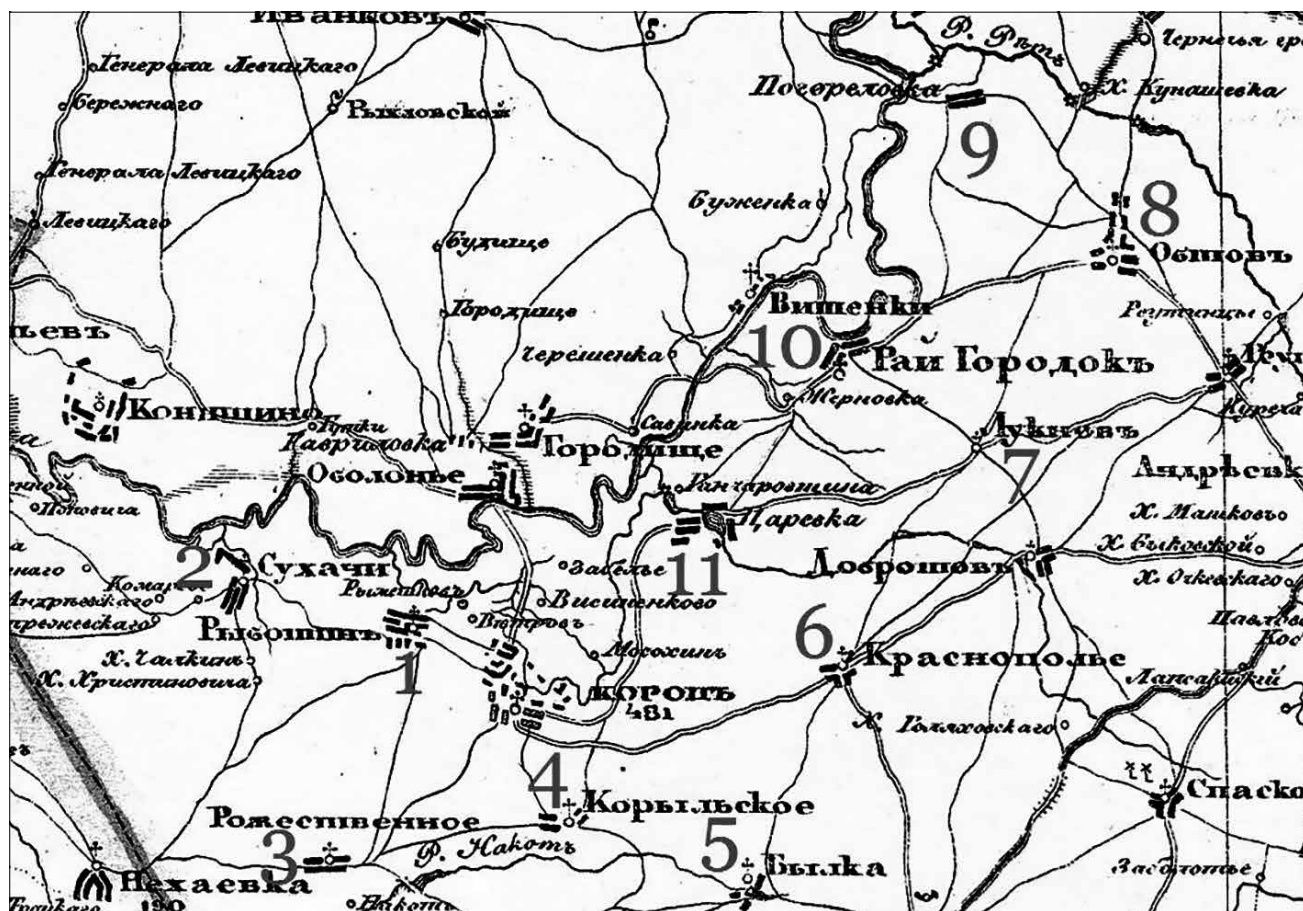

Рис. 2. Спеціальна 10-верстова карта Шуберта 1832 р.

Другий священник риботинської Свято-Миколаївської церкви Василь Цитовський проживав разом зі своїм рідним братом, дияконом Козьмою Цитовським, у старому дворі на Великій вулиці якраз напроти церкви. Двір дістався братам у спадок від діда й батька, які «ізстари» були священниками. У дворі було дві хати: одна з покоєм для священника та диякона, друга – людська хата для їх служителів. Також у дворі стояли 3 амбари, конюшня, сарай, клуня, стодола. Служителями у братів працювали: Павло Іванович Голіченко, уродженець понорницький, посполитого звання, 17 р., здоровий; Стефан Андрійович Мехеденко, уродженець хомовський, звання посполитого, 20 р., здоровий; дівка Пелагея, Якова Лебіги дочка, уродженка села Вишеньки, посполитого звання. Павло та Стефан отримували за рік по 4 рублі платні, Пелагея – 1 руб. Харчі та одєжу отримували від хазяїв.

У спадок священнику та диякону дісталися приналежні двору земельні ділянки: бір під назвою «Гута» по колу 280 сажнів, за три версти від села Сохачі; ліс дубовий та осиновий неподалік бору за озером Волотовина Макошинського монастиря, в лісі – сінокіс 800 сажнів по колу на 50 возів крупної трави і три озера (Тарасівка, Котечне та Грудка), де ловили рибу для домашнього вжитку, переважно плотву, менше окуня та щуку; сінокіс за річкою

Риботин возів на 10 доброї трави; сінокіс під селом Риботином за назвою «Кут» на 15 возів доброї трави (сінокіс перебував в закладі до викупу його риботинським козаком Дмитром Хорошиком); орна земля – 5 нив на Нехаївському шляху, в урочищі Хвосторижі, під селом Риботином, за Перехресною дорогою, під Коропом.

Брати Цитовські, священник та диякон, мали винокурню на 2 ординарні котли, тож займалися винокурним промислом – щороку націджували 280 казенних відер простого вина (сивухи). Хліб (зерно) для винокурні мали свій. Вино йшло для домашнього вжитку та на продаж діжками. У господарстві було 4 коня, 4 корови, 10 вівець, 1 свиня [17, арк. 754–761 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Риботин Коропської сотні стояло на повітовій дорозі за 3 версти від сотенного містечка Коропа, за 4 версти від Десни на рівному малопіщаному місці при невеликому озерці з лівого боку і річки Риботин (нині озеро) з правого. У селі була одна дерев'яна церква та дерев'яний партикулярний (з 8 покоїв) будинок священника Василя Цитовського. Налічувалися 1 священник, 3 різночинці, 2 причетники [7, с. 397].

У 1780 р. в Риботині була збудована нова дерев'яна, одноверха, з однарусною дзвіницею, Миколаїв-

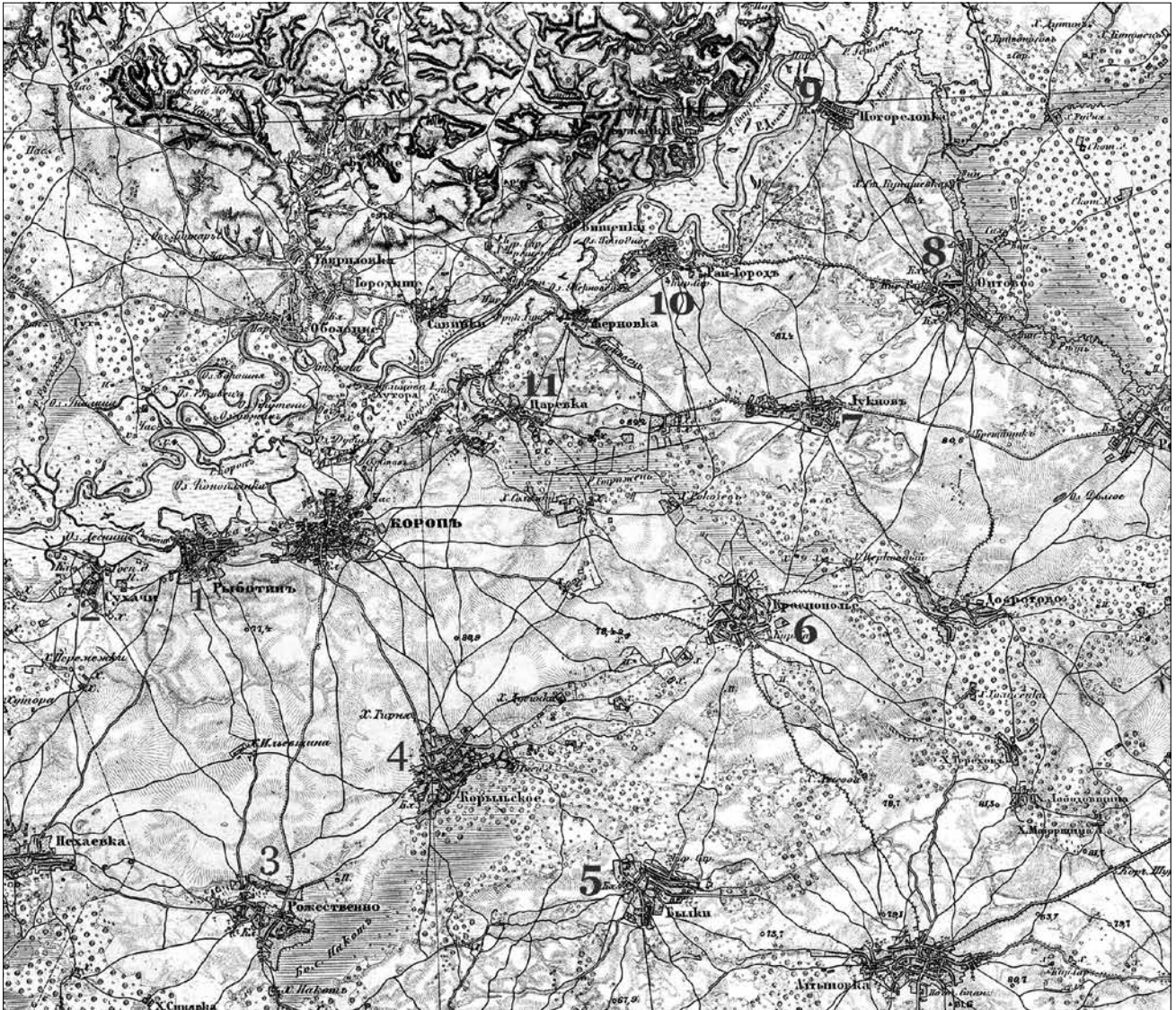

Рис. 3. Триверстова карта Шуберта 1863 р.

ська церква [4, с. 19]. Іконостас мав три яруси з місцевих ікон в срібних ризах [1, с. 362].

Збереглися сповідальні відомості прихожан Миколаївської церкви с. Риботин за 1794–1897 рр. [26]. Церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. в центрі села.

У 1856 р. на кладовищі в селі Риботин Кролевецького повіту була збудована кам'яна церква на честь архангела Гавриїла [1, с. 362; 11, арк. 354/20]. Кошти на будівництво, за даними архієпископа Філарета, надав Семен Гаврилович Єрофеев, тому церкву поставили над могилою його батька Гаврила. Храм мав гарне начиння та ікони, написаними художниками [1, с. 362].

Кам'яна Гавриїлівська церква позначена на трьохверстовій карті 1863 р. на краю кладовища з південної околиці села, а в центрі села позначена дерев'яна Миколаївська церква (рис. 3).

У 1900 р. риботинці збудували біля церкви дерев'яний церковно-причтовий будинок (12,8х10,7х3,3 м) для квартири священника. Будинок стояв на кам'яному фундаменті, був покритий залізом, мав 13 вікон (1,3х0,8 м) з подвійними рамами, 5 двостулкових і 4 одностулкових дверей, 2 печі (руську і голландську) [11, арк. 354/20].

У 1904 р. в селі була збудована нова Миколаївська церква [11, арк. 354/20]. Вона є зразком архітектури періоду еклектизму, тобто вдало поєднає в собі різні стильові елементи [23]. За переказом, кошти на її будівництво надав за заповітом виходець зі збіднілої дворянської родини Риботина, видатний український гістолог, професор Київського університету Петро Іванович Перемежко (1833–1893).

У 1908 р. при Миколаївській церкві збудували дерев'яну сторожку (4,7х4,3х2,4 м) на цегляному фундаменті, криту залізом, з сінями (4,3х1,8х2,4 м) з шалівки. Сторожка мала

Рис. 4. Миколаївська церква с. Риботин. Фото 2026 р.

4 вікна (0,9х0,8 м), двоє дверей, руську піч [11, арк. 354/20].

За страховим описом від 27 червня 1910 р., Миколаївська церква в селі Риботин була кам'яною, стояла на такому ж кам'яному фундаменті, була тинькована всередині, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 46 арш. (32,7 м), найбільша її ширина – 38 ½ арш. (27 м), висота до верху карниза – 16 арш. (9,4 м), Великих вікон – 25 шт., малих

вікон – 6 шт.; дверей зовнішніх стулкових обшитих залізом – 3 шт., одинарних – 1 шт., внутрішніх – 5 шт. Іконостас довжиною 12 арш. (8,5 м), висотою 10 ¼ арш. (7,3 м) Дзвіниця залишилася старою дерев'яною, однарусною, на кам'яному фундаменті, обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, загальною висотою до верху карниза 17 ½ арш. (12,1 м), довжиною 15 арш. (10,7 м), шириною 8 арш. (5,7 м) [11, арк. 354/20].

У страховому описі від 27 червня 1910 р. Гавриїлівська церква названа кладовищенською при Миколаївській церкві в селі Риботин. Кам'яна Гавриїлівська церква була тинькована всередині, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 25 арш. (17,8 м), найбільша ширина 11 ¼ арш. (8 м), висота церкви до верху карниза 8 ¼ арш. (5,7 м). На церкві та дзвіниці було по одній бані; великих вікон – 6 шт., малих – 10 шт.; дверей зовнішніх одностулкових, обшитих залізом, – 2 шт., внутрішніх – 2 шт. Іконостас довжиною 5 ¾ арш. (4 м), висотою 5 арш. (3,5 м). Дзвіниця в один ярус, загальною висотою у 10 ¼ арш. (7,3 м) до верху карниза. Страхова вартість Гавриїлівської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила 3000 руб. [11, арк. 354/20].

У 1913 р. риботинці збудували біля церкви дерев'яний церковно-причтовий будинок (15,1х5,7х3,3 м) для квартири псаломщика. Половина будинку стояла на кам'яному фундаменті. Будинок був покритий залізом, мав 12 вікон (0,9х0,6 м) з подвійними рамами, одні зовнішні двері, трое

Рис. 5. Гавриїлівська церква с. Риботин. Малюнок Анатолія Книра 1975 р.

внутрішніх одностулкових дверей, руську і голландську печі. У дворі псаломщика збудували сарай (10,7х5,2х3,5 м) з дощок, критий залізом, з одними дверима та воротами [11, арк. 354/20].

Страхова вартість Миколаївської церкви разом з іконостасом становила у 1910–1913 рр. 15300 руб., дзвіниці – 500 руб., церковно-причтового будинку священника – 1200 руб., церковно-причтового будинку псаломщика – 650 руб., сторожки – 100 руб., сараю – 100 руб., разом – 17850 руб. [11, арк. 354/20]. Нині балансова вартість Миколаївської церкви в селі Риботин Новгород-Сіверського району Чернігівської області становить 54 388 230 гривень [10].

Страхову вартість Миколаївської церкви у 1910–1913 рр. визначали: замісник благочинного 2-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії Євгеній Биваловський, приходський священник Данило Матвієвський, псаломщик Прокопій Дзюба, представники прихожан Микола Максименко, Павло Попеля, Захарій Овдієнко [11, арк. 354/20].

У 1920-х рр. риботинські більшовики пограбували церкву, попалили ікони, поскидали дзвони й розібрали дерев'яну дзвіницю та кам'яний паркан навколо церкви. У 1929 р. Миколаївську церкву переробили під клуб. Богослужіння в храмі відновилися за німецької окупації. Про війну нагадує осколок бомби в стіні церкви. Нині Миколаївська церква в селі Риботин перебуває під охороною держави (охор. № 59-Чг) як пам'ятка архітектури місцевого значення в Коропській селищній територіальній громаді Новгород-Сіверського району Чернігівської області [25] (рис. 4). Також у 1920-х рр. Гавриїлівська церква та дзвіниця були пограбовані риботинськими більшовиками та їхніми атеїстичними прихильниками. У 1950-х рр. почала виробляти електроенергію встановлена у церкві електростанція, потім тут виготовлялось борошно з улаштованого млина (рис. 5). Починаючи з середини 1990-х рр., церква перетворилася на страхотливу руїну на пустирищі на місці кладовищенського вишневого саду з незмінним вже пів століття гніздом лелеки на місці купола (рис. 6).

Покровська церква села Сохачі

Сохачі значяться селом у документах 1643 р. щодо володінь поляків Пісочинських в Сосницькій волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства [5, с. 439]. Вже тоді у Сохачах діяла Покровська церква, можливо й не перша, бо село відоме ще з документа 1399 р. за його приналежністю литовській Україні разом з Хоробором (Коропом), Макошином, Обононям. А назва села Сохачі, за припущенням церковного історика, архієпископа Філарета, походить ще з князівських часів від лосів – сохачів [1, с. 361]. Отже, сіверські князі полювали на лосів-сохачів униз по Десні, за рібними

Рис. 6. Гавриїлівська церква с. Риботин. Фото 2026 р.

озерами Риботина, на родючих на добру траву луках та у лосячих гаях аж до Сосниці. За переказом, лосів там було значно більше, ніж людей в Сохачах.

За документами Генерального опису Лівобережної України 1768 р., дерев'яна церква на честь Покрови Пресвятої Богоматері знаходилася з лівого боку Берегової вулиці села Сохачі Коропської сотні Ніжинського полку. При церкві діяла школа в старій хаті, де проживав вчитель – дячок Григорій, уродженець коропський, козацького звання. Також на цій же вулиці села знаходився, з правого боку Берегової вулиці, старий двір з однією хатою, приналежній церкві. У дворі ніхто не проживав, хата стояла пустою. Ще церкві належали 4 ниви орної землі, вигони для худоби за селом та озеро Грудське [16, арк. 551-а, 551-а зв. 485]. Священником правив Іоан Дамарацький. При селі був хутір, приналежний Макошинському Миколаївському монастирю [13, арк. 485 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Сохачі Коропської сотні знаходилося за 7 верст від містечка Коропа, за 1 версту від Десни, на рівному місці при невеликому озері, поєднаному з Десною. У селі була одна дерев'яна церква. Її причт складали 1 священник, 1 диякон, 3 різночинці, 2 причетники [7, с. 402].

Збереглися сповідальні відомості прихожан церкви за 1795–1897 рр. [27].

У 1804 р. була збудована нова дерев'яна Покровська церква, а згодом у 1854 р. збудували дзвіницю [4, с. 19].

Сохачівська церква позначена на 10-верстовій спе-

Рис. 7. Різдво-Богородицька церква с. Рождественське. Фото 1950-х рр.

ціальній карті Шуберта 1832 р. в центрі села. Так само ж дерев'яна церква позначена на триверстовій карті Шуберта 1863 р.

У 1904 р. сохачівці збудували біля церкви дерев'яний церковно-причтовий будинок (14,2х7,8х3 м), тинькований як зовні, так і всередині, зверху критий залізом. Будинок мав 15 вікон (1,2х0,8 м) з подвійними рамами, 10 двостулкових і 2 одностулкових дверей, 4 печі (1 – руська, 3 – голландські). У дворі стояв амбар (5,7х5х2,8 м) з колод, з дощатою підлогою та стелею, критий соломою під глину, з одними дверима. Поряд з амбаром склали сарай (24,9х5,7х3,2 м) з колод, критий соломою під глину, з воротами та двома дверима. Також у дворі збудували з лози сарай (5,7х5,7х3,2 м), критий соломою під глину, з одними дверима, та гумно (12,1х8,5х2,8 м). Ще улаштували саж (4,3х4,3х2,5 м) з колод, критий соломою під глину, з одними дверима та вікном [11, арк. 354/21–79].

У 1906 р. при Покровській церкві збудували дерев'яну сторожку (5х3,6х2 м), криту залізом. Вона мала два вікна (0,6х0,5 м), двоє дверей, руську піч [11, арк. 354/21].

Цього ж року на південній околиці Сохачів коштом церкви був збудований цегельний завод. Над піччю для випалювання цегли влаштували навіс (8,5х11,4х2,1 м), критий тесом. Для сушки цегли спорудили навіс (42,6х10х1,4 м) на дубових стовпах, критий соломою. При заводі улаштували сторожку (5х5х2,5 м) з двома вікнами (0,7х0,5 м), одними дверима та руською піччю [11, арк. 354/21].

У 1914 р. була збудована нова дерев'яна Покровська церква. За страховим описом від 18 лютого 1914 р., вона була дерев'яною, стояла на цегляному фундаменті, обшита зовні тесом, пофарбована олійною фарбою, покрита залі-

зом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 43 арш. (30,5 м), найбільша ширина нової церкви становила 29 арш. (20,5 м), висота до верху карниза – 20 арш. (14,2 м). На церкві була одна велика баня, улаштовано великих вікон – 32 шт., малих – 3 шт., дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 3 шт., одинарних – 1 шт., дверей внутрішніх стулкових – 1 шт., одинарних – 2 шт. Іконостас мав довжину 18 арш. (12,8 м), висоту 15 ½ арш. (10,7 м). Дзвіниця в два яруси, висотою до верху карниза 22 арш. (15,6 м). Найближча нецерковна будівля – селянський житловий будинок – стояла на відстані 65 арш. (46 м) зі східного боку [11, арк. 354/21–81].

У 1914 р. сохачівці збудували біля церкви дерев'яний церковно-причтовий будинок (9,2х6,4х2,6 м) для проживання псаломщика, критий залізом. Будинок мав 6 вікон (0,9х0,6 м), одні двостулкові та троє одностулкових дверей, руську та голландську печі. У дворі псаломщика збудували сарай (9,9х4,3х2,1 м) з шалівки, критий соломою під глину, з двома дверима [11, арк. 354/21].

Страхова вартість Покровської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910–1914 рр. 10000 руб., церковно-причтового будинку – 2500 руб., амбара – 150 руб., сараю – 400 руб., сараю – 50 руб., гумна – 100 руб., саж – 60 руб., сторожки при церкві – 50 руб., сторожки при цегельному заводі – 30 руб., навісу над піччю – 40 руб., навісу – 80 руб., церковно-причтового будинку псаломщика – 300 руб., сараю – 50 руб., разом – 13850 руб. Страхову вартість визначали: замісник благочинного 2-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії Євгеній Биваловський; священник Петро

Рис. 8. Різдво-Богородицька церква с. Рождественське. Фото 2014 р.

Рклицький; приходський священник Всеволод Догаєв; церковний староста Григорій Макуха; Трохим Пальчиковський; член опікунства Филімон Карпенко; представники прихожан Захарій Охрімець, Василь Рулько, Петро Рулько [11, арк. 354/21–78, 80, 82, 84].

За влади більшовиків у приміщенні Покровської церкви зберігалось колгоспне зерно, допоки вона не згоріла у війну у 1942 р.

Різдво-Богородицька церква села Рождественське

Дерев'яна церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці містечка Рожественного на Ржавці вперше згадується разом зі своїми священниками Павлом та Федором у Присяжних книгах за 23 лютого 1654 р. [9, с. 284]. Церква була збудована ще за поляків (1618–1648), в документах яких за 1638–1639 р. вперше фіксується Рождественська слобідка, а невдовзі у 1643 р. слобідка вже значиться Рождественським селом, приналежним панам Пісочинським в Сосницькій волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства [5, с. 298, 439]. Судячи по цій давній Рожественській назві села, архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський) у своєму історично-статистичному описі Чернігівської єпархії 1874 р. видання допускав, що Рождественське могло бути дотатарським поселенням [1, с. 363].

Село Рождественське було розташоване якраз посередині між Коропом і Батурином. Воно значно зросло за гетьмана Богдана Хмельницького й стало в 1654 р. містечком, адміністративним центром Рождественської сотні, а з її ліквідацією у 1672 р. гетьманом Самойловичем, містечко увійшло до складу Коропської сотні.

У відомості 1768 р., поданій рождественським священником Карпом Вербицьким до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що церква Різдва Богоматері в селі Рождественське Коропської сотні Ніжинського полку стояла на лівому боці вулиці, що йшла до Коропа. Церква була старою, дерев'яною, без приділів. Старими були і її школа та шпиталь, розмішені в двох дерев'яних хатах. Церкві належала земля на 18,5 днів оранки, город 90х25 сажнів, розташований на правому боці вулиці до Коропа.

Церкві мала свій шинковий двір з хатою та амбаром. У дворі проживав Сидір Барібаченко, уродженець рождественський, артилерійський палубничий, 40 р., з містечка Коропа, 38 р., з жінкою Уляною. Сидір Барібаченко мав свій ліс за бором по колу 50 сажнів та пляц біля церкви. З худоби тримав коня, корову, 2 свині.

Рождественський священник Карпо Вербицький мав новий двір на правому боці Пробитої вулиці. У дворі знаходилися 2 покої, 2 людські хати, 2 амбари, сарай та клуня. У священника працював робітник Петро Коваленко з села Атюші Батуринської сотні, посполитий, отримував за рік 1 руб. 20 коп., ще й харчі та одяг.

Другий священник, Матвій Федоров, проживав також на Пробитій улиці. У старому церковному дворі знаходилися 1 pokій, 1 людська хата, конюшня та сарай. У pokoї мешкав свояк священника Пилип Соколовський з села Городище Бахмацької сотні Ніжинського полку, 30 р., з жінкою Одаркою та молодшим братом Іваном, 18 р. Служителем у священника був Олексій Стугод, 16 р., з села Лохвиці Прилуцького полку.

Матвій Федоров мав хутір з однією хатою, де проживав

Рис. 9. Преподобний Лаврентій,
схиархімандрит Чернігівський (1868–1950)

підсусідок Федір Зайцев, козак з села Рождественського, разом з родиною. При хуторі знаходився ліс (осиновий, липовий, в круг – 200 сажнів), в якому стояла пасіка на 15 вуликів. Мед йшов на особистий вжиток. Також священник займався винокурним промислом. У його дворі була улаштована винокурня на 2 казани. Узимку він виціджував 20 відер вина для домашнього вжитку, іноді продавав його відрами у своїй хаті та в інших місцях. Хліб (зерно) для винокурні та інше купляв в містечку Коропі з привозного на торги – 10 четвертей (1,3 тонни). У священника було ще три ниви землі в урочищах біля Лисичової Верби та Набожку, кінь та корова [16, арк. 419–423].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Рождественське Коропської сотні стояло на проїжджій дорозі з Коропа на Конотоп. У селі була одна дерев'яна церква, 2 священники, 2 причетники, 3 різночинці [7, с. 404]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Різдово-Богородицької церкви села Рождественське за 1786–1897 рр. [27].

У 1796 р. була збудована нова кам'яна Різдово-Богородицька церква [4, с. 19]. Замовником будівництва був Петро Мартинович Юркевич [18, с. 74]. Цей багатий ко-

зак ще з 1746 р. служив отаманом генеральної артилерії, згодом став полковником, а з ліквідацією сотенного устрою Гетьманщини отримав 31 грудня 1780 р. звання генерал-ад'ютанта.

Різдово-Богородицька церква поєднала в собі стилістичні риси бароко і класицизму. Фасади насичені бароковим декором, а до центрального четверика зроблені удвічі нижчі квадратні замість напівкруглих прибудови з трьох боків (з південного, північного та західного). Тим самим церква наближається до споруд тетраконхового типу, тобто чотирипелюсткового в плані квадрата [18, с. 74].

Рождественська церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. на правому боці дороги на село Нехаївку. Кам'яна церква позначена в центрі села на триверстовій карті 1863 р.

У 1890 р. була збудована кам'яна дзвіниця [11, арк. 354/19]. Вона постала окремо від церкви, з її північно-західного боку, у формах класицизму. Перший ярус – четверик, решта – циліндричної форми [17, с. 74]. За дзвіницею у церковному дворі стояла сторожка (5х3,6х2 м) з цегляними стінами, крита залізом, з двома вікнами (0,7х0,5 м), одними дверима та голландською піччю. За сторожкою був старий амбар (7,8х6х2,5 м), складений з колод, критий залізом, з дощатою підлогою та стелею, з трьома дверима та одним вікном [11, арк. 354/19].

У 1892 р. було збудовано дерев'яний церковно-причтовий будинок для квартири священника. Будинок (16,7х8,5х2,6 м) стояв на кам'яному фундаменті, був критий соломом під глину. У будинку було 15 вікон (1,1х0,7 м) з подвійними рамами і кілька дверей: 2 зовнішніх одностулкових, 6 внутрішніх одностулкових, 3 двостулкових. Будинок мав 4 печі (1 – руська, 3 – голландські). У дворі збудували амбар (5,5х4,8х2,3 м) з колод, критий соломом під глину, з дощатою підлогою та стелею, з одними дверима. Також у дворі стояв новий довгий сарай (14,2х6х2,1 м) з колод, критий соломом під глину, з трьома воротами [11, арк. 354/19].

У 1902 р. у дворі священника улаштували гумно (15,3х8,2х2,8 м) з вершкових соснових дощок, крите соломом під глину, та новий дерев'яний навіс (5,7х3,2х1,8 м), критий соломом під глину [11, арк. 354/19].

За страховим описом від 8 липня 1910 р., кам'яна Різдово-Богородицька церква в селі Рождественське стояла на такому ж кам'яному фундаменті, зовні була тинькована, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 40 арш. (28,4 м), найбільша ширина 45 арш. (31,6 м), висота до верху карниза 22 арш. (15,6 м). На церкві була одна велика баня. Великих вікон – 18 шт., малих – 7 шт.; дверей зовнішніх, стулкових, обшитих залізом – 3 шт., внутрішніх – 4 шт. Іконостас довжиною 18 арш. (12,8 м), висотою 25 арш. (17,8 м). Найближча нецерковна будівля – селянський житловий будинок – знаходився з південно-західного боку на відстані 31 арш. (22 м) [11, арк. 354/19].

Кам'яна дзвіниця Різдово-Богородицької церкви та-

кож стояла на кам'яному фундаменті, була зовні тинькована, в два яруси, крита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, квадратна в основі розміром 12х12 арш. (8,5х8,5 м), висотою у 40 арш. (29,4 м) [11, арк. 354/19].

Страхова вартість церкви становила разом з іконостасом у 1910 р. 30000 руб., вартість дзвіниці – 10000 руб., вартість будинку священника – 1300 руб., амбара – 100 руб., сараю – 150 руб., гумна – 250 руб., навісу – 10 руб., сторожки – 50 руб., разом – 41960 руб. Страхову вартість визначали: замісник благочинного 2-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії Євгеній Биваловський; священники Іоанн Рахинський, Ілля Павлов; псаломщик Михайло Гаврилов; представники прихожан Михайло Радика, Данило Фоменко, Назар Луценко [11, арк. 354/19].

За більшовиків Різдво-Богородицька церква та дзвіниця втратили свої два куполи разом з хрестами, а село Рождественське перейменоване на Жовтневе. Тут організували колгосп імені Жовтневої революції (рис. 7). У 1956 р. церква потрапила в перший, започаткований комуністами, список пам'яток архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною, тому в ній збереглися фрагменти стінопису XVIII–XIX ст. [18, с. 74]. Нині Різдво-Богородицька церква та її дзвіниця в селі Рождественське перебувають під охороною держави (охор. №№ 58-Чг, 57 Чг) як пам'ятки архітектури місцевого значення в Коропській селищній територіальній громаді Новгород-Сіверського району Чернігівської області [25] (рис. 8).

Преображенська церква села Карильське

Преображенська церква села Карильське вже діяла на початку XVII ст. Підтвердженням тому є підпис карильського священника Іоанна Григор'єва, що засвідчив 18 березня 1606 р. купівлю Євангелія для Покровської церкви села Митченки (нині Конотопського району) [1, с. 351; 2, с. 367]. Дерев'яна церква «во ім'я Преображеніє Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа села Корельское полку» згадується разом з правлячим священником Прокопом в Присяжних книгах за 23 лютого 1654 р. [9, с. 284]. Село тоді перебувало у Рождественській сотні Ніжинського полку.

За подвірним описом Гетьманщини 1768 р., священником старої дерев'яної церкви на честь Преображення Господня в селі Карильське Коропської сотні Ніжинського полку був Феодосій Рунецький, дячком – його брат Данило Рунецький. Брати Рунецькі проживали навпроти церкви через вулицю на місці «издревле» попівському, спадковому від їхніх предків. У дворі стояли хата з двома покоями, два амбари, конюшня, сарай, клуня та винокурня на 2 казани. Брати націджували взимку 100 відер горілки й продавали у своєму дворі відрами й діжками. Хліб (зерно) на інше для винокурні купляли у містечку Коропі по 25 четвертей (3,4 тонни) [16, арк. 645 зв. 646].

Брати Рунецькі мали землю на 12 днів оранки в урочищах Рудки біля села Карильське, Розпуття за версту від села, Крива Доріжка за півтори версти від села. Сінокіс в урочище Поляна простягався на 400 сажнів по колу, на

Рис. 10. Преображенська церква с. Карильське. Фото 2025 р.

4 косаря, на 10 возів сіна задовільної трави. У власності священнослужителів було ще два ліски: перший – сосновий та дубовий – мав непридатну для будівництва деревину (більше на дрова) і був розташований за 3 версти від села в урочищі Під Бакумівку, по колу 45 сажнів; другий лісок – оріховий, крушиновий, липовий – знаходився в урочищі За Млинком Харужі за пів версти від Карильського, по колу 42 сажні [16, арк. 646, 646 зв.].

Ще Рунецьким належав другий старий двір, який також дістався у спадок без кріпостей (купчих). У дворі стояла хата з сараєм. У хаті тимчасово проживав сторонній обиватель [15, арк. 647].

Самій же Преображенській церкві належала хата з амбаром та сараєм на церковній землі. Хату винаймав підсусідок Іван Галай, карильський козак, 30 р., що промишляв шинкуванням, купляв горілку відрами, а продавав чарками. Церкві належав ще пляц у 50 сажнів по колу на вулиці за церквою біля Бутовичів та козака Івана Бурки. Пляц надала церкві карильська козачка Шолопиха без кріпості (купчої) [16, арк. 647, 647 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Карильське Коропської сотні знаходилося за 6 верст від сотенного містечка Коропа, на рівному болотистому місці при невеликій протоці Накот. У селі була одна дерев'яна церква, один священник, два церковнослужителі [7, с. 404].

У 1796 р. була збудована нова дерев'яна Преображенська церква [4, с. 17; 11, арк. 354/14]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Преображенської церкви села Ка-

Рис. 11. Троїцька церква с. Билка. Фото 2020 р.

рильське за 1796–1897 рр. [29].

Церква позначена на правому березі річки Накот на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. Також дерев'яна церква позначена на триверстовій карті Шуберта 1863 р. в самому центрі села.

У 1868 р. в селі Карильське Кролевецького повіту Чернігівської губернії народився Лука Євсейович Проскура – священнослужитель. Помер у 1950 р. як преподобний Лаврентій, схиархімандрит Чернігівський. 22 серпня 1993 р. був зарахований до лику святих у чині преподобного (рис. 9). Нині частина мощей святого Лаврентія зберігається в карильській Преображенській церкві [20].

У 1895 р. неподалік церкви збудували дерев'яну лавку (4,3х4,3х2,1 м), криту соломом під глину, з дощатими підлогою та стелею, дверима. Лавка здавалася в оренду [11, арк. 354/14–55].

1906 року на церковищі був зведений дерев'яний, на кам'яному фундаменті, критий залізом, церковно-причтовий будинок (19х8,6х3 м) для квартири священника. У дворі стояли криті соломом під глину сарай (10,7х1,4х2 м) з колод, сарай з лози (19,9х12,8х2,1 м) та гумно з вершкових соснових дощок [11, арк. 354/14–51]. Через рік збудували поряд дерев'яний, критий соломом під глину, церковно-причтовий будинок (12,8х5х2,3 м) для квартири псаломщика. У дворі новобудови стояли: криті соломом під глину амбар (7,8х5х2,8 м) з колод, з дощатими підлогою та стелею; сарай (5х4,3х2,8 м) з вершкових соснових дощок в одній зв'язці з амбаром; навіс (4,4х3,6х3,3 м) з лози; навіс над погребом (3,7х3,3х1,7 м) з колод [11, арк. 354/14–51].

За страховим описом від 18 липня 1910 р., дерев'яна Преображенська церква в селі Карильське 2-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному фундаменті, була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою. Довжина

церкви становила 38 арш. 14 вершків (27,6 м), ширина 34 $\frac{3}{4}$ арш. (24,7 м), висота до верху карниза 14 арш. (10 м). На церкві була одна велика та дві менші бані, улаштовано великих вікон 4 шт., малих – 25 шт., дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 3 шт., одинарних – 1 шт., внутрішніх – 2 шт. Іконостас довжиною 15 арш. (10,7 м), висотою 22 арш. (15,6 м). Дзвіниця дерев'яна, у два яруси, на цегляному фундаменті, обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, покрита зверху залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина дзвіниці становила 9 арш. (5 м), ширина 6 $\frac{3}{4}$ арш. (4,8 м), висота 22 арш. (15,6 м). Найближча нецерковна будівля – селянський житловий будинок – знаходився з південного боку на відстані 25 арш. (18,3 м). Церква і дзвіниця були збудовані у 1796 р. [11, арк. 354/14].

У 1914 р. при церкві збудували ще одну дерев'яну лавку (8,6х5х2,5 м), криту залізом, з дощатими підлогою та стелею, з двома вікнами (1х0,4 м), двома подвійними та двома одинарними дверима [11, арк. 354/14–57]. Також цього року була улаштована клуня (10,7х5х1,6 м) з лози, крита соломом під глину, з воротами [11, арк. 354/14–53].

Біля церкви стояла дерев'яна, крита залізом, сторожка (4,3х4,8х2,6 м) з сіньми з шалівки (4,8х2,5 м), яка мала 4 вікна (0,7х0,5), двоє дверей і піч [11, арк. 354/14–51].

Страхова вартість Преображенської церкви у 1910–1915 рр. становила разом з іконостасом 4000 руб., вартість дзвіниці – 400 руб., будинку священника – 1700 руб., сараю з колод – 40 руб., сараю з лози – 10 руб., гумна – 120 руб., будинку псаломщика – 200 руб., амбару – 50 руб., сараю – 20 руб., навісу – 10 руб., навісу над погребом – 40 руб., сторожки – 50 руб., лавки – 50 руб., лавки – 200 руб., клуні – 600 руб., разом – 7450 руб. [11, арк. 354/14–52].

Вартість цього нерухомого майна Преображенської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священ-

ник Євгеній Биваловський; священники Григорій Биваловський, Ілля Подвойський, Леонид Вас..., Михаил Погре..., Петро Рклицький; псаломщик Микола Г...; представники опіки Іов Шут, Лаврентій Романенко; церковний староста Клим Шут; представники прихожан Андрій Приходько, Іван Николаєнко, Іван Прокопенко, Мартин Прокопенко [11, арк. 354/14–52].

В електронній енциклопедії «Вікіпедія» читаємо: «1990 р. було перебудовано церкву Преображення в селі Карильське» [20] (рис. 10).

Троїцька церква села Билка

Село Билка значиться в Присяжних книгах за 23 лютого 1654 р. під назвою «Очавулине» за прізвиськом сільського отамана Климонта Очавула [9, с. 281]. Село тоді перебувало у Рождественській сотні Ніжинського полку. Мабуть, вже після смерті козака Очавула його село на річці Билка повернуло стару назву «Билка». У селі діяла Успенська церква.

За відомістю 1768 р., поданою ревізорами до комісії з Генерального опису Гетьманщини, відомо, що дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці в селі Билка Коропської сотні Ніжинського полку була новою, а школа та шпиталь при ній – старими, дерев'яними. У школі проживали церковнослужителі: Олексій Іванов, уродженець містечка Березань Переяславського полку, посполитого звання, 27 р.; Іван Романов, уродженець київський, посполитий, 30 р. При школі і шпиталі були улаштовані амбари [15, арк. 365 зв.].

Церкві належала земля в трьох нивах на 4 дні оранки. Перша нива, на півтори дні оранки, знаходилася під селом Ксензівкою в урочищі над Билцем, за версту від села Билки. Друга нива, на півтори дні, була в урочищі під Булюков Гай, за три версти від села Билка. Третя нива, на один день, була в урочищі за Роговничним Гаєм, за три версти від села Билка. Усі ці три ниви надав церкві посполитий села Билка Ігнат Кузлюк. Також він надав церкві дубовий ліс в урочищі під селом Карильське, за версту від села Билка [15, арк. 366].

У церкві правили два священники. Перший з них, Леонтій Іванов, проживав поблизу у старому дворі на лівому боці Ринкової вулиці в напрямку містечка Коропа. Двір дістався йому у спадок від померлого тестя Хоми Петрова. У дворі було три хати, три амбари, винокурня, конюшня, сарай та клуня. Допомогали по господарству два служителі: Іван Кучерина, уродженець села Билка, 56 р., козак; Тимош Дяченко, уродженець билський, 20 р., посполитий, мав шолуді (паршу) на голові. Ще була служителька Пелагея Лантушиха, уродженка билська, 57 р., козачка, стара, слаба й на ліве око сліпа. Усі вони наймалися: Кучерина – за 5 руб. на рік, Дяченко – за 3 рублі і харчі, а Лантушиха служила за безплатні харчі [15, арк. 366 зв.].

У дворі священника проживали двоє підсусідків зі своїми родинами: Захар Стефанов, уродженець билський, 35 р., козак; Яким Ольянченко, уродженець

села Ведмежого, 40 р. козак.

Леонтій Іванов кутив вино у власній винокурні на 2 казани. Все, що націджував, продавав у своєму дворі діжками та відрами, а щось тримав для домашнього вжитку. Хліб (зерно) та інше, потрібне для винокурні, купляв на привозному торгу в Коропі.

Священник мав у полі орної землі в 4-х нивах на 4 дні оранки. Перша нива на 3 дні знаходилася в урочищі на Погибелі за 4 версти від села Билка. Нива була куплена у 1739 р. в билського козака Василя Дяченка без складання купчої. Друга одноденна нива була під селом Рождественне в урочищі Андрійчикове за версту від села Билка. Ця земля була куплена у 1752 р. в диякона містечка Носівки Київського полку Федора Толоченка за 5 руб. без купчої. Ще був сінокіс за городом на 3 косаря, на 4 вози сіна задовільної трави. Сінокіс дістався в спадок від тестя Хоми Петрова. Інший сінокіс на 8 косарів, на 8 возів сіна «худої» трави під селом Краснопілля в урочищі на Бугаєвщині, в 3-х верстах від села Билка, був наданий без купчої билським козаком Федором Дудченком «за поминовення» [15, арк. 367].

У власності Леонтія Іванова знаходились лісові ділянки в трьох місцях: ліс в урочищі під селом Карильське, за 1 версту від села Билки; ліс під селом Краснопілля в урочищі Чортовське, за 4 версти від села, куплений без складання купчої у 1758 р. в краснопільського козака Якова Петровського за 8 руб. разом з сінокосом на 2 косаря, на 4 вози сіна «худої» трави; ліс в урочищі під Бакумовку, за 2 версти від села Билка, куплений без складання купчої в 1757 р. за 11 руб в посполитого села Отюши (Атюши) Батуринської сотні Петра Юхна. У цьому лісі стояла пасіка священника на 6 вуликів, мед та віск з якої продавався у Коропі. Ще у його господарстві було 2 вітряні млини (один недіючий, другий молот муку на одному камені), 4 коня, 2 корови з телятами, 4 бички, 4 свині [13, арк. 368].

Другий священник села Билка, Михайло Іллінський, мешкав на тій же Ринковій вулиці біля церкви у новому дворі, де знаходились 2 покої, 2 амбари, 2 сараї, 1 клуня [5, арк. 368 зв.]. Місце під двір було куплене 3 травня 1753 р. у жителя билського поповича Данила Фомича Петровського за 17 руб. (купча збереглася).

Священник мав одну ниву сипучої орної землі в урочищі під Краснополе (Краснопілля) за 2 версти від села Билка, купленої 2 липня 1767 р. у гусара Генерального гусарського полку Василя Данилова за 3 руб. Винокурня на 2 казани націджувала взимку вино (горілку), яке продавалося у своєму дворі або в інших місцях діжками та відрами. Хліб (зерно) та інше куплялося на привозному торгу в Коропі. Господарство мало недіючий вітряний млин, 2 коня, 2 корови, 2 свині [15, арк. 369].

Михайло Галабуцький, священник сусіднього села Краснопілля, тримав у Билках свою винокурню на 2 казани, 2 хати, 2 амбари [15, арк. 372].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Билка Коропської сотні знаходило-

ся в чистому полі за 4 версти від села Атюши, на рівному місці, в невеликому березовому гаю по обидва боки невеликої річки Билка, що витікала з боку села Алтинівка. У селі була одна дерев'яна церква, 2 священники, 1 диякон, 3 причетники [7, с. 387]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Успенської церкви села Билка за 1786–1802 рр. [30].

Билківська церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. на правому березі річки Накот. Лівим берегом йшла дорога з Атюші на Алтинівку. На детальній триверстовій карті Шуберта 1863 р. немає позначки церкви в селі Билка (мабуть, вона згоріла).

Нова дерев'яна двопрестольна Троїцька церква в Билках була збудована у 1868 р. [4, с. 17; 11, арк. 354/12]. Перше храмове свято відбувалося на Святу Трійцю, друге – на Успіння Пресвятої Богородиці.

За страховим описом від 20 липня 1910 р., дерев'яна Троїцька церква в селі Билка стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом, пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 33 арш. (23,4 м), найбільша ширина 23 ½ арш. (16,3 м), висота до верху карниза 11 ½ арш. (8,2 м). На церкві була одна велика баня. Улаштовано великих вікон – 19 шт., малих – 4 шт., дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 1 шт., одинарних – 3 шт., дверей внутрішніх стулкових – 1 шт., одинарних – 2 шт. Головний іконостас мав довжину 9 ½ арш. (6,7 м) і висоту 11 арш. (7,8 м), іконостас в приділі – довжину 7 арш. (5 м) і висоту 6 ½ арш. (4,6 м). Висота одноярусної дзвіниці до верху карниза складала 26 арш. (18,5 м). Найближча нецерковна будівля – земське училище – знаходилося з західного боку на відстані 76 арш. (54 м) [11, арк. 354/12].

Страхова вартість Троїцької церкви в селі Билка становила у 1910 р. разом з іконостасами та дзвіницею 2000 руб. Страховку визначали: замісник благочинного 2-го округу Крелевецького повіту Чернігівської губернії священник Євгеній Биваловський; протоієрей Михайло Винницький; священники Григорій Биваловський, Іоанн Раханський; псаломщик Лука Конєв; церковний староста Михайло Наконечний; представники прихожан Тимофій Воробей, Олексій Козлов [11, арк. 354/12].

Інших церковних будівель, крім двопрестольної Троїцької церкви, в Билці до революції не існувало. Село двічі змінювало назву: з 1920 р. називалося Будьонівкою, з 1965 р. – Червоним, з 2016 р. стало знову Билкою. Дерев'яна Покровська церква оновилася в 1990-х рр. на старому місці, стала білоцегляною та окремішньою від дзвіниці (рис. 11).

Успенська церква села Краснопілля

Церква в Краснопіллі, мабуть, була ще до татар 1239 р., коли село знаходилося в Красному лісі на великому шляху. За переказом, декілька вцілілих від татар селян переховувалися північніше в болотах над річкою Стрижень, звідки поступово відродилося село й навколишній ліс став полем [21].

Дерев'яна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці

та її священник Василь зазначені в Присяжних книгах за 23 лютого 1654 р. козаків села Краснопілля [9, с. 284]. Село тоді перебувало у Рожественській сотні Ніжинського полку.

За відомістю 1768 р., поданою краснопільським священником, ієреєм Михайлом Галабуцьким до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що церква на честь Успіння Богоматері в селі Краснопілля Коропської сотні Ніжинського полку була новою, дерев'яною, без приділів (бічних вівтарів), а школа і шпиталь при ній – ветхими, старими. Школа знаходилася в людській хаті, біля неї стояв амбар. Шпиталь розташовувався у 2-х людських хатах, поряд з якими стояли три сараї. У шпиталі проживали старці, слабші від старості: Гнат Дудченко з села Чепліївки Воронізької сотні, посполитий, 60 р.; його жінка Марія, теж з Чепліївки, 60 р.; Микита Басок з села Добротове Крелевецької сотні, козак, 56 р.

Краснопільській церкві належав млин на річці Коропі, за 3 версти від села Краснопілля. Млин молів хліб (зерно) на один камінь тільки навесні та восени на 100 четвертей (четверть – 8 пудів – 131,04 кг) і з цього мав дохід у розмірі 10 четвертей усілякого хліба для церковного вжитку за потребою. При млині був ліс мірою по колу 770 сажнів (дубовий, березовий, осини́вий), придатний для гатіння греблі. Ліс з трави між деревами накошувалося 8 возів сіна задовільної якості.

У хуторі при млині мешкли: мірошник Михайло Тисленко, уродженець села Краснопілля, посполитий, 27 р.; його жінка Федосія, уродженка села Краснопілля, 23 р.; дочка Пелагея, 2 р. Мірошник жив з отриманого з млина хлібного доходу. Сплачував консистенцію 1 руб. 2 коп. на утримання окупаційних військ москалів-кацапів на Лівобережній Україні – Гетьманщині.

У селі на великій проїжджій вулиці з Коропа біля церкви стояв старий шинковий двір з однією хатою та амбаром. Двір належав церкві «издревле». В ньому продавалося просте вино (сивуха) чарками й квартами.

Священник Михайло Галабуцький проживав у провулку біля церкви. У новому дворі знаходились хата з двома покоями, амбар, сарай та навіс. Двір був куплений в 1766 р. у козаків села Краснопілля Андрія Карповича, Василя та Никифора Шинкаренків за 65 руб.

Орної землі, сінокосів та лісів Галабуцький не мав, проте біля свого двору улаштував винокурню на 2 казани над озером Сусовка, тож націджував щороку по 400 відер сивухи для власного вжитку і на продаж відрами та кухвами. Хліб (зерно) для винокурні купляв в Коропі по 100 четвертей (13 тонн). Ще у дворі священника була пасіка на 30 вуликів, мед і віск з якої йшов на власні потреби. Господарські потреби обслуговувало 4 коня, 4 бики, 2 дійні корови, 2 свиней [15, арк. 977–982]. Також у сусідньому селі Билках у нього були винокурня на 2 казани у дворі на 2 хати, 2 амбари [15, арк. 372].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Краснопілля Коропської сотні Ніжинського полку знаходилося за 5 верст від села Добротове на рівному полі при колодязях. Село перебувало у володін-

ні генерал-поручика та кавалера Штофеля. У Краснопіллі була одна церква, 3 священники, 1 диякон, 3 причетники [7, с. 380]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Успенської церкви за 1786–1897 рр. [31].

Краснопільська церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. на перехресті трьох доріг з Коропа на Кролевець, Глухів, з села Билка на село Лукнів, з села Алтинівка на село Лукнів. Більш детально село Краснопілля позначено на триверстовій карті Шуберта 1863 р.

У 1875 р. в Краснопіллі була збудована кам'яна Успенська церква [4, с. 18; 11, арк. 354/15]. За страховим описом Успенської церкви від 18 липня 1910 р., вона стояла на кам'яному фундаменті, зовні була пофарбована олійною фарбою, всередині потинькована, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 56 арш. 10 вершків (40,2 м), найбільша ширина – 32 арш. (22,7 м), висота до верху карниза – 20 арш. (14,2 м). На церкві була одна велика баня, улаштовано великих вікон – 2 шт., малих – 23 шт.; дверей – 9 шт., з них 4 – зовнішніх (3 – стулкові, обшиті залізом, 1 – одинарні), 5 – внутрішніх (3 – стулчасті, 2 – одинарні); іконостас головний довжиною у 22 ½ арш. (16 м), висотою 10 арш. (7,1 м), іконостас в приділі довжиною 7 арш. (5 м), висотою 5 арш. (3,6 м). Дзвіниця в два яруси загальною висотою до верху карниза 35 арш. (24,9 м). Найближча нецерковна будівля – громадський житловий будинок – знаходилася з північно-західного боку на відстані 31 арш. (21 м) [11, арк. 354/15].

Водночас у 1875 р. при Успенській церкві збудували цегляну сторожку (7,1х5х2,5 м), криту залізом, яка мала двері, 3 вікна (0,9х0,7 м), руську і голландську печі. У церковному дворі залишилося стояти старе гумно (10,7х5,7х2,5 м) з лози, крите соломною під глину [11, арк. 354/15].

У 1903 р. в церковному лісі збудували дерев'яну сторожку (7,1х4,3х2,5 м), криту соломною під глину, яка мала

двері, 4 вікна (0,7х0,5 м) і руську піч. Поряд стояв старий сарай (8,5х4,3х2,5 м) з лози, критий соломною під глину [11, арк. 354/15].

За описом 1910 р., Успенська церква здавала в оренду стару дерев'яну торговельну лавку (7,1х5,7х2,8 м), криту залізом, з дощатою підлогою та стелею, з одніми дверима) [11, арк. 354/15].

За страховим описом Успенської церкви від 18 липня 1910 р., вартість церкви разом з іконостасами та дзвіницею була оцінена у 19500 руб., сторожка – 200 руб., сторожка в церковному лісі – 150 руб., лавка – 50 руб., сарай – 50 руб., гумно – 80 руб., разом – 20030 руб. Оціночну вартість Успенської церкви визначили: в. о. благочинного 2-го округу священник Євген Биваловський; священники Григорій Биваловський, Василь Рачинський, Іоанн Варваловський; псаломщик Карп Єсипенко; церковний староста, козак Данило Лебедейко; представники приходу Андрій Узлов, Антон Роець [11, арк. 354/15].

Успенська церква в селі Краснопілля знищена советами в 1930-х рр.

Михайлівська церква села Лукнів

Перша церква в селі Лукнів була зведена на честь Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього. 1662 року її священник засвідчив повне знищення храму у 1661 р. кримським ханом «с татарами и изменниками черкасами» [6, с. 320, 321]. Словацький єпископ Даніел Крман (1663–1740) занотував у своєму «Подорожньому щоденнику», що село Лукнів було дуже довгим, його мешканці привітні, радо зустріли з хлібом та сіллю, рибою, медом та сиром 6 листопада 1708 р. гетьмана Мазепу та шведського короля Карла XII на їхньому шляху до Батурина [19].

За даними Генерального опису Гетьманщини 1768 р., церква Воздвиження Хреста Господня в селі Лукнів Ко-

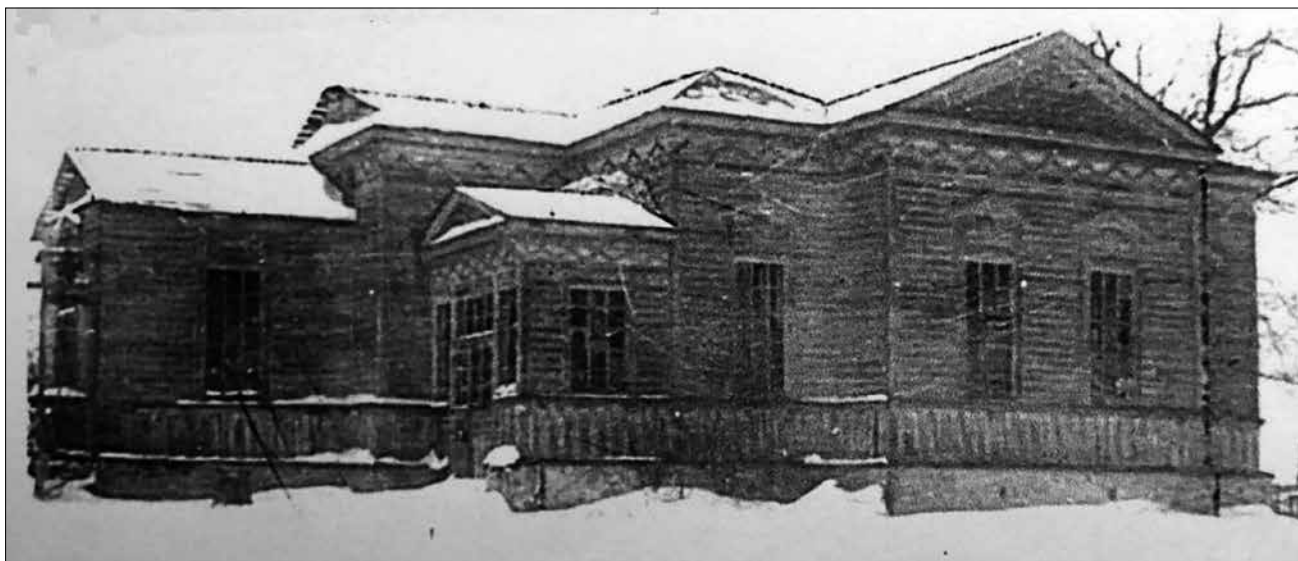

Рис. 12. Михайлівська церква с. Лукнів. Фото 1970 р.

Рис. 13. Ворота церковної огорожі с. Лукнів. Фото 2020 р.

ропської сотні Ніжинського полку стояла на лівому боці дороги на Кролевець. Була дерев'яною, старою, як і школа, в якій проживали дячок Василь Соколовський, уродженець Коропа, козацького звання, 25 р., та Іван Михайлов Хваст, уродженець містечка Ромни, козацького звання, 15 р. [17, арк. 463 зв.].

Церкві належала земля на 10 днів оранки в урочищах Попове Болото, Рідке, Гатка, У Ярка, Стежки, Шихаленкове Болото, За Млинком, Під Селом Райгородком. Ще до церковного майна був приписаний сінокіс по колу 150 сажнів, на 3 косаря, на 6 возів сіна в урочищі Довге Озеро. Ці землі були надані церкві прихожанами-обивателями села Лукнів без кріпостей (купчих) [17, арк. 464].

Лукнівський священник Федір Цитовський проживав на місці «издревле» попівському, яке він купив 30 січня 1753 р. у коропського сотника Івана Михайловича Забіли за 30 руб. Священнику прислужували: Ігнат Михайлов, уродженець містечка Орлівки, посполитого звання, 17 р.; Євдокія Захарієва, з села Чепліївки Воронізької сотні, 30 р. Вони наймалися на рік за 2 руб., одяг і харчі [17, арк. 464 зв.].

Цитовський мав землю на 5 днів оранки в урочищах Під Селом Добротовим, Уз Короповський Шлях, Шихаленкове Болото, На Помірках, На Степу. Він улаштував у своєму дворі винокурню на 2 казани, взимку націджував 200 відер горілки й продавав діжками у різних місцях, частину тримав для домашнього вжитку. Хліб (зерно) на інші засоби для винокурні мав власні, а також купляв

у містечку Коропі по 30 четвертей (4 тонни) [17, арк. 465].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Лукнів Коропської сотні перебувало у відомстві Генеральної артилерії, знаходилося на рівному місці при трактовій дорозі із Коропа до Кролевця та Глухова. У селі була одна дерев'яна церква, один священник, один церковний причетник [7, с. 377]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Христо-Воздвиженської церкви села Лукнів за 1796–1802 рр. [32].

Лукнівська церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. на перехресті трьох доріг: Короп – Реутинці, Райгородок – Добротове, Обтове – Краснопілля. Детальніше село Лукнів промальоване на триверстовій карті Шуберта 1863 р.

У 1884 р. в селі збудували нову дерев'яну Михайлівську церкву [4, с. 18; 11, арк. 333/9]. Отже, на місці старої дерев'яної Воздвиженської церкви постала нова Михайлівська.

За страховим описом від 12 липня 1910 р., дерев'яна Михайлівська церква в селі Лукнів стояла на фундаменті, зовні була обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, з розписаним куполом. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 16 саж. (34,3 м), найбільш ширина – 9 ½ саж. (19,3 м), висота до верху карниза – 5 1/3 саж. (11,8 м). Церква мала одну велику та чотири невеликі глави, великих вікон – 10 шт., малих – 36 шт.; дверей зовнішніх, стулкових скляних – 3 шт., одностулкових – 1 шт., дверей внутрішніх стулкових, обшитих залізом, – 3 шт., одностулкових – 1 шт., одностулкових (не обшитих залізом) – 2 шт.

Головний іконостас мав довжину 11 арш. (7,8 м), висоту 12 арш. (8,6 м); іконостас в приділі довжиною 6 арш. (4,3 м), висотою 7 арш. (5 м). Церква не опалювалася [7, арк. 697/8]. Дзвіниця у три яруси, загальною висотою до верху карниза 4 саж. (8,4 м). Найближча нецерковна будівля – житловий будинок козака – знаходилася з південного боку на відстані 30 саж. (64,2 м) [11, арк. 333/9]. Біля церкви збудували: дерев'яну сторожку (3,2х2,8х2,1 м), криту залізом; сторожку (4,3х4,8х2,6 м) з коридором з шалівки (2,8х2,1х2,1 м), криту залізом [11, арк. 333/9].

У 1910 р. поблизу Михайлівської церкви звели дерев'яний, на кам'яному цоколі, критий залізом, церковно-причтовий будинок (12,8х8,6х2,8 м) для квартири священника. У дворі для господарських потреб збудували клуню (11,5х8,6х2,8 м), криту соломою. Ще у дворі священника знаходився погріб (3,2х3,2х2,1 м) кам'яний з навісом плетеним (8,6х5,7х0,7 м) та стояли старі ветхі будівлі: амбар (6,4х4,3х2,1 м) з колод, критий соломою, з дощатими підлогою та стелею; сарай (15х6,4х2,1 м) з колод, критий соломою; навіс (7,1х4,3х2,1 м) з дощок, критий соломою; хлів (9,6х5,4х2,1 м), зроблений частково з дошки, частково плетений, критий соломою [11, арк. 333/9].

Страхова вартість Михайлівської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 16050 руб., сторожки – 50 руб., будинку священника – 1500 руб., погреб – 45 руб., навісу над погребом – 5 руб., амбара – 30 руб., сараю – 40 руб., навісу – 20 руб., хліва – 20 руб., клуні – 140 руб., разом – 17900 руб. [11, арк. 333/9].

Вартість нерухомого майна Михайлівської церкви визначили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Григорій Кучеровський; священники Олексій Гончаров, Михайло Грабовський, Юхим Сахновський; псаломщик Іван Белявський; церковний староста Петро Менюк; уповноважені від прихожан Іван Менюк, Сидор Комирук, козаки села Лукнів Іван Клименко, Павло Ценека [11, арк. 333/9].

За описом рухомого майна Михайлівської церкви від 4 серпня 1915 р., його вартість становила 3107 руб. 15 коп. Більше третини – 1275 руб. – становила вартість 5-ти мідних дзвонів. Усі 68 ікон (крім іконостаса) коштували 265 руб., найдорожчі 4 ікони в кіоті зі склом – 80 руб. Усі срібні напрестольні хрести, священні блюда, дискос, чаша (потир), дарохранительниця, одяг, хоругви, богослужбові книги та ін. коштували 1567 руб. Вартість цього рухомого майна Михайлівської церкви визначили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник О. Денисенко, приходський священник Єфимій Камарницький, церковний староста козак Іван Клименко, від прихожан Олексій А... [12, арк. 88].

Церква була розібрана лукнівцями у 1970-х рр. (рис. 12). Деревина виявилася міцною, тож дехто з селян використав її при будівництві власного житла. Нині маємо єдину наочну згадку про церкву – відреставровані останнім часом ворота церковної огорожі (рис. 13).

Різдво-Богородицька церква села Обтове

Церква Різдва Богородиці була збудована ще за поляків (1618–1648). Про це свідчить віднайдений обтівським священником у 1781 р. в церкві під престолом антимінс, освячений митрополитом Петром Могилою (1596–1647) [1, с. 411]. Село Обтове на річці Реть було засноване у 1640-х рр. за ініціативи польського шляхтича Щасного Вишлі, а заселене борзненським підстаростою Петром Забілою (1580–1689), якому воно й дісталася за козаків у 1656 р. [5, с. 306, 307].

У відомості Генерального опису Лівобережної України – Гетьманщини 1768 р. зазначено священника села Обтове Василя Прокопівца [14, арк. 485–486 зв.]. За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Обтове Коропської сотні стояло на рівному низькому місці при річці Реть. У селі була одна дерев'яна церква, 3 священники, 3 церковні причетники [7, с. 377]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Різдво-Богородицької церкви села Обтове за 1786–1787 рр. [33].

Обтівська церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. в центрі села при головній дорозі від Десни через села Жорнівка, Райгородок та Ретути до міста Кролевець. Так само ж дерев'яна церква позначена на триверстовій карті Шуберта 1863 р. ліворуч головної дороги від Десни на Кролевець.

У 1882 р. при Різдво-Богородицькій церкві збудували сторожку розмірами 3,5х2,1х2,1 м (дві стіни кам'яні, дві – дерев'яні), криту залізом, з трьома вікнами і дверима [11, арк. 568/120].

1896 року біля церкви з'явився дерев'яний церковно-причтовий будинок (15,7х8,6х2,8 м) для квартири священника. Будинок стояв на кам'яному цоколі, зовні був обкладений цеглою, всередині обклеєний шпалерами, покритий залізом, мав 12 вікон (1,4х1,1 м) з подвійними рамами, дверей двостулкових 7 і дверей одинарних 3, руську піч і 3 голландські грубки. При будинку були улаштовані коридор (2,1х2,1х2,1 м) з шалівки, сіні з комірною (4,3х2,8х2,1 м) з пластин [11, арк. 568/120].

У дворі священника стояли: два однакові за розмірами амбари (5х4,3х2,8 м) з пластин, криті залізом, з дощатими підлогами та стелями; сарай (21,4х5,3х2,8 м) з пластин, критий залізом, з дощатими підлогою та стелею, дверима з воротами; навіс (21,4х4,3х2,1 м) з пластин, критий залізом; погріб (9,6х5,4х2,1 м) кам'яний, критий землею, двоє дверей; льодовня (5х4,3х2,1 м) з пластин, з дощатою підлогою, одні двері; клуня (17,1х8,6х2,8 м) дощата, крита соломою, ворота стулкові [11, арк. 568/120].

У 1898 р. біля церкви збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок (10,7х6,4х2,1 м) для квартири псаломщика. Будинок був покритий залізом, мав 7 вікон (1,1х0,7 м), 5 одинарних дверей, руську піч і 2 голландські грубки. При будинку улаштували дощатий коридор (2,1х2,1х2,1 м) і сіні з комірною (4,3х2,8х2,1 м) з пластин [11, арк. 568/120].

У дворі псаломщика стояли: амбар (5,4х5,44х3х2,1 м) з колод, критий соломою, з дощатими підлогою та стелею, одними дверима; сарай (8,6х5,4х2,1 м) дощатий, критий

Рис. 14. Різдво-Богородицька церква с. Обтове. Фото 1910-х рр.

соломою, з одними дверима; погріб (3,2х2,1х2,1 м) кам'яний, критий землею, з двома дверима; клуня (8,6х6,4х2,1 м) плетена, крита соломкою, ворота стулкові [11, арк. 568/126].

У 1898 р. в Обтові з'явилася кладовищенська церква Всіх Святих [11, арк. 568/123]. За страховим описом від 1 липня 1910 р., дерев'яна кладовищенська церква Всіх Святих стояла на кам'яному фундаменті, зовні була обшита тесом і пофарбована олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 10 сажнів (21,4 м), найбільш ширина – 6 $\frac{1}{2}$ саж. (12,9 м), висота до верху карниза – 2 $\frac{1}{2}$ саж. (5,4 м). На церкві була одна велика глава. Великих вікон налічувалося 22 шт., малих – 4 шт.; дверей зовнішніх, стулкових обшитих залізом – 1 шт., не стулкових – 1 шт., одинарних – 1 шт. Іконостас довжиною 2 $\frac{1}{2}$ арш. (1,8 м), висотою 1 $\frac{2}{3}$ арш. (1,1 м). Церква не опалювалася [7, арк. 697/8]. Дзвіниця у два яруси, загальною висотою до верху карниза 2 саж. (4,3 м). Найближча не-церковна будівля – житловий будинок – знаходився з південного боку на відстані 30 саж. (34 м) [11, арк. 568/123].

У 1899 р. в селі на місці старої дерев'яної Різдво-Богородицької церкви постала нова дерев'яна Свято-Троїцька [4, с. 18; 11, арк. 568/120]. 1901 року до неї добудували

дзвіницю [11, арк. 568/120]. За переказом, церква була збудована коштом обтівського поміщика Іваненка. На дзвіниці знаходилося 8 дзвонів, найбільший з яких був вагою у 140 пудів (2240 кг) [22].

Наступного року у церковному дворі склали сарай розмірами 8,6х5,4х2,1 м (дві стіни кам'яні, дві – дерев'яні), критий залізом [11, арк. 568/120].

За страховим описом від 1 липня 1910 р., дерев'яна Троїцька церква в селі Обтове стояла на кам'яному фундаменті, зовні була обшита тесом і пофарбована олійною фарбою. Покрита залізом, пофарбованим крашеним олійню зеленою фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 19 саж. (40,7 м), найбільш ширина – 12 $\frac{2}{3}$ саж. (27,1 м), висота до верху карниза – 5 саж. (10,7 м). На церкві була одна велика та чотири невеликі бані. Улаштовано: великих вікон 43, малих – 13; дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, 4 шт., дверей внутрішніх стулкових – 3 шт., одинарних – 2 шт. Іконостас головний довжиною у 15 арш. (10,5 м), висотою 17 арш. (12,1 м); іконостас південний довжиною 12 арш. (8,6 м), висотою 13 арш. (9,3 м); іконостас північний довжиною 12 арш. (8,6 м), висотою 13 арш. (9,3 м). Церква не опалювалася.

Побудована у 1899 р. Дзвіниця у три яруси, загальною висотою до верху карниза 5 саж. (10,7 м). Найближча нецерковна будівля – житловий селянський будинок – знаходився з південного боку на відстані 15 саж. (32 м). Дзвіниця побудована у 1901 р. [11, арк. 568/120] (рис. 14).

Страхова вартість Троїцької церкви разом з іконостасами та дзвіницею становила у 1910 р. 15000 руб., кладовищенської церкви Всіх Святих разом з іконостасом та дзвіницею – 1500 руб., сторожки – 50 руб., церковно-причтowego будинку для квартири священника – 1300 руб., амбара – 80 руб., амбара – 50 руб., сараю – 450 руб., навісу – 25 руб., льодовні – 20 руб., погреб – 50 руб., сараю – 40 руб., клуні – 250 руб., церковно-причтowego будинку для квартири псаломщика – 600 руб., амбара – 50 руб., сараю – 75 руб., погреб – 50 руб., клуні – 50 руб., разом – 19590 руб. [11, арк. 568/120].

Вартість цього нерухомого майна Троїцької церкви визначили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Григорій Кучеровський; священники Авіаліній Добровольський, Олексій Гончаров, Михайло Левицький; псаломщик Петро Билинський; церковний староста Михайло Давидов; уповноважені від прихожан Гордій Мисенко, Андрій Михайленко [11, арк. 568/120].

У 1933 р. отбівські активісти скинули з церкви хрести, зняли дзвони та за три роки зруйнували її вщент [22]. За переказом, руйнівники пишалися своїм безбожним вчинком і завжди були бажаними гостями в місцевій школі.

Миколаївська церква села Погорілівка

Село Погорілівка було засноване в місці впадіння річки Реті у Десну в 1640-х рр. за ініціативи польського шляхтича Щасного Вишлі, а заселене борзненським підстаростою Петром Забілою (1580–1689), якому воно й дісталося за козаків у 1656 р. [5, с. 306, 307].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., слобідка Погорілівка Коропської сотні знаходилася за півтори версти від Десни, на річці Османі, на рівному місці при міжсільській дорозі. У слобідці нараховувався 51 двір, 61 хата посполитих, що належали відставним поручикам Миколі та Андрію Забілам [7, с. 376, 377].

У 1865 р. в Погорілівці збудували дерев'яну Миколаївську церкву [4, с. 18; 11, арк. 333/14]. Збереглися її метричні книги за 1897–1917 рр. [34].

1880 року поблизу Миколаївської церкви збудували дерев'яний, критий соломною, церковно-причтовой будинок (12,8х10,6х2,8 м) для квартири священника. Будинок мав 10 вікон (1,1х0,7 м) з подвійними рамами, дверей двостулкових 5 шт., одностулкових 3 шт., руську піч і 3 голландські грубки. При будинку були облаштовані двоє сіней з шалівки: перші (4,3х2,1х2,1 м) мали вікно і двері; другі сіні (3,2х2,1х2,1 м) – двері. У дворі священника стояла ветха клуня (12,9х8,6х2,8 м), плетена, крита соломною, зі стулковими воротами. У 1900 р. тут з'явилися амбар та сарай: амбар (5х4,3х2,1 м) з колод, критий со-

ломою, з дощатими підлогою та стелею, дверима; сарай (21,4х12,9х2,1 м) з колод, критий соломною, мав одні ворота стулкові, другі – одинарні [11, арк. 333/14].

У 1895 р. був збудований дерев'яний церковно-причтовой будинок (23,5х6,4х2,8 м) для квартири псаломщика. Будинок був покритий соломною, мав 13 вікон (1,1х0,7 м) з подвійними рамами; 5 дверей, руську піч, 3 голландські. При будинку було двоє сіней: перші (6,4х3,2х2,1 м) з пластин, з двома дверима, другі (4,3х2,1х2,1 м) з шалівки, з одними дверима. У дворі псаломщика збудували сарай (15х6,4х2,1 м) з колод, критий соломною, стулковими ворітьми і одними дверима. Поряд стояв ветхий дерев'яний навіс (8,6х4,3х2,1 м), критий соломною [11, арк. 333/14].

У 1905 р. при церкві збудували дерев'яну сторожку (4,3х4,3х2,1 м), криту залізом, яка мала двері і вікно [11, арк. 333/14].

За страховим описом від 1 липня 1910 р., Миколаївська церква стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Всередині також пофарбована. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 11 саж. (23,5 м), найбільш ширина 7 саж. (15 м), висота до верху карниза – $2\frac{2}{3}$ саж. (6 м). На церкві була одна велика баня, 20 великих і 6 малих вікон, 4 зовнішніх дверей, одинарних, обшитих залізом і 4 внутрішніх, не обшитих залізом. Іконостас довжиною 12 арш. (8,6 м), висотою 16 арш. (11,4 м), Церква не опалювалася. Дзвіниця у два яруси, висотою $2\frac{2}{3}$ саж. (6 м). Найближча нецерковна будівля знаходилася з західного боку на відстані 17 саж. (36,4 м). [11, арк. 333/14].

Страхова вартість Миколаївської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 5000 руб., сторожки – 10 руб., будинку священника – 900 руб., амбара – 40 руб., сараю – 100 руб., клуні – 50 руб., будинку псаломщика – 600 руб., сараю – 120 руб., навісу – 10 руб., разом – 6780 руб. [11, арк. 333/14].

Вартість цього нерухомого майна Миколаївської церкви визначили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Григорій Кучеровський; священники Всеволод Догаєв, Олександр Прокоповиченко; псаломщик Никифор Куций; церковний староста Григорій Григорович Гапоненко; представники прихожан Данило Іванович Будик, Михайло Матвійович Гапоненко [11, арк. 333/14].

На сьогодні в селі Погорілівка проживає з пів сотні людей, які не пам'ятають, чи взагалі була в них церква, тим більше не згадують, де вона стояла і куди поділася (мабуть, згоріла).

Преображенська церква села Райгородок

Преображенська церква значиться разом зі своїм священником Григорієм в Присяжних книгах мешканців села Райгородка Кролевецької сотні Ніжинського полку за 24 лютого 1654 р. [9, с. 292]. Церква з'явилася ще за поляків, за польського шляхтича Заленського, який від-

новив Райгородок у 1630–1640-х рр. [5, с. 309]. Мабуть, це була не перша церква в Райгородку на лівому березі Десни, бо люди проживали там ще з дотатарських часів. Підтвердженням тому є древня фортеця – городок, розташований північніше, за версту від Преображенської церкви (рис. 15). Городок був неприступним для ворогів, тому отримав таку назву за свою надійну захищеність, а не за красу місцевості. За переказом, в городку переховувалася від ворога цариця-дівка, яка не встигла відійти за Десну на Дівич Гору у селі Бужанка. Тож городок уберег царицю, й вона назвала його Райгородком і залишилася жити в ньому [1, с. 358]. Відповідно й дорога від Коропа (Хоробора) стала зватися Царовським шляхом.

За відомістю 1768 р., складеною ревізорами до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що церква на честь Преображення Господня в селі Райгородок Коропської сотні Ніжинського полку була дерев'яною, старою і без приділу (бокового вівтаря). При церкві знаходився шпиталь, розташований в людській дерев'яній ветхій хаті, що стояла пустою. Преображенській церкві належав сінокіс на 8 косарів, по колу 250 сажнів в урочищі Попів Кут за версту від Райгородка. Там накошувалося 15 возів сіна задовільної якості. Сінокіс здавна належав церкві й не мав кріпостей (купчих) на нього. Дохід з сінокошу йшов на утримання священників [17, арк. 299 зв., 300].

Преображенський священник Роман Раханський проживав на місці здавна козацькому, яке він купив 1756 р. у райгородських козаків Григора і Гаврила Гулаків. При дворі було гумно з клунею та овином, а город у 205 сажнів по колу знаходився в урочищі Околиця. Священник мав 14 нив орної землі в урочищах Астаховське, Божиха У Кружках, Верещовка, В Ямках, За Чорновецьким Між Гайками, Клин Боговський Под Гору, На Горі, По Лукновській

дорозі, Погорільський Бор, Сельське, Цвілевське За Жорновцем, Церковне, Петровське У Провалля. Також священник Раханський мав два ліси дубові, оріхові й липові у 500 та 300 сажнів по колу, ще сінокіс гарної трави в урочищі У Вострове, за версту від Райгородка [17, арк. 300–302].

У нумерованому реєстрі дворів села Райгородка 1768 р. зазначено, що біля церкви знаходився загальний майдан, були два попівські двори на Ринковій вулиці. Перший двір під № 47 належав попу Якимі Раханському. В ньому стояло 2 хати, 2 амбари, сарай, конюшня, клуня та овин [17, арк. 367]. Другий двір під № 87 належав попу Степану Бурковському. Він складався з двох хат, амбара, сараю [17, арк. 368].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Райгородок Коропської сотні знаходилося за 25 верст від Вороніжу, на лівому березі Десни при трактовій дорозі з Глухова до Чернігова. У селі була одна дерев'яна церква, священник з двома синами, два церковні причетники [7, с. 402, 403]. Збереглися сповідальні відомості прихожан церкви за 1796–1802 рр. [35].

У 1801 р. на місці ветхої Преображенської церкви було збудовано нову дерев'яну церкву коштом місцевого священника Сильвестра Писареви́ча. Вона згоріла від удару блискавки у 1819 р. Новий мурований храм було закладено у 1825 р. Перший внесок (500 руб.) на його будівництво зробив священник Тимофій Раханський [1, с. 360].

Церква позначена на 10-верстовій спеціальній карті Шуберта 1832 р. при в'їзді в Райгородок головною дорогою до Кролевця від Десни, від села Жорнівки.

У 1840 р. була збудована кам'яна Спасо-Преображенська церква [4, с. 19; 11, арк. 568/12], у 1861 р. – кам'яна дзвіниця [11, арк. 568/12]. Церква позначена на триверстовій карті Шуберта 1863 р. в центрі Райгородка.

Рис. 15. Городище с. Райгородок. Фото 2026 р.

Рис. 16. Преображенська церква с. Райгородок. Фото 1986 р.

1880 року при церкві з'явилася сторожка (5х4,3х2,1 м) з кам'яними стінами, покрита залізом. Кам'яні сіні (4,3х4,3х2,1 м) також були покриті залізом. У 1895 р. при церкві спорудили плетену клуню (13х7,9х2,1 м), криту соломомою, зі стулковими ворітьми [11, арк. 568/12].

У 1901 р. поблизу Спасо-Преображенської церкви збудували дерев'яний, критий соломомою, церковно-причтовий будинок (13,5х9,6х2,8 м) для квартири священника. Будинок мав 12 вікон (1,2х0,7 м) з подвійними рамами, троє стулкових і 10 одностулкових дверей, руську піч і 3 голландські грубки. У дворі священника улаштували амбар, сарай, навіс та погріб. Амбар (5,4х5,4х2,8 м), критий залізом, з дощатими підлогою та стелею, склали з колод. Сарай (27,8х2,8х2,1 м), критий соломомою, склали з пластин. При сараї зробили дерев'яний навіс (6,4х4,3х2,1 м), критий соломомою. Кам'яний погріб (4,3х3,6х2,1 м), покритий землею, мав двоє дверей [11, арк. 568/12].

У 1905 р. на кладовищі була збудована дерев'яна каплиця (6,4х6,4х6,4 м) на кам'яному фундаменті, крита залізом. Вона мала 8 вікон, одні стулкові двері [11, арк. 568/12].

У 1907 р. був збудований дерев'яний церковно-причтовий будинок (10х6,4х2,8 м) для квартири псаломщика. Будинок був покритий соломомою, мав 8 вікон (1,1х0,5 м) з подвійними рамами, одні стулкові і троє одинарних дверей, руську піч і 3 голландські грубки. При будинку улаштували двоє сіней: перші (5х6,4х2,1 м) мали рублену комору і двоє дверей, другі (4,3х2,1х2,8 м), з шалівки, – одні двері. У дворі псаломщика у 1908 р. збудували дощатий сарай (11,8х5,4х2,1 м), критий соломомою, зі стулковими ворітьми. При сараї улаштували навіс (5,4х2,1х2,1 м), критий соломомою. У 1909 р. збудували ще й кам'яний погріб (4,3х3,2х2,1 м), покритий землею, з двома дверима. 1915 року у дворі псаломщика спорудили клуню та сарай (9,6х5 м), плетені з лози, під одним дахом, критим

Рис. 17. Преображенська церква с. Райгородок. Фото 2025 р.

соломомою, площею 15 кв. саж. на 9 зовнішніх стовпах (2,3 м) та 2 внутрішніх (4,5 м), з ворітьми (2,1х2,5 м) [11, арк. 568/12].

За страховим описом від 12 липня 1910 р., кам'яна Спасо-Преображенська церква зовні була пофарбована олійною фарбою, всередині – потинькована й побілена, купол та низ церкви, на 2 арш. від підлоги, пофарбовані олійною фарбою. Церква була покрита зверху залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила $15\frac{1}{3}$ саж. (32,8 м), найбільша ширина $8\frac{1}{2}$ саж. (17,1 м), висота до верху карниза – 5 саж. (10,7 м). На церкві були: одна велика баня; великих вікон 20 шт., малих – 20 шт.; дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 3 шт., нестулкових – 1 шт., внутрішніх стулкових, обшитих залізом, – 1 шт.; іконостас тримісний довжиною у 25 арш. (18,3 м), висотою 10 арш. (7,1 м). Дзвіниця в три яруси, загальною висотою до верху карниза 5 саж. (10,7 м). Найближча нецерковна будівля – селянський житловий будинок – знаходилася з південно-західного боку на відстані 30 саж. (64,2 м). Церква збудована в 1840 р., дзвіниця – в 1861 р. [11, арк. 568/12].

Страхова вартість Спасо-Преображенської церкви разом з іконостасами та дзвіницею становила у 1910–1915 рр. 20000 руб., сторожки – 50 руб., каплиці – 400 руб., церковно-причтового будинку для квартири священника – 1200 руб., амбара – 150 руб., амбара – 50 руб., сараю – 400 руб., навісу – 30 руб., погребу – 50 руб., клуні – 70 руб., церковно-причтового будинку для квартири псаломщика – 600 руб., сараю – 100 руб., навісу – 25 руб., погребу – 80 руб., клуні (сарая) – 100 руб., разом – 23155 руб. [11, арк. 568/12]. Нині балансова вартість Преображенської церкви в селі Райгородок Новгород-Сіверського району

Чернігівської області становить 83 258 380 гривень [10].

Вартість нерухомого майна Спасо-Преображенської церкви у 1910–1915 рр. визначили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Сидор Денисенко; священники Михайло Сахновський, Симеон Половецький, Всеволод Догаєв; псаломщик (диякон) Іоанн Косменко; церковний староста Яків Коваленко; уповноважені від прихожан Хома Сергієнко, Конон Захаревський [11, арк. 568/12].

За переказом, Преображенська церква була закрита в 1918 р., запрацювала у війну в 1942 р. й діяла до 1960 р., потім знову була закрита й перетворена на колгоспний склад.

У 1979 р. занедбану Преображенську церкву долучили до списку пам'яток архітектури УРСР під охоронним № 1778 (рис. 16). Отже, церква є зразком російського класицизму в Україні [8, с. 310, 311]. Натепер церква значиться під № 3449 у списку пам'яток архітектури національного значення в Чернігівській області Коропського району [24] (рис. 17).

Феодосіївська церква села Вільне (Царовка)

Царовка виникла наприкінці XVII ст. на землях Коропської сотні для обслуговування щойно збудованого козацького млина на Царовській греблі через річку Короп на великому тракті з Батурина через Короп за Десну [6, с. 319]. Цей тракт здавна звався Царовським шляхом, бо по ньому проходили татари. Це був «путь Батыевых полчищ из Чернигова к Глухову» [1, с. 359]. Царовський шлях згадується в Генеральному описі Гетьманщини 1768 р. стосовно володінь Михайлівської церкви Коропа, якій належала нива «под деревню Царовку над шляхом царовским разстоянием от Коропа в версте» [1, с. 356; 13, арк. 974].

Лише у 1907 р. в «деревне» Царовке 2-го благочинного округу Кролевецького повіту була збудована дерев'яна Феодосіївська церква й Царовка отримала статус села [11, арк. 354/22].

За страховим описом від 24 червня 1910 р., Свято-Феодосіївська церква в селі Царовка стояла на цегляному фундаменті, була зовні обшита тесом, пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 11 саж. (23,4 м), найбільша ширина 7 саж. 2 арш. (16,3 м), висота до верху карниза 10 арш. (7,1 м). На церкві та на дзвіниці було по одній бані. Улаштовано: великих вікон 22 шт., малих – 2 шт.; дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 3 шт., одинарних – 1 шт., дверей внутрішніх – 5 шт. Іконостас довжиною 10 ½ арш. (7,5 м), висотою 6 ½ арш. (4,6 м). Церква холодна. Дзвіниця в два яруси, висотою до верху карниза 4 саж. (8,5 м). Найближча нецерковна будівля – селянський житловий будинок – знаходився із західного боку на відстані 19 саж. (40 м) [11, арк. 354/22].

У 1910 р. в селі збудували дерев'яну церковно-приходську школу (11,4х7,1х2,8 м) з десятьма великими вікнами (1,4х0,7 м), сімома дверима та голландською піччю [11, арк. 354/22].

Страхова вартість Феодосіївської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила в 1910 р. 4000 руб., церковно-приходської школи – 1000 руб., разом – 5000 руб. Страхову вартість визначили: замісник благочинного 2-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Євген Биваловський; священники Петро Рклицький, Михайло Бирман; псаломщик Прокопій Дзюба; церковний староста Н. Кибцов; представники прихожан Порфирій Наказаш, Олександр Наказаш, Трифон Жмудь [11, арк. 354/22].

Після революції село Царовка стало називатися Вільним. Церква була пограбована більшовиками й невдовзі в 1930-х рр. згоріла від удару блискавки.

Отже, до нашого часу не збереглося жодної дерев'яної церкви в колишніх селах Коропської сотні, де до революції 1917 р. нараховувалося 11 приходських церков та 2 кладовищенські. З них дерев'яними були 7 приходських та 1 кладовищенська, кам'яними – 4 приходські та 1 кладовищенська церкви. Лише одна дерев'яна церква у селі Лукнів, як зазначено в страховому описі 1910 р., мала розписаний живописом купол.

Найстарішою з усіх розглянутих була Преображенська церква в селі Карильське, збудована ще до поляків (1618–1648). Ще 3 церкви (в селах Риботин, Сохачі, Обтове) виникли за поляків. 5 храмів (в селах Рождественське, Билки, Краснопілля, Лукнів, Райгородок) виникли за козаків, ще 2 церкви (в селах Погорілівка, Царовка) разом з двома кладовищенськими (в селах Риботин та Обтове) виникли наприкінці XIX ст. та напередодні революції 1917 р.

Найбільшою кам'яною церквою була Успенська в селі Краснопілля. Її довжина становила 40,2 м, ширина – 22,7 м, висота – 14,2 м. Найбільшою дерев'яною церквою була Троїцька в селі Обтове. Її довжина становила 40,7 м, ширина – 27,1 м, висота – 10,7 м. Найменшою за розмірами церквою була дерев'яна Троїцька в селі Билки. Її довжина становила 23,4 м, ширина – 16,3 м, висота – 8,2 м.

Найбагатшою за страховою оцінкою 1910–1915 рр. була кам'яна Різдва-Богородицька церква в селі Рождественське (41 960 руб.). При церкві була й найвища кам'яна дзвіниця висотою 29,4 м. Найбіднішою церквою зі страховою вартістю 5000 руб. була церква в селі Царовка (Вільне).

З п'ятьох кам'яних церков збереглося 4, у тому числі 1 кладовищенська в селі Риботин. Три кам'яні церкви є пам'ятками архітектури: Преображенська в селі Райгородок значиться під № 3449 у списку пам'яток архітектури національного (всеукраїнського) значення в Коропському (нині Новгород-Сіверському) районі Чернігівської області [24]; Миколаївська церква в селі Риботин перебуває під охороною номером 59-Чг як пам'ятка архітектури місцевого значення в Коропській селищній територіальній громаді Новгород-Сіверського району Чернігівської області [25]; Різдва-Богородицька церква та її дзвіниця в селі Рождественське перебувають під охороною номером 58-Чг та 57-Чг як пам'ятки архітектури місцевого значення в Коропській селищній територіальній громаді Новгород-Сіверського району Чернігівської області [25].

ДЖЕРЕЛА

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов : Земская типография, 1874. 443 с.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзненский. Чернигов : Земская типография, 1874. 541 с.
3. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Киев : С. В. Кульженко, 1911. [10], 206, [1], [62] л. ил., [1] л. карт. : ил. 6].
4. Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг. Вып. 7. Чернигов, 1908. С. 1–50
5. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина в складі Речі Посполитої 1618–1648 рр. Київ : Темпора, 2006. 495 с.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский.
7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931. 594 с.
8. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Киев : Строитель, 1986 г. Т. 4. 377 с.
9. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ : КП «Академія», 2003. 349 с.
10. Рішення Чернігівської обласної ради № 13-22/VIII від 14 березня 2025 р. URL: <https://chor.gov.ua/zv-yazki-z-gromadskistyru/item/14144-pro-vykliuchennia-pam-iatok-arkhitektury-z-pereliku-ob-iektyv-spi> (дата звернення 15.03.2025).
11. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 799, оп. 33, спр. 2359.
12. РДІА. Ф. 799. Оп. 33. Спр. 2387.
13. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 65.
14. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 66.
15. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 67.
16. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 68.
17. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 69.
18. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1990.
19. Микола Неврлий. Передмова. Даніел Крман. Подорожний щоденник (Itinerarium 1708–1709).
20. Карильське. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Карильське>
21. Краснопілля (Новгород-Сіверський район). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Краснопілля_\(Новгород-Сіверський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Краснопілля_(Новгород-Сіверський_район)) (дата звернення 12.01.2026).
22. Обтове. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Обтове> (дата звернення 14.01.2026).
23. Миколаївська церква (Риботин). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Миколаївська_церква_\(Риботин\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Миколаївська_церква_(Риботин)) (дата звернення 15.02.2026).
24. Пам'ятки архітектури національного значення Чернігівської області. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятки_архитектури_національного_значення_Чернігівської_області (дата звернення 07.03.2026).
25. Перелік пам'яток архітектури і містобудування, садово-паркового мистецтва місцевого значення Чернігівської області. URL: <https://umbra.cg.gov.ua/index.php?id=27812&tp=1&pg=> (дата звернення 03.04.2026).
26. Рыботин. Исповедные ведомости, Николаевская церковь 1794–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1577586> (дата звернення 03.04.2026).
27. Сохачи. Исповедные ведомости, Покровская церковь 1795–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1723091> (дата звернення 03.04.2026).
28. Рождественское. Исповедные ведомости, Рождество-Богородицкая церковь 1786–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501676> (дата звернення 03.04.2026).
29. Карыльское. Исповедные ведомости, Преображенская церковь 1796–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501603> (дата звернення 03.04.2026).
30. Былка. Исповедные ведомости, Успенская церковь 1786–1802. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1329113> (дата звернення 03.04.2026).
31. Краснополье. Исповедные ведомости, Успенская церковь 1786–1802. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501658> (дата звернення 03.04.2026).
32. Лукново. Исповедные ведомости, Кресто-Воздвиженская церковь 1796–1802. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1576140> (дата звернення 03.04.2026).
33. Обтово. Исповедные ведомости, Рождество-Богородицкая церковь 1786–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/>

catalog/koha:1758680

34. Погореловка. Метрические книги, Николаевская церковь 1897–1917. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?q.place=Погореловка%2C%20Конотопский%2C%20Сумская%20область%2C%20Украина&subjectsOpen=133492089-1> (дата звернення 14.04.2026).

35. Райгородок. Исповедные ведомости, Преображенская церковь 1796–1802. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1576160> (дата звернення 03.04.2026).

Kyryievskiy V. D. Churches of the Korop hundred in the villages of Rybotyn, Sokhachi, Rozhdestvenske, Karylske, Bylka, Krasnopillia, Lukniv, Obtove, Pohorilivka, Raihorodok, Vilne

The article contains 11 stories about churches that were located in villages on the lands of the Koropsky Hundred of the Nizhyn Regiment. This is the land of Podesnyan ancient settlements, sanctuaries and royal roads from the Desna to Baturyn, to Hlukhiv. The article presents new, previously unknown, archival documents that have been discovered recently. The latest local history publications on the history of villages and churches are also taken into account. The article will be useful for compiling updated Podesnyan guides along the left bank of the Desna to the Seim.

The Koropsky Hundred as an administrative-territorial and military unit of the Nizhyn Regiment of the Hetmanate was created in 1658 with its center in the town of Koropsky. The General Inventory of the Hetmanate of 1768 lists all the owners and priests of 10 churches in the villages of the Koropsky Hundred of the Nizhyn Regiment – Rybotyn, Sokhachi, Rozhdestvenske, Karylske, Bylky, Krasnopillia, Lukniv, Obtove, Raihorodok, Buzhanka. The list also lists 3 “villages” – Rozhky, Pohorilivka and Tsarivka (Vilne), in which there were no churches. Soon, the only village located on the right bank of the Desna, Buzhanka, was transferred to the Ponomysia Hundred of the Chernihiv Regiment. Together with Buzhanka, the Koropka Hundred lost the oldest pre-Christian sanctuary on the right bank of the Desna on Divich-Gora, mentioned by the historian, Archbishop Filaret (Gumilevsky) in 1874.

In 1865, a wooden Nicholas Church was built in the churchless “village” of Pohorilivka, followed by a wooden Theodosius Church in the “village” of Tsarovka (Vilne) in 1907. All 11 stone and wooden churches in the former villages and “villages” of the Koropsky Hundred, except for the church in the village of Tsarovka (Vilne), are marked on the map of the deanery districts of the Chernihiv Eparchy of 1911. We present a description of the churches of the Koropsky Hundred in the order of their location around the town of Korop.

Key words: church, bell tower, iconostasis, altar, church and rectory building, gatehouse, insurance value.

REFERENCES

1. Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii. Kn. 5. Gub. gorod Chernigov. Uezdy: Chernigovskii, Kozeleetskii, Surazhskii, Krolevetskii i Osterskii [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 5. Provincial city of Chernigov. Uyezds: Chernigovsky, Kozeletsky, Surazhsky, Krolevetsky and Ostersky]. (1874). Zemskaya tipografiya. [in Russian].
2. Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii. Kn. 6. Uezdy: Novgorod-Severskii, Sosnitskii, Gorodnitskii, Konotopskii i Borznenskii [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 6. Uyezds: Novgorod-Seversky, Sosnitsky, Gorodnitsky, Konotopsky and Borznensky]. (1874). Zemskaya tipografiya. [in Russian].
3. Kartiny tserkovnoi zhizni Chernigovskoi eparkhii iz IX vekovoi ee istorii [Pictures of church life in the Chernigov diocese from its IX-century history]. (1911). S. V. Kulzhenko. [in Russian].
4. Kornoukhov, E. A. (1908). Alfavitnyi spisok tserkvei Chernigovskoi eparkhii [Alphabetical list of churches of the Chernigov diocese]. Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii 1906–1908 gg. [Transactions of the Chernigov Provincial Archival Commission of 1906–1908], 7. [in Russian].
5. Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Siverskchyna v skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 rr. [Chernihiv-Siverskchyna as part of the Rzeczpospolita in 1618–1648]. Tempora. [in Ukrainian].
6. Lazarevskiy, A. (1893). Opisanie Staroy Malorossii: Materialy po istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. T. 2. Polk Nezhinskii [Description of Old Little Russia: Materials on the history of settlement, land ownership and administration. Vol. 2. Nizhyn regiment]. Kiev : Tipografiya K. N. Milevskogo. [in Russian].
7. Opyt Novhorod-Siverskoho namisnytstva (1779–1781) [Description of the Novhorod-Siverskyi vicegerency (1779–1781)]. (1931). Vseukrainska Akademiia Nauk. [in Ukrainian].
8. Pamiatnyky hradostroytelstva y arkhitektury USSR : T. 4 [Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR: Vol. 4]. (1986). Kyiv : Budivelnik. [in Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu., Kravets, M. (Comps.). (2003). Prisyazhni knyhy 1654 roku: Bilotserkivskiy ta Nizhynskiy polky [Oath books of 1654: Bilotserkva and Nizhyn regiments]. Kyiv : KP «Akademiya». [in Russian].
10. Rishennia Chernihivskoi oblasnoi rady № 13-22/VIII vid 14 bereznia 2025 r. Retrieved from <https://chor.gov.ua/zv-yazki-z->

gromadskisty/tem/14144-pro-vykliuchennia-pam-iatok-arkhitektury-z-pereliku-ob-ektiv-spi [in Ukrainian].

11. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv v Sankt-Peterburge (RGIA), f. 799, op. 33, d. 2339.

12. RGIA, f. 799, op. 33, d. 2387.

13. TsDIAK (Tsentralnyi derzhavnyi istorichniy arkhiv Ukrainy), f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 65.

14. TsDIAK, f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 66.

15. TsDIAK, f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 67.

16. TsDIAK, f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 68.

17. TsDIAK, f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 69.

18. Kudrytskyi, A. V. (Ed.). (1990). *Chernihivshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region: Encyclopedic handbook]*. Kyiv : Ukrainska Radianska Entsyklopediia. [in Ukrainian].

19. Nevriyi, M. (2010). *Peredmov [Preface]*. D. Krman, Podorozhnyi shchodennyk (Itinerarium 1708–1709) [Travel diary (Itinerarium 1708–1709)]. Prosvita. [in Ukrainian].

20. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Карильське> [in Ukrainian].

21. Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Краснопілля_\(Новгород-Сіверський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Краснопілля_(Новгород-Сіверський_район)). [in Ukrainian].

22. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Обтове> [in Ukrainian].

23. Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Миколаївська_церква_\(Риботин\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Миколаївська_церква_(Риботин)) [in Ukrainian].

24. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам%27ятки_архитектури_національного_значення_Чернігівської_області [in Ukrainian].

25. Perelik pamiatok arkhitektury i mistobuduvannia, sadovo-parkovoho mystetstva mistsevoho znachennia Chernihivskoi oblasti. Retrieved from <https://umba.cg.gov.ua/index.php?id=27812&tp=1&pg=> [in Ukrainian].

26. Rybotyn. Ispovednye vedomosti, Nikolaevskaya tserkov 1794–1897. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1572586> [in Russian].

27. Sokhachyi. Ispovednye vedomosti, Pokrovskaya tserkov 1795–1897. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1723091> [in Russian].

28. Rozhdestvenskoe. Ispovednye vedomosti, Rozhdestvo-Bogoroditskaya tserkov 1786–1897. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501676> [in Russian].

29. Karylskoe. Ispovednye vedomosti, Preobrazhenskaya tserkov 1796–1897. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501603> [in Russian].

30. Bylka. Ispovednye vedomosti, Uspenskaya tserkov 1786–1802. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1329113> [in Russian].

31. Krasnopol. Ispovednye vedomosti, Uspenskaya tserkov 1786–1802. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1501658> [in Russian].

32. Luknovo. Ispovednye vedomosti, Kresto-Vozdvizhenskaya tserkov 1796–1802. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1576140> [in Russian].

33. Obtovo. Ispovednye vedomosti, Rozhdestvo-Bogoroditskaya tserkov 1786–1787. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1758680> [in Russian].

34. Pogorelovka. Metricheskie knigi, Nikolaevskaya tserkov 1897–1917. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?q.place=Погореловка%2C%20Конотопский%2C%20Сумская%20область%2C%20Украина&subjectsOpen=133492089-1> [in Russian].

35. Raigorodok. Ispovednye vedomosti, Preobrazhenskaya tserkov. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/koha:1576160> [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 14.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.*

УДК 725.94(477.52)Н.А.Терещенко

Н. О. Мірошниченко

ЧЕСТЕЇ НІКОЛІ ТЕРЕЩЕНКУ У м. ГЛУХОВІ

Статтю присвячено історико-джерелознавчому аналізу процесу створення та побутування монумента на честь відомого українського промисловця й мецената Н. А. Терещенка у Глухові. На основі комплексу архівних джерел реконструйовано етапи проектування безпосередньо пам'ятника та благоустрою прилеглої до нього території. Окрему увагу приділено фінансово-економічному забезпеченню спорудження об'єкта. Також у дослідженні розглянуто історичні обставини та ідеологічні чинники, що призвели до подальшого руйнування і знищення пам'ятки.

Ключові слова: Н. Терещенко, м. Глухів, пам'ятник, проект, скульптор, площа, кредит.

Для сучасного українського суспільства питання коменсрації, встановлення та демонтажу монументальних пам'яток набуло особливої гостроти. В умовах великої війни Росії проти України ми активно позбавляємося насаджених маркерів імперської та совєцької культур, натомість повертаючи в публічний простір імена знакових особистостей, які протягом століть виборювали українську державність. Водночас цей процес актуалізує складну наукову й суспільну дискусію щодо деколонізації пам'яті про діячів, чий внесок у розвиток України є вагомим, але чия політична позиція була далекою від української національної ідеї.

Яскравим прикладом такої амбівалентності є постать видатного промисловця та благодійника Ніколи Терещенка та загалом його родина. Незважаючи на колосальну меценатську діяльність, розбудову інфраструктури, фінансування освіти та культури українських міст, представники цієї династії не виявляли прихильності до ідеї українського державотворення. Ба більше, у часи Перших визвольних змагань (1917–1921 рр.) родина Терещенків чітко виступила на боці збереження Російської імперії, не підтримавши прагнення України до відокремлення від метрополії.

Аналіз історичних обставин проектування, спорудження та знищення монумента Н. Терещенка в Глухові дозволяє не лише реконструювати події минулого, а й глибше зрозуміти природу сучасних «війн пам'яті» навколо історичної спадщини України. Відтак метою цього дослідження є комплексне відтворення історії створення та руйнування пам'ятника Н. Терещенку, що базується на аналізі тогочасних фінансово-економічних та соціокультурних чинників.

Хронологічний відлік історії монумента пов'язаний із завершенням земного шляху видатного мецената. 19 січня (за старим стилем) 1903 р. помер Нікола Артемійович Терещенко – почесний громадянин та колишній очільник міста Глухова. Рівно через рік, на початку 1904 р., Глухівська міська дума ініціювала обговорення питання про встановлення пам'ятника своєму благодійнику. За результатами дискусій, на виготовлення монумента та благоустрою прилеглої території (площі між Спасо-Преображенським і Трьох-Анастасіївським храмами), було вирішено асигнувати 20 тисяч рублів. Половина цієї суми мала надійти з міського бюджету, а іншу частину планувалося покрити за рахунок приватних пожертв, які попе-

редньо передбачалося залучити через позику в міському банку. Однак банк відмовив у наданні кредиту. У жовтні 1904 р. необхідні кошти на спорудження пам'ятника все ж були перераховані «від деяких осіб» [1, арк. 5].

Ескізи пам'ятника Н. Терещенку та площі, на якій він мав стояти, розробив Адріян Вікторович Прахов – український мистецтвознавець, археолог та художній критик, професор Київського Імператорського університету Св. Володимира. А. В. Прахов також був керівником групи художників (Віктор Васнецов, Михайло Врубель, Михайло Нестеров, Павло Сведомський та Вільгельм Котарбінський), що здійснювала розпис Володимирського собору в Києві у 1884–1896 роках [2, с. 170–176]. В серпні 1905 року А. Прахов запропонував на розгляд комісії по влаштуванню пам'ятника Ніколі Терещенку проєкт наступного змісту: «В основу представленого проєкту покладено бажання насамперед прикрасити частину міста, що розташована між Трьох-Анастасіївською та Спаською церквами, влаштувати площу, добре вимощену, з постійними кам'яними лавами для відпочинку, з достатнім освітленням і певну частину цієї площі використати для пам'ятника Н. А. Терещенку [якого, до речі, Адріан Прахов радив зобразити у стоячому положенні – авт.]... Увесь простір уздовж Трьох-Анастасіївської та Спаської церков, між огорожею та вулицею, вимощується частково плитняком, як тротуари, частково бруківкою, обсаджується з трьох боків деревами та освітлюється ліхтарями. У верхній частині цієї вимощеної площі проєктується невелике підвищення, відкрите для проходу, оскільки балюстрада й округлі лави для відпочинку розміщені з боків. Ця підвищена площа з двох боків обгороджена невеликими палісадниками, у затінку яких і розташовані округлі лави; вона освітлюється чотирма ліхтарями-канделябрами, розміщеними по кутах.

Із цієї дещо підвищеної площі, яка сама по собі могла б слугувати окрасою та приносити користь місту, центральна частина відводиться під пам'ятник Н. А. Терещенку, де на дещо піднятому кам'яному помості розташовано чотири низькі круглі сходи, а на них – п'єдестал зі статусою» [1, арк. 2–4].

Під час складання проєкту автор керувався бажанням поєднати простоту з витонченістю як у формах, так і у виборі матеріалів. Закінчуючи обговорення проєкту, професор А. Прахов висловив бажання принести в дар всі розроблені ним ескізи та плани для зведення пам'ятника на знак дружніх відносин, які були між ним і покійним Н. А. Терещенком, а також високо цінуючи бажання міста вшанувати пам'ять їх мецената постановкою монумента.

Глухівська міська дума в жовтні 1905 р. затвердила проєкт А. Прахова і передала на подальший розгляд Чернігівському губернатору та до Міністерства внутрішніх справ. Для прискорення діла міського голову М. Радченка уповноважили відправитися у міста Чернігів та Санкт-Петербург, щоб той особисто поклопотався у належних інституціях про встановлення скульптури [3, с. 2]. На вищому рівні ескізи схвалили, але з наступними зауваженнями: «Академія мистецтв визнала форму ліхтарів, що оточу-

Пам'ятник Ніколі Терещенку у Глухові

ють пам'ятник, невдалою, а їхній зв'язок із парапетом, у який вони врізаються, – незручним; зазначені недоліки під час остаточного опрацювання креслень пам'ятника мають бути усунені» [1, арк. 7].

До кінця 1906 р. комісія працювала над вдосконаленням проєкту пам'ятника. За справу дизайну монумента взявся скульптор Микола Андрійович Андреев. Відомий автор «ленініани» (створив близько 100 скульптурних і 200 графічних портретів В. І. Леніна) [4]. Саме М. Андреев, а також «інші обізнані особи висловилися за спорудження пам'ятника з фігурою у сидячому положенні, оскільки така є простішою та більше відповідає характеру покійного Ніколи Артемійовича Терещенка» [1, арк. 12]. Врешті комісія одноголосно підтримала запропонований М. Андреевим варіант. У квітні 1907 р. проєкт пам'ятника покійному таємному раднику Н. А. Терещенку було узгоджено та затверджено на найвищому рівні [1, арк. 22].

2 серпня 1908 р. почалася підготовка до урочистого відкриття монумента Н. Терещенку, що засвідчено в Журналі Глухівської міської думи. Благоустрій території навколо скульптури вимагав залучення додаткових коштів, тож управа вирішила відкрити кредит на «влаштування залізної огорожі та земляних робіт на тій площі, що прилягає до пам'ятника і розташована навпроти будинку пана Маринича, на що потрібно 382 рублі» [5, с. 2]. Також Глухівська міська дума постановила: до-

Відкриття пам'ятника Ніколі Терещенку в Глухові, 23 серпня 1909: фото. Wikimedia Commons. 2021. URL: [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tereshchenko_monument_in_Glukhiv.jpg) (дата звернення: 29.06.2026)

повнити будівельну комісію, що складалася з гласних П. Толмачова, С. Маринича, В. Аммосова, Д. Карпенка та складу Управи, такими гласними: П. Трофименком, Г. Дорошенком, Е. Земмелем, І. Шинкаренком і С. Бохановим, яким доручили завершити роботи зі спорудження та розробити програму відкриття пам'ятника Почесному громадянину м. Глухова Ніколі Артемійовичу Терещенку [6, арк. 109].

Урочисте відкриття честеня відбулося 23 серпня 1909 р. За декілька днів до цього 20 серпня, анонсуючи майбутній святковий захід в Глухові, у газеті «Рада» вийшов допис. Автор публікації висловив свої думки з приводу уславлення представника династії Терещенків наступним чином: «...вдячні глухівчане» становлять пам'ятник сахарному королеві Миколі Терещенкові. Як відомо, основатель сучасної фірми «братів Терещенків» родився під Глуховом і з Глухова почав свою кар'єру, торгуючи спочатку сірниками, далі борошном, і розжився головним чином у кримську війну, коли він приставляв для війська сухарі. Зробившись мільйонером і скупивши в своїх руках колосальні земельні багатства на Україні і силу сахароварень, Терещенко не забував рідного Глухова і робив усякі добродійства, за котрі діставав чини і ордени. Збудував гімназію, притул для дітей, больницу, церкву, ремісничу школу, то-що. От за це то глухівчане й становлять йому монумента, сподіваючись од наслідників Терещенка ще нових «великих і багатих милостей». Місто асигнувало 10.000 карбованців, комітет (на чолі його стоїть міський голова д. Малченко, родич Терещенків) роздобув десь ще 20.000 і от монумент уже й готовий. Зробив його скульптор Андреев, той самий, що робив монумент Гоголеві у Москві... Город робить почесний обід на 250 персон, який коштуватиме по обрахунку коло 5,000 карбованців. Взагалі видатки чималі, осо-

бливо для глухівської міської каси, яка має не більше й не менше як 170.000 боргу... Добре як наслідники розщедряться та подарують Глухову значну суму, а як ні? Дорого тоді обійдеться місту приємність мати монумент сахарному королеві!» [7, с. 3].

Кореспондент газети «Рада» мав рацію. Тогочасний бюджет Глухова перебував у серйозній фінансовій скруті, а благодійників, які б покрили витрати на встановлення пам'ятника Ніколі Терещенку, так і не знайшлося. На початку статті зазначалося, що половину від запланованих видатків на монумент почесному громадянину Глухова, місто в 1904 р. отримало в позику «від деяких осіб». Ними виявилися глухівські підприємці, власники фірми «Моран» [8]. Тодішні бізнесмени надали місту 8000 руб. Цю суму міська управа повинна була виплатити родині А. Моран через п'ять років. На червень 1910 р. за містом Глуховом нараховувалося боргів 83 750 руб. 02 коп., тоді як загальна сума міських доходів за 1909 рік становила 89 591 руб. 61 коп. Тож, за браком коштів в місцевій казні виникло питання нового кредиту. Необхідну суму, яку належало сплатити правонаступнику фірми «Моран» Едуарду Гакеру, погодився позичити місту Глухівський голова П. М. Малченко. Цю пропозицію міська Дума прийняла і постановила: «...взяти позику у статського радника П. М. Малченка вісім тисяч рублів під 5 % річних із погашенням щороку по одній тисячі рублів та уповноважити члена Управи П. П. Лютого, який завідує касою, видати від імені міста грошове зобов'язання на 8000 рублів» [8, арк. 2–4].

Нам невідомо, наскільки швидко Глухівська міська управа розрахувалася із боргами за виготовлення та встановлення монумента Ніколі Терещенку, але цілком можливо, що кредит був виплачений безпосередньо перед самим знищенням статуї, дже пам'ятник простояв у Глухові до

1919 р., коли представники більшовицької влади вирішили знести з постаментів скульптури Н. Терещенка та генерала-губернатора Лівобережної України П. Румянцева-Задунайського. У постанові президії Глухівського військово-революційного комітету від 3 лютого 1919 р. зазначалося: «Пам'ятник Терещенку і Румянцеву зняти негайно, аби не ганьбити пролетаріат перед революцією. А з цього матеріалу створити пам'ятник Великим Вождем соціальної революції Німеччини, Товаришам Карлу Лібкнехту і Розі Люксембург. Перейменувати вулиці міста: Києво-Московську назвати вулицею Карла Лібкнехта, Терещенківську – Розі Люксембург, Румянцівську площу – імені Володарського...» [9, арк. 89]. Сьогодні постамент пам'ятника Н. Терещенку займає скульптура Батьківщина-мати, яка є частиною композиції Меморіалу загиблим у Другій світовій війні.

Отже, історія монумента Н. А. Терещенку в Глухові демонструє, як політичні трансформації змінюють сприйняття пам'ятників. У зв'язку з цим постає закономірне питання: як би склалася доля цього пам'ятника в сучасних реаліях деколонізації України? Постає питання Ніколи Терещенка унаочнює складну дилему для сучасного суспільства: чи повинен такий монумент розглядатися в контексті вдячності за масштабне меценатство, чи, навпаки, він підпадає під дію закону про очищення простору через проросійську орієнтацію його родини та зокрема відкриту підтримку російського монархізму в часи Перших визвольних змагань.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 38 б. Спр. 134. 25 арк.
2. Ковпаненко Н. Г. Прахов Адриан Вікторович. *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України* : Біографічний довідник. Ч. 2. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 170–176.
3. Мірошніченко Н. О. Як створювали проєкт пам'ятника Ніколи Терещенку у Глухові. *Соборний майдан*. №3 (105). 2021. С. 2–3.
4. Тимофійченко В. І. Андреев Микола Андрійович. *Енциклопедія сучасної України* : веб-сайт. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=44124 (дата звернення 11.05.2026).
5. Мірошніченко Н. О. Пам'ятник Ніколи Терещенку в Глухові. *Соборний майдан*. №4 (88). 2018. С. 2.
6. ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 435. Арк. 109.
7. *Рада*. 1909. № 187, С. 3.
8. ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 622. 6 арк.
9. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 36. 182 арк.

Miroshnychenko N. O. Monument in honor of Nikola Tereshchenko in the city of Hlukhiv

The article is devoted to the historical and source-studying analysis of the creation and existence of the monument in honor of the famous Ukrainian industrialist and philanthropist N. A. Tereshchenko in Hlukhiv. Based on a comprehensive complex of archival sources, the stages of designing the monumental sculpture itself and the improvement of its surrounding territory are reconstructed. Particular attention is paid to the financial and economic support for the construction of the object. The study also examines the historical circumstances and ideological factors that led to the subsequent destruction and demolition of the monument.

Key words: N. Tereshchenko, Hlukhiv, monument, project, sculptor, square, credit.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 127, op. 38 b, spr. 134, 25 ark. [in Ukrainian].
2. Kovpanenko, N. H. (2005). Prakhov Adrian Viktorovich [Adrian Viktorovich Prakhov]. *Vydatni diachi nauky i kultury Kyieva v istoryko-kraieznavchomu rusi Ukrainy* : Biografichnyi dovidnyk, (2), pp. 70–176. [in Ukrainian].

3. Miroshnychenko, N. O. (2021). Yak stvotiuvaly proiekt pamiatnyka Nikolii Tereshchenku u Hlukhovi [How the project of the monument to Nikola Tereshchenko in Hlukhiv was created]. *Sobornyi maidan – Council Square*, 3 (105), pp. 2–3. [in Ukrainian].

4. Tymofiienko, V. I. (2001). Andreiev Mykola Andriiovych [Andreiev Mykola Andriiovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=44124 [in Ukrainian].

5. Miroshnychenko, N. O. (2018). Pamiatnyk Nikolii Tereshchenku v Hlukhovi [Monument to Nikola Tereshchenko in Hlukhiv]. *Sobornyi maidan – Council Square*, 4 (88), p. 2. [in Ukrainian].

6. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 145, op. 1, spr. 435, 109 ark. [in Ukrainian].

7. *Rada – Council newspaper*, 187, pp. 3. [in Ukrainian].

8. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 145, op. 1, spr. 622, 6 ark. [in Ukrainian].

9. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, f. R-2362, op. 1, spr. 36, 182 ark. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 930.253:77.04:719(477)

A.S. Yanenko

PHOTOGRAPHING A DOOMED HERITAGE: THE 1930 IMAGES OF THE SVENSKYI DORMITION MONASTERY IN THE NATIONAL PRESERVE “KYIV-PECHERSK LAVRA” COLLECTION

The article introduces into scholarly circulation a corpus of photographic negatives and prints of the Svenskyi Dormition Monastery near Briansk, held in the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” collection. The photographs were produced in 1930 during an expedition undertaken by Ukrainian artist, ethnographer, and art historian Borys Pylypenko (1892–1937), aimed at documenting and salvaging the monastery's heritage on the eve of its final destruction. The collection comprises 31 images (37 museum items), a significant portion of which had been catalogued under incorrect or generic descriptions. Drawing on archival sources and comparative visual analysis, the study establishes the attribution and clarifies the dating of the photographic materials. The corpus documents the monastery's architectural ensemble, its state of preservation, the active process of dismantling, and the seven-tier iconostasis of the Dormition Cathedral. The photographs represent the last known systematic visual record of the Svenskyi Monastery and constitute an irreplaceable source for the study of Ukrainian cultural heritage under Soviet rule in the 1920s–1930s.

Key words: Svenskyi Monastery, Borys Pylypenko, photographic documentation, iconostasis, cultural heritage, heritage protection, Kyiv-Pechersk Lavra, museum collection, 1930s.

From the late 1920s onwards, the Bolshevik imperial regime intensified its assault on Ukrainian culture and heritage. Yet throughout the first decades of Soviet rule, Ukrainian intellectuals concentrated in museum, academic, and heritage protection institutions continued to research, preserve, and interpret monuments and objects of historical and artistic significance – the material embodiment of the

Fig. 1. General view of the Svenskyi Monastery. 1930 [KPL-N-1218]

traditions and continuity of multidimensional cultural life on Ukrainian territories. Among the key actors in this effort was Borys Pylypenko (1892–1937), an artist, ethnographer, and art historian affiliated with the Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum. In the summer of 1930, Borys Pylypenko undertook – largely at his own expense and without adequate institutional support – an expedition to the Svenskyi Dormition Monastery near Briansk, where a monumental seven-tier iconostasis of late 17th-century workmanship, attributed to masters of the Kyiv-Pechersk Lavra, faced imminent destruction. The photographic negatives and prints produced during and following this expedition documenting the monastery's architecture, interiors, and the iconostasis entered the All-Ukrainian Museum Town collection, the successor to which is now the National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra". However, a significant portion of this photographic corpus remained unidentified, catalogued under generic (such as "unknown church") or incorrect descriptions.

This article aims to introduce the photographs of the Svenskyi Dormition Monastery from the National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra" collection into research use, as well as to establish, clarify and verify the attribution and dating of photographic negatives and prints, and to reconstruct the circumstances of their creation based on archival sources.

On 17 December 1929, Fedir Ernst, the Kyiv regional inspector for heritage protection, sent an urgent letter to

the Administration of Research Institutions of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR. He reported that the Kyiv regional inspectorate had received two urgent messages from Moscow concerning the state of the Svenskyi Monastery near Briansk, where several Ukrainian art monuments of the 17th–18th centuries still survived. Homeless people had occupied the monastery buildings and intended to burn the seven-tier iconostasis – the work of carvers and painters of the Kyiv-Pechersk Lavra, described by art historian Igor Grabar as "one of the most dazzling examples of Ukrainian art" and "a genuine masterpiece". Fedir Ernst requested urgent measures to halt the destruction and suggested dispatching an expedition to retrieve the iconostasis – or at least representative fragments – to the Lavra Preserve, the All-Ukrainian Museum Town in Kyiv.

Fedir Ernst's proposal to transfer objects to the Lavra Preserve, established on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra in 1926, was well-grounded: the Svenskyi Monastery had been officially subordinated to the Kyiv-Pechersk Lavra in 1682, and its history was closely linked to the miraculous Pechersk icon of the Mother of God. By late December 1929, the Main Research Administration of the Russian SFSR had agreed in principle to the transfer. However, the practical resolution of the matter was repeatedly delayed, and in early February 1930, the Russian authorities warned that the iconostasis would be handed over for liquidation if it were

Fig. 2. Candlemas Gate Church of the Svenskyi Monastery. 1930 [KPL-N-3614]

not urgently removed.

The expedition eventually took place in the summer of 1930, carried out largely through the personal initiative and at the personal expense of Borys Pylypenko. The circumstances of the expedition are documented in three letters written by Borys Pylypenko to Petro Kurinnyi, the head of the All-Ukrainian Museum Town, and have already been analysed and published [1].

Borys Pylypenko's letter of 4 July 1930 provides a detailed account of his photographic programme during the expedition. He planned to produce a total of forty photographs: twenty of the iconostasis, icon cases, and related furnishings; ten of the Dormition cathedral itself; and ten of the monastic buildings. For the exterior shots he intended to operate the camera himself, while the iconostasis and principal façade photographs – up to twenty-five negatives in 13×18 cm format – were to be commissioned from a local professional photographer. This documentary plan, articulated under conditions of acute financial hardship and without formal institutional credentials, provides a crucial reference point for identifying and attributing the photographic negatives and prints that subsequently entered the All-Ukrainian Museum Town collection [1, p. 133].

The National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” collection holds 31 photographic images (37 museum items) connected with Borys Pylypenko's expedition to the Svenskyi Monastery near Briansk. These can be broadly divided into several thematic groups: the Dormition Cathedral exterior views and fragments of its façades; interior photographs, primarily of the cathedral iconostasis and its constituent elements; various architectural forms of the monastic complex – fortifications, churches, and the bell tower; general views of the monastery; and a photograph of a building located in the immediate vicinity of the ensemble.

The general view of the Svenskyi Monastery is documented by a single glass negative (KPL-N-1218, 13×18 cm) and its corresponding print (KPL-Ph-4065, 12.5×17.3 cm)¹. The photograph was taken from outside the monastic enclosure, facing the Candlemas Gate Church, which occupies the centre of the composition. Flanking the gate church on both sides are sections of the perimeter wall with two corner towers. To the right, the lantern of the bell tower and the domes of the Dormition Cathedral are visible above the roofline; to the left,

1. In the collection inventory after WWII, the negative was catalogued as “unknown monastery (?)” and the print as “a three-domed stone church”. Both items were dated to the “early 20th century”.

Fig. 3. Church of Saints Anthony and Theodosius of the Caves (Pecherski). 1930 [KPL-N-1201]

the dome of the Church of Saints Anthony and Theodosius of the Caves. The image documents the state of abandonment into which the monastery had fallen by 1930: windows are broken, and the walls are visibly dilapidated. At the same time, the photograph captures incidental details of everyday life – a dog and a woman carrying a bucket – that lend the image an unintended documentary intimacy (fig. 1) [2–3].

The photographic corpus includes several images of the monastery's churches. The Candlemas Gate Church is documented by one glass negative (KPL-N-3614, 13×18 cm) and two prints made from it (KPL-Ph-4064, 15×18 cm; KPL-Ph-4509, 12.6×17.7 cm)². The image shows the church from the monastery courtyard. The two-storey gatehouse block with arched passageways on the ground floor supports a three-domed church with decorative stucco ornamentation. To the left, a corner tower of the monastic enclosure wall and outbuildings are visible. In the foreground are haystacks attesting to the agricultural use. Broken windows, fragments of metal architectural trim scattered near the outbuildings, and the general state of dilapidation further document the condition of the monastery on the eve of its final destruction (fig. 2) [4–6].

The Church of Saints Anthony and Theodosius Pecherski is captured in a single glass negative (KPL-N-1201,

2. The negative was catalogued as “church (?)” and the prints as “two-storey three-domed stone church”, dated “early 20th century”.

13×18 cm)³. The photograph shows the church from the south, revealing its elongated trapezoidal (refectory) volume with a gabled roof to the left and the main church volume with a massive square base and a single dome to the right. A small wooden porch addition is visible near the south facade. The walls are visibly dilapidated (fig. 3) [7].

The Transfiguration Gate Church, built in the Ukrainian Baroque style and attributed to architect Ivan Michurin, is represented by three images. The frontal view of the church is captured in a glass negative (KPL-N-1230, 18×13 cm) and a corresponding print (KPL-Ph-4079, 12.3×17.3 cm)⁴. The photograph shows the church from the monastery courtyard, revealing the three arched passageways of the ground floor, above which rises a square volume with windows framed by arched and triangular pediments and pilasters, crowned by a baroque gable and corner cartouches. Above the square volume rises an octagonal drum with pilasters, surmounted by a dome and a lantern. The state of the building in 1930 is vividly documented: broken windows, holes in the dome covering, damaged cartouches, and stacks of brick from the demolished enclosure wall in the foreground. Also visible on the facade is graffiti – the inscription “USSR”, a hammer and

3. Catalogued as “unknown church (?)”, dated “early 20th century”.

4. The negative was catalogued as “unknown church (?)” and the print as “two-storey church”, both dated “early 20th century”.

sickle, the word “proizvodstvennyi” (“industrial”), the name “Novikov”, and a drawn anvil – a graphic testament to the ideological appropriation of the sacred space (fig. 6) [8–9]. A second view of the church is preserved in a glass negative (KPL-N-1192, 18×13 cm)⁵, taken from a lower angle and showing the church from the monastery courtyard. In the foreground, stacks of brick from the demolished monastic buildings. The photograph reveals details of the church’s architecture, including windows with arched and triangular pediments on the square volume, as well as a wooden canopy near the windows [10]. Also devoted to the Transfiguration Gate Church is a glass negative (KPL-N-3566, 18×13 cm)⁶, offering a close-up view of the church façade and documenting a fragment of the square volume with its decorative stucco programme. The photograph shows windows with elaborate arched and triangular pediments, pilasters with capitals between the windows, and a wooden canopy above. The stone floor of the gallery is also visible [11].

The monastery’s bell tower is depicted in a single print (KPL-Ph-4062, 17×12 cm)⁷. The photograph shows the octagonal bell tower, consisting of a massive lower volume and a lighter upper belfry tier with arched openings, crowned by a pointed tent roof with a dome and cross. To the left, a fragment of the Dormition Cathedral façade is visible. The deteriorated state of the structure is evident: exposed brickwork and traces of destruction at the base (fig. 4) [12].

The photographic corpus also includes several images documenting the monastery’s fortifications and ancillary structures. A corner tower of the monastic enclosure with a dome, integrated into the perimeter wall with arched niches, is represented by a single print (KPL-Ph-3110, 18×13 cm) [13]⁸. A glass negative (KPL-N-1137, 18×13 cm)⁹ documents a wooden log building within the monastery complex – a two-storey structure of log construction, captured alongside a fragment of the brick enclosure wall with an arched opening. The image provides a rare record of the vernacular domestic architecture of the monastic ensemble [14]. A negative (KPL-N-1566, 13×18 cm)¹⁰ captures a fragment of the monastery’s defensive wall in an advanced state of decay, heavily overgrown with vegetation. Two arched openings are visible in the ruined masonry [15].

Two images record a memorial monument erected in 1854 to commemorate the apparition of the miraculous Pechersk-Svensk icon of the Mother of God in 1287. The general view of the monument is preserved in a print (KPL-Ph-4063, 17×12.3 cm)¹¹, showing an open neo-Gothic structure with pointed

Fig. 4. Bell tower of the Svenskyi Monastery. 1930 [KPL-Ph-4062]

arches, pinnacles, and latticed tracery windows, raised on a stepped platform. In the background, monastic outbuildings are visible [16]. A close-up of the memorial inscription tablet is captured in a glass negative (KPL-N-2720, 18×13 cm)¹², recording the legend of the icon’s apparition and stating that the monument was erected in 1854 by pious Christians in place of an ancient stone pillar marking the oak tree where the icon had rested [17].

The Dormition Cathedral is documented by two general views taken from different angles. The first is captured in a glass negative (KPL-N-1222, 18×13 cm) and a corresponding print (KPL-Ph-4491, 17×12 cm)¹³. The composition is partially obscured by trees, though the multi-domed silhouette of the cathedral remains clearly legible. In the foreground, stacks of brick and fragments of metal roofing scattered on the ground attest to the ongoing dismantling of the monastic complex [18–19]. The second general view is preserved in a glass negative (KPL-N-3615, 18×13 cm) and a corresponding print (KPL-Ph-4069, 17.2×12.2 cm)¹⁴. The photograph offers a comprehensive view of the cathedral’s exterior: a massive

12. Catalogued as “memorial plaque erected in 1854”, dated “early 20th century”.

13. The negative was catalogued as “church (?)” and the print as “the Church of the Intercession of the Theotokos in Kyiv”, both dated “early 20th century”.

14. The negative was catalogued as “church (?)” and the print as “two-storey five-domed church”, both dated “early 20th century”.

5. Catalogued as “church (?)”, dated “early 20th century”.

6. Catalogued as “civil buildings”, dated “early 20th century”.

7. Catalogued as “stone bell tower with a tent dome”, dated “early 20th century”.

8. This print is a photographic reproduction made in 1957 from a photograph held in the Central State Archive of Cine-Photo-Phono Documents of the Ukrainian SSR (now the Central State Audiovisual and Electronic Archive of Ukraine). The image was catalogued as “the Clock Tower of the Kyiv-Pechersk Lavra”.

9. Catalogued as “civil architecture”, dated “early 20th century”.

10. Catalogued as “fragment of a fortress wall”, dated “1930s”.

11. Catalogued as “rotunda”, dated “early 20th century”.

Fig. 5. Dormition Cathedral of the Svensky Monastery, general view. 1930 [KPL-N-3615]

central dome on a multi-tiered drum, flanked by four corner decorative domes. The state of destruction is vividly documented: the roofing over one of the lateral volumes is severely damaged, with metal sheeting partially collapsed. The entrance gate to the cathedral has been forced open. Haystacks in the foreground signal the agricultural use of the monastery grounds. Particularly striking is a large icon, likely from the Apostles' tier of the iconostasis, leaning against the exterior wall of the cathedral – a poignant detail attesting to the looting and dispersal of the interior furnishings (fig. 5) [20–21]. Four photographs document individual façade details of the Dormition Cathedral. A glass negative (KPL-N-1200, 13×18 cm)¹⁵ captures a fragment of the cathedral's entrance portico, showing massive columns with capitals supporting an arched portal. The severely deteriorated condition of the masonry is clearly visible. A second negative (KPL-N-1220, 13×18 cm)¹⁶ documents the area around the cathedral, with large mounds of demolished brick in the foreground and the cathedral's exterior wall with windows visible behind – a stark record of the active destruction underway at the time of Borys Pylypenko's visit [22–23]. A glass negative (KPL-N-3569, 18×13 cm)¹⁷ documents the main entrance to the cathedral. The photograph shows the portico with columns framing the arched entrance portal. Above the doors, the painted image of the Dormition of the Theotokos – the cathedral's titular image – is preserved in situ, despite the general state of destruction visible in the surrounding masonry [24]. Another image (KPL-N-3562, 18×13 cm)¹⁸ captures the southern doors of the cathedral. The surrounding masonry is visibly damaged, with debris scattered at the base [25].

The Dormition Cathedral iconostasis is documented by six glass negatives. The most comprehensive view is provided by KPL-N-1241 (18×13 cm)¹⁹, showing the iconostasis from the nave, framed by the cathedral's entrance portal. The photograph captures the full height of the structure against the backdrop of the cathedral interior: the painted walls, the drum and dome above, and the stepped tiers of the iconostasis with its characteristic trefoil arches and carved ornamental columns. The lower tiers are already stripped of their icons, and the floor is covered with debris and dismantled wooden elements [26]. Five further negatives (KPL-N-1236, KPL-N-1237, KPL-N-1238, KPL-N-1243,

*Fig. 6. Transfiguration Gate Church of the Svenskyi Monastery. 1930
[KPL-N-1230]*

KPL-N-1244; all 18×13 cm)²⁰ document the iconostasis in detail from various angles, together constituting a visual survey of the structure. They show the carved wooden framework with its trefoil arches, ornamental columns decorated with vine and acanthus motifs, and multiple tiers with icons still in situ. These images offer closer and better-lit views of the structure, allowing individual tiers and iconographic programmes to be distinguished. The photographs allow a partial reconstruction of the iconostasis's iconographic programme. The structure comprised seven tiers: the predella with rectangular icons; the local tier with large icons in arched frames; the festal tier with smaller icons in quatrefoil cartouches; the apostolic tier with full-length figures of the apostles and Christ Pantocrator at the centre; a fifth tier with smaller icons including the Evangelists; the prophetic tier with Old Testament prophets – among them Zachariah, Aaron, and

15. Catalogued as "unknown church (?)", dated "early 20th century".

16. Catalogued as "church (?)", dated "early 20th century".

17. Catalogued as "church (?)", dated "early 20th century".

18. Catalogued as "doors (?)", dated "early 20th century".

19. Catalogued as "iconostasis (?)", dated "early 20th century".

20. KPL-N-1236 and KPL-N-1237 were catalogued as "unknown church", KPL-N-1238 as "church (?)", and KPL-N-1243 and KPL-N-1244 as "iconostasis of the Kyrylivska Church", all dated "early 20th century".

Fig. 7. Iconostasis of the Dormition Cathedral, composite view. 1930 [KPL-N-1236, KPL-N-1238, KPL-N-1237, KPL-N-1243, KPL-N-1244]

Ezekiel – with Our Lady of the Sign at the centre; and the patriarchal tier at the top. By the time of Pylypenko's visit, the lower tiers had already been stripped of their icons, while the upper tiers remained largely intact (fig. 7) [27–31]²¹.

Two negatives bear witness to the cathedral interior from the opposite direction – from the altar sanctuary towards the nave. KPL-N-1273 (18×13 cm) captures the wooden framework of the iconostasis after the removal of its icons and carved elements – a bare skeletal structure that records the advanced stage of dismantling. The Intercession of the Theotokos is discernible in the vault above. KPL-N-1274 (18×13 cm)²² shows the view through the sanctuary arch towards the nave exit, with the Coronation of the Virgin visible in the lunette above the arch – both compositions befitting a cathedral dedicated to the Dormition of the Mother of God. The floor is strewn with debris, dismantled icon frames, and scattered wooden elements. Together, these two images document a stage of destruction that may have followed the other interior photographs by only days or even hours (fig. 8) [33–34].

A glass negative (KPL-N-1251, 13×18 cm)²³ offers a remarkable upward view of the cathedral's central dome, captured from directly below. The photograph documents the eight-part dome composition with its painted decoration,

21. The state of the iconostasis prior to its destruction can be compared with an engraving published in the illustrated journal "Niva" in 1886, which shows the structure in its entirety with all tiers intact [32].

22. Both negatives were catalogued as "church (?)", dated "early 20th century".

23. Catalogued as "detail of an unknown church wall painting", dated "early 20th century".

elaborate stucco cartouches on the pendentives, and ornamental cornice. At the bottom of the frame, the bare wooden structure of the uppermost tier of the iconostasis is partially visible, including a carved column – already stripped of its icons and decorative elements [35].

Two prints document individual elements of the iconostasis. KPL-Ph-6331 (17×11.7 cm)²⁴ depicts the central icon of the prophetic tier: Our Lady of the Sign, showing the Theotokos in orant pose with the Christ Child in a medallion on her breast, flanked by angels, set within a carved wooden frame with an arched top decorated with acanthus leaves, flowers, and rosettes. KPL-Ph-6392 (17.2×6 cm)²⁵ preserves a close-up view of an ornamental column from the iconostasis, most likely also from the prophetic tier, decorated with elaborate openwork carving of grapevine with clusters, acanthus leaves, and floral motifs – corresponding precisely to the description given by Borys Pylypenko in his letter of 4 July 1930. A glass negative (KPL-N-1787, 18×13 cm)²⁶ documents two carved columns of the iconostasis, photographed after their removal. The columns feature openwork acanthus carving and are tentatively attributed to the patriarchal tier (fig. 9) [36–38].

The corpus also includes a glass negative (KPL-N-1115, 13×18 cm)²⁷ showing a single-storey civic building in the

24. Catalogued as "Icon 'Our Lady of the Sign', 18th century", dated "early 20th century".

25. Catalogued as "Fragment of carved wooden iconostasis decoration (column), 18th century", dated "early 20th century".

26. Catalogued as "fragment of iconostasis", dated "early 20th century".

27. Catalogued as "civil architecture", dated "early 20th century".

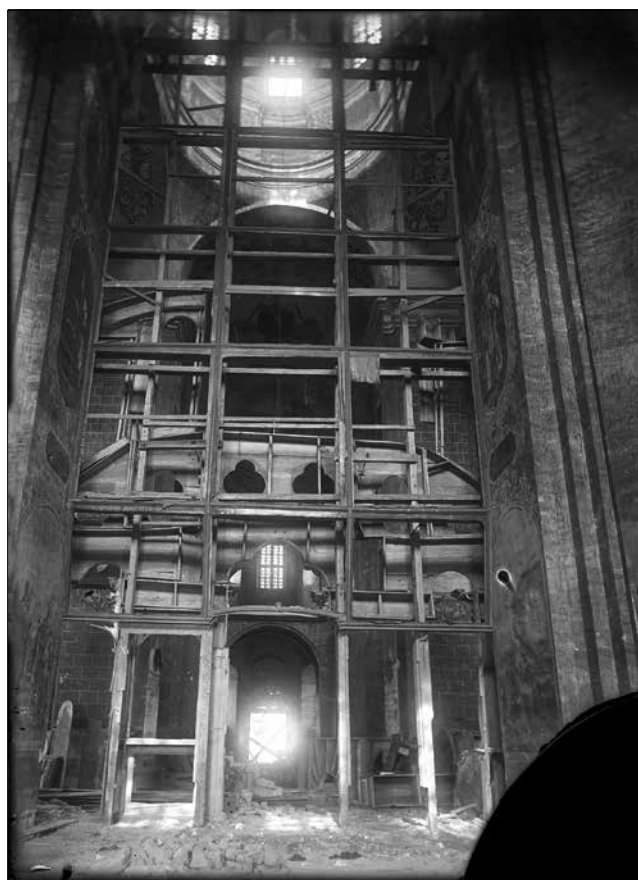

Fig. 8. Wooden framework of the iconostasis after the removal of icons and carved elements. 1930 [KPL-N-1273]

Fig. 9. Central icon of the prophetic tier: Our Lady of the Sign. 1930 [KPL-Ph-6331]

vicinity of the monastery, identifiable by the domes of the monastic churches visible in the background [39].

The photographic corpus of the Svenskyi Dormition Monastery preserved in the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” collection represents only a portion of the images produced during and following Borys Pylypenko’s expedition of 1930. As his letter of 4 July 1930 attests, the original photographic programme envisaged up to forty images; the 37 items identified in the present study – comprising both glass negatives and paper prints – constitute what survives of this documentation effort. The corpus is broader in scope than its largely incorrect or generic inventory descriptions would suggest: beyond the Dormition Cathedral itself – its exterior, interior, iconostasis, and individual iconostasis elements – the photographs document the monastery’s churches, bell tower, fortifications, ancillary structures, and the landscape in the immediate vicinity of the ensemble.

As historical sources, the photographs are remarkable on several counts. They constitute the last known systematic documentation of the Svenskyi Monastery before its final destruction and preserve evidence of architectural forms, decorative programmes, and liturgical objects that no longer exist. The 1930 images reveal the dramatic deterioration of the ensemble and capture the active process of dismantling

in progress. The iconostasis photographs in particular allow a partial reconstruction of the structure’s iconographic programme across all seven tiers – information that would otherwise be irretrievably lost.

The fate of the objects retrieved by Borys Pylypenko remains only partially known. Some fragments of the iconostasis – carved columns and icons – entered the All-Ukrainian Museum Town collection. However, the current location of the items is unknown. A secret police informant’s dismissal of the retrieved objects in 1933 as “a pile of useless boards” must be understood in its political context: by that time Borys Pylypenko had already been publicly denounced as a bourgeois nationalist, and the expedition itself reframed as a waste of funds. The photographs tell a different story [1, p. 134].

Borys Pylypenko, who risked his personal finances and professional standing to document and salvage what remained of the monastery, was arrested twice – in 1933 and 1935 – on fabricated charges. He was shot on 9 October 1937 at Sandarmokh. The photographs he commissioned and produced at the Svenskyi Monastery in 1930 outlived him and remain, decades later, an irreplaceable record of a lost heritage [1].

The introduction of this photographic corpus into scholarly circulation – with corrected attributions and verified datings – expands the source base for the study of Ukrainian cultural

heritage under Soviet rule in the 1920s–1930s, and honours the effort of those who, under extraordinary circumstances, sought to preserve what they could. Future research prospects lie in a comprehensive provenance study of the photos from the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” collection and their comparison with related archival sources from other repositories – a broader endeavour that would contribute to the reconstruction not only of this expedition’s documentation legacy, but of the wider research, heritage protection, and museum activities of Ukrainian intellectuals during the first decades of Bolshevik rule.

ДЖЕРЕЛА

1. Яненко А. С. Історія одного відрядження: листи Бориса Пилипенка до Петра Курінного як джерело з історії формування колекції Всеукраїнського музейного городка. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали Сімнадцятої міжнародної наукової конференції (28 травня – 1 червня 2019 р.)*. Київ. 2019. С. 129–134.
2. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (далі – НЗКПЛ), інв. № КПЛ-Н-1218.
3. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4065.
4. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3614.
5. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4064.
6. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4509.
7. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1201.
8. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1230.
9. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4079.
10. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1192.
11. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3566.
12. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4062.
13. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-3110.
14. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1137.
15. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1566.
16. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4063.
17. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-2720.
18. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1222.
19. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4491.
20. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3615.
21. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4069.
22. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1200.
23. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1220.
24. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3569.
25. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3562.
26. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1241.
27. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1236.
28. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1237.
29. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1238.
30. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1243.
31. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1244.
32. Рашевський М. Іконостас собору Свенського монастиря, бл. м. Брянська (Орловська губ.): гравюра з фотографії. *Нива*. 1886. № 42. С. 1048.
33. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1273.
34. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1274.
35. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1251.
36. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-6331.
37. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-6392.
38. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1787.
39. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-1115.

Яненко А. С. «Зробити фото-знімків...»: світлина Свенського Успенського монастиря 1930 р. з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

У статті залучено до наукового обігу комплекс фотографічних негативів і відбитків з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», що фіксують Свенський Успенський монастир поблизу Брянська. Світлина зроблена 1930 р. під час експедиції українського художника, етнографа і мистецтвознавця Бориса Пилипенка (1892–1937), здійсненої з метою фіксації та порятунку пам'яток монастиря напередодні його остаточного знищення. Колекція налічує 31 зображення (37 музейних предметів), значна частина яких отримала після Другої світової війни некоректні або ж узагальнені описи. На підставі аналізу архівних джерел та візуального аналізу здійснено атрибуцію і уточнено датування фотоматеріалів. Корпус світлин документує архітектурний ансамбль монастиря, стан його збереженості та процес руйнування, а також семіарусний іконостас Успенського собору. Світлина є останньою відомою система-

тичною візуальною документацією Свенського монастиря і становлять унікальне джерело з історії української культурної спадщини за радянської доби 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Свенський монастир, Борис Пилипенко, візуальні джерела, іконостас, культурна спадщина, пам'яткоохоронна справа, Києво-Печерська лавра, музейна колекція, 1930-ті рр.

REFERENCES

1. Yanenko, A. S. (2019). Istoriia odnogo vidriadzhennia: lysty Borysa Pylypenka do Petra Kurinnoho yak dzherelo z istorii formuvannia kolektsii Vseukrainskoho muzeinoho horodka [History of One Trip: Borys Pylypenko's Letters to Petro Kurinnyi as a Source on the History of the All-Ukrainian Museum Town Collection Formation]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii: materialy Simnadsatoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (28 travnia – 1 chervnia 2019 r.)*, pp. 129–134. Kyiv. [in Ukrainian].
2. NZKPL, inv. № KPL-N-1218.
3. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4065.
4. NZKPL, inv. № KPL-N-3614.
5. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4064.
6. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4509.
7. NZKPL, inv. № KPL-N-1201.
8. NZKPL, inv. № KPL-N-1230.
9. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4079.
10. NZKPL, inv. № KPL-N-1192.
11. NZKPL, inv. № KPL-N-3566.
12. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4062.
13. NZKPL, inv. № KPL-Ph-3110.
14. NZKPL, inv. № KPL-N-1137.
15. NZKPL, inv. № KPL-N-1566.
16. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4063.
17. NZKPL, inv. № KPL-N-2720.
18. NZKPL, inv. № KPL-N-1222.
19. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4491.
20. NZKPL, inv. № KPL-N-3615.
21. NZKPL, inv. № KPL-Ph-4069.
22. NZKPL, inv. № KPL-N-1200.
23. NZKPL, inv. № KPL-N-1220.
24. NZKPL, inv. № KPL-N-3569.
25. NZKPL, inv. № KPL-N-3562.
26. NZKPL, inv. № KPL-N-1241.
27. NZKPL, inv. № KPL-N-1236.
28. NZKPL, inv. № KPL-N-1237.
29. NZKPL, inv. № KPL-N-1238.
30. NZKPL, inv. № KPL-N-1243.
31. NZKPL, inv. № KPL-N-1244.
32. Rashevskiy, M. (1886). Ikonostas sobora Svenskaho monastiria, bl. h. Brianska (Orlovsk. hub.) [Iconostasis of the Cathedral of Svensky Monastery, Near the City of Bryansk (Oryol Province)]. *Niva*, 42, p. 1048. [in Russian].
33. NZKPL, inv. № KPL-N-1273.
34. NZKPL, inv. № KPL-N-1274.
35. NZKPL, inv. № KPL-N-1251.
36. NZKPL, inv. № KPL-Ph-6331.
37. NZKPL, inv. № KPL-Ph-6392.
38. NZKPL, inv. № KPL-N-1787.
39. NZKPL, inv. № KPL-N-1115.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЄФІКАЦІЇ САДИБИ КАЧАНІВКА НАПРИКІНЦІ ХХ ст.

Стаття присвячена 45-річчю створення Національного історико-культурного заповідника «Качанівка». Мета статті – висвітлити історію музеєфікації палацу колишньої дворянської садиби Качанівка наприкінці ХХ ст. Методи дослідження: аналіз, історико-хронологічний, історико-біографічний, спостереження. Проаналізовано етапи музеєфікації, визначено основні цілі створення та функціонування музейної експозиції у Качанівському палаці, способи та засоби їх реалізації. Висвітлено участь провідних наукових співробітників заповідника у відтворенні інтер'єрів палацу, архітектурно-художньому проектуванні експозиції. Зроблено висновок про їх значний внесок у музеєфікацію садиби, що сприяло відродженню її історико-культурного середовища та мистецько-культурних традицій, зростанню популярності заповідника.

Ключові слова: архітектурно-парковий ансамбль, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка», В. В. Тарновський, Г. А. Петренко, музеєфікація.

Проблема музеєфікації садиби Качанівка не втрачає своєї актуальності з 70-х років ХХ ст., коли почався процес підготовки проектів реставрації архітектурних споруд, відродження історичного парку та створення державного історико-культурного заповідника. Колишні дворянські садиби завжди викликали значний інтерес як пам'ятки історії та культури, об'єкти туристично-екскурсійного показу, тому проблеми їх збереження, реставрації, музеєфікації залишаються актуальними вже багато років.

Першою публікацією про садибу Качанівка стала стаття М. В. Тарновського у журналі «Столиця і садиба» (1915 р.). Текст статті автор проілюстрував власними фотографіями, що надає їй цінності як історичного джерела [14]. Підготовка та хід реставрації палацу висвітлені в публікаціях провідних архітекторів: В. Є. Новгородова, Ю. Ю. Нельговського та В. П. Підгори [6], Б. Тимофєєвої [16], В. В. Вечерського [1]. Відновленню парку присвячена стаття А. В. Олехно [7]. Представляють цінність мистецтвознавчі дослідження Качанівки Т. П. Каждан [2; 3]. Значний історичний та ілюстративний матеріал включений до фотоальбомів С. О. Половнікової [13], Г. А. Петренка, Л. А. Лихвар, О. М. Петренка, Т. М. Шевченка [9], історичних нарисів про Качанівку та її власників Тарновських Д. І. Яворницького [19], М. В. Тарновського [15], Г. А. Петренка [8]. Значенню музеєфікації садиби приділили увагу провідні українські фахівці Є. А. Ліньова [4], Р. В. Маньковська [5]. Джерелами дослідження обрана документація щодо побудови експозиції у залах Качанівського палацу за авторством Г. А. Петренка, І. М. Радченка, Т. В. Деркач [11; 12], архівні матеріали з історії інтер'єрів палацу Н. М. Товстоляк [17; 18].

Садиба Качанівка – визначний український історико-культурний центр ХІХ ст., знаменитий своїми культурно-мистецькими традиціями, палацово-парковим ансамблем. Її гостями були відомі митці, письменники, музиканти, науковці, громадські діячі минулого. Власники садиби дворяни Тарновські відомі своїми благодійними справами і громадською діяльністю. В. В. Тарновський зібрав перший у

Європі Музей українських старожитностей та передав його у 1899 р. Чернігівському губернському земству (нині – Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського). Найкраща і велика частина музею – Шевченківська колекція – стала основою Національного музею Т. Г. Шевченка.

У 1897–1918 рр. власниками Качанівки була родина мецената та підприємця цукрової галузі П. І. Харитоненка, який реконструював садибу, а потім разом із дочкою та її чоловіком (подружжя О. П. і М. С. Олів). Вони мали велику мистецьку колекцію на момент націоналізації у 1918 р. М. С. Олів зібрав у Качанівському палаці цінні мистецькі колекції картин, скульптур, антикваріату, бібліотеку, меблі тощо, мріяв створити тут мистецький музей [8, с. 24–25]. У радянські часи це все було пограбовано, знищено, парк значно постраждав від рубки дерев на дрова. Врятувало садибу те, що з середини 20-х і до кінця 70-х рр. ХХ ст. там розміщувалися різні лікувальні установи, а з 1953 р. – туберкульозний санаторій. Без належного догляду за палацово-парковим комплексом, відсутності ремонтно-реставраційних робіт садиба втрачала свою привабливість, а правила особливої санітарної зони забороняли туристсько-екскурсійний показ маєтку. Неодноразово у засобах масової інформації звучала думка про необхідність збереження Качанівки як унікальної історико-культурної пам'ятки, що поєднувала в собі архітектурний комплекс і великий, чудовий за своєю красою парк.

В урядових і партійних установах різних рівнів розглядалося питання про створення у садибі Качанівка історико-культурного заповідника, що й було зроблено спільною постановою ЦК Компартії і Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1981 р. «Про оголошення ансамблю пам'яток історії та культури в селищі Качанівці Чернігівської області державним історико-культурним заповідником» (далі – ДІКЗ «Качанівка»). 23 грудня 1981 р. постановою колегії Міністерства культури УРСР була затверджена цільова комплексна програма «Республіканський культурний центр в селищі Качанівка Чернігівської області», розрахована на 10 років (11 і 12 п'ятирічки), яка передбачала створення у складі заповідника музею, будинку творчості для обдарованих митців, проведення культурно-масової роботи, реставрацію та пристосування для потреб заповідника історичних і господарських споруд, організацію об'єктів комунального і торговельного призначення. У травні 1983 р. міністром культури було затверджено «Положення про заповідник «Качанівка» [10, арк. 1].

Про початок реставрації та музеєфікації садиби згадувала головний фахівець-архітектор інституту «УкрНДІпроектреставрація» у Києві Б. Тимофєєва. У 1973 р. дирекція туберкульозного санаторію «Качанівка» звернулася до цієї установи з проханням провести обстеження палацово-паркового комплексу і виконати реставраційні роботи для збереження пам'ятки історії та культури. Роботи з обстеження проводилися під керівництвом видатного архітектора-реставратора М. М. Говденко, архітектор В. Є. Новгородов виконав обстеження комплексу споруд та програму для проведення реставраційних робіт. З 1975 р. головний архітектор проєк-

тів Б. Тимофеева, фахівці-археологи, хіміки-технологи, конструктори, художники, деревообробники, металісти провели додаткові обстеження палацу та інших споруд [16, с. 14]. В цілому автором проєкту став В. Є. Новгородов, співоратором – Ю. Ю. Нельговський за участю В. П. Подгори і В. Ф. Бобиніної.

Проведені дослідження показали, що підлога на першому поверсі палацу підлягає повній заміні, а у залах парадної анфілади другого поверху та в основних меморіальних кімнатах втрачено оздоблення стель, колон, камінів, ліпний декор, а також розписи стін парадної їдальні. Плафон так званої «лицарської зали», виконаний розписом по штукатурці, а частково на полотні, був у аварійному стані. Сама стеля струхлявіла, на третину провалилася, її треба було замінювати та повністю відновлювати плафон. У 1981 р. на засіданні вченої ради інституту було прийнято рішення: провести реставрацію пам'яток по фасадах на період В. В. Тарновського-молодшого, інтер'єри палацу реставрувати на період Харитоненків [16, с. 15]. У процесі роботи над проєктом реставрації палацу було знайдено і введено до наукового обігу багато матеріалів, визначено та охарактеризовано п'ять основних будівельних періодів палацу [6, с. 34].

Одним з найскладніших питань була музеєфікація садиби. Палац та інші споруди вимагали вивчення іконографічних джерел, створення проєктів реставрації, розробки наукового обґрунтування проєкту відтворення інтер'єрів експозиційних залів палацу, розробки проєкту архітектурно-художнього вирішення експозиції. На кінець 1981 р. заповідник ще не мав свого наукового колективу, а головне – не було фонду музейних предметів, наукової бібліотеки, науково-допоміжних матеріалів, без яких здійснити музеєфікацію хоча б парадних та меморіальних залів було неможливо.

Першим директором ДІКЗ «Качанівка» було призначено Григорія Леонтьовича Міщенко (1934–2013). Він закінчив технікум декоративно-прикладного мистецтва, історичний факультет Чернігівського педагогічного інституту, до призначення у Качанівку працював архітектором у Чернігові, Прилуках. Йому пощастило зібрати талановиту, освічену команду фахівців з великим досвідом роботи. Безперечним лідером її став Григорій Андрійович Петренко (1950–2013 рр.), який у 1973 р. закінчив історичний факультет Київського державного (нині – Національного) університету ім. Т. Г. Шевченка, отримав кваліфікацію історика-археолога, музеєзнавця, працював завідувачем відділу Чернігівського історичного музею (з 1992 р. – ім. В. В. Тарновського). Переводом до ДІКЗ «Качанівка» від 18 листопада 1982 р. його було призначено на посаду заступника директора з наукової частини, з середини 1980-х – до 2012 р. працював головним зберігачем фондів заповідника. У 1985 р. він одружився; з того часу і до сьогодні у Качанівці працює його дружина Оксана Михайлівна Петренко, яка має вищу філологічну освіту, глибокі знання, нині – завідувачка експозиційного відділу заповідника, провідний музейний фахівець та знавець історії Качанівки.

У 1982–1985 рр. головним зберігачем фондів заповідника працювала Тетяна Володимирівна Деркач

(1946–1992). Вона закінчила факультет теорії та мистецтва Ленінградського (Санкт-Петербурзького) інституту живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна, з 1973 р. працювала науковим співробітником Чернігівського історичного музею. На жаль, вона була змушена повернутися до Чернігова, з 1986 р. працювала заступником директора з наукової роботи Чернігівського обласного художнього музею. Мало відомо про провідного наукового співробітника Івана Мусійовича Радченка. Його запросили на наукову роботу з Прилук. Він мав неповну вищу освіту, але був людиною енциклопедичних знань, мав велику бібліотеку, багато і успішно працював над тематикою заповідника, у середині 90-х рр. ХХ ст. вийшов на пенсію. Значну наукову роботу проводила Раїса Іванівна Міщенко – дружина директора, вчений секретар заповідника, мистецтвознавець за фахом, колишній вчений секретар заповідника «Софія Київська», людина глибоких знань, яка заснувала та впорядкувала науковий архів ДІКЗ «Качанівка». Фундатором наукової бібліотеки заповідника стала бібліотекар Людмила Марківна Куліда, яка комплектувала наукову бібліотеку з різних джерел. Невеликому колективу науковців довелося створювати музейні експозиції у складних умовах, тому що, як влучно казав Г. А. Петренко, після тубсанаторію заповідник успадкував повне запустіння разом із туберкульозними паличками [10, с. 2].

Музеєфікація палацу була неможливою без наукового комплектування фондів заповідника, яке розпочалося з вивчення великого масиву джерел та літератури з історії садиби, матеріалів про визначних людей, що гостювали та працювали у ній у минулому. Комплектування фондів проводилося за відповідними планами, в яких було визначено назву та коротку характеристику експоната, де знайти або замовити (якщо копія, муляж), придбати в антикварних салонах, комісійних і букіністичних магазинах, у колекціонерів. Окремим шляхом поповнення фондів стали польові спостереження, пошук інформаторів та фіксація їх спогадів про минуле, обстеження навколишніх населених пунктів, в яких ще проживали свідки минулого або їх прямі родичі. У наш час одне із головних завдань науковців заповідника – впорядкувати ті записи та опублікувати їх, що успішно виконується на Качанівських читаннях. Питання повернення оригінальних експонатів (хоча б малої частини), що належали Музею українських старожитностей В. В. Тарновського, не було вирішено за різних обставин. Головною причиною було те, що надійної сигналізації та системи охорони не було, а електрику, як і зараз, вимикали постійно на декілька годин.

Багато безцінних матеріалів знаходили у приміщеннях та на території заповідника, під час реставраційних та земляних робіт. Так, стільницею на кухні південної служби слугувала бічна частина мармурового саркофага В. В. Тарновського-старшого (арх. І. Монігетті). Верхня кришка саркофага була пристосована як велика раковина для миття туш, для стоку рідини у ній було пробито

дірку. Три підставки під саркофаг були знайдені в землі. Автор проєкту відновлення історичних районів парку, а потім науковий працівник паркового відділу А. В. Олехно дослідила кожний квадратний метр парку та береги 13 паркових ставків. Весною, до появи зелені, вона вивчала поверхню ґрунту, берегову смугу, знаходила численні артефакти минулого. Цей підйомний матеріал став джерельною базою для вивчення історії садиби [7, с. 9].

Положення про заповідник передбачало створення музейної експозиції чотирьох відділів: історико-архітектурного, літературного, меморіального і художнього. Мета музейної експозиції – висвітлити найбільш цікавий період з історії Качанівки (30-ті – 90-ті рр. XIX ст.), пов'язаний з перебуванням у садибі М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, М. І. Глінки, І. Ю. Рєпіна, В. І. Штернберга, братів Маковських та інших визначних діячів культури та мистецтв. Лише після 1991 р. особлива увага приділялася вивченню життя та громадської діяльності власників садиби, встановленню зв'язків з їх нащадками, вивченню родинного архіву Тарновських у Чернігові. Науковці заповідника, проєктуючи експозиції, вважали, що відновлення інтер'єрів палацу нарівні зі створенням експозиційних комплексів сприятиме відтворенню атмосфери XIX ст. та особливого емоційного відчуття минулого.

Експозиційна площа палацу розподілялася так: історико-архітектурний відділ – дві зали (№ 8, 7) і літературний відділ – три зали (№ 6, 5, 4) розташовувалися на першому поверсі. На другому поверсі знаходились: меморіальний відділ – зали № 50, 49, 48, 47 (відповідно, кімната В. І. Штернберга, кімната М. І. Глінки, парадна їдальня, лицарський зал; художній відділ – в залах № 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39, де планувалася побудова експозицій художнього відділу. Отже, у залах історико-архітектурного, літературного і художнього відділів пропонувалося фрагментарне відновлення інтер'єрів, а у чотирьох залах меморіального відділу – повне відновлення. Меморіальні зали, пов'язані з іменами Гоголя, Шевченка, Штернберга, Глінки, В. Забіли, Марка Вовчка, які відвідували Качанівку у першій половині та середині XIX ст., вирішили відновлювати на час їх перебування. Більшість художників працювали у другій половині XIX ст., тому було прийнято рішення відновлювати інтер'єри залів художнього відділу цього періоду [11, с. 2].

Парадний вестибюль (на плані № 14, 38) до найменшої деталі описаний в інвентарях садиби часів Харитоненків – Олівів. Він мав великий вестибюль першого поверху, великий вестибюль другого поверху, сходову клітку з середньою площадкою. Є згадка про те, що парадний вестибюль оформляли фахівці знаменитої меблевої фабрики Шмідта у Москві, яка поставляла для Качанівського палацу мебелі гарнітури. Реставраторами було вирішено провести реставрацію інтер'єрів, відновити панелі стін рожевого штучного мармуру, паркет, подібний старому, розписи стельових плафонів, встановити освітлювальну арматуру, замовити меблі і дзеркала. Експозиції

йних комплексів у парадному вестибюлі не планувалося, але було запропоновано розмістити на стіні над середньою площадкою муляжі старої зброї [11, с. 5].

Зал № 8 – це так звана «літня зала», поряд з нею зала № 7 – колишня житлова кімната. За тематико-експозиційним планом у ній (зал № 2 експозиції історико-архітектурного відділу) повинні були влаштувати експозицію за темою № 3 («Турбота держави про збереження палацово-паркового ансамблю») і темою № 4 («Майбутнє Качанівського ансамблю») [11, с. 16]. У наш час літня зала поєднує два призначення: використовується як конференц-зала і як виставкова зала.

Зліва від літньої зали було запропоновано розташувати експозицію літературного відділу, особливістю якої було те, що разом з предметами інтер'єру експонувалися у вітринах і без них різноманітні матеріали (фото, документи, книги, посуд, дзеркала, годинники, предмети побуту, меблі, картини, тощо). Було запропоновано виготовляти меблі на замовлення, а також купувати або замовляти тематичні картини. У наш час у цих залах знаходяться експозиції, присвячені видатним постатям минулого, що гостювали у садибі [11, с. 18].

Кімната-«ліхтарик» Штернберга, парадна їдальня, кімната Глінки – зали палацу, які мали особливе музейне значення та викликали значний інтерес у відвідувачів садиби. Основними зображувальними джерелами для їх реставрації та музеєфікації стали: картина художника О. Волоскова «За чайним столом в Качанівці» [9, с. 31], фото цієї кімнати М. В. Тарновського [14, с. 9]; для парадної їдальні – фото М. В. Тарновського [14, с. 11]; для кімнати Глінки – картина В. І. Штернберга «Глінка в Качанівці» [9, с. 87]. За фінансової допомоги Вільної землі Баварії наприкінці XX ст. було відреставровано ліву частину палацу з відновленням архітектурних елементів, парадну їдальню, вестибюль з відновленням плафону стелі. У кімнаті-«ліхтарику» було відновлено колони, дверний портал (вихід на галерею до зимового саду), камін у робочому стані. Качанівський палац, як музеєфікований об'єкт екскурсійного показу, у XXI ст. став популярним серед відвідувачів, кількість яких до війни досягла 30 тис. за рік.

Підсумовуючи, можна визнати, що плани музеєфікації садиби Качанівка наприкінці XX ст. не були виконані в повному обсязі через недостатнє фінансування. В подальшому робота над вдосконаленням експозиційних комплексів палацу продовжилася, але, на превеликий жаль, сучасна російсько-українська війна негативно вплинула на проведення ремонтно-реставраційних робіт та музеєфікації. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» започаткував проведення Качанівських читань та видання збірників наукових праць за їх результатами. Читання поступово стають науковим і методичним осередком українського історичного садібознавства. Колектив заповідника продовжує роботу над вдосконаленням музейних експозицій, запроваджує різні форми залучення громадян до надбань української історико-культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. В. Палацово-парковий ансамбль у Качанівці. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2000. № 1 (126). С. 7–15.
 2. Каждан Т. П. Культурная жизнь усадьбы во второй пол. XIX в. Качановка. *Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XIX века*. Москва : Наука, 1982. С. 264–297.
 3. Каждан Т. П. Художественный мир русской усадьбы. Москва : Традиция, 1997. 319 с.
 4. Ліннова Є. А. Проблеми збереження та пристосування старовинних садів в Україні. *Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садів України кінця XVIII – початку XX ст.* Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань. Качанівка, 7 липня 2006 р. Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2007. С. 7–10.
 5. Маньковська Р. В. Музеї України у суспільно-історичних викликах XX – початку XXI століть. Львів : Простір-М, 2016. 408 с.
 6. Новгородов В. Е., Нельговский Ю. Ю., Подгора В. П. О реставрации Качановского дворца. *Строительство и архитектура*. 1976. № 4. С. 31–34.
 7. Олехно А. В. Шедевр украинского паркостроения. *Строительство и архитектура*. 1987. № 9. С. 7–9.
 8. Петренко Г. Качанівські студії. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2000. № 1 (126). С. 21–40.
 9. Петренко Г. Лихвар Л., Петренко О., Шевченко Т. Качанівка. Фотоальбом-хроніка (літературно-мистецьке видання). Київ : ІПІ «Гама-Принт», 2008. 139 с.
 10. Петренко Г. А. Національному історико-культурному заповіднику «Качанівка» – 30. Історія і сьогодення. Наукова довідка. 14 лютого 2011. Особистий архів О. М. Петренко. 3 арк.
 11. Петренко Г. А., Радченко І. М., Деркач Т. В. Научное обоснование проекта воссоздания интерьеров экспозиционных залов качановского дворца XVIII ст. 1985. Копія. Науковий архів НІКЗ «Качанівка». 29 арк.
 12. Петренко Г. А. Функціональне призначення кімнат і залів Качанівського палацу на період володіння садибою Тарновськими (1824–1898) і Харитоненками (1898–1918). Наукова довідка. Качанівка, 1995. Науковий архів НІКЗ «Качанівка». 9 арк.
 13. Половнікова С. О. Качанівка. Альбом автографів. Київ : Темпора, Майстерня Книги, 2010. 328 с.
 14. Тарновський М. В. Качановка. (Бывшее имение Тарновских, ныне Олив). *Столица и усадьба*. 1915. № 40–41. С. 4–12.
 15. Тарновський М. В. Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837–1899. *Хроніка* – 2000. 1997. Вип. 19–20. С. 140–188.
 16. Тимофеева Б. Палацово-парковий комплекс «Качанівка» у світлі сучасного стану та комплексних проблем відродження і пристосування. *Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садів України кінця XVIII – початку XX ст.* Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань. Качанівка, 7 липня 2006 р. Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2007. С. 12–17.
 17. Товстоляк Н. Апартаменти Олени Павлівни Харитоненко в садибі Качанівка. *Садиба: генезис в часі і просторі*. 36. наук. праць за матеріалами ІХ Качанівських читань. Ніжин : Видавець ФОП Лисенко М. М., 2024. Вип. 3 (9). С. 187–200.
 18. Товстоляк Н. М. Інтер'єри садиби Качанівка кінця XIX – початку XX ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. К. – Глухів, 2015. Вип. 8. С. 30–37.
 19. Яворницький Д. І. В. В. Тарновський. *Хроніка* – 2000. 1996. Вип. 16. С. 139–172.
- Tovstoliak N. M. To the History of museumfication Качанівка estate at the end of XX century**
The article dedicated to 45th years of creating National historical and cultural reserve «Kachanivka». The aim of article – to illustrate the history of museumfication palace ex-nobility estate Качанівка at the end of XX century. Methods: analysis, historical chronological, historical biographical, method of observing. Were analyzed the main stages museumfication, defined the main objects of creating and functioning museum exposition in Качанівка palace, ways and recipes their realization. Was illustrated the participation leading scientific colleagues of reserve in renaissance of palace interiors, architectural artistic projecting. Was made a conclusion about their important investment in museumfication Estate «Kachanivka», that conduced to rebirth historical cultural environment, artistic and traditions, substantive and growth the popularity of reserve.
Key words: architectural-park ensemble, National historical and cultural reserve «Kachanivka», V. V. Tarnovskiy, H. A. Petrenko, museumfication.

REFERENCES

1. Vecherskiy, V. V. (2000). Palatsovo-parkoviy ansambl u Качанівці [Palace and park ensemble in Качанivka]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura*, 1 (126), pp. 7–15. [in Ukrainian].
2. Kazhdan, T. P. (1982). Kulturnaya zhizn usadbi vo vtoroi XIX v. Качановка [Cultural life of estate in the second part of XIX century.

Качановка]. *Vzaimosvyaz iskusstv v khudozhestvennom razvitii Rossii vtoroi polovini XIX veka*, pp. 264–297. Moskva : Nauka. [in Russian].

3. Kazhdan, T. P. (1997). *Khudozhestvennyi mir russkoi usadbi* [The art world of Russian estate]. Moskva : Traditsiya. [in Russian].

4. Linova, Ye. A. (2007). Problemy zberezhennta ta prystosuvannia starovynnykh sadyb v Ukraini [The problems of keeping and adaptation ancient estates in Ukraine]. *Problemy i perspektivy muzeiefikatsii starovynnykh dvorianskykh sadyb Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st. Materialy Качанівських ювілейних наукових чытань*. Качанівка, 7 lypnia 2006 roku. Halych : Informatsiino-vydavnychy viddil Natsionalnoho zapovidnyka «Davnii Halych», pp. 7–10. [in Ukrainian].

5. Mankovska, R. V. (2016). *Muzei Ukrainy u suspilno-istorychnykh vyklykakh XX – pochatku XXI stolit* [The museums of Ukraine in social and historical challenges in XX – the beginning of XXI century]. Lviv : Prostir-M. [in Ukrainian].

6. Novgorodov, V. E., Nelgovskii Yu. Yu., Podgora V. P. (1976). O restavratsii Качановского dvortsia [About restoration in Качанivka palace]. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 4, pp. 31–34. [in Russian].

7. Olekhno, A. V. (1987). *Shedevr ukraiinskogo parkostroyeniia* [The masterpiece of Ukrainian park building]. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 9, pp. 7–9. [in Russian].

8. Petrenko H. (2000). Качанівські студії [Качанivka's studios]. *Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura*, 1 (126), pp. 21–40. [in Ukrainian].

9. Petrenko, H. Lykhvar L., Petrenko, O., Shevchenko, T. (2008). Качанівка. *Fotoalbum-khronika (literaturno-mystetske vydannia)* [Качанivka. Photo-album (literare and artistic edition)]. Kyiv : PP «Hama-Prynt». [in Ukrainian].

10. Petrenko, H. A. *Natsionalnomu istoryko – kulturnomu zapovidnyku «Kachanivka» – 30. Istorii i sohodennia* [30 Years of the National Historical and Cultural Reserve "Kachanivka". History and Present : Scientific Reference. February 14, 2011]. *Naukova dovidka. 14 liutoho 2011. Osobystyi arkhiv O. M. Petrenko*. [Personal archive of O. M. Petrenko]. [in Ukrainian].

11. Petrenko, H. A., Radchenko, I. M., Derkach, T. V. (1985). Nauchnoe obosnovanie proekta vossозdaniia intererov ekspozitsionnykh zalov качановского dvortsia XVIII st. [Scientific justification for the project of recreating the interiors of the exhibition halls of the 18 th century Качанovka Palace]. Kопiya. Naukovii arkhiv NIKZ «Kachanivka». [Scientific Archive of the National Historical and Cultural Reserve "Kachanivka"]. [in Russian].

12. Petrenko, H. A. (1995). Funktsionalne pryznachennia kimnat i zaliv Качанівського palatsu na period volodinnia sadyboiu Tarnovskymy (1824–1898) i Kharytonenkamy (1898–1918). [Functional purpose of the rooms and halls of the Качанivka Palace during the period of estate ownership by the Tarnovskiy (1824–1898) and the Kharytonenkos (1898–1918) : Scientific Reference]. *Naukova dovidka. Качанivka, Naukovyi arkhiv NIKZ «Kachanivka»*. [Scientific Archive of the National Historical and Cultural Reserve "Kachanivka"]. [in Ukrainian].

13. Polovnikova, S. O. (2010). *Качанivka. Albom avtohraviv* [Качанivka. Album of autographs]. Kyiv : Tempora, Maisternia Knyhy. [in Ukrainian].

14. Tarnovskii, M. V. (1915). Качановка. (Bivshee imenie Tarnovskikh, nine Oliv). *Stolitsa i usadba*. Issue 40–41, pp. 4–12. [in Russian].

15. Tarnovskiy, M. V. (1997). Vasyi Vasylovych Tarnovskiy (molodshyi). 1837–1899 [Vasyi Vasylovych Tarnovskiy (junior). 1837–1899]. *Khronika* – 2000. Issue 19–20, pp. 140–188. [in Ukrainian].

16. Tymofieieva, B. (2007). Palatsovo-parkoviy kompleks «Качанivka» u svitli suchasnoho stanu ta kompleksnykh problem vidrozhennia i prystosuvannia [Palace and park complex "Качанivka" in a world current state and complex problems of rebirth and adaptation]. *Problemy i perspektivy muzeiefikatsii starovynnykh dvorianskykh sadyb Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st. Materialy Качанівських ювілейних наукових чытань*. Качанівка, 7 lypnia 2006 roku. Halych : Informatsiino-vydavnychy viddil Natsionalnoho zapovidnyka «Davnii Halych», pp. 12–17. [in Ukrainian].

17. Tovstoliak, N. (2024). Apartamenty Oleny Pavlivny Kharytonenko v sadybi Качанivka [Olana Pavlivna Kharytonenko apartments in Качанivka Estate]. *Sadyba: henezys v chasi i prostori*. Zb. nauk. prats za materialamy IX Качанівських чытань, Issue 3 (9), pp. 187–200 Nizhny : Vydavets FOP Lysenko M. M. [in Ukrainian].

18. Tovstoliak, N. M. (2015). Interiery sadyby Качанivka kintsia XIX – pochatku XX st. [Interiors Качанivka Estate in the ending of XIX – beginning of XX century]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue 8, pp. 30–37. [in Ukrainian].

19. Yavornytskyi, D. I. (1996). V. V. Tarnovskiy [V. V. Tarnovskiy]. *Khronika* – 2000. Issue 16, pp. 139–172. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції ?2026.
 Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

КИЇВСЬКА БРАМА ГЛУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ – СВІДОК НЕЗЛАМНОСТІ ГЛУХОВА (до 260-річчя від початку будівництва)

У статті досліджується Глухівська фортеця – історичний комплекс оборонних споруд XII–XVIII ст., який був серцем Глухова в часи Київської Русі та столиці Гетьманщини. Близько 1635 р. Глухів був потужною стратегічною фортецею. Ці неприступні укріплення знищила пожежа 1685 р. В останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні. До кінця XVII ст. Глухів перетворився на добре укріплену фортецю з розвинутою міською інфраструктурою, що дало йому можливість стати на початку XVIII ст. столицею Гетьманщини.

До нашого часу від пізньосередньовічної фортеці дійшли залишки двох bastionів, західна лінія земляних укріплень протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть Київська брама, яка є рідкісним зразком оборонного зодчества XVIII ст.

Київська брама Глухівських міських укріплень – важливий архітектурний акцент у панорамі історичного центру міста, пам'ятка архітектури національного значення, музеєфікована Національним заповідником «Глухів»

Ключові слова: Київська брама, Глухівська фортеця, оборонні укріплення, фортифікації, bastion, кордегардія.

Серед архітектурних пам'яток, що збереглися у нашому місті, великий інтерес становить Київська брама Глухівських міських укріплень. Глухівська фортеця – це історичний комплекс оборонних споруд XII–XVIII ст., який був серцем Глухова в часи Київської Русі та у XVIII ст., коли Глухів був столицею Гетьманщини. Сьогодні її фортифікації втратили стратегічне значення, а єдиною уцілою спорудою є Київська брама.

Історико-топографічний опис глухівських фортифікацій у різні часи робили історики, археологи та краєзнавці, зокрема архієпископ Філарет (Д. Гумілевський) [1], В. Ленченко [2], В. Приймак [3], В. Звагельський [4], В. Белашов, [5], І. Сбитний [6], В. Заїка [7] та інші дослідники. Більш детально у своїх роботах висвітлював тему глухівської фортеці В. Вечерський [8]. У давньоруських літописах Глухів кілька разів згадується як місто, пов'язане з тими чи іншими історичними подіями, але жодного разу ми не зустрічаємо згадок з описами його забудови або укріплень. Отже, найважливішими історичними дослідженнями цієї теми є наукові звіти та публікації археологічних розвідок та розкопок Юрія Коваленка [9], в яких він ґрунтовно вивчав питання вигляду фортифікаційних споруд Глухова та їх виникнення. Саме археологічні дослідження є чи не єдиним джерелом, що підтверджує існування Глухова у XII – XIV ст. як великого міського центру Сіверщини.

Близько 1635 р. Глухів вже був потужною стратегічною фортецею. Цьому сприяла геополітична ситуація, що склалася після Деулінського перемир'я, а особливо – після Полянівського «вічного миру», укладеного між Московським царством і Річчю Посполитою. Тоді східна частина Сіверщини була польсько-московським прикордонням, де уряд Речі Посполитої засновував нові міста та відроджував запуслі. Глухів під назвою

«Новий Острог» відновив на стародавньому городищі новгород-сіверський староста Олександр Пісочинський [8, с. 311]. Фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо центральної частини міста тривали протягом кількох років. Вони перетворили Глухів у добре укріплену фортецю. На західному боці лежала заболочена заплава річки Есмані, над заплавою підносились стрімкі ескарповані схили, на яких було насипано вали та збудовано частокіл. З північного боку підходила природна перепона – заплава невеличкої річки Малотечі. Південна та східна сторони були укріплені викопаним ровом і насипаним валом. Згідно з описом 1654 р., Глухів мав замок та окремо – укріплений двір О. Пісочинського. На схід від них на плато лежала слобода, захищена від поля ровом. Замок, або «земляний город», був оточений земляним валом і відділений від решти плато двома ровами. Оборонна огорожа панського двору (фактичного другого, старостинського замку) була потужнішою від міської замкової: тут зафіксовано рів, огорожений частоколом і частиком (загостреними дерев'яними кілками, вбитими в землю в шаховому порядку), та земляний вал з дубовим острогом. Отже, Глухівська фортеця мала складну тридільну систему укріплень [9, с. 44]. Про їх неприступність говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу поляків, яка тривала більше місяця, коли у листопаді 1663 р. вороже військо на чолі з самим королем Яном II Казимиром вторглося на територію Лівобережної України. За час облоги по Глухову було випущено близько ста тисяч бомб та ядер, закладено бочки з порохом, щоб зробити проломи в обороні, але фортеця встояла. Через п'ять тижнів поляки змушені були зняти облогу й відступити [7, с. 7].

Ці потужні глухівські укріплення знищила пожежа 1685 р. Після того спорудили загальноміську фортецю периметром понад 2,3 км характерної нерегулярної конфігурації, що охоплювала плато над р. Есманню. Ця єдина лінія укріплень змішаної баштово-bastionної системи складалася з земляного валу, сухого рову і 12 bastionів нерегулярних обрисів. Нова фортеця мала 5 дерев'яних брам: Київську з західного боку, Московську – зі сходу, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня та Михайлівську в районі Михайлівської церкви (не збереглась). Так в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні [8, с. 311]. Разом з розвинутою міською інфраструктурою це дало йому можливість місту стати на початку XVIII ст. столицею Гетьманщини [10, с. 156]. Фортечні брами – Київська, Московська та Путивльська – були споруджені у розривах між лінією валу, а Білополівська і Михайлівська – як підземні проходи у товщі насипу. Крім основних воріт, у фортеці були й другорядні невеликі проходи, які також знаходилися у товщі валу. Всередині фортеці розташовувалися Успенський дівочий монастир, сім православних храмів, гетьманський

Рис. 1. Вуличне освітлення Глухова на початку XX ст. біля Київської брами

Рис. 2. Київська брама. 30-ті роки XX ст.

будинки з військовою канцелярією, гарнізонна канцелярія поряд з гетьманським двором, мурований погріб із грошовою казною, гетьманська кам'яна скарбниця, торгові ряди і крамниці [2, с. 226]. У південному куті фортеці, поряд з Путивльською брамою, знаходилося невелике земляне укріплення на зразок барбакану. З боку заплави р. Есмані фортеця мала природні ескарповані схили, а з напільного боку проходив оборонний рів, через який були прокладені три дерев'яні мости. Найдовший міст простягався від Київської брами через русло р. Есмані у напрямку шляху до Києва, другий був перекинутий через рів біля Московської брами у напрямку московської дороги, третій знаходився біля південного барбакану і простягався через рів у напрямку дороги на Путивль. У бастіоні з південно-східного боку фортеці, розташованому неподалік Анастасіївської церкви, розміщувався дерев'яно-земляний пороховий погріб. Крім адміністративних та культових споруд, всередині фортеці знаходилася значна кількість приватних будинків канцеляристів, писарів Генеральної військової канцелярії, бунчужових і значкових товаришів, солдатів (у тому числі й відставних) і офіцерів глухівського гарнізону, купців, ремісників різних цехів, священнослужителів, судових чиновників, козаків, міщан, а також торгові ряди, крамниці та інші будівлі [10, с. 162].

Протягом майже усього XVIII ст. Глухів мав статус столиці Гетьманщини і був центром розвитку державності, культури й мистецтва. Пожежа 1748 р., яка «истребила весь город и предместья по дорогам в Рильск и Путивль», започаткувала новий етап містобудування. Указом Сенату від 28 червня 1748 р. передбачалося вперше в Україні відбудувати місто за єдиним регулярним планом. Процес відновлення Глухова тривав близько півстоліття. Цією справою займалась спеціально створена гетьманом К. Розумовським «Експедиция Глуховских и Батуринских строений», куратором якої згодом був член Другої малоросійської колегії Василь Туманський [11, с. 183]. Глухів переживає, фактично, друге відродження. План його відбудови розробили архітектори А. В. Квасов

та І. С. Мергасов. У 1749 р. під керівництвом мінери київського інженерного корпусу Єфима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Московська і Путивльська [9, с. 46]. Конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи правильної фортифікації – валганг, апарелі, банкетти, берма, сухий рів і гласис [8, с. 311]. Пізніше, у 1766–1769 рр., за проектом А. Квасова збудували муровані Київську і Московську брами, що мали ідентичне архітектурне вирішення [9, с. 46]. Як слушно зазначив В. Вечерський, після відбудови Глухова утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудівного мистецтва [12, с. 263]. Глухів у середині XVIII ст. став своєрідною містобудівною лабораторією, в якій під керівництвом архітектора А. Квасова було здійснено широкомасштабну реконструкцію середмістя [13, с. 69]. Однак чергова пожежа у 1784 р. остаточно знищила колишню велич Глухова, перетворивши його у XIX ст., за словами Т. Шевченка, на «самый пошлый уездный городок» [12, с. 268].

Наприкінці XVIII ст. глухівські міські укріплення втратили своє оборонне значення, і на початку XIX ст. було вирішено розрівняти вали та засипати рови, знести Московську браму. Відповідний проект, розроблений у 1802 р., був успішно реалізований у 1808 р. за наказом генерал-губернатора Малоросії князя О. Куракіна [9, с. 48]. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа. А за проектом чернігівського архітектора Антона Карташевського замість старих кордегардій Київської брами було прибудовано обабіч арки-проходи для пішоходів та великі прямокутні в плані кордегардії. Поява бічних прибудов була зумовлена не тільки функціональними, а й конструктивними потребами: вони мали погасити розпір коробового склепіння арки прогоном 7,5 м [8, с. 323]. Через п'ятдесят років «Триумфальные ворота», як їх тоді називали, мали потребу в терміновому ремонті, про що говорять документи, виявлені співробітниками Національного заповідника «Глухів» у

Рис. 3. Київська брама. 30-ті роки XX ст.

Державному архіву Чернігівської області. У рапорті архітектора Федорова від 28 січня 1859 р. зазначалося, що у квітні внаслідок стихії «от сильного в ночное время ветра» було зірвано покрівлю на даху, а «проезд через ворота будет весьма затруднительным», тому необхідно було здійснити і заміну мостової. Ремонтні роботи були проведені у листопаді цього ж року. Згідно кошторису ремонт мостової обійшовся у 130 крб. 59 коп., а відновлення даху коштувало 133 крб. 95 коп. [14, с. 2].

На межі XIX–XX ст., коли електрика тільки входила в побут населення і була неабиякою дивиною та символом всесвітнього прогресу, у листопаді 1910 р. Глухівська міська управа уклала договір з інженером К. І. Маєвським на влаштування в місті центрального електричного освітлення. На головних вулицях зовнішні дугові ліхтарі підвішувалися на тросах поперек вулиці, а розжарювальні ліхтарі розміщувалися на електричних стовпах уздовж однієї сторони. Стовпи мали бути не менше 15 аршинів заввишки. Отже і на Київській вулиці, і біля самої Київської брами з'явилося одне з перших електричних нововведень (рис. 1) [17, с. 2].

Видатний український мистецтвознавець Павло Жолтовський (1904–1982), який за свою захопленість українською старовиною зазнав репресій, а також його колега Д. Г. Чукін зробили важливий звіт про експедицію по території колишньої Чернігівської губернії влітку 1930 р. Під час експедиції було обстежено 75 міст і сіл, метою якої було дослідження пам'яток старої архітектури. Жолтовський фотографував пам'ятки, а обміри та креслення робив Д. Г. Чукін. Завдяки звіту маємо докладний реєстр пам'яток старовини Сіверщини, в т. ч. Глухівщини, який було складено до жахливих руйнацій часів радянського безбожництва та Другої світової війни. У Глухові дослідники відзначили, що Київська брама «трохи холодна і офіційна споруда виявляє не те, звичайне для Лівобережної України «м'яке, декоративне, плоскістне трактування барокових форм, яке можна бачити на пам'ятках Києва та Чернігова, а дає досить точ-

Рис. 4. Київська брама у повоєнні роки. Фото І. Сбитного

не наслідування європейським зразкам» (рис. 2, 3) [18, с. 2]. На одній із світлин 1930 р. бачимо браму у занедбаному стані. Біля неї – щит з цікавим написом: «Увага! Держторг купує квасолю, горох, вику, конюшину, інше насіння трав, картоплю, цибулю, яблука та різні ягоди. Масло коров'є, сир, творог, мед, віск. Шкіри лисиць, тхорів, зайців, жеребців, собак та інших. Пух, перо, щетину, кін-волос, роги, копита, хвости» [14, с. 2].

Перед війною до 1940 р., як згадує краєзнавець І. І. Сбитний, у зв'язку з аварійним станом ворота були зачинені для проїзду транспорту. Оскільки південне крило (кордегардія) було майже зруйнованим, дорогу проклали саме з цього боку. Але витримала брама, хоча зазнала значних руйнувань, і бомбардування, і величезну масу важкої військової техніки, що пройшла через неї в роки Другої світової війни [6, с. 4] (рис. 4).

У повоєнний час реставраційні роботи проводилися протрягом 1957–1959 рр., періодично відновлювалися з 1976 р. У 1988–1989 рр. Сумський КАРВ «Укрпроектреставрації» розробив проектну документацію на реставраційні роботи, які до 1991 р. були виконані лише частково [14, с. 2]. У 2001–2004 рр. був розроблений проект реставрації фасадів Київської брами, реалізований упродовж 2006–2007 рр. [19, с. 271].

До нашого часу від укріплень пізньосередньовічної фортеці дійшли залишки двох бастіонів – західний і кутовий північний, перший з яких знаходиться на схилі над вул. Валовою, а другий – у кінці провул. Пожежного [9, с. 48]. Також уціліла західна лінія земляних укріплень уздовж вул. Валової протяжністю 1400 м. Саме посеред цієї лінії укріплень і стоїть Київська брама – пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 180030-Н) [8, с. 311].

Мурована споруда розташована на території Національного заповідника «Глухів» і відкриває в'їзд до середмістя. Це була не лише оборонна споруда, а й своєрідна митниця – пункт перевірки паспортів подорожніх. Головна вулиця міста – Київська – у XVIII ст. перетинала фортецю з заходу на схід від Київської до Московської брами. Свою назву вона отримала від напрямку – по ній у XVIII ст. проходив головний шлях із Києва до

Рис. 5. Київська брама Глухівських міських укріплень. Сучасний вигляд

Москви [15, с. 17]. Київська брама відіграє важливу композиційну роль у панорамі історичного середмістя, що розкривається від р. Есмань, і здійснює зв'язок між лівобережною та правобережною частинами Глухова.

Прямокутний в плані обсяг одноповерхової потинькованої мурованої споруди має тридільну структуру, осьову симетричну композицію. У монументальній середній частині – високий арковий проїзд, фланкований спареними колонами римо-доричного ордера на високих п'єдесталах. Колони несуть масивний розкрепований антаблемент з рельєфними тригліфами і гладенькими метопами. Вінчає фасад трикутний фронтон, у тимпані якого є кругле вікно. Обабіч центрального є два бічні проходи для пішоходів, значно вужчі і нижчі. Вони, як і центральний, перекриті циліндричними склепіннями. Прямокутні в плані приміщення кордегардій мають плоскі перекриття по дерев'яних балках. Архітектурні форми пам'ятки притаманні ранньому класицизму з ремінісценціями бароко: застосовано спарені колони, рустовані пілястри, розкреповані карнизи і фронтон. Кругла скульптура не збереглась, лишилися лише п'єдестали. Споруда має щипцеві і вальмові дахи, укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах. Площа будівлі складає 360,7 м², об'єм – 2573 м³. Київська брама є рідкісним уцілілим зразком оборонного зодчества XVIII ст. [16, с. 4].

Нині Київська брама – важливий архітектурний акцент у панорамі історичного центру Глухова. Музеєфікація пам'ятки здійснена Національним заповідником «Глухів» (рис. 5). У кордегардіях брами експонуються постійно діючі виставки [20, с. 7]. 30 серпня 2013 р., у день семидесятиріччя визволення Глухова від німецько-фа-

шистських загарбників, відкрилася виставка «Миттєвості Великої війни» у правій бічній кордегардії брами. Ця експозиція розповідає про жахливі наслідки збройних конфліктів та трагедії воюючих народів [19, с. 271]. При підтримці Міністерства культури України, яке у 2018 р. профінансувало ремонтні роботи лівої бічної кордегардії і виготовлення експозиційного обладнання (175 тис. грн.), була завершена повна музеєфікація Київської брами. 6 грудня 2018 р., в День Збройних Сил України, відбулось відкриття виставки «З історії стрілецької зброї». Відвідувачі виставки мають гарну нагоду познайомитися з темою розвитку зброї від доісторичних часів до початку Другої світової війни. Експозиція побудована так, щоб не тільки поринути у світ мате-

ріальних артефактів, а й відстежити еволюцію людської думки в пошуку нових інженерних винаходів [21, с. 1]. Експозиції виставок «Миттєвості Великої війни» та «З історії стрілецької зброї» формують простір пам'яті, в якому поєднується минуле і сучасне.

Київська брама Глухівських міських укріплень – одна з головних об'єктів культурної спадщини Глухова – є символом героїчного минулого нашого міста. Знаходячись посередині частково збереженого західного фронту міських укріплень, пам'ятка надає осмисленості й історичної глибини формам рельєфу, які завдяки її наявності сприймаються не тільки пагорбами, а залишками давньої фортифікації.

ДЖЕРЕЛА

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов, 1873. 436 с.
2. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII ст. *Український археографічний щорічник*: Нова серія. 2009. Вип. 13/14. Т. 16/17. С. 467–474.
3. Приймак В. В. Літописне місто Глухів (до 850-річчя першої літописної згадки). *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини*: матеріали другої науково-практичної конференції. Глухів, 2003. С. 22.
4. Звагельський В. Б., Приймак В. В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. Суми, 1992. 48 с.
5. Белашов В. І. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.). *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини*: матеріали першої науково-практичної конференції. Глухів, 2002. С. 7–16.
6. Сбитный И. Довоенный Глухов. *Соборный майдан*, 2004. № 6. С. 4.
7. Заїка В. В. Глухівська облога 1664 року. Глухів тисячолітній. Спецвипуск Сумського обласного громадсько-політичного та історико-культурного тижневика «Червоний промінь». 1992. С. 7.
8. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А.С.С. 2005. 586 с.
9. Коваленко Ю. О. Глухівські фортифікаційні споруди.

Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. К. – Глухів, 2013. № 6. С. 42–49.

10. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Ніжин, 2019. № 12. С. 156–163.

11. Тригуб О. О. Василь Туманський і муроване будівництво у Глухові у 1776–1779 рр. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. К. – Глухів, 2010. № 3. С. 183–185.

12. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ, 2008. 320 с.

13. Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ, 2003. 168 с.

14. Шишкіна Ю. А. Київська брама глухівських міських укріплень. *Соборний майдан* 2009. № 5 (35). С. 2.

15. Вулиці міста розповідають: бібліографічний дайджест / Глухівська центральна районна бібліотека; уклад. Лисенко О. Г. Глухів, 2007. 28 с.

16. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Київська брама Глухівських міських укріплень». Охоронний номер 180030-Н. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», інв. № 2.

17. Мошик І. В. Улаштування центрального електричного освітлення Глухова на початку ХХ ст. *Соборний майдан*. 2023. № 1. С. 2.

18. Мицик Ю., Тарасенко І. Глухівські церковні старожитності (1930 р.) очима мистецтвознавця П. М. Жолтовського. *Соборний майдан*. 2016. № 3 (75). С. 2.

19. Пінчук Н. Ю. Меморіалізація війни в музейному просторі: досвід Національного заповідника «Глухів» (до 10-ї річниці відкриття виставки «"Чорні тюльпани" Донбасу»). *Сіверщина в історії України*. 2025. № 18. С. 42–49.

20. Артемова Л. В. Глухів – культурний центр Гетьманщини ХVIII ст. *Соборний майдан*. 2022. № 2. С. 7.

21. Жукова С. П. Історія, що живе у Київській брамі. *Соборний майдан*. 2018. № 6. С. 1.

Shyshkina Yu. A. The Kyiv Gate of the Hlukhiv Fortress – a testament to Hlukhiv's resilience (marking the 260 th anniversary of the start of construction)

This article examines the Hlukhiv Fortress – a historical complex of defensive structures dating from the 12 th to the 18 th centuries, which formed the heart of Hlukhiv during the era of Kievan Rus' and served as the capital of the Hetmanate. Around 1635, Hlukhiv was a formidable strategic fortress. These impregnable fortifications were destroyed by a fire in 1685. In the final quarter of the 17 th century, the unification of several fortified enclaves in Hlukhiv gave rise to a single city-wide fortress – one of the largest in Ukraine at that time. By the end of the 17 th century, Hlukhiv had become a well-fortified stronghold with a developed urban infrastructure, which enabled it to become the capital of the Hetmanate at the beginning of the 18 th century.

To this day, the remains of two bastions and the western line of earthworks, stretching 1,400 metres, have survived from the late medieval fortress. In the middle of this line of fortifications stands the Kyiv Gate, a rare example of 18 th-century defensive architecture.

The Kyiv Gate of the Hlukhiv city fortifications is a significant architectural feature in the panorama of the city's historic centre, a monument of architecture of national importance, and has been converted into a museum by the 'Hlukhiv' National Reserve.

Key words: Kyiv Gate, Hlukhiv Fortress, defensive fortifications, fortifications, bastion, guardhouse.

REFERENCES

1. Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii. Kn. 7. Starodubskii, Mglinskii, Novozybkovskii, Glukhovskii i Nezhinskii uyezdy [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 7. Starodubsky, Mglinsky, Novozybkovsky, Glukhovsky and Nizhyn uyezds]. (1873). Chernigov. Zemskaya tipografiya. [in Russian].

2. Lenchenko, V. (2009). Stolitsia Hetmanshchyny Hlukhiv za planamy XVIII st. [The capital of the Hetmanate Hlukhiv according to the plans of the XVIII century]. *Ukrainskyi arkhеографічний shchорichnyk : Nova seriia [Ukrainian Archeographic Yearbook : New Series]*, 13/14(16/17), pp. 467–474. [in Ukrainian].

3. Pryimak, V. V. (2003). Litopysne misto Hlukhiv (do 850-richchia pershoi litopysnoi zhadky) [The chronicle city of Hlukhiv (to the 850th anniversary of the first chronicle mention)]. *Zberzhennia istoriko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny: materialy druhoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Preservation of historical and cultural heritage of Hlukhiv region: Materials of the second scientific and practical conference]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

4. Zvahelskyi, V. B., Pryimak, V. V. (1992). *Zvit pro arkhеологічні розкопки давноруського міста Глухова у 1991 r. [Report on archaeological excavations of the Old Russian city of Hlukhiv in 1991]* (Unpublished report). Sumy State University. [in Ukrainian].

5. Bielashov, V. I. (2002). Arkheологічні doslidzhennia mista Hlukhova (ohliad istorichnoho i suchasnoho stanu. 1872–2000 rr.)

[Archaeological research of the city of Hlukhiv (overview of historical and modern status. 1872–2000)]. *Zberzhennia istoriko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny: materialy pershoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Preservation of historical and cultural heritage of Hlukhiv region: Materials of the first scientific and practical conference]* (pp. 7–16). Hlukhiv. [in Ukrainian].

6. Sbitnyy, I. (2004). Dovoyennyi Glukhov [Pre-war Glukhov]. *Sobornyy maydan*, (6), p. 4. [in Russian].

7. Zaika, V. V. (1992). Hlukhivska obloha 1664 roku [Hlukhiv siege of 1664]. *Hlukhiv tysiacholitni: Spetsvyпуск Sumskoho oblasnoho hromadsko-politychnoho ta istoriko-kulturnoho tyzhnevyka "Chervonyi promin"*, p. 7. [in Ukrainian].

8. Vecherskyi, V. V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fikratsiia [Architectural and urban planning monuments of Left-Bank Ukraine: Identification, research, fixation]*. Kyiv. Vydavnychyi dim A.S.S.

9. Kovalenko, Yu. O. (2013). Hlukhivski fortyfikatsiini sporudy [Hlukhiv fortification structures]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the History of Ukraine : Collection of Scientific Papers]*, (6), pp. 42–49. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

10. Kovalenko, Yu. O. (2019). Istorična topohrafiia Hlukhivskoi fortetsi zhidno planu 1747–1752 rr. [Historical topography of the Hlukhiv fortress according to the plan of 1747–1752]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the History of Ukraine : Collection of Scientific Papers]*, (12), pp. 156–163. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

11. Tryhub, O. O. (2010). Vasyl Tumanskyi i mуроване budivnytstvo u Hlukhovi u 1776–1779 rr. [Vasyl Tumansky and stone construction in Hlukhiv in 1776–1779]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the History of Ukraine : Collection of Scientific Papers]*, (3), pp. 183–185. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

12. Vecherskyi, V. (2008). *Hetmanski stolitsi Ukrainy [Hetman capitals of Ukraine]*. Kyiv. Nash Chas. [in Ukrainian].

13. Vecherskyi, V., Bielashov, V. (2003). *Hlukhiv [Hlukhiv]*. Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Shyshkina, Yu. A. (2009). Kyivska brama hlukhivskykh miskykh ukriplen [Kyiv gate of Hlukhiv city fortifications]. *Sobornyy maidan*, 5(35), p. 2. [in Ukrainian].

15. Lysenko, O. H. (Comp.). (2007). *Vulytsi mista rozpovidaiut: bibliografichnyi daidzhest [Streets of the city tell: A bibliographical digest]*. Hlukhiv Central District Library. Hlukhiv. [in Ukrainian].

16. Pasport obiekta kulturnoho spadshchyny «Kyivska brama Hlukhivskykh miskykh ukriplen». Oхоронний номер 180030-Н [Passport of the cultural heritage site «Kyiv gate of Hlukhiv city fortifications». Preservation number 180030-N]. (n.d.). (Inv. No. 2). Scientific Archive of the National Preserve «Hlukhiv». Hlukhiv. Ukraine. [in Ukrainian].

17. Moshyk, I. V. (2023). Ulashtuvannia tsentralnoho elektrychnoho osvittlennia Hlukhova na pochatku ХХ ст. [Installation of central electric lighting in Hlukhiv at the beginning of the XX century]. *Sobornyy maidan*, 1, p. 2. [in Ukrainian].

18. Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2016). Hlukhivski tserkovni starozhytnosti (1930 r.) ochyma mystetstvovnavtsia P. M. Zholtovskoho [Hlukhiv church antiquities (1930) through the eyes of art historian P. M. Zholtovsky]. *Sobornyy maidan*, 3(75), p. 2. [in Ukrainian].

19. Pinchuk, N. Yu. (2025). Memorializatsiia viiny v muzeinomu prostori: dosvid Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv» (do 10-i richnytsi vidkryttia vystavky «Chorni tiulpany» Donbasu) [Memorialization of war in the museum space: The experience of the National Preserve «Hlukhiv» (to the 10th anniversary of the opening of the exhibition «Black Tulips» of Donbas)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the History of Ukraine : Collection of Scientific Papers]*, (18), pp. 42–49. [in Ukrainian]

20. Artemova, L. V. (2022). Hlukhiv – kulturnyi tsentr Hetmanshchyny XVIII st. [Hlukhiv – cultural center of the Hetmanate of the XVIII century]. *Sobornyy maidan*, 2, p. 7. [in Ukrainian].

21. Zhukova, S. P. (2018). Istoriia, shcho zhyve u Kyivskii brami [History that lives in the Kyiv gate]. *Sobornyy maidan*, 6, p. 1. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 06.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.**

УДК 94(477)

О. М. Юсова

ПАЛЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ РОМЕНУ

Стаття присвячена археологічним розкопкам Ромену в 1995 р., що проводилися під керівництвом Юрія Васильовича Кухарчука – кандидата історичних наук, дослідника палеоліту України.

Ключові слова: крем'яні знахідки палеолітичного періоду, Ромен, Муховець І, роменське рубило.

Перші глибокі геологічні дослідження Роменщини започаткували учені-геологи Н. Борисяк і П. Армашевський. Останній у 1883 р. видав фундаментальний «Предварительный отчет о геологическом исследовании в Полтавской губернии в 1882 г.». Такою ж ґрунтовністю щодо розробки питань геології краю відзначалися й праця А. Гурова «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888 р.) та опис Роменського повіту у звіті Полтавському губернському земству К. Глінки (1893 р.). Детальну характеристику четвертинних відкладів дав у аналогічному звіті по сусідньому Гадяцькому повіту С. Богусhevський, який обстежив і описав тут велику кількість природних стратиграфічних розрізів (1891 р.).

У 1913 р. Департамент землеробства і державного майна організував експедиції по вивченню природних умов середньої смуги Росії. Це дало поштовх для нових геологічних дослідів у цій місцевості. Серед тих, хто вивчав у дореволюційний час геологію краю, слід

згадати також Л. Берга, Я. Афанасьєва, О. Карпинського, М. Дмитрієва, Г. Мірчинка.

У радянський час найбільш значні геологічні дослідження проводили на Роменщині й суміжних територіях В. Бондарчук, І. Бреус, О. Ромоданова. Протягом 1948–1949 рр. в Роменському районі працювала геологічна партія Українського геологічного управління, у наукових звітах якої певною мірою характеризуються й четвертинні відклади району. З 1948 р. по 1955 р. вивченням антропогенної свити краю займався під керівництвом інженера-геолога І. Карпенка Роменський краєзнавчий музей. Але в цілому геологічні дослідження на території району в післявоєнний період були спрямовані насамперед на пошуки корисних копалин [1, с. 3].

Певний час на території Сумщині практично не велися цілеспрямовані пошуки стоянок палеоліту. Випадкові ж знахідки палеолітичного вигляду, про які повідомляли дореволюційні видання, майже не збереглися.

На думку Юрія Васильовича Кухарчука – кандидата історичних наук, дослідника палеоліту України, така ситуація пояснюється передусім відсутністю цілеспрямованих пошуків у цьому напрямку. Друга причина вбачається в тому, що внаслідок значної потужності лесових відкладів у цій крайовій зоні дніпровського зледеніння випадкові знахідки плейстоценової епохи.

До недавнього часу історичні довідники про Ромни відносили перші сліди людського існування в цій місце-

Рис. 1. Фрагмент експозиції Роменського краєзнавчого музею

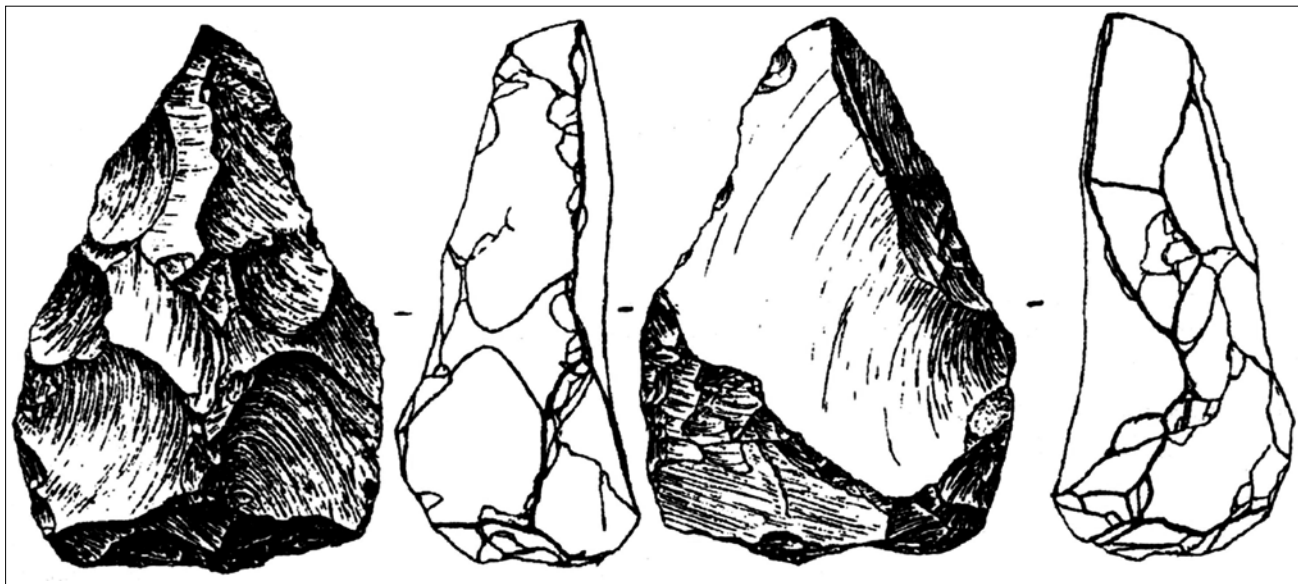

Рис. 2. Роменське рубило

вості до епохи неоліту.

Природа створила тут виключно сприятливі умови для влаштування поселень. Величезний пагорб, на якому розташоване місто, з півдня, сходу й півночі омивають води Сули та її притоки Роменки (Ромену). Тож не дивно, що давні слов'яни-сіверяни, які населяли Лівобережжя Дніпра на півночі України, заснували на цьому місці у VIII–IX ст. своє поселення-городище.

Вірогідно, що чудові ландшафтні умови, високі, порізані балками, береги річок, звідки на багато кілометрів видно околиці, вабили сюди людину і в значно давніші, доісторичні часи. Сліди життєдіяльності палеолітичних мисливців – кам'яні знаряддя праці та кісткові рештки впольованої дичини – сподівався знайти Юрій Кухарчук.

У 1995 р. розвідувальні роботи у Роменському районі Сумської області розпочав розвідзагін Інституту археології НАН України, очолюваний Юрієм Кухарчуком. До участі в пошукових роботах були залучені співробітники Роменського краєзнавчого музею (нині – філії Комунального закладу Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник “Посуля”»). Слід зазначити, що такі цілеспрямовані розвідки палеоліту на Роменщині були започатковані вперше. Не менш важливим, а за умов відсутності можливостей фінансування таких досліджень, було й те, що місцева влада, в особі голови міськвиконкому В. М. Андрусенка, зрозуміла важливість досліджень і винайшла кошти на їх організацію [1, с. 14].

Наслідком археологічних розкопок стало відкриття більш ніж десяти пунктів з крем'яними знахідками палеолітичного вигляду. Найбільш цікавим з них є місцезнаходження об'єкта Муховець I, виявлене у межах м. Ромни. За усталеною у світовій археологічній практиці традицією давати археологічним пам'яткам переважно географічні назви, палеолітичне місцезнаходження

в яру Муховці отримало епонімне найменування Муховець I. Більш-менш серйозні рекогносцирувальні роботи на пам'ятці розпочались лише у 1997 р. Найбільш положистий південний схил мису, де під час розвідки 1995 р. ручним буром із глибини 1 м було добуто крем'яне скребло, спочатку дослідили уступом-зачисткою. Але виявлені тут штучно оброблені кремені не мали чіткої ув'язки з певним геологічним горизонтом. Отже, головним завданням подальших археологічних робіт на пам'ятці стало вивчення стратиграфії урочища [1, с. 17].

Ці сподівання справдились вже після обстеження території самих Ромен. Крем'яні вироби палеолітичного вигляду були виявлені, зокрема, у глибокому яру Муховці, який прорізає з півдня на північ усю напірну частину міста.

За даними місцевого краєзнавця Г. Д. Литвяка, термін «муховець» у часи давньої Русі застосовували для позначення штучного водоймища. Під час укріплення міста повноводний струмок, що протікав по дну яру, перегороджували, утворюючи штучну водойму. Муховець служив частиною системи оборонних укріплень Роменської фортеці, особливо захищаючи її найбільш уразливу західну сторону. Він виконував функцію не лише глибокого рову, але й водного бар'єра. Назва «Муховець» зустрічається також у таких населених пунктах, як Глинськ та Прилуки [3, с. 2].

Той факт, що у яру було знайдено матеріальні свідчення життєдіяльності первісної людини, указує на надзвичайно давній час його виникнення. Десятки тисяч років тому ця місцевість, ймовірно, була довгою балкою, схожою за формою на сучасну, але значно менш глибокою. Тоді по її дну протікали повноводні струмки, що несли свої води до Сули. Дослідження крутого схилу підтвердили, що знахідка не є випадковістю: навіть ці незначні розкопки дали понад 30 кам'яних виробів палеолітично-

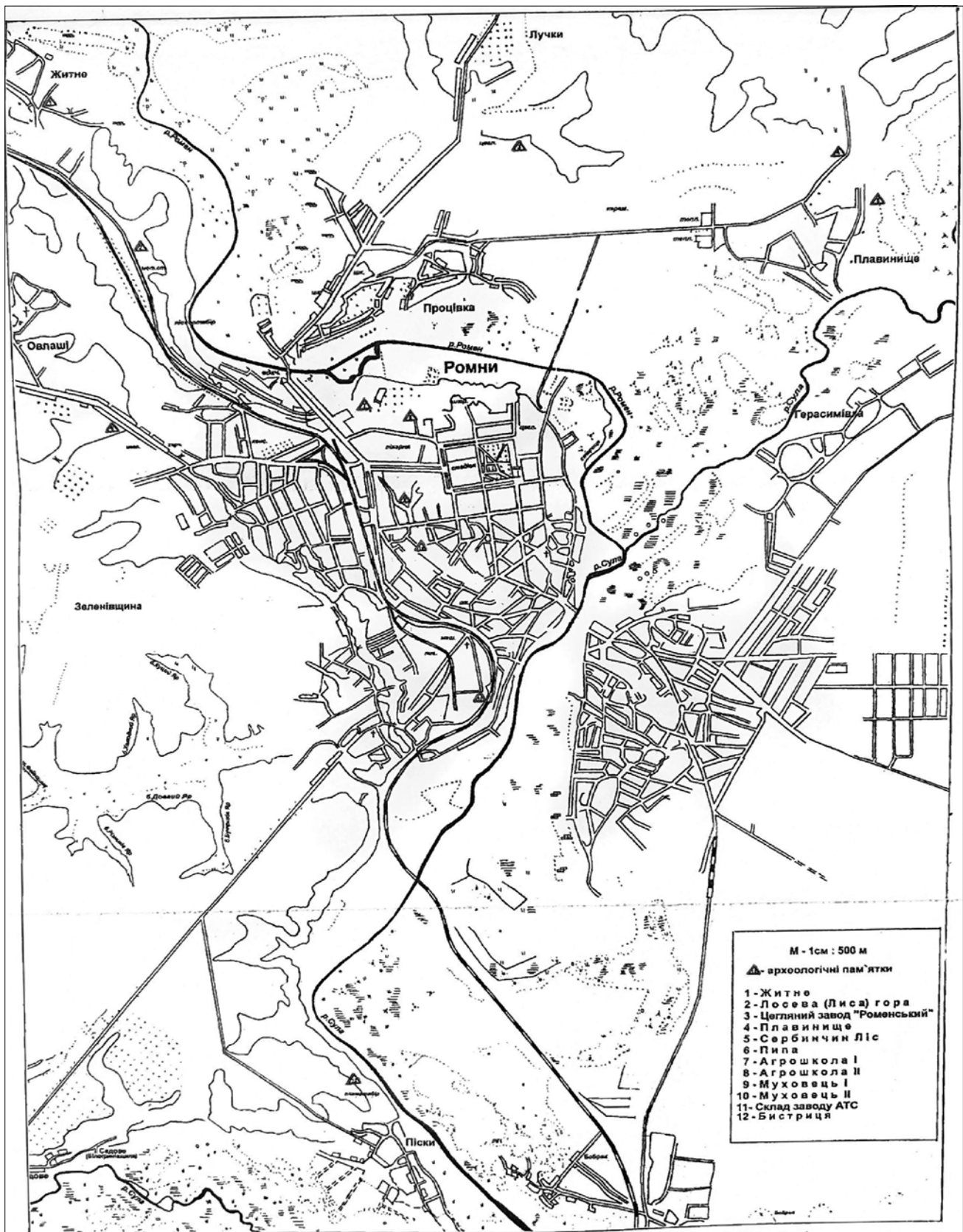

Рис. 3. Карта м. Ромни та навколишніх населених пунктів з позначеними на ній палеолітичними-мезолітичними місцезнаходженнями, відкритими під час розвідок 1995–1996 рр.

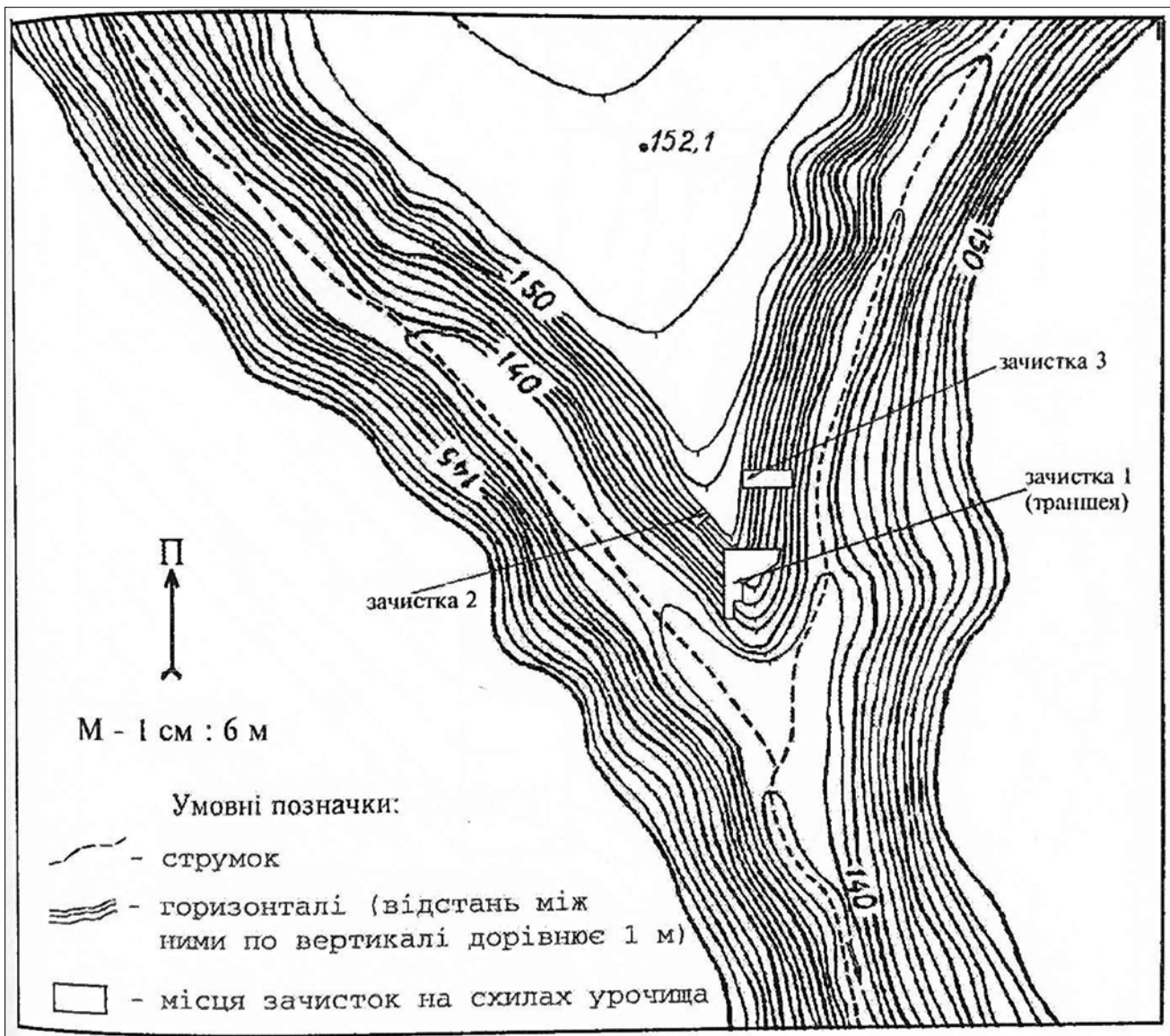

Рис. 4. Ситуаційний план палеолітичної стоянки Муховець I

го періоду – скребків, відбійників і нуклеусів із відщепами. Усі ці артефакти були виявлені на глибині близько 5 м від поверхні мису [2, с. 6].

Сліди перебування палеолітичної людини виявили приблизно за 200 м нижче по течії струмка. Біля підніжжя урвистої стінки яру вдалося знайти кілька крем'яних, оброблених людською рукою, а також уламки хребця бізона, що були знайдені під час невеликої зачистки стінки. Особливу цінність становить те, що знахідки на місці Муховця залягають під кількадеметровим шаром геологічних відкладів. Їхнє детальне дослідження фахівцями суміжних наукових дисциплін допоможе отримати додаткові дані про вік цієї пам'ятки.

Одним із таких знарядь, знайдених під час розкопок 1997–1998 рр. на місцезнаходженні Муховець I, є крем'яне рубило. За формою це знаряддя можна віднести до

підтрикутних. Розміри його, як для виробів рубально-го призначення, порівняно невеликі – 8,5х5,6х3,3 см. Виготовлене рубило з непрозорого кременю жовто-коричневого кольору. Патина відсутня. Невеликі окатані уламки та жовна такого різноколірного, з переважанням жовто-коричневих або світло-сірих відтінків, мореного кременю є типовим для Роменщини. Як показало експериментальне пальне розщеплення подібних природних жовен, і пластичні можливості цієї крем'яної породи не надто високі: на негативах сколів майже не залишається характерної «хвилі», що завжди розходиться від точки удару при штучному розщепленні якісного тонкозернистого кременю. Але міцність гострих країв відщепів є досить високою, майже як у кварцитових. На думку співробітника Інституту геології НАН України, кандидата геологічних наук Е. О. Ярошука, цей

кремінь принесено на Роменщину дніпровським льодовиком, швидше всього, з Воронезького щита Валдайської височини [1, с. 28].

Вістря роменського рубила після чорнової обробки більше не зазнало ніякого додаткового оформлення. Очевидно, первісний майстер емпіричним шляхом дійшов розуміння того, що спроби подальшого потоншення кінця знаряддя можуть призвести до його зламу. Втім, можливо, такого потоншення він і не прагнув досягти, знаючи, що занадто тонке вістря швидше руйнується під час рубальних операцій. А про те, що це знаряддя і передбачало виконання функції рубання, і використовувалося за цим призначенням, свідчить, по-перше, штучно утворена на базисній ділянці притуплюючими сколами «п'ята» (зручна площа для долоні); по-друге, сліди викришеності від ударів на термінальному кінці [2, с. 7].

З фасу знаряддя асиметричне: один поздовжній край опуклий, другий має опукло-увігнуту конфігурацію. На останньому неподалік від основи є штучне притуплення, куди при утримуванні знаряддя в руці під час виконання рубальних операцій лягала пучка вказівного пальця. Увігнута привершинна частина цього краю є найгострішою ділянкою знаряддя. На ній помітні сліди підправки кількома фасетками ретуші як з аверсу, так і з реверсу. За своїм характером ретуш лускова, пригострююча. Вона практично не змінила конфігурації краю, лише надала йому незначної хвилястості й зубчастості. Така ретуш використовувалася в ранньому палеоліті для зміцнення леза знарядь, призначених для функції різання.

Отже, виходячи із зазначених особливостей гострого краю, можна припустити, що роменське рубило використовувалося не лише для рубання, а й для різання. Справедливість такої думки підтверджується й особливостями його другого поздовжнього краю. Він є цілковитою протилежністю першому. Утворена зломом площа у привершинній частині, про яку вже йшла мова, була штучно продовжена (з метою притуплення цього краю) шляхом зняття кількох поперечних сколів-фасеток. Завдяки цьому утворився обушок завдовжки 5 см, на якому зручно розміщується вказівний палець при утримуванні знаряддя в руці під час різання. Специфіка утримування в руці кам'яних знарядь для різання полягає в тому, що головне навантаження під час роботи припадає на вказівний палець. Тому елемент акомодатії (обушок), який у даному випадку формувався навпроти леза, пристосовувався саме під цей ігатець [2, с. 7].

Здобуте розкопками на Муховці I знаряддя цілком відповідає двом головним вимогам до рубальних і різючих знарядь праці, які були усвідомлені первісною людиною вже в ранньому палеоліті. Такими є, по-перше, надання робочому краю ефекту гостроти; по-друге, пристосування акомодатійної ділянки до руки. У даному випадку слід відзначити наявність в одному знаряд-

ді двох робочих і двох акомодатійних ділянок, пов'язаних з двома діаметрально протилежними функціями. Інакше кажучи, перед нами – універсальний інструмент, який, як і більшість так званих «рубил», був поліфункціональним. Судячи із загального вигляду (масивна основа, загострений кінець, і, навпаки, відносно невелика довжина леза та його незначна вторинна обробка), головним призначенням цього знаряддя було виконання рубальних операцій. Але використовувалося воно й для різання, причому ця друга функція знаряддя, враховуючи особливості обушка, була запланованою вже на стадії чорнової обробки виробу [3, с. 2].

Роменське рубило є віддзеркаленням тенденції до спеціалізації кам'яних знарядь праці. Але сьогодні можна стверджувати, що місце, де знаходиться давній Ромен, вперше було заселене ще в палеоліті, а вже пізніше тут влаштували поселення давні слов'яни-сіверяни.

ДЖЕРЕЛА

1. Кухарчук Ю. В. *Звіт про археологічні дослідження в Роменському районі Сумської області у 1996–1997 рр.* Київ, 1998. Науковий архів Інституту археології НАН України. С. 29.
2. Кухарчук Ю. В. Роменське рубило. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Ч. 1–2. Полтава, 2000. С. 5–7.
3. Кухарчук Ю. В. Сліди палеолітичної людини. *Вісті Роменщини*. № 15. 1996. С. 2.

Yusova O. M. Paleolithic finds of Romeni

The article is devoted to the archaeological excavations of Romeni in 1995, which were conducted under the leadership of Yuri Vasylovych Kukharchuk, candidate of historical sciences, researcher of the Paleolithic of Ukraine.

Key words: flint finds of the Paleolithic period, Romeni, Mukhovets I, Romeni axe.

REFERENCES

1. Kukharchuk, Yu. V. (1998). *Zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia v Romenskomu raioni Sumskoi oblasti u 1996 – 1997 rr.* [Report on Archaeological Research in the Romni District of Sumy Oblast in 1996 – 1997]. Kyiv. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Kukharchuk, Yu. V. (2000). *Romenske rubylo* [Romen axe]. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. Issue 1 -2, pp. 5 -7. Poltava. [inUkrainian].
3. Kukharchuk, Yu. V. (1996). *Slidy paleolitychnoi liudyny* [Traces of Paleolithic humans]. *Visti Romenshchyny*, 15, p. 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.04.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

**ВІДОМОСТІ ПРО СОФІЮ ПРОЗОРОВСЬКУ
(З РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ):
ПОХОВАННЯ У НЕКРОПОЛІ ТРОЇЦЬКОГО
МОНАСТИРЯ м. ЧЕРНІГОВА**

Стаття присвячена дослідженню некрополя Троїцького монастиря в місті Чернігові, зокрема похованню княгині Софії Іванівни Прозоровської. Вона походила з роду Скоропадських, а саме з гілки Василя Івановича Скоропадського – рідного брата гетьмана Лівобережної України в 1708–1722 рр. Івана Скоропадського. Софія Іванівна була донькою Івана Михайловича Скоропадського та Уляни Василівни Кочубей – онуки генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея. Відомості про родинне життя Софії Іванівни та князя Петра Прозоровського в наявних джерелах відсутні. Водночас архівні матеріали дають підстави стверджувати, що родина володіла маєтностями у Глухові та Чернігові.

Ключові слова: Чернігів, Троїцький монастир, некрополь, Софія Скоропадська, Петро Прозоровський, Глухів, Стрітенська церква.

Некрополь Троїцького монастиря в Чернігові є унікальним історико-культурним об'єктом, що відображає релігійні традиції, а також соціальну структуру свого часу. Упродовж століть тут знаходили останній спочинок представники дворянства, служилого стану та заможного міщанства, що свідчить про високий статус цих монастирських поховань. Епітафії на надгробках становлять цінне джерело генеалогічної та соціальної інформації: вони дозволяють простежити родинні зв'язки, службові кар'єри, суспільне становище та систему цінностей тогочасного середовища. Отже, дослідження монастирських некрополів відкриває можливості для глибшого розуміння соціальної ієрархії та культурних особливостей епохи. Ця стаття присвячена Софії Прозоровській, похованій на території Троїцького монастиря. Про це засвідчує надгробна плита, розташована біля південно-західного кута Троїцького собору (іл. 1).

У джерелах про цю надгробну плиту маємо інформацію в записках церковного діяча кінця XIX – початку XX ст. Олександра Єфімова: «...велика чавунна плита, з темною бронзовою фігурою жінки, стоячої на колінах біля могили, і вказуючи пальцем на надгробок. Це пам'ятник княгині Софії Прозоровської, старанної благодійниці Троїцько-Іллінського монастиря» [6, с. 65–66]. Історик Сергій Черняков у повідомлення про Софію Прозоровську зазначає, що генеалог та історик Григорій Милорадович зафіксував: на могилі княгині був «чудовий бронзовий монумент» [13, с. 42–43]. Сьогодні збереглася надгробна плита без жіночої фігури з написом: «Тут поховано тіло раби божої, генерал майорші княгині Софії Іванівни Прозоровської, уродженою Скоропадською, народилася 1767 року 28 вересня, померла 1833 року 30 січня. У житті своєму вона виконала всі обов'язки доброї дочки, доброї дружини і найкращої зразкової матері. Дітям своїм вона була другом досконалим...» (автор – Т. М.) (іл. 2). На плиті міститься клеймо Ханівського чавуноливарного заводу (Калузька обл., Росія), що виготовляв намогильні плити з 1824 до 1836 рр. На територію України вони постачалися вод-

ним шляхом по р. Болві (ліва притока р. Десни, територія Росії – Т. М.) та р. Десні, але найбільше транспортувалося взимку – по замерзлих ріках. У зворотному напрямку відправляли близько 1 млн. пудів хліба (1 пуд – 16,38 кг – Т. М.) [2, с. 23–27].

Дослідники некрополя Болдиної гори та Троїцько-Іллінського монастиря лише побіжно згадують про поховання Софії Прозоровської, оскільки збереглася лише плита, а відомості про саму особу обмежуються окремими штрихами до біографії Софії Іванівни, наведеними істориком Сергієм Черняковим [13, с. 42–43].

Ця розвідка спирається на дослідження роду Скоропадських та архівні джерела, на справи земельні.

Софія Іванівна Прозоровська походила із козацького роду Скоропадських – від гілки Василя Ілліча Скоропадського (? – 1727 рр.), рідного брата гетьмана Лівобережної України 1708–1722 рр. Івана Ілліча Скоропадського (1647–1722 рр.). Під час братового гетьманування Василь Скоропадський був чернігівським полковим обозним протягом 1713–1725 рр., а найвища посада у його житті – генеральний бунчужний (ця посада передбачала охорону та збереження гетьманських клейнодів – Т. М.) у 1726 р. У 1727 р. він помирає. Від Ксенії Фомівної, другої дружини, мав двох доньок – Анастасію та Параску і двох синів – Михайла та Івана. Михайло Васильович (1697–1758 рр.) – рідний дід Софії Іванівни Прозоровської. Це був освічений український державний діяч XVIII ст., генеральний підскарбій (1741–1753 рр.) та ініціатор фінансових реформ у добу Гетьманщини. Одружувався тричі, мав чотирьох дітей. Від Параски Данилівни Апостол, другої дружини, народилося двоє синів – Іван та Яків [12, с. 20]. Саме Іван Михайлович Скоропадський (1727–1782 рр.) і є батьком Софії Прозоровської.

Про Івана Скоропадського у «Малоросійському родословнику» історика, геральдиста Вадима Модзалевського вказано, що народився він 9 серпня 1727 р. у м. Сорочинцях [10, с. 668–669]. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії. Свою військово-політичну кар'єру почав із посади бунчукового товариша у Чернігівському полку 1747 р. [8, с. 341]. У часи гетьмана Кирила Розумовського, у 1762–1781 рр., він – генеральний осавул, входив до складу Другої Малоросійської колегії від Глухівського повіту. Московська влада цінувала його як фахівця, водночас не схвалювала любов до України [1].

23 травня 1759 р. Іван Скоропадський одружився з Уляною Василівною Кочубей [10, с. 666], онукою Василя Леонтійовича Кочубея. Її батько, Василь Васильович Кочубей (1660–1743 рр.), був старшим сином Генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея, полтавським полковником (1727–1743 рр.). Від двох шлюбів (перший – з Анастасією, донькою гетьмана Данила Апостола; другий – з Марфою Янович, сестрою глухівського отамана Івана Яновича) мав 10 дітей: синів – Івана, Семена, Василя, Павла, Петра та доньок – Олену, Марфу, Анастасію, Анну, Уляну. У спадок від матері, Любові Федорівни Ко-

Іл. 1. Троїцький собор (1679–1695 рр.) у Чернігові. Фото автора

чубей (Жученко, донька полтавського полковника – Т. М.), отримав с. Дубовичі (сьогодні – село Кролевецької ОТГ Сумської області – Т. М.) [7, с. 33]. Уляна Кочубей – наймолодша донька полковника. На час її одруження з Іваном Михайловичем Скоропадським батьки померли, тож роль матері виконувала старша сестра – Олена, а функції голови роду – старший брат Семен Кочубей (в історію ввійшов як останній генеральний обозний Гетьманщини [3, с. 114]), у домі якого, у Глухові, відбулося весілля Івана та Уляни [3, с. 119–120].

З «Малоросійського родословника» Вадима Модзалевського відомо, що Софія Іванівна народилася 28 вересня 1767 р. За розподілом маєтків у 1790 р. вона отримала села Тихонович (481 душа) та Студенецьку гуту (78 душ). 3 2 травня 1787 р. заміжня за князем Петром Олександровичем Прозоровським [10, с. 668–669]. Протоієрей та історик Чернігівщини Олександр Єфімов вказує, що Софія Іванівна 46 років була дружиною генерал-майора Петра Олександровича Прозоровського [6, с. 66].

Про Петра Прозоровського відомо, що він походив із князівського роду, представники якого з XVII ст. обіймали високі посади суддів та були військовими діячами. Народився 11 травня 1753 р. в Росії. Проїшов усі сходинок

військової кар'єри. 1784 року з Криму у званні полковника його переводять до Глухівського карабінерного полку.

Перша дружина князя – Олександра Єгорівна Волинська, а другою була Софія Іванівна Скоропадська. Відомо, що у Петра Олександровича було п'ятеро дітей: Олександр, Парасковія, Олександра, Іван, Марія, але невідомо, чи народжені вони від однієї матері, чи від різних [9].

Аналізуючи архівні справи щодо земельних питань родини Прозоровських, можемо констатувати, що родина мала будинок на околиці м. Чернігова, на Застриженні (сьогодні це район перехрестя вул. Гончої та просп. Перемоги – Т. М.). Після смерті Софії Іванівни у чернігівському домі жила, мабуть, її донька Парасковія Петрівна, яка і займалася земельними питаннями родини. Будинок Прозоровських розташовувався біля Стрітенської церкви, яка до нашого часу не збереглася. Свого часу у Чернігові була Стрітенська вулиця, і на ній знаходилася однойменна церква. В описі міста 1766 р. згадується церква Стрітення Господнього, що стояла на Лоевському шляху (сьогодні вулиця Гонча), за містом. Будували її

у 1751 р. за ініціативи чернігівського бургомістра Федора Міляревського. Церква була невелика, дерев'яна, при ній діяв шпиталь для бідних, а через дорогу – школа [11, с. 62].

В архівних справах щодо продажу землі княгині Прозоровській згадується, що Стрітенська церква згоріла. Під час планування міста на колишньому церковному дворі залишалася ділянка завдовжки близько 36 м, шириною з одного боку майже 8 м, з іншого – 6 м. Ділянка прилягала до садиби княгині, не приносила доходу церкві, то Прозоровська бажала купити її за 50 рублів. Справа була вирішена на користь княгині – землю зняли з плану Консисторії та приєднали до садиби княгині [4, арк. 1–3; 8].

У Глухові (Сумська обл. – Т. М.) Софія Іванівна особисто улагоджувала земельне питання. Це справа 1826 р. про повернення земельної ділянки, яку помилково зарахували до міського відомства. Суть справи: неогороджена земля, що належала княгині, могла перейти у володіння поміщика Марковича, яку він збирався собі приєднати і обгородити, бо ця частина межувала з його землею. Тому спочатку з'ясовували, хто є власником земельної ділянки. Зрештою у рапорті Глухівської поліції вказується, що багато років ця земля не огорожувалася, але належала Скоропадській [5, арк. 2–3].

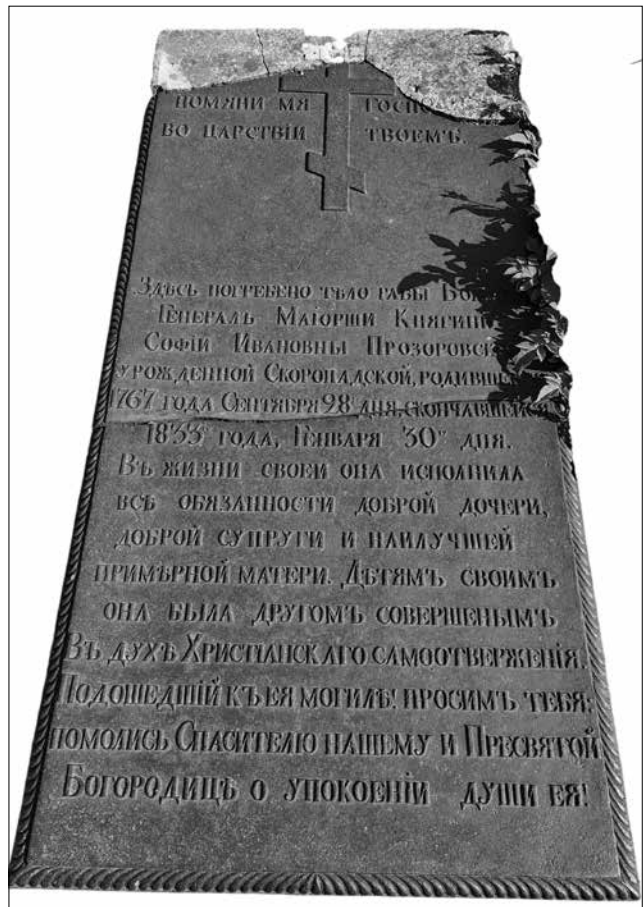
Отже, на основі доступних джерел княгиня Софія Іванівна Прозоровська (уроджена Скоропадська) постає як представниця української еліти кінця XVIII – першої третини XIX ст. Її поховання на території Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові свідчить про високий соціальний статус і, ймовірно, зв'язки з монастирем як благодійниці. Збережена надгробна плита з епітафією відображає ідеалізований образ жінки того часу – доброї доньки, дружини й матері, що відповідав цінностям дворянського середовища. Архівні матеріали дозволяють частково реконструювати господарську діяльність родини Прозоровських. Водночас обмеженість джерел не дає змоги повністю відтворити її біографію, зокрема благодійницьку діяльність. Таким чином, дослідження цього поховання демонструє значення монастирських некрополів як важливого джерела для вивчення соціальної структури та культурних особливостей українського суспільства початку XIX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Афанасьев А., Марштупа Г., Самонина С., Самсонова О. Родословная князей Прозоровских // Прозоровский А. А. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского, 1756–1776. Москва : Рос. архив, 2004. С. 679–743. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/zgp/zgp-679-htm> (дата звернення: 26.04.2025).
2. Бойченко С. Намогильні плити з поховань Єлеського та Троїцько-Іллінського монастирів у Чернігові (з історії ливарного виробництва в Росії у XIX ст.). *Российская империя в исторической ретроспективе*. 2013. Вып. VIII. С. 23–27.
3. Гаврилишина Н. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.): дис. канд. іст. наук. : 07.00.01. Київ, 2014. С. 119–120.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 3341.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 1043.
6. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий-Архирейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911 гг. Чернигов : Типография Губернского Правления, 1911. С. 65–66.
7. Іванченко Л., Зіборова І., Проценко Л. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБІП України, 2017. 158 с.
8. Кривошея В, Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ : Стилюс, 2009. 432 с.
9. Куцінський А. Гетьман Павло і гетьманчик Данило Скоропадський. Чикаго, 1968. С. 13. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2059/file.pdf> (дата звернення 10 січня 2026 р.).
10. Модзалевський В. Малоросійський родословник: у 4 т. Т. 4: П–С. Київ: Типо-літографія С. В. Кульженка. 1908–1914. С. 668–669.
11. Рига Д. Чернігівські церкви та собори XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 60–66.
12. Скоропадські. Родинний альбом / Упорядн.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Кн. 1. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
13. Черняков С. Княгиня Софія Прозоровська (Скоропадська): деякі штрихи до біографії. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія і сучасність. Тези наукових читань. Чернігів : Просвіта, 1999. С. 42–43.

Mykolaiko T. M. Information about Sofiia Prozorovska (from the Skoropadski family): burial in the necropolis of the st. Trinity monastery in Chernihiv

The article is devoted to the study of the necropolis of the St. Trinity monastery in the town of Chernihiv, in particular the burial of duchess Sofiia Ivanivna Prozorovska. She came from the Skoropadski family, namely from the branch of Vasyl Ivanovych Skoropadskiy, the brother of Ivan Skoropadskiy, the hetman of Left-Bank Ukraine in 1708–1722. Sofiia Ivanivna was a daughter of Ivan Mykhailovych Skoropadskiy and Uliana Vasylivna Kochubei, the granddaughter of the general judge of the Zaporozhian Army, Vasyl Kochubei. There is no information about the family life of Sofiia Ivanivna and duke Petro Prozorovskiy in available sources. At the same time, archival materials provide grounds to assert that the family owned estates in Hlukhiv and Chernihiv.

Лл. 2. Надгробна плита на могилі Софії Прозоровської. 1833 р. Фото автора

Key words: Chernihiv, St. Trinity monastery, necropolis, Sofiia Skoropadska, Petro Prozorovskiy, Hlukhiv, Sritenska church.

REFERENCES

1. Afanasyev, A., Marshtupa, G., Samonina, Ye., Samsonova, O. (2004). Rodoslovnaya knyazey Prozorovskikh [Genealogy of the Princes Prozorovskiy]. A. A., Prozorovskiy Zapiski general-feldmarshala knyazya Aleksandra Aleksandrovicha Prozorovskogo, 1756–1776 [Memoirs of General-Field Marshal Prince Alexander Alexandrovich Prozorovskiy, 1756–1776]. (pp. 679–743). Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/rosarc/zgp/zgp-679-htm> [in Russian]
2. Boichenko, S. (2013). Namohylni plyty z pokhovan Yelets'koho ta Troits'ko-Illinskoho monastiriv u Chernihovi (z istorii lyvarnoho vyrobnytstva v Rosii u XIX st.) [Tombstones from the burial grounds of the Yelets and Trinity-Illinsky monasteries in Chernihiv (from the history of foundry production in Russia in the XIX th century).] *Rossiiskaya imperiya v istoricheskoi retrospektive – The Russian Empire in Historical Retrospective*. Issue VIII, pp. 23–27. [in Russian].
3. Havrylyshyna, N. (2014). Rid Kochubeiv v istorii Livoberezhnoi Hetmanshchyny (seredyna XVII – kinets XVIII st.) [The Kochubey family in the history of the Left-Bank Hetmanate (mid-17 th – late 18 th centuries)]. (Candidate's thesis). P. 119–120. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 128, op. 1, spr. 3341, ark. 1–3; 8. [in Ukrainian].
5. DACHO, f. 127, op. 14, spr. 1043, ark. 2–3. [in Ukrainian].
6. Efimov, A. (1911). Chernigovskiy Svyato-Troitskiy-Ilyinskiy monastyr, nyne Troitskiy-Arkhireyskiy dom. Yego proshloye i sovremennoye sostoyaniye. 1069–1911 gg. [Chernigov Holy Trinity-Ilyinsky monastery, now Trinity-Bishop's house. Its past and present condition. 1069–1911]. Chernigov. Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. P. 65–66. [in Ukrainian].
7. Ivanchenko, L., Ziborova, I., Protsenko, L. (2017). Suspilna ta kulturna diialnist rodyny Kochubeiv u s. Dubovychi (kinets XVII – pochatok XX st.) : istoriko-kraieznachnyi narys [Social and cultural activities of the Kochubey family in the village of Dubovychi (late 17 th –

early 20 th centuries) : a historical and local history essay]. Kyiv : NUBiP Ukrainy. [in Ukrainian].

8. Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). *Neuradova starshyna Hetmanshchyny* [Neuradova foreman of the Hetmanate]. Kyiv : Stylos. [in Ukrainian].

9. Kushchynskyi, A. (1968). *Hetman Pavlo i hetmanych Danylo Skoropadskyi* [Hetman Pavlo and Hetman Danilo Skoropadskyi]. Chikaho. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2059/file.pdf> [in Ukrainian].

10. Modzalevskyi, V. (1908 – 1914). *Malorossiiskii rodoslovnyk* : u 4 t. [Little Russian genealogy : 4 v]. V. 4 : P–S, pp. 668–669. Kyiv : Typo-litohrafiia S. V. Kulzhenko. [in Ukrainian].

11. Ryha, D. (2023). *Chernihivski tserkvy ta sobory XI–XIX st., yaki ne zberehlysia do nashoho chasu* [Chernihiv churches and cathedrals of the XI th–XIX th centuries that have not survived to our time]. *Sivirianskyi litopys – Severyanskyi Chronicle*, 3, pp. 60–66. [in Ukrainian].

12. Ostashko, T., Tereshchenko, Yu. (Comps.). (2014). *Skoropadski. Rodynnyi albom : Kn. 1* [The Skoropadskys. Family album : Book 1]. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].

13. Cherniakov, S. (1999). *Kniahynia Sofiia Prozorovska (Skoropadska) : deiaki shtrykhy do biohrafii* [Princess Sofiia Prozorovska (Skoropadska) : some strokes for the biography]. *Chernihivskyi Troitsko-Illinskyi monastyr: istoriia i suchasnist. Tezy naukovykh chytnan – Chernihivskyi Troitsko-Illinskyi monastyr : history and present. Theses of scientific readers*, pp. 42–43. Chernihiv. «Prosvita». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

Юрій Олександрович Коваленко (1966–2023) –
історик, археолог, музеєзнавець

го центру Гетьманщини [1, с. 6, 16–23].

Актуальність звернення до цієї теми зумовлена потребою комплексного осмислення внеску Ю. Коваленка у вивчення ранньомодерного Глухова. Попри вагомий доробок дослідника, його праці донині не ставали предметом окремого розгляду, що зумовлює наукову новизну цієї розвідки як першої спроби цілісної рефлексії над науковим спадком автора. Водночас систематизація здобутків ученого є важливою складовою збереження й увічнення пам'яті про історика-воїна.

Метою статті є аналіз наукових публікацій Ю. Коваленка в контексті висвітлення старожитностей ранньомодерного часу, зокрема визначення тематичних пріоритетів, джерельної бази, методологічних засад та значення його праць для сучасних досліджень історії Глухова.

Джерельну основу статті становлять дисертаційна робота Ю. Коваленка «Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу», його напрацювання з історичної топографії, археології козацької доби, сакральної археології та некрополістики, а також біобібліографічний покажчик ученого. Системний розгляд цього масиву праць засвідчує, що фундаментальним методологічним інструментарієм дослідника став історико-топографічний підхід. Ю. Коваленко слугував ним для локалізації історичних об'єктів та багатовимірної реконструкції простору ранньомодерного Глухова [2, с. 3–5; 3, с. 32–35].

Практичне втілення історико-топографічного методу передбачало зіставлення різноманітних писемних джерел (описово-статистичних та актових матеріалів, гетьманських універсалів, щоденників) і картографії (планів, карт, креслеників XVIII ст.) із результатами археологічних розкопок. Відповідне опрацювання даних – від розгляду стратиграфії та інфраструктури до атрибуції речо-

УДК 902.2:94(477) «15/17»:12 Коваленко Ю.

Л. В. Артемова

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ РАНЬМОДЕРНОГО ЧАСУ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ЮРІЯ КОВАЛЕНКА

У статті проаналізовано дослідження старожитностей ранньомодерного часу у науковому доробку Юрія Олександровича Коваленка – історика, археолога, музеєзнавця, пам'яткоохоронця, кандидата історичних наук, завідувача науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів». Визначено основні тематичні і методологічні засади його студій, присвячених історії Глухова XVII–XVIII ст. Розглянуто, як застосування методу історичної топографії у поєднанні з археологічними, писемними, картографічними та речовими джерелами дозволило вченому реконструювати міський простір. Окреслено внесок Ю. Коваленка у вивчення фортифікаційної системи Глухова, облоги 1664 р., міської комунікаційної мережі, гетьманських резиденцій, сакральної архітектури та некрополів. Висвітлено значення виявленої дослідником матеріальної культури для формування експозиції зали козацької доби Музею археології Заповідника.

Ключові слова: Юрій Коваленко, Глухів, ранньомодерний час, Гетьманщина, історична топографія, археологія, фортифікація, гетьманські резиденції, сакральна архітектура, некрополістика.

Науковий доробок Юрія Олександровича Коваленка посідає важливе місце в сучасній регіональній історіографії Сіверщини. Його студіювання охоплюють широкий хронологічний діапазон – від доісторичного заселення Глухівщини та доби Київської Русі до ранньомодерного часу. Біобібліографічний покажчик, виданий до 60-річчя вченого, фіксує 87 його наукових праць. Понад третина з них присвячена дослідженню Глухова XVII–XVIII ст. як адміністративного, політичного, економічного та культурно-

Цифрова 3D-реконструкція палацу гетьмана Кирила Розумовського на Веригінському форштадті

вих знахідок – дозволило науковцю представити міську структуру (укріплення, храми, резиденції, некрополі) як цілісну модель, що відображала складні політичні, соціальні й культурні процеси епохи [2, с. 2–4; 4, с. 99–105].

Наочним прикладом успішної реалізації методу історичної топографії став опис фортифікаційної системи Глухова XVII–XVIII ст. У працях Ю. Коваленка ранньомодерний Глухів постає містом, розвиток якого значною мірою визначався військово-політичними викликами. Науковець обґрунтував, що відродження поселення в першій половині XVII ст. супроводжувалося спорудженням дерев'яно-земляних укріплень, а інтенсивні фортифікаційні роботи розпочалися після 1638 р., коли новгород-сіверський староста О. Пясочинський викупив частину земель регіону [2, с. 4].

Ключовим етапом вивчення оборонної топографії є аналіз облоги міста польським військом короля Яна II Казимира у 1664 р. Для Ю. Коваленка цей епізод був не просто воєнною історією, а важливим маркером функціональних можливостей укріплень другої половини XVII ст. Тривала й успішна оборона засвідчила, що фортифікаційна система Глухова відповідала військовим потребам доби ще до перетворення міста на гетьманську столицю [2, с. 4; 5, с. 49–55].

З'ясування особливостей фортифікації уможливило подальшу реконструкцію загальної планувальної структури міста. Так, Ю. Коваленко встановив межі Глухівської фортеці, виокремив форштадти та житлову забудову. Суттєвим картографічним підґрунтям для цього стали плани міста 1750 р. (укладений квартирмейстером Магнусом фон Ренне) та 1747–1752 рр. (полковника від фортифікації Данила Дебоскета). Їх зіставлення з актовими й археологічними матеріалами дозволило уточнити конфігурацію оборонних ліній, розташування брам і кварталів. Згідно з висновками вченого, адміністративні споруди й садиби козацької старшини концентрувалися переважно в укріпленому центрі, тоді як за лінією оборони формувалося передмістя, де зосереджувалося ремісниче ви-

робництво та мешкали звичайні містяни [6, с. 156–163].

У комплексі з організацією міського простору розглядалася і внутрішня комунікаційна мережа. Виявлені під час охоронних розкопок залишки дерев'яного мощення вулиць XVII–XVIII ст. (з тесаних дубових колод і жердин) стали вагомим матеріальним свідченням високого рівня міського благоустрою. Ці знахідки, на переконання Ю. Коваленка, засвідчують, що сучасна вулична мережа історичного центру Глухова значною мірою успадкувала планувальну структуру козацької доби [5, с. 49–55].

Ще одним ключовим аспектом наукового доробку Ю. Коваленка є ідентифікація об'єктів, пов'язаних із гетьманською владою. У статті «Гетьманські будинки Глухова» автор систематизував розпорошені документальні відомості про садиби Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського, розглянувши їх як ключові складові політичного простору гетьманської столиці [7, с. 212–218].

Неабияку цінність має репрезентація двору І. Скоропадського, локалізованого в межах історичного центру міста (поблизу сучасних вулиць Терещенків і Спаської). На основі історичного опису 1727 р. історик відтворив його функціональну структуру: житлові світлиці, господарські споруди, комори, погребі та печі з поліхромними кахлями. Виявилося, що це була не єдина монолітна будівля, а комплекс дерев'яних споруд, що забезпечували життєдіяльність гетьманської резиденції [7, с. 213].

Студіювання гетьманських дворів дало змогу зафіксувати архітектурну еволюцію владного простору Глухова впродовж XVIII ст.: від порівняно традиційних дерев'яних світлиць І. Скоропадського до урочистих форм доби Д. Апостола та, зрештою, палацового комплексу К. Розумовського на Веригінському форштадті, зведеного у стилі бароко. Ця динаміка відображає не лише зміну архітектурних стилів, а й зміцнення статусу міста як адміністративного центру Гетьманщини [7, с. 212–218].

Поєднання просторового аналізу з вивченням політичної історії стало ще одним важливим вектором нау-

Монографія Ю. О. Коваленка – академічний підсумок історико-топографічних досліджень Глухова

кової роботи Ю. Коваленка. Використання архівних планів разом з даними охоронних археологічних розкопок дало вченому змогу зафіксувати на мапі Глухова місце підписання Глухівських статей 1669 р. Завдяки цьому одна з ключових подій в історії української козацької держави отримала конкретну просторову прив'язку в ландшафті міста [8, с. 60–66].

Відтворення міського середовища Глухова залишалося б фрагментарним без осягнення його духовного виміру. Відтак сакральна проблематика – невіддільна складова наукових інтересів Ю. Коваленка. Духовні осередки у ранньомодерному Глухові виступали архітектурними домінантами, навколо яких розросталася житлова забудова, тоді як при храмах традиційно розміщувалися місця упокоєння представників духовенства та соціальної еліти міста [9, с. 328–337].

Археологічним підтвердженням цих висновків стали розкопки в Миколаївській церкві, зокрема виявлені 2003 р. під дерев'яною підлогою храму поховання XVII ст., що належали двом заможним містянкам. Отримані матеріали доповнили уявлення про ранній етап існування храму та засвідчили його роль як важливого знакового місця репрезентації родової пам'яті й ре-

лігійної культури громади козацької доби [10, с. 27–29; 11, с. 24–30].

У фокусі уваги Ю. Коваленка перебували не лише окремі об'єкти, а й комплекс міських цвинтарів. У праці «Історична топографія Глухівських некрополів» дослідник узагальнив відомості про поховання при храмах і монастирях, продемонструвавши їхній нерозривний зв'язок із сакральною мережею міста. Такий підхід дав змогу інтерпретувати некрополі як віддзеркалення соціальної структури Глухова, що фіксувало становище, конфесійні та родинні відмінності населення [12, с. 83–97].

Ю. Коваленко вдало поєднував макроісторичний погляд на розвиток міста з мікроісторичним рівнем, досліджуючи історію повсякденності та матеріальну культуру доби. Масив виявлених під час розкопок знахідок – від кухонного та столового начиння, фрагментів кахлів і кераміки до ремісничого знаряддя, монет, виробів зі скла, металу – у працях дослідника розкривається не як зібрання статичних раритетів, а як динамічне джерело інформації. З огляду на контекстуальний аналіз цих предметів, вчений не лише реконструював щоденний побут різних

суспільних прошарків, а й виявив рівень локального виробництва та культурні орієнтири мешканців гетьманської столиці у XVII–XVIII ст. [13, с. 112–121].

Окрему увагу науковець приділяв речовим пам'яткам, пов'язаним із воєнною історією. Розвідки про глухівські гармати XVII–XVIII ст. органічно доповнювали просторові студії, дозволяючи розглядати фортифікації не абстрактно, а через конкретні матеріальні сліди мілітарного минулого. У поєднанні з даними про облогу 1664 р. це суттєво поглибило уявлення про військовий потенціал міста в системі оборони Лівобережної України [14, с. 70–74].

Логічним і практичним продовженням досліджень матеріальної культури стала музейна репрезентація старожитностей, у якій результати археологічних і топографічних студій Ю. Коваленка трансформувалися у площину публічної історії.

Як один із засновників Музею археології Національного заповідника «Глухів», Ю. Коваленко розробив концепцію експозиції, що послідовно висвітлює розвиток Глухівщини від найдавніших часів до доби Гетьманщини. Особливе місце у цьому виставковому проєкті посідає третя зала – зала козацької доби, де представлено автентичні предмети XVI–XVIII ст., виявлені під час археоло-

Зала козацької доби Музею археології Національного заповідника «Глухів»

гічних досліджень у регіоні. Тут експонуються артефакти епохи: від козацьких люльок-носогрійок, мальованих полумисків і глиняних свистунців до гудзиків та зброї. У сукупності вони візуалізують як особливості побуту козацької старшини, так і повсякденне життя ремісників, міщан чи рядового козацтва [13, с. 112–121].

Якщо музейна експозиція – це візуальне втілення досліджень Ю. Коваленка, то фундаментальним академічним підсумком його наукової діяльності стала кандидатська дисертація «Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу», а згодом і однойменна монографія.

Окремий розділ цієї праці присвячено ранньомодерному Глухову, де автор узагальнив накопичений фактичний матеріал та відтворив архітектурно-планувальну структуру міста [15, с. 53–114].

Сьогодні науковий спадок Ю. Коваленка отримує нове життя завдяки сучасним технологіям. Закономірним розвитком започаткованих ученим історико-топографічних студій стала спільна ініціатива Національного заповідника «Глухів» та Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (за підтримки УКФ) зі створення 3D-колекції пам'яток архітектури міста. У 2025 р. у межах проєктів «Глухівщина крізь століття: цифрова ко-

лекція пам'яток історії та архітектури» та «Гетьманська Глухівщина: цифрове відтворення історичних об'єктів і традицій» було оцифровано 19 архітектурних об'єктів. Серед створених цифрових моделей представлені як існуючі, так і вже втрачені пам'ятки ранньомодерного Глухова [16].

Підсумовуючи огляд багатогранної діяльності вченого, варто наголосити: завдяки застосуванню комплексного історико-топографічного підходу Ю. Коваленко зміг перейти від опису розрізнених пам'яток до реконструкції ранньомодерного Глухова як цілісної урбаністичної системи. Оскільки місто у XVIII ст. відігравало роль ключового адміністративного, політичного, культурного центру Лівобережжя, наукові здобутки історика закономірно виходять за межі локальної історії. Реконструйована ним модель гетьманської столиці формує вагомому джерельну та методологічну базу для подальшого вивчення Чернігово-Сіверщини й Гетьманщини загалом.

Офіційним визнанням вагомого внеску Юрія Олександровича Коваленка в розвиток вітчизняної історичної науки стало включення 60-річчя від дня народження вченого до переліку загальнонаціональних пам'ятних дат та ювілеїв (2026 р.). Цей факт переконливо засвідчує, що його напрацювання є стратегічно важливим фундаментом для збереження української національ-

ної ідентичності. Разом із тим залишена ним спадщина не належить лише минулому – вона й надалі зберігає високий евристичний потенціал для нових наукових та цифрових проєктів.

ДЖЕРЕЛА

1. Коваленко Юрій Олександрович : біобібліогр. покажч. / Нац. заповідник «Глухів»; Глухівський нац. пед. ун-т ім. О. Довженка; уклад. Л. В. Артемова, А. В. Печена. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2026. 48 с.
2. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу : дис.... канд. іст. Наук : 07.00.01. Чернігів, 2021. 289 с.
3. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова ранньомодерної доби. *Sciences of Europe*. 2019. № 40, Vol. 3. С. 32–35.
4. Коваленко Ю. О. Містобудівна структура м. Глухова у XVII–XVIII ст. (за матеріалами археологічних розвідок). *Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття : 2006 рік : матеріали наук.-практ. конф. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. С. 99–105.*
5. Коваленко Ю. О. Археологія м. Глухова доби українського козацтва XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. Вип. 17. С. 49–55.*
6. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 156–163.
7. Коваленко Ю. О. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 212–218.
8. Коваленко Ю. О. До питання про місце підписання «Глухівських статей» 1669 р. *Новгород-Сіверська старовина*. 2024. Вип. 1. С. 60–66.
9. Коваленко Ю. О. Сакральна топографія Глухова ранньомодерної доби. *Сумські історико-краєзнавчі студії : 2020 рік : матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 5 листоп. 2020 р. Суми : ФОП Цьома С. П., 2020. С. 328–337.*
10. Коваленко Ю. О. Поховання XVII ст. під Миколаївською церквою у м. Глухові. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини : 2003 рік : матеріали другої наук.-практ. конф., 17 квіт. 2003 р. Глухів, 2003. С. 27–29.*
11. Коваленко Ю. О. Нові відкриття у Миколаївській церкві м. Глухова. *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 24–30.
12. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівських некрополів. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу : матеріали Третіх наук. читань, м. Глухів, 24–25 жовтня 2019 р. Ніжин : Лисенко М. М., 2019. С. 83–97.*
13. Коваленко Ю. О. Старожитності періоду Гетьманщини з фондів Національного заповідника «Глухів». *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10 (13). С. 112–121.
14. Коваленко Ю. О. Глухівські гармати XVII–XVIII століть. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини : 2005 рік : матеріали четвертої наук.-практ. конф., м. Глухів, 21–22 квіт. 2005 р. Глухів, 2005. С. 70–74.*
15. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу : монографія. Ніжин : Лисенко М. М. [вид.], 2024. 223 с.
16. Наші проєкти. *Національний заповідник «Глухів»* : веб-сайт. URL : <https://nz-hlukhiv.com.ua/our-projects> (дата звернення 24.06.2026).

Artemova L. V. Researching early modern antiquities in the scholarly legacy of Yuri Kovalenko

The article examines the study of Early Modern antiquities in the scholarly legacy of Yuri Oleksandrovych Kovalenko, a historian, archaeologist, museum specialist, heritage preservationist, PhD in History, and Head of the Research Department of the National Reserve «Hlukhiv». The main thematic and methodological foundations of his studies on the history of Hlukhiv in the 17 th –18 th centuries have been identified.

The article analyses the application of the historical-topographical approach, which enabled the scholar to combine archaeological, written, cartographic, and material sources in reconstructing the urban space. It outlines Yu. Kovalenko's contribution to the study of Hlukhiv's fortification system, the siege of 1664, the city's internal communication network, Hetman residences, sacral topography, and necropolises. The significance of the materials discovered by the scholar for the development of the Cossack-era exhibition hall at the Museum of Archaeology of the National Reserve «Hlukhiv» is also considered.

Key words: Yuri Kovalenko, Hlukhiv, Early Modern Period, Hetmanate, historical topography, archaeology, fortifications, Hetman residences, sacral archaeology, necropolis studies.

REFERENCES

1. Artemova, L. V., Pechena, A. V. (2026). Kovalenko Yuri Oleksandrovych : biobibliografichnyi pokazhchik [Yurii Oleksandrovych Kovalenko : a biobibliographical index]. Nizhyn : Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].
2. Kovalenko, Yu. O. (2020). *Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannomodernoho chasu* [Historical topography of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Period]. (Candidate's thesis). Chernihiv. [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Yu. O. (2019). *Istorychna topohrafiia Hlukhova rannomodernoi doby*. [The historical topography of Hlukhiv in the Early Modern Period]. *Sciences of Europe*, (40), pp. 32–35. [in Ukrainian].
4. Kovalenko, Yu. O. (2006). *Mistobudivna struktura m. Hlukhova u XVII–XVIII st. (za materialamy arkhеolohichnykh rozvidok)* [Urban planning structure of Hlukhiv in the 17th–18th centuries (based on archaeological survey materials)]. Abstracts of papers '06 : *Kulturno-relihiyni rozvytok Hetmanshchyny kintsia XVII – pochatku XVIII stolittia*. (pp. 99–105). Nizhyn. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Yu. O. (2008). *Arkheolohiia m. Hlukhova doby ukrainskoho kozatstva XVII–XVIII st.* [Archaeology of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Period]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, (17), pp. 49–55. [in Ukrainian].
6. Kovalenko, Yu. O. (2019). *Istorychna topohrafiia Hlukhivskoi fortetsi zhidno planu 1747–1752 rr.* [Historical topography of the Hlukhiv fortress according to the plan of 1747–1752]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (12), pp. 156–163. [in Ukrainian].
7. Kovalenko, Yu. O. (2017). *Hetmanski budynky Hlukhova* [Hetman houses of Hlukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (10), pp. 212–218. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, Yu. O. (2024). *Do pytannia pro mistse pidypsannia «Hlukhivskikh statei» 1669 r.* [On the question of the place of signing the «Hlukhiv Articles» of 1669]. *Novhorod-Siverska starovyna*, (1), pp. 60–66. [in Ukrainian].
9. Kovalenko, Yu. O. (2020). *Sakralna topohrafiia Hlukhova rannomodernoi doby* [Sacral topography of Hlukhiv of the Early Modern Period]. Abstracts of papers '20 : *Sumski istoriko-kraieznachchi studii*. (pp. 328–337). Sumy. [in Ukrainian].
10. Kovalenko, Yu. O. (2003). *Pokhovannia XVII st. pid Mykolaivskoiu tserkvoiu u m. Hlukhovi* [Burials of the 17th century under the St. Nicholas church in Hlukhiv]. Abstracts of papers '03 : *Zberezhennia istoriko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny*, (pp. 27–29). Hlukhiv. [in Ukrainian].
11. Kovalenko, Yu. O. (2015). *Novi vidkryttia u Mykolaivskii tserkvi m. Hlukhova* [New discoveries in the St. Nicholas church in Hlukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (8), pp. 24–30. [in Ukrainian].
12. Kovalenko, Yu. O. (2019). *Istorychna topohrafiia Hlukhivskikh nekropoliv* [Historical topography of Hlukhiv necropolises]. Abstracts of papers '19 : *Ukrainska nekropolistika v konteksti suchasnoho istoriografichnoho protsesu*, (pp. 83–97). Nizhyn. [in Ukrainian].
13. Kovalenko, Yu. O. (2010). *Starozhytnosti periodu Hetmanshchyny z fondiv Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv»* [Antiquities of the Hetmanate period from the collections of the National Reserve «Hlukhiv»]. *Nizhynska starovyna*, 10 (13), pp. 112–121. [in Ukrainian].
14. Kovalenko, Yu. O. (2005). *Hlukhivski harmaty XVII–XVIII stolit* [Hlukhiv cannons of the 17 th–18 th centuries]. Abstracts of papers '05 : *Zberezhennia istoriko-kulturnykh nadban Sivershchyny*, (pp. 70–74). Hlukhiv. [in Ukrainian].
15. Kovalenko, Yu. O. (2024). *Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannomodernoho chasu: monohrafiia* [Historical topography of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Period: a monograph]. Nizhyn: Lysenko M. M. [in Ukrainian].
16. Nashi proiekty. *Natsionalnyi zapovidnyk «Hlukhiv»* [Our projects. National Reserve «Hlukhiv»]. Retrieved from (<https://nz-hlukhiv.com.ua/our-projects>) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

С. А. Бахтіна

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ З ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (2022–2025 рр.)

У статті йдеться про Міжнародні наукові конференції «Слобожанські читання», «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», які проводить Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, про публікації у наукових збірниках «Культурна спадщина Слобожанщини», «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.» у 2022–2025 рр. Ці матеріали знайомлять нас з сучасними історичними подіями та розкривають погляди авторів на актуальні здобутки і проблеми в галузі охорони пам'яток.

Ключові слова: Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, конференції, Слобожанські читання, Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини, наукові збірники, Культурна спадщина Слобожанщини, Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.

Харківському науково-методичному центру охорони культурної спадщини (далі ХНМЦОКС, Центр) вже понад 20 років (zareestrovаний у 2003 р.). За цей час він став не просто науковою організацією, яка вивчає, виявляє, обліковує, охороняє, популяризує об'єкти культурної спадщини на території Харкова та області, але й є невід'ємною частиною культурного життя Слобожанщини. Центр об'єднав краєзнавців (а це важливо) – викладачів вузів, шкіл, наукових співробітників бібліотек, архівів, музеїв – з метою збереження нашої історії для наступних поколінь. Він проводить Міжнародні наукові конференції «Слобожанські читання», «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», провідною темою яких є відновлення історичної пам'яті та збереження культурного надбання Слобожанщини, посилення єдності та духовного потенціалу нації [1, с. 11–12].

Перша конференція «Слобожанські читання» відбулася у 1999 р. У квітні цього року проведена вже 30-та. За матеріалами конференції видано 57 збірників, триває робота над підготовкою до друку 58 випуску.

Просвітницька робота Центру відома далеко за його межами. Збірники «Культурна спадщина Слобожанщини», «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.» містять матеріали з історичного краєзнавства, пам'яткознавства, культури, етнографії, мистецької, літературної, церковної спадщини. На сторінках збірників відбито нашу історію. Це особливо гостро можна побачити у виданнях, що вийшли друком протягом останніх чотирьох років. 24 лютого 2022 р. – день, який перекреслив все наше життя. Так, було страшно, не відразу зрозуміло, як жити далі. Але ми витримали та продовжили нашу роботу. Ми зрозуміли, що маємо бути на передньому краї культурного фронту. І ми сьогодні саме там.

У квітні 2023 р. Центр провів першу з початку повномасштабної російсько-української війни науково-практичну конференцію «ХХVII Слобожанські читання». Це була особлива конференція, присвячена пам'яті нашо-

го друга, колеги, історика, пам'яткознавця, краєзнавця, дійсного члена Харківського історико-філологічного товариства, захисника України Валерія Романовського, який загинув 16 січня цього року. Валерій одним з перших у 2007 р. захистив дисертацію з пам'яткознавства. І все життя – і тоді, коли вчителював, і коли працював завідувачем експозиційного відділу Харківського приватного музею міської садиби, і коли був завідувачем відділу Зводу пам'яток Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, і коли викладав в Харківській державній академії культури, і коли був бібліотекарем науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, і в окопах на передовій – Валерій Романовський залишався насамперед науковцем. За матеріалами конференції було видано три наукові збірники «Культурна спадщина Слобожанщини», числа 52–54. Перша стаття в них авторства М. Красікова – «Козак Невмирака і його невмирущі праці. Пам'яті Валерія Романовського» [2, с. 5–23]. У конференції взяли участь 56 дослідників. Під час її роботи працювало 6 секцій: «Охорона культурної спадщини України в умовах війни, зруйнована спадщина», «Охорона культурної спадщини та музейна справа», «Історичне краєзнавство», «Монументальне мистецтво», «Етнологія та культурологія», «Церковне пам'яткознавство».

Восени 2023 року Центр планував провести не менш значущу ХІІ конференцію «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвячену пам'яті музейних співробітників, які загинули під час воєнних дій 2022–2023 рр. Внаслідок того, що надіслані статті були присвячені не тільки захисникам-музейникам, а й загиблим співвітчизникам – людям інших професій під загальною назвою «Пам'ять про війну. Люди та документи», сформувалися дві частини, які увійшли до збірника «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.», вип. VIII. До першої частини «Пам'ятаємо про них» увійшли статті про трагічну загибель співробітниць історико-архітектурного заповідника у м. Святогірську: рідних сестер Світлану Шарбан, директора заповідника, і Олену Ткачук, організатора екскурсій, та Наталію Шалаєву, екскурсовода у музеї Свято-Успенської Святогірської лаври (автор Я. Д. Дедова) [5, с. 19–26]; директора Музею історії Харківського національного університету будівництва і архітектури Микиту Білостоцького (Н. П. Тріпутіна) [5, с. 27–33]; скульптора, художника Антона Дербілова; художників Артема Азаров, Сергія Пушенка (О. Й. Денисенко) [5, с. 6–18]. До другої частини «Для нас та майбутніх поколінь. Історія війни в документах та спогадах» увійшли наступні матеріали: про військового-артилериста, капітана Валентина Перевертайла (В. Г. Аргунова, Н. І. Халаїм, З. В. Перерва) [5, с. 37–44]; про вчорашніх цивільних, добровольців, що пішли на захист України, зокрема співробітника Пархомівського художнього музею, слю-

саря-електрика Юрія Стецюру (О. Є. Жадан) [5, с. 151–156]; студента, автора книги «Щоденник війни «Окопні будні» Євгена Пономарьова (З. М. Іванова (Журавка) [5, с. 60–64]; мешканців села Краснопавлівка Лозівського району Олега Горбунова, Сергія Єфименка, Олександра Чередника, Сергія Матковського (Л. І. Водолаженко) [5, с. 45–53]. Їх імена золотими літерами будуть вкарбовані в сторінки історії рідного краю.

У квітні 2024 р. Центр провів XXVIII Слобожанські читання, присвячені 370-річчю м. Харкова – історичного центру Слобожанщини, який залишається, незважаючи ні на що, великим індустріальним, науковим, культурним центром країни, містом з багатою історією, який сьогодні, в роки воєнного лихоліття, не вперше переживає важкі часи. Але ми переконані, що незламний Харків вистоїть, подолає усі виклики. Отже, у конференції взяли участь 74 дослідники, для яких працювали секції: «Охорона культурної спадщини Слобожанщини в умовах війни, зруйнована спадщина», «Видатні співвітчизники і їх внесок в історію краю», «Історичне пам'яткознавство і краєзнавство», «Мистецтвознавство і культурологія». За результатами роботи конференції вийшло друком два збірники «Культурна спадщина Слобожанщини» (числа 55, 56). Відкривала їх стаття С. М. Куделка «370 років Харкову: здобутки краєзнавства і завдання на майбутнє» [3, с. 5–8].

У грудні 2024 р. відбулась XIII науково-практична конференція «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвячена 70-річчю членства України в ЮНЕСКО. В роботі 4-х секцій брали участь 42 дослідники. Перша секція мала назву: «Світова спадщина ЮНЕСКО (1954–2024). Сучасні виклики у сфері збереження культурної спадщини». Збірник «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.», вип. IX відкривали наступні авторські статті: «Роль конвенцій ЮНЕСКО у формуванні системи збереження культурного надбання» (Т. І. Катаргіна, М. А. Бурдоносова) [6, с. 5–18], «Церковні пам'ятки історичного центру Львова у спадщині ЮНЕСКО» (Я. Б. Сокольська) [6, с. 27–40], «Про культурну спадщину України, занесену до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за період повномасштабної російсько-української війни (24.02.2022 – ...)» (Г. П. Столярова) [6, с. 41–47], «Об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО в Івано-Франківській області: управлінський аспект» (В. М. Тимків) [6, с. 48–53]. Декілька статей було присвячено Будинку Державної промисловості (Держпрому) – об'єкту культурної спадщини у Харкові, зокрема «Умови номінації Будинку Державної промисловості у Харкові до списку пам'яток Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» (К. Т. Черкасова) [6, с. 63–74], «Про один парадокс статусу пам'ятки для творів архітектури ХХ ст.» (О. В. Шило) [6, с. 75–84]. А 28 жовтня цього ж року було пряме влучення російської авіабомби у будівлю Держпрому. Постраждав сьомий під'їзд: знищена стіна перекриття над третім поверхом, розбиті вікна ще у кількох під'їздах. Через

кілька днів, 8 листопада, відбувся ворожий авіаудар по центральній частині Харкова, внаслідок чого вибуховою хвилею майже в усіх під'їздах будинку Держпрому були розбиті вікна.

У квітні 2025 року XXIX Слобожанські читання Центр присвятив кільком важливим подіям: 25-річчю творчої діяльності колективу краєзнавців-пам'яткознавців, які брали участь у першій Міжнародній науковій конференції «Слобожанські читання» (1999–2024); 100-річчю від дня проведення Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася у Харкові 28–31 травня 1925 р., на якій було створено Український комітет краєзнавства; 110-річчю від дня народження академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011), який відіграв важливу роль в охороні і збереженні національної культурної спадщини України. В роботі читань взяли участь 60 дослідників. За матеріалами конференції вийшов збірник «Культурна спадщина Слобожанщини», число 57. Збірник починається зі статей С. М. Куделка «Петро Тимофійович Тронько. З того, що вкарбувалося у пам'яті» [4, с. 5–7], Г. Г. Денисенко «На захисті культурної спадщини України. До 110-річчя від дня народження академіка Петра Тронька» [4, с. 8–18], С. А. Бахтіної «Збереження історичної пам'яті і культурної спадщини Слобожанщини – свята відповідальність краєзнавців-пам'яткознавців перед наступними поколіннями» [4, с. 19–28].

Осіною XIV Міжнародну науково-практичну конференцію «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» Центр присвятив 180-річчю від дня народження уродженця Слобожанщини Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916) – всесвітньо відомого вченого, одного з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології і мікробіології, творця наукової школи, професора, почесного члена кількох зарубіжних академій, наукових товариств та інститутів, лауреата Нобелівської премії у галузі фізіології та медицини. За матеріалами конференції вийшов друком збірник «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.», вип. X. Він містить чотири розділи: «Видатні співвітчизники, які складають наше національне надбання, та їх внесок в історію краю», «Історичне пам'яткознавство та краєзнавство», «Мистецька та культурна спадщина Слобожанщини», «Молоді вчені – краєзнавці-пам'яткознавці». Перші дві статті пов'язані з головною темою конференції: «Харківський університет, Ілля Мечников, транснаціональні міграції та їх внесок у розвиток науки» (В. А. Суковата) [7, с. 7–15]; «Українські науковці на теренах зарубіжних країн (історико-культурна спадщина)» (М. А. Бурдоносова, Т. І. Катаргіна) [7, с. 16–30]. У конференції брали участь 40 науковців, за їх матеріалами у збірнику надруковано 35 статей.

Ці важливі для нас історичні дати ми відзначаємо у дуже складний період, коли йде російсько-українська війна, гинуть люди, руйнуються будинки. Багатьом учас-

никам конференцій довелося виїхати з рідних місць. І хоча не всі вони в змозі брати участь в наших науково-практичних заходах, краєзнавча робота Центру не припиняється ні на хвилину. Ми знаходимо в собі сили триматися, а теми досліджень повністю поглинають нашу свідомість. І ці думки передаються всім нам, і хочеться продовжувати працювати, не зупиняючись.

Отже, ми продовжуємо справу наших попередників, тих, хто брав участь у XII археологічному з'їзді (1902 р., Харків), Першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції (1925 р., Харків), перших Слобожанських читаннях (1999 р. Харків), хто стояв біля витоків створення «Зводу пам'яток історії та культури України», громадської організації «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури». Тоді вони не знали, що на них чекає, які криваві війни мають пережити. Але ми напевне знаємо, що після війни прийде мир, як після зими настає весна, а після ночі – ранок. І ми, і наші наступники продовжать дослідницьку роботу, а в краєзнавчо-пам'яткознавчих збірниках публікуватимуться не менш цінні матеріали, які розкриватимуть нові сторінки нашої історії і значимість культурної спадщини Слобожанщини і України у світовому контексті.

ДЖЕРЕЛА

1. Бахтіна С. А. Пам'яткознавці за покликом серця. До 20-річчя від дня заснування Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини. *Сіверщина в історії України*. Вип. 16. Ніжин, 2023. С. 9–13.
2. Культурна спадщина Слобожанщини. Чис. 52. Харків, 2023. 212 с., 198 іл.
3. Культурна спадщина Слобожанщини. Чис. 55. Харків, 2024. 228 с., 161 іл.
4. Культурна спадщина Слобожанщини. Чис. 57. Харків, 2025. 516 с., 399 іл.
5. Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст. Вип. VIII. Харків, 2023. 200 с., 128 іл.
6. Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст. Вип. IX. Харків, 2024. 312 с., 205 іл.
7. Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст. Вип. X. Харків, 2026. 432 с., 264 іл.

Bahtina S. A. Scientific conferences on heritage conservation in the Slobozhan region (2022 – 2025)

The article discusses the scientific conferences «Slobozhansk Readings» «Monument Preservation Traditions of Slobozhanshchyna», which are held by the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage, and publications in the scientific collections «Cultural Heritage of Slobozhanshchyna», «Monument Studies of Researchers of the 21 st Century» in 2022 – 2025. These materials introduce us to contemporary historical events and reveal the authors' views on current achievements and problems in the field of monument protection.

Key words: Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage, conferences, Slobozhansk Readings, Monument Preservation Traditions of Slobozhanshchyna, scientific collections. Cultural Heritage of Slobozhanshchyna, Monument Studies of Researchers of the 21 st Century.

REFERENCES

1. Bakhtina, S. A. (2023). Pamiatkoznavtsi za poklykom sertsia. Do 20-richchia vid dnia zasnuvannia Kharkivskoho naukovo-metodychnoho tsentru okhorony kulturnoho spadshchyny [Heritage scholars by call of the heart. To the 20th anniversary of the founding of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the History of Ukraine : Collection of Scientific Papers]*, (16), pp. 9 – 13. Nizhyn. [in Ukrainian].
2. Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny : Chys. 52 [Cultural heritage of Slobozhanshchyna : No. 52]. (2023). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny : Chys. 55 [Cultural heritage of Slobozhanshchyna : No. 55]. (2024). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny : Chys. 57 [Cultural heritage of Slobozhanshchyna : No. 57]. (2025). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Pamiatkoznavchi studii doslidnykiv XXI st. : Vyp. VIII [Heritage studies of researchers of the XXI century : Issue VIII]. (2023). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Pamiatkoznavchi studii doslidnykiv XXI st. : Vyp. IX [Heritage studies of researchers of the XXI century : Issue IX]. (2024). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].
7. Pamiatkoznavchi studii doslidnykiv XXI st. : Vyp. X [Heritage studies of researchers of the XXI century : Issue X]. (2026). Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoho spadshchyny. Kharkiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

РОЗДІЛ II. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

УДК 94:35.071.5(477.51):82-94-054.68«16/17»

М. С. Дубина

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

У статті досліджується історія Чернігово-Сіверщини з середини XVII до кінця XVIII століть крізь призму джерел особового походження – мемуарів, щоденників та подорожніх нотаток іноземних мандрівників, дипломатів, військових діячів і науковців. Актуальність теми зумовлена необхідністю реконструкції минулого краю на основі не тільки джерел місцевого походження, а й незалежних свідчень іноземців. Метою розвідки є систематизація та аналіз записів мандрівників, дипломатів і військових діячів про Сіверщину вказаного періоду. На основі праць іноземців П. Гордона, Д. Крмана, Ю. Юля, В. Рубана, Ж.-Б. Шерера та інших авторів систематизовано та проаналізовано відомості про події, що відбувались на Сіверщині з середини XVII до кінця XVIII століть. Зроблено висновок, що європейська та вітчизняна мемуаристика є фундаментальним джерелом, яке суттєво доповнює офіційну документацію та підкреслює самобутність і геополітичну вагомість Сіверщини у досліджуваній період.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, Гетьманщина, подорожні нотатки, мемуари, щоденники, іноземні мандрівники, XVII–XVIII ст.

Період з середини XVII до кінця XVIII ст. став одним з ключових в історії України і Чернігово-Сіверщини. Це період складних політичних трансформацій регіону: від важливого політичного, військового та культурного ядра молодій Гетьманщині до поступового зменшення козацької автономії та інкорпорації цих земель до Російської імперії. Постійні війни та конфлікти новоствореної козацької держави зі своїми сусідами викликали зацікавлення у іноземців, які часто подорожували до Речі Посполитої чи Московії.

Питання відображення українських земель у працях іноземців ґрунтовно досліджували В. Січинський, Д. Наливайко та деякі інші науковці. Окремі свідчення дипломатів та військових розглядалися в роботах сучасних істориків, наприклад, при дослідженні Північної війни на українських тернах. Проте у більшості праць Чернігово-Сіверщина розглядається лише фрагментарно або не відображена повністю, що зумовлює необхідність більш вузького, регіонального розгляду.

Початок повстання Богдана Хмельницького застав Богуслава Машкевича, який в цей час перебував на службі в Речі Посполитій у 1643–1649 роках. Після початку бойових дій він з частиною польських військ у травні відступав до Чернігова. Вони переправлялись через Десну три дні. Проходив він також через Любеч, Гомель, Лоев [8, с. 421–422, 436–37].

Сіверщина періоду повстання Хмельницького фігурує в листуванні польсько-литовської шляхти. Є повідомлення про битву недалеко від Чернігова (битва під Ріпками 1651 р.), де було вбито полковника Небабу. Сіверські міста,

які згадуються в листах: Ніжин, Гомель, Стародуб, Любеч, Лоев, Седнів, Мена [5, с. 151, 163, 313, 423].

Гійом Левассер де Боплан подає один з найбільших нарисів України в своєму «Описі України» середини XVII ст., проте Сіверщина на сторінках твору висвітлена мізерно. Згадується лише річка Десна, яка має 100 миль завдовжки і починається біля Москви, хоча це твердження є помилковим [1, с. 30].

Антіохійський патріарх Макар III та його син Павло Алеппський відвідували Україну в 1654 і 1656 роках, що зафіксовано в їхніх щоденниках. Зокрема, вони відвідали сіверський Путивль [11, с. 2].

Книга 1661 року Августина Майєрберга, посла німецького імператора, про подорож до Московії, містить кілька цікавих свідчень. Німець називає Сіверщину територією, що «входила до раніше великого і прекрасного, з великою кількістю міст і кріпостей Сіверського князівства, що простягалось від Дніпра до Мценська». Далі пише, що Святослав Ярославич отримав це князівство від батька і став засновником багатьох московських родів. Крім Святослава згадує князів періоду литовського панування: Дмитра Корибута, Любарта, проте правив не він, а його син та невідомий Пісмунд. Також Августин розділяє поняття Мала Русь та «обширна Сіверська область». Згадує про завоювання литовцями Чернігова, Стародуба, Путивля та Сіверії і про перехід сіверських князів на службу Москві. Можливо, саме з цим і пов'язане попереднє відокремлення понять, показати, що не всі південноруські землі стали московськими. Крім того, він вказує, що Річ Посполита не відмовлялась від претензій на Сіверщину навіть після Лівонської війни. Висвітлює і повернення регіону до польської корони після миру 1634 року та офіційну відмову московитів від зазіхань на сіверські землі, хоча князю Олексію Михайловичу не завадило знову прийняти титул князя Чернігівського. Німець згадує ще Лоев, Любеч, Навози і ріку Десну [12, с. 1, 139, 141, 150–152, 194, 196].

У 1663 р. в Парижі було видано «Історію війни козаків проти Польщі», написану П'єром Шевальє, який перебував на початку повстання Хмельницького в Речі Посполитій. Серед названих ним головних рік України є Десна, а серед міст – Чернігів. У творі француза досить широко подані основні події повстання і ті, які також відбувались на сіверських землях. Згадується там про спалення Лоева полковником Подобайлом і подальшу битву під цим містом, де козаки протистояли силам литовців Радзивіла та Мірського: «Козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір було зламано і їх розгромлено». Далі говориться, що на допомогу захисникам вирушив отаман Небаба, але в наступній битві (вочевидь під Ріпками) загинуло три тисячі козаків та три полковники, й

козаки її програли. Після тяжкої поразки козаки відступили навіть з Любеча, а литовці дійшли до Чернігова. Є згадки про Стародуб і Гомель [21, с. 42–43, 118, 166–167].

Розгорнутий опис регіону досліджуваного періоду маємо в «Щоденнику» Патрика Гордона – шотландця, що був на службі у Москві та перебував в Україні у 1677–1685 роках. З його праці видно, що багато часу він особисто перебував саме на Сіверщині. Найчастіше з сіверських міст згадує Батурин. Вперше в гетьманській столиці він побував у 1678 році на перемовинах з Іваном Самойловичем щодо захисту Чигирини [3, с. 34]. Пізніше пише, що гетьман Мазепа хотів віддати свого онука на «виховання» до Батурина, перевіз туди частину майна [4, с. 57]. Про Ніжин сказано, що там був ярмарок на свято Покрови [4, с. 33]. Конотоп називає славним містом, знаним за обороною від росіян у 1658 році, де вони втратили там всю свою кінноту, через заколот козаків проти царя на чолі з Виговським [3, с. 34]. Загалом багато міст згадується лише в контексті переміщень військових та світських високопоставлених осіб. Так Гордон іменує ще Конотоп, Глухів, Козелець, Брянськ, Носівку, Борзну, Остер, Кролевець, Курськ, Рильськ, Севськ, Трубчевськ, Карачев, Козари, Путивль. Крім того, є повідомлення про ріку Десну та Сейм. У 1688 році Десна була маловодна, через що не вдалось доставити вирубані дерева до будівництва фортеці на Самарі [4, с. 170]. Цікаво, що немає повідомлень ні про Чернігів, ні про Новгород-Сіверський, розташованих біля Десни, хоча по записам шотландця він плавав річкою і, очевидно, проходив повз ці міста.

Французький дипломат Де Ля Невиль, перебуваючи на Московщині, у 1689 р. написав «Записки». При описі обрання Івана Мазепи на гетьманство, француз називає Батурин резиденцією гетьмана [3, с. 496]. Також згадує Рильськ та Севськ.

Подорож до Святої землі здійснював російський священник Іоанн Лук'янов в період з 1701 по 1703 роки. Його подорож Сіверщиною почалась 14 січня 1701 року, коли він приїхав у Севськ, далі відвідував Глухів, Кролевець, Батурин, Борзну, Ніжин. Загалом священник робить позитивні відгуки про міста, говорить, що вони мають дерев'яні замки, земляні вали, великі ярмарки, особливо в Ніжині і Кролевці, відзначає доброзичливість місцевих [20, с. 13–15].

У співвітчизника Невіля, Жана Балюза, міститься згадка про Батурин 1704 року. Жана зустріли козаки на кордоні і провели його до гетьманської столиці, де в замку сидів володар Мазепа [9, с. 156–157].

Даніїл Крман був учасником походу в Україну під час Північної війни. Коли шведські війська проходили територією Сіверщини, найпершими населеними пунктами на їх шляху були села Високе, Симонівка, Шеверди, Білан?, Юрковичі, Понурівка, Межінок, П'ятовське і місто Костеничі, випалені москалями. Словак має спомини про зупинки в Дрокові і Стародубі короля Карла XII у кінці жовтня 1708 року. Наступним великим населеним пунктом став

Новгород-Сіверський, названий головним містом північно-українського воєводства. Там шведи розбили невеликий московський гарнізон. До Новгорода доходили через села Білоруч, Угородку, Хмелинки, Ларинівку. На початку листопада між 5 і 10 числами місяця, коли табір зупинився в селі Гірки на Десні, до них доєднався гетьман Мазепа з невеликим загonom. Проходили вони і через такі сіверські села, як Гнатівка, Мезин, Краснопілля, Чаплаївка, Райгородок, Лукнів, Атюша (названо великим селом), Городище, Голенка, Рубанка, Красний Колядин. 13 листопада москалями було спалено Батурин. Пізніше шведи туди дійшли, і ось як Крман описує його: «Це місто має замок на невеличкому пагорбі, оточеному валами й насипами. Заснував його Стефан Баторій, найвойовничіший польський король, від якого це місто й дістало ім'я. Воно було резиденцією воєводи Мазепи, який мав тут закопані скарби. Через підступність свого слуги він їх утратив. Цей слуга мав чисті аркуші, підтверджені підписом і печаткою свого пана. Таким чином він сфальшував листа, котрий давав йому право вступити до містечка й виконати накази свого пана. Коли слугу впустили, він напав на замок, добув його, скарби забрав, а містечко мечем і вогнем спустошив. Приблизно триста людей втекло через мури замку, але більшість була побита. Ми лиш побачили задимлені млини, розвалені будинки, людські трупи, що були наполовину спалені й закривавлені». В Городищі на ночівлі господар пригостив їх вином, «якого ми ще ніколи в житті не смакували». Згадує і про Чернігівський, Стародубський, Ніжинський полки як територіальні одиниці козацької держави [7, с. 27–34, 36, 40–43].

Підполковник Давид Зільтман з Пруссії теж брав участь в поході Карла XII і записав детальний маршрут шведського війська. На початку жовтня шведські полки проходили села Нівне (Нівнянське), «першого прикордонного села Сіверії», Дроків на Іпоті, Костеничі і дійшли до Мглина, під стінами якого зав'язався бій. Близько двох тисяч козаків обороняли фортецю, але все ж зруйнували місто й покинули його. З Мглина шведи подались далі через Білогорщ, Рюхів, Межники, Стародуб, Кропивне, Понурівку, Машево, Новгород-Сіверський. 5 листопада вони дійшли до річки Десни і села Гірок, де відбулась зустріч короля та Івана Мазепи з тисячою козаків. Далі, дорогою до Батурина, згадує Гнатівку, Мезин, Чаплаївку, Лукнів, Атюшу, Городище. 21 листопада військо все ж дійшло до Батурина на Сеймі, який був в руїнах. Останні сіверські села, що згадує Зільтман, були Голенка і Дмитрівка [6, с. 210–213].

Шведський старшина Фрідріх Вейге, описуючи багатства України, виділяє Сіверщину, де було багато лісів [16, с. 126].

«From the Muscovite Camp near the River Deznain the Ukraine» – під таким заголовком вийшла одна з англійських газет 1709 року. Одразу в назві вбачаємо річку Десну, біля якої розміщувався табір московських військ. Також в газеті згадується «славне містечко Батурин» [17, с. 17].

Юль Юст, датський посол, що проїжджав Україною 1711 року, згадує деякі сіверські міста. Севськ за його опи-

сом – велике місто, огорожене великими красивими валами; Глухів також має доволі укріплені вали та рови і після знищення Батурина став головним містом козацької України. Побувавши в Кролевеці, посол записав хороший відгук про місто: «Це було велике місто, з занепалими стінами. Стоїть (Кролевець) посеред лісу, біля в'їзду з обох боків є два великих озера, наповнених рибою. Будинки в місті гарні, міцні, ошатні і вулиці красиві, в Росії нічого подібного я не бачив. Люди живуть в будівлях, що виходять на вулицю, як в Данії, а не на задній двір, як всюди в Росії». Проїжджаючи Нові Млини, відзначає доброзичливість місцевих й занедбаність міських валів. Цю ж проблему відзначає у Борзні. Також данець захоплюється Ніжином: «Це дуже велике торгове місто, укріплене. У посаді, теж оточеному валами, стоять дві чудові, великі, восьмикутні церкви прекрасної архітектури. Тут так само перебуває російський комендант із гарнізоном у 600 осіб російських солдатів, і понад те (у місті) розквартировано цілий полк. До (війни) торгівля зосереджувалася переважно в руках греків, але після оголошення Туреччині війни цар надав їм на вибір їхати геть або залишатися». Далі Юст проїжджає через Носівку та Козелець. Носівка не справила на нього гарне враження, тому він зазначив, що це найгірше місто в козацькій Україні. Козелець назвав великим, багатолюдним, добре забудованим містом. Згадуються ріки Сейм, Борзна, Сева, Короп, Реть і такі населені пункти, як Карачев, Короп, Тулиголове, Лукново, Шаповалівка, Комарівка [23, с. 334–341].

Філіп Страленберг, шведський офіцер, що потрапив в полон під час Полтавської битви, після сибірського заслання видав у 1730 році «Історико-географічний опис Північної та Східної частин Європи та Азії». Він, описуючи Київське генерал-губернаторство, говорить, що воно складається з колишніх Київського, Чернігівського та Сіверського князівств. З сіверських міст згадує наступні: Чернігів, Седнів, Мецинськ (Мценськ), Ніжин, Городню, Севськ, Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ, Трубчевськ, Холми, Карачев. Також споминає про річку Десну [18, с. 30, 42].

Відомий французький письменник, філософ Вольтер написав твір «Історія Карла XII», виданий у 1741 році. Зрозуміло, що в цьому контексті він не міг не згадувати про сіверські землі. Батурин на Сеймі назвав головним містом України. Про зустріч шведського короля з Мазепою написав, що вони домовились зустрітись біля річки Десни [2, с. 119–120].

Проїжджав територією України і польський шляхтич Карл Хоецький, коли їхав на заслання та занотував у своїх «Записках» 1768–1776 років міста, які він відвідав. Першим сіверським містом на його шляху був Козелець. Далі йшли зупинки в Носівці та Ніжині. Про Ніжин згадує, що місто багатолюдне та облаштоване, також є католицька церква, а більшість будинків дерев'яні. З неабиякою теплотою він пише про місцевих: «Жителі виявилися дуже люблячими, не тільки господарі відведених нам квартир

поводилися з нами ласкаво і пристойно, а й інші жителі, коли ми їхали, обганяли нас на санях, кидаючи нам хліб житній і пшеничний, і гроші. Ми були глибоко зворушені людинолюбством цього народу, зустрічаючи перший раз із часу нашого ув'язнення ознаки доброзичливого до нас ставлення жителів». Після Ніжина згадує Батурин і в ньому розкішний палац, що, можливо, належав гетьману Розумовському. Побував поляк і в іншій гетьманській столиці – Глухові. Відзначив там занедбані кам'яні стіни та вал. Є ще спогади про Кролевець і річку Сейм [19, с. 13–14].

Цілий масив інформації про Сіверщину міститься у росіянина Василя Рубана в його праці «Короткі географічні, політичні та історичні дані про Малу Росію» 1773 року. В розділі, присвяченому географічному опису України, серед найбільш значимих річок на друге місце ставить Десну. Згадує її притоки Сейм, Судость, Остер та Іслоп (Івоть?). В цьому ж розділі є розповідь про українські полки, розміщені на території Сіверщини частково або повністю: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський. У Стародубському полку великими містами були: Стародуб, наділений магдебурзьким правом і розташованим там магістратом; Новгород-Сіверський – теж мав магдебурзьке право; Погар, Мглин. У Чернігівському полку виділяє Чернігів з міським правом, де згадує єпископа, училище, місцевий замок; Березну, Сосницю, Мену. У Ніжинському полку згадуються: Ніжин з магдебурзьким правом, де торгівля проводиться більшою мірою греками; Глухів на Есмані, де розміщується Малоросійська колегія; Батурин, Кролевець, Севськ, Борзна, Конотоп, Короп, Ямполь, Вороніж, Нові Млини. Також є Козелець та Остер, які були згадані, але в межах Київського полку. Рубан відзначає працьовитість людей Чернігівського, Ніжинського, Київського полків, що вони більше працюють за жителів степових територій (до яких входить, наприклад, Прилуцький полк), але найбільш працьовитими назвав людей Стародубського полку. Ймовірно, це пов'язано з географічними умовами. Пише, що Стародубський і Чернігівський полки були багаті на ліси, але в Київському та Ніжинському «теж вистачало». Один з розділів в праці присвячений основним дорогам України, по яким доставлялися повідомлення, укази тощо. Такі маршрути пролягали і через населені пункти Сіверщини: 1) Глухів (через Тулиголове, Кролевець, Алтинівку, Батурин, Борзну, Комарівку, Ніжин, Носівку) – Київ, 302 версти; 2) Глухів (через Ярославцев, Мутин, Конотоп, Карабутово) – Полтава; 3) Стародуб (через Курозново, Ропськ, Куршановичі, Гірськ, Городню, Седнів, Чернігів, Олишівку, Чемер, Козелець) – Київ, 328 верст; 4) Глухів (через Вороніж, Новгород-Сіверський, Пушкарі, Грем'яч, Кистьор, Мишковка) – Стародуб, 150 верст; 5) Глухів – Чернігів, 195 верст (через Тулиголове, Кролевець, Райгородок, Сосницю, Мену, Березне, Брусилів, Чернігів); 6) Глухів – Переяслав, 255 верст (через Ярославці, Мутин, Конотоп); 7) Полтава – Чернігів, 380 верст (через Ніжин, Вересоч, Горбове). Крім того, він пише про дні, коли з міст відправляється пошта та скільки днів

доставляється (наприклад, з Глухова виходить в понеділок, а до Чернігова приходять у вівторок близько 12 години дня). Містяться записи про архимандритів, ігуменів малоросійських монастирів у Чернігівській єпархії. Росіянин також згадує полковників, проте з сіверських фігурує чернігівський полковник Петро Милорадович. Більше того, крім полковників, він назвав імена війтів, обозних, писарів, підкоморських суддів, канцеляристів та ін. Подана навіть статистика народжуваності та смертей у 1772 році [14, с. 2, 4–8, 11, 40–48, 53–56, 66].

Англієць Джозеф Маршал згадує, як проїжджав Україною та Сіверщиною у своїй роботі «Подорожі Голландією, Фландрією, Німеччиною, Данією, Швецією, Лапландією, Росією, Україною та Польщею у 1768, 1769 та 1770 роках». Спочатку він побував у Стародубі та зазначив, що господарство тут було гарним, а люди вирощують такі самі культури, як в Англії – зернові та бобові. Відзначає великі посіви коноплі. Чернігів, за його словами, добре забудоване місто і має близько п'ятнадцяти тисяч жителів, серед яких багато тих, хто торгує з Києвом, а більшість місцевого населення складають козацькі татари. Судячи з пізнішого контексту, він вирізняє татар як «нащадків», тобто місцевих, а козаками називає вихідців зі сходу, з-під Дону, «які не мають уявлення про землю». Тож за його словами можна припустити, що більшість мешканців Чернігова – нащадки прийдешніх переселенців. Про Десну пише, що річка судноплавна для барж вантажопідйомністю 50 тонн [24, с. 164–168]. У статті «Замітки по дорозі з Петербурга в Крим 1771 року» невідомого автора є опис того, як він проїжджав через Батурин і зауважує, що народ згадує часи, коли вони були вільні, і погано ставиться до спроб російської влади обмежувати їх вольності [16, с. 150].

Академік з Німеччини Іоан Гільденштад під час подорожі Україною 1774 року у своїх нотатках з сіверських поселень згадує Ніжин, Батурин, Короп, Курськ, Севськ, Кладьківку, Вишеньки, Добрянку [10, с. 83]. Про Ніжин пише: «В Ніжині можна зустрінути крам найрізноманітнішого походження: європейського, турецького, кримського, московського, сибірського, тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Лейпцигом – з другого боку». Вивозили з Ніжина хутра, віск, клей, тютюн, привозили сіль, шовк та інші тканини, каву, фініки тощо. Відзначає місцеві багатолюдні ярмарки. Про промисловість Ніжина бачимо, що крім ремісництва тут відоме ткацьке виробництво і виробництво капелюхів. Зазначає, що багато виробляють льняного полотна в селах Стародубського полку, а у Вишеньках на Десні – тонке полотно, в Коропі – горілку. В Добрянці був митний контроль [16, с. 154–155].

Англієць Вільям Кокс написав «Подорож Польщею, Росією, Швецією та Данією», де він перебував у 1779–1785 роках. Вільям згадує Чернігів як місто, від якого відмовились московити після миру 1634 [15, с. 639].

Граф Луїс-Філіпе Сегюр перебував в Російській імперії в часи правління Катерини II і опублікував свої «За-

писки». Взимку 1787 року він з імператрицею вирушив зі Смоленська до Києва. Їхня дорога більшою мірою пролягала через чернігово-сіверські землі. Так вони їхали крізь «Новое Место», Стародуб, Новгород-Сіверський, Сосницю, Березне, Чернігів, Ніжин та Козелець. За словами французів, Катерина II в усіх містах, що вона оминала, опитувала місцевих про їх статки, потреби тощо [13, с. 411].

Жан Бенуа Шерер, французький аташе, написав «Аннали Малої Росії» в кінці XVIII ст. У першому томі в розділі, присвяченому річкам, згадує Десну як другу за значимістю річку України, її притоки Сейм, Судость та Остер. Описуючи полки України, він повністю бере інформацію у Василя Рубана. Втім є й інші цікаві згадки, наприклад, про Андрусівське перемир'я, де Польща поступилась Москві Сіверськом (Новгородом) та Черніговом, про спалення Батурина, Малоросійську колегію в Глухові. У другому томі описано історію козацтва, деяка інформація дублюється з попередньої книги. Окрім згаданих вище міст, є записи про Стародуб, Ніжин, Козелець, Носівку, Гомель, Конотоп, Путивль, Севськ, Почеп, Мглин, Погар (Радогощ), Шептаки, Пирогівку. Шерер навіть згадує про чернігівських архієпископів Лазара Барановича та Іоана Максимовича, Іродіона Шуриковського (Жураковського), Антонія Стишовського (Стаховського), полковників Якова Лизогуба, Павла Полуботка. Втім француз дещо помилився, назвавши 1713 роком смерті Стаховського (в цьому році він став чернігівським архієпископом) [22, с. 37–38, 44, 118, 121, 237, 253, 258, 260, 264, 276–278].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що записи іноземців XVII–XVIII ст. є фундаментальними джерелами для вивчення історії Чернігово-Сіверщини, що дозволяють побачити історію регіону з іншого боку. Вони не лише доповнюють літописи і державні документи деталями побуту, економіки, але й переконливо свідчать, що в очах тогочасного світу Сіверщина сприймалася як самостійний край з власною історією. В подальшому вивченні регіону порівняльний аналіз свідчень іноземців із даними місцевих козацьких літописів та актових матеріалів допоможе у створенні комплексної картини історії Сіверщини XVII–XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Боплан Г. Л. де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме. Львів : Каменяр, 1990. 300 с.
2. Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. Санкт-Петербург : Лимбус Пресс, 1999. 304 с.
3. Гордон П. Дневник 1677–1678 / отв. ред. М. Р. Рыженков; пер., ст. и примеч. Д. Г. Федосов. Москва : Наука, 2005. 235 с.
4. Гордон П. Дневник 1684–1689 / отв. ред. М. Р. Рыженков; пер., ст. и примеч. Д. Г. Федосов. Москва : Наука, 2009. 339 с.
5. Документ об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост.: А. З. Барабой [і ін.]; ред. : П. П. Гудзенко [і ін.]. Київ : Наукова думка, 1965. 824 с.
6. Зільтман Д. Щоденник Давида Зільтмана (Переклад з німецької, передмова та коментарі В. Дятлова). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 209–217.
7. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / пер. : О. Булах, Г. Булах; впоряд. й прим. М. Неврлий; вступне сл. І. Дзюба. Київ : Просвіта: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 159 с.
8. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II (первая половина XVII ст.) / под ред. В. Антоновича. Киев : Тип. Г. Т. Кор-

чак-Новицького, 1896. 455 с.

9. Павленко С. Лист французького дипломата Жана Балуза про його перебування в Батурині 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Боршчака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 156–172.

10. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / пер. и предисл. М. Н. Салтыковой; примеч. Д. И. Багаля. Харьков, 1892. 89 с.

11. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Аллепским / пер. с арабского Г. Муркоса. Москва : Университетская типография, 1898. 220 с.

12. Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1874. 216 с.

13. Россия XVIII в. глазами иностранцев / подгот. текстов, вступ. статья и коммент. Ю. А. Лимонова. Ленинград : Лениздат, 1989. 544 с.

14. Рубан В. Краткия географическия, политическия и историческия известия о Малой России: с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая. Санкт-Петербург : Тип. Мор. кадет. корпуса, 1773. 91 с.

15. Русская старина. Том СXXXI. 1907. Вып. 7–9. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. 678 с.

16. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. 2-ге випр. і значно допов. вид. Прага : Культур.-наук. вид-во УНО, 1942. 243 с.

17. Степанківський В. Я. Українець за кордоном і мандрівка в минуле / С. Подолянин [псевд.]. Київ : Друк. 2-ої Артїлі, 1912. 23 с.

18. Страленберг Ф. И. Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и Восточная часть Европы и Азии. Москва ; Ленинград : Ин-т истории СССР АН СССР, 1985. 220 с.

19. Хоецкий К. Л. Записки Карла Хоецкого [о России] (1768–1776 г.) / [Предисл. В. А.]. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1883. 66 с.

20. Хожение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова. 1701–1703 / изд. подгот.: Л. А. Ольшевская, А. А. Решетова, С. Н. Травников; отв. ред. А. С. Дёмин. Москва : Наука, 2008. 691 с.

21. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. вид. 1663 р. Київ : Томіріс, 1993. 221 с.

22. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії / пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ : Український письменник, 1994. 311 с.

23. Юль Ю. Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711) / пер. с дат. Ю. Н. Щербачев; примеч. заимствованы у Г. Л. Грове. Москва : Унив. тип., 1899. IX, 598 с.

24. Marshall J. Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine & Poland in the years 1768, 1769, & 1770. 2nd ed. London: Printed for J. Almon, 1773. 352 p.

Dubyna M. S. The Chernihiv-Siversk region as seen by foreigners in the second half of the 17 th and 18 th centuries

This article examines the history of the Chernihiv-Sivershchyna region from the mid-17 th to the late 18 th century through the lens of personal sources – memoirs, diaries and travel notes by foreign travellers, diplomats, military figures and scholars. The relevance of the topic stems from the need to reconstruct the region's past based not only on local sources but also on independent accounts by foreigners. The aim of the study is to systematise and analyse the records of travellers, diplomats and military figures concerning the Sivershchyna region during the period in question. Based on the works of foreign authors such as P. Gordon, D. Krman, J. Yul, V. Ruban, J.-B. Scherer and others, information regarding events that took place in the Sivershchyna region from the mid-17 th to the late 18 th centuries has been systematised and analysed. It is concluded that European and domestic memoirs constitute a fundamental source that significantly supplements official documentation and highlights the distinctiveness and geopolitical significance of the Sivershchyna region during the period under study.

Key words: Chernihiv-Sivershchyna, Hetmanate, travel notes, memoirs, diaries, foreign travellers, 17 th – 18 th centuries.

REFERENCES

1. Boplan, H. L. de. (1990). *Opys Ukrainy* [Description of Ukraine]. Lviv : Kameniar. [in Ukrainian].

2. Volter. (1999). *Istoriya Karla XII, korolya Shvetsii i Petra Velikogo, imperatora Rossii* [History of Charles XII, King of Sweden and Peter the Great,

Emperor of Russia]. Sankt-Peterburg : Limbus Press. [in Russian].

3. Gordon, P. (2005). *Dnevnik 1677 – 1678* [Diary 1677 – 1678]. Moskva : Nauka. [in Russian].

4. Gordon, P. (2009). *Dnevnik 1684 – 1689* [Diary 1684 – 1689]. Moskva : Nauka. [in Russian].

5. Baraboi, A. Z. (Comp). (1965). *Dokumenty ob osvoboditelnoi voine ukrainskogo naroda 1648 – 1654 gg.* [Documents on the liberation war of the Ukrainian people 1648 – 1654]. Kyiv : Naukova dumka. [in Russian].

6. Ziltman, D. (2014). Shchodennyk Davyda Ziltmana [Diary of David Ziltman]. *Siveryanskyi litopys*, 6, pp. 209 – 217. [in Ukrainian].

7. Krman, D. (1999). *Podorozhnyi shchodennyk* [Itinerarium 1708 – 1709] [Travel diary (Itinerarium 1708 – 1709)]. Kyiv : Prosvita. [in Ukrainian].

8. Antonovich, V. (Ed.). (1896). *Memuary otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi Rusi. Vyp. II (pervaya polovina XVII st.)* [Memoirs relating to the history of Southern Rus. Issue II (First half of the 17 th century)]. Kiev : Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].

9. Pavlenko, S. (2024). Lyst frantsuzkoho dyplomata Zhana Balyuza pro ioho перебування в Батурині 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Боршчака чи його переклад тексту джерела? [The letter of the French diplomat Jean Baluze about his stay in Baturyn in 1704 and his meeting with Ivan Mazepa : a forgery by the historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?]. *Siveryanskyi litopys*, 4, pp. 156 – 172. [in Ukrainian].

10. Gildenstedt, I. (1892). *Puteshestvie akademika Gildenstedta po Slobodsko-Ukrainskoi gubernii* [Journey of Academician Gildenstadt through the Slobodo-Ukrainian Governorate]. Kharkov. [in Russian].

11. Murkos, G. (Trans.). (1898). *Puteshestvie antiokhiiskogo patriarkha Makariya v Rossiiu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom, arkhidiakonom Pavlom Allepskim* [The journey of the Antiochian Patriarch Macarius to Russia in the mid-17 th century, described by his son, Archdeacon Paul of Aleppo]. Moskva : Universitetskaya tipografiya. [in Russian].

12. Maierberg, A. (1874). *Puteshestvie v Moskoviyu barona Avgustina Maierberga v 1661 godu* [Journey to Moscow of Baron Augustin Meyerberg in 1661]. Moskva : Imperatorskoe obshchestvo istorii i drevnostei Rossiiskikh. [in Russian].

13. Limonov, Yu. A. (Ed.). (1989). *Rossia XVIII v. glazami inostrantsev* [Russia in the 18 th century through the eyes of foreigners]. Leningrad : Lenizdat. [in Russian].

14. Ruban, V. (1773). *Kratkiya geograficheskaya, politicheskaya i istoricheskaya izvestiya o Maloi Rossii* [Brief geographical, political and historical news about Little Russia]. Sankt-Peterburg : Tip. Mor. kadet. korpusa. [in Russian].

15. *Russkaya starina* (Tom 131, Vyp. 7 – 9) [Russian antiquity (Vol. 131, Iss. 7 – 9)]. (1907). Sankt-Peterburg : Tip. T – va «Obshchestvennaya polza». [in Russian].

16. Sichynskyi, V. (1942). *Chuzhyntsi pro Ukrainu : vybir z opysiv podorozhiv po Ukraini ta inshykh pysan chuzhyntsv pro Ukrainu za desiat stolit* [Foreigners about Ukraine : a selection from travel descriptions and other writings by foreigners about Ukraine over ten centuries]. Praha : Kultur. -nauk. Vyd -vo UNO. [in Ukrainian].

17. Stepankivskyi, V. Ya. (1912). *Ukrainets za kordonom i mandrivka v mynule* [A Ukrainian abroad and a journey into the past]. Kyiv : Druk. 2 – oi Artili. [in Ukrainian].

18. Stralenberg, F. I. (1985–1986). *Zapiski kapitana Filipa Ioganna Stralenberga ob istorii i geografii Rossiiskoi imperii Petra Velikogo* [Notes of Captain Philip Johan von Strahlenberg on the history and geography of the Russian Empire of Peter the Great]. Moskva ; Leningrad : In-t istorii SSSR AN SSSR. [in Russian].

19. Khoetskii, K. L. (1883). *Zapiski Karla Khoetskogo* [o Rossii]. (1768 – 1776 g.) [Notes of Karol Chojeki [about Russia]. (1768 – 1776)]. Kiev : Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].

20. Olshevskaya, L. A. (Ed.). (2008). *Khozhenie v Svyatuyu zemlyu moskovskogo svyashchennika Ioanna Lukyanova. 1701 – 1703* [Journey to the Holy Land of the Moscow priest John Lukyanov. 1701 – 1703]. Moskva : Nauka. [in Russian].

21. Shevalie, P. (1993). *Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi* [History of the Cossack war against Poland]. Kyiv : Tomiris. [in Ukrainian].

22. Sherer, Zh. -B. (1994). *Litopys Malorosii, abo Istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy abo Malorosii* [Chronicle of Little Russia, or the History of the Zaporozhian Cossacks and the Cossacks of Ukraine or Little Russia]. Kyiv : Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].

23. Yul, Yu. (1899). *Zapiski Yusta Yulya datkago poslannika pri Petre Velikom* (1709 – 1711) [Notes of Just Juel, Danish envoy to Peter the Great (1709 – 1711)]. Moskva : Univ. tip. [in Russian].

24. Marshall, J. (1773). *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine & Poland in the years 1768, 1769, & 1770*. London: Printed for J. Almon. [in English].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

СІМ ДОКУМЕНТІВ ПРО ГЛУХІВЩИНУ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

У статті подаються тексти семи документів XVII–XVIII ст. і два листи з київських архівосховищ видатного історика-нумізмата І. Г. Спаського, які проливають світло на минуле Глухова й Глухівщини. Аналізуються важливі звістки згаданих документів, їхня джерельна цінність, зокрема свідчень щодо глухівських козацько-міщанських родів.

Ключові слова: Гетьманщина, Глухів, козаки, міщани, універсали, листи.

Сіверщина порівняно з більшістю регіонів України відносно добре забезпечена джерелами XVI–XVIII ст. Але це не означає, що принаймні більшість з цих джерел є актуалізованими, тобто уведеними до наукового обігу. Не говоримо тут про Московію, де зберігається ціле море джерел (так, судячи з описів, там є близько тисячі документів гетьмана Івана Мазепи, але через нинішню агресію Московії вони недоступні). Меншою мірою це стосується Польщі та деяких інших країн (наприклад, Швеції), але проведення там архівних пошуків є проблематичним через брак коштів, а у воюючій державі добитися їх практично неможливо. Та й спеціалістів, які володіють тогочасною палеографією (українською, польською, латинською тощо), обмаль. З тієї ж причини дуже повільно уводяться до наукового обігу джерела з вітчизняних архівосховищ. До того ж додається проблема публікації цих джерел...

Тим не менш автору статті та кандидатці історичних наук Інні Тарасенко вдалося видати п'ятитомник «Сіверщина гетьманських часів» [1]. Пошукова робота триває. Зокрема, серед нововиявлених архівних документів є такі, що стосуються Глухова і його околиць, і ми пропонуємо їх в даній статті. Це 7 документів 1669–1738 рр.: три з них – 1669–1687 рр., чотири – 1713–1738 рр. Шість з них зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі-ІР НБУВ), один (№ 7) походить з фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ (далі – ІМФЕ).

Цього разу ми відійдемо від хронологічного порядку розгляду документів і почнемо з тих, що були створені у XVIII ст., бо саме вони є найважливішими. Першим з них є універсал 1713 р. гетьмана Івана Скоропадського (№ 5), який трохи доповнює «Український Дипломатарій XVI–XVII ст.» (публікація цієї серії зупинилася через брак коштів на видання документації якраз цього гетьмана). Цей універсал адресувався насамперед ніжинському полковникові і глухівському сотнику (посади обіймали в цей час відповідно Лук'ян Журахівський (1701–1718 рр.) і Андрій Маркович (1709–1714 рр.)) і засвідчував купівлю козаком Глухівської сотні Павлом Лесенком у козака цієї ж сотні Юхима Небаби млина на р. Журавці в селі Журавка. Тут виникає пи-

тання: про яке саме село і яку річку йдеться? Оскільки є 11 (!) сіл і річок з такою назвою, причому по два села з такою назвою мають сучасні Чернігівська і Сумська області, щоправда вони стоять на березі інших річок. Села з назвою Журавка є і в інших областях України, навіть в Росії (3 села), і тому зовсім не підходять. Ми схиляємося до тієї Журавки, яка знаходиться в сучасному Шосткинському районі (Зноб-Новгородська селищна громада) Сумської області. Хоча там протікає р. Свига (притока Десни), все ж могла існувати в той час і маленька річка Журавка. Тут же згадано і універсал Мазепи (від 4.11.(25.10).1688 р.), яким цей млин звільнявся від військової повинності [2]. У документі також згадуються глухівські козаки: батько Павла (Лесько Федоренко) і той самий Юхим, прізвище котрого написано тут інакше (Недбай). Варто сказати, що упорядник томів з публікацією цього універсалу Іван Бутич помилково локалізував цю Журавку з однойменним селом під Варвою (суч. Прилуцького р-ну Чернігівської обл.), хоча ця територія не входила до складу Глухівської сотні (це був сотенний центр Прилуцького полку).

З іменем цього гетьмана пов'язаний документ того ж 1713 р. (№ 4). Це лист його дружини Насті Маркович (це та сама Настя, про яку в народі говорили: «Іван носить плахту, а Настя булаву»). Він був адресований її дочці і зятю (гадяцькому полковнику в 1709–1715 рр. Івану Чарнишу). Дочка («цорка», córka) Євдокія була в гетьманші від її першого шлюбу з генеральним бунчужним (1678–1687 рр.) Костянтином Голубом [3]. Відзначимо, що після нього цю посаду обіймав Яків Лизогуб (1687–1696 рр.), а згодом і Скоропадський (1698–1703 рр.). Потім він став генеральним осавулом, а пізніше – стародубським полковником. У цьому листі згадуються і села Подоли та Мугин. Перше з них – це с. Подоли сучасної Сумської області, ліквідоване у 1988 р., друге – заходиться в Кролевецькому (нині – Конотопському районі Сумської області). По суті, ці села закріплювалися за Євдокією Голуб. В записі названо і річку Полузир'я, яка тече в межах сучасної Полтавської області (притока Ворскли).

Далі йдуть два укази (чи два варіанти одного указу) київського митрополита св. Рафаїла Заборовського 1738 р. (№ № 6, 7). Вони адресувалися протопопам Сіверщини (за винятком тих, які підпорядковувались чернігівському архієпископу), і тут згадано, зокрема, глухівського протопопа Олексія. Ці укази (раніше київські митрополити називали їх універсалами) стосуються початків глухівської співацької школи. Цікаво, що таку ініціативу формально виявила імператриця Анна Іоанівна (її указ від 14.0.1738 р.), але, ймовірно, від її імені діяв синод. Планувалося, що ці співаки будуть в придворній капелі в Петербурзі. Цей указ передав митрополиту гвардії майор Іван Шипов, щоб той довів його до відома духовенства. У той час внаслідок імперської політики Петербурга вже були зменшені права Київської митрополії, її територія і київські митрополити мусили в

основному виконувати волю правителів імперії (цариця, синод, сенат). Але в даному випадку маємо щасливий виняток: плани монархії і митрополита збіглися. Отже, було наказано створити школу для навчання 20-х дітей з різних станів Гетьманщини, навчати їх співам, нотній грамоті і т. д. Другий указ має незначні відмінності, і тут насамперед не називаються імена протопопів.

Що стосується трьох документів другої половини XVII ст., то два з них належать до поширеної категорії купчих. Третій документ – мирова угода. У першій купчій 1669 р., яка збереглася не дуже добре, йдеться про продаж частини млина в с. Полошки (в 13 км від Глухова, у складі сучасного Шосткинського району) на р. Вербовитець (Ракита). Продавцями були глухівські міщани Іван Гаврилович Котляр з сином Іваном, а покупцем – Пилип Охрімович Грудяка. Останній був батьком глухівського сотника у 1688–1689 рр. (наказного сотника у 1703 р.), городского отамана у 1693–1694 рр. Кіндрата Грудяки. Тут перерахована тогочасна верхівка Глухова, зокрема, названо міського війта Федора Яковича і писаря Кирила Корнієвича. Мирова угода (№ 2) важлива тим, що тут згадується не тільки Пилип Грудяка, але і його родич – Дмитро. Згадується і міський писар (сотенний?) «Лаврентий Захаревич Долинский». Купча 1687 р. (№ 3) дозволяє на пів року продовжити каденцію глухівського сотника Василя Федоровича Ялоцького і городского отамана Олексія Туранського. Названо й ім'я війта Герасима Тимофієвича, також і глухівського писаря Гаврила Ясликовича. У цій купчій мова йшла про купівлю згаданим Кіндратом Грудякою хати з садком, городом і гаєм в с. Полошки у тамтешнього жителя Степана Шмики.

В додатках до цієї публікації подаємо два листи видатного історика-нумізмата Івана Спаського (1904–1990), молодшого брата видатної мистецтвознавчині Євгенії Спаської (1892–1980). До речі, вони народилися в Ніжині і через все життя пронесли любов до рідного міста і до Сіверщини в цілому. Ці листи були адресовані «велетню мистецтвознавства» Степану Таранушенку (1889–1976), який теж походив з Сіверщини (місто Лебедин). Вони зберігаються у великій справі Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [4]. Ці листи торкаються минулого Глухова. У першому з них мова йде про рідне місто Таранушенка – Лебедин і про події, пов'язані з «мідним бунтом» 1662 р. Це народне повстання вибухнуло в Москві та деяких інших містах Московії, але зачепило Україну, насамперед Лебедин, та Білорусь. Спаський дає в приватному листі чітке пояснення причин цієї історичної події. У другому листі він зупиняється на історії важливої історичної пам'ятки Глухова – Київської фортечної (Тріумфальної) брами. Її було збудовано за проєктом відомого російського й українського архітектора Андрія Квасова (1720–1770). За цим проєктом у 1766–1769 рр. на честь Катерини II були збудовані Московська (не збереглася) й Київська фортечні брами. Цікавим є зауваження Спаського про те,

що первісно брами мали бути споруджені на честь імператриці Єлизавети, але та померла на початку 1762 р. У цьому листі згадуються: Шарль Дюканж (1610–1678) – французький історик і філолог, творець багатотомного словника середньовічної латинської мови; московський цар Олексій I, що панував у 1645–1676 рр.; єпископ Філарет (Гумілевський) (1805–1866), історик Церкви, який велику увагу приділяв минулому Сіверщини; сучасники Спаського історик М. Н. Тихомиров (1892–1965) і нумізмат М. Ф. Котляр (1932–2021).

Отже, наведені документи проливають трохи світла на історію Глухівщини гетьманських часів. Маємо надію, що вони будуть цікавими для краєзнавців. Вказуємо, що нерозбірливі слова позначені нами як (...)*, а пропуски в тексті – [...].

№ 1

1669, січня 27 (лютого 6). Глухів. Купча.

«Я, Иван Гаврилович, и с сыном своим Иваном, мешчане [...] чиним явѣне и свидомо сим нашим писмом кому того [...] тепер и в потомные и вѣчные часы, иж есмо з доброй воли [...] продали третью част у млину, стоячом гребли пан[...] городской и всего Сѣвера в сели Полошѣкова на рице [...] к тому теж и с полем из дворищем и зо вѣсем садом (?) за [...] готовых грошей, то ест за золотых сто личбы литовской [...], продал есми ему самому Филипу Охримовичу Грудяци, же[н]и его и потомству его волно ему гдѣ хотя п[р]одат[...] и дароват и кому хотя продат и на свой пожиток об[р]очат. [...] яко свое власное. До котрой продажи третей части у[...] важного Ивана, так теж и во все осадочѣ (?) помененой, сам ся [...] субмитовал вѣчными часы помененного Филипа Груд[яци...] не турбоват и во вшеляких мѣсцах ни в чом не гамоват. На що для [л]пѣшой віры и певѣности сей мой добровольный запис даю менованному Филипу Грудяци при людех зацных и віры го[дних] при пану Филипу у моцѣ. На тот час сотник глуховѣский, при пану атаману городом Данилу Рубану и при войту глуховѣском Федору Яковлевичу, Данило Ясманский, Степан Осипович, Михайло Левкович Шапочник, Степан Михайлович, могоричники оные персоны.

Діялося в Глухови року 1669 ануария 27.

А к сему запису устне и явѣне прошонный от Ивана Гавриловича Роман Михайлович о подпис руки козак и обыватель глуховский.

Устне и очевисте прошонный о подпис руки от вышей менованого Ивана Котляра Гавриловича Кирил Корнієвич, писар глуховский, рукою.

Устне прошонный от того ж Ивана о подпис руки Карп Яковлевич Шаравара, мешчанин глу[ховский].

Устне прошонный от того ж Ивана о подпис руки Ияков Романович Рыхлик, писар сего запису».

ІР НБУВ. Ф. І. 50459. Оригінал, завірений підписами і печаткою

№ 2

1669, вересня 17 (7). Глухів. Мирова угода.

«Року тисеча шестсот шестдесят девятого мсця септеврия сего дня.

Передо нами, врьдом города Глухова, меновите передо мною, Яковом Михайловичом Жураховским, сотником Войска Запорозского глуховским, а при мні будучим Омеляном Ивановичем Бударовским, атаманом городовым, так теж Федором Яковлевичом, войтом глуховским, и при иных людех зацных и віры годних при пну Данилу Есманскому, козаку и обыват[елю] глуховскому, и при Ходку Щебравскому, та[к] теж и при пну Степа[ну...]ріку полошковьском, иж що была спорка и турбация Михал[...]ченку с пном Димитром Гридякою за заслугоное свое зо трина[...] літ. За которую заслугу его во всем ему досить (...)*[...], меновите во всіх трох руках по одной ниве ув одной руці под горой но[...]ром из засівом полтори осмачки жита, у другой руці осмачка [...]хо ниву дал, засіяна яриною, осмачки дви овса и сіто (?) проса [...] и в третей руці целина осмачок на сім ему, Михалце, у вічност за грошей золотых двадцать, вола, корове дві, третью телицу, свиньи о [...]ризатеро (?) пол одиннадцати золотого на двор, одежи дадем ему, Михалку, найпірви жупан новуй, сермягу и все щоколевек было потреба за заслугу (?), всем тое ему, Михалце, за заслугу его заплатил. На що для ліпшой [ві]ри и певности их обох сторон (?) слушное в заплаченю его, Михалки, заслуги поеднат, казалисмо до книг міських глуховских записат и вписавши с книг впис, казали дат ему, Михалце, пну Филипу Гридяце на себе вічний запис, абы его в том яко его самого, так малжонку и потомство, вічны[ми] часы не турбовал привяз (?) написаном уряде и людех зацных.

Писан в Глухові року и дня выш описаного с подписом рук и при печати.

Лаврентий Захаревич Долинский, писар на тот час будучи глуховский, руку свою приложил».

ІР НБУВ. Ф. І. 50462. Оригінал з ушкодженнями, завірений підписом і печаткою

№ 3

1687, вересня 21 (11). Глухів. Купча.

«Року Бжого 1687 мсця септеврия 11 дня.

Передо мною, Василием Федоровичем, сотником глуховским Войска их црского прес[вітлого] вел[ичества] Запорозского, Алексієм Михайловичем Туранским, городовым атаманом, Герасимом Тимофієвичем, войтом, Демяном Ивановичем, Яремою Михайловичем, бурмистрами, инных людей зацных, товариства войскового и мещан, при том немало было, постановившиися очевисто перед нами, урадом, Стефан Шмы[ка], обывател села Полошкова, сознавал явне, ясне и доброволне, мовячи таковым словом, иж панове урад, продадем плец свой з хатою з огородом и двома садками и з гаєм, власний мой ни в чом никому не пенний и не заведенный, лежащий на селі Полошкові межею от Ивана Маджуги, а з другой стороны межа улицею от Андрія Соплі, за готовую суму зо-

лотых сто продадем пану Кондрату Филиповичу Грідяци, козаку и обивателю глуховскому, ему самому, жоні его у вічност и в спокойное держане. Волно юж ему, пану Гридяці, сюю куплю свою дат, дароват, заменяти, на церков ликговат и як хотя диспонувати, а я юж, Стефан, от того помянутого проданого плеца отдаляю самого себе, жону и діти моі, приятелей и близких и далеких, жебы ништо не важился юж пана Гридяку за тую мою продажу турбовати. Для чого и рукоданное се писмо мое пану Гридяці даю при звыклой печати урадовой и з подписом руки писарской.

Діялося в Глухові року и дня вышей написанного.

Гавриіл Ясликович, писар глуховский, рукою».

ІР НБУВ. Ф. І. 50485. Оригінал, завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «От Стефана Шмика, жителя полошковского, на плец з двома садами в селі Полошкови пну Грідяці»

№ 4

1713, червня 17(6). Глухів. Купча.

«Мні велце кохание діти, пне сыну и пні цорко.

Перед сим уже с килка недел по указу ншом ліпевигу (?) с Подолова до Мутина все господарство тамошное регестровие вручив в дозор Ивану Усокуленку, на том добре знаючомся, який и тепер оним завідуєт. А що писалисте до нас, сего листоподавцу на тое дозорство послаючи, то оний, знаючи себе до того бити неспособним, и сам от того перед нами вымовляювся. Которого знову до вас з сим листом ншим отсилаючи, люб сему, люб кому иншому тое дозорство вручити по волі вашой даемо, в якое мы интересоватися уже не будем. При том вам молитви и блгословение нше материнское засилаючи, их же в сохранение Гсду Бгу поручаем.

З Глухова июня 6 д. 1713 року.

Вам всего добра щиро желаючая matka Анастасия Марковна Иванова Скоропадская, Войск Запорозких гетмановая».

Адрес: «Моим велце коханием дітем пну Ивану Чарнишу, полковнику, и пні Евдокиі Ивановой Чарнишовой[Голуб], полковниковой, гадяцким подати».

Запис: «Лист од ясневелможной паніматки о отдаю Подолова з тамошным господарством. Подан в обозі на [річці] Полужорю июня 12 року 1713».

ІР НБУВ. Ф. І. 56272. Оригінал, завірений печаткою

№ 5

1713, вересня 1 (серпня 21). Табір під Києвом. Стверджувальний універсал Івана Скоропадського.

«Его црского прстлого влчества Войска Запорозского обоіх сторон Днепра гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковникови ніжинскому, старшині полковой, а особливе п. сотникові глуховскому, з урядовими тамошними и всім кому бы колвек о том відати належало, войсковим и посполитим людем, сим нашим ознаймуем універсалом, иж Павел Лесенко, сполне (?) з сотні (?) войсковим товаришем сотні Глуховской, міючи млин куплени у Евфима Небаби, також сотні Глуховской товариша, под селом Журав-

кою на річці Журавці о двох колах стоячий, на который и універсалов два, еден фундушовый, а другой ствержителный антецессора нашего, бывшего гетмана, нам презентовал. Просил чрез суплику свою и нашего рейментарского на оный подтверждения, жебы могл ему способне владіти и приходячие пожитки з оног без перешкоды отбирати. Мы прето, гетман, не отмовившы их слушному прошеению, а стосуючис до універсалов антецессора нашего, велілисмо им з канцелярії войсковой сей наш видати універсал; который яко тот помененный млин о двох колах, на річці Журавці будучий, (если от оног жадная людям в кгрунтах не діється шкода) в спокойное иму, Лесенку, владіние ствержаем, позволяючи им всякие з оног приходячие пожитки розміровие одбирати. Так міти хочем, варуем и приказуем, абы никто з вишепомянутой старшины, ни з войсковых и посполитых людей в том отдержаню (!) млина и отбиранию приходов жадной наименшой ему, Лесенку, не важилься чинити кривды, трудности и перешкоды.

Дан в обози от Киева над Либедю 21 д. августа року 1712.

Звыш менованный гетман рукою власною.

ІР НБУВ. Ф. І. № 62312. Оригінал, завірений підписом і печаткою

№ 6

1738, грудня 8 (листопада 27). Київ. Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский.

Бжиею млстию православный архиепскп киевский, галицкий и Малия Россиі.

Вам, всечестным протопопам козелецкому Лазару, ніжинському Стефану, борзенському Феодору, батуринському Мойсею, кролевецкому Феодору, глуховському Никифору Бжие благословение и нше архиерейское препославше, предлагаем писанием своїм:

Сего 1738 года ноября 26 дня превосходительный гспдин от гвардії майор Иван Афанасиевич Шипов предложил нам, пастиреві, по имянному де ея императорского величества указу всемлстивійше повелено учредит в Глухові небольшую школу, в которую набирать со всей Малоросиі ис церковников, також ис козацких и мещанских дітей и ис протчих и содержать в той школі всегда по двадцати члвк, выбирая, чтоб самые лутчие голоса и обучать их киевского и партесного пінія. И требовал его високопревосходительство дабы даби (!) приказано было от нас в епархіі нашей проискав искусных к пінію хлопцов двадцати члвк, присилат в Глухов. Того ради вам по оному ея императорского величества указу повеліаеи свщенических, причетнических дітей в обученіи школном и в пінії голосов самих лутчих отсылать без замедліния в Глухов для обучения пінія партесного и киевского вам, всечестностям вашим відать и чинить, пастирско приказуем.

З катедрі нашей Киевской 1738 года ноября 27 дня.

Вишше именованный Рафаїл, архиепскп».

ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 351зв. 352. Тогочасна копія

№ 7

1738, грудня 8 (листопада 27). Київ. Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаил Заборовский Божию милостию православный архиепископ киевский, галицкий и Малия России.

Вам всечестным протопопам Божие благословение и наше архиерейское препославше, предлагаем писаним своїм: Сего 1738 года ноября 26 д. превосходительный гспдин от гвардії майор Иван Афанасиевич Шипов предложил нам, пастиреві, по именному де ея импер[аторского] велич[ества] указу всемилостивійше повелено учредить в Глухові наибольшую школу, в которую посберать со всей Малоросиі ис церковников, також ис казачих и мещанских дітей, и с протчих и содержать всегда же [в] школі до двадцати человек, выбирая, чтоб самые лутчие голоса били и обучать их киевских и партесного пения. И требоват его превосходительство, даби приказанно было от нас в епархіі нашей происковать искусных к пению хлопцов до двадцати человек прислати в Глухов. Того ради вам по оному ея имп. велич. указу повеливаем священнических, причетнических дітей в обученіи школном и в пении голосов самих лутчих отсылать без замедления в Глухов для обучения пения партесного и киевского.

О сем всечестностям вашим відать и читать пастирско приказуем.

З катедрі нашей киевской ноября 27 д. 1738 года.

Вишменованный Рафаил архиепископ».

ІМФЕ. Ф. 3. Арк. 11–12. Копія кінця XIX ст.

Додатки

№ 1

1970, березня 29. Ленінград.

«29 марта 1970.

Дорогой Стефан Андреевич!

Лебедаи или лебединцы? Оказались на редкость лояльными, если только в 1662 г. позволили себе отказаться от медных денег: ведь в 1662 г. произошло в Москве восстание по этому же поводу – «медный бунт». В очень многих городах Украины, как и в Белоруссии, население запротестовало против медных денег вскоре же после их появления. Медные деньги самые первые появились в 1654 г., в одно время с серебряными рублями, до того небывалыми (самой крупной монетой была серебряная копейка). Реформа, т. е. выпуск рублей (их перечекаивали из отлично известных Украине талеров), полуполтин или четверток, четвертаков (разрубленных на четверо талеров, на к[ото]рых выбивалось русское клеймо) и полтин, которые, в отличие от вышеназванных, выделялись из меди, а размером были с талер во времени точнейшим образом совпадает с Переяславским договором. Несомненна ориентация на украинские дела: поскольку Украина, не имея собственной монеты, пользовалась монетой, приходящей с Запада, акт воссоединения ставил перед русским правительством обеспечить украинский рынок приемлемой для него

монетой. Первый тур был неудачен: новые рубли и ценились как талеры, а талер на копейки стоил никак не больше 50–60 копеек. А медные полтины, куда бы их ни посылали войскам в жалованье, население решительно отказывалось принимать. О таких отказах сохранилось много донесений и с Украины и из Белоруссии. В 1655 ни рубли, ни полтины уже не выпускались. Вместо них пошли и были приняты без спору талеры, на которых выбивался русский штамп и дата (ефимки с признаком, пятнанные ефимки). У меня о них есть книжка.

Однако война требовала денег, подвоз серебра был затруднен и в конце 1655 правительство начало выпуск «ассигнаций», – медных копеек. Т.е. те монеты, которые раньше выделялись из серебра и были полноценной монетой, стали выделять из меди, сохранив за ними ценность серебряных. Население России приняло их довольно безропотно, они очень постепенно падали в цене по сравнению с серебряными, но как-то спасали положение.

На Украине же и в Белоруссии (в особенности) к ним никакого доверия не было; в Киеве и в больших городах еще кое-как с грехом пополам принимались, а вообще оставались только внутренней монетой. К 1662 г. медные копейки окончательно обесценились, произошло Московское восстание, кончившееся казнями, а в 1664 – медные копейки были отменены, вернулись к серебряным.

Очень коротко обо всем этом говорится в моей «Русской монетной системе», 4-е изд., которое в настоящее время печатается, скоро выйдет и я её к Вам pošлю. Отдельная книжка специально посвящена «ефимкам с признаком» – это каталог всех известных мне экземпляров. В 4-м вып. киевской «Нумизматики и сфрагистики» должен быть он повторен с дополнениями (послы выхода книжки я собрал много нового).

Специальная моя работа, посвященная реформам 1654–1663 гг. их связям с тогдашними украинскими делами – «Денежное хозяйство Русского государства в середине 17 в. и реформы 1654–1663 гг.» напечатана в Археографическом ежегоднике за 1959 г. М., 1960. К сожалению, отд(ельных) оттисков кроме единственного, у меня давно не осталось. Если когда-нибудь заинтересуетесь – охотно pošлю почитать.

До десятка моих работ в той или иной степени – от непосредственно и полностью до частично- посвящены истории Украины или её культуре. Кроме названных «Ефимки» – украинская тема на добрых 90% (это специальная статья о награждении в войске Хмельницкого и такой же раздел в большой работе о наградах донетровского времени); есть работа о гальванопластике, в которой я попутно вношу ясность относительно техники одной шевченковской гравюры («Король Лир»); печатается (наверно, пойдет в 5 вып. «Нумизматики и сфраг[истики]») о черниговских самодеятельных школьных наградных медалях 1790-х годов; известная Вам икона и, наконец «Дукачи», о которых говорят, что чистые листы уже готовы и сигнал должен быть буквально на днях и

еще кое-что делалось и делается. Но если судить, напр., по Бутнику или кое-кому в издательстве, то эта моя деятельность вызывает чувства, располагающиеся где-то между «возмущение» и «весьма подозрительно». Куда пойдешь, кому скажешь? – как говорится.

Только что отослал в Москву корректуру порядочной работы больше 6 листов писалась к юбилею Эрмитажа, да застряла надолго история нашего отдела за 200 лет за нею таится пара лет безвылазной работы в архивах, когда я еще мог там бывать. Эрмитаж не захотел у себя издавать книги, взял сборник, разделивший на части по двум томам. Второй – с путеводителем по фондам – выйдет в следующем году. Вполне могла бы быть книжка, листов на 12.

Будьте здоровы! Ваш И. Спасский».

IP НБУВ. Ф. 278. № 4235. Машинопис

№ 2

1972, січня 14. Ленінград.

«14 января 72.

Дорогой Стефан Андреевич!

Спасибо за присланный альбомчик, с удовольствием полистал, но испытал преткновение, читая о глуховской триумфальной арке – как же ее к проезду царицы Елизаветы сумели построить при Екатерине. Это только Квасову и могло удасться!

Чего не бывает в издательском деле! Вот и моя редакторша по серии открыток, которую посылаю Вам, поправила в дате смерти Алексея Михайловича. Златник принадлежит к этой серии, а россыпью, к сожалению, не продается.

Я приготовил и на днях pošлю Вам первые два тома Филарета, пожалуйста, по получении черкните о благополучном прибытии! Впереди посылка еще 5 таких же томов!

Насчет Дюканжа, которым я пользуюсь, у меня маленькое подозрение, что первым хозяином был – горрибле дикту! – Вольтер! Дело в том, что, как Вы знаете, Екатерина купила его библиотеку; потом при Николае I ее передали в Публичную библиотеку. Но как оно было – бог его знает, а я нашел в архиве рапорт библиотекаря – жалобу на читателя, который взял из этой библиотеки в 1805 г. все 6 томов Дюканжа, в 1838 уволился, и едва-едва удалось стребовать с него в 40 году; и что интересно, читателем этим был мой первый предшественник в Эрмитаже, Ф. И. Круг, нумизмат и византист. А издание, переплет и все прочее – великолепно.

Работа моей Елены обещает быть интересной: там у нее и первый театр в Сибири – при архиерейской кафедре в Томске, и библиотеки – кое-что ей удалось выявить из книг старопечатных и рукописных из личных библиотек владык-украинцев.

Вообще в Новосибирске, в довольно сволочной обстановке (там ничего не стоит докторанту схватить работу младшего сотрудника и напечатать за свою и потом еще и обвинить человека в присвоении его материала – я даже в свидетели по этому делу нечаянно попал, т. к. когда Елена еще аспирантом была, я читал

ее работу и сделал пометки, а уже несколько лет назад такие куски текста ее оказались украденными) – ведется очень интересная археографическая работа. Работающий там ученик Тихомирова недавно открыл, описал и даже перефотографировал живой скрипторий в алтайском скиту: как ни в чем ни бывало, пишут себе книги!

Котляру я наказывал непременно разыскать в Киеве Харьковскую епархию, тем более, что я особо нажимал на него, чтобы он прочувствовал предполагаемые мною особенности денежного обращения Слобожанщины.

Сестра, слава богу, благополучно – на самолете! – вернулась в Алма-Ату, и хоть бы что; а жаловалась, что и руки поднять не может и полгода не выходила из дому и бог знает что.

Еще хочу предупредить – в Гумилевском и свер[ху] – и снизу натолкано закладок, пожалуйста, оставьте их на месте: одна сторона Котлярово, другая – Еленино, и тот и другая рассчитывали еще вернуться к заложенному, книги я спокойно буду держать сколько нужно, кроме меня их, наверно, никто в Эрмитаже и в руки не брал.

Будьте здоровы! Привет Вам от моей половины. Ваш И. Спасский».

ІР НБУВ. Ф. 278. № 4261. Машинопис

ДЖЕРЕЛА

1. Сіверщина гетьманських часів. К., 2019–2026. ТТ. 1–5.
2. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. К. – Львів, 2002. Ч. 1. 757 с.
3. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К., 1908. Т. 1. 519 с.
4. ІР НБУВ. Ф. 278. № 4235, 4261. Листи Спаської видані окремою книгою: о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. Листування Є. Ю. Спаської з С. А. Таранушенком. Київ, 2022. 245 с.

Pr. Yuriy Mytsyk. Seven documents on the Hlukhiv region during the Hetman era

This article presents the texts of seven documents from the 17th–18th centuries and two letters from the Kyiv archives of the eminent historian and numismatist I. G. Spasky, which shed light on the past of Hlukhiv and the Hlukhiv region. The article analyses the significant information contained in these documents and their value as sources, particularly the evidence concerning the Cossack and burgher families of Hlukhiv.

Key words: Hetmanate, Hlukhiv, Cossacks, burghers, decrees, letters.

REFERENCES

1. *Sivershchyna hetmanskykh chasiv [Sivershchyna of the Hetman era] (Vols. 1 – 5).* (2019 – 2026). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Butych, I. (Comp.). (2002). *Universaly Ivana Mazepy 1687 – 1709 : Pt. 1 [Universals of Ivan Mazepa 1687 – 1709 : Pt. 1].* Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Kyiv – Lviv. [in Ukrainian].
3. Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossiyskiy rodoslovnik : Vol. 1 [Little Russian genealogy book : Vol. 1].* Tipografiya T. G. Meynandera. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (Eds.). (2022). *Lystuvannia Ye. Yu. Spaskoi z S. A. Taranushenkom [Correspondence of Ye. Yu. Spaska with S. A. Taranushenko].* Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 904(477.52)«16/17»

Л. В. Мироненко
О. Б. Ляшко

КАХЛІ XVII–XVIII ст. З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ»: ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА КОЛЕКЦІЮ

Стаття присвячена публікації та первинному аналізу архітектурно-декоративної кераміки, а саме півним кахлям, що зберігаються в фондах Національного заповідника «Глухів». Шляхом аналізу морфологічних і декоративних особливостей та з'ясування контексту виявлення виробів уточнена їх хронологічна та типологічна належність.

Ключові слова: північні кахлі, архітектурно-декоративна кераміка, ранньомодерна кераміка, Глухів, гетьманська столиця, XVII–XVIII ст.

Північні кахлі, як група архітектурно-декоративної кераміки, є одним з найбільш поширених і яскравих матеріальних виразників постсередньовічної доби в Україні. Будучи елементом нового, на свій час інноваційного, типу опалювальних печей та декоративній привабливості ці керамічні вироби швидко проникають у матеріальну культуру ранньомодерних міст. У той же час досить висока вартість кахлів та кахляних печей робила їх насамперед частиною елітарної культури. Вишуканість декору, характер зображення та складність виготовлення такої печі визначали соціальний та матеріальний статус власника, його політичну та релігійну належність.

Зважаючи на такий значний інформаційний потенціал, кахлі з Глухова як значного соціального, економічного та політичного центру у другій половині XVII–XVIII ст. та однієї з столиць Гетьманщини є цінним джерелом для кращого розуміння побуту українського міщанства і козацької старшини, їх особистих смаків та компліментарних взаємини в середовищі nobilitetu в досліджуваний період.

Про високу популярність кахляних печей в середовищі козацької старшини та іншої соціальної еліти в Глухові свідчать безліч писемних джерел. Так при описі двору гетьмана І. Скоропадського згадується дев'ять печей, вісім з яких були кахляні [6, с. 212–213]. Гетьманська резиденція Д. Апостола включала 29 печей в різних приміщеннях, з яких кахляними було мінімум 16 [6, с. 214–217]. Про кахляні печі є свідчення в щоденниках генерального підскарбія Я. Марковича: на сторінках його денних записок згадуються як свої власні покупки печей в Москві [10, с. 435], так і про «новоманерно поделанныя» печі в квартирі генерала де Вейсбаха (?) [10, с. 398]. У другій половині XVIII ст. в кошторисах, складених архітектором А. Квасовим на будівництво міської брами, згадуються дві печі кахляні та вісім печей в «зблокованому» будинку [14, с. 17]. Однак навіть така кількість писемних джерел, що описує різні типи печей та їх походження, не є гарантією всебічного висвітлення археологічної (або ж речової) частини цього проблемного питання.

На відміну від іншої гетьманської столиці Батурина, кахлі з Глухова не отримали заслуженої уваги наукової спільноти. Це передусім пов'язано з невеликими об'єма-

ми археологічних робіт на території міста, що мало наслідком меншу кількість здобутого матеріалу. Археологічні дослідження обмежувалися переважно розвідками та спостереженнями за будівельними роботами, охоронними та рятувними розкопками [5, с. 203–204]. Окрім того, поповнення фондів Національного заповідника «Глухів» пічними кахлями відбувалося за рахунок випадкових знахідок, виявлених його співробітниками.

Провідну роль в накопиченні колекції відіграв археолог та історик Ю. О. Коваленко. Незважаючи на суттєвий науковий доробок дослідника і активну увагу до ранньомодерної археології, пічні кахлі ніколи не ставали предметом його окремого наукового інтересу. Так, Ю. О. Коваленко, публікуючи результати археологічних робіт, неодноразово згадує про присутність пічних кахлів XVII–XVIII ст. в шарах та об'єктах, досліджених в місті, однак детальної характеристики матеріалів не надає [5, с. 204, 205, 207]. У пізніших роботах, присвячених аналізу старожитностей козацької доби, що зберігаються в фондах Національного заповідника «Глухів», Ю. О. Коваленко робить загальну характеристику колекції пічних кахлів, визначає їх датування, коротко описує домінуючі орнаментальні мотиви та намагається прив'язати певні комплекси пічних кахлів до конкретних садиб козацької старшини [9, с. 115–116]. Також автор висуває гіпотезу про місцеве походження кахлів, і як аргумент наводить факт наявності на території міста та околиць покладів високоякісної глини [9, с. 115]. Ці результати з невеликими поправками у подальшому увійшли до дисертації [7, с. 128] та монографії Ю. О. Коваленка, присвячених історичній топографії Глухова. Головним недоліком цих публікацій, який варто відмітити, – відсутність ілюстративного матеріалу, що допоміг би краще зорієнтуватись, про які вироби йде мова, особливо в тій частині, де дослідник намагається співставити кахлі з конкретними об'єктами, а також дуже широке датування виробів XVII–XVIII ст. Високу наукову цінність має публікація Ю. О. Коваленка про нові відкриття в Миколаївській церкві, де він описує нововиявлений керамічний кіот на східному фасаді. Дослідник влучно зазначає про схожість кахлів екстер'єру з пічними кахлями Батурина не лише в декорі, а й в характері та кольорі поливи [8, с. 29–30]. Це відкриття дозволяє стверджувати, що кахлі, виявлені в Глухові, не завжди були від печей – вони також могли бути частиною декору екстер'єрів культових споруд.

Досить якісні зображення пічних кахлів, виконані В. В. Пилипенко, містяться в публікації О. М. Мірошніченка, присвяченій введенню до наукового обігу скарбу монет XVIII ст. [11, с. 165–166]. Оскільки частина скарбу була виявлена в пічній карнизній кахлі, поруч з якою були уламки іншої та керамічний посуд, у статті дослідник надає детальний опис цих виробів з зазначенням технологічних характеристик виробів та наводить досить точне датування.

Пічні кахлі, але пізнішого XIX–XX ст., стали об'єктом на-

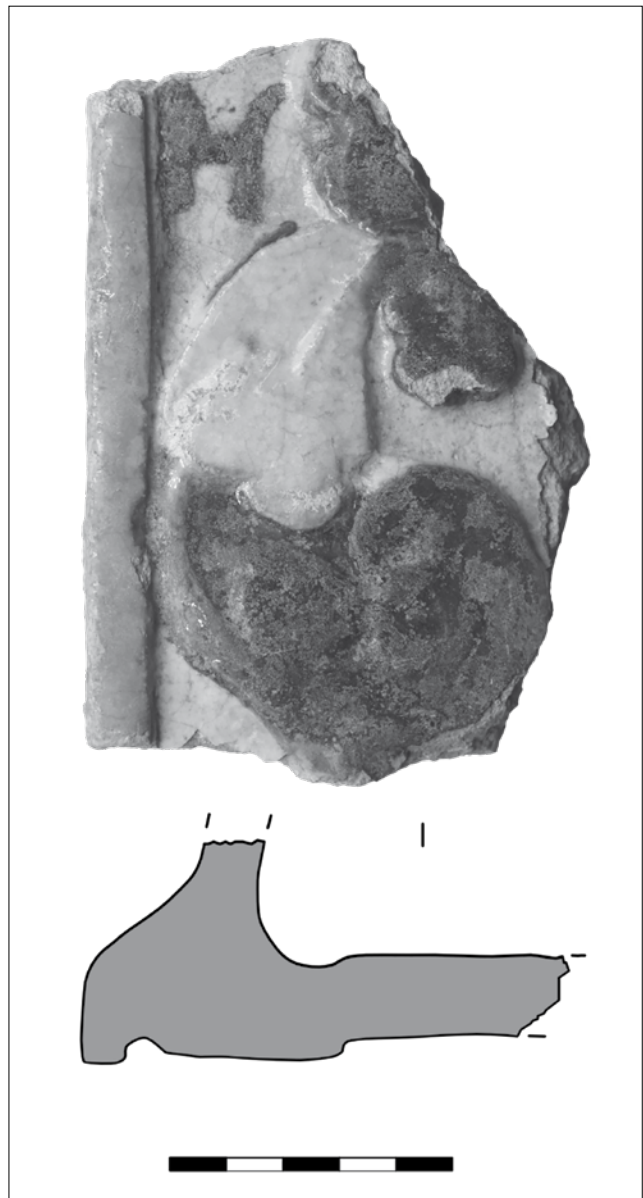

Рис. 1. Пічна кахля другої чверті XVII ст. з Глухова (ДІКЗ 966 КН/а-877)

укової розвідки Ю. А. Шишкіної та О. Б. Ляшко [13, с. 328]. І хоча ці вироби не входять до хронологічних меж нашого дослідження, слід відмітити якісний ілюстративний матеріал, поданий авторами, та зазначення у тексті назв заводів, на яких були виготовлені кахлі. Також ця інформація демонструє, що мода на пічні кахлі лишається в міському середовищі Глухова аж до початку XX ст.

Як бачимо, переважна більшість колекції пічних кахлів XVII–XVIII ст. з Глухова не була проаналізована на достатньому науковому рівні. Нижче ми спробуємо дати першу узагальнюючу характеристику колекції, розібратися з хронологією виробів та їх типологічною належністю.

Більшість колекції, незважаючи на воєнний стан і близькість Глухова до російського кордону, була оброблена

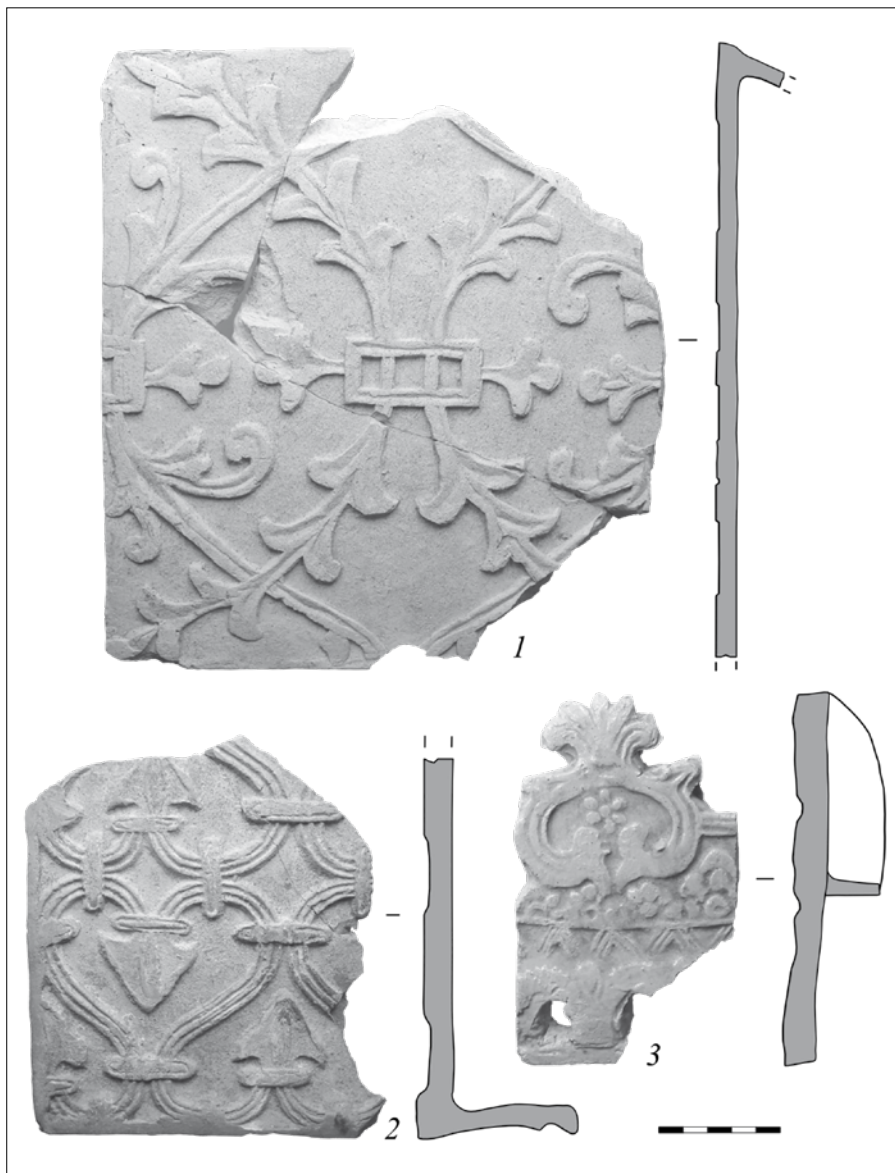

Рис. 2. Пічні кахлі другої половини XVII – початку XVIII ст. з Глухова:
1 – ДІКЗ 1088 КН/р.181; 2 – ДІКЗ 830КН/а-811; 3 – ДІКЗ 1131 КН/а-940

осінню 2025 р. До аналізу залучено 73 фрагментовані і цілі кахлі, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Глухів». Вироби були сфотографовані, здійснено графічну фіксацію профілів та обміри основних конструктивних частин, де це було можливо. До дослідницької бази також були враховані наступні характеристики: наявність чи відсутність поливи, її колір, склад, колір керамічного тіста, наявність видимих включень у тісті і слідів, залишених в процесі виготовлення та експлуатації. Усі вищеперераховані дані дозволяють зробити типологічно-хронологічний розподіл виробів, і в перспективі, у процесі накопичення матеріалу, отримати інформацію про виробництво і більш чітко виокремити привізні кахлі від продукції локальних осередків.

Найбільш ранньою кахлею в колекції був фрагмент

півної лицьової кахлі, знайдений у Глухові по провул. Поштовому, 2. Більша за середню товщина лицьової пластини та румпи (1,6 та 1,4 см відповідно) та власне конструкція румпи, що відступала під краю лицьової пластини, дозволяють віднести кахлю до другої чверті – середини XVII ст. (рис. 1). Кахля мала конструктивну рамку та була покрита глухою поліхромною поливою. На збереженому уламку зображена частина геральдичного щита у вигляді стилізованих пир'їн та літерою, ймовірно, латинського алфавіту «Н». Подібні кахлі зі схожим декором та конструкцією траплялися під час досліджень цитаделі Батурина [16, р. 326]. Відсутність більш детального контексту знахідки не дає можливості для ширших інтерпретацій. До періоду першої половини XVII ст. з певною долею ймовірності можна віднести фрагмент карнизної кахлі, виявлений за тією ж адресою (провул. Поштовий, 2). Збережений фрагмент містить зображення жовтого, загнутого до середини, пагона на білому фоні. Кахля частково перепалена. Наявність двох кахлів з «ранніми» морфологічними та декоративними ознаками може вказувати на існування забудови першої половини XVII ст. на ділянці, де зараз проходить провул. Поштовий.

Наступну хронологічну групу виробів утворюють кахлі другої половини XVII – початку XVIII ст. (рис. 2, 3, 4). Вони становлять більше половини колекції. Ці вироби вирізняються іншою будовою румпи, що не відступала від краю лицьової пластини. Частина з кахлів має декоративну рамку, деякі – безрамкові, з орнаментом, що переходить з одного виробу на інший. Переважна більшість виробів не покриті поливою, однак зустрічаються монохромні зелені, бірюзові, а також поліхромні кахлі. Близько 70 % виробів цього часу містить рослинний чи рослинно-геометричний декор. В орнаменті відчутно домінують композиції з «кринами» з трилісниками та пальметами всередині серцеподібних елементів (рис. 2.2, 5.4, 5.5). Рослинний декор також представлений композиціями з центральною багатопелюстковою квіткою (рис. 5.1) та з різноманітними вигнутими пагонами

з листками (рис. 2.1), перев'язами та без, що виступали як допоміжний елемент композиції, так і як основний. Геометричний орнамент на кахлях кінця XVII – початку XVIII ст. представлений невеликою кількістю виробів з простими композиціями у вигляді горизонтально та діагонально розташованих ліній (рис. 5.3), рельєфних імітацій штампу чи опуклих колонок (рис. 5.2). Більшість виробів з рослинним та рослинно-геометричним орнаментом знаходять близькі за декором аналогії з пічними кахлями Батурина [3, с. 30].

Найбільш цікавими кахлями цієї групи є сюжетні (рис. 3), що включають в себе вироби з зображенням особистого герба, двоголового орла, мотиву вершника на коні та «путті». Кахлі з геральдичним декором у вигляді двоголового орла є частою знахідкою на теренах міста (рис. 3.3, 3.4). Однак у другій половині XVII – на початку XVIII ст. ці вироби не є настільки чисельними. Зазвичай ми маємо справу з кахлями з декоративною рамкою, вкритими поліхромною олов'яною та зеленою свинцевою поливами. На одному з фрагментів видно лише лапи птаха (рис. 3.4), на іншому – частину голови з декоративною стилізованою короною на ній (рис. 3.3). Мотив вершника міститься лише на одній кахлі, представлений невеличким фрагментом (рис. 3.2). На ньому помітна морда, груди коня та сидячий на ньому вершник, що тримає поводдя. Кахля не вкрита поливою, а зображення є досить деталізованим. Кахля з, ймовірно, особистим гербом, представлена незначним фрагментом кутової частини (рис. 3.1). Виріб має декоративну рамку. Збережений уламок містить рельєфне зображення списа, нижче якого розташована, ймовірно, стрічка та восьмиконечна зірка/квітка. На жаль, фрагментованість виробу не дозволяє відтворити зображення та пов'язати його з конкретною історичною особистістю, що мешкала в Глухові.

Декоративний мотив «путті», що зображує голівку

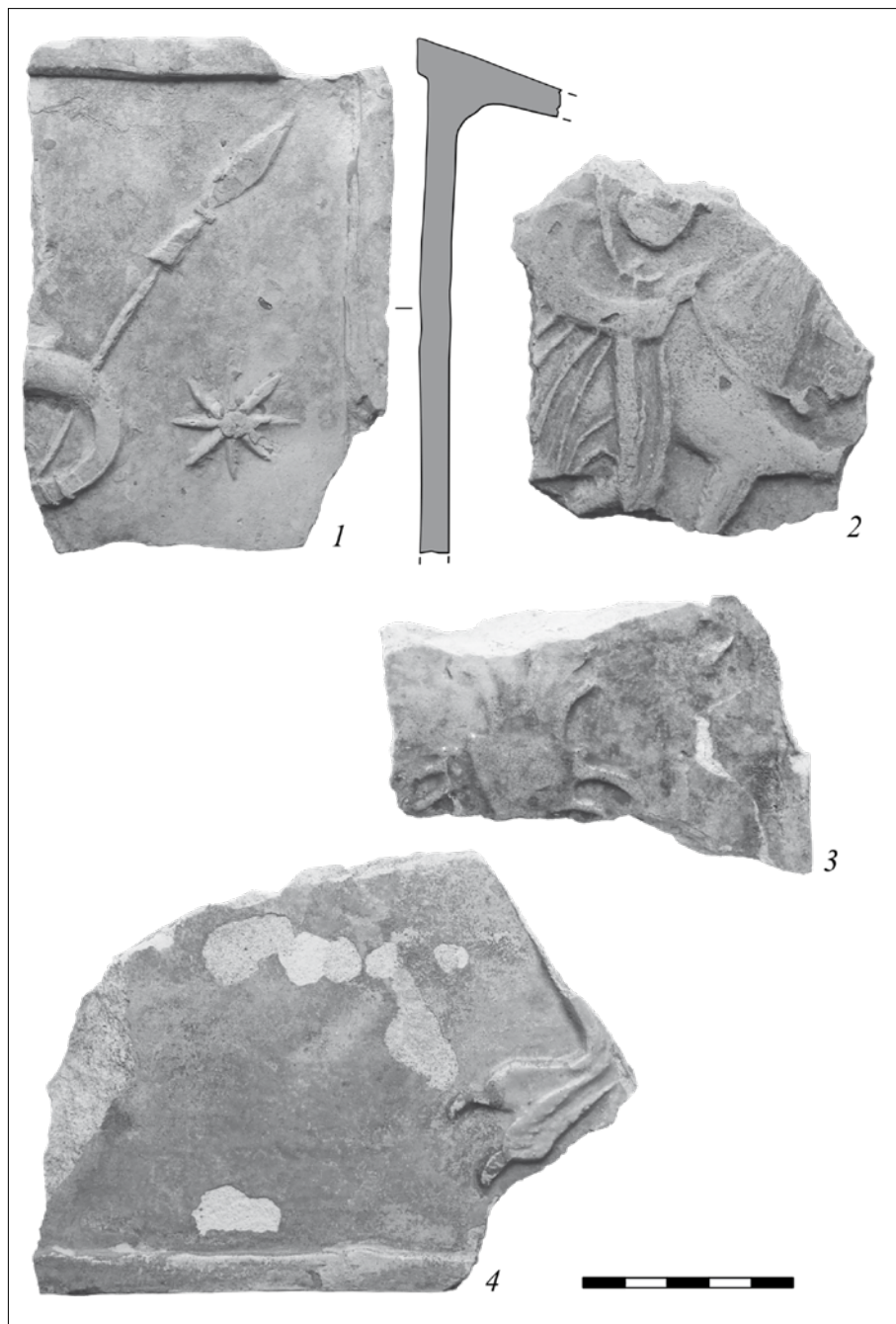

Рис. 3. Пічні кахлі з сюжетним орнаментом другої половини XVII – початку XVIII ст. з Глухова: 1 – ДІКЗ 724 КН/а-750; 2 – ДІКЗ 655 КН/а-636.2; 3 – б/н., знайдена по провул. Пожежному, 4 – ДІКЗ нд 1021

янгола, міститься в декорі двох фрагментованих виробів (рис. 4). Один з них, неполив'яний, містить рельєфну опуклу голівку янгола та фрагмент лівого крила. Обличчя янгола збите (рис. 4.1). Рельєф високий та деталізований. Фрагмент іншої кахлі більш якісний, виконаний з світлої глини та вкритий зеленою прозорою поливою. Обличчя янгола в обрамленні кучерів зображене у напівпрофіль; у нижній частині видно частину крил (рис. 4.2). На превеликий жаль, обидва

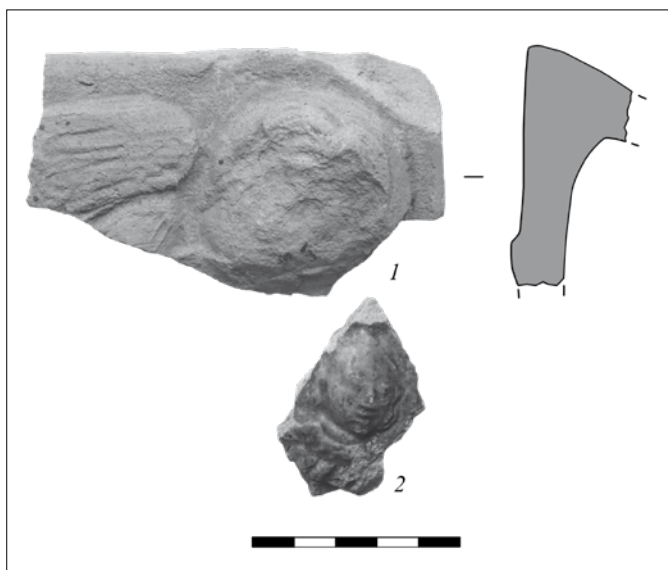

Рис. 4. Пічні кахлі з мотивом «путті» другої половини XVII – початку XVIII ст. з Глухова: 1 – ДІКЗ нд 1009, 2 – ДІКЗ нд 1011

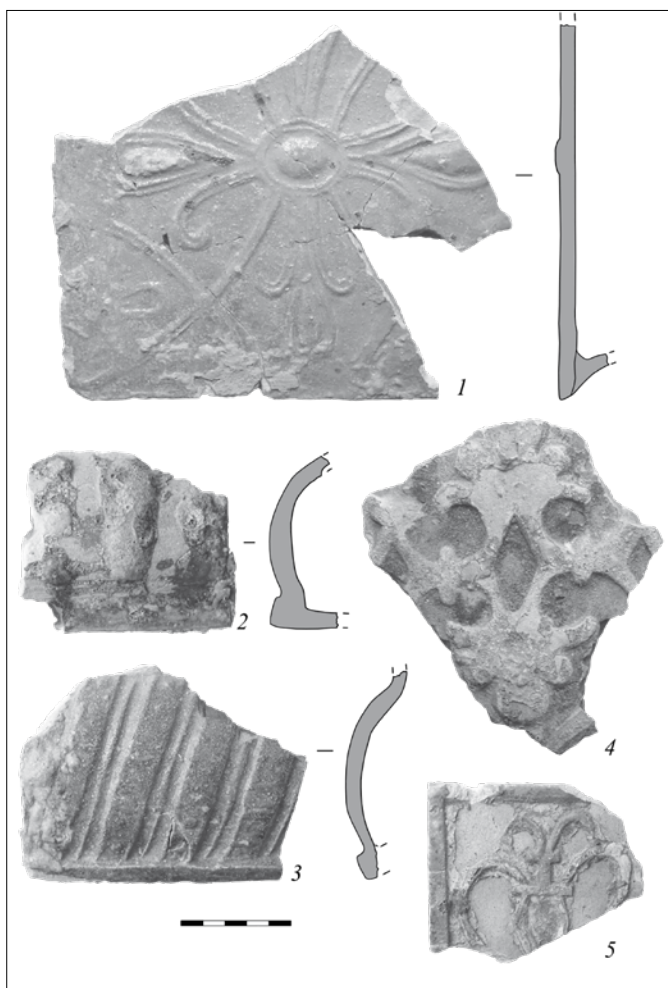

Рис. 5. Пічні кахлі другої половини XVII – початку XVIII ст. з Глухова: 1 – НЗГ нд 3428.1; 2 – НЗГ нд 3428.23; 3 – НЗГ нд 3428.26; 4 – НЗГ нд 3428.10; 5 – НЗГ нд 3428.16

фрагменти мають незначні розміри, що не дозволяє нам побачити цілісний декор. Єдине, що можна сказати, враховуючи розміри зображених «путі», що вони не виступали самостійним елементом декору, а були частиною більш складного сюжету. Подібні вироби траплялись при розкопках замиського палацу І. Мазепи на Гончарівці та Батуринської фортеці [3, фото 3, 18].

Варто відмітити, що більшість кахлів періоду другої половини XVII – початку XVIII ст. були знайдені у західній та північній частини Глухівської фортеці у межах сучасного провул. Пожежного. Саме тут знайдені кахлі з зображенням голівок янголів, кахля з мотивом «крини», вкрита олов'яною поливою зеленого кольору, що в процесі неправильного випалу отримала червоний колір, та дві поліхромні кахлі, одна з яких зображувала лапу орла, а інша містила геометрично-рослинний орнамент. Більшість виробів, знайдених на цій ділянці, були виготовлені зі світлих якісно відмучених глин, та знаходять ледь не прямі аналогії з кахлями з гетьманського будинку І. Мазепи на цитаделі Батурина. Ймовірно, поява цих кахлів на ділянці по провул. Пожежному пов'язана з перебудовою Успенського дівочого монастиря за часів гетьманування І. Мазепи [7, с. 134–135; 12, с. 64].

Другий цікавий комплекс був виявлений у ході будівельних робіт по вул. Терещенків навпроти сучасного магазину АТБ (рис. 5). Кахлі, знайдені там, вирізнялись високою якістю тіста та поліхромної поливи, а також містили сліди перебування в пожежі. Більшість прикрашені орнаментом «крини» з пальметкою всередині. Найближчі аналогії в декорі та керамічному тісті знаходимо у вище згаданому будинку І. Мазепи на Батуринській цитаделі. Ймовірно, цей комплекс, судячи з місця його виявлення, належав до якоїсь з будівель Михайлівської церкви, що також була збудована в часи гетьманування І. Мазепи [12, с. 65].

Наступну хронологічну групу утворюють кахлі першої половини XVIII ст. Вони репрезентують матеріальну культуру Глухова в статусі столиці Гетьманщини. Часто ці вироби в декорі повторюють зразки кінця XVII – початку XVIII ст., однак менше використовується декоративна рамка, дуже часто геральдичні сюжети поєднуються з рослинними. Також вони вирізняються морфологічно: часто можна спостерігати зменшення висоти румпи в рельєфних виробах (рис. 6.1). Ближче до середини XVIII ст. з'являються кахлі іншого морфологічного типу: товщі, зі скошеними бічними бортами, та румпою, що відступає від краю лицьової пластини. Печі нової конструкції, про яку, ймовірно, йшла мова в денних записках Я. Марковича [10, с. 398], не мали швів між кахлями; вироби встановлювались максимально близько один до одного, що утворювало гармонійний цілісний декор.

У першій половині XVIII ст. рельєфні кахлі були найбільш поширеними. Більшість з них не містить поливи на своїй поверхні. Продовжує домінувати рослинний декор з мотивом «крини» та пальметкою всередині (рис. 6.1). До вже знайомих сюжетів додаються нові, як, наприклад, букет у вазі (рис. 6.2, 6.4), оточений рельєфною фігурною рамкою. У фігурні рамки були заточені не лише вази з квітами. Часом в центрі композиції розміщувався опуклий медальйон (рис. 6.3). Для першої половини – середини XVIII ст. також характерні кахлі досить простого декору із заглибленою центральною частиною та опуклим овальним медальйоном по центру. У північно-західній частині Глухівської фортеці, на північ від вул. Київської, було знайдено п'ять кахлів з однаковим заглибленим декором (рис. 7). Три з них були карнизні (рис. 7.1), дві – лицьові (рис. 7.2, 7.3), чотири були вкриті поливою, одна – без. Цікавим є те, що екземпляри, в яких збереглася румпа, мали схожий тип вінця румпи та декілька прокреслених ліній у її верхній частині. Така схожість вказує на те, що вироби не просто походять з одного пічного набору, а й були виготовлені одним майстром. У першій половині XVIII ст. зростає кількість рельєфних пічних кахлів із зображенням двоголового орла (рис. 8), однак в цей період він частіше зображений зі скіпетром і державою у своїх лапах. Часто зображення орла не заповнює всю площину декору виробу, а є центральним елементом рослинної або рослинно-геометричної композиції. Можна також побачити орла в фігурній рамці, схожій на ті, що зображувались на виробах з рослинним декором, обабіч якої розміщені рослинні елементи [11, рис. 4]. Геральдичний сюжет з двоголовим орлом стійко асоціюється з геральдичною традицією Російської імперії. Така кількість пічних кахлів з цим декором у часи перебування Глухова в статусі столиці є закономірним явищем: Гетьманщина в цей час мала обмежену автономію, і козацька старшина, вико-

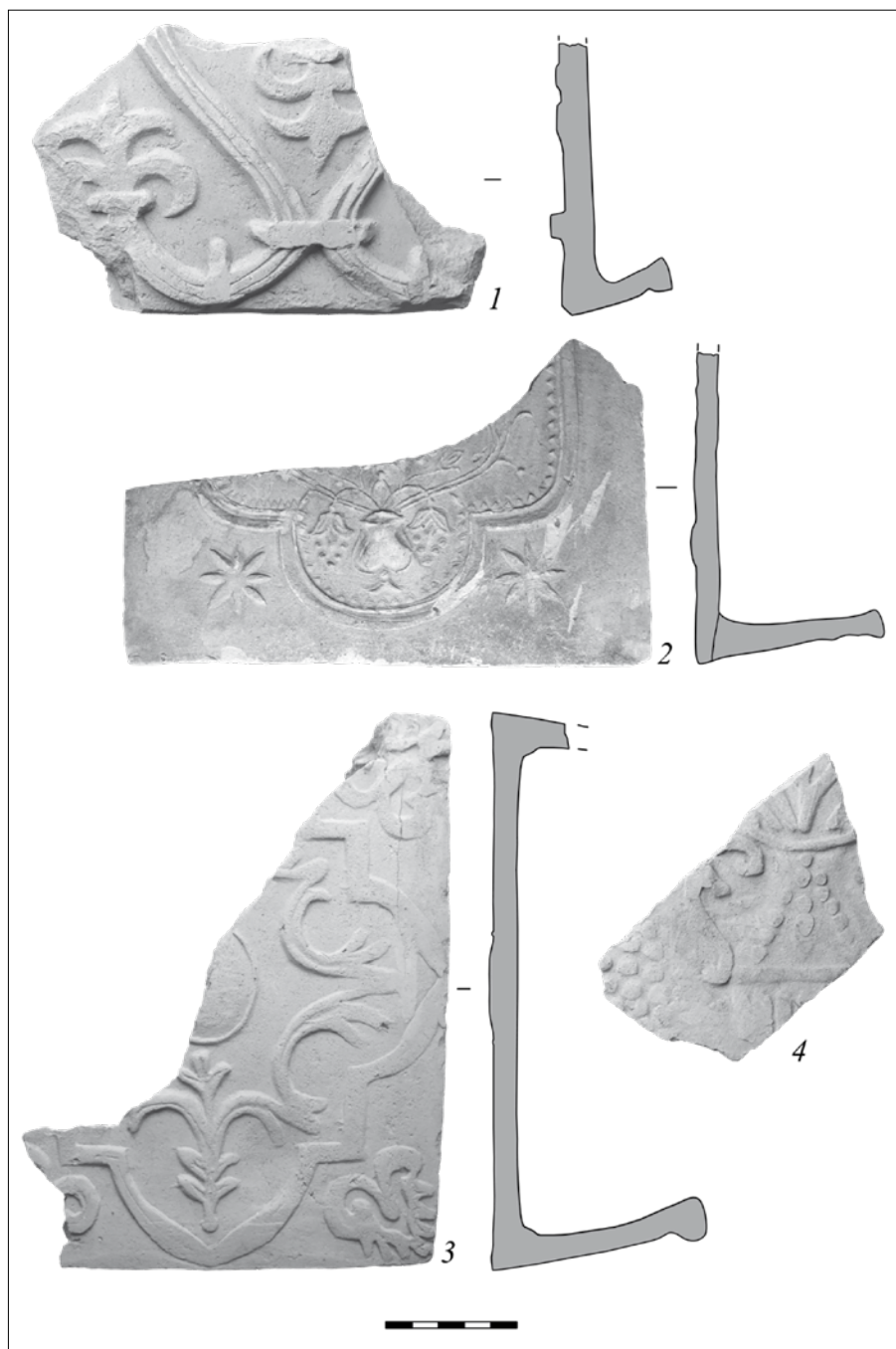

Рис. 6. Пічні рельєфні кахлі першої половини XVIII ст. з Глухова:
1 – ДІКЗ 829 КН/а-810; 2 – ДІКЗ 725 КН/а-706; 3 – ДІКЗ нд 1012; 4 – ДІКЗ нд 561

ристовуючи в декорі своїх печей кахлі з зображеннями елементів російської геральдики, намагалась продемонструвати лояльність до вищої влади.

Поруч з рельєфними кахлями з прямою румпою у першій половині XVIII ст. з'являються вироби зі скошеними бічними бортами та румпою, що відступає від краю лицьової пластини. Середи кахлів цього морфологічного типу на матеріалах з Глухова можна виділити вироби з рельєфним полив'яним та мальованим декором.

Рис. 7. Пічні рельєфні кахлі першої половини XVIII ст. з Глухова: 1 – ДІКЗ нд 1006; 2 – ДІКЗ нд 554; 3 – ДІКЗ нд 891

Перший різновид представлений одним фрагментом пічної кахлі, виявленим по провул. Поштовому, 2. Окрім характерної відступаючої румпи, кахля відрізнялась яскраво червоним керамічним тістом (рис. 9.1). Виріб містив рослинний декор у вигляді пагонів/листіків (?). Поверхня кахлі була вкрита глухою олов'яною поливою бірюзового кольору, а випуклий рельєфний декор прикрашений поливами жовтого та білого кольорів. Морфологічні та декоративні характеристики, а також аналогії, дозволяють припустити, що кахля була привізною, ймовірно, з інших регіонів Російської імперії [2, іл. 1: 2, 7]. Практика імпорту кахляних печей не була унікальною. Високий попит на пічні кахлі в цей час не завжди міг бути покритий продукцією місцевих осередків. У вже згаданих денних записках Я. Марковича у записі від 1734 р. знаходимо згадку про замовлення ним двох печей з Москви, за які він заплатив 50 рублів [10, с. 435]. Оскільки піч була елементом елітарної культури, імпорт її з російських регіонів був одним із способів для

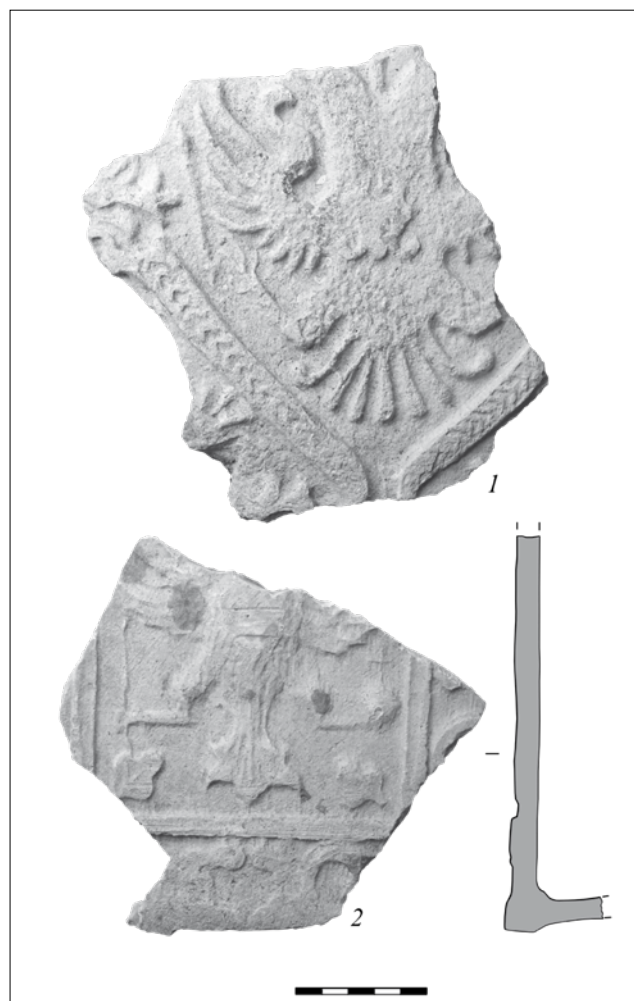

Рис. 8. Пічні рельєфні кахлі першої половини XVIII ст. з Глухова: 1 – б/н; 2 – ДІКЗ нд 1008

місцевої старшини долучитися до російської моди, яку вона активно намагалась переймати.

Другий декоративний різновид кахлів, що з'являються на українських землях з середини XVIII ст., представлений гладенькими виробами з мальованим декором (рис. 9.2–9.6). Орнамент наносився синіми (пізніше – різнокольоровими) олов'яними поливами по білому тлу. Більш ранні кахлі цього різновиду були виконані у біло-синій кольоровій палітрі, через що отримали назву «псевдоголландські», що підкреслювало їх схожість з популярними на той час в Європі голландськими стінними плитками (рис. 9.2, 9.3). У Глухові було виявлено декілька кахлів цього різновиду, серед яких одна пояскова (рис. 9.2), одна перемичка (рис. 9.3), карнизна і один фрагмент декоративної колонки. В основі декоративних композицій біло-синіх кахлів середини XVIII ст. – рослинний декор, а також із зображенням пейзажів. Більшість виробів, опрацьованих нами, була виявлена по провул. Ушинського у західній частині Глухівської фортеці. Майже ідентичні кахлі походять з маєтків К. Розумовського в Батурині, побудованих чи перебудова-

них в середині XVIII ст. [15, рис. 4], в Будинку митрополита в Києві [1, фото 1] та Полтаві [4, мал. 269].

До другої половини – кінця XVIII ст. можна віднести лише декілька екземплярів пічних кахлів з глухівської колекції: біло-синя прямокутна кахля з зображенням квітки та стилізованою стрічкою по периметру (рис. 9.4), одна поліхромна мальована кахля з вазою (рис. 9.5) та два фрагменти фігурних колонок (рис. 9.6). Перші дві були виявлені по вул. Благодатній, одна з колонок походила з розкопок по вул. Терещенків, 28а, інша була знайдена на провул. Поштовому, 2. Лише одна біло-синя кахля з цієї хронологічної групи (рис. 9.4) знаходить прямі аналогії з виробами, знайденими під час проведення реставраційних робіт у Будинку митрополита XVIII ст. у 2006 р. [1, фото. 7]. Для решти аналогії поки виявлені не були.

Як бачимо, незважаючи на скромні розміри колекції пічних кахлів з Національного заповідника «Глухів» та подеколи відсутність детального контексту їх виявлення, детальний аналіз дозволив конкретизувати хронологічну і типологічну належність виробів та встановити, що пічні кахлі були частиною елітарної культури Глухова ще з часів його осадження у другій чверті XVII ст. Така різноманітність типологічних та декоративних типів навіть на такій незначній вибірці дозволяє говорити про високу перспективність майбутніх археологічних досліджень Глухова. Водночас велика кількість писемних та картографічних джерел дозволить ще краще зрозуміти не лише соціальну топографію міста та економічні відносини, а зануритись у історію повсякденності.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамова І. В. Реконструкція печей XVIII ст. в Будинку митрополита Софії Київської. *Сіверщина в історії України*, (10), 2017. С. 37–42.
2. Данилов П. Г. Печные изразцы из Воскресенского раскопа на нижнем посаде города Тобольска. Манускрипт, том 18, выпуск 1, 2025. С. 217–220.
3. Виноградська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. *Пам'ятки України: історія та культура*, (3), 2008. С. 28–38.
4. Коваленко О. Гончарство Полтави XVIII ст. Опішне: Видавництво «Українське народознавство» Національного музею-

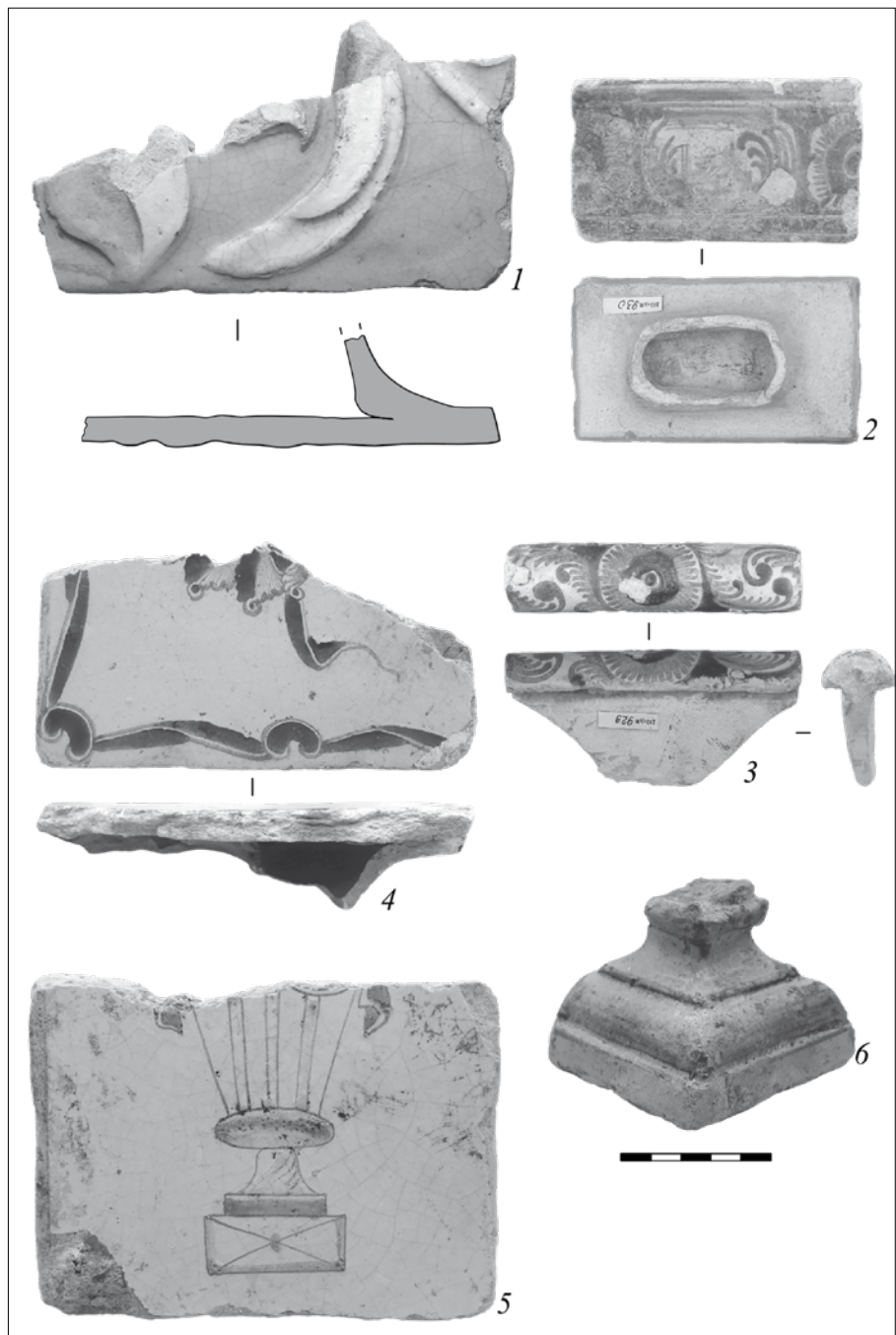

Рис. 9. Пічні мальовані кахлі середини XVIII – початку XIX ст. з Глухова: 1 – ДІКЗ 965 КН/а-876; 2 – ДІКЗ нд 930; 3 – ДІКЗ нд 929; 4 – ДІКЗ нд 993; 5 – ДІКЗ нд 994; 6 – ДІКЗ нд 2528

заповідника українського гончарства в Опішному. 2018. С. 291–321.

5. Коваленко Ю. О. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Глухів. В Крижицький, С. Д. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ : Дике поле, 2006. С. 203–211.

6. Коваленко Ю. О. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*, (10), 2017. С. 212–218.

7. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та раннього модерного часу (дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Чернівці, 2021. 289 с.

8. Коваленко Ю. О. Нові відкриття у Миколаївській церкві м. Глухова. *Сіверщина в історії України*, (8), 2015. С. 24–30.

9. Коваленко Ю. О. Старожитності доби українського козацтва

у фондах Національного заповідника «Глухів» (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років). *Ніжинська старовина*, (4), 2010. С. 112–120.

10. Маркович А. (упор.). Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва : въ типографии В. Готье. 1859.

11. Мірошниченко О. М. Скарб мідних монет XVIII ст. з Глухова. *Путівський краєзнавчий збірник*, (8), 2015. С. 163–170.

12. Павленко С. О. Доба І. Мазепи у житті Глухова. *Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України*. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. С. 64–66.

13. Шишкіна Ю. А., Ляшко, О. Б. Фондова колекція Музею археології Національного заповідника «Глухів». *Сіверщина в історії України*, (8), 2015. С. 327–330.

14. Юрченко С. Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України*, (8), 2015. С. 14–24.

15. Mezentsev, V.I., Sytyi, Yu. M., Kovalenko, Yu. O. (2017). Brief Report on the Archaeological Finds at Batutyn in 2016. *Сіверщина в історії України*, (10), pp. 42–46.

16. Myronenko, L. (2025). European and Local Features in the Decoration of Stove Tile of the 17th – beginning of the 18th Century from Baturyn, Ukraine. *Europa Postmediaevalis* 2024, (4), pp. 325–336.

Myronenko L. V., Liashko O. B. Stove tiles of the 17th – 18th centuries from the funds of the National Reserve “Hlukhiv”: general view of the collection

The article presents a comprehensive analysis of the collection of stove tiles from the 17th – 18th centuries in the funds of the National Reserve «Hlukhiv». During the research, 73 whole and fragmented products were processed, and morphological, technological, and typological analyses were carried out. By analyzing the stove tiles' constructive and decorative features, four chronological groups of products were distinguished. In each group, the features of the distribution of individual decorative plots and ornamental motifs were determined. Using available analogies, it was possible to trace the localization features of certain groups of tiles and connect them to specific structures. The results obtained clarify and expand our understanding of the material culture of the elite of the Hetmanate in the 17th – 18th centuries, their tastes and cultural orientations.

Key words: stove tiles, architectural and decorative ceramics, early modern ceramics, Hlukhiv, the Hetman's capital, 17th – 18th centuries.

REFERENCES

1. Abramova, I. V. (2017). Rekonstruktsiia pechei XVIII st. v Budynku mytropolity Sofii Kyivskoi [Reconstruction of furnaces of the XVIII century in the Metropolitan House of st. Sophia in Kyiv]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (10), pp. 37–42. [in Ukrainian].

2. Danilov, P. G. (2025). Pechnye izraztsy iz Voskresenskogo raskopa na nizhnem posade goroda Tobolska [Stove tiles from the Voskresensky excavation on the lower settlement of the city of Tobolsk]. *Manuskript*, vol. 18, iss. 1, pp. 217 – 220. [in Russian].

3. Vynohrodska, L., Sytyi, Yu. (2008). Baturynska kakhliia [Baturyn's stove tiles]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, (3), pp. 28–38. [in Ukrainian].

4. Kovalenko, O. (2018). *Honcharstvo Poltav XVIII st. [Pottery of Poltava XVIII century]*, pp. 291–321 Opishne : Vydavnytstvo «Ukrainske narodoznavstvo» Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva v Opishnomu. [in Ukrainian].

5. Kovalenko, Yu. O. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Hlukhiv [Archaeological excavations on the territory of the State historical and cultural preserve in the Hlukhiv city]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.*, pp. 203–211. [in Ukrainian].

6. Kovalenko, Yu. O. (2017). Hetmanski budynky Hlukhova [Hetman houses in Hlukhiv]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (10), pp. 212–218. [in Ukrainian].

7. Kovalenko, Yu. O. (2021). Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannoho modernoho chasu [Historical topography of Hlukhiv of the Middle Ages and early modern times] (Candidate's thesis). National University «Chernihiv Colehium». [in Ukrainian].

8. Kovalenko, Yu. O. (2015). Novi vidkryttia u Mykolaivskii tserkvi m. Hlukhova [New discoveries at St Nicholas Church of Hlukhiv]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (8), pp. 24–30. [in Ukrainian].

9. Kovalenko, Yu. O. (2010). Starozhytnosti doby ukrainskoho kozatstva u fondakh Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv» (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen Hlukhova ostannykh rokiv) [Artifacts belonging to the time of Ukrainian Cossacks in funds of National historical and cultural Reserve “Hlukhiv” (after materials of archaeological researches in Hlukhiv during last year)]. *Nizhynska starovyna*, (4), pp. 112–120. [in Ukrainian].

10. Markovich, A. (Comp.). (1859). *Dnevnyia zapiski malorosiiskogo podskarbiia generalnogo Iakova Markovicha* [Diary notes of the Little Russian general treasurer Yakov Markovich]. Moskva: vie tipografii V. Gote. [in Russian].

11. Miroshnychenko, O. M. (2015). Skarb midnykh monet XVIII st. z Hlukhova [The treasure of the 18th copper coins from Hlukhiv]. *Putyvskyi*

kraieznachnyi zbirnyk, (8), pp. 163–170. [in Ukrainian].

12. Pavlenko, S. O. (2006). Doba I. Mazepy u zhytti Hlukhova [I. Mazepa's time in the Hlukhiv life]. *Istoriiko-kulturni nadbannia Siversshchyny u konteksti istorii Ukrainy*, pp. 64–66. Hlukhiv : RVV HDPU. [in Ukrainian].

13. Shyshkina, Yu. A., Liashko, O. B. (2015). Fondova kolektsiia Muzeiu arkheolohii Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv» [Fund collection of the Museum of Archeology of «Hlukhiv» National Reserve]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (8), pp. 327–330. [in Ukrainian].

14. Yurchenko, S. B. (2015). Kilka dokumentiv pro dialnist Andriia Kvasova u Hlukhovi [A few documents are about activity of Andrii Kvasov in Hlukhiv]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (8), pp. 14–24. [in Ukrainian].

15. Mezentsev, V.I., Sytyi, Yu. M., Kovalenko, Yu. O. (2017). Brief report on the archaeological finds at Batutyn in 2016. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (10), pp. 42–46. [in English].

16. Myronenko, L. (2025). European and local features in the decoration of stove tile of the 17th – beginning of the 18th century from Baturyn, Ukraine. *Europa Postmediaevalis* 2024, (4), p. 325–336. [in English].

Стаття надійшла до редакції 02.07.2026 р.

Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 94(477):[72.04:7.017.4]

В. І. Мезенцев

ЗАХІДНА КОЛОРИСТИКА ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття на матеріалах розкопок залишків головної резиденції гетьмана Івана Мазепи на околиці Гончарівка м. Батурина Чернігівської обл. досліджує і графічно відтворює колірний декор екстер'єру та його зміни від зведення споруди перед 1700 р. до її розорення російським військом у 1708 р. Проводяться широкі порівняння із зовнішнім фарбуванням різних мурованих будівель України, Центральної і Західної Європи XVI–XVIII ст. на основі публікацій, інтернет-ресурсів та натурних обстежень і фото автора архітектурних пам'яток Польщі та Італії того часу. Обґрунтовується версія про запозичення І. Мазепою чи його зодчим первинної колірної композиції палацу Гончарівки від елітних споруд Польщі або інших країн Центральної Європи XVII ст. та адаптацію західного барокового дизайну екстер'єру гетьманської палати з урахунок прийомів оформлення цегляних будинків козацької держави на початку XVIII ст. Показано новаторське запровадження гетьманом модних способів орнаменталізації барокової архітектури Заходу до Батурина. Праця ілюстрована знімками автора археологічних знахідок пофарбованих і побілених декоративних деталей фасадів Мазеїної резиденції, малюнком її руїн 1744 р., гіпотетичними комп'ютерно-графічними реконструкціями колористики екстер'єру цієї споруди та світлинами пам'яток зодчества Європи раннього Нового часу з аналогічним забарвленням елевацій.

Ключові слова: Батурин, палац Гончарівки, І. Мазепа, колірний декор ранньомодерної архітектури, Україна, Центральна і Західна Європа.

Війна Росії проти України не зупинила вивчення історії та культури м. Батурина Чернігівської обл. У 1995–2021 рр. археологи та історики з Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка і Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та його відділу м. Торонто у Канаді щоліта проводили розкопки в Батурині. Через великомасштабну російську агресію в Україну польові дослідження цього

міста значно скоротились у 2022–2023 рр. Однак позами- нулого і минулого років співробітники Національного і-сторико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» з волонтерами провели охоронні археологічні досліджен- ня на околицях Батурина коштом КІУС [1].

Від 2001 р. проєкт історико-археологічного вивчен- ня Батурина козацької доби спонсорують КІУС та Дос- лідний інститут «Україніка» у Канаді [2]. Цей проєкт є у складі Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі КІУС (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Колишній директор КІУС, видатний історик Гетьман- щини проф. Зенон Когут заснував Батуринський про- ект 2001 р. і керував ним до 2014 р. [3]. Він лишається його авторитетним академічним дорадником. Голо- вою Батуринської археологічної експедиції є науко- вий співробітник Національного історико-культурно- го заповідника «Гетьманська столиця» археолог Юрій Ситий. У 2001–2013 рр. науковий працівник Торонт- ського відділу КІУС Володимир Мезенцев брав участь у розкопках Батурина та решток Мазепиної резиден- ції як співкерівник експедиції. Він є виконавчим ди- ректором Батуринського українсько-канадського ар- хеологічного проєкту КІУС.

У 2024–2025 рр. названі дослідники Батурина опу- бликували в Канаді та Україні буклет і статті про архі- тектуру і зовнішній пластичний декор зруйнованого палацу гетьмана Івана Мазепи на батуринській око- личі Гончарівці та порівняння їх з подібними споруд- ами Польщі та інших країн Заходу XVI–XVIII ст. [4]. Ця праця розгляне і проілюструє виявлене археолога- ми первинне поліхромне фарбування фасадів того па- лацу, покаже його рідкісне використання у зодчестві Гетьманщини за І. Мазепи та численні аналогії такого колірного оформлення серед ранньомодерних будівель Європи (рис. 4–21). Вона обґрунтує західне походжен- ня первісної колористики екстер'єру Мазепиною осід- ку, регіональні доповнення там орнаментатії і пізнішу зміну палітри, правдоподібно, згідно будівельно-ма- лярської практики козацької України. Компаративний аналіз проведено на базі переважно західних публіка- цій, інтернетних ресурсів, натурних обстежень і фото ранньомодерних архітектурних пам'яток під час до- слідницьких подорожей автора до Варшави і м. Крако- ва у Польщі та м. Флоренції в Італії у 2014 р. і 2015 р. та його детальних консультацій з реставраторами й і-сториками зодчества і мистецтва України та Речі Поспо- литої (рис. 10, 13–15, 21) [5].

У другій половині 1690-х рр. І. Мазепа заснував свою велику укріплену садибу на передмісті Батурина Гон- чарівка (рис. 1). За датуванням автора, між 1696 р. і 1700 р. гетьман там побудував і багато оздобив амбітний цегляний триповерховий палац, куди переніс свою головну резиденцію з ранішого осідку в цитаделі

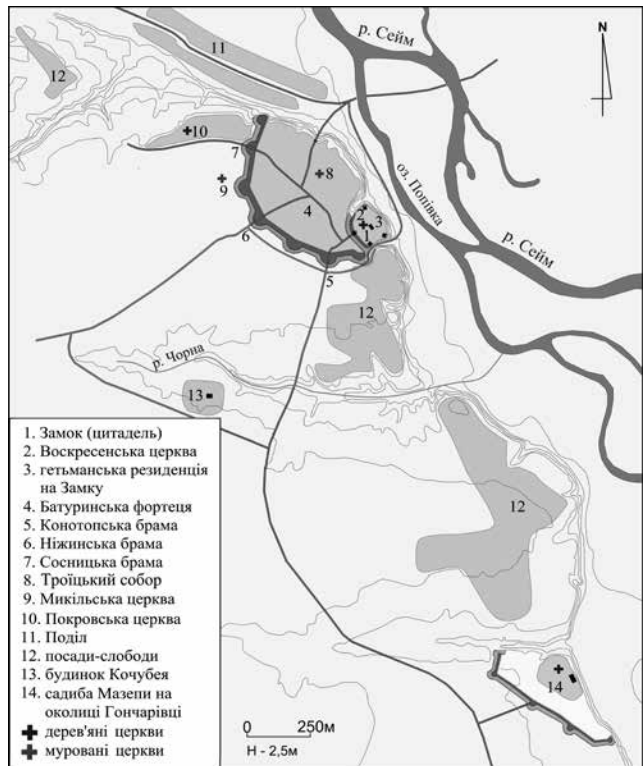

Рис. 1. План Батурина з околицями до розорення 1708 р. Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря, комп'ютерна графіка О. Бондаря 2017 р.

Батурина (рис. 2–10).

Російське військо під час зруйнування гетьманської столиці у 1708 р. захопило цей замиський маєток, по-грабувало й спалило Мазепин палац. Відтоді він сто- яв пустою, поступово розвалювався і розграбовува-вся. Протягом XVIII–XX ст. руїни палацу розбирали на цеглу для новобудов.

У 1995 р. та 2003–2013 рр. археологи розкопали за- лишки фундаментів і розвали стін палацу та встано- вили його план і розміри 20 x 14,5 м (рис. 2, 4–8). Для Центральної України часів І. Мазепи це була порівня- но велика житлова споруда [6].

2004 р. автор ознайомився з малюнком руїн його палацу в Батурині 1744 р., який зберігається у Наці- ональному музеї Стокгольму (рис. 3) [7]. На основі того схематизованого малюнку та матеріалів розкопок за- лишків гончарівського палацу він підготував гіпоте- тичні реконструкції екстер'єру будинку до зруйнування 1708 р. Їх виконав художник Батуринського археоло- гічного проєкту Сергій Дмитрієнко (Чернігів) технікою комп'ютерної графіки (рис. 9, 10). Там відтворено чіль- ний, торцевий, південний і поздовжній, східний фаса- ди палацу з їхнім декором.

За малюнком 1744 р. і реконструкціями автора, го- ловна Мазепина резиденція мала склепінчастий під- вал, три наземні поверхи з балочними перекриттями, мансарду, ймовірно, вальмовий дах із заломом та вер-

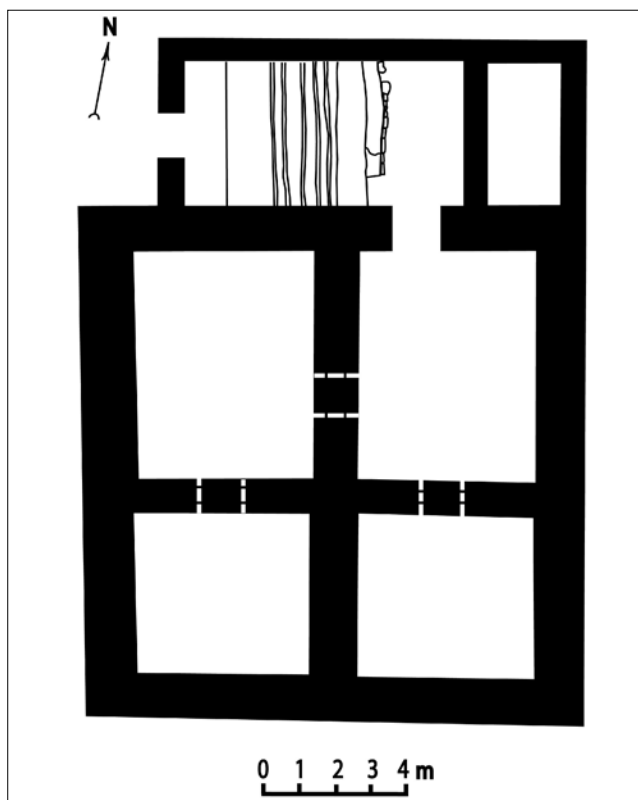

Рис. 2. План Мазепиного палацу на околиці Батурина Гончарівка за археологічними дослідженнями його фундаментів. Реконструкція Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2013 р.

тикальну об'ємно-просторову композицію. Висота наземних ярусів зменшувалась догори. Перший поверх значно підвищував цоколь.

Чоловий фасад увінчував високий трикутний бароковий фронтон, який фланкували кутові гостроверхі стовпчики. Наріжжя головної елевачії на кожному поверсі прикрашали тонкі цегляні напівколони з керамічними профільованими базами, п'єдесталами та різьбленими з вапняку капітелями коринфського ордеру. Капітелі символічно підтримували антаблементи з профільованими карнизами, які відділяли й завершували кожний поверх (рис. 3–7).

У центрі чільного фасаду був вхід, обрамований порталом з бароковим фігурним тимпаном, вірогідно, з рельєфним гербом І. Мазепи в середині. На другому й третьому ярусах тієї елевачії розміщувалось по три великих прямокутних вікна. Їх облямовували лиштви з трикутними й лучковими профільованими сандриками. Кожне підвіконня декоративно спиралось по боках на невисокі керамічні кронштейни.

Бічні стіни палацу були оздоблені простіше, тільки лиштвами й сандриками вікон та профільованими карнизами, без колон і фронтонів. На реконструкціях автора, згодом, зображено по чотири прямокутних вікна на кожному поверсі й мансарді поздовжньої елевачії (рис. 10). Таке зосередження орнаментальних деталей на головному фасаді типове для барокових палаців, вілл і костелів Заходу. Відмінно, ранньомодерним православним церквам і кам'яницям Центральної

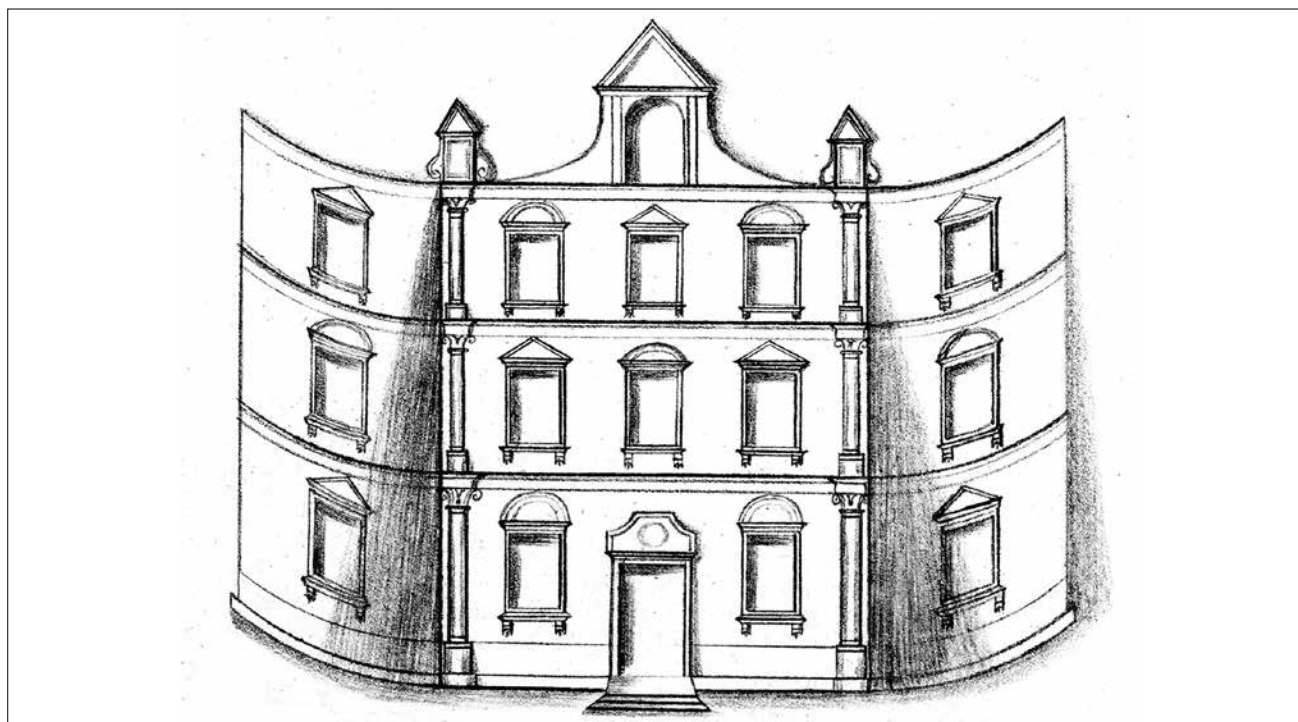

Рис. 3. Руїни палацу І. Мазепи на Гончарівці. Малюнок 1744 р. з колекції Фрідріха-Вільгельма фон Берггольца. Національний музей Стокгольму. Посилання 7

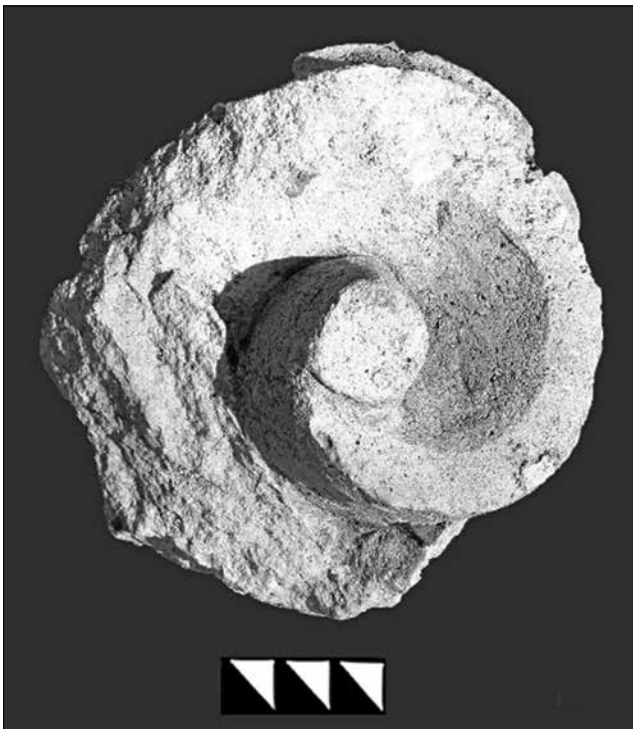

Рис. 4. Уламок вапнякової коринфської капітелі півколони з рельєфом волюти від декору головної елевації палацу Гончарівки. Там і на фрагментах керамічних орнаментальних фасадних деталей на рис. 5–7 є залишки червоно-рудоді вохристої фарби й пізнішої побілки вапном. Фото археологічних знахідок матеріалів палацу В. Мезенцева

України був притаманний зовнішній декор, однаковий з усіх боків споруд [8].

Архітектура і вбрання екстер'єру палацу Гончарівки більш детально розглянуті автором у буклетах та статтях 2024–2025 рр. [9]. Там їх порівняно з подібними мурованими бароковими магнатськими палацами Варшави, монастирськими будинками та житловими кам'яницями міщан чи шляхти м. Люблін в Польщі кінця XVII–XVIII ст. Показано типологічну відмінність дизайну і оформлення Мазепиної головної резиденції від відомих, здебільше одноповерхових, кам'яниць козацької старшини народної традиції. Обґрунтовано висновок, що гетьман побудував і прикрасив свій осідок у столиці козацької держави за взірцем відносно невеликих мурованих вежоподібних триповерхових барокових палаців, особняків чи вілл можновладців сусідньої Польщі або інших країн Центральної Європи XVII ст.

За визначенням авторитетного історика зодчества України кандидата архітектури Віктора Вечерського (Інститут культурної спадщини у Києві), яке поділяє автор статті, архітектура палацу Гончарівки належала до стилістики центральноєвропейського бароко [10]. Директор Науково-дослідного інституту історії архітектури і містобудування у Києві, архітектор-реставратор Сергій Юрченко вбачає у ній риси маньєристичного стилю Заходу першої половини XVII ст. [11]. Однак, за архео-

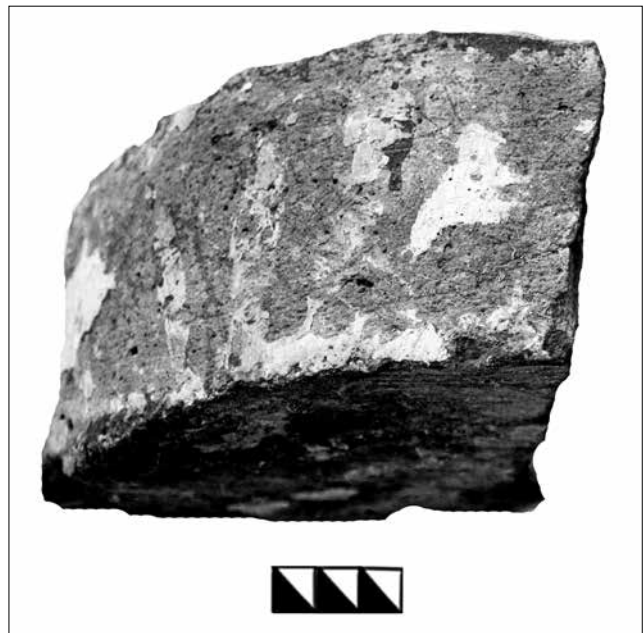

Рис. 5. Цегла у формі чверті кола від мурування фустів півколони. Усі знахідки з розкопок Батурина зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця»

логічними даними, західний зовнішній декор того палацу доповнили низками керамічних полив'яних різнобарвних дисків з рельєфами розеток уздовж фризів антаблементів (рис. 9, 10). Ці аплікації були нехарактерними для інших світських споруд України та барокового зодчества Європи. Очевидно, використання розеток у Батурині перейняли з орнаментативними деталями завершень фасадів і підбань цегляних церков, дзвіниць та трапезних монастирів Середньої Наддніпрянщини, переважно Києва XVII–XVIII ст. [12]. Ю. Ситий і автор статті гадають, що фасадні розетки, пічні кахлі та інші ошатні керамічні глазуровані оздобы гончарівської вілли виготовили найкращі київські кахлярі на Мазепині замовлення [13].

За писемними повідомленнями, у цій головній ставці І. Мазепи знаходились особисті покої гетьмана, його дружини Ганни (†1702 р.), державна/військова й приватна гетьманська скарбниця, генеральна канцелярія, архів, бібліотека і зал для прийомів та бенкетів [14].

У 2009–2012 рр. в ході розкопок решток палацу Гончарівки знайшли значну кількість уламків цеглин у формі половини й чверті кола від мурування фустів півколони, їхніх керамічних баз, різьблених вапнякових коринфських капітелей, профільованих керамічних карнизів, підвіконь, кронштейнів та інших рельєфних декоративних деталей елевацій. На їхніх лицьових сторонах часто збереглися залишки яскравої червоно-рудоді вохристої фарби (рис. 4–7). 2010 р. біля котловану палацу також виявили велику фракцію подібної червоно-рудоді вохри, можливо, з навколишнього будівельного майданчика (рис. 8). Цю дешеву природ-

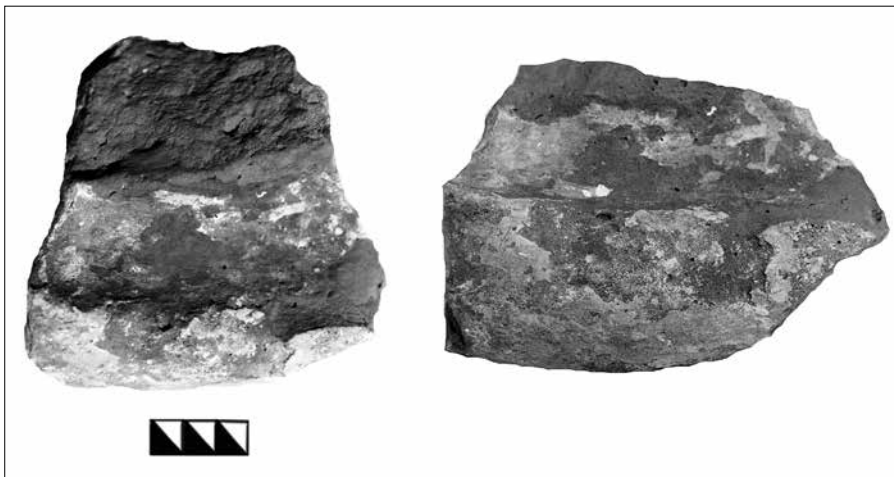

Рис. 6. Уламок керамічної профільованої бази півколони (вигляд зверху і з торця)

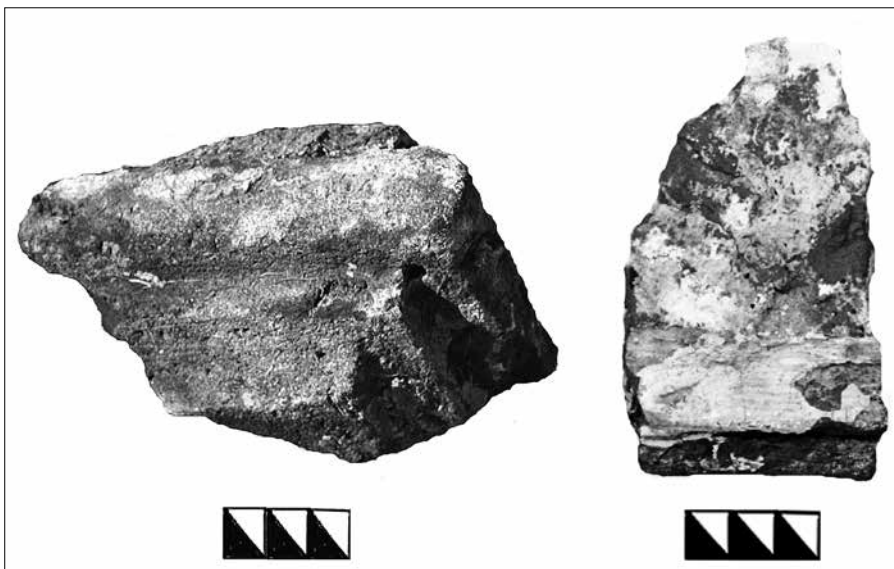

Рис. 7. Фрагменти керамічних профільованих карнизів чи інших виступаючих пластичних фасадних деталей

ну мінеральну фарбу виготовляли з оксиду заліза у суміші з глиною, перепаленою до червоного кольору. Її здавна вживали в Україні та інших країнах Європи. На багатьох керамічних деталях палацу рештки червоної вохри перекриті шаром вапна.

Ще 2013 р., аналізуючи ці археологічні знахідки, автор статті писав, що після зведення гончарівського палацу перед 1700 р. його цегляні півколони разом з керамічними базами й кам'яними капітелями чільної елевації та інші виступаючі фасадні прикраси пофарбували у соковитий червоно-рудий колір. Вони виразно виділялись на площинах стін, які, очевидно, із самого початку були потиньковані й побілені. До спалення палацу в 1708 р. його червоні ордерні елементи та інші рельєфні деталі фасадів забілили крейдою. Це могли зробити під час ремонту будинку приблизно через п'ять років

після спорудження, десь у перші роки XVIII ст. [15].

На основі малюнку руїн Мазепиного палацу в Батурині 1744 р. та вищезгаданих археологічних знахідок С. Юрченко і автор статті підготували й опублікували 2013 р. гіпотетичну кольорову комп'ютерно-графічну реконструкцію його наріжної півколони з коринфською капітеллю, базою і п'єдесталом, забарвлених червоним, та побіленим фасадом (рис. 9). Там зображено фрагмент антаблементу палацу, фриз якого оздоблено керамічними полив'яними поліхромними розетками та прямокутною плитою з шляхетським гербом І. Мазепи «Курч». Цей архітектор-реставратор припускає, що профільовані карниз, архітрав та основа цоколю споруди також первинно були виділені червоною фарбою [16].

Польські історики архітектури і консерватори/реставратори будівель Речі Посполитої, котрі оцінили реконструкцію автора вілли Гончарівки, вважають, що усі пластичні рельєфні орнаментальні деталі її елевації були акцентовані червоним кольором, а площини стін – побілені за аналогіями ранньомодерних західних споруд з подібною зовнішньою колористикою (наприклад, рис. 9, 10, 13–21) [17]. На користь цього є знахідки серед решток

палацу кількох уламків керамічних малих півколон, профільованих карнизів чи підвіконь та кронштейнів. На їхніх знімках помітні залишки червоно-рудой вохристої фарби, частково замазані пізнішим шаром вапна на лицьових сторонах (рис. 7).

2026 року, на підставі тих археологічних даних, малюнку руїн Мазепиної резиденції 1744 р. і паралелей європейського зодчества, які наведемо нижче, автор статті та С. Дмитрієнко технікою комп'ютерної графіки підготували гіпотетичну кольорову реконструкцію її головної, торцевої, та поздовжньої елевацій до 1700 р. (рис. 3, 10). Там, на чільному фасаді, відтворено первісний червоно-рудий вохристий колір кутових півколон, їхніх баз і капітелей, де сліди такої фарби достовірно виявили в натурі. Здогадно, за західними аналогіями, також забарвлено червоним карнизи

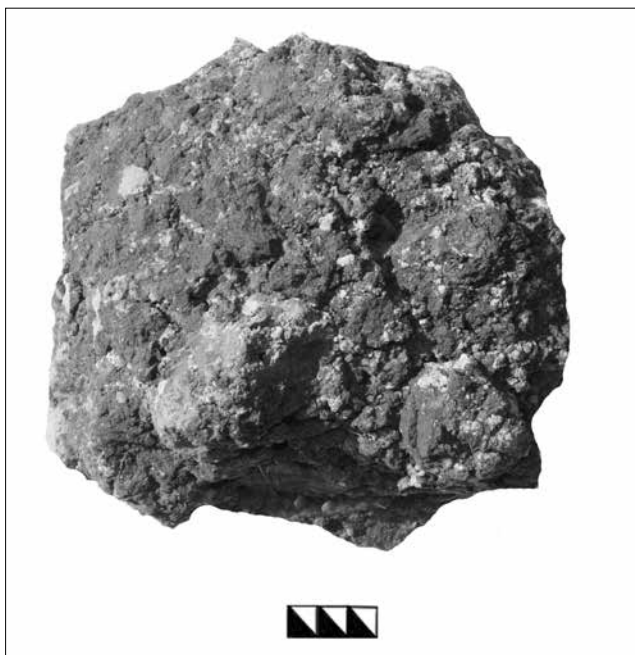

Рис. 8. Велика фракція червоно-руді вохри, знайдена біля котловану палацу 2010 р.

та архітрави на кожному поверсі, лиштви й сандрики вікон, підвіконня з бічними кронштейнами і підшо- ва цоколю на решті білих стін. Так само гіпотетично вкриті червоним кольором виступаючі деталі фронто- ну, його наріжних стовпчиків і порталу входу з тим- паном на чоловій елевації та трикутні завершення ві- кон мансарди на поздовжній.

На думку С. Юрченка, сполучення червоних і білих кольорів різних відтінків у опорядженні мурованих мо- настирських й світських споруд Гетьманщини успадко- вано від декору пізньоготичної та маньєристичної архі- тектури України й Заходу [18]. Наприклад, реставровані цегляні келії та покої ігумена XVI–XVII ст. у Спасо-Пре- ображенському монастирі м. Новгорода-Сіверського Чер- нігівської обл. мають червоно-рожевий фриз на завер- шенні побілених фасадів. Північні келії другої половини XVII ст. Єлецького монастиря у Чернігові реконструйо- вано з пофарбованими червоно-вохристом кольором дерев'яними рамами арок вікон та профільованим карнизом і архітравом, які вінчають побілену цегляну стіну (рис. 11) [19]. На потинькованій і побіленій баро- ковій житловій кам'яниці, зведеної священником Сте- фаном Сичевським наприкінці XVII ст. на Подолі у Києві, де тепер розміщено Музей гетьманства, червоно-терако- товою фарбою вкриті профільовані лиштви вікон, три- кутні сандрики та облямівки фігурних ніш (рис. 12) [20].

Проте нам невідоме фарбування червоним будь-яких деталей на екстер'єрах мешкальних, службових і госпо- дарських кам'яниць, скарбниць і канцелярій гетьманів, полковників та інших козацьких старшин, а також коле- гій, церков, дзвіниць і трапезних Гетьманщини. Черво-

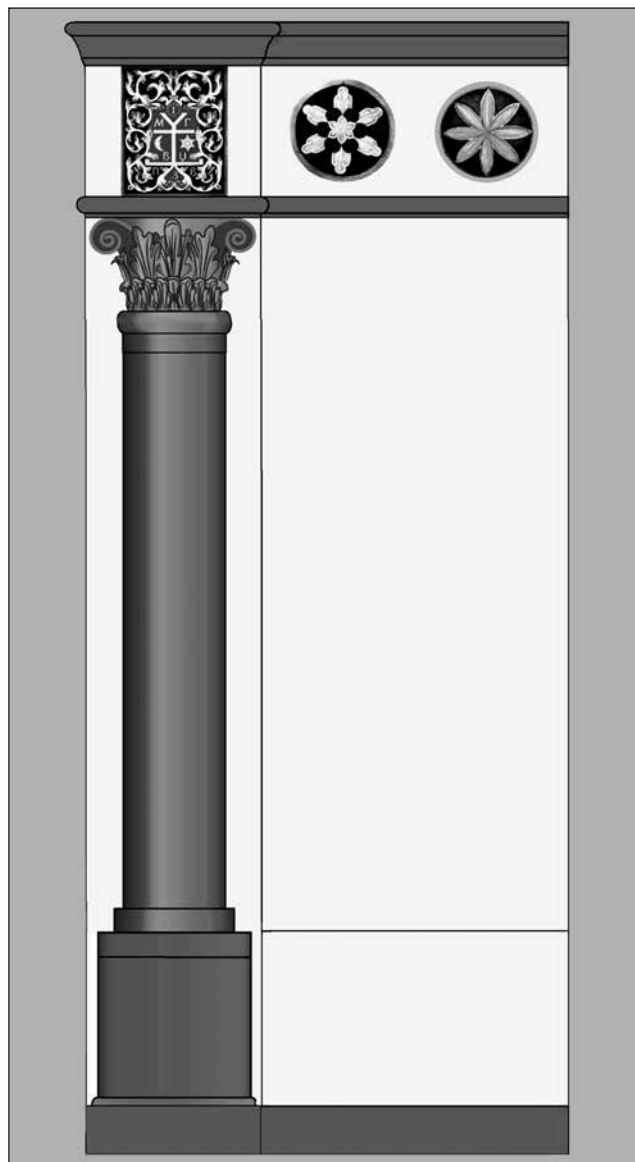

Рис. 9. Наріжна півколона з коринфською капітеллю, базою і п'єдесталом, профільований карниз, архітрав та підшо- ва цоколю, пофарбовані первинно у червоно-рудий колір, на побіленій площині чільної елевації палацу перед 1700 р. Фриз антаблемента, прикрашений керамічними полив'яними розетками й вставкою з гербом І. Мазепи. Гіпотетична реконструкція С. Юрченка і В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2013 р.

но-білої зовнішньої колористики не згадують дослідники біля пів сотні переважно сакральних будівель, новозведе- них чи відновлених коштом неперевершеного мецената й фундатора храмів України І. Мазепи [21].

За С. Юрченком, на початку XVIII ст. у козацькій державі стало прийнятим цілковито білити назовні усі цегляні споруди [22]. Зразками такої суцільної моно- хромної побілки елевацій є дзвіниця з церквою св. Іва- на Предтечі 1702 р. Чернігівського колегіуму, фундована І. Мазепою, та митрополича палата 1730 р. на подвір'ї Софійського собору в Києві.

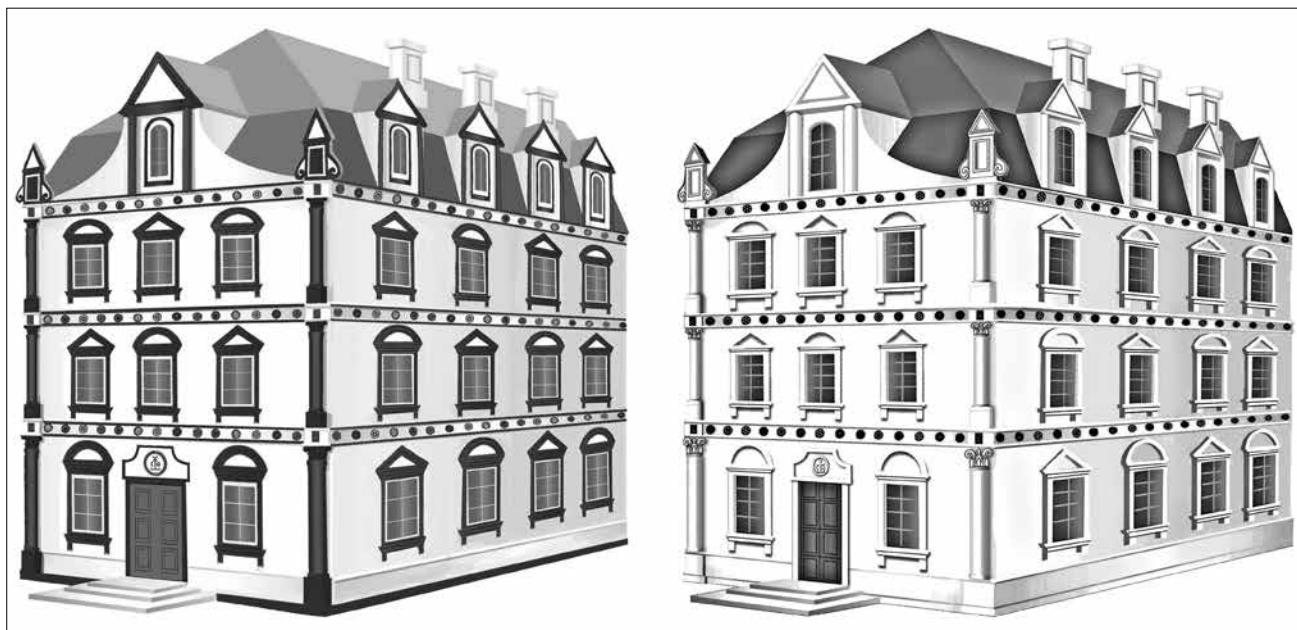

Рис. 10. Палац І. Мазепи на Гончарівці з первісним фарбуванням червоною вохрою усіх виступаючих декоративних деталей та побілкою решти фасадів після його побудови до 1700 р. (зліва). Екстер'єр після суцільної побілки до зруйнування палацу 1708 р. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2026 р.

Тож, можна гадати, що у перші роки XVIII ст. червоні рельєфні фасадні деталі палацу Гончарівки вкрили шаром вапна й зробили його стіни повністю побіленими за тодішньою будівельно-малювальною практикою Центральної України. У такому вигляді головна Мазепова резиденція дійшла до розгрому Батурина 1708 р. За її гіпотетичною реконструкцією автора статті, перед тим роком побілений екстер'єр оживляли тільки ряди керамічних майолікових барвистих розеток та плити з гербом І. Мазепи на фризах антаблементів (рис. 10).

Це показує, що комбінація червоного і білого кольорів не була поширена або дотепер маловідома у зовнішньому декорі будівель Гетьманщини за І. Мазепи. Суттєво, що там не зустрічається фарбування червоним фустів, баз, п'єдесталів і капітелей колон чи пілястр, окрім вілли Гончарівки (наприклад, рис. 11, 12). Тож, надійно встановлене археологами первісне забарвлення червоним її ордерних елементів було унікальним серед відомих пам'яток архітектури Центральної України XVII–XVIII ст.

За версією автора, гетьман-замовник, зодчий чи декоратори його головного осідку в Батурині перенесли туди червоно-білу фасадну колористику в комплексі з архітектурою і вбранням барокових палаців та вілл Польщі чи інших країн Європи XVII ст. [23]. Як покажемо далі, прийом фарбування назовні світських і релігійних споруд подібними кольорами був там популярним за раннього Нового часу (наприклад, рис. 13–21).

Так, під час архітектурних обстежень і реставрацій пізньоготичних католицьких костелів XVII ст. на Львівщині й Тернопільщині, тоді у складі Польського королівства, С. Юрченко виявив там первинне забарвлення червоним

ребер склепінь та побілкою решти перекрить і стін інтер'єрів. Він також відкрив залишки темно-червоної фарби під шаром пізнішого тинькування на фронтоні ренесансно-маньєристичної православної монастирської церкви св. Іоанна Милостивого 1637 р. в с. Малі Загайці Кременецького р-ну на Тернопіллі [24].

У Львові, на північній стороні площі Ринок, на передніх елевациях житлових кам'яниць XVI–XVIII ст. № 27, 38 і 43 відтворили вохристо-червоні й рожеві кольори пілястр, карнизів, лиштв і сандриків вікон та порталів входів й світлі площини різних тонів [25]. Італійські, німецькі, французькі та польські архітектори й митці брали участь у створенні ранньомодерних цивільних, культових і фортифікаційних споруд Західної України [26].

У XVI ст. італійські маестро перебудували й оформили середньовічний замок польських королів на Вавелі, у м. Кракові, за стилем пізнього Відродження [27]. Дослідження фасадів вежових королівських покоїв замку встановили, що їх тоді розписали яскравими червоною, зеленою та іншими барвами. Фусти колон аркади на замковому подвір'ї пофарбували червоним, а їхні капітелі позолотили [28].

Костел св. Івана Хрестителя та Івана Євангеліста XII ст. конвенту сестер-презенток у Кракові модифікували у бароковому дусі в середині XVII ст. та 1715–1723 рр. 2015 р. там реставрували колористику стін того стилю (рис. 13) [29]. Площини елеваций костелу потинькували й побілили. Чільний, торцевий, фасад з входом у центрі членують червоно-вохристі пілястри з коринфськими капітелями, профільовані карниз та архітрав. Арочні ніші мають обрамлення й лучкові санд-

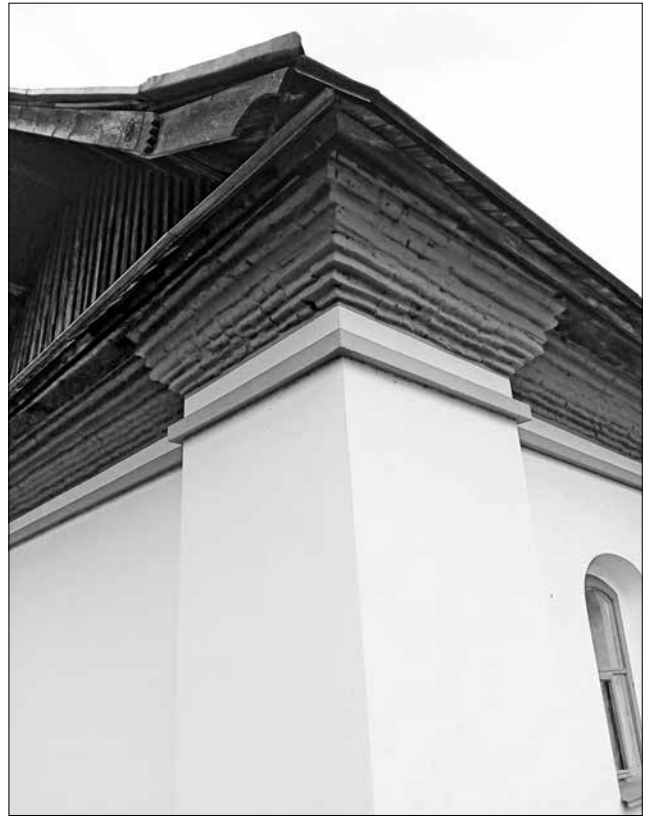

Рис. 11. Реставровані потиньковані й побілені цегляні Північні келії другої половини XVII ст. Єлецького монастиря у Чернігові з профільованим карнизом та архітравом, пофарбованими червоно-вохристим кольором. Знімки С. Дмитрієнка 2025 р.

рики того ж соковитого кольору. Головну елевацію увінчує великий бароковий трикутний фронтон з іконою св. Діви Марії посередині та стовпчиками по боках. Останні, пілястри на п'єдесталах з іонічними капітелями, які фланкують ікону, профільовані карнизи на завершенні фронтона також вкриті червоною вохрою. Вертикальні дизайни, барокові ордерні елементи та інші пластичні орнаментальні деталі, пофарбовані червоним, з побілкою решти чоловічих фасадів цієї базиліки і реконструкції Мазешиного палацу на Гончарівці є подібні (порівняй рис. 10, 13).

У Варшаві аналогічну червоно-світлу палітру елевацій первісно мали барокові костел св. Йосипа 1664 р. кляштору сестер-візитанток та магнатські палаци Сандомирських-Брюля 1696 р. і Браницьких 1740 р. Останній спорудили за стилем рококо на манер тогочасних палаців Франції [30].

На площі Ринок Старого Міста польської столиці реконструювали зруйновані під час Другої світової війни ранньомодерні житлові кам'яниці. Серед них є баштоподібний будинок з фронтальним фасадом, пофарбованим жовтим з червоними наріжним рустуванням, карнизами, лиштвами й сандриками вікон (рис. 14) [31].

Аналогічну поліхромію екстер'єру виявили у розкішній літній резиденції польського короля Яна III Собеського 1696 р. на варшавському передмісті Вілянові. Її створи-

ли італійські зодчі, скульптори й малярі у дусі римського бароко [32]. Але первинне червоно-вохристе фарбування там відновили тільки частково, зокрема, на порталах бічних входів тої вілли (рис. 15).

До 1700 р. у м. Ридзині Великопольського воєводства італійські архітектори побудували барокову чотириповерхову резиденцію польського короля Станіслава Лещинського, союзника шведського короля Карла XII та І. Мазеши. Ці маестро забарвили її елевації червоним і світлим на зразок тогочасного зовнішнього вигляду палацу Вілянова [33]. Однак під час реновацій трьох названих ставок польських королів їхню ранньомодерну колірну композицію повністю не відтворили.

На зовнішньому опорядженні палаців та костелів Польщі за стилями пізнього бароко й рококо XVIII ст. застосовували також альтернативний розподіл розглядуваних кольорів [34]. Прикладом є побілені пілястри, лиштви вікон і портал на червоних площинах фасадів палацу магнатів Чапських 1686 р. у Варшаві. Після руйнації 1939 р. його реконструювали відповідно до модифікації у дусі рококо 1765 р. з такою альтернативною колористикою [35].

Історики зодчества та реставратори споруд Польщі визнають, що червоно-світла колірна гама екстер'єрів палаців, замків і костелів поширилась туди разом з впливами архітектури Західної Європи. Її перенесли до Речі Посполитої численні запрошені італійські, французькі,

Рис. 12. Потинькована і побілена кам'яниця Сичевських кінця XVII ст. на Подолі, у Києві, де червоно-теракотовою фарбою вкриті профільовані лиштва вікон, трикутні сандрики та облямівки фігурних ніш. Там міститься Музей гетьманства. Світлина К. Полякова 2025 р.

голландські, німецькі, австрійські та швейцарські зодчі й декоратори [36]. У плануванні, архітектурі та оздобленні палаців знаті польсько-литовської держави, як і багатьох країн Європи, простежують наслідування за-

міських вілл Північної Італії за стилями пізнього Відродження і палладіанства, а також маньєристичних і барокових палаців Франції, особливо знаменитих вишуканих маєтків короля Людовика XIV [37].

На основі західних публікацій та інтернетних ресурсів автор зробив наступні спостереження. У світлі наявних даних, червоно-світле фарбування екстер'єрів відоме на значній кількості мурованих королівських та магнатських палаців, замків і монастирських храмів Польщі XVI–XVIII ст. (наприклад, рис. 13–16). Набагато менше його зустрічаємо серед світських й сакральних споруд Литви, Білорусі та Латвії (південної Лівонії) XVII–XVIII ст., лише як поодинокі зразки в Інтернеті. Найбільш розповсюдженою червоно-світла колористика була у зовнішньому декорі різних будинків Сілезії, Чехії та південної й центрально-східної Німеччини того часу. Далі покажемо приклади ранньомодерних архітектурних пам'яток цих країн і співставимо відтворене там забарвлення елеваций з реконструкцією палацу Гончарівки (рис. 10, 16–18).

В Сілезії за влади Габсбурзької імперії екстер'єри палаців, замків, костелів, каплиць, ратуш та інших мурованих споруд часто тинькували, білили, а рельєфні орнаментальні деталі вкривали червоною вохрою різних відтінків. У XVII–XVIII ст. така контрастна поліхромія фасадів домінувала там, як і в зодчестві сусідніх Моравії, Богемії, південної Німеччини, Саксонії, Лужиці та Австрії [38].

З рубежу цих століть у м. Вроцлаві існує великий мурований триповерховий бароковий будинок з мансардою, де з початку розміщались кляштор і шпиталь Ордена лицарів хреста з червоною зіркою. Після приєднання Сілезії (Шльонськ) до Польщі, з 1947 р. цю архітектурну пам'ятку займає Національний інститут ім. Оссолінських. Реконструкція того року відновила первісне покриття густою червоною вохрою її рельєфних орнаментальних деталей на побілених площинах елеваций (рис. 16) [39]. Типові барокова архітектура, пластичний декор та червоно-біле фарбування ризаліту з фронтоном і торців крил цієї споруди Вроцлава схожі до розв'язання та оформлення чільного фасаду гончарівської вілли (порівняй рис. 10, 16).

1703 року на вул. єпископа Нанкера, 4 того міста звели цегляну палату цісарської адміністрації, яку тепер займає Вроцлавський університет. Цю триповерхову з мансардою барокову будівлю реставрували також з первинною аналогічною палітрою екстер'єру [40].

У чеських землях – Богемії, Моравії та Чеській Сілезії – знаходимо багато барокових мурованих палаців, замків, костелів, католицьких і православних каплиць, кляшторів,

Рис. 13. Головний фасад костелу св. Івана Хрестителя та Івана Євангеліста у м. Кракові, в Польщі, де реставровано барокову червоно-білу палітру. Це і фото споруд Варшави В. Мезенцева 2014–2015 рр.

ратуш та деякі міські брами, де відтворено оригінальне фарбування різними тонами червоного пілястр, колон, антаблементів, лиштв і сандриків вікон, порталів та фронтонів на білих чи ясно-жовтих стінах. Така колористика була виразною рисою архітектури чеського бароко.

Наприклад, її мають: споруджений французьким зодчим Тройський палац 1691 р. під Прагою; замок у м. Опочні, в Богемії (барокова перебудова італійського архітектора 1690-х рр.); резиденція пражського єпископа 1694 р. у м. Літомержіце, в Устецькому краю; палац 1734 р. у м. Куніні, в Моравсько-Сілезькому краю; ратуша 1738 р. у м. Раковніку Середньочеського краю Богемії [41]; бароковий головний фасад кінця XVII ст. (твір італійського маестро) базилики св. Георгія 920 р. в замку

Рис. 14. Реконструйована ранньомодерна житлова кам'яниця на площі Ринок Варшави з аналогічною колористикою передньої елевачії

Праги; ротонда св. Маргарити (барокова модифікація австрійського зодчого 1716 р.) у палацовому комплексі 1700 р. м. Яромержіце-над-Ракитним, в Моравії; костели св. Миколая (барокова реновація після 1647 р.) у м. Борі та Успіння Діви Марії 1750 р. в м. Прештіце Пльзенського краю; православна каплиця св. Івана Предтечі 1765 р. у м. Хабаржовіце, в Устецькому краю; каплиці Знайдення Хреста Господнього 1728 р. в м. Теплиці того краю і св. Івана Хрестителя 1676 р. у Літомержіце; костел св. Івана Непомуцького 1734 р. в м. Кутній Горі, у Богемії; базиліка Вознесіння Діви Марії (1625, 1749 рр.) в м. Старій-Болеславі Середньочеського краю; запроектовані італійськими архітекторами костели Різдва св. Івана Хрестителя (барокова перебудова

1696 р.) і Св. Трійці 1728 р. у м. Валечі Карловарського краю; францисканський кляштор в м. Крумлові (барокові модифікації XVII–XVIII ст.), у Богемії, та цистерціанський монастир (барокова перебудова XVIII ст.) в м. Маріанській Тиніці Пльзенського краю, у Чехії [42].

Особливо численними є різні ранньомодерні муровані споруди з розглядуваною колористикою екстер'єрів у федеральних землях південної й центрально-східної Німеччини: Саарі, Рейнланд-Пфальці, Баден-Вюртемберзі, Баварії, Гессені, Тюрингії та Саксонії. Там виявлено й поновлено оригінальне фарбування на фасадах багатьох палаців, особняків, замків, костелів, дзвіниць, монастирських будівель, ратуш, університетів, міських брам і міщанських кам'яниць за стилями Відродження, маньєризму, бароко й рококо.

Визначними пам'ятками зодчества, де світлі площини елевачій членують виступаючі орнаментальні деталі, акцентовані червоним різних відтінків, є грандіозні палацові ансамблі в м. Мангаймі (1720 р.) та м. Брухзаль (1722 р.), стара ратуша 1700 р. з костелом св. Себастьяна й дзвіницею у Мангаймі, старий корпус 1712 р. університету м. Гайдельберга, бароковий палац в м. Альтсгаузені 1729 р. і управа лицарів Тевтонського ордену 1739 р. на острові Майнау Боденського озера, у Баден-Вюртемберзі, палаці Шонборнер Гоф 1670 р. та Остейнер Гоф 1747 р. і ставка Тевтонського ордену 1740 р. в м. Майнці, адміністративний будинок середини XVIII ст. біля фортеці Еренбraitштайн у м. Кобленці землі Рейнланд-Пфальц, палац 1702 р. в містечку Бібріху під м. Вісбаденом і стара ратуша 1725 р. у м. Бюрштадті землі Гессен, старий палац (1603 р.) в м. Байройті та костел св. Мартіна з дзвіницею (барокові модифікації 1737–1771 рр.) у м. Ламердінгені, в Баварії, ренесансно-бароковий будинок XVI–XVIII ст. уряду Тюрингії у м. Ерфурті, ренесансна ратуша 1539 р. м. Марієнберг та цистерціанське абатство Зірки Св. Діви Марії (барокова перебудова і декор 1716–1732 рр.) у с. Паншвіц-Кукау, в Саксонії [43].

Готичну базиліку вказаного цистерціанського жіночого конвенту Св. Марієнштерна частково перебудували у бароковому дусі на початку XVIII ст. Її чільний, торцевий, фасад увінчано високим трикутним бароковим фронтоном з конічними стовпчиками по боках. Фронтон у центрі прикрашає арочна ніша зі статуєю Св. Діви Марії, обрамлена трикутним сандриком і фланкована тонкими пілястрами. Цю елевачію опоряджено готичними

контрфорсами на п'єдесталах, профільованими карнизами й архітравами, цоколем та ганком з порталом входу. Названі виступаючі пластичні елементи, ніша фронто-ну, лиштви усіх вікон і портал вкриті червоно-вохристою фарбою, а площини стін побілені за поширеною колірною схемою барокових екстер'єрів (рис. 17).

Два побілені триповерхові ризаліти з входами посередині монастирського корпусу також увінчано трикутними фронтонами, розчленовано червоними пілястрами з п'єдесталами, цоколем і профільованими антаблементами (рис. 18). Ризаліти мають по три вікна на другому й третьому ярусах, облямовані лиштвами та арочними й прямими сандриками, і ганки з порталами червоного кольору [44]. Описані барокові вертикальний дизайн, рельєфний декор та червоно-біле фарбування головного фасаду костелу і ризалітів будинку кляштора Зірки Св. Діви Марії початку XVIII ст. у Паншвіц-Кукау близькі до реконструкції чолової елевації Мазе-пиного палацу (порівняй рис. 10, 17, 18).

Дослідники німецьких палаців з червоно-кремовим забарвленням екстер'єрів у Майнці, на Верхньому Рейні, відзначають впливи французького бароко на їхню архітектуру і оформлення [45].

Як вже було вказано, дослідники споруд Речі Посполитої твердять, що розглядувану колірну композицію екстер'єрів її палацових і релігійних будівель запозичили з тогочасного зодчества Західної Європи [46]. Вище також відзначалось, що італійські, французькі, голландські та австрійські будівничі створили чимало палаців, вілл, замків, костелів, монастирів тощо з таким зовнішнім поліхромним фарбуванням у Польщі, Чехії та Німеччині в XVI–XVIII ст.

За панування Габсбургів над Богемією, Моравією і Сілезією їхні архітектура й мистецтво зазнали сильного австрійського впливу [47]. Вищезгаданий будинок цісарської адміністрації 1703 р. у Вроцлаві спорудили і пофарбували назовні у червоно-світлі кольори, очевидно, за зразком тогочасних державних установ Австрії.

У федеральних землях Нижньої Австрії, Тіролю та Зальцбургу досліджена й відтворена оригінальна колористика кількох середньовічних і ранньомодерних мурованих базилік, каплиць, дзвіниць, кляшторів та бібліотеки. Їхні елевації побілені чи забарвлені жовтим, кремовим і ясно-сірим кольорами, а кутові пілястри, рустування, карнизи, віконні лиштви та облямівки фронтонів – червоним, рожевим або світло-коричневим [48].

Рис. 15. Бічний вхід до палацу польського короля у Вілянові 1696 р., передмісті Варшави, де відтворено первинне червоно-вохристе фарбування portalу з трикутним сандриком

Порівняємо реконструкцію чільного фасаду гончарівської вілли з невеликим мурованим триповерховим шляхетським особняком Робінігофом у м. Зальцбурзі, в Австрії (рис. 10, 19). Його спорудили 1648 р. й модифікували у стилі рококо в 1750 р. Головну елевацію там увінчує великий підтрикутний пізньобароковий фронтон з вазами по боках. Реновація цього будинку 2007 р. відновила оригінальну поліхромію його екстер'єру [49]. Блідо-жовті площини чолового фасаду там членують рожево-вохристі пілястри й карнизи. Прямокутні вікна прикрашають лиштви того ж теплого кольору, обрамовані пишними позолоченими рослинними мотивами.

Прикладами аристократичних заміських вілл за сти-

Рис. 16. Чоловий фасад з ризалітом кляштору Ордену лицарів хреста з червоною зіркою межі XVII–XVIII ст. у м. Вроцлаві, в Польщі, з відновленим оригінальним червоно-білим декором. Тепер приміщення Національного інституту ім. Оссолінських. «File:Ossolineum we Wrocławiu-852.JPG,» Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ossolineum_we_Wrocławiu-852.JPG&oldid=489543941 (дата звернення 11 вересня 2024 р.)

лем французького бароко з дещо аналогічним колірним рішенням є шато де Бретюль XVII ст. і де Дамп'єр 1683 р. під Парижем. Там збереглись червоно-цегляні лиштви вікон, трикутні сандрики, профільовані карнизи, фронтони та портали на жовтому, білому й сірому тлі площин елеваций [50]. Пізньобароковий шато де Пурталес 1750 р. в м. Страсбурзі, у Франції, має брунатні пілястри, лиштви вікон, лучкові сандрики, профільовані карнизи, фронтони та цоколь на побілених стінах [51].

Важливий вплив на планування, архітектуру і вбрання замських вілл польських королів кінця XVII ст. справив шедевр французького барокового палацово-паркового мистецтва Марлі [52]. Цей комплекс розбудував король Людовик XIV до 1686 р. поблизу Версалю. Палац Марлі та 12 паркових павільйонів для гостей розібрали 1806 р. Але, за описами і картинами XVIII ст., ця приватна резиденція «короля-сонця» мала кубічний об'єм, два яруси, прямокутні вікна та головний фасад

з входом у центрі, увінчаний трикутним фронтоном. Палац та усі двоповерхові павільйони у парку Марлі мали жовті елевації, опоряджені червоними пілястрами й карнизами [53].

У ранньомодерних Франції, Нідерландах та Англії споруди розмальовували дорогими тоді хімічними фарбами та з використанням пігментів з перемелених кольорових напівдорогоцінних каменів, вивезених з колоній цих країн в Африці та Азії [54].

До 1625 р. у м. Палермо, на Сицилії, на майдані Незалежності, 9, звели барокову базиліку Мадонни Цілющих засобів при конвенті Ордену кармеліток босих [55]. Там побілений фронтальний фасад членують коричневі пілястри на п'єдесталах, високий цоколь та широкі антаблементи (рис. 20). Його вінчає великий трикутний бароковий фронтон зі стовпчиками по краях. Прямокутні вікна і арочні ніші там облямовані коричневими лиштвами з лучковими сандриками. Вхід об-

рамовує коричневий портал, фланкований коринфськими півколоннами.

1634 року в містечку Сассуоло, під м. Моденою, у Північній Італії, спорудили триповерхову віллу герцога за стилем італійського бароко [56]. Її елевації ясно-кремового кольору пересікають світло-брунатні профільовані карнизи, архітрави і пілястри, деякі рустовані. Того ж тону є інші пластичні виступаючі деталі екстер'єру.

На головному фасаді вілли прямокутні вікна оформляють лиштви з трикутними й лучковими сандриками. Портали там прикрашають масивні півколони з капітелями, пофарбовані коричнево-рудим вохристим кольором, на сірих базах і п'єдесталах. У центрі передньої елевації височить бароковий трикутний фронтон з малими стовпчиками по боках. Тож, чимало декоративних рельєфних деталей, ордерних елементів і поліхромної обробки екстер'єрів вілли у Сассуоло початку XVII ст. та Мазепино осідку в Батурині подібні.

В Італії, у м. Флоренції, на площі Синьйорії, 5 з XIV ст. зберігся багатоповерховий палаццо Бомбіччі. До 1786 р. його перебудували у дусі флорентійського бароко [57]. Реставрація споруди у 2008 р. консервувала чи поновила там барокове брунатно-рожеве вохристе фарбування пілястр, профільованих карнизів, лиштв прямокутних вікон з трикутними й прямими сандриками та світло-жовтий колір потинькованих площин на чільному фасаді (рис. 21).

Реновація внутрішнього подвір'я палацу штатгалтерів Гет Лоо 1686 р. у м. Апелдорні, в Нідерландах, відновила там службові споруди і стайню із зовнішнім червоно-білим забарвленням [58].

За кольоровою гравюрою 1754 р., мурована багатоповерхова ратуша Амстердама (1742 р.) з початку мала побілений екстер'єр, опоряджений рожевими карнизами та пілястрами. Їхні коринфські капітелі, бази й п'єдестали намальовані жовтим чи золотим кольором. Таку поліхромію мав масивний ризаліт у центрі чолової елевації, увінчаний трикутним фронтоном [59]. 1808 р. цю ратушу, споруджену за стилем голландського класицизму, перетворили на резиденцію голландських королів й змінили ранішу палітру фасадів.

Червоно-біле зовнішнє фарбування вживали також у ранньомодерній церковній архітектурі Нідерландів та їхніх тогочасних колоній. Наприклад, у м. Коломбо, в Шрі-Ланці (Цейлоні), до нашого часу дійшла мурована протестантська кірха Волвендааль 1757 р. Її екстер'єр потиньковано й побілено. На головній елевації баро-

Рис. 17. Головна елевація костелу цистерціанського конвенту Св. Марієнштерна у с. Паншвіц-Кукау, в Саксонії, у Німеччині, з реставрованим бароковим червоно-білим оформленням. «File:Kloster St Marienstern 18 JUN 2006.JPG», Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Kloster_St_Marienstern_18_JUN_2006.JPG&oldid=1053814279 (дата звернення 5 грудня 2025 р.)

ковий трикутний фронтон оздоблено темно-червоними пілястрами, а портал входу забарвлено кораловим кольором. Той храм побудували голландські колоністи за володіння Шрі-Ланкою [60].

1746 року на острові Зеландії, у Данії, звели бароковий триповерховий з мансардою палац Ледреборг з каплицею, надбрамним банястим будинком і флігелями на подвір'ї маєтку. Їхні фасади жовтого кольору членовано червоновохристими широкими пілястрами [61]. У Копенгагені, в парку Фредеріксберзі, збереглися пізньобарокові службовий будинок та оранжерея 1744 р. з червоно-білими екстер'єрами [62].

У південній Швеції, в муніципалітеті Шьобу (Sjöbo), провінції Сканії (Skåne), місцевий шляхтич побудував маєток з мурованим палацом за стилем рококо до 1765 р. [63]. Його триповерхову елевацію з боку саду прикрашено рустованими пілястрами з червоного піс-

Рис. 18. Корпус з ризалітом абатства Св. Марієнстерна з тою самою бароковою зовнішньою поліхромією.
«File:Panschwitz-Kuckau, Kloster St. Marienstern, Klosterbäckerei und Neuer Konvent.jpg,» Wikimedia Commons,
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Panschwitz-Kuckau,_Kloster_St._Marienstern,_Klosterbäckerei_und_Neuer_Konvent.jpg&oldid=812675478 (дата звернення 5 грудня 2025 р.)

ковику, а площини стін потиньковані й побілені. Того ж червоного тону є карнизи і лиштви прямокутних вікон. Ризаліт у центрі фасаду палацу має по три вікна на другому й третьому ярусах та трикутний фронтон.

Перед 1761 р. поблизу цієї садиби її власник також спорудив цегляну парафіяльну лютеранську церкву (Öved kyrka) у дусі шведського рококо [64]. Рустована побілена передня елевация того храму завершена масивним трикутним фронтоном, а профільовані карнизи і цоколь пофарбовані червоною вохрою.

Тож, за дослідженнями автора, у світлі доступних публікацій та інтернетних джерел, розглядувана зовнішня червоно-світла колористика мурованих світських і культових будівель широко використовувалась у ранньомодерній Центральній та Західній Європі. Найбільше вона збереглась, виявлена, законсервована або реставрована в численних архітектурних пам'ятках південної й центрально-східної Німеччини, Чехії та Сілезії XVII–XVIII ст. Натепер менше її зразків знаходимо у зодчестві Австрії, Франції, Італії, Нідерландів, Данії, Швеції, Словаччини й Румунії того часу.

Можливо, у названих країнах, як і в Польщі, у XIX–XXI ст. багато маньєристичних і барокових споруд перекрашували назовні у властиві архітектурі класицизму монохромні, переважно ясні, кольори. Тоді та за старою традицією дотепер в ході їхніх ремонтів і реновацій не

завжди відновлювали барвисті барокові фарби фасадів, особливо уникаючи яскравих тонів червоного [65]. Детальніший розгляд сполучення червоних і світлих барв у оформленні екстер'єрів пам'яток зодчества Заходу раннього Нового часу, більше прикладів та їхні співставлення з реконструкцією палацу Гончарівки представлено в нашому буклеті на цю тему 2025 р. [66].

Дослідники біографії І. Мазепи вважають, що після студій у Києво-Могилянській колегії він продовжив навчання в Краківській академії у Польщі в 1650-х рр. [67]. За датуванням історикині проф. Тетяни Таїрової-Яковлевої (Український науковий інститут Гарвардського університету), в 1659–1665 рр. юний шляхтич служив покоевим дворянином при дворі польського короля у Варшаві та виконував його дипломатичні доручення [68].

Багато істориків твердять, що у ті роки він з королівськими місіями подорожував й підвищував освіту в університетах Німеччини, Голландії, Франції та Італії [69]. 2025 року Т. Таїрова-Яковлева знайшла нові документальні підтвердження перебування І. Мазепи у Франції та Голландії до його гетьманування [70]. З Варшави він міг їхати до Західної Європи через Сілезію, Моравію, Богемію й Німеччину, де розглядувана колористика споруд була тоді найпоширенішою (наприклад, рис. 16–18). Тож, майбутній володар України мав нагоду на власні очі побачити палаци, особняки, вілли й замки Заходу

XVII ст. і надихатись їхньою архітектурою та декором з примітним зовнішнім червоно-світлим фарбуванням.

Ці думки автора статті близькі до висновків к. і. н. Людмили Мироненко (Інститут археології НАНУ) з її досліджень знайдених археологами кахлів від облицювання печей палацу Гончарівки. Вона виявила аналогії їхнім сюжетам і орнаментам серед пічних кахлів Польщі, Литви та Німеччини кінця XVI – початку XVII ст. Археологиня гадає, що І. Мазепа замовив кахлі для груб своєї головної столичної резиденції за художніми дизайнами і форматами таких виробів Центральної Європи того часу, які він там особисто бачив [71]. Нагадаємо, що І. Мазепа перебував на Заході у середині XVII ст.

За істориком Сергієм Павленком (Чернігів), на початку свого правління І. Мазепа (1687–1709 рр.) перебрав більшу частину багатого майна попереднього гетьмана Івана Самойловича та його родини [72]. В описі пожитків останніх 1690 р. згадано, зокрема, велику кількість українських, польських, латинських і грецьких книг, а також численні портрети та ікони [73]. Названо там і «книги польського друку... зразків малярських» [74].

Французький дипломат Жан де Балюз, котрий 1704 р. відвідав «замок... принца Мазепа» у Батурині (очевидно, його укріплену головну резиденцію на Гончарівці – В. М.), писав, що гетьман мав «добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» [75]. Тодішній генеральний писар Пилип Орлик також свідчив, що Мазепиній бібліотеці не було рівних у тогочасній Україні. Там зібрали найкращі київські видання, німецькі й латинські стародруки (інкунабули) та багатоілюстровані манускрипти [76]. Правитель України отримував французькі й голландські газети і слідкував за подіями у чужоземних країнах. Зал його палацу прикрашали гарні портрети Людовика XIV, польського короля, австрійського цісаря, турецького султана та інших іноземних монархів [77].

Автор статті припускає, що у багатій Мазепиній книгозбірні серед європейських видань були ілюстро-

Рис. 19. Чільний фасад особняка Робінігофа 1648 р. у м. Зальцбурзі, в Австрії, з відновленим оригінальним поліхромним дизайном. «File:Robinighof.JPG»,» Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Robinighof.JPG&oldid=578830991> (дата звернення 1 грудня 2025 р.)

вані італійські та польські архітектурні трактати XVI–XVII ст., які тоді широко використовувались зодчими на Заході [78]. Гетьман міг вибрати й надати дизайнеру і декораторам своєї резиденції на Гончарівці взірці з публікацій з ілюстраціями та описами підхожих барокових палаців і вілл Європи з придворних бібліотеки й збірки малювання та гравюр у Батурині.

Ж. Балюз повідомив про «італійських майстрів, яких є кілька у гетьманській резиденції» в 1704 р. [79]. С. Павленко вважає, що вони були запрошеними італійськими митцями або декораторами палацу Гончарівки [80].

За висновком автора статті, І. Мазепа чи його будівничі перенесли туди червоно-білу колористику разом з архітектурою та орнаментацією споруд Польщі або інших країн Європи, радше Центральної, XVII ст., де тоді таке фарбування екстер'єрів було популярним. Дослідник не

Рис. 20. Фронтальна елевация барокової базилики Мадонни Цілюючих засобів 1625 р. у м. Палермо, на Сицилії, з аналогічним колірним рішенням. Civa61 (shifted by Rabanus Flavus), CC BY 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>>, via Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chiesa_della_Madonna_dei_Rimedi,_Palermo.jpg (дата звернення 19 липня 2026 р.)

зустрів поєднання червоного і світлого у відтвореному забарвленні елеваций цегляних палат, колегій, церков, дзвіниць, трапезних та інших будівель монастирів за стилями пізнього бароко й рококо Центральної України XVIII ст. Така фасадна колірна гама також не розповсюдилась у ранньомодерному світському і культовому зодчестві Білорусі, Литви й Латвії [81].

Підсумуємо основні висновки та припущення проведеного дослідження. Виявлене у ході археологічних обстежень залишків цегляного палацу І. Мазепи на Гончарівці (до 1700 р.) первинне фарбування червоно-рудим вохристом кольором пластичних виступаючих

деталей на потинькованих і побілених площинах його елеваций не було поширеним в мурованій архітектурі Гетьманщини (рис. 4–7). Особливо покриття червоною вохрою фустів, баз і капітелей колон, яке мала ця головна резиденція гетьмана у Батурині, дотепер невідомо серед інших споруд Центральної України XVII–XVIII ст. (рис. 9).

Ймовірно, під час ремонту гончарівського палацу в перші роки XVIII ст. червоні фасадні рельєфні деталі перекрили шаром вапна. Тоді екстер'єр став повністю побіленим, мабуть, за тогочасною будівельно-малярською практикою козацької держави (рис. 10). Тільки ряди керамічних полив'яних поліхромних розеток та плити з Мазепиним гер-

бом на фризах антаблементів вигравали на побілених стінах. У такому вигляді будинок дійшов до свого розорення під час розгрому Батурина російським військом у 1708 р.

Гіпотетично реконструйована первісна червоно-біла комбінація барв елеваций Мазепиної ставки подібна до збереженого чи відтвореного зовнішнього колірного декору численних ранньомодерних палаців, вілл, паркових павільйонів, замків, костелів, каплиць, монастирів, ратуш та інших мурованих споруд Центральної й Західної Європи (порівняй рис. 10, 13–21). У світлі наявних публікацій та інтернетних ресурсів, аналогічне оформлення екстер'єрів пам'яток зодчества XVII–XVIII ст. з використанням червоної фарби різних відтінків на світлих фонах найбільше знаходимо у південній і центрально-східній Німеччині, Чехії та Сілезії (наприклад, рис. 16–18).

За версією автора статті, у 1696–1700 рр. на замовлення І. Мазепи побудували й прикрасили його головний осідок на Гончарівці на кшталт порівняно невеликих триповерхових барокових аристократичних палаців, особняків (мансіонів) чи заміських вілл Польщі або інших держав Центральної Європи XVII ст. Він міг бачити такі під час свого перебування у Речі Посполитій, Німеччині, Голландії, Франції, Італії та інших європейських країнах, які він переїжджав у 1650–60-х рр. Гетьман також мав можливість вибрати зображення й описи підхожих західних палаців серед ілюстрованих книг своєї незрівнянної бібліотеки і збірки картин у Батурині та надати звіди архітектурні взірці дизайнеру і декораторам гончарівської вілли.

Вірогідно, вони чи її замовник запровадили там червоно-біле фарбування як характерну окрасу екстер'єрів визначних палаців, костелів і кляшторів Варшави, Кракова й Вроцлава у Польщі та інших країнах Заходу XVII ст., особливо розповсюджену тоді в зодчестві Центральної Європи. З початку XVIII ст. там поширився відмінний, альтернативний, розподіл тих кольорів на елевациях мурованих споруд за стилями пізнього бароко й рококо.

Важливо, що І. Мазепа чи його будівничі творчо адаптували західне трактування екстер'єру палацу Гончарівки, додали йому регіональний український колорит. Нагадаємо, що фризи антаблементів там прикрасили низками керамічних глазурованих розеток, які були типовими оздобами сакральних будівель Києва та Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. і не прийня-

Рис. 21. Передній фасад палаццо Бомбіччі у м. Флоренції, в Італії, з реставрованою подібною бароковою колористикою. Знімок В. Мезенцева 2014 р.

тими у бароковій архітектурі Європи (рис. 9, 10). Десь у перші роки XVIII ст., до спалення резиденції І. Мазепи у 1708 р., він або його декоратори відмовились від первинного запозиченого західного патерну забарвлення червоною вохрою виступаючих пластичних деталей фасадів. Його замінили на суцільну побілку елеваций палацу, правдоподібно, за архітектурною модою Гетьманщини початку XVIII ст. (рис. 10).

Розглянуте у статті зовнішнє червоно-біле фарбування ставки І. Мазепи в гетьманській столиці та широкі європейські паралелі цього прийому підкріплюють твердження автора про типологічну відмінність палацу Гончарівки від відомих кам'яниць козацької еліти місцевої вернакулярної традиції та його приналежність до зодчества центральноєвропейського бароко. Детальним порівнянням розмірів, плану, дизайну і зовнішньої пластичної орнаменталії того палацу Батурина з подібни-

ми будівлями Заходу раннього Нового часу присвячено буклет 2024 р. та академічну статтю 2025 р. [82].

Проведене дослідження доповнює наші знання про одну з найкращих втрачених споруд І. Мазепи, проливає світло на ще недостатньо вивчені колористики архітектури і палацове мистецтво Гетьманщини та впливи на них передового зодчества Заходу. Воно також показує європейську культурну ідентичність просвіченого гетьмана та новаторське застосування ним модних способів фарбування барокових будинків у столиці козацької держави. Це поглиблює наші уявлення про її високу культуру, збагачену стимулюючими західними мистецькими віяннями та інноваціями за сприянням І. Мазепи.

Багатолітнє вивчення українськими й канадськими археологами решток його зруйнованої головної резиденції та наші комп'ютерно-графічні реконструкції її архітектури і декору допоможуть у мирний час в Батурині відбудувати й оформити на науковому рівні цінну унікальну пам'ятку творіння великого гетьмана.

ПОСИЛАННЯ

1. Нескуба М. Про результати досліджень історії Батурина розповів фахівець з Чернігівщини. *Суспільний кореспондент*. <https://www.sknews.net/pro-rezultaty-doslidzhennia-istorii-baturyna-rozpoviv-fakhivets-iz-chernihivshchynu>; Ситий Ю., Сорокін С. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Ніжинського р-ну Чернігівської області у 2025 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ за 2025 р.; Mezentshev V. Archaeological Research in Baturyn during the War in Ukraine. *Canadio-Byzantina*. No. 37. January 2026. P. 14–17. <https://www.uclairnica.ca/our-projects/74>
2. Висловлюю глибоку подяку директорці Канадського інституту українських студій (KIVC) проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директору відділу цього інституту в Торонто проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги українців Канади мгр Оресту Стецеву за фінансування Батуринського археологічного проєкту та всебічну допомогу. Історико-археологічні студії Батурина та публікації проєкту також підтримують щорічними субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Дослідний інститут «Україніка», Крайова управа Ліги українців Канади, її торонтський відділ, Українська кредитова спілка, фундації «Будучність» та «Прометей» в Торонто. Найшддрішими приватними жертводавцями на дослідження гетьманської столиці у 2025–2026 рр. є д-р Юрій Іванчишин (Торонто), п. Майкл-Стивен Гумницький (Мерфрісборо, штат Теннессі) та д-р Марія Грицяк (Парк-Рідж, штат Іллінойс в США).
3. Когут З. Два десятиліття наукової діяльності та служіння: звіт Канадського інституту українських студій (1992–2012). *Бюлетень українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття*. Вип. 2. *Суспільство, влада та ідентичності в ранньомодерній Україні: збірка есеїв на пошану Зенона Когута*, Київ, 2024. С. 103–104.
4. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. Торонто, 2024. С. 3–35. <https://www.academia.edu/128252943>; <https://tinyurl.com/yprx3tdx2>; вказані автори. Архітектура та декор палацу Івана Мазепи в Батурині та західні паралелі. *Гомін України*. Рік LXXVII. № 19. Торонто, 20 травня 2025 р. С. 7–11. <https://www.academia.edu/129522697>; Kohut Z., Mezentshev V., Sytyi Yu. Architecture and Decor of Ivan Mazepa's Palace in Baturyn and Western Analogies. *Ukrainian Echo*. Vol. 39. No. 13. Toronto, June 17, 2025. P. 1–4. <https://www.academia.edu/130017223>; Мезенцев В. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України: наукове видання*. Вип. 18, Ніжин, 2025. С. 96–117. <https://www.academia.edu/144094601>
5. Див. посилання 11, 17, 28, 36, 54.
6. Мезенцев В. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 96–97.
7. Малюнок руїн палацу І. Мазепи 1744 р. зберігається у колекції Фрідріха-Вільгельма фон Берггольма. National Museum. Stockholm. Tessin-Harleman Collection. Vol. THC 9076, 25:III. Building, Batturin, façade. Див. також Hallström B. H. *Russian architectural drawings in the Nationalmuseum*. Stockholm, 1963. P. 3–6, 12–13, 94.
8. Цапенко М. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков*. Москва, 1967. С. 197; Мезенцев В. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Суми, 2008. С. 64.
9. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. С. 10–15, 27–28; вказані автори. *Колірний декор палацу Івана Мазепи у Батурині та європейські паралелі*, Торонто, 2025. С. 10–11. <https://www.academia.edu/164877991>; Мезенцев В. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 97–100, 112–113. Див. також посилання 4.
10. Вечерський В. *Гетьманські столиці України*. Київ, 2008. С. 185–186.
11. Автор глибоко дякує архітектору-реставратору С. Юрченку за високофахові консультації досліджень ранньомодерного зодчества Батурина та Гетьманщини.
12. Мезенцев В. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії. *Сіверщина в історії України: наукове видання*. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 148–158. <http://www.mazepa.name/keramichnyj-dekor-z-palatsu-ivana-mazepu>; його ж. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: наукове видання*. Вип. 11. Глухів – Київ, 2018. С. 125–135. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-18-rozetky-Uk-1p.pdf>
13. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. *Сіверянський літопис*. № 4–5. 2010. С. 3, 15.
14. Величко С. *Літопис*. Перекл. В. Шевчука. Т. 2. Київ, 1991. С. 602–603; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* Торонто, 2012. С. 11–17. <https://www.academia.edu/15282445>; Мезенцев В. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Вип. 7. Київ – Глухів, 2014. С. 32–34. <https://www.academia.edu/127801181>. Див. також посилання 75–77.
15. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Вип. 6. Київ – Глухів, 2013. С. 224–226. Рис. 9, 12. <https://www.academia.edu/127801109>; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору*. Торонто, 2013. С. 12–14. <https://www.academia.edu/8505024>; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині*. С. 13, 26–27; вказані автори. *Колірний декор палацу Івана Мазепи у Батурині*. С. 11–14. Рис. 11–17.
16. Там само, с. 13, рис. 13, 17.
17. Автор дуже дякує за цінні консультації істориків мистецтва і реставраторів споруд Галини Ройковській-Тасак (Бюро міського консерватора пам'яток при уряді Кракова) та істориків мистецтва д-р Павлу Детлофу (Інститут мистецтва ПАН у Кракові) в 2014–2015 рр.
18. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. С. 225. Див. також посилання 11, 15.
19. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Т. 4. Київ, 1986. С. 268.
20. https://uk.wikipedia.org/wiki/Музей_гетьманства; <https://ukrainaincognita.com/mista/muzej-hetmanstva-v-budynku-mazepu>
21. Див., наприклад, Вечерський В. Доля останньої архітектурної фундації гетьмана Івана Мазепи. *Батуринські читання 2007: збірник наукових праць*. Ніжин, 2007. С. 46.
22. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. С. 226.
23. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині*. С. 26–28; вказані автори. *Колірний декор палацу Івана Мазепи у Батурині*. С. 15. Див. також посилання 31.
24. Див. посилання 18.
25. <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-27>; <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-38>; <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-43>
26. *Історія українського мистецтва*. Т. 2: *Мистецтво XIV – першої половини XVII століття*. Київ, 1967. С. 58, 59, 64, 75, 76, 79, 80, 82, 90, 97–98, 106; *Історія української культури*. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. Київ, 2003. С. 837, 838, 844, 846, 852–853, 854.
27. https://en.wikipedia.org/wiki/Wawel_Castle
28. Fabiański M. Art and architecture of the Renaissance in Kraków in 1500–1550. *Polish and English responses to French art and architecture: contrasts and similarities*. Ed. F. Ames-Lewis. London, 1995. P. 147. Автор дякує за повідомлення про колірний декор королівського замку XVI ст. заступнику директора Музею Вавеля, істориків мистецтва проф. Ежі Петрусу у Кракові 2015 р.

29. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kościół_św._Jana_Chrciciela_i_św._Jana_Ewangelisty_w_Krakowie.
30. https://en.wikipedia.org/wiki/Visitationist_Church; https://en.wikipedia.org/wiki/Brühl_Palace,_Warsaw; https://en.wikipedia.org/wiki/Branicki_Palace,_Warsaw
31. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Колірне оформлення резиденції гетьмана Мазепи у Батурині та європейські аналогії. *Гомін України*. Рік LXXVIII. № 20. Торонто, 2 червня 2026 р. С. 9–10. Рис. 10. <https://www.academia.edu/169223573>
32. Jaskanis P. *Kolorystyka elewacji pałacu w Wilanowie – zarys problemu. Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Red. K. Guttmeier. Warszawa, 2010. S. 166–167. https://uk.wikipedia.org/wiki/Вілянівський_палац
33. https://uk.wikipedia.org/wiki/Ридзинський_замок. Див. також посилання 36.
34. Guttmeier K. Kolor na fasadach. O konieczności badań naukowych. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 27; Brzezowski W. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 123.
35. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архитектура палацу Івана Мазепи у Батурині*. С. 24. Іл. 30. https://en.wikipedia.org/wiki/Czapski_Palace
36. Автор глибоко дякує за цінні консультації про західні впливи на архітектуру Польщі XVI–XVIII ст. історикам мистецтва та зодчества д-р Войцеху Боберському і проф. д-р габілію Анжею Барановському (Інститут мистецтва ПАН), директору Музею палацу Вілянова д-р Павлу Ясканісу, проф. д-р габілію Роберту М. Кункелю (Факультет архітектури Варшавської Політехніки), реставратору споруд і пам'яток охоронцю д-р Каролу Гутмайеру (Бюро столичного консерватора пам'яток) у Варшаві, директору Інституту історії мистецтва Ягеллонського університету проф. д-р габілію Анжею Бетлею та д-р П. Детлофу (Інститут мистецтва ПАН) у Кракові в 2014–2017 рр. Див. також посилання 17.
37. Miobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque: the French connection. *Polish and English responses to French art and architecture: contrasts and similarities*. London, 1995. P. 49–53; Fijałkowski W. Jan III Sobieski's Villa Nova and its Artistic Programme. *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Ed. B. Arciszewska. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 105–106, 120; Jaskanis P. *Kolorystyka elewacji pałacu w Wilanowie*. S. 167.
38. Brzezowski W. *Kolorystyka architektoniczna na Śląsku w XVII i XVIII w.* S. 122–123.
39. Там само, s. 117, 121, rys. 13. https://pl.wikipedia.org/wiki/Zakład_Narodowy_im._Ossolińskich
40. Brzezowski W. *Kolorystyka architektoniczna na Śląsku*. S. 118, 119. Rys. 10. https://pl.wikipedia.org/wiki/Dawny_budynek_Kamery_Cesarskiej_we_Wrocławiu
41. https://en.wikipedia.org/wiki/Troja_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Opočno_Castle; https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Bishop_residence_of_Litoměřice; <https://en.wikipedia.org/wiki/Kunín>; https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Town_hall_in_Rakovník
42. https://en.wikipedia.org/wiki/St._George's_Basilica,_Prague; https://en.wikipedia.org/wiki/Jaroměřice_nad_Rokytnou; [https://en.wikipedia.org/wiki/Bor_\(Tachov_District\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Bor_(Tachov_District)); [https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Nanebevzetí_Panny_Marie_\(Přeštice\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Nanebevzetí_Panny_Marie_(Přeštice)); https://cs.m.wikipedia.org/wiki/Soubor:Chabařovice_kaple_sv._Jana_Křtitele.JPG; [https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_Nalezení_svatého_Kříže_\(Teplíce\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_Nalezení_svatého_Kříže_(Teplíce)); [https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_svatého_Jana_Křtitele_\(Litoměřice\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_svatého_Jana_Křtitele_(Litoměřice)); <https://www.tourismato.cz/uk/kostel-sv-jana-nepomuckeho-kutna-hora-p176553>; <https://www.dientzenhofers.cz/en/domy/estates/detail/386-stara-boleslav-bazilika-nanebevzeti-panny-marie>; [https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Narození_svatého_Jana_Křtitele_\(Valeč\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Narození_svatého_Jana_Křtitele_(Valeč)); https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Holy_Trinity_church_in_Valeč; <https://www.trip.com/travel-guide/attraction/cesky-krumlov/monastery-of-the-minorites-20903932>; https://en.wikipedia.org/wiki/Mariánská_Týnice. Див. також посилання 81.
43. https://en.wikipedia.org/wiki/Mannheim_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Bruchsal_Palace; [https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Rathaus_\(Mannheim\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Rathaus_(Mannheim)); https://en.wikipedia.org/wiki/Old_University,_Heidelberg; <https://www.archinform.net/projekte/14047.htm>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Mainau>; [https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborner_Hof_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborner_Hof_(Mainz)); https://en.wikipedia.org/wiki/Osteiner_Hof; https://en.wikipedia.org/wiki/Deutschhaus_Mainz; <https://www.visit-koblenz.de/en/sights/dicasterial-building>; https://en.wikipedia.org/wiki/Biebrich_Palace; <https://en.wikipedia.org/wiki/Birstadt>; https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Schloss_Bayreuth; [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:St._Martin_\(Lamerdingen\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:St._Martin_(Lamerdingen)); https://de.wikipedia.org/wiki/Kurmainzische_Statthaltereie; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marienbergrathaus_01.jpg. Див. також посилання 44, 45.
44. https://de.wikipedia.org/wiki/Kloster_St._Marienstern; <https://www.komoot.com/highlight/321717>
45. Див., наприклад, https://en.wikipedia.org/wiki/Deutschhaus_Mainz
46. Див. посилання 36, 37.
47. Brzezowski W. *Kolorystyka architektoniczna na Śląsku w XVII i XVIII w.* S. 117, 122–123.
48. Guttmeier K. Kolor na fasadach. S. 19. Rys. 5; Hammer I. Lime Cannot be Substituted! Remarks on the History of the Methods and Materials of Painting and Repairing Historical Architectural Surfaces. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. P. 323, 324. Figs. 7, 9. Див. також: https://de.wikipedia.org/wiki/Widum_Flaurling; https://de.wikipedia.org/wiki/Pfarrkirche_Oberleutasch; <https://www.visit-salzburg.net/surroundings/mittersill.htm>
49. <https://de.wikipedia.org/wiki/Robinighof>; <https://www.visit-salzburg.net/sights/robinighof.htm>
50. https://fr.wikipedia.org/wiki/Château_de_Breteuil; https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Dampierre
51. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Portalès
52. Див. посилання 32.
53. Conan M. Garden Displays of Majestic Will, in Millon H. A. *The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600–1750*. London, 1999. P. 285, 486; Sabatier G. The Illusions of Marly. *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 31–40. Figs. 12, 13. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Marly
54. Автор щиро дякує за цю інформацію реставраторам споруд проф. д-р габілію Іренеюш Пліюшці (Академія образотворчих мистецтв) та Г. Ройковській-Тасак у Кракові в 2015 р.
55. https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_dei_Rimedi, Palermo
56. https://en.wikipedia.org/wiki/Ducal_Palace_of_Sassuolo
57. https://it.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Bombicci
58. <https://www.theartnewspaper.com/2023/05/22/an-invisible-171m-renovation-dutch-royal-palace-reopens-after-five-year-long-project>
59. www.gettyimages.ca/detail/news-photo/view-of-the-town-hall-and-the-dam-in-amsterdam-1742-1801-news-photo/1511550389
60. https://en.wikipedia.org/wiki/Wolvendaal_Church
61. <https://en.wikipedia.org/wiki/Ledreborg>
62. https://en.wikipedia.org/wiki/Frederiksberg_Gardens
63. https://en.wikipedia.org/wiki/Øvedskloster_Manor
64. https://sv.wikipedia.org/wiki/Øveds_kyrka
65. Dettloff P. *Kolorystyka barokowych fasad kościelnych Krakowa. Zarys problematyki. Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 144; Guttmeier K. Kolor na fasadach. S. 28–29; Brzezowski W. *Kolorystyka architektoniczna na Śląsku*. S. 123.
66. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Колірний декор палацу Івана Мазепи у Батурині та європейські паралелі*. С. 11–24. Іл. 11–27; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Colour design of Mazepa's residence in Baturyn and its Western parallels. *New Pathway – Ukrainian News*. Vol. 96. No. 25. Toronto, June 25, 2026. P. 8–9, 11. <https://www.ucairnica.ca/our-projects/74>. Див. також посилання 31.
67. Ковалевська О. та ін., Гетьман. Шляхи. Київ, 2009. С. 37; Кен-тржинський Б. *Мазепа*. Київ, 2013. С. 97–98; Павленко С. *Іван Мазепа: догетьманський період*. Київ, 2020. С. 72.
68. Автор дуже дякує Т. Таїровій-Яковлєвій за цінні консультації у 2024–2025 рр. про перебування І. Мазепи в Польщі, Франції та Голландії.
69. Луцій В. *Гетьман Іван Мазепа*. Торонто, 1954. С. 15; Mackiwi T. A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639–1709). *The Ukrainian Review*. Vol. XII. No. 4. London, Winter 1965. P. 63; Борщак І., Мартель Р. *Іван Мазепа*. Київ, 1991. С. 8; Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Вид. 2. Ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 61; *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання*. Ред. В. Брюховецький. Київ, 2001. С. 343; Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Вид. 4. Т. 2. Київ, 2002. С. 53; Крупницький Б. *Гетьман Мазепа та*

його доба. Київ, 2003. С. 21; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Жизнь замечательных людей. Москва, 2007. С. 16; Гетьман. Шляхи. С. 37, 38, 43, 53; Кентджинський Б. Мазепа. С. 98; Павленко С. Іван Мазепа: догетьманський період. С. 73, 76–78; Горобець В. Мазепа. Тисячолітній герой української історії. Київ, 2025. С. 25–41.

70. Див. посилання 68.

71. Myronenko L. European and Local Features in the Decoration of Stove Tiles of the 17th – Early 18th Century from Baturyn, Ukraine. Eds. G. Blažková et al. *Europa Postmediaevalis 2024: Patterns and Inspirations*. Vol. 4. Oxford, 2024. P. 331–333. Figs. 5.2, 6. <https://doi.org/10.2307/jj.29556567.28>. Автор дякує Л. Мироненку за фахові консультації про кахлі XVII–XVIII ст. з розкопок Батурина, обмін думками і публікаціями у 2022–2025 рр.

72. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ, 2021. С. 36–46.

73. 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссиею*. Т. 8. Санкт-Петербург, 1884. Стб. 1029, 1047, 1049, 1060–1061, 1068, 1076, 1105, 1123, 1157–1159, 1164, 1189, 1197. <https://runivers.ru/bookreader/book428117/#page/626/mode/lup>

74. Там само, стб. 1073.

75. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 104–105. Стосовно достовірності повідомлень Ж. Балюза про відвідування ним Мазепиною столиці див. Павленко С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Лька Борщака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. № 4. 2024. С. 156–172.

76. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа. С. 67; *Кієво-Могилянська академія в іменах*. С. 344.

77. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. С. 105.

78. Мезенцев В. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 112.

79. Див. посилання 77.

80. Павленко С. *Шабля Івана Мазепи. Розбудова Гетьманщини на межі XVII–XVIII ст.* Київ, 2025. С. 53, 70.

81. Див. ілюстровану публічну лекцію В. Мезенцева «Колірний декор Мазепиною палацу в Батурині та європейські паралелі» у готелі Олд Міллі в Торонто 24 квітня 2026 р., що оприлюднена на ютуб-каналі (<https://www.youtube.com/watch?v=aGnn2cJMA2Q>).

82. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. 36 с., 31 іл.; Мезенцев В. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 96–117, 23 рис.

Mezentsev V. I. Western colouration of Ivan Mazepa's palace in Baturyn: a comparative analysis

Drawing on excavation findings of the remnants of Hetman Ivan Mazepa's principal residence in the Honcharivka suburb of Baturyn, Chernihiv province, Ukraine, this article examines and graphically reconstructs the exterior's colour scheme and its alteration from the construction of this building before 1700 until its destruction by Russian troops in 1708. Baturyn was the capital of the early modern Cossack state, or Hetmanate, in Central Ukraine.

The site of Mazepa's palace in this town was extensively excavated in 1995 and 2003–2013. The Canada-Ukraine Baturyn Archaeological Project has been sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta and the Ukrainian Research Institute in Toronto, Canada. This project is administered by The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research at the CIUS Toronto Office (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). The Ukrainian Studies Fund in New York (www.ukrainianstudiesfund.org) also supports the Baturyn project with annual subsidies. The most generous individual benefactors of the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn are Dr. George J. Iwanchyshyn (Toronto), Mr. Michael S. Humnicki (Murfreesboro, TN), and Dr. Maria R. Hrycelak (Park Ridge, IL, USA).

This article presents a broad comparative analysis of the outer painting of Mazepa's palace and that of masonry structures in Ukraine and across Central and Western Europe from the 16th to 18th centuries, based on published scholarship, online resources, and the author's firsthand explorations and photos of architectural monuments in Poland and Italy of this period. It argues that this hetman or his architect borrowed the initial colour composition of the Honcharivka Palace from 17th-century elite residences in Poland or elsewhere in Central Europe. The study also shows the adaptation of Western-inspired baroque exterior design of this villa to the decorative methods of brick edifices in the Cossack realm of the early 18th century. It demonstrates Mazepa's innovative introduction of fashionable Western baroque architectural ornamentation to Baturyn. This paper is illustrated with the author's photos of painted and whitewashed ceramic

and stone façade details discovered during excavations of the Honcharivka Palace, a 1744 drawing of its ruins, hypothetical computer-generated reconstructions of this building's exterior colouration, and photographs of early modern European structures featuring similar elevation treatments.

Key words: Baturyn, Honcharivka Palace, Ivan Mazepa, early modern architectural colour schemes, Ukraine, Central and Western Europe.

REFERENCES

1. Neskuba M. Pro rezultaty doslidzhen' istorii Baturyna rozpoviv fakhivets' z Chernihivshchyny. *Suspilnyi korespondent*. <https://www.sknews.net/pro-rezultaty-doslidzhennia-istorii-baturyna-rozpoviv-fakhivets-iz-cherernihivshchyny>; Sytyi Yu., Sorokin S. Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v m. Baturyn Nizhyns'koho r-nu Chernihivs'koi oblasti u 2025 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeologii NANU za 2025 r.; Mezentsev V. Archaeological Research in Baturyn during the War in Ukraine. *Canadio-Byzantina*. No. 37. January 2026. P. 14–17. <https://www.ucrainica.ca/our-projects/74>
2. Vyslovliuiu hlyboku podiaku dyrektorsti Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studii (KIUS) prof. Natalii Khanenko-Frizen, dyrektoru viddilu ts'oho instytutu v Toronto prof. Franku Sysynu ta prezidentu Doslidnoho instytutu «Ukrainika», vykonavchomu dyrektoru Lihy ukrainsiv Kanady Orestu Stetsevu, M. A., za finansuvannia Baturyns'koho arkeologichnoho proektu ta vsebichnu dopomogu. Istoryko-arkeologichni studii Baturyna ta publikatsii proektu takozh pidtrymuit' shchorichnyimi subsydiiami Fond kafedr ukrainoznavstva u New York, Doslidnyi instytut «Ukrainika», Kraiova uprava Lihy ukrainsiv Kanady, ii toronts'kyi viddil, Ukrains'ka kredytova spilka, fundatsii «Buduchnist'» ta «Prometei» v Toronto. Naishchedrishymy pryvatnymy zhertvodavtsiamy na doslidzhennia het'mans'koi stolytsi u 2025–2026 rr. ie d-r Yuriy Iwanchyshyn (Toronto), p. Michael S. Humnicki (Murfreesboro, TN) ta d-r Maria R. Hrycelak (Park Ridge, IL, USA).
3. Kohut Z. Dva desiatiillia naukovoї diial'nosti ta sluzhinnia: zvit Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studii (1992–2012). *Biuletyn' ukrains'koho tovarystva z doslidzhennia visimnadsiatoho stolittia*. Vyp. 2. *Suspil'stvo, vlada ta identychnosti v rann'omodernii Ukraini: zbirka esiv na poshanu Zenona Kohuta*, Kyiv, 2024. S. 103–104.
4. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhytektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta zakhidni analohii*. Toronto, 2024. S. 3–35. <https://www.academia.edu/128252943>; <https://tinyurl.com/ypx3tdx2>; vkazani avtory. Arkhytektura ta dekor palatsu Ivana Mazepy v Baturyni ta zakhidni paraleli. *Homin Ukrainy*. Rik LXXVII. № 19. Toronto, 20 travnia 2025 r. S. 7–11. <https://www.academia.edu/129522697>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Architecture and Decor of Ivan Mazepa's Palace in Baturyn and Western Analogies. *Ukrainian Echo*. Vol. 39. No. 13. Toronto, June 17, 2025. P. 1–4. <https://www.academia.edu/130017223>; Mezentsev V. Zakhidni analohii arkhytektury i dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 18, Nizhyn, 2025. S. 96–117. <https://www.academia.edu/144094601>
5. Dyv. posylannia 11, 17, 28, 36, 54,
6. Mezentsev V. Zakhidni analohii arkhytektury i dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 96–97.
7. Maliunok ruin palatsu I. Mazepy 1744 r. zberihaietsia u kolektsii Friedrich Wilhelm von Bergholtz. National Museum. Stockholm. Tessin-Harleman Collection. Vol. THC 9076, 25:III. Building, Batturin, façade. Dyv. takozh Hallström B. H. Russian architectural drawings in the Nationalmuseum. Stockholm, 1963. P. 3–6, 12–13, 94.
8. Tsapenko M. Arkhytektura Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vekov. Moskva, 1967. S. 197; Mezentsev V. Adaptatsiia lytovs'koho baroko v arkhytekturi i dekorі soboriv Troits'koho Chernihivs'koho ta Mhars'koho monastyriv. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Sumy, 2008. S. 64.
9. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhytektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta zakhidni analohii*. S. 10–15, 27–28; vkazani avtory. *Kolymy dekor palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta ievropeis'ki paraleli*, Toronto, 2025. S. 10–11. <https://www.academia.edu/164877991>; Mezentsev V. Zakhidni analohii arkhytektury i dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 97–100, 112–113. Dyv. takozh posylannia 4.
10. Vechers'kyi V. *Het'mans'ki stolytsi Ukrainy*. Kyiv, 2008. S. 185–186.
11. Avtor hlyboko diakuie arkhytektoru-restavratu S. Yurchenku za vysokofakhovi konsul'tatsii doslidzhen' rann'omodnoho zodchestva Baturyna ta Het'manshchyny.
12. Mezentsev V. Keramichni rozetky z dekoru palatsu I. Mazepy v Baturyni: komp'uterni rekonstruktsii ta kyivs'ki analohii. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 10. Hlukhiv – Kyiv, 2017. S. 148–158. <http://www.mazepa.name/keramichnyj-dekor-z-palatsu-ivana-mazepy>; ioho zh. Keramichni rozetky sporud Tsentral'noi Ukrainy XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 11. Hlukhiv – Kyiv, 2018. S. 125–135. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-18-rozetky-Uk-1.pdf>
13. Sytyi Yu., Myronenko L. Dekoratyvni kakhli z ozdoblennia novoviyavlenoi sporudy palatsovoho kompleksu Ivana Mazepy na

Honcharivtsi. *Siverians'kyi litopys*. № 4–5. 2010. S. 13, 15.

14. Velychko S. *Litopys*. Perekl. V. Shevchuka. T. 2. Kyiv, 1991. S. 602–603; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi Yu. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta fortetsi Baturyna u 2011 r.* Toronto, 2012. S. 11–17. <https://www.academia.edu/15282445>; Mezentsev V. Dyskusiini pyttannya pro rozmyry, arkhitekturny typ ta analohii palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 7. Kyiv – Hlukhiv, 2014. S. 32–34. <https://www.academia.edu/127801181>. Dyv. takozh posylannia 75–77.

15. Mezentsev V. Zakhidni, ukrains'ki ta rosiis'ki pryiony v arkhitekturi i dekori palatsu I. Mazepy v Baturyni. *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 6. Kyiv – Hlukhiv, 2013. S. 224–226. Rys. 9, 12. <https://www.academia.edu/127801109>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu., Skorokhod V. *Rozkopky u Baturyni 2012 r. Kul'tura kozats'koi elity Mazepynoho dvoru*. Toronto, 2013. S. 12–14. <https://www.academia.edu/8505024>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni*. S. 13, 26–27; vkazani avtory. *Kolirnyi dekor palatsu Ivana Mazepy u Baturyni*. S. 11–14. Rys. 11–17.

16. Tam samo, s. 13, rys. 13, 17.

17. Avtor duzhe diakuie za tsinni konsul'tatsii istorykyni mystetstva i restavratorsi sporud Halini Rojkowskii-Tasak (Biuro mis'koho konservatora pam'iatok pry uradi Krakowa) ta istoryku mystetstva d-r Pawlu Dettloffu (Instytut mystetstva PAN u Krakowi) v 2014–2015 rr.

18. Mezentsev V. Zakhidni, ukrains'ki ta rosiis'ki pryiony v arkhitekturi i dekori palatsu I. Mazepy v Baturyni. S. 225. Dyv. takozh posylannia 11, 15.

19. *Pamiatniki hradostroitel'stva i arkhitektury Ukrainkoi SSR*. T. 4. Kyiv, 1986. S. 268.

20. https://uk.wikipedia.org/wiki/Muzei_hetmanstva; <https://ukrainaincognita.com/mista/muzej-hetmanstva-v-budynku-mazepy>

21. Dyv., napryklad, Vechers'kyi V. Dolia ostann'oi arkhitekturnoi fundatsii het'mana Ivana Mazepy. *Baturyn's'ki chytannia 2007: Zbirnyk naukovykh prats'*. Nizhyn, 2007. S. 46.

22. Mezentsev V. Zakhidni, ukrains'ki ta rosiis'ki pryiony v arkhitekturi i dekori palatsu I. Mazepy v Baturyni. S. 226.

23. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni*. S. 26–28; vkazani avtory. *Kolirnyi dekor palatsu Ivana Mazepy u Baturyni*. S. 15. Dyv. takozh posylannia 31.

24. Dyv. posylannia 18.

25. <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-27>; <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-38>; <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/rynok-43>

26. *Istoriia ukrains'koho mystetstva*. T. 2: *Mystetstvo XIV – pershoi polovyny XVII stolittia*. Kyiv, 1967. S. 58, 59, 64, 75, 76, 79, 80, 82, 90, 97–98, 106; *Istoriia ukrains'koi kul'tury*. T. 3: *Ukrains'ka kul'tura druhoi polovyny XVII–XVIII stolit'*. Kyiv, 2003. S. 837, 838, 844, 846, 852–853, 854.

27. https://en.wikipedia.org/wiki/Wawel_Castle

28. Fabiański M. Art and architecture of the Renaissance in Kraków in 1500–1550. *Polish and English responses to French art and architecture: contrasts and similarities*. Ed. F. Ames-Lewis. London, 1995. P. 147. Avtor diakuie za povidomlennia pro kolirnyi dekor korolivs'koho zamku XVI st. zastupnyku dyrektora Muzeiu Wawelia, istoryku mystetstva prof. Jerzy T. Petrusiu u Krakowi 2015 r.

29. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kościół_św._Jana_Chrciciela_i_św._Jana_Ewangelisty_w_Krakowie

30. https://en.wikipedia.org/wiki/Visitationist_Church; https://en.wikipedia.org/wiki/Brühl_Palace,_Warsaw; https://en.wikipedia.org/wiki/Branicki_Palace,_Warsaw

31. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Kolirne oformlennia rezydentsii het'mana Mazepy u Baturyni ta ievropeis'ki analohii. *Homin Ukrainy*. Rik LXXVIII. № 20. Toronto, 2 chervnia 2026 r. S. 9–10. Rys. 10. <https://www.academia.edu/169223573>

32. Jaskanis P. Kolorystyka elewacji pałacu w Wilanowie – zarys problemu. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Red. K. Guttmejer. Warszawa, 2010. S. 166–167. https://uk.wikipedia.org/wiki/Vilianiivskyi_palats

33. https://uk.wikipedia.org/wiki/Rydzynskyi_zamok. Dyv. takozh posylannia 36.

34. Guttmejer K. Kolor na fasadach. O konieczności badań naukowych. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 27; Brzezowski W. Kolorystyka architektoniczna na Śląsku w XVII i XVIII w. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 123.

35. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni*. C. 24. Il. 30. https://en.wikipedia.org/wiki/Czapski_Palace

36. Avtor hlyboko diakuie za tsinni konsul'tatsii pro zakhidni vplyvy na arkhitekturu Pol'shchi XVI–XVIII st. istorykam mystetstva ta zodchestva d-r Wojciechu Boberskomu i prof. d-r habiliu Andreziu J. Baranowskomu (Instytut mystetstva PAN), dyrektoru Muzeiu palatsu Wilanowa d-r Pawlu Jaskanisu, prof. d-r habiliu Robertu M. Kunkeliu (Fakultet arkhitektury Warszawskoi Politechniki), restavratoru sporud

i pam'iatkookhorontsiu d-r Karoliu Guttmejeru (Biuro stolychnoho konservatora pam'iatok) u Warszawi, dyrektoru Instytutu istorii mystetstva Jagiellońskoho universytetu prof. d-r habiliu Andreziu Betleiu ta d-r P. Dettloffu (Instytut mystetstva PAN) u Krakowi v 2014–2017 rr. Dyv. takozh posylannia 17.

37. Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque: the French connection. *Polish and English responses to French art and architecture: contrasts and similarities*. London, 1995. P. 49–53; Fijałkowski W. Jan III Sobieski Villa Nova and its Artistic Programme. *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Ed. B. Arciszewska. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 105–106, 120; Jaskanis P. Kolorystyka elewacji pałacu w Wilanowie. S. 167.

38. Brzezowski W. Kolorystyka architektoniczna na Śląsku w XVII i XVIII w. S. 122–123.

39. Tam samo, s. 117, 121, rys. 13. https://pl.wikipedia.org/wiki/Zakład_Narodowy_im._Ossolińskich

40. Brzezowski W. Kolorystyka architektoniczna na Śląsku. S. 118, 119. Rys. 10. https://pl.wikipedia.org/wiki/Dawny_budynek_Kamery_Cesarskiej_we_Wrocławiu

41. https://en.wikipedia.org/wiki/Troja_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Opočno_Castle;

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Bishop_residence_of_Litoměřice;

<https://en.wikipedia.org/wiki/Kunín>; https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Town_hall_in_Rakovník

42. https://en.wikipedia.org/wiki/St._Georges_Basilica,_Prague; https://en.wikipedia.org/wiki/Jaroměřice_nad_Rokytnou; [https://en.wikipedia.org/wiki/Bor_\(Tachov_District\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Bor_(Tachov_District));

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Nanebevzetí_Panny_Marie_\(Přestice\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Nanebevzetí_Panny_Marie_(Přestice));

https://cs.m.wikipedia.org/wiki/Soubor:Chabařovice_kaple_sv._Jana_Křtitele.JPG;

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_Nalezení_svatého_Kříže_\(Teplíce\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_Nalezení_svatého_Kříže_(Teplíce));

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_svatého_Jana_Křtitele_\(Litoměřice\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kaple_svatého_Jana_Křtitele_(Litoměřice));

<https://www.tourismato.cz/uk/kostel-sv-jana-nepomuckeho-kutna-hora-p176553>;

<https://www.dientzenhofers.cz/en/domy/estates/detail/386-stara-boleslav-bazilika-nanebevzeti-panny-marie>;

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Narození_svatého_Jana_Křtitele_\(Valeč\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Kostel_Narození_svatého_Jana_Křtitele_(Valeč));

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Holy_Trinity_church_in_Valeč;

<https://www.trip.com/travel-guide/attraction/cesky-krumlov/monastery-of-the-minorites-20903932>; https://en.wikipedia.org/wiki/Mariánská_Týnec. Dyv. takozh posylannia 81.

43. https://en.wikipedia.org/wiki/Mannheim_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Bruchsal_Palace;

[https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Rathaus_\(Mannheim\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Rathaus_(Mannheim)); https://en.wikipedia.org/wiki/Old_University,_Heidelberg;

<https://www.archinform.net/projekte/14047.htm>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Mainau>;

[https://de.wikipedia.org/wiki/Schönbörner_Hof_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Schönbörner_Hof_(Mainz)); https://en.wikipedia.org/wiki/Osteiner_Hof;

https://en.wikipedia.org/wiki/Deutschhaus_Mainz; <https://www.visit-koblenz.de/en/sights/dicasterial-building>;

https://en.wikipedia.org/wiki/Biebrich_Palace; <https://en.wikipedia.org/wiki/Bürrstadt>;

https://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Schloss_Bayreuth;

[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:St._Martin_\(Lamerdingen\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:St._Martin_(Lamerdingen));

https://de.wikipedia.org/wiki/Kurmainzische_Statthaltereie;

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marienbergrathaus_01.jpg. Dyv. takozh posylannia 44, 45.

44. https://de.wikipedia.org/wiki/Kloster_St._Marienstern; <https://www.komoot.com/highlight/321717>

45. Dyv., napryklad, https://en.wikipedia.org/wiki/Deutschhaus_Mainz

46. Dyv. posylannia 36, 37.

47. Brzezowski W. Kolorystyka architektoniczna na Śląsku w XVII i XVIII w. S. 117, 122–123.

48. Guttmejer K. Kolor na fasadach. S. 19. Rys. 5; Hammer I. Lime Cannot be Substituted! Remarks on the History of the Methods and Materials of Painting and Repairing Historical Architectural Surfaces. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. P. 323, 324. Figs. 7, 9. Dyv. takozh: https://de.wikipedia.org/wiki/Widum_Flaurling; https://de.wikipedia.org/wiki/Pfarrkirche_Oberleutasch; <https://www.visit-salzburg.net/surroundings/mittersill.htm>

49. <https://de.wikipedia.org/wiki/Robinighof>; <https://www.visit-salzburg.net/sights/robinighof.htm>

50. https://fr.wikipedia.org/wiki/Château_de_Breteuil; https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Dampierre
51. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Portalès
52. Див. посилання 32.
53. Conan M. Garden Displays of Majestic Will, in Millon H. A. *The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600–1750*. London, 1999. P. 285, 486; Sabatier G. The Illusions of Marly. *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 31–40. Figs. 12, 13. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Marly
54. Автор шчыро дякуе за тсiу інфармацыiю рэстаўратарам споруд проф. д-р habiliu Ireneiuszu Plustsi (Akademia obrazotvorchykh mystetstv) та H. Rojkowskii-Tasak u Krakowi v 2015 r.
55. https://en.wikipedia.org/wiki/Madonna_dei_Rimedi_Palermo
56. https://en.wikipedia.org/wiki/Ducal_Palace_of_Sassuolo
57. https://it.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Bombicci
58. <https://www.theartnewspaper.com/2023/05/22/an-invisible-171m-renovation-dutch-royal-palace-reopens-after-five-year-long-project>
59. www.gettyimages.ca/detail/news-photo/view-of-the-town-hall-and-the-dam-in-amsterdam-1742-1801-news-photo/1511550389
60. https://en.wikipedia.org/wiki/Wolvendaal_Church
61. <https://en.wikipedia.org/wiki/Ledeborg>
62. https://en.wikipedia.org/wiki/Frederiksberg_Gardens
63. https://en.wikipedia.org/wiki/Övedskloster_Manor
64. https://sv.wikipedia.org/wiki/Öveds_kyrka
65. Dettloff P. Kolorystyka barokowych fasad kościelnych Krakowa. Zarys problematyki. *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja*. Warszawa, 2010. S. 144; Guttmeier K. Kolor na fasadach. S. 28–29; Brzezowski W. Kolorystyka architektoniczna na Śląsku. S. 123.
66. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Kolirnyi dekor palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta yevropeiskii paraleli. C. 11–24. Il. 11–27; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Colour design of Mazepas residence in Baturyn and its Western parallels. *New Pathway – Ukrainian News*. Vol. 96. No. 25. Toronto, June 25, 2026. P. 8–9, 11. <https://www.uccrainica.ca/our-projects/74>. Див. також посилання 31.
67. Kovalevska O. ta in., *Het'man. Shliakhy*. Kyiv, 2009. S. 37; Kentrzhyns'kyi B. *Mazepa*. Kyiv, 2013. S. 97–98; Pavlenko S. *Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period*. Kyiv, 2020. S. 72.
68. Автор дуже дякуе Т. Тайровi-Яковлевi за тсiнни консул'татсiї у 2024–2025 рр. про перебування І. Мазепи в Пол'шчi, Франсiї та Ноландiї.
69. Lutsiv V. *Het'man Ivan Mazepa*. Toronto, 1954. S. 15; Mackiw T. A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639–1709). *The Ukrainian Review*. Vol. XII. No. 4. London, Winter 1965. P. 63; Borshchak I., Martel R. *Ivan Mazepa*. Kyiv, 1991. S. 8; Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2. Red. L. Vynar. New York – Kyiv – Lviv – Paryzh – Toronto, 2001. S. 61; *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v imenakh, XVII–XVIII st. Entsyklopedychne vydannia*. Red. V. Briukhovets'kyi. Kyiv, 2001. S. 343; Polons'ka-Vasylenko N. *Istoriia Ukrainy*. Vyd. 4. T. 2. Kyiv, 2002. S. 53; Krupnyts'kyi B. *Het'man Mazepa ta ioho doba*. Kyiv, 2003. S. 21; Tairova-Yakovleva T. *Mazepa. Zhyzn' zamechatel'nykh liudei*. Moskva, 2007. S. 16; *Het'man. Shliakhy*. S. 37, 38, 43, 53; Kentrzhyns'kyi B. *Mazepa*. S. 98; Pavlenko S. *Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period*. S. 73, 76–78; Horobets' V. *Mazepa. Tysiacholykyi heroї ukrains'koi istorii*. Kyiv, 2025. S. 25–41.
70. Див. посилання 68.
71. Myronenko L. European and Local Features in the Decoration of Stove Tiles of the 17th – Early 18th Century from Baturyn, Ukraine. Eds. G. Blažková et al. *Europa Postmediaevalis 2024: Patterns and Inspirations*. Vol. 4. Oxford, 2024. P. 331–333. Figs. 5.2, 6. <https://doi.org/10.2307/jj.29556567.28>. Автор дякуе Л. Myronenko за факховi консул'татсiї про какхлi XVII–XVIII ст. з розкопок Батурына, обмін думками i публікацiями у 2022–2025 рр.
72. Pavlenko S. *Het'man Ivan Mazepa. Pershe p'iatyrichchia pravlinnia*. Kyiv, 2021. S. 36–46.
73. 1690 h. Opis' dvizhimogo imushchestva, prinaldezhavshogo malorossiiskomu getmanu Ivanu Samoilovichu i ego synov'iam, Grigoriu i Yakovu. *Russkaia istoricheskaia biblioteka, izdavaemaia Arkheograficheskoiu komissiei*. T. 8. Sankt-Peterburg, 1884. Stb. 1029, 1047, 1049, 1060–1061, 1068, 1076, 1105, 1123, 1157–1159, 1164, 1189, 1197. <https://runivers.ru/bookreader/book428117/#page/626/mode/1up>
74. Там само, stb. 1073.
75. Mats'kiv T. *Het'man Ivan Mazepa v zakhidnoevropeisk'kykh dzherelakh, 1687–1709*. Miunkhen, 1988. S. 104–105. Stosovno dostovirnosti povidomlen' Zh. Baliuza pro vidvidannia nym Mazepynoi stolytsi dyv. Pavlenko S. Lyst frantsuz'koho dyplomata Zhana Baliuza pro ioho перебування в Батурині в 1704 r. та зустрiч з Іваном Мазепоiу – фал'сифікат історыка Іл'ка Боршчакa чы іoho переклад тэксту dzherela? *Siverians'kyi litopys*. № 4. 2024. S. 156–172.
76. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa*. S. 67; *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v imenakh*. S. 344.
77. Mats'kiv T. *Het'man Ivan Mazepa v zakhidnoevropeisk'kykh dzherelakh*. S. 105.
78. Mezentsev V. Zakhidni analohii arkhitektury i dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 112.
79. Див. посилання 77.
80. Pavlenko S. *Shablia Ivana Mazepy. Rozbudova Het'manshchyny na mezhi XVII–XVIII st*. Kyiv, 2025. S. 53, 70.
81. Див. ілюстровану публічну лексiїу V. Mezentseva «Kolirnyi dekor Mazepynoho palatsu v Baturyni ta ievropeisk'ki paraleli» u hoteli Old Mill v Toronto 24 kvitnia 2026 r., shcho opryliudnena na YouTube (<https://www.youtube.com/watch?v=aGnn2cjMA2Q>).
82. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta zakhidni analohii*. 36 s., 31 il.; Mezentsev V. Zakhidni analohii arkhitektury i dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 96–117, 23 rys.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

РОЗДІЛ III. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.51/52):323.325.3(093)«1782»

Л. А. Іванченко

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕЛА ДУБОВИЧІ ЗА ПЕРЕПИСОМ РЕВІЗІЇ 1782 РОКУ

Вперше оприлюднюються відомості про жителів села Дубовичі Кролевецького повіту Новгород-Сіверського намісництва за Ревізією 1782 року. Представлено статистику становості. Коротко описано трансформацію населення з козацтва в кріпацтво. Висвітлено вплив козацького духу на історичні події України впродовж століть та на прояви суверенітету в Сіверському краї на початку XX ст.

Ключові слова: село Дубовичі, козаки, підпомічники, Ревізія 1782 року.

Знання історії рідного краю та генеалогічні дослідження є критично важливими у формуванні національної самосвідомості, адже це фундамент нашої ідентичності. Радянська тоталітарна система у XX ст. використовувала інструменти приховування фактів, цілеспрямовано знищувала цінні генеалогічні архівні документи, намагаючись перервати зв'язок поколінь, щоб уніфікувати суспільство, позбавивши його родинної пам'яті. Відтак вивчення свого походження сьогодні стає стратегічним завданням, актом нашого відродження.

Скупі відомості про історію села Дубовичі сягають середини XVII ст. Наявні на сьогодні парафіяльні джерела XIX–XVIII ст. опрацьовані та подані в монографії «Сторінки історії села Дубовичі...» [7]. Віднайдені архівні документи малими кроками надають можливість заглянути вглиб віків для осмислення історичного розвитку регіону в цілому і кожної родини зокрема.

Ревізька казка села Дубовичі 1782 р. – це документ перепису, поіменний список податного населення – відомості про мешканців за IV Ревізією. У Російській імперії в період 1719–1858 рр. було проведено 10 таких заходів (1719, 1742, 1762, 1782, 1795, 1811, 1816, 1836, 1851, 1858). Ревізія 1782 р. була першою на Лівобережжі, адже до того часу на цих теренах існувала Гетьманщина і норми російського законодавства тут не поширювалися.

Матеріали Ревізьких казок є одним з основних генеалогічних джерел. Етимологія документів ґрунтується на словесному опитуванні в процесі перевірки (ревізії), адже записи здійснювали не за посвідками осіб. Для заповнення відомостей збирали наступну інформацію: становість кожної родини, прізвище, ім'я, по батькові власника двору, стать, вік, родинні стосунки зі співмешканцями. Проводилась така фіксація з метою обліку та подушного оподаткування населення.

Ще з утворення Чернігівського воеводства 1635 р. у складі Речі Посполитої суспільний уклад Сіверщини характеризувався становою структурою. Обмеження і ути-

ски польської влади на всіх напрямках – економічному, політичному, релігійному – спричинили зростання ролі козацтва як пласту, що формувався з кінця XV ст. Після облоги Глухова 1664 р. на цих землях встановився козацько-полковий устрій. Після 1783 р. відбулось остаточне закріпачення селян на території України, населення поділили на верстви: військові (козацька старшина), духовенство, міщанство, козацтво, селянство. Українське дворянство сформувалося наприкінці XVIII ст. з представників козацької старшини [4, с. 467–469]. Козацтво як стан породжено з явища, що символізує українську ідею свободи – козацький дух. Як зазначає М. С. Грушевський, козацтво, гучний, ефектний і ефективний феномен у житті українського суспільства, мало потужний вплив на всі сфери політичного, громадського і релігійного життя не лише власної країни, а й сусідніх держав [5, с. 5].

Процеси унікальності та трансформації козацтва описані в низці праць дослідників історії попередніх століть і наших сучасників. Посилання на деякі наукові праці з цього питання відображені в переліку джерел даної публікації [4; 5; 8; 9]. Фактично в кінці XVIII ст. юридичний статус козаків (реєстр) змінився на соціально-економічний (виборні й підпомічники), козацтво з «армії за списком» перетворилося на «армію за статками» [8, с. 16].

До 1648 р. козаки – елітне військо на службі в короля Речі Посполитої. В добу Хмельниччини козаками стали практично всі. На засадах Гетьманщини козаком називав себе кожен, хто мав коня і якісну зброю. З 1735 р. під тиском російської імперської політики було проведено ревізію населення, яка розділила козацький стан за майновим принципом. Фактично держава перебрала утримання армії на власне населення. Виборними (за методом відбору) вважались заможні козаки, які могли забезпечити особисту військову готовність і бойову потребу – повну амуніцію (одяг, взуття), провіант на 2–3 місяці; вправно орудували холодною (шабля, спис) та вогнепальною зброєю (рушниця, карабін, пістолі); мали достатній запас пороху та куль; коня, спорядження до нього та фураж на 2–3 місяці (бажано два кілька різнофункціональних – власне бойовий і господарський – для перевезення речей, провізії тощо). Це вимагало неабияких матеріальних статків. То ж люди, які могли надати таке забезпечення, автоматично стали пасивною частиною війська – підпомічниками, а фактично – волонтерами, які постачали боєздатним козакам провіант, фураж, гроші та спорядження; допомагали з господарством родині виборного вояка на час його служби чи бойових дій тощо. Для підтримання військової спроможності одного виборного козака залучалося від 2 до 8 підпомічників.

Отже, козацтво набуло стану за соціально-економічними критеріями з обов'язком за потреби нести військову

службу власним коштом. Статус був спадковий – нащадки заможніших, виборних козаків залишались у війську. Збіднілі (підпомічники) після 1783 р. були покріпачені і набули статусу селянства. Таким чином, козацтво пройшло шлях від воїнів на державному забезпеченні до лицарів, які фундували власну службу, стаючи до бою своїм коштом і справою. Не слід забувати, що козак-воїн був дбайливим господарем. Дві сутності гармонійно співіснували, синергійно поєднавши майстерність володіння зброєю з талантом землероба, для якого обробіток власної землі був таким самим священним обов'язком, як і її оборона від ворога. При цьому козак-господар був вільним виробником, вів натуральне господарство, займався збутом надлишку. За наявності великої площі ґрунтів для обробітку чи інших потреб у господарюванні козаки могли наймати робітників.

У разі загибелі козака-воїна, власника його маєтності успадковувала дружина. Це право наслідування відображалось у записах козацького реєстру, що, зокрема, вплинуло на утворення прізвищ: Гнатиха, Жучиха [1]. У Ревізіях Дубовичів є такі записи: Мельничка [12, арк. 50 зв.], Жучиха [12, арк. 46], Куроптиха [12, арк. 45], Басанчиха [12, арк. 47] та ін.

Ревізію 1782 р. в Дубовичах здійснював курінний отаман Кролевецького повіту Микита Іванович Левченко. За цим документом зафіксовано 746 мешканців. Виборних козаків записано: 205 чоловічої статі і 193 жіночої – 398 осіб, які проживали у 86 дворах [12, арк. 44 зв.]; козаків підпомічників – 163 чол. і 162 жін. – 325 осіб, які проживали у 78 дворах [12, арк. 51 зв.]. Окрім того ще було 16 підсусідків – 9 чол. і 7 жін. [12, арк. 52]. У підсумку – 739 осіб на 164 двори.

Статистичну картину мешканців подаємо нижче у таблицях, де зазначено прізвище родини, номер двору, кількість сімей представленої фамілії.

Таблиця 1. Козаки виборні

№ з/п	Прізвище	№ запису	К-ть дворів
1	Бобровицький	80–86	7
2	Дахненко	9	1
3	Карпенко	36–37	2
4	Колода	17–23	6
5	Коломієць	38–41	4
6	Конопля	78–79	2
7	Левченко	1–8, 10–16	15
8	Мельник	29–35	6
9	Пляс	24–27	4
10	Поднебесний	28	1
11	Сердюк	58–62	5
12	Скоробагатий	63–72	10
13	Сущенко	42–57	16
14	Юрченко	73–77	5

Серед них було 5 вдівців і 17 вдовиць.

Носії вказаних прізвищ у таблиці 1 (окрім Дахненко), а отже, – нащадки виборних козаків, до сьогодні проживають у Дубовичах. Найчастіше зустрічаються наступні: Сущенко – у 16 дворах облікована 81 особа; Левченко – у 15 дворах – 56 осіб; Бобровицький – у 7 дворах – 39 душ. В родини Дахненко лише 3 представники в 1 дворі. Найбільша кількість мешканців у господарстві Лавріна Поднебесного – 18 осіб. Це – 5 його синів з родинами.

Статистичні відомості про вік виборних козаків представлені у таблицях 2, 3. Найстарішими серед чоловіків був Корній Коломієць (80 років, двір № 38, серед жінок – Ганна Сущенко (70 років, двір № 57).

За віковою шкалою Дубовицький курінь міг забезпечити у військо понад 80 осіб козаків віком 20–40 років.

Таблиця 2. Виборні козаки чоловічої статі за віком

Вік	до 5	10	15	20	30	40	50	60	70	80
К-ть осіб	61	24	12	15	47	20	15	5	3	2

Таблиця 3. Виборні козаки жіночої статі за віком

Вік	до 5	10	15	20	30	40	50	60	70	80
К-ть осіб	38	25	19	18	45	21	15	10	3	-

У таблицях 4–6 подано таку ж інформацію про козаків-підпомічників. Аналіз документа показує, що кількість прізвищ козаків-підпомічників у Дубовичах вдвічі більша, хоча осібна чисельність представників цього стану менша.

Таблиця 4. Козаки-підпомічники

№ з/п	Прізвище	№ запису	К-ть дворів
1	Асавуленко	40–42	3
2	Багмет	45	1
3	Басанець	12, 25–28	5
4	Блаженко	16–17	2
5	Бобровицький	43–44, 46, 50, 60–64	9
6	Будник	8–9	2
7	Горбач	39	1
8	Горютенко	49	1
9	Грома	10–11	2
10	Драновський	82	1
11	Жучиха	14	1
12	Забарний	70–71	2
13	Зінченко	67–68, 85	3
14	Коломієць	80	1
15	Куроптя	1–3	3
16	Курупятниця	84	1
17	Лавриненко	77–79	3
18	Лазоренко	22	1
19	Ларченко	47–48	2

20	Мандрика	5–7, 87	3
21	Мельник	74	1
22	Мокрогуз	75–76	
23	Москаленко	15	1
24	Падалка	72	1
25	Поднебесний	18–21	4
26	Радченко	37–38, 65–66, 86	5
27	Рощин	83	
28	Савченко	36	1
29	Сердюк	35	1
30	Скоробагатий	23, 31–34	5
31	Соловей	4	1
32	Сущенко	73, 81	2
33	Чадай	13	1
34	Шевченко	24	1
35	Яновенко	29	1

Водночас треба звернути увагу, що в розділі про підпомічників порушена нумерація. Після 50 номера двору наступним записано 60-й. У такому разі, якщо за переліком подано 87 дворів, то, відповідно, їх буде на 9 менше – 78. Але кількість осіб відповідає числу записів. То ж допускаємо, що похибка писаря лише в порядковій графі.

Найбільш чисельні двори підпомічників у Бобровицьких – у 9 дворах вписано 35 осіб, і Басанців – у 5 дворах 29 осіб. Найбільш залюдненим був двір Павла Басанця – 10 осіб. У Радченків і Скоробагатих зафіксовано по 5 дворів, у яких проживало по 23 душі.

У цій категорії вказано 3 вдівці і 16 вдовиць. Найстарішими серед чоловіків визначено Андрія Падалку (70 років, двір № 72), серед жінок – Марію Басанець (80 років, двір № 26).

Таблиця 5. Козаки-підпомічники чоловічої статі

Вік	до 5	10	15	20	30	40	50	60	70	80
К-ть осіб	35	23	17	19	29	21	11	5	3	-

Таблиця 6. Козаки-підпомічники жіночої статі

Вік	до 5	10	15	20	30	40	50	60	70	80
К-ть осіб	29	19	17	23	31	17	16	5	4	1

Окрім цих двох верств, в Ревізії Дубовичів є інформація про 5 родин підсусідків, а це 16 осіб – 9 чоловіків і 7 жінок. Вони подані в таблицях 7–9 у повному обсязі відомостей. Серед них є 50-літній вдівець та 40-річна вдова.

Таблиця 7. Підсусідки Микити Левченка

№ з/п	П. І. Б.	Вік чол.	Вік жін.
1	Федір Якович Головач	40	
	Його дружина Євфимія Євфимівна донька		38
	Їхній син Онисим		1

2	Омельян Мартина син Машкара, вдівець	50	
3	Іван Якова син Бирижчук	30	
	Його дружина Ганна Григорівна донька		28
	Їхні діти Прокіп	7	
	Степан	3	
	Опанас	1	

Таблиця 8. Підсусідки Семена Скоробагатого

№ з/п	П. І. Б.	Вік чол.	Вік жін.
1	Яків Петра син Колісниченко	19	
	Кирина Семенова донька Колісниченко, вдова		40
	Її донька Тетяна		5

Таблиця 9. Підсусідки Федора Радченка

№ з/п	П. І. Б.	Вік чол.	Вік жін.
1	Яків Петра син Квасніченко	30	
	Його дружина Євдокія Іванова донька		28
	У них доньки Горпина		6
	Параска		2

Також варто виділити той факт, що у Ревізіях 1782 р. села Дубовичі відсутні відомості про родини духовних осіб та козацької старшини. Щоб мати більш повну картину про чисельність мешканців у 1780-х роках, публікуємо короткі відомості зі Сповідних списків за 1785 р. [11].

Формуляри Сповідних списків дещо різняться від Ревізій. Насамперед подаються записи про духовних осіб. Священниками Різдво-Богородицького храму того року були: Василь Піскорський (34 роки), у нього дружина Марія (29 років) і донька Анастасія (2 роки); Яків Барановський (50 років), у нього дружина Химка (37 років) та діти Марія (19 років), Григорій (7 років), Тетяна (5 років), Параска (2 роки). До духовних також записані дячок Сидір Калнишевський (30 років), псаломщики Іван Драновський (20 років) та Григорій Колядин (20 років), паламар Семен Кравченко (40 років) з родиною – дружина Кирина (39 років), діти Іван (9 років), Євдокія (7 років), Наталія (5 років), Іван (3 роки). Разом це складає 18 осіб (9 жін. і 9 чол. статей) [7, с. 252–253]. З усіх вище перелічених псаломщик Драновський зазначений у Ревізіях 1782 р. 18-літнім господарем двору № 82 (у підпомічниках). Про іншого псаломщика Колядина та паламаря відомостей не знайдено.

Наступними в переліку Сповідних списків подано статських. Серед них – видатна постать – полковий суддя Олексій Данилович Дівович (54 роки) [10, с. 16, 182, 430], його дружина (43 роки), доньки 9-и і 5-ти років та їхня 14-річна помічниця. Це рідний брат Семена Дівовича, автора славнозвісного памфлету «Розмова Великої Росії з Мало-росією» [10, с. 13, 15, 182, 326–327, 431, 543].

До воєнних і їхніх домочадців уписані в документі козацька старшина і козаки. Їхні прізвища і чини свідчать про діяльність згаданих осіб, а плоди їхньої діяльності

закарбовані в історії:

військовий товариш Семен Філонович;
військовий канцелярист Антон Карпека;
значковий товариш Михайло Філонович;
сотенний осавул Іван Філонович;
сотенний отаман Григорій Філонович;
полкової артилерії осавул Олександр Уманець [7, с. 253–255].

Затим записано двір курінного отамана Микити Левченка. А далі – родини воєнних (38 прізвищ), до яких належали і козаки, і підпомічники, і яких налічувалось 69 дворів, а в них – 180 чоловіків, 186 жінок; малолітніх дітей 119 хлопчиків і 114 дівчаток; та ще дворових людей 31 особа (разом з чоловіками і дітьми). Загалом – 630 душ. Подаємо їхні прізвища: Асавуленко, Басанець, Блаженко, Бобровицький, Будник, Гарютенко, Грабаренко, Гурин, Забарний, Забіячиха, Зенченко, Івченко, Капарчук, Колода, Коломієць, Конопля, Короптиха, Лавриненко, Лазоренко, Ларченко, Левченко, Любич, Мандрика, Мельник, Москаленко, Ночвей, Падолка, Пляс, Поднебесний, Радченко, Сердюк, Скитун, Скоробагатий, Соловей, Сущенко, Чадай, Чайка, Юрченко [7, с. 256–282].

У Сповідниках також подано 68 прізвищ посполитих, що проживали у 86 дворах. Їх було 516 осіб: 146 чоловіків і 149 жінок; дітей – 110 хлопців і 111 дівчат. Прізвища посполитих: Балабушка, Балахониха, Баша, Блаженко, Бойко, Бурим, Горілик, Грудина, Гузенко, Дорошенко, Жепка, Журба, Заводун, Карабут, Картавий, Кербут, Киянка, Ковальчук, Ковтун, Кокоть, Колода, Кравець, Кравченко, Кривиченко, Кужіл, Кузенко, Кухар, Лесик, Ляшенко, Мисливченко, Мисник, Новомлинець, Овавенчиха, Олисименко, Пархомець, Пастерначенко, Петрученко, Побивайло, Подорога, Подсосонний, Противень, Проценко, Радіонов, Рибалка, Савченко, Сарак, Сич, Скорик, Сулим, Терещенко, Тимченко, Ткач, Ткач, Томорка, Трошенко, Тюльпа, Уласенко, Федоряка, Хавенко, Харченко, Хоменок, Чаленко, Яковенко, Янчук, Яценко, Яцук, Яцуренко [7, с. 282–315].

Сьогодні в Дубовичах живуть нащадки-носії багатьох давніх прізвищ. Ті ж імена, що зникли з офіційних документів, озиваються вуличними прізвищами, розшифрувати які допомогли знайдені архівні записи. Зведена статистична таблиця за архівним документом подає наступні цифри про мешканців Дубовичів за 1785 р.: у 161 дворі проживало 1 632 людини; дорослого населення було 613 чоловіків і 554 жінки; дітей 465 осіб – 233 хлопчики і 232 дівчинки. З припущеннями на описки в зазначеному томі (двічі збита лічба в сторону зменшення), гіпотетично населення було на осіб 100 більше [7, с. 30].

З наукових праць відомо, що козацтво в процесі історичної еволюції відображало закономірності розвитку українського суспільства і мало потужний вплив на етнічну ментальність українців [9, с. 35]. Це торкнулось практично кожної сфери життя – державного устрою, політики, релігії, освіти, просвіти, побуту. За словами М. Грушевського, на межі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло

в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами [8, с. 7].

У комплексі козакознавчої проблематики питання феномена українського козацтва, його виникнення та еволюції, його державотворчого потенціалу, посідає, безперечно, особливе місце. Козаки були єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми воєйовничими сусідами, забезпечуючи право на існування, економічний та духовний розвиток власного народу. Запорізька Січ впродовж десятиліть провадила різносторонню політичну діяльність. Проста життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Кіш Війська Запорозького) органів влади ґрунтувалася на самоврядних традиціях. Козацтво започаткувало демократичні вибори гетьмана. Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою, арсенал засобів військового мистецтва ширилися за межами України. Участь козацьких загонів в окремих воєнних кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й існування держави.

Безсумнівно, козаки відігравали визначну роль у справі збереження українського етносу. На певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відображати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти [8, с. 5].

Українське козацтво розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалась і динамічно змінювалась. Козаки фундували церкви та монастирі, підтримували діяльність братств та освітніх навчальних закладів, фінансували просвітницьку роботу тощо.

Школу козацтва (зокрема запорозького) за роки пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан, насамперед селянства. Життєвий устрій, пов'язаний із постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й сусідніх держав, ламав у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них якісно нове світобачення. Особа, котра деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем чи знедоленим селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, адже обставини життя козаків спонукали до вишколу, самоорганізації. Насамперед – це створення об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного саморозвиватися та вдосконалюватися. Існування козацького імунітету справляло, безперечно, величезний вплив на думки та настрої представників інших соціальних станів українського суспільства.

Колосальний вплив козацтва у розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас – дух свободи, прагнення до демократії й національної незалежності живе віками. Титул «лицарство запорозьке» відображає погляд козаків на себе як на самостійну політичну силу, самоорганізовану, яка ні від кого не залежить [5, с. 362]. Регенерація устрою Січі повторювалась упродовж XIX і на початку XX ст. у формі спро-

тиву царизму, більшовизму. Зокрема, яскравим прикладом такого опору в нашому краї є період епохальних подій після 1917 р., коли місцеве населення створювало окремі республіки – Ярославську [3], Дубовицьку [6, арк. 22–24]. Попри мізерний термін існування, даний факт віддзеркалює козацьке вільнолюбство, прагнення до суверенітету та автономії – будувати незалежну, самостійну українську державу. Нащадки козаків, козацької старшини були активними учасниками Українського визвольного руху [2; 7, с. 121, 233–234]. Імена цих борців закарбовані в історії України.

Радянська епоха залишила по собі болючі розриви в сімейних хроніках, свідомо нівелюючи цінність походження. Кожне віднайдене ім'я заповнює лакуни минулого, повертаючи відчуття приналежності до могутнього дерева роду. Пошук предків для сучасної людини перестав бути просто хобі – це ключ до самопізнання та розуміння власного місця у світі. Маніфест нинішньої молоді: ми досліджуємо минуле своїх предків, щоб з'єднати розірвані зв'язки і краще розуміти себе.

ДЖЕРЕЛА

1. Альфоров О. Загадки козацьких прізвищ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zcYCTj5xMwA&si=ZpiqfuDbLg9Lh28B>
2. Бігун І. Командир Гордій Врогновський – «Гордієнко» («Варва») в Українському повстанському русі. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eed73d1a-29b4-4583-9223-30ecbab95eef/content>
3. Бойко А. Ярославська повстанська республіка. Глухів, 2015. 112 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ – Відень: Дніпросоюз, 1921. 582 с.
https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%86%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
5. Грушевський М. С. История украинского казачества до соединения с Московским государством. Київ, 1913. Т. 1. 408 с.
6. ДАРФ. № 7037, Спогади білого офіцера. 28 арк.
7. Іванченко Л., Прощенко Л. Сторінки історії села Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії: XVIII – початок XX ст. (за матеріалами парафіяльних джерел). Вип. 1. Київ: НУБІП, 2021. 368 с.
8. Історія Українського козацтва: Нариси у 2-х т. / ред. В. А. Смолій та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с. іл.
9. Історія Українського козацтва: Нариси у 2-х т. / ред. В. А. Смолій та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.; іл.
10. Києво-Могилянська академія в іменах і ликах, XVII–XVIII ст.: енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. 734 с.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, (далі – ЦДАК України), ф. 127, оп. 1016, спр. 72, арк. 303–322 зв.
12. ЦДАК України, ф. 1839, оп. 1, спр. 168, арк. 38–52 зв.

Ivanchenko L. A. Population of the village of Dubovychi according to the 1782 census

For the first time, information about the inhabitants of the village of Dubovychi, Krolevets district, Novhorod-Siverskyi governorate according to the 1782 Revision is published. Statistics of the estate are presented. The transformation of the population from Cossacks to serfdom is briefly described. The influence of the Cossack spirit on historical events over the centuries in Ukraine and the formation of statehood in the Siverskyi region at the beginning of the XX -th century is highlighted.

Key words: village of Dubovychi, Cossacks, assistants, Revision of 1782.

REFERENCES

1. Alforov, O. Zahadky kozatskykh prizvyshch [The mysteries of Cossack surnames] Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=zcYCTj5xMwA&si=ZpiqfuDbLg9Lh28B> [in Ukrainian].
2. Bihun, I. Komandyr Hordii Vrotnovskiy – «Hordiienko» («Varva») v Ukrainomomu povstanskomu rusi [Commander Gordii Vrotnovskiy – «Gordiienko» («Varva») in the Ukrainian insurgent movement]. Retrieved from [https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/](https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eed73d1a-29b4-4583-9223-30ecbab95eef/content)

[eed73d1a-29b4-4583-9223-30ecbab95eef/content](https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eed73d1a-29b4-4583-9223-30ecbab95eef/content) [in Ukrainian].

3. Boiko, A. (2015). *Yaroslavetska povstanska respublika* [The Yaroslav Rebel Republic]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M. (1921). *Iliustrovana istoriia Ukrainy* [The Yaroslav Rebel Republic]. Kyiv - Viden, Dniprosouiz. [in Ukrainian]. Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%86%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. S. (1913). *Istoriya ukrainskogo kazachestva do soedineniya s Moskovskim gosudarstvom* [The history of the Ukrainian Cossacks prior to their union with the Muscovite state]. Kiev. [in Russian].
6. DАРF. № 7037, Spohady biloho ofitsera. 28 ark. [in Russian].
7. Ivanchenko, L., Protsenko, L. (2021). *Storinky istorii sela Dubovychi Hlukhivskoho povitu Chernihivskoi hubernii: XVIII–pochatok XX st. (za materialamy parafialnykh dzherel)* [Pages from the history of the village of Dubovychi in Hlukhiv County, Chernihiv Governorate: 18th – early 20th centuries (based on parish records)]. Essue 1. Kyiv: NUBIP. [in Ukrainian].
8. Smolii, V. A. (Ed.) (2006). *Istoriia Ukrainskoho kozatstva: Narysy u 2-kh t.* [The History of the Ukrainian Cossacks: Essays in 2 volumes]. Kyiv: vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». V. 1. [in Ukrainian].
9. Smolii, V. A. (Ed.) (2007). *Istoriia Ukrainskoho kozatstva: Narysy u 2-kh t.* [The History of the Ukrainian Cossacks: Essays in 2 volumes]. Kyiv: vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
10. Briukhovetskyi, V.S. (2001). *Kyievo-Mohylianska Akademiia v imenakh i lytsiakh, XVII–XVIII st.* [The Kyiv-Mohyla Academy: Names and Faces, 17th – 18th Centuries]. Kyiv: vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
11. TsDIAK, f. 127, op. 1016, spr. 72, ark. 303 – 322 zv. [in Russian].
12. TsDIAK, f. 1839, op. 1, spr 168, ark. 38 – 52 zv. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 02.04.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 929.52 Ушинський

А. М. Лазута

ФОРМУЛЯРНИЙ СПИСОК ДМИТРА ГРИГОРОВИЧА УШИНЬСЬКОГО

Біографи Костянтина Дмитровича Ушинського зазвичай наводять доволі незначні та досить суперечливі дані про його батьків. Якщо відомості про матір взагалі мають характер припущень, то про батька можна знайти трохи більше інформації завдяки його формулярним спискам, але останній з них обмежувався початком 1833 року [1, с. 71–73].

Пропонований формулярний список 1844 року уточнює та доповнює деякі відомості про Д. Г. Ушинського і його родину, але це також не розв'язує багатьох питань.

Ключові слова: Д. Г. Ушинський, формулярний список, родовід, Охтирка, Лебедин, Новгород-Сіверський.

Дослідженням родинного коріння Ушинських займався новгород-сіверський краєзнавець І. К. Коломієць [21, с. 88] і краєзнавець з м. Шостки В. В. Терлецький, який проводив наукові пошуки з цієї теми на Слобожанщині. Він докладно дослідив біографії братів Ушинських (Дмитра, Мойсея, Володимира та Якова), але тільки згадав діда Георгія Осиповича [28, с. 8–31] і висунув нічим не обґрунтоване твердження про їх батька [27, с. 263].

Перша згадка про Ушинських-Ушивських в Охтирці, яку поки вдалося віднайти, – в метричній книзі Покровсько-

го собору 1771 р., де протопопом був Іоан Щербинський, намісником – Георгій Ушивський, священником – Григорій Островський [32, арк. 2]. А вже зі сповідної книги собору 1772 р. з'ясувалося, що намісник ієрей 43-річний Георгій Осипов «Ушивский» мав 37-річну дружину Вассу Семенівну і зятя, священника того ж собору, 27-річного Григорія Яковлевича Островського, дружиною якого була 17-річна Єфросинія Георгівна, і мали вони шестимісячного сина Мойсея [33, арк. 46, 46 зв.]. Тож необхідно хоча б побіжно простежити історію цієї родини.

1773 року Георгій Йосипович «Ушивский» мав ще й місячного онука Симеона [34, арк. 1], якого вже не було у Георгія «Ушивского» в 1774 р. [35, арк. 1]. У сповідній книзі за 1776 р. у намісника Георгія «Ушинского» (таким його прізвище стало тільки з 1775 р., можливо, як більш благозвучне, або за аналогією: Щербинський – Ушинський) в окремому розділі «Разных помещиков подданные черкасы и их домашние» було 10 чоловік (дорослих і дітей) [36, арк. 28 зв.], хоча до цього вони значилися як «работники их войсковые» в розділі «Духовные и их домашние».

1786 року у Георгія Йосиповича Ушинського були онуки: Стефан – 9 років, Володимир – 8, Уляна – 11, Яків – 5,5, Олена – 2 років і Дмитро – пів року [37, арк. 2]; у 1787 р. – Дмитрій, 2 місяці [38, арк. 1 зв.]. Запис у сповідній книзі про Дмитра виглядає дещо дивним, тому, ймовірно, це були різні немовлята, і перший помер ще до народження другого, адже метричні книги за 1785 і 1786 рр. не збереглися, а в метричній книзі за 1787 р. записано, що 11 лютого у священника Григорія Островського народився син Дмитро, якого хрестили поміщик ротмістр Михайло Романович Мандрикин та Охтирського городничого майора Василя Артамоновича Коханова дружина Анісія Микитівна [39, арк. 5].

1789 року вдома не було вже Стефана і Володимира [41, арк. 1], а 7 квітня народився Георгій [40, арк. 4 зв.]. 17 січня 1791 р. народилася Єфросинія [42, арк. 4]. У тому ж році 1 березня помер Григорій Якович Островський (46 років), а 1 липня – Георгій Йосипович Ушинський (62 роки) [42, арк. 13 зв., 14 зв.]. 16 серпня Уляна Островська вийшла заміж за священника Покровського собору Григорія Федоровського [42, арк. 12], а 4 січня 1793 р. їх донька Марія була похрещена корнетом у відставці Мойсеєм Ушинським і Єфросинією Островською [43, арк. 1а зв.].

1794 року у селянина «жены умершего священника Григория Ушинского» народився син Григорій і був похрещений сином «вышеозначенного священника» Стефаном Ушинським, хоча через пів року хрестила дівчинку «умершего священника Григория Островского дочь девица Елена» [46, арк. 2, 5 зв.], яка ще і в лютому 1797 р. при одруженні з Григорієм Лопатіним була Оленою Островською [49, арк. 13].

Відомо, що у 1796 р. протоієрей Григорій Дмитрович Федоровський, що знаходився на священницькому

місці, і Уляна Григоріївна, крім Марії, мали ще і Федора 2-х років. При Єфросинії Островській були діти: Стефан – 20, Олена – 12, Дмитро – 9 років [48, арк. 1, 3]. За реєстром священнослужителів Охтирського духовного правління 1800 (1799) р. ще була жива 63-річна вдова Васса Семенівна Ушинська [50, арк. 7 зв.]. Та на цьому метричні і сповідні книги Покровського собору Охтирки цього періоду закінчилися.

Треба зауважити, що Покровський собор, на відміну від інших церков Охтирки, мав значну кількість священнослужителів, які, в свою чергу мали велику кількість родичів. У Георгія Ушивського-Ушинського ж спочатку були тільки дружина, дочка та зять, і це свідчить про те, що він був не місцевим. До того ж, ще таке прізвище в Охтирці знайти не вдалося, а ось в Лебедині були саме «Ушивські», які так і залишалися Ушивськими. Островських же в цей період не було ані в Охтирці, ані в Лебедині. Вірогідно, це було так зване семінарське прізвище, тому справжнє прізвище Григорія Яковича навряд чи вдасться встановити.

Поки що перша згадка про лебединських Ушивських датована 1784 роком. Мова йде про заставну, за якою «умершего священнического сына, несостоящего в подушном окладе, Степана Григорьева сына Ушинского жена, вдова Єфросинья Данилова дочь» зайняла у кадета Мойсея Ушинського 100 карбованців терміном на 10 років в залог «... жеребья своего вместе с детьми с двух мучных кол и просяных толчаёв половинной части, в амбаре состоящем в г. Лебедине на речке Ольшаной, на плотине называемой Ушинской». В даному випадку жеребья – це частина, доля «в одном амбаре владеем вообщем с наместником священником Григорием и оным кадетом Мойсеем Ушинским» [7, арк. 2]. Про те, що вони були родичами, свідчить загальне володіння млиновою коморою та позичання грошей на тривалий термін, тим більше, Георгій Ушинський заповів свої лебединські маєтності Моїсєєві ще за життя [8, арк. 5 зв.]. По всіх інших записах вдова і діти Стефана були Ушивськими. Гребля, ймовірно, теж була Ушивською. Сини Стефана згодом стали церковнослужителями: Яків – пономарем Миколаївської церкви [44, арк. 77 зв.], Савва – дияконом Воскресенської церкви. Були ще й дочки, Марія і Феодосія [51, арк. 249, 249 зв.].

У селі Рябушки Лебединського округу в 1788 р. помер 49-річний пономар Предтеченської церкви Петро Ушивський [6, арк. 104], вдова якого, Феофанія Ушивська, залишилася з двома доньками [45, арк. 465].

Все це аж ніяк не дозволяє стверджувати, як за В. В. Терлецьким, що цей рід (в усякому разі прізвище Ушинський) був тут досить поширеним [28, с. 13], а сучасні обставини не дають можливості продовжити пошук ймовірного засновника роду, якого також можна б було віднести до осіб із семінарськими прізвищами («географічними»). Але викликають підозру «войсковые обыватели», «казенные обыватели»,

«обыватели» – парафіяни Георгіївської церкви м. Лебедин на прізвище Ушивець, яке у ряді випадків було дуже непостійним навіть в одній родині: від Ушивець до Ушивцев, Ушивський, Ушивської, Ушивченко. У цій же парафії 1795 р. померла кадета Мойсея «Ушивского» 20-річна дружина [47, арк. 47 зв]. Тобто, Мойсей жив тут в 90-х роках, коли працював у Лебедині в управі благочиння цивільних справ приставом [21, с. 97], а 1799 р. в одного з обивателів в Георгіївській церкві хрестила дитину «Ефросиния по мужу священника Григория Островского жена» [52, арк. 13в.]. До того ж, у судовій справі 1821 р. колезького секретаря М. Ушинського «об отобрании от протоиерея Федоровского имения» знаходиться «реестр бумагам» на «недвижимое их (Ушинских) родо-наследственное имение, состоящее в Лебединском и Ахтырском уездах», в якому чи не половина «бумаг» – на володіння у Лебедині, зокрема, на «Лебединский двор» [8, арк. 5, 11].

Після смерті Ефросинії Георгіївни, що сталася 1820 р., Мойсей, на думку Г. Федоровського, мав неправомірні претензії на всю спадщину, що належала не тільки йому, але й ще двом його рідним братам Володимиру та Дмитру та сестрам Уляні і Олені «по отцу их Ушинским». У справі часто згадується «дом Ушинских», «господский Ушинских дом», а Георгій Йосипович і Ефросинія Георгіївна Ушинські іменуються дворянами [8, арк. 3, 5зв., 8зв.], а ось прізвище Островського на більш ніж 10 сторінках цієї справи не було згадано жодного разу. Невідомо, чим закінчилася ця достатньо інформативна справа, але з усього «реестру» Д. Г. Ушинському не дісталось нічого.

Були віднайдені відомості про навчання Д. Г. Ушинського в гімназії при Московському університеті, яка проіснувала до 1812 р. та мала відділення для дворян і різночинців. Архів гімназії не вцілів, але в «Прибавлениях» до «Московских ведомостей» за 7 липня 1800 р. був виявлений список учнів гімназії, переведених з нагородами за успіхи з нижнього арифметичного класу до середнього. У рубриці «Из своекоштных дворян» за № 17 значився Дмитро Ушинський [20, с. 110].

З 1807 р. Д. Г. Ушинський перебував на військовій службі, яку почав у «дворянском корпусе». Корпус цей був утворений якраз у 1807 р. з молодих дворян різного віку та підготовки, що з'їхалися до Петербурга за спеціальним указом у кількості понад 600 осіб. Д. Г. Ушинський був серед тих, кому було доручено початкове навчання військовій справі цих дворян, які становили особливе формування при 2-му кадетському корпусі. На початку служби він – прапорщик, згодом підвищений до поручика, бо, напевно, незадовго до цього закінчив кадетський корпус [19, с. 4].

Як зазначено тільки в цьому формулярному списку (Ф. С. 44), 1811 р. Д. Г. Ушинський був відряджений від полку в новгород-сіверське рекрутське депо для формування з рекрутів батальйону, адже з 1808 р., за планом Олександра І, рекрути повинні були не одразу розподілятися до полків, а «для навыку к солдатской жизни»

збиратися до запасних депо, які створювалися згідно з розташуванням військ. У Чернігівській губернії було запропоновано «вчинити» два таких депо: в Новгороді-Сіверському і Глухові [13, арк. 694]. Перебуваючи більш ніж пів року в Новгороді-Сіверському, поручик Д. Г. Ушинський мав змогу познайомитися (а то й заручитися) з Любов'ю Степанівною Карпінською, з якою і одружився вже в 1815 р. Покровський хутір Любов одержала як посаг [24, с. 63]. Костянтин Ушинський згодом писав, що будиночок його батька знаходився за містом у місцевості гористій та дуже мальовничій, а Михайло Чалий уточнював: будинок його на високому березі Десни, в самому кінці міста, біля церкви Покрови, мав вигляд панської садиби – з просторим двором, службами та фруктовим садом, з тінистими липами і дубами, «изрытыми переполненными зеленью оврагами» [24, с. 66, 67].

До квітня 1820 р., коли Д. Г. Ушинський вийшов у відставку, у нього народилися двоє синів: Олександр (12 квітня 1817 р.) [19, с. 8] і Володимир (3 лютого 1819 р.): «От г-на майора Дмитрия Григориева и жены его Любвы Степановой дочери Вшинских родился сын Владимир, крещен 6 числа» [17, арк. 48зв.]. Прізвища Вшинський і Ушинський зустрічаються часто в документах цих років: у 1820 р. «капитана Дмитрия Ушинского, х. Псіолового, две души», а в 1822 р. «Вшинского Дмитрия подполковника х. Псіоловского – 2 души» [24, с. 63].

Після виходу у відставку Д. Г. Ушинський не залишався без діла. Збереглися дані про побудову ним 1820 р. цегельного заводу для ремонту собору у Спасо-Преображенському монастирі [5, с. 98]. Завод цей деякий час знаходився під горою між садибою і покровською криницею [23, с. 86, 87].

Як відомо, К. Д. Ушинський у своїх підручниках часто використовував дитячі спогади, подавав картини з життя своєї родини, зокрема і в «Детском мире» в розділі «Глина и что из нее выделяется»: «Кирпич из глины делают очень просто. Выбирают такое место, где поблизости можно было бы найти глину, песок и воду, и устраивают на нем кирпичный завод, состоящий из сарая с одною крышею без стен, для того, чтобы ветер мог под ним продувать свободно, и большой печи, в которой можно было бы обжигать кирпич. Возле сарая вырывают неглубокую яму, перемешивают глину, песок и воду или лопатами, или ногами, а иногда лошадьми, заставляя их топтаться в такой яме...» [30, с. 107]. За переказами покровських старожилів, саме так і було. Відомо навіть, в якому місці брали глину і пісок та де були розташовані піч, яма і сарай. Досі ще знаходять цеглу на садибах, побудованих згодом на цьому місці. У розділі «Известь» значиться: «Отец давно показал детям, как добывают и обжигают известь, и, наконец, повел их за город, где в крутом и высоком берегу реки множество работников ломали известковый камень, разбивали его на мелкие куски и складывали в телеги. «Теперь вы видели, откуда добывается известковый камень, но

этого мало, – сказал детям отец, – пойдем за телегами и посмотрим, куда это везут известковый камень и что с ним делают». Телеги, проехав несколько десятков сажень, остановились у громадной печи» [30, с. 258]. Д. Г. Ушинський мав ділянку землі в селі Араповічі [25, арк. 5, 21], де «в крутом и высоком берегу реки» Десни якраз і добували крейду та були розташовані печі для випалювання вапна.

Але в Новгороді-Сіверському Д. Г. Ушинський надовго не затримався. Про його службу в Тулі і Полтаві знайти нічого не вдалося; трохи більше відомостей збереглося про вологодський період. В очолюваному Д. Г. Ушинським господарчому відділі казенної палати було 24 чиновники. Йому доводилося розглядати і вирішувати різні господарчі питання: результати ревізій окремих повітів губернії, прохання про позики грошима або хлібом для казенних селян, про недоїмки, про розтрата окремих чиновників, про заміну зношених асигнацій новими тощо [1, с. 48].

Вологодський дослідник Ф. Т. Бондар вважав, що знайдені у Вологодському архіві документи дозволяють судити про Д. Г. Ушинського як сумлінного працівника і гуманого чиновника [1, с. 50, 51]. Тим не менше, на нього почали надходити доноси до міністерства фінансів та міністерства внутрішніх справ від губернського прокурора Зубова за нібито грубе порушення законів. Очевидно, про це стало відомо і самому Д. Г. Ушинському. Тільки так можна пояснити його, на перший погляд, непослідовні дії. У травні 1829 р. він купує дерев'яний будинок у Вологді, влітку набуває будівельного лісу, можливо, для ремонту або перебудови будинку, а вже в 1830 р. подає прохання на ім'я цесаревича Костянтина Павловича Романова про переведення до Волинської губернії, оскільки вона перебувала під його патронатом. Прохання було залишено без дії, оскільки там «определяются чиновники по удостоению местного губернского начальства» [1, с. 20].

Д. Г. Ушинський вирішив все таки ж залишитися у Вологді, бо у липні 1831 р. звернувся до Вологодських депутатських зборів з проханням внести його рід до Вологодського дворянства [22, с. 132, 133]. Разом з батьком до третьої частини родословної книги були внесені Олександр і Володимир [19, с. 11]. До речі, у Вологді вони не вчилися – їх немає у списках учнів ні в гімназії, ні в інших училищах [2, с. 53]. Але як дворяни і діти підполковника були записані: Олександр 1831 р. до Артилерійського училища [2, с. 65], а Володимир 1833 р. – до Дворянського полку, який був військовим учбовим закладом типу кадетського корпусу [2, с. 65]. 20 жовтня 1833 р. він помер і був похований на Смоленському кладовищі Санкт-Петербурга [28, с. 34].

Доноси на Д. Г. Ушинського так і продовжували надходити до обох міністерств. Суть їх досі невідома, але Зубов свого досяг. За розпорядженням міністра фінансів 11 липня 1832 р. Д. Г. Ушинського було

усунуто з посади радника відділення та призначено губернським скарбником з переведенням у 7-й клас [1, с. 50]. «Затем Правительствующим Сенатом от должности Казначея уволен за выслугу узаконенных лет с третьим пенсионом – 1833 февраля 23» (Ф. С. 44). Та прокурор «діставав» Д. Г. Ушинського і після звільнення. Указ Урядового Сенату про сувору догану декільком членам казенної палати, в тому числі і Д. Г. Ушинському, було отримано у Вологді 19 жовтня 1833 р., «тогда как советник Дмитрий Ушинский, который выбыл и находится, как известно, в Черниговской губернии» [1, с. 69–71]. «Дістали» його і більш ніж через 20 років зі справою про членів Вологодської казенної палати, «судимых по предмету незаконных сборов с государственных крестьян в Никольском уезде» [12, арк. 1–4].

Дослідники, які писали, що Д. Г. Ушинський залишив службу в Вологді п'ятьма роками пізніше, були введені в оману документом 1838 р. «О сопричислении Д. Г. Ушинского и его семьи к дворянскому званию», опублікованим у 11 томі Зібрання творів К. Д. Ушинського, в основу якого був покладений вологодський атестат 1836 р. Там очевидні друкарські помилки: замість 1833 р. надруковано 1838, також замість Вологодської надруковано Волинської, через неправильно розставлені розділові знаки здійснено зсув у датах, замість «Уфимський» надруковано «Ушинський» тощо [2, с. 64].

У Вологді 28 липня 1829 р. у родині Ушинських народився син Сергій, а 27 листопада 1831 р. – донька Катерина [1, с. 67, 68]. Любов Степанівна залишила Вологду в серпні і наприкінці місяця досягла Тули, де подала прохання на видачу свідоцтва про народження Костянтина. З нею на шляху до Новгород-Сіверського були молодші діти; старші ж сини, мабуть, вирушили з батьком до місця майбутнього навчання [2, с. 65].

Д. Г. Ушинський у формулярному списку (Ф. С. 44) пише, що у відпустках не був, але в атестаті 1836 р. зазначено: був у 4-місячній відпустці з 7 березня по 26 числа червня 1831 р.; був у відпустці з 9 серпня 1832 р. на 28 днів, а з 23 вересня отримав від міністра фінансів відстрочку на 3 місяці і точно до терміну з'явився до Департаменту державного казначейства, яким був залишений для деяких у справах і рахунках пояснень, а 23 лютого 1833 р. Урядовим Сенатом звільнений з посади губернського скарбника [1, с. 72].

У спогадах К. Д. Ушинського і про матір, і про батька є тільки єдина фраза: «Мать моя умерла, когда мне не было еще 12 лет, а отец по смерти матери почти не жил дома, так что жил я один с меньшим братом моим в том хуторке, куда никто не заглядывал» [29, с. 314]. У цих словах звучить неприхована образа на батька, адже в кількох десятках метрів, на Стародубському шляху, проживала тітка Варвара Гусакова, діти якої були ровесниками дітей Любові Степанівни [24, с. 63], і сестра Катерина жила ж у неї. До того ж, у хуторі завжди проживало до десяти селян тільки чоловічої ста-

ті [16, арк. 43в.]. Йому виповнилося 12 років 19 лютого 1835 р., тобто мати могла померти в кінці 1834 або на самому початку 1835 р. Та збереглася справа 1837–1838 рр., з якої виходить, що ще в 1836 р. «здешня палата Гражданского Суда предписала учинить расследование о завладении Статским Советником Степаном Карпинским и дочерью его надворного советника Любовью Ушинскою пахотными и сенокосными землями, принадлежащими казенным села Роговки крестьянам». Їх імена повторюються протягом всієї справи, а непорозуміння з землею виникло ще 1833 р., і тільки в середині 1838 з'являється «истец», чиновник 7-го класу Дмитро Ушинський, та все відразу ж розв'язує на свою користь. Справа ця дає привід вважати, що Любов Степанівна могла бути жива не тільки 1836, а і 1837 р. Вірогідно, спочатку помер її батько, якому вже було понад 90 років, а невдовзі і вона (встигнувши побувати деякий час «наследницею»). Можливо, її смерть настала під час пологів, оскільки про це може свідчити те, що 16 серпня 1838 р. померла «Надворного Советника Дмитрия Григорьевича Ушинского младенец Елена 1 года от детской» [24, с. 65]. Метричні книги Покровської церкви за 1832–1835 і 1837 рр. не збереглися.

Незрозуміло, де міг перебувати Дмитро Григорович Ушинський з початку 1833 і до середини 1838 р., тобто більш ніж 5 років. В формулярному списку написано дуже коротко: був у відставці з 23 лютого 1833 по 8 грудня 1838 р. (Ф. С. 44). Виходячи із судової справи, то і вдома його теж не було, але ж, якщо за М. Чалим «в 1835 году он овдовел, а в 1837-м женился во второй раз» [53, с. 438] і дитина була вже від нової дружини, то, судячи із формулярного списку, «охота к перемене мест» його так і не полишила. І хоча Козелець і Сосниця знаходилися ближче до Новгород-Сіверського, ніж Вологда, але такі переміщення навряд чи сприяли б подружньому життю. Знов у відставку він подав з 1 січня 1840 р. і тільки тоді вже остаточно оселився в Новгород-Сіверському. Тож і одружитися він міг би наприкінці 1839-го або на початку 1840-го року і, як за Чалим, мачуха навчала б Костю німецької [53, с. 441–442], але недовго, бо одержав Костянтин в свідоцтві знання «в грамматике и переводах с немецкого – хорошие, в переводах с русского – посредственные» [31, с. 246].

М. Чалий в своїх спогадах використовував чернетки К. Д. Ушинського, які пізніше отримали назву «Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии», і 1835 рік перебрав звідти; події 1837 р. – це вже його припущення. Тож необхідно порівняти формулярний список (Ф. С. 44) з «припущеннями» М. Чалого: «Служил он сперва по гражданскому ведомству, потом в 1801 году поступил в дворянский полк. ...По окончании военных действий, он вышел в отставку и навсегда поселился в Новгород-Северске. ...В 1840 году Д. Г-ч был избран уездным судьей» [53, с. 437, 438]. Беззаперечно, довіряти спогадам М. Чалого не можна, адже крім цих помилок

він аж двома невірними варіантами подавав дівоче прізвище Любові Степанівни (Гусаковна і Капніст); до того ж зі спогадів М. Чалого виходить, що він забув про такий дуже важливий факт: не Костя прийшов до нього в третьому класі, а, навпаки, – він до Костянтина, бо залишився на другій рік, а Костянтин таки навчався в гімназії з першого класу [4, с. 49, 50].

Та якщо М. Чалий намагався пригадати події в родині однокласника 30-40-річної давності, то сам Д. Г. Ушинський «не згадав», що йому вже 57, а не 55 років, і що «Полтавского корпуса кадет 17 лет» – це Сергій, якому тільки нещодавно виповнилося 15 років (Ф. С. 44). До речі, прізвища Сергія в документах Полтавського кадетського корпусу знайти не вдалося.

На посаді новгород-сіверського повітового судді Д. Г. Ушинський перебував лише один термін, тому що в 1848 р. вже В. В. Гербелю довелося втрутитися у справу, яка довгий час не мала завершення, про сінокоси, куплені Д. Г. Ушинським у 1844 р. [14, арк. 2]. Адже Д. Г. Ушинський «женился во второй раз в шостенском пороховом заводе на сестре генерала Гербеля, после чего круг его знакомств еще более расширился. У него часто бывали гости, большей частью военные» [53, с. 438] (тут Чалому вже важко було помилитися). Наталія Василівна народила доньку Софію 7 вересня 1843 р., сина Василя – 28 липня 1845 р. Обидва були похрещені в Покровській церкві: Софія – генерал-майором Василем Васильовичем Гербелем і Амалією Федорівною, дружиною контрадмірала Володимира Ушинського [21, с. 101]. Василя хрестив син Гербеля Георгій [18, арк. 151зв.].

Тож, коли одружувався Костянтин, без військових та кож не обійшлося. Необхідно повністю навести цей запис з метричної книги Рождественської церкви с. Богданівки від 4 листопада 1851 р.: «Города Новгород-северска помещик титулярный советник Константин Дмитриев сын Ушинский православного вероисповедания первым браком – 28 лет. Помещица хутора Богданки Надежда Симеонова дочь Дорошенко православного вероисповедания первым браком – 18 лет. Поручители со стороны жениха города Новгород-северска родной отец его Коллежский советник Дмитрий Ушинский и штабс капитан Шостенского порохового завода Владимир Максимов, поручитель со стороны невесты командир Шостенского порохового завода Генерал майор Александр Синельников и правитель канцелярии тоже Шостенского порохового завода коллежский ассесор (Фадей?) Коленков. Совершали таинство: Священник Герасим Пригоровский, Стихирный дьячек Трофим Громаковский, Стихирный Пономарь Стефан Ивановский» [9, арк. 201зв., 202].

Про долю Василя нічого невідомо, та його вже не було у 1854 р., коли Д. Г. Ушинський подавав прохання стосовно Софії до Чернігівського дворянського депутатського зібрання: «...дочь его причислить при нем и прочих детях его, внесенных уже в родословную книгу»

в 1838 р. [15, арк. 181зв.]. Якщо у 1831 і 1838 рр. Ушинські були внесені до III частини родословних книг, то цього разу указом Урядового Сенату вони були перенесені до II частини, «так как Дмитрий Ушинский приобрел дворянство персонально военною службою» [15, арк. 710].

Костянтин Ушинський писав, що «несколько десятков путешествий и романов, которые я прочел в библиотеке отца, оставленной на наш произвол, слишком рано и сильно развили во мне мечтательность» [29, с. 316]. «Хорошо составленная библиотека отца» (М. Чалий) за таких переїздів навряд чи була б зібрана. Мабуть, вона, як і «домик отца», залишилися в спадок від Карпинських, бо саме з боку матері Костянтин Ушинський мав «старинный малороссийский дворянский род», представники якого тривалий час володіли цим хутором [24, с. 58–62]. За спогадами Івана Пилиповича Вернета (Верне Жана), викладача новгород-сіверської гімназії, Меланія Федорівна Карпинська (мати Любові Степанівни) разом з декількома особами міста «составляют всю почти красу Новгород-Северска». Серед цих осіб, зокрема, були директор гімназії І. І. Халанський з дружиною та І. А. Рачинський [3, с. 174, 175] з родини відомих музикантів.

У формулярному списку (Ф. С. 44) відповідь на питання про володіння дуже незрозуміла, адже у вологодському атестаті 1836 р. значиться: «Имения же тогда за ним значится родового, доставшегося от матери его две души, записанных за ним Черниговской губернии в Новгород-северском повете, хуторе Павловском; благоприобретенного, купленного вместе с женою его в 1819 г. в том же повете, в хуторе Вульевитском, две души; за женою родового, доставшегося потому же повету от отца ее, статского советника Карпинского, 12 душ с хутором Неежовским и Солоним, а также в городе Новгороде-Северском с жилым домом и со всем к нему обзаведением и винокуренным заводом» [1, с. 73]. Після смерті дружини все це повинно було перейти до Д. Г. Ушинського.

З приводу поширеного твердження, що родина не мала великих матеріальних статків, оскільки Д. Г. Ушинський відпустив селян на волю ще до реформи 1861 р., необхідно зробити уточнення: на прохання Костянтина він 1858 р. відпустив тільки одну родину Павла Корнійовича Цювкіна [22, с. 104, 134, 135]. Відомо, що станом на 1860 р. у «детей коллежского советника Ушинского» залишалося 18 душ (чоловічої статі), і мали вони 61,5 дес. землі [16, арк. 4 зв.].

Останні роки Д. Г. Ушинський проживав на хуторі поміщиком, скаржився синові на неврожай та загибель худоби і помалу скуповував землю. Софії дісталося до 20-ти ділянок землі різної величини у різних місцях [10, арк. 94–249; 11, арк. 78–720; 26, план]. Помер Д. Г. Ушинський 30 листопада 1866 р. Доля Сергія і Катерини невідома. Софія близько 1863 р. вийшла заміж за майора у відставці Михайла Шкляревського, мала трьох доньок: Софію, Катерину, Євгенію. Померла, ймовірно, у 1885 р. [24, арк. 66].

Формулярний список 1844 року, який досі не був опублікований, крім всього іншого, дозволяє з'ясувати декілька важливих фактів з життя батьків К. Д. Ушинського, які призводять до багатьох суперечливих припущень і помилок. Д. Г. Ушинський мав змогу познайомитися зі своєю майбутньою дружиною, коли був відряджений від полку 1811 р. до «Новгородсеверского рекрутского депо» для формування з рекрутів батальйону. Перебував на службі у Вологді не 11, а 6 років. 3 лютого 1833 по грудень 1838 р. знаходився у відставці. 3 грудня 1838 р. обіймав посаду окружного начальника спочатку в Козельці, згодом – у Сосниці, і тільки з січня 1842 р. за вибором дворянства обіймав посаду повітового судді в Новгороді-Сіверському.

Нижче публікуємо мовою оригіналу Формулярний список Д. Г. Ушинського із збереженням лексики і пунктуації того часу. Документ виявлений у фондах Державного архіву Чернігівської області. У справі знаходилося 2 варіанти списку: один «учинен 1844 года сентября 20» і підписаний усіма сторонами на чолі з «уездным судьей Ушинским», другий – без підписів (можливо, копія), але з точки зору біографів родини більш точний. Подаємо другий варіант.

Формулярный список о службе и достоинстве Судьи Новгород-Северского уездного Суда Коллежского Советника Дмитра Григорова сына Ушинского

Чин, имя, отчество, фамилия, должность, им отправляемая, и сколько от роду лет. Коллежский Советник Дмитрий Григорьев сын Ушинский Судья Новгород-Северского уездного Суда и лет от роду 55 вероисповедания православного.

Из какого звания происходит. Из дворян слободско-украинской что ныне Харьковской губернии.

Сколько имеет во владении мужского пола душ крестьян, в которых уездах и селениях. Родовое – не имеет, благоприобретенное – крестьян ревизских мужского пола 6 душ и земли хлебопахотной огородной сенокосной и лесной имеет в г. Новгород-Северске дачах оно до 30 десятин. У жены – родовое – крестьян ревизских 12 душ. Земли в Новгороде-Северском 8 десятин и дачах оно до 40 десятин. Жена – благоприобретенное – не имеет.

Когда в службу вступил и в оной какими чинами, в каких должностях и где происходил, также не было ли каких отличных по службе деяний и не был ли особенно, кроме чинов, чем награжден и в какое время. В службу вступил в дворянский корпус 1807 апрель 3.

Произведен прапорщиком по армии. Поставлен в том же корпусе для обучения дворян 1807 ноябрь 26.

За усердную и ревностную службу и скорое доведение дворян к познанию порядка воинской службы по Высочайшему Повелению произведен прямо Поручиком 1808 декабрь 20.

По желанию переведен в Уфимский пехотный полк

1810 мая 9.

За скорое исформирование из рекрут батальона и доведения к службе произведен Штабс Капитаном 1812 г. января 25.

В начале 1813 и в конце 1814 года был командирован для выбора людей у Гвардию и Гренадеры, в первый раз 3000, а во второй 5000 человек; за успешное окончание сего поручения был представлен к награждению следующим чином 1815 года капитаном 1815 август 10, майором – 1817 апреля 30.

За болезнью вовсе уволен от службы с награждением чина подполковника и с мундиром 1820 апреля 20.

По Указу Правительствующего Сената определен в Тульскую казенную палату по хозяйственному отделению Советником 1821 апреля 3.

По Указу Правительствующего Сената перемещен в Полтавскую казенную палату Советником по хозяйственному отделению с переименованием в Колежские Ассесоры 1824 марта 20.

Согласно прошению Указом Правительствующего Сената уволен из Полтавской казенной палаты для определения к другим делам 1826 февраля 11.

Определен по прошению его в канцелярию Г. Министра Финансов 1826 13 февраля.

Указом Правительствующего Сената марта 24-го 1826 года за выслугу лет произведен в надворные советники со старшинством с 17 мая 1823 года – 1826 марта 24.

В Олонецкую казенную палату по хозяйственному отделению советником 1826 июля 20.

Из оной по воле начальства перемещен в Вологодскую казенную палату Советником 1826 ноября 4.

Сверхдолжности Советника по палате по Высочайшему его Императорского Величества соизволению изъясненному Г. президента попечительного общества о тюрьмах Его Сиятельства князя Василия Сергеевича Трубецкого 20 апреля 1831 года за № 116 утвержден в звании члена Вологодского тюремного Комитета возложено на него в звании директора иметь попечение о продовольствии и одеянии арестантов, по распоряжению губернского начальства по случаю исправления должности Вице Губернатора был командирован для набора рекрутов в Устьи Сисольск и Яронск по 93 набору, где и находился с 1 ноября 1828 по 28 декабря того года с верх должностями советника по хозяйственному отделению равно и рекрутским присутствием занимаемой по журналам казенной палаты исправлял должность вологодского Вице Губернатора, во первых с 20 июля 1827 по 9 августа, за отбытием по Губернии для обозрения питейной продажи, во 2-х с 31 августа по 23 декабря 1828 года, за отсутствием для приема рекрут, в 3-х с 29 октября по 11 декабря 1828 года за отбытием в 4-х месячный отпуск, во 4-х с 1 ноября по 13 декабря того года для приема рекрут (так в тексте – А. Л.), в 5-х с 11 августа 1830 по 14 число того месяца по случаю отбытия в г. Коднаков (2-й экз. Кордников) по делам

службы, в 6-х с 11 декабря по 10 января 1830 года для набора рекрут, в 7-м от 27 января по 12 февраля по случаю болезни, в 8-м с 2 марта по 7 число того месяца за отбытием для набора рекрут и в 9-м с 7 октября того года по случаю болезни Вице-Губернатора со дня смерти его т. е. с 18 декабря исправлял должность с полным окладом жалованья по 18 апреля 1832 года. По предписанию Его Сиятельства Г. Министра Финансов перемещен из советников в Губернские казначеи с переименованием в 7 класс 1832 июля 11.

Затем Правительствующим Сенатом от должности Казначей уволен за выслугу узаконных лет с третним пенсионом 1833 февраля 23.

Постановлением Г. Министра Государственных имуществ определен Казанским (2-й экз. Козелецким) окр. оружным начальником 1838 декабря 8.

Произведен в Коллежские Советники 1838 31 декабря.

По том согласно желанию его в следствие представления управляющего Палатою, постановлением же Его Сиятельства в Сосницкий округ переведен окружным начальником 1839 января 31.

Затем по прошению его постановлением Его Сиятельства Господина Министра Государственных имуществ уволен от сей должности 1839 года ноября 22, каковую и сдал 1840 января 1.

По выбору Дворянства поступил в должность Новгород-северского Уездного Судьи 1842 января 29.

В продолжении службы занимал должность предводителя дворянства неоднократно.

Имеет медали сребренную и бронзовую за 1812 год и Парижскую за 1814 год (2-й экз.).

В походах против неприятеля и в самих сражениях был или нет, и когда именно. Был командирован от полка в 1811 году в Новгород-северский рекрутский депо, для сформирования из рекрут батальона по сформированию его 1812 года в июле месяце по нашествию неприятеля в Россию вступил с оным (2-й экз. – батальоном) в г. Калугу, и поступил в корпус генерала Милорадовича, с которым и прибыл (2-й экз. – и выступил) против неприятеля к городу Гржатску (2-й экз. – Гржацку) 17 августа, где и соединился с Армиею при ретарде ея до села Бородин, при селе же Бородине 24–28 августа находился в действительном сражении. Затем находился при ретиреде неприятеля из России чрез Герцогство Варшавское до Рейхен Бара (2-й экз. – Рейхенбана), что в Саксонии, а оттудова, вовремя перемирия, отправлен обратно в Герцогство Варшавское в Гвардейский (2-й экз. – Ардейский) корпус генерал-лейтенанта Клейнмихеля находившийся при блокаде крепости Модлина, где и состоял в команде его до сдачи неприятельской крепости.

Не был ли в штрафах и под судом, то за что именно когда и чем окончено? Не был.

К продолжению штатской службы способен, к новым чинам достоин или нет и зачем именно. Аттестовать

представляется Высшему начальству...

Не был ли в отпусках, и если был, то, когда именно, на сколько времени, и являлся ли на срок к должности? Не был.

Не был ли в отставке с награждением чина или без онаго, и когда? Был первоначально с 1820 года апреля 3 по 1821 года 30 апреля с награждением чина подполковника и мундиром, во 2-х с 1826 февраля с 11 по 13 того месяца, в 3-х с 1833 февраля с 23 по 1838 год декабря по 8 число, в 4-х с 1 января 1840 года по 29 января 1842 года.

Женат ли, имеет ли детей, каких лет, какого вероисповедания и где они находятся? Жену имеет второго брака Наталию урожденную Гербель, от нее малолетнюю дочь Софию 1 года, от первого брака детей отставного Артиллерии подпоручика Александра 27 лет, Московского университета кандидата Константина 21 года, Полтавского корпуса кадета 17 лет и дочь Екатерину 12 лет находящуюся в доме вероисповедания православного.

Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 824. Арк. 362–379.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондарь Ф. Т. Биография К. Д. Ушинского с новыми фактами вологодского периода жизни семьи Ушинских. Вологда : ВГПУ, 2007. 92 с.
2. Бондарь Ф. Т. Вологодский период службы Д. Г. Ушинского и его семья. *Жизнь и наследие К. Д. Ушинского: межвузовский сборник научных трудов*. Ярославль, 1986. С. 48–67.
3. Вернет И. Ф. Воспоминания о Новгороде-Северском. *Украинский вестник*. 1816. Ч. 2. С. 37–182.
4. Воинов С. Дещо нове до біографії К. Д. Ушинського. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 46–53.
5. Воинов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / Ред. О. Б. Коваленко. Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 164 с.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 234. Оп. 1. Спр. 3.
7. ДАСО. Ф. 746. Оп. 2. Спр. 299.
8. ДАСО. Ф. 746. Оп. 1. Спр. 25.
9. ДАСО. Ф. 1146. Оп. 1. Спр. 3.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 169. Оп. 1. Спр. 166.
11. ДАЧО. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 322.
12. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12-а. Спр. 4255.
13. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 512. Ч. 1.
14. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 11515.
15. ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 347.
16. ДАЧО. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 205.
17. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 128.
18. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 137.
19. Иванов А. Н. К. Д. Ушинский. Гимназист. Студент. Профессор. Ярославль : Верхне-Волжское изд-во, 1973. 239 с.
20. Иванов А. Н. Дополнения к биографии К. Д. Ушинского // Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность. Ярославль, 1975. 142 с.
21. Коломиец И. К. О семье Ушинских и школах, открытых в его память на Украине // Новое об Ушинском. Ярославль, 1981. 113 с.
22. Коломиец И. К. Память о К. Д. Ушинском в городе его детства // Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность. Ярославль, 1975. 142 с.
23. Лагута А. М. Новгород-Сіверський – місто Костянтина Ушинського. *Сіверщина в історії України*: наукове видання. Вип. 16. Ніжин, 2023. С. 84–92.
24. Лагута А. М. Нові матеріали до біографії К. Д. Ушинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: до 200-річчя від дня народження Костянтина Ушинського (1823–1871)*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. К. : Інститут педагогіки НАПН України, 2023. [Електронне наукове видання]. <https://doi.org/10.32405/978-966-644-585-2023-238>.
25. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Межовий архів. Ф. 1350. Оп. 1 (ч. 3). Спр. 10769.
26. РДАДА. Межовий архів. Ф. 1350. Оп. 1 (3 ч.). Спр. 13483. Проектно-нарезочный план Новгорода-Северского.

27. Терлецький В. Рід Ушинських. *Пам'ять століть*. 2011. № 1–2. С. 261–276.
28. Терлецький В. В. Роде наш красний. Ушинські крізь призму століть. Суми : Собор, 2001. 216 с.
29. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6-ти т. Т. 1 / Сост. С. Ф. Егоров. М. : Педагогика, 1988. 414 с.
30. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. Т. 3 / Сост. С. Ф. Егоров. М. : Педагогика, 1989. 512 с.
31. Ушинский К. Д. Собрание сочинений в 11-ти т. Т. 11. М. – Л., 1952. 727 с.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 122.
33. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 159.
34. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 162.
35. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 164.
36. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 171.
37. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 266.
38. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 269.
39. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 268.
40. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 271.
41. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 272.
42. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 276.
43. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 282.
44. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 287.
45. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 290.
46. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 291.
47. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 293.
48. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 300.
49. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 309.
50. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 320.
51. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 321.
52. ЦДІАК України. Ф. 1975. Оп. 1. Спр. 322.
53. Чалый М. К. Воспоминания. *Киевская старина*. 1889. № 8. С. 436–467.

Lahuta A. M. Service record of Dmytro Hryhorovych Ushynskiy

Biographers of K. D. Ushynskiy usually provide rather scarce and quite contradictory information about his parents. While details about his mother are purely conjectural, slightly more information about his father can be found thanks to his certificate and service record, although the last of them was confined to the early 1833. The service record from 1844 presented here clarifies and supplements certain details about D. H. Ushynskiy and his family, yet it still leaves many questions unanswered.

Key words: D. H. Ushynskiy, biography, service record, genealogy, Okhtyrka, Lebedyn, Novhorod-Siverskyi.

REFERENCES

1. Bondar', F. T. (2007). *Biografiya K. D. Ushinskogo s novymi faktami vologodskogo perioda zhizni sem'i Ushinskikh* [Biography of K. D. Ushinsky with new facts of the Vologda period of the life of the Ushinsky family]. Vologda. VGPU. [in Russian].
2. Bondar', F. T. (1986). Vologodskiy period sluzhby D. G. Ushinskogo i yego sem'ya [Vologda period of service of D. G. Ushinsky and his family]. *Zhizn' i nasledie K. D. Ushinskogo: mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov* [Life and legacy of K. D. Ushinsky : interuniversity collection of scientific works], pp. 48 – 67. Yaroslavl. [in Russian].
3. Vernet, I. F. (1816). *Vospominaniya o Novgorode-Severskom* [Memories of Novgorod-Seversky]. *Ukrainskiy vestnik*, ch. 2, pp. 37–182. [in Russian].
4. Voynov, S. (1998). *Deshcho nove do biografi K. D. Ushynskoho* [Some new information on the biography of K. D. Ushynskiy]. *Siverianskiy litopys*, pp. 46 – 53. [in Ukrainian].
5. Voyinov, S. (1999). *Novhorod – Siverskiy : Narysy istorii [Novgorod-Siverskiy : Historical Sketches]*. Chernihiv : Siverianska Dumka. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali – DASO), f. 234, op. 1, spr. 3.
7. DASO, f. 746, op. 1, spr. 299.
8. DASO, f. 746, op. 1, spr. 25.
9. DASO, f. 1146, op. 1, spr. 3.
10. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 169, op. 1, spr. 166.
11. DACHO, f. 169, op. 1, spr. 322.
12. DACHO, f. 127, op. 12-a, spr. 4255.
13. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 512. CH. 1.
14. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 11515.
15. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 347.
16. DACHO, f. 144, op. 1, spr. 205.
17. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 128.
18. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 137.
19. Ivanov, A. N. (1973). *K. D. Ushinskii. Gimnazist. Student. Professor [K. D. Ushinsky Gymnasium student. University student. Professor]*. Yaroslavl : Verkhne-Volzhskoye izd-vo. [in Russian].

20. Ivanov, A. N. (1975). Dopolneniya k biografii K. D. Ushinskogo [Additions to the biography of K. D. Ushinsky]. *Pedagogicheskiye idei K. D. Ushinskogo i sovremennost'*. Yaroslavl. [in Russian].

21. Kolomiyets, I. K. (1981). O sem'ye Ushinskikh i shkolakh, otкрыtykh v yego pamyat' na Ukraine. [About the Ushinsky family and schools opened in his memory in Ukraine]. *Novoye ob Ushinskoy [New about Ushinsky]*, issue 193, pp. 88 – 96. Yaroslavl. [in Russian].

22. Kolomiyets, I. K. (1975). Pamyat' o K. D. Ushinskoy v gorode yego detstva [Memory of K. D. Ushinsky in the city of his childhood]. *Pedagogicheskiye idei K. D. Ushinskogo i sovremennost'*. [Pedagogical ideas of K. D. Ushinsky and modernity], issue 137, pp. 101–106. Yaroslavl. [in Russian].

23. Lahuta, A. M. (2023). Novhorod – Siverskyi – misto Kostiantyna Ushynskoho [Novhorod-Siverskyi – The City of Kostiantyn Ushynskyi]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 16, pp. 84 – 92. [in Ukrainian].

24. Lahuta, A. M. (2023). Novi materialy do biohrafii K. D. Ushynskoho [New materials on the biography of K. D. Ushynskyi]. *Istoriia ta filosofia osvity v nezalezhnii Ukraini : do 200 -richchia vid dnia narodzhennia Kostiantyna Ushynskoho (1823 – 1871)* [History and philosophy of education in Independent Ukraine : marking the 200 th anniversary of the birth of Kostiantyn Ushynsky (1823 – 1871)] : zb. materialiv Vseukrainskoi naukovo -prakychnoi konferentsii, pp 58 – 70. Kyiv : Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://doi.org/10.32405/978-966-644-585-2023-238>. [in Ukrainian].

25. Rosiys'kiy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv (dali – RDADA). Mezhevyy arkhiv, f. 1350, op. 1 (ch. 3), spr. 10769.

26. RDADA. Mezhevyy arkhiv, f. 1350, op. 1 (3 ch.), spr. 13483. Proektno -narezochnyy plan Novhoroda-Severskoho.

27. Terletsky, V. (2011). Rid Ushynskiykh [The Ushynskiy Family]. *Pamiat' stolit*, pp. 1 – 2, pp. 261 – 276. [in Ukrainian].

28. Terletsky, V. V. (2001). Rode nash krasnyi. Ushynski kriz pryizmu stolit [Our noble lineage : The Ushynskis through the prism of centuries]. Sumy : Sobor. [in Ukrainian].

29. Ushynskiy, K. D. (1988). *Pedagogicheskiye sochineniya : v 6 -ti t. T. 1* [Pedagogical writings : in 6 volumes]. (Vol. 1). Moskva : Pedagogika. [in Russian].

30. Ushynskiy, K. D. (1989). *Pedagogicheskiye sochineniya : v 6 -ti t. T. 3* [Pedagogical writings : in 6 volumes]. (Vol. 3). Moskva : Pedagogika. [in Russian].

31. Ushynskiy, K. D. (1852). *Sobraniye sochineniy v 11 -ti t. T. 11*. [Collection composed in 11 volumes]. (Vol. 11). Moskva – Leningrad. [in Russian].

32. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy), f. 1975, op. 1, spr. 122.

33. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 159.

34. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 162.

35. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 164.

36. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 171.

37. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 266.

38. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 269.

39. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 268.

40. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 271.

41. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 272.

42. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 276.

43. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 282.

44. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 287.

45. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 290.

46. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 291.

47. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 293.

48. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 300.

49. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 309.

50. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 320.

51. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 321.

52. TsDIAK Ukrainy, f. 1975, op. 1, spr. 322.

53. Chalyy, M. K. (1889). *Vospominaniya* [Memories]. *Kiyevskaya stazhina*, 8, pp. 436–467. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 9.338.24(477)

Н. А. Котельницький

ПОБУДОВА ВОДОГОНУ У м. ЧЕРНІГІВ ЯК ВИДАТНЕ ДОСЯГНЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ (1879–1886)

У розвідці висвітлена історія участі ліберальних земців північної України у побудові водогону у м. Чернігові. Автор прийшов до висновку про те, що революційним та доленосним досягненням земських лібералів Північного Лівобережжя у галузі інфраструктури регіону слід справедливо вважати побудову системи централізованого водопостачання для населення м. Чернігова у вигляді водогону. Персональними зусиллями провідних представників опозиційної аристократичної фронди українського Полісся – В. Хижнякова, О. Карпинського, В. Варзара – вдалося реалізувати амбітний проект. Завдяки особистим наполяганням представників земської опозиції краю, були обстежені водні артерії Чернігова на предмет визначення кращого варіанта забезпечення джерела для подачі питної води містянам, яким стали артезіанські води заповідного парку «Ялівщина». У такий спосіб вдалося мінімізувати небезпеку санітарно-епідеміологічних ексцесів у місті, оскільки обсяги питної води акумулювались з підземних, ґрунтових джерел природної зони. Фінансова частина проекту була забезпечена трьома потужними кредитними лініями Міністерства внутрішніх справ, Державного банку Російської імперії та величезного інвестиційного портфеля Чернігівського громадського міського банку, яким керували ліберальні земці, бюджету Чернігівської міської управи і прогресивних комерсантів, які були членами міської громади. З метою уникнення загрози монополізації водогону, ліберальні земці принципово наполягли на соціально справедливому формуванні тарифних показників: містяни, дохід яких не перевищував своєрідного прожиткового мінімуму, отримували право на водопостачання за рахунок міського бюджету, себто безкоштовно для себе; інші жителі столиці губернії сплачували за послугу централізованого водопостачання виключно по муніципальному тарифу, який визначався Чернігівською міською управою; усі ж комерційні споживачі мали сплачувати за послугу водопостачання за діючими на той час ринковими індикаторами. У результаті подвизницької діяльності ліберальних земців, столиця Сіверщини отримала не тільки архіважливий сучасний інфраструктурний об'єкт, який став приносити суттєвий прибуток до комунального бюджету органів міського самоврядування, а й за його допомогою була вирішена проблема своєчасного забезпечення водними ресурсами протипожежної служби міста.

Ключові слова: український земський лібералізм, Північне Лівобережжя, інфраструктура, побудова водогону.

Історія земського лібералізму Північного Лівобережжя у 60–80-х рр. XIX ст. продовжує залишатись маловідомим та малодослідженим явищем української історії імперського періоду. Це у повній мірі відноситься й до широкомасштабної соціально-економічної програми вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Органічною та яскравою складовою згаданої програми ліберального руху була дуже актуальна проблема побудови інфраструктури у регіоні, яка мало доленосне значення з точки зору майбутнього краю. Автору вже вдалося зробити декілька кроків у справі дослідження вказаної тематики [1]. Однак залишається комплекс історичних сюжетів, які ще не стали предметом належної уваги як профільних науковців, так і громадськості. Наприклад, мова

йде про практичну реалізацію проекту побудови водогону у столиці Сіверщини – місті Чернігові.

Мета роботи – дослідити подвижницьку участь членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у побудові системи централізованого водопостачання для населення м. Чернігова у вигляді водогону (1879–1886).

Восени 1879 р. члени опозиційної аристократичної фронди українського Полісся очолили реалізацію унікального для регіону інфраструктурного проекту – побудови водогону у м. Чернігові, який, на наше переконання, став найвищим досягненням опозиціонерів у вказаній галузі.

Як свідчив в одній зі своїх публіцистичних праць відомий функціонер місцевого самоврядування Чернігівської губернії А. Верзилов, до 60-х рр. XIX ст. Чернігів не один раз потерпав від широкомасштабних пожеж, оскільки натуральна повинність міщан по забезпеченню водою вогнеборців виконувалась дуже повільно по причині відсутності сучасних транспортних засобів, які б могли робити це оперативно. Джерелом водопостачання була річка Стрижень, вода якої була забрудненою, а санітарні заходи з її очищення не давали бажаних результатів.

Ситуація докорінно змінилася у 1870 р. після запровадження у Чернігові виборних інституцій міського самоврядування – думи та управи. Вже у 1872 р. з вуст членів опозиційної аристократичної фронди, зокрема О. Карпинського, прозвучала теза про нагальну потребу у побудові водогону у Чернігові шляхом відкриття Урядом Російської імперії кредитної лінії для міської управи. На жаль, протягом перших каденцій функціонування міських інститутів влади проект не вдалося реалізувати в силу відсутності потрібних фінансових ресурсів.

Лише у 1875 р., коли міським головою був обраний яскравий представник земської ліберальної партії В. Хижняков, справа зрушила з місця. Спочатку міський голова сподівався на кредит від Міністерства внутрішніх справ для практичної реалізації проекту, але центральний орган влади відмовив у позиції, мотивуючи це фінансовою неспроможністю бюджету системи міського самоврядування [2, с. 2].

Після цього міською владою Чернігова був укладений комерційний контракт з іноземними інвесторами з метою побудови водогону у формі концесії. Планувалось, що до 1878 р. об'єкт буде зведений. Однак споруда так і не була побудована, оскільки інвестори не профінансували належним чином усі необхідні процедури.

Зазнавши невдач, міська влада Чернігова звернулась до Київського відділення Російського імператорського технічного товариства з проханням розробити інженерний проект водогону для Чернігова, оскільки у Києві ця проблема вже почала успішно вирішуватись. Проект розробив Г. Ободовський, а джерелом централізованого водопостачання мала стати головна водна артерія Чернігівської губернії – річка Десна.

Однак при обговоренні цього проекту на сесії Черні-

гівської міської думи, репрезентант земського лібералізму О. Карпинський наголосив на тому, що ґрунтова артезіанська вода значно якісніше річкової, адже в останній міститься дуже багато шкідливих та небезпечних для здоров'я людей речовин. Тому він наполіг на тому, щоб профільні спеціалісти обстежили місто Чернігів на предмет пошуку найбільш оптимального джерела для постачання води населенню. Твердження О. Карпинського після відповідних досліджень та обстежень були офіційно підтверджені експертами Київського відділення Російського імператорського технічного товариства й провідними ученими у цій сфері, які були запрошені представником земської ліберальної партії В. Варзаром.

У лаконічному вигляді інженерний проект споруди зводився до дренажу ґрунтів, збирання обсягу води до спеціальних накопичувальних резервуарів, розподілення його по окремим наповнювачам та підняттю водної маси у спеціалізовані башти. 4 липня 1879 р. Чернігівська міська дума прийняла рішення про використання природного парку «Ялівщина» та вод річки Стрижень як головного джерела для водопостачання населенню [3, с. 1–4].

16 липня 1879 р. на засіданні Чернігівської міської думи у цілому була схвалена концепція побудови об'єкту та інженерний проект будівництва. 22 липня того ж року пакет пропозицій та первісний проект зведення у Чернігові водогону був внесений на розгляд у цілому для обговорення та схвалення депутатським корпусом міської думи [2, с. 17–18].

24 жовтня 1879 р. на засіданні Чернігівської міської думи був розглянутий узгоджений проект побудови водогону у столиці Чернігівської губернії, розроблений представниками київської інженерної школи.

Представник лібералів М. Константинович у своєму виступі зауважив, що інфраструктурний проект є амбітним та стратегічно важливим завданням для системи міського самоврядування регіону, адже його практичне втілення стане суттєвим досягненням місцевої влади у справі забезпечення життєдіяльності абсолютної більшості населення міста.

М. Константинович наголосив на тому, що будувати водогін потрібно виключно у кредит, оскільки значних ресурсів міський бюджет Чернігова не має. Банківський кредит Чернігівська міська управа зможе повністю погасити за рахунок доходів від населення, яке буде сплачувати за користування водогоном. Технічний проект споруди вже є, він не перевантажений комплексом додаткових об'єктів: якщо прибутки від використання водогону значно зростуть, тоді міська дума зможе використати ці ресурси для розвитку проекту.

Опозиціонер погодився з точкою зору експертів про те, що головним інструментом централізованого водопостачання у місті повинні бути виключно артезіанські джерела, які знаходяться на території заповідного парку «Ялівщина», або, у крайньому випадку, очищена вода з річки Стрижень, яка поділяє місто на два райони.

Після обговорення питання Чернігівська міська дума одногосно постановила:

1) схвалити у цілому репрезентований первинний проект побудови водогону у м. Чернігів;

2) розпочати будівництво споруди навесні 1880 р. за скороченим планом;

3) з метою фінансового забезпечення практичної реалізації проекту доручити виконавчому органу – Чернігівській міській управі – взяти комерційний банківський кредит на суму 36 тисяч рублів під 6% річних у фінансовій установі, яка запропонує вказані умови;

4) звернутись з офіційним клопотанням до Правління Чернігівського міського громадського банку щодо повного супроводження проекту та уповноваженого представництва інтересів міського самоврядування м. Чернігова під час будівництва водогону [4, с. 804–814].

Міський голова м. Чернігова, член земської ліберальної партії Північного Лівобережжя В. Хижняков у своєму виступі зазначив, що міському самоврядуванню потрібно відмовитись від співпраці з монопольними структурами та їх підрядчиками, оскільки, як показує практика, під час роботи з ними виникає цілий комплекс незапланованих, побічних, а інколи й корупційних фінансових видатків. Він вказав, що краще й вигідніше мати справу з широким вибором будівничих фірм, які будуть конкурувати між собою, оскільки це дозволить оптимізувати витрати міського бюджету у справі реалізації проекту шляхом вибору найкращих оптимальних пропозицій та відповідної диверсифікації ризиків.

Після тривалого обговорення вагомим інфраструктурного проекту Чернігівська міська дума ухвалила:

1) запросити автора інженерного проекту водогону Г. Ободовського до міської управи на посаду керівника будівництва об'єкту, призначивши йому гонорар найманого службовця міського самоврядування у сумі 3500 рублів включно до липня 1881 р.;

2) доручити виконавчому органу – Чернігівській міській управі – сформулювати проект контракту міського самоврядування з керівником будівництва та його відповідальними помічниками, передбачивши як можливість бюджетної економії ресурсів, так і перспективу зведення додаткових технічних конструкцій для обслуговування водогону;

3) звернутись з проханням до спеціалістів Чернігівського міського громадського банку про здійснення всебічного фінансового моніторингу, нагляду та контролю за процесом і процедурами реалізації проекту з метою захисту законних інтересів міського самоврядування Чернігова [4, с. 814–817].

7 травня 1880 р. на засіданні Чернігівської міської думи була розглянута доповідь директора Чернігівського міського громадського банку, члена земської ліберальної партії краю О. Карпинського, який дослідив проблему фінансування будівництва споруди.

Опозиціонер у своїй промові вказав, що забезпечу-

вати будівництво водогону шляхом оперування кредитними лініями приватних фінансових установ, зокрема очолюваної ним інстанції, недоречно: по-перше, міське самоврядування можуть звинуватити у картельній змові, оскільки Правління Чернігівського міського громадського банку обирається міською думою, а відтак є ймовірність того, що міській управі будуть дорікати наявністю корисливих мотивів у співпраці двох інституцій, у тому числі враховуючи той факт, що вкладниками банку є багато посадових осіб місцевого самоврядування; по-друге, фінансові умови приватних кредитних установ є невідповідними для міського самоврядування, оскільки головною метою цих інстанцій є прибуток від надання у користування ресурсів.

Оптимальним варіантом вирішення питання О. Карпинський вважав кредитну лінію для Чернігівської міської управи в одному з центральних державних банків Російської імперії на суму 40 тисяч рублів під вексельні гарантії, заставу прибуткової міської нерухомості та відстрочку погашення кредиту на 4 роки.

Діач запропонував міській думі обрати свого уповноваженого відповідального представника, який повинен бути відряджений до Санкт-Петербурга, де розташовується центральний офіс Державного банку країни, з метою проведення широкомасштабних перемовин з керівництвом фінансової установи та укладанням відповідного контракту між інституціями.

Чернігівська міська дума погодилась з аргументами і прийняла рішення: надати спеціальні повноваження директору Чернігівського міського громадського банку О. Карпинському у справі офіційного представництва інтересів міського самоврядування Чернігова в Державному банку Російської імперії щодо укладання контракту на асигнування фінансової позики для будівництва водогону на вигідних для міської управи економічних умовах [4, с. 904–905].

12 серпня 1880 р. на засідання Чернігівської міської думи міський голова Чернігова В. Хижняков доповів депутатському корпусу про те, що директор Чернігівського міського громадського банку О. Карпинський був направлений міською управою у відрядження до Санкт-Петербурга, де протягом місяця блискуче виконав ухвалені міською думою доручення щодо забезпечення фінансування будівництва водогону. Керманич Чернігова запропонував компенсувати О. Карпинському з бюджету міста увесь комплекс його витрат, що мав місце у столиці Російської імперії.

Директор банку, посилаючись на свій земський досвід, шляхетно відмовився від пропозиції. У своєму виступі О. Карпинський запропонував міському самоврядуванню започаткувати дві важливі ініціативи:

1) надавати послугу водопостачання за рахунок міського бюджету тим міщанам, місячний дохід яких не перевищує 100 рублів, себто своєрідний прожитковий мінімум;

2) з метою поліпшення санітарно-епідеміологічних

умов торговельного сектору міської економіки, надати послугу водопостачання виробникам тваринництва.

Чернігівська міська дума одногосно підтримала пропозиції О. Карпинського й ухвалила: асигнувати з міського бюджету 1000 рублів у якості фінансової компенсації за проведену подвизницьку роботу О. Карпинського [4, с. 950–951]. 25 лютого 1881 р. на засіданні Чернігівської міської думи розглядалась проблема встановлення тарифів на послуги централізованого водопостачання. Від лібералів виступив відомий адвокат І. Шраг.

У своїй промові він наголосив на тому, що тарифи повинні бути диференційованими і соціально справедливими: комерційні заклади повинні сплачувати ринкову ціну, а міщани – за чітко встановленим тарифом, затвердженим міською думою. Чернігівська міська дума одногосно підтримала оратора й постановила: затвердити тариф на послугу централізованого постачання у сумі 12 копійок за 100 відер щомісяця [4, с. 1018].

Як свідчив А. Верзилов, будівництво водогону у Чернігові тривало з весни 1880 р. по 1886 р. під керівництвом міського голови В. Хижнякова. Загальний консолідований кошторис інфраструктурного проекту склав 135579 рублів: 40 тисяч – позика Міністерства внутрішніх справ; 40 тисяч – кредит Державного банку Російської імперії; 55579 р. – безпосередня інвестиція Чернігівського міського громадського банку, Правління якого очолювали члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, Чернігівської міської управи та приватних спонсорів, які симпатизували міському самоврядуванню. З метою повної ліквідації кредитних зобов'язань та недопущення загрози фіскалізації необхідних ресурсів з населення Чернігова, під особисту відповідальність та гарантії земського ліберала, міського голови В. Хижнякова у 1886 р. Чернігівський міський громадський банк випустив пакет цінних комерційних паперів – облігацій на загальну суму 200 тисяч рублів [3, с. 6–12].

У своїй спеціальній публіцистичній праці, присвяченій історії будівництва водогону у Чернігові, В. Хижняков свідчив, що завдяки підтримці чернігівського губернатора А. Шостака вдалося провести дуже продуктивну комунікацію з центральними органами влади Російської імперії та відповідними фінансовими установами і залучити частку необхідних економічних ресурсів для практичної реалізації проекту терміном на 10 років під 10% річних.

Окремо ліберальний земець та міський голова відзначив той факт, що Чернігівський міський громадський банк досяг колосального рівня розвитку і вже міг суттєво покрити потреби міської влади у справі будівництва водогону. В цілому водогін було побудовано за технологією малого тиску води, що дозволило як економити природні ресурси, так і зменшити тарифне навантаження для населення [2, с. 3–4, с. 10–17].

Як справедливо зазначав А. Верзилов, зведення водогону у Чернігові стало доленосною подією та прикладом успіху в історії життєдіяльності міського

самоврядування. Функціонування споруди не тільки розв'язало проблему центрального водопостачання населенню, не тільки принесло революційне збільшення прибутків бюджету міста у вигляді сплати тарифів міщан за водопостачання, а й головне – значною мірою вирішило пекучу проблему санітарно-епідеміологічного контролю за якістю питної води.

Крім того, було вирішено питання щодо своєчасної доставки водних ресурсів для пожежної служби міста. Оскільки водогін було побудовано в умовах кредитного фінансування та відсутності концесії, то усі борги були достатньо швидко ліквідовані, водогін став приносити міському бюджету чистий прибуток, а відтак міська влада вже могла впроваджувати програми пільгового забезпечення водними ресурсами для окремих станів міщанського соціуму [3, с. 12–13].

Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що революційним та доленосним досягненням земських лібералів Північного Лівобережжя у галузі інфраструктури регіону слід справедливо вважати побудову системи централізованого водопостачання для населення м. Чернігова у вигляді водогону.

Персональними зусиллями провідних представників опозиційної аристократичної фронди українського Полісся – В. Хижнякова, О. Карпинського, В. Варзара – вдалося реалізувати амбітний проект. Технічна частина була розроблена експертами Київського відділення Російського імператорського технічного товариства. Завдяки особистим наполяганням представників земської опозиції краю, були обстежені водні артерії Чернігова на предмет визначення кращого варіанту забезпечення джерела для подачі питної води містянам, яким стали артезіанські води заповідного парку «Ялівщина». У такий спосіб вдалося мінімізувати небезпеку санітарно-епідеміологічних ексцесів у місті, оскільки обсяги питної води акумулювались з підземних ґрунтових джерел природної зони.

Фінансова частина проекту була забезпечена трьома потужними кредитними лініями Міністерства внутрішніх справ, Державного банку Російської імперії та величезного інвестиційного портфелю Чернігівського громадського міського банку, яким керували ліберальні земці, бюджету Чернігівської міської управи і прогресивних комерсантів, які були членами міської громади. З метою уникнення загроз монопольного диктату та ймовірних корупційних махінацій, земські ліберали обрали шлях будівництва водогону значною кількістю різних підрядчиків та виконавців, тим самим стимулюючи конкуренцію між ними і, відповідно, зниження вартості комплексу робіт. У якості фінансових гарантій повернення позик, Чернігівський громадський міський банк випустив пакет цінних паперів, які забезпечили відсутність участі населення міста у процедурах повернення ресурсів. Міський банк також успішно виконав функції антикорупційного моніторингу та фінансового контролю

лю під час будівництва об'єкту.

Слід зазначити, що при розробці тарифної політики при експлуатації водогону, ліберальні земці принципово наполягли на соціально справедливому формуванні тарифних показників: містяни, дохід яких не перевищував своєрідного прожиткового мінімуму, отримували право на водопостачання за рахунок міського бюджету, себто безкоштовно для себе; інші жителі столиці губернії сплачували за послугу централізованого водопостачання виключно по муніципальному тарифу, який визначався Чернігівською міською управою; усі ж комерційні споживачі мали сплачувати за послугу водопостачання за діючими на той час ринковими індикаторами.

В результаті подвижницької діяльності ліберальних земців, столиця Сіверщини отримала не тільки архіважливий сучасний інфраструктурний об'єкт, який став приносити суттєвий прибуток до комунального бюджету органів міського самоврядування, а й за його допомогою була вирішена пекуча проблема своєчасного забезпечення водними ресурсами протипожежної служби міста.

Що ж стосується глобальних наслідків практичної реалізації побудови водогону, то слід особливо наголосити на тому, що цим надбанням й досі користується Чернігівська міська громада, адже принцип використання підземних артезіанських вод регіонального рекреаційного парку «Ялівщина» і до сьогодні надає беззаперечні переваги для населення міста, особливо з точки зору санітарних та екологічних факторів.

ДЖЕРЕЛА

1. Котельницький Н. «Письма из деревни» Н. Н. Волк-Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.). *Історія науки та біографістика*. 2019. № 2. С. 350–384; Він же. Праці В. М. Хижнякова як джерело з історії формування політики земської ліберальної фронди північної України у галузі побудови міської інфраструктури у 1870-х роках. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського, 16–17 травня 2024 року*. Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. С. 60–63; Він же. Рукопис В. М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» як джерело з історії земського лібералізму Північної України (1880-х рр.). *Консенсус*. 2024. № 3. С. 119–128.
2. Хижняков В. Об устройстве водопровода в Чернигове. Чернигов : Губернская типография, 1880. 48 с.
3. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. Чернигов : Типография Губернского земства, 1899. 13 с.
4. Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. 1270 с.

Kotelnytsky N. A. The construction of a water supply system in the city of Chernihiv as an outstanding achievement of the liberal zemstvos of Ukrainian Polissya (1879–1886)

The investigation highlights the history of the participation of liberal Zemstvos of northern Ukraine in the construction of a water supply system in the city of Chernihiv. The author came to the conclusion that the construction of a centralized water supply system for the population of Chernihiv in the form of a water supply system should rightly be considered a revolutionary and fateful achievement of the zemstvo liberals of the Northern Left Bank in the field of infrastructure of the region. The personal efforts of the leading representatives of the opposition aristocratic front of Ukrainian Polissya – V. Khyzhnyakov, O. Karpynsky, V. Varzar, managed to implement an ambitious project. Thanks to the personal insistence of representatives of the zemstvo opposition of the region, the water arteries of Chernihiv were surveyed to determine the best option for providing a source for supplying drinking water to the townspeople, which were the artesian waters of the Yalivshchyna reserve park. In this way, it was possible to minimize the danger of sani-

tary and epidemiological excesses in the city, since the volumes of drinking water were accumulated from underground, ground sources of the natural zone. The financial part of the project was provided by three powerful credit lines: the Ministry of Internal Affairs, the State Bank of the Russian Empire and the huge investment portfolio of the Chernihiv Public City Bank, which was managed by liberal zemstvos, the budget of the Chernihiv City Council and progressive businessmen who were members of the city community. In order to avoid the threats of monopoly dictate and probable corruption, the zemstvo liberals chose the path of building a water pipeline with a significant number of different contractors and performers, thereby stimulating competition between them and, accordingly, reducing the cost of the complex of works. As financial guarantees for the repayment of loans, the Chernihiv Public City Bank issued a package of securities that ensured the absence of participation of the city population in the procedures for the return of resources. It should be noted that when developing a tariff policy for the operation of the water supply system, the liberal zemstvos fundamentally insisted on the socially just formation of tariff indicators: townspeople whose income did not exceed a kind of subsistence minimum received the right to water supply at the expense of the city budget, that is, free of charge for themselves; other residents of the provincial capital paid for the centralized water supply service exclusively at the municipal tariff, which was determined by the Chernihiv city government; all commercial consumers had to pay for the water supply service according to the market indicators in force at that time. As a result of the selfless activity of the liberal zemstvos, the capital of the Seversk region received not only an important modern infrastructure facility, which began to bring significant profit to the municipal budget of the city government, but also with its help the pressing problem of timely provision of water resources to the city's fire service was solved.

Key words: Ukrainian zemstvo liberalism, Northern Left Bank, infrastructure, construction of a water pipeline.

REFERENCES

1. Kotelnytskyi, N. (2019). «Pis'ma iz derevni» N. N. Volk – Karachevskoho yak dzherelo z istorii zemskoho liberalnogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (60–80rr. XIX st.) [“Letters from the Village” by N. N. Volk – Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60–80s of the 19th century)]. *Istoriia nauky ta biohrafistyka*, 2, pp. 350 – 384 [in Ukrainian]; Kotelnytskyi, N. (2024). Pratsi V. M. Hyzhniakova yak dzherelo z istorii formuvannia polityky zemskoi liberalnoi frondy pivnichnoi Ukrainy u haluzi pobudovy miskoi infrastruktury u 1870-h rokakh [Works of V. M. Khyzhnyakov as a source for the history of the formation of the policy of the zemstvo liberal front of northern Ukraine in the field of urban infrastructure construction in the 1870s]. *Problemy istorichnoi rehionalistyky ta mikroistorii: zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z nahody 165 -i richnytsi vid dnia narodzhennia Mykoly Levytskoho, 16–17 travnia 2024 roku*, pp. 60–63. Kropyvnytskyi : RVV CDU im. V. Vynnychenka. [in Ukrainian]; Kotelnytskyi, N. (2024). Rukopys V. M. Hyzhniakova «O revizii volostei v nekotorykh uездah Chernigovskoi gubernii v 1888 godu» yak dzherelo z istorii zemskoho liberalizmu Pivnichnoi Ukrainy (1880 -h rr.). [Manuscript of V. M. Khyzhnyakov “On the revision of volosts in some districts of the Chernihiv province in 1888” as a source for the history of zemstvo liberalism in Northern Ukraine (1880s)]. *Konsensus*, 3, pp. 119 – 128. [in Ukrainian].
2. Hizhnjakov V. (1880). Ob ustroistve vodoprovoda v Chernigove [On the Arrangement of the Water Supply System in Chernigov]. Chernigov : Gubernskaja tipografiya. [in Russian].
3. Verzilov, A. (1899). Kratkij ocherk istorii Chernigovskogo gorodskogo vodoprovoda [Brief essay on the history of the Chernigov city water supply]. Chernigov : Tipografiya Gubernskogo zemstva. [in Russian].
4. Svod postanovlenij Chernigovskoi gorodskoi dumy s 1871 po 1883 gg. (1883) [Collection of Resolutions of the Chernigov City Duma from 1871 to 1883]. Chernigov : Gubernskaja tipografiya. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 06.02.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 271.2–523.42–722.53(477.51–25) «109/191»

Л. М. Нижник

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА ТА ЇЇ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкривається історія Іллінської церкви ХІ–ХІІ ст. м. Чернігова – однієї із п'яти стародавніх церков, які збереглися до наших днів у місті. Маловідомою сторінкою її історії є період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цінним джерелом інформації про цей час є клірові відомості за 1905 р., 1916 р. та реєстраційні картки за 1924 р., які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області. Цією статтею вводяться до наукового обігу дані про Іллінську церкву, служіння в ній священнослужителів, їх досягнення по службі та свідчення про їх родини.

Ключові слова: Іллінська церква, клірова відомість, священник, псаломщик, реєстраційні картки.

За кліровою відомістю Іллінської церкви від 1905 р., її збудовано за наказом князя Святослава Ярославича у 1069 р. Після монголо-татарського розорення 1239 р., церкву було відновлено тільки у 1649 р. старанням ігумена Зосими Тишевича та турботами полковника Степана Подобайла. У ХVІІІ ст. замість розібраного західного притвору до церкви прибудували великий гранчастий об'єм, який значно збільшив площу храму, розібрано баню над старим бабинцем і зведено нову над прибудовою. Влаштовано багатоярусне завершення над центральним куполом. Унаслідок перебудов пам'ятка набула стильових рис українського бароко. 1774 р. в інтер'єрі влаштовано чотириярусний зигзагоподібний у плані іконостас у стилі пізнього бароко. Функціонування церкви безпосередньо пов'язане з підземним комплексом Антонієвих печер, що має два входи, один з яких – через храм, а другий – через його північну прибудову, прилеглу до крутосхилу, на північний захід від Іллінської церкви.

З 1840 р. по 1890 р. Іллінська церква із-за відсутності парафіян тимчасово не діяла, була заново відкрита 1891 року. В 1888–1890 рр. храм було відремонтовано коштом, зібраним духовенством Чернігівської єпархії зусиллями Преосвященного Веніаміна Биковського. Священником в ній в цей період (1891–1895 рр.) був Михайло Барадулін, псаломщиком – Захарій Шкляр. У 1896–1898 рр. священником залишався Михайло Барадулін, псаломщиком став Терентій Чечученко.

Клірова відомість підкреслює, що церква цегляна, міцна, тепла, поруч з нею – дзвіниця на стовпах, зведена в 1891 р. зусиллям священника Михайла Барадуліна та церковного старости дворянина Іоакима Чухновського.

Іллінська церква має один престол в ім'я святого пророка Іллі. Начинням бідна, до церкви приписані священник і псаломщик. Землі при ній не було, під тимчасове використання виділені землі Троїцького монастиря, під церковним погостом 2240 кв. сажнів (один кв. сажень = 4,552 кв. м) і для городу – 257 кв. сажнів. План на цю землю був заведений титулярним радником Прохором Носовим. Будинки для священника

звели коштом, зібраним за розпорядженням єпархіального керівництва по всій єпархії. На утримання священнослужителів надходило жалування від казни: священнику 300 руб., псаломщику – 100 руб. на рік. Були також пожертви на їх користь – білети державної комісії погашення боргів: 1-й за № 11352 на вічний внесок на 100 руб., пожертвований протодіяконом м. Мінська Павлом Козловським на вічне поминання священнослужителів, з якого виходило у відсотках 3 руб. 50 коп. в рік; 2-й – за № 20021, пожертвований дружиною надвірного радника Серафімою Пифієвою на користь церкви, відсотки – 3 руб. 50 коп. в рік. В церкві були такі книги: прибутково-витратна – з 1903 р., метрична – 1891 р., сповідна – з 1891 р. та інші [1, арк. 88].

Священником церкви у 1905 р. був Федір Степанович Неговський, штатним псаломщиком – Степан Герасимович Євфимовський, заштатним псаломщиком – Василь Степанович Зборовський.

Священник Федір Степанович Неговський народився 22 квітня 1866 р. в с. Юр'івці Чернігівського повіту. Походив з духовного сану, син псаломщика. 25 червня 1887 р. він закінчив курс наук в Чернігівській духовній семінарії, після чого з 1887 р. по 1888 р. був учителем Талалаївського народного училища Ніжинського повіту. Преосвященним Афанасієм єпископом Н.-Сіверським був висвячений в священника до Покровської церкви с. Мохнатин Чернігівського повіту 18 листопада 1888 р. Згідно прохання Преосвященним Веніаміном переміщений до Вознесенської церкви м. Макіївки Ніжинського повіту 2 вересня 1890 р. Наказом Чернігівської духовної консисторії за № 9911 нагороджений набедреником 6 жовтня 1890 р.

Був законовчителем земського народного училища в м. Макіївці з 24 грудня 1890 р. по 5 квітня 1899 р., законовчителем земського народного училища хутора Пустотіна з 30 листопада 1891 р. по 16 квітня 1899 р., законовчителем сирітського будинку в м. Чернігові з 27 жовтня 1899 р. по 12 грудня 1901 р., законовчителем Чернігівського Володимирського училища з 15 грудня 1899 р. У 1900 р став священником Іллінської церкви м. Чернігова.

Наказом Чернігівської духовної консисторії за № 3726 Ф. С. Неговський був призначений виконуючим обов'язки благочинного 1-го округу Чернігівського повіту 13 березня 1900 р. За наказом Чернігівської духовної консисторії № 6869 перебував слідчим по духовним справам 1-го благочинного округу Чернігівського повіту з 21 травня 1900 р. по 24 грудня 1900 р. За наказом Чернігівської духовної консисторії за № 11724 затверджений на посаду благочинного 1-го округу Чернігівського повіту 12 серпня 1900 р. По посаді благочинного перебував членом Чернігівського повітового відділення єпархіальної училищної ради. Загальноєпархіальним з'їздом обраний членом правління духовної семінарії, на цій посаді затверджений Преосвященним Антонієм 8 грудня 1899 р. Федір Семенович був зако-

новчителем 4-го Чернігівського міського училища з 1900 року. Згідно резолюції Преосвященного Антонія, йому оголошена щира подяка з занесенням у формуляр за участь в читаннях в Чернігівській Параскесівській церкві у 1900–1901 роках. Резолюцією Преосвященного Антонія Ф. С. Неговський був призначений секретарем єпархіального попечительства 26 листопада 1902 р. По журнальному визначенню Чернігівської єпархіальної училищної ради призначений законовчителем і завідуючим Єлецько-Іллінською церковно-приходською школою м. Чернігова з 13 листопада 1902 р. Перебував законовчителем 5-го Чернігівського міського училища з 1 жовтня 1901 р. по 6 травня 1903 р. Нагороджений камилавкою по визначенню Священного Синоду в 1903 р. Мав грамоту. Був вкладником емеритальної каси по 1-му розряду з 1891 р.

Дружина священника, Агнія Матвіївна, народилася 10 лютого 1871 р. У них народилися діти: Микола – 25 листопада 1889 р., навчався в Чернігівській духовній семінарії; Ольга – 26 грудня 1892 р., навчалась в Чернігівській жіночій гімназії; Григорій – 8 серпня 1899 р.; Ілля – 15 липня 1904 р. [1, арк. 89].

Псаломщик Степан Герасимович Євфімовський, син псаломщика, народився в с. Хорошім-Озері Борзнянського повіту 20 грудня 1855 р. В училищах не навчався, але витримав іспит по предметам, необхідним для церковної служби. Призначений псаломщиком до Вознесенської церкви с. Бурковки Борзнянського повіту Преосвященним Афанасієм 4 вересня 1885 р. Згідно прохання, переміщений до Різдово-Богородичної церкви с. Берестовиця Борзнянського повіту Преосвященним Мефодієм 26 грудня 1893 р. Посвячений в стихар Преосвященним Євфімием 6 вересня 1897 р. Був учителем грамоти Бурковської, Берестецької шкіл у 1890–1903 рр. 1 вересня 1903 р. за резолюцією Преосвященного Ісидора переміщений до Іллінської церкви м. Чернігова. Резолюцією Преосвященного Антонія Єпископа Чернігівського і Ніжинського від 16 жовтня 1903 р. за № 7008 затверджений сповідником єпархіального попечительства 1 жовтня 1903 р. Мав грамоту. Перебував вкладником емеритальної каси по 3-му розряду з 1891 р. Його дружина, Євдокія Костянтинівна, народилася 4 серпня 1861 р. У подружжя народилися діти: Григорій – 18 січня 1890 р.; Іван – 1 квітня 1892 р.; Павло – 14 грудня 1894 р. (всі троє навчалися в Чернігівському духовному училищі), Федот – 1 березня 1897 р., Володимир – 1 липня 1908 р., Марія – 1 липня 1902 р.

Заштатний псаломщик Василь Степанович Зборовський, син паламаря, віком 76 років, в училищах не навчався. Призначений паламарем до Параскесівської церкви с. П'ячи Борзнянського повіту 14 жовтня 1842 р. Переміщений 1843 р. до Миколаївської церкви с. Парафіївка Борзнянського повіту, далі – до Воскресенської церкви с. Кошар Конотопського повіту 14 січня 1847 р., до Миколаївської церкви

с. Рубанки Конотопського повіту першим псаломщиком 13 жовтня 1852 р. Нагороджений золотою медаллю за 50-літню службу 16 серпня 1899 р. Звільнений поза штат 27 липня 1904 р. З цього часу служив при Іллінській церкві. Дружина за третім шлюбом – Марфа Дмитрівна, 64 роки. Отримував 100 руб. казенної пенсії, 54 руб. пенсії емеритальної каси, допомогу з єпархіального попечительства. Станом на 1905 р. церковним старостою Іллінської церкви значився Григорій Зборовський.

До церкви були приписані сирітні, серед яких удова заштатного диякона Олександра Іванівна Булах, 77 років, отримувала постійну допомогу від єпархіального попечительства в розмірі 12 руб. на рік. Удова диякона Іулінія Яківна Мякицька, донька її Анна 14-ти років отримували допомогу із єпархіального попечительства розміром 10 руб. на рік. Удова священника Єфросинія Олексіївна Барадуліна, 48 років, отримувала допомогу із попечительства в розмірі 40 руб. Мала двох доньок (Антоніна, 24 роки; Зинаїда, 15 років (навчалась в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі) та сина Петра.

Вдова священника Іулінія Степанівна Дубровська народилася 1785 р. Щороку отримувала від єпархіального попечительства 18 руб. Її чоловік, священник Василь Дубровський, мав останнє місце служби в с. Редьківка Чернігівського повіту, де служив з 13 жовтня 1894 р. по 20 жовтня 1897 р. [1, арк. 90].

За кліровою відомістю 1916 р., церква пророка Іллі від заснування до початку ХХ ст. мала ту ж історію, що була подана раніше в кліровій відомості за 1905 р. Нову інформацію знаходимо у відомості про дзвіницю. Вона була збудована в 1909 р. на пам'ятнику г. Любарського зі згоди його спадкоємців і дозволу єпархіального керівництва коштом прихожанки Агрипини Федорівни Грищенкової, старанням і турботою священника Федора Неговського і церковного старости Івана Миколайовича Авшилова. Дзвіниця мала два цегляні і третій дерев'яний поверхи. Престол у церкві один, на честь пророка Іллі. Церковним начинням не забезпечена.

Священник отримував жалування у розмірі 300 руб, псаломщик – 100 руб; прибуток від скринькового збору за 1915 р. склав 300 руб. Інше джерело утримання причту залежало від кількості надходження від них доходу: причт отримував з капіталу в 950 руб., що знаходився у відсотках в паперах, 37 руб 88 коп. на рік, а також частину з добровільних внесків парафіян.

На церковній садибній землі стояли будинки для її служителів: один – для квартирування священника, побудований коштом, зібраним по єпархії за розпорядженням єпархіального керівництва у 1898 р., в іншому мешкав церковний староста. Стан будинків на той час був задовільним. Відстань від церкви до консисторії складала ½ версти, від місцевого благочинного – дві версти, поштова адреса церкви – м. Чернігів. Найближчими до Іллінської церкви були храми Троїцького та Єлецького монастирів,

приписаних до церкви каплиць, цвинтарних та молитовних будинків не було. Поблизу знаходились печери, засновані Антонієм Печерським.

Церковне майно, зазначене в описі 1910 р., зберігалося в цілісності. Прибутково-видаткова книга отриманих сум від свічкового і церковного зборів, прошнурована і скріплена печаткою консисторії, станом на 1916 р. велася справно. Копії метричних книг та сповідні розписи зберігались в цілісності з 1891 р. Хоча церква не мала бібліотеки, всі богослужбові книги були в наявності. Не мала церква і грошей за ключем церковного старости, як і власної печатки. Деяка сума знаходилась в кредитній установі, 650 руб. в білетах Чернігівського відділення громадського банку. В приході існувала однокласна церковно-приходська школа, яка розміщувалась у будинку єпархіальної училищної ради. Кошти на утримання школи надавало відділення училищної ради (150 руб.), що складало з суми 18 руб. відсотків на рік. В цьому році в ній навчалося 16 хлопчиків та 6 дівчаток. Церковний староста, міщанин Олексій Степанович Шевчук, виконував свої обов'язки з 1912 р. [2, арк., 55–56]. Церковний штат передбачав посади священника і псаломщика.

Станом на 1916 р. в Іллінській церкві служив священником Семен Степанович Яковенко. Він народився 15 квітня 1872 р. Із військових. Закінчив повний курс наук в Чернігівській духовній семінарії по другому розряду 1894 р. Преосвященним Питиримом, єпископом Новгород-Сіверським, висвячений в священники до Покровської церкви Великого Щимеля Городнянського повіту 28 липня 1896 р. За проханням Преосвященним Антонієм, єпископом Чернігівським і Ніжинським, був переміщений до Миколаївської церкви села Кучиновки Городнянського повіту 31 липня 1898 р., далі – до Покровської церкви заштатного міста Березни. Протягом 13–21 липня 1913 рр. прослухав місіонерські курси в м. Чернігові, про що є посвідчення місіонерської ради братства за № 270/352. За проханням Преосвященного Веніаміна, єпископом Чернігівським і Ніжинським Семен Степанович переміщений до Іллінської церкви міста Чернігова 9 вересня 1913 р.

С. С. Яковенко був законовчителем и завідувачем земської школи з 23 грудня 1905 р. по 13 грудня 1908 р., законовчителем і завідувачем церковно-приходської школи з серпня 1896 р. по грудень 1908 р., завідувачем церковно-приходської школи грамоти при Покровській церкві заштатного м. Березни з 20 вересня 1912 р. по 9 жовтня 1913 р., працював законовчителем 1-го міського Березнянського училища з 27 квітня 1909 р. по 9 жовтня 1913 р. Також обіймав посади завідувача і законовчителя Іллінської церковно-приходської школи з 9 жовтня 1913 р., законовчителя 8-го Чернігівського міського училища з 29 жовтня 1913 р., законовчителя Чернігівського Олександрівського ремісничого училища з 7 листопада 1914 р.

Затверджений кандидатом в члени присутствія Чернігівської духовної семінарії з 26 листопада 1913 р., членом розпорядчого комітету духовної семінарії (виконував обов'язки з 8 грудня 1913 р. по 16 липня 1916 р.), кандидатом в члени Благочинної ради (Округа Чернігівського повіту) 1913 р., скарбником Чернігівського єпархіального комітету правління місіонерського товариства (15 грудня 1913 р.). За резолюцією Преосвященного Василя, єпископа Чернігівського і Ніжинського, був призначений керівником Чернігівської школярні з 9 жовтня 1913 р. Далі був затверджений на посаду діловода єпархіального комітету православного місіонерського товариства, страхувателем по 1-му округу Чернігівського повіту. Загальним єпархіальним з'їздом в депутати від духовенства обраний на посаду казначея Чернігівського єпархіального жіночого училища, в якому перебував з 27 листопада 1905 р. по жовтень 1916 р. Тим же загальним єпархіальним зібранням обраний членом правління Чернігівського Філаретівського єпархіального жіночого училища з 27 листопада 1916 р.

15 лютого 1903 р. за труди і заслуги перед церквою був нагороджений набедреником, 15 травня 1908 р. за наказом Чернігівської духовної консисторії за № 7819 – сукфією. Отримав бронзову медаль та свідоцтво за участь у народному переписі. Святійшим Синодом 5 травня 1913 р. був нагороджений камилавкою, а 6 травня 1916 р. – золотим наперсним хрестом. За 12-літню працю в церковно-приходських школах отримав срібну медаль (до 25-річчя їх заснування), а за бездоганне викладання церковного співу в Березнянському народному училищі – подяку від Чернігівського повітового відділення училищної ради за № 369 від 1 лютого 1911 р.

Священник отримував казенне жалування (300 руб.), скриньковий збір від парафіян (225 руб.), за викладання законоучительства в Іллінській церковно-приходській школі (150 руб.), у 8-му міському училищі (300 руб.), в Олександрівському ремісничому училищі (240 руб.)

З дружиною, Марією Михайлівною (народилася 17 липня 1876 р.), мав трьох дітей: доньку Марію – 8 листопада 1899 р., виховувалась в Чернігівській міністерській жіночій гімназії; синів Дмитра – 9 серпня 1901 р., Володимира – 23 травня 1905 р., обидва навчались у Чернігівській чоловічій гімназії. Діти утримувались коштом батька [2, арк. 57–58].

Станом на 1916 р. псаломщиком Іллінської церкви продовжував перебувати Степан Герасимович Євфімовський. За резолюцією Преосвященного Ісидора, згідно прохання переведений до Іллінської церкви м. Чернігова 1 вересня 1903 р. Резолюцією Преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського, за № 7003 переведений письмоводителем єпархіального попечительства 1 жовтня 1909 р. За тривалу і бездоганну службу Преосвященним Васиєм, єпископом Новгород-Сіверським, був висвячений в сан диякона, залишаючись на вакансії псаломщика при Іллінській церкві м. Черні-

гова 9 квітня 1911 р. Брав участь в релігійно-моральних читаннях в притулку, що підпорядковувався Братству св. Михайла князя Чернігівського з 1913 р. За резолюцією Преосвященного Василя, єпископа Чернігівського, затверджений членом-секретарем та виконуючим обов'язки скарбника комітету по завідуванню притулку Братства св. Михайла князя Чернігівського 1 червня 1913 р. Виконував обов'язки секретаря єпархіального попечительства з 1 вересня по жовтень 1915 р.

Отримував казенне жалування (100 руб.), скриньковий збір від парафіян (75 руб.), оплату від єпархіального попечительства за посаду 1-го письмоводителя (360 руб.). Мав дружину та дітей (зазначені в кліровій відомості за 1905 р.).

С. Г. Євфимовський за резолюцією його Високопреосвященного Василя, архієпископа Чернігівського і Ніжинського, за 13-літню старанну службу на посаді письмоводителя єпархіального попечительства був висвячений в сан священника, залишаючись на вакансії псаломщика при Іллінській церкві м. Чернігова [2, арк. 59].

Заштатний священник на посаді псаломщика Іллінської церкви, колишній священник Троїцької церкви с. Нового Білоуса Чернігівського повіту Терентій Тихонович Шкляр походив із селян. Мав домашню освіту. Призначений псаломщиком до Воздвиженської церкви м. Чернігова 5 березня 1884 р. Висвячений в сан диякона 25 березня 1887 р. Переміщений на штатне дияконське місце в чернігівський Спасо-Преображенський собор 11 серпня 1888 р. Висвячений в сан священника Різдва-Богородицької церкви с. Количівки Чернігівського повіту 15 грудня 1891 р. Переміщений до Кирило-Мефодіївської церкви Чернігівського чоловічого духовного училища 8 серпня 1898 р. Переміщений до Михайлівської церкви с. Брусилова Чернігівського повіту 1 березня 1909 р. Переміщений до Троїцької церкви с. Нового Білоуса Чернігівського повіту 15 квітня 1906 р.

Був учителем співу в чоловічих і жіночих міських парафіяльних училищах м. Чернігова з 1 вересня 1881 р. по 1 вересня 1884 р., законовчителем церковно-приходської і земської школи с. Количівки з 15 вересня 1892 р. по 8 серпня 1898 р., вчителем малювання та іконопису при Чернігівському чоловічому духовному училищі з 7 січня 1892 р. по 1 березня 1909 р., при духовній семінарії з 25 березня 1899 р. по 1 березня 1909 рр., законовчителем церковно-приходської школи села Брусилова Чернігівського повіту з 1 квітня 1903 р. по 15 квітня 1906 р.

З дружиною Маріанілою Ігнатівною (народилась 17 лютого 1858 р.) мали дітей: Євдокію – 14 лютого 1883 р., Рафаїла – 6 вересня 1884 р., Віктора – 12 січня 1886 р., Таїсію – 11 березня 1889 р. (була одружена з Матвієм Григоровичем Сагардою).

До церкви були приписані: донька померлого диякона Казанської церкви Чернігівського богоугодного закладу Ганна Яківна Мякицкая (25 років), із духовно-

го сану, після закінчення Чернігівського єпархіального жіночого училища була вчителькою Чернігівського заштатного народного училища; вдова священника Іллінської церкви м. Чернігова Єфросінія Олексіївна Барадуліна, із духовного сану, 60 років, отримувала пенсію 95 руб. з емеритальної каси і пенсійну допомогу 15 руб. на рік від Єпархіального попечительства; вдова священника с. Редьківки Чернігівського повіту Іулінія Степанівна Дубровська, 42 роки, отримувала пенсію із емеритальної каси 90 руб. в рік. [2, арк. 60].

У 1917 р. в результаті революційних подій у країні було змінено владу. Змінилось і її ставлення до церкви. Замість клірових відомостей для обліку священнослужителів були введені реєстраційні картки. Про священнослужителів Іллінської церкви повідомляють реєстраційні картки служителів культу за 1924 рік. Так у картці під № 42 значиться: «Чернігівська Іллінська церковно-приходська община. Священник той самий, що зазначений у кліровій відомості за 1916 рік: Яковенко Семен Степанович, 1872 р. народження, м. Чернігів. Походження селянського. Українець. Закінчив повний курс Чернігівської духовної семінарії. До партій не належав. Родичів, засуджених радянською владою, не мав. Релігійні вірування – православна християнська віра. Станом на 1924 р. С. С. Яковенко – настоятель общини при Іллінській церкві м. Чернігова – протоієрей. Розпочав служіння у 1896 р., висвячений єпископом Н.-Сіверським і Чернігівським в священника села Великий Щимель, з 1898 р. на службі в селі Кучинівка, з 1908 р. – в м. Березна, а з 1913 р. – парафіяльний священник при Іллінській церкві м. Чернігова. Проводив службу слов'янською мовою. Себе причисляв до православної слов'янської автокефальної церкви в Україні. Розмір отримуваної ним винагороди від общини складав на місяць від 3 до 10 руб. Землі не мав, майна також. До революції 1917 р., на січень 1918 р., під час перебування Петлюри та Денікіна в Україні, був священником в Чернігові. Ні в якій армії не служив.

Підпис: Протоієрей Семен Яковенко. Точна адреса: м. Чернігів, вул. Гліба Успенського (Іллінська), буд. 31. 18 серпня 1924 р.» [3, арк. 48].

У реєстраційній картці за № 14 значилися дані на псаломщика Іллінської церкви м. Чернігова Григорія Степановича Ріянжественського: «Народився 1875 р. в м. Чернігові. Українець. Закінчив Мглинське двокласне училище. З духовного сану. В партіях не був. Родичів, засуджених Радянською владою, не мав. Релігійного віросповідання – православного. З 1919 р. служив при Іллінській церкві. Проводив служби слов'янською мовою. Причисляв себе до православної слов'янської церкви. Винагороди від общини не отримував. Майна та землі не мав. Служив у духовній консисторії та на 1 січня 1918 р. в чернігівському Губсобесі; під час перебування Петлюри та Денікіна в Україні був в м. Чернігові. Ні в якій армії не служив. Підпис: Г. Ріянжественський.

Точна адреса: м. Чернігів. вул. Гліба Успенського № 23. 13 серпня 1924 р.» [3, арк. 20].

Отже, священнослужителі Іллінської церкви кінця XIX – початку XX ст. залишили помітний слід у церковному і суспільному житті Чернігова і Чернігівщини. Вони зробили значний вклад у відродження богослужіння в Іллінській церкві: у 1888–1891 рр. храм було відремонтовано коштом духовенства Чернігівської єпархії; 1891 р. поруч з церквою зусиллям Михайла Барадуліна та старости Іоакима Чухновського збудовано дзвіницю на стовпах; у 1909 р., замість попередньої, було збудовано триярусну дзвіницю стараннями священника Федора Степановича Неговського та церковного старости Івана Миколайовича Агвилова коштом прихожанки Агрипини Федорівни Грищенко. Станом на 1916 р. церковний клір складався зі священника Семена Степановича Яковенка, псаломщика Степана Герасимовича Євфимовського та заштатного псаломщика Терентія Шкляра, які також були вчителями в церковних та світських навчальних закладах. Після революції 1917 р. клірові відомості змінили на реєстраційні картки. В чернігівській Іллінській церкві станом на 1924 р. в них зазначені священник Семен Степанович Яковенко та псаломщик Григорій Степанович Ріянжественський.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 3, спр. 16.
2. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 962.
3. ДАЧО, ф-р. 67, оп. 1, спр. 160.

Nyzhnyk L. M. The St. Illinska church in Chernihiv and its priests in the late 19 th - early 20th centuries.

The article reveals the history of the 11 th-12th century St. Illinska church in Chernihiv - one of the five ancient churches that have survived to nowadays in the town. A little-known page of its history is the period from the end of the 19 th century to the beginning of the 20th century. A valuable source of information about this time is the clergy records for 1905, 1916, and registration cards for 1924, which are stored in the State archives of Chernihiv region. This article introduces into scientific circulation evidence about the St. Illinska church, the service of its priests, their achievements in service, and testimonies about their families.

Key words: The St. Illinska church, clergy list, priest, psalmist, registration cards.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, (Dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 679, op. 3, spr. 16, ark. 88 -90.
2. Derzharkhiv Chernihivskoi obl., f. 679, op. 3, spr. 962, ark. 55 -60.
3. Derzharkhiv Chernihivskoi obl., f- r. 679, op. 1, spr. 160, ark. 48, 20.

Стаття надійшла до редакції 02.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 930.25:929(477.52)

В. М. Крижанівський

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В. ІКОННИКОВА ТА М. ДЕМКОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ Ф. III ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУ ім. В. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета публікації полягає в уведенні до наукового обігу 17 листів за 1893–1904 рр. від багаторічного викладача природознавства Глухівського учительського інституту М. І. Демкова до знаного київського вченого, доктора історичних наук В. С. Іконникова. Листування знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Припускаємо, що воно збереглося частково, проте характеризується істотним інформаційним потенціалом.

Методологічну основу роботи складають загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний) методи й принципи історизму, оптимізації об'єму інформації.

З епістолярію дізнаємося, що професор В. С. Іконников здійснював наукові консультації М. І. Демкова з історіографії та джерелознавства історії педагогічної думки, допомагає з доступом до спеціалізованої історичної літератури, яка зберігалася на квартирі професора та в бібліотеці університету. Також документи свідчать про намагання глухівчанина захистити свою монографію з історії педагогіки як магістерську роботу та отримати можливість працювати в одному з вищих навчальних закладів імперії Романових.

Ключові слова: листування, учительський інститут, університет, історія педагогіки, магістерська робота.

У сучасній українській історичній, історико-педагогічній літературі склалася солідна традиція вивчення життєвого та творчого шляху доктора історичних наук Київського університету Св. Володимира В. С. Іконникова (1841–1923), а також талановитого глухівського педагога М. І. Демкова (1859–1939) [2–18]. Серед примітних праць про цих учених варто відмітити дисертаційне дослідження Н. Белкіної «Освітня діяльність і педагогічні погляди М. І. Демкова», в якому згадується його знайомство з В. С. Іконниковим, допомога київського професора літературою при написанні глухівським колегою монографії з історії педагогічної думки Руської держави та державних утворень, що виникли на її руїнах, а також спроби викладача Глухівського учительського інституту отримати дозвіл працювати в університеті [5, с. 25–26].

У фонді III Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігаються 17 листів від багаторічного викладача Глухівського учительського інституту та Глухівської жіночої гімназії М. І. Демкова до доктора історичних наук, професора Київського університету В. С. Іконникова за 1893–1898, 1904 рр. [1]. Зазначаємо, що ці листи не вивчалися українськими дослідниками. Системний же аналіз цієї епістолярної спадщини уможливи́в реконструкцію взаємовідносин В. С. Іконникова та М. І. Демкова, дозволяє поглибити наші знання про «Глухівський період» у житті останнього:

а) Відносини М. І. Демкова та В. С. Іконникова. Перший лист датується 27 березням 1893 р., але, на нашу думку, листування розпочалося дещо раніше, оскільки адресант достатньо впевнено звертається з проханням до київського професора допомогти при складанні покажчика змісту неофіційної частини «Чернігівських губернських відомо-

мостей». М. І. Демков переважно звертається до адресата словесною формулою: «Глибокошанований професор», рідше – «Глибокошанований Володимир Степанович». Подібне словосполучення використовує глухівчанин й у листах до харківського вченого М. Сумцова. Наприкінці листів до В. С. Іконникова та М. Сумцова він також використовує єдину словесну формулу, яка мала засвідчувати повагу до адресата та готовність допомогти.

Збережена епістолярна спадщина М. І. Демкова до В. С. Іконникова завжди мала діловий характер й стосувалося лише питань науково-дослідної, педагогічної діяльності, кар'єрних перспектив багаторічного викладача природознавства Глухівського учительського інституту та Глухівської жіночої гімназії.

На нашу думку, М. І. Демков особисто познайомився з В. С. Іконниковим наприкінці 1893 р. Так, у своєму листі від 22 листопада 1893 р. Михайло Іванович зазначає, що буде в Києві після 22 грудня. У наступному листі до Володимира Степановича від 23 січня 1894 р. уже висловлює прохання у подальшому не залишати його без допомоги та порад. Вірогідно, М. І. Демков бачився з В. С. Іконниковим й улітку 1894 р., оскільки в листі за 29 вересня згадував, що Володимир Степанович при їхній зустрічі показував коректурні листи своєї праці про Сильвестра Медведева.

У педагогічній літературі не викликає зауваження твердження, що викладач Глухівського учительського інституту М. І. Демков був першим дослідником дореволюційної доби, який прослідкував еволюцію педагогічної думки від часів Київської Русі до XVIII ст. Утім маловідомим залишається той факт, що частину історіографічних матеріалів та першоджерел для написання своєї монографії М. І. Демков отримував з домашньої бібліотеки В. С. Іконникова або за його вказівкою з університетської бібліотеки. З листування також можемо дізнатися, що В. С. Іконников, як серйозний історіограф та джерелознавець, консультував М. І. Демкова під час написання його важливої праці.

б) *Професійний та науковий шлях М. І. Демкова.* М. І. Демков на середину 1890-х рр. сформувався як перспективний науковець, який був обраний членом ніжинського та харківського наукових товариств. Михайло Іванович розумів, що для його подальших наукових студій доцільно перейти працювати з учительського інституту в університет. Листування М. І. Демкова з В. С. Іконниковим дозволяє детально реконструювати процес пошуку глухівчином нового місця роботи.

Педагог на межі 1880-х – 1890-х рр. системно займався питаннями методики природознавства. Під впливом знайомства з В. С. Іконниковим у Михайла Івановича виникає амбітний план із написання монографії, яка буде присвячена історії вітчизняної педагогіки. З осені 1893 р. листи М. І. Демкова до В. С. Іконникова відображають початок роботи над монографією, оскільки його цікавить історіографія та першоджерела, які стосуються доби Київської Русі. На нашу думку, Михайло Іванович прагнув

представити свою монографію в одному з університетів для отримання звання «приват-доцент». 1895 року М. І. Демков дізнався, що викладач Ніжинського історико-філологічного інституту М. І. Лілеєв за свою монографію про старообрядців отримав наукове звання «магістр», тож за свою монографію в перспективі він також міг отримати аналогічне наукове звання. М. І. Демков розуміє, що для успіху свого наукового проєкту необхідно було забезпечити обговорення написаної монографії у спільноті науковців держави Романових, тому її окремі розділи публікує в спеціалізованому журналі «Педагогічний збірник» (1895 р., Кн. 10, № 10; 1896 р., Кн. 3, № 9, Кн. 2, № 5, Кн. 4, № 10; 1897 р., Кн. 3, № 9), а у листі від 6 травня 1897 р. до В. С. Іконникова просить його написати позитивний відгук на монографію в спеціалізованому журналі «Вісник Європи». Восени 1897 р. глухівчанин подає працю для рецензування на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира з метою отримання звання «приват-доцента». Рецензію на роботу написали В. С. Іконников, О. М. Гіляров та П. В. Владимиров. Відповідні матеріали були надіслані до Санкт-Петербурга. Вірогідно, весною 1898 р. М. І. Демкову було дозволено викладати як приват-доценту в університеті або в історико-філологічному інституті.

Чому ж глухівчанин не скористався дозволом працювати приват-доцентом в Київському університеті? По-перше, через те, що в університеті не було кафедри педагогіки; по-друге, за приват-доцентство не передбачалося отримання жалування. М. І. Демков міг собі дозволити працювати на посаді приват-доцента тільки за умови влаштування в одну з київських гімназій. На жаль, 1898 року йому не вдалося отримати роботу в Києві.

Отже, листи М. І. Демкова до В. С. Іконникова дозволяють деталізувати маловідомі епізоди із життя обох вчених.

При здійсненні публікації 17 листів М. Демкова до В. Іконникова збережено лексику, синтаксис твору, авторські та часові особливості російської мови 1890-х рр. В опублікованих матеріалах немає виправлень з орфографії, пунктуації, фонетики та морфології. Публікація тексту супроводжується підрядковими примітками – до тексту і за змістом. Кожний опублікований документ містить легенду, в якій вказується установа, фонд, номер справи, номер аркуша, спосіб відтворення тексту (рукопис (автограф), машинопис) та рівень автентичності документа (оригінал, копія).

№ 1

1904 р., травня 19. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Собирая материалы для III-й части своей Истории русской педагогики (XIX в.)¹ и предполагая чрез некоторое время приступить к их обработке, я решаюсь обезпо-

1. Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 3. Новая русская педагогика (XIX в.). М.: Типография Императорского Московского университета, 1909. 532 с.

коить Вас своей покорнейшей просьбой.

В 1897/8 учебном году мною была представлена в историко-филологический факультет Университета Св. Владимира История русской педагогики ч. I и II для получения права на звание приват-доцента. Как мне известно, Вам и двум другим профессорам было поручено факультетом дать о ней отзыв, содержание которого мне неизвестно. Теперь было бы весьма полезно указаниями этого отзыва воспользоваться для дальнейшего труда.

Поэтому покорнейше прошу сообщить мне, не встретиться ли с Вашей стороны каких либо препятствий, если бы я официально обратился с просьбой к г. Декану историко-филологического факультета о присылке мне копии с Вашего отзыва и гг. проф. [А. Н.] Гилярова² и [П. В.] Владимирову³.

Помня и высоко ценя Ваше внимание и любезность решаюсь обратиться к Вам и с другою просьбой.

Так как у меня живет старая мать, что быть может когда-нибудь для меня явится возможность держать магистерский экзамен, я покорнейше прошу Вас сообщить мне, если можно подробнее, все те требования, которые предъявляют лицам, ищущим степень магистра русской истории; и нужно ли, в частности для меня, предварительно выдержать экзамен в историко-филологической комиссии.

Припоминаю по этому поводу, что г. [М. И.] Лилеев⁴ (из Нежина) в довольно зрелом возрасте держал экзамен на звание магистра русской истории и получил искаемую степень.

*С истинным и глубоким
Уважением остаюсь
искренне преданным Вам
(подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Нижний Новгород. Михайлу Ивановичу Демкову

Б. Покровка, д. Разживих

IP НБУВ, ф. III, спр. 48763, арк. 1–2, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 2

1898 р., грудня 26. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
26 декабря 1898 г.
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Считаю долгом поздравить Вас с праздниками и наступающим новым годом, от души пожелать Вам всего хорошего и еще раз поблагодарить Вас за все, что Вы для меня сделали.

К сожалению, хлопоты мои на каникулах устроится

2. Гиляров Олексій Микитович (1856–1938), доктор філософії, заслужений ординарний професор, академік ВУАН.

3. Владімиров Петро Володимирович (1854 — 1908) – літературознавець, мовознавець і фольклорист.

4. Лілеєв Михайло Іванович (1849–1911) – церковний історик, викладач Ніжинського історико-філологічного інституту, міський голова м. Ніжин, магістерська дисертація: «Из истории раскола на Вятке и Стародубье в XVII–XVIII веках» (Киев, 1895).

как-нибудь в коллектив учителя в Киев но не увенчались успехом, а быть приват-доцентом, не получающим жалования, для меня невозможно. Остается ждать более благоприятного стечения обстоятельств.

Надежду подает недавно изданный циркуляр г. управляющего министерством народного просвещения относительно педагогической подготовки учителей средних учебных заведений от 16-го ноября 1898 г. Неужели будет пропущен удобный момент университетом и не будет возбуждено ходатайство об учреждении кафедры педагогики? Не нашли бы Вы возможным сообщить мне, как по этому поводу думают в Киеве. И если что-нибудь предпринимается, то что именно. Если же пока ничего не сделано, то Вы, глубокоуважаемый профессор, столь отзывчивый на все хорошее, не нашли бы возможность взять на себя возбудить ходатайство пред факультетом и Советом университета о необходимости учреждения кафедры педагогики и о привлечении им, могущих работать для этого дела.

*С истинным и глубоким уважением
остаюсь искренне преданным
(подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Глухов, Черниговской губ., Михайлу Ивановичу Демкову

Спасская ул., собственный дом.

IP НБУВ, ф. III, спр. 48764, арк. 4–5, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 3

1898 р., квітня 14. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1898 года, апреля 14 дня
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Покорнейше прошу Вас написать несколько слов о том, в каком положении находится мое дело о приват-доцентуре. Не получен ли ответ из Петербурга? Если до сих пор его нет, то покорнейше прошу написать мне тогда, когда он будет получен, каков бы не был ответ. Этим много обяжете.

*Глубоко Вас уважающий
И искренне преданный
(подпись Демков)*

IP НБУВ, ф. III, спр. 48765, арк. 7, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 4

1897 р., грудня 24. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
24-го декабря 1897-го года
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Поздравляю Вас с праздниками Рождества Христова и с наступающим новым годом и от души желаю Вам всего хорошего, особенно здоровья.

Весьма благодарен Вам за Ваше письмо, доброту и внимание. Если мне будет дана возможность работать на поль-

зу науки, приложу все старания, чтобы служить ей с честью.

На праздниках постараюсь быть в Киеве и у Вас, чтобы лично выразить Вам свою искреннюю благодарность.

*С искренним и глубоким уважением
Остаюсь искренно преданным
(подпись М. Демков)*

*IP НБУВ, фонд III, спр. 48766, арк. 10, рукопис, оригінал,
автограф М. І. Демкова.*

№ 5

1897 р., листопада 30. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
30-го ноября 1897-го года
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Весьма благодарен за Ваше письмо. К сожалению, не могу представить новых данных, которые может быть были бы полезны для моего дела. Выход моей Русской педагогики в главнейших ее представителях замедлился, пока напечатано 16 печ. листов, остальные же 14 наверно не знаю, когда будут напечатаны.

Не может ли оказать помощь делу то, что ученый комитет министерства народного просвещения, рассмотрев Историю русской педагогики, дал о ней хороший отзыв: 1-ю часть одобрил (№ 11, 1896 г. Жур[ал] Мин[истерства] Нар[одного] Просв[ещения]), а 2-ю рекомендовал для фундаментальных и ученических библиотек всех средних учебных заведений М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения] (№ 10, 1897, Жур[ал] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения] отд. Книжные новости, то же в № 11, 1897 г.).

Впрочем, думаю, что все будет зависеть от Вашей доброты и снисходительности, а также проф. [А. Н.] Гилярова, к труду, написанному при крайне неблагоприятных условиях не расположения факультета к предмету.

*С искренним и глубоким уважением
Остаюсь искренно преданным Вам
(подпись М. Демков)*

IP НБУВ, ф. III, спр. 48767, арк. 12, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 6

1897 р., серпня 30. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1897-го года, 30-го августа
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

В начале августа был в Киеве, заходил к Вам, но, к сожалению, не застал Вас дома: Вы были на даче. У меня к Вам покорнейшая просьба.

Я желал бы получить право (в качестве приват-доцента) читать лекции по педагогике в университете; не будет ли достаточно для этого представить в историко-филологический факультет 2 части моей Истории русской педагогики⁵ и ряд других мелких педагогических статей?

5. Демков М. И. История русской педагогикі. Ч. 2. Новая русская педагогика (XVIII-й век). СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1897. 697 с.

Говорят, что для этого предварительно нужно иметь степень магистра (я имею только степень кандидата естественных наук), но ведь кафедры педагогики нет и дело весьма усложняется.

Я готов бы подвергнуться магистерскому экзамену, но предварительно хочу наверное знать, что от меня могут потребовать.

В виду отсутствия кафедры педагогики, мне советуют держать на степень магистра истории русской литературы. Это, пожалуй, можно бы сделать, так как историей русской литературы много занимаюсь, но по всей вероятности от меня потребуют предварительно держать экзамен в историко-филологической комиссии (на получение диплома I степени).

Об всем этом я покорнейше просил бы поговорить с г. деканом ист[орико]-фил[ологического] факульт[ета] и с другими профессорами и сообщить мне, что мне предпринимать. Кроме того прошу Вас сообщить мне подробные сведения, требуемые от ищущего звания магистра русской литературы. За это буду очень благодарен Вам.

*С искренним и глубоким уважением
Остаюсь готовым к услугам
(подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Глухове, Черниговской губ. Михаилу Ивановичу Демкову

Спасская ул., собственный дом.

IP НБУВ, фонд III, спр. 48768, арк. 14–15, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 7

1897 р., травня 6. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
6-го мая 1897-го года
г. Глухов

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Желая засвидетельствовать свое глубокое уважение к Вашим ученым трудам, и особенно к превосходному Опыту русской историографии⁶, я посылаю и свой скромный труд по Истории русской педагогики (ч. II), в той слабой надежде, что Вы окажете ему поддержку, в которой он очень нуждается, поместив напр. рецензию о нем в Вестнике Европы или каком-либо другом.

*С искренним и глубоким уважением
остаюсь готовым к услугам
(подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Глухове, Черниговской губ. Преподавателю Глуховского учительского института Михаилу Ивановичу Демкову

Спасская ул., собственный дом.

IP НБУВ, фонд III, спр. 48769, арк. 17, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

6. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. К., 1891. 1067 с.; Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 2. К., 1892. 976 с.

№ 8

1895 р., травня 15. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
г. Глухов
15-го мая 1895-го года

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Имея в виду и в нынешнем году на каникулах приехать в Киев, покорнейше прошу Вас, по примеру прошлого года, разрешить мне занятия в университетской библиотеке и если Вы уезжаете из Киева, то не найдете ли возможным сказать обо мне г. библиотекарю университетской библиотеки, чтобы я мог пользоваться беспрепятственно книгами библиотеки.

*С искренним и глубоким уважением
Остаюсь всегда готовым к услугам
(подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Глухове, Черниг. губ. Преподавателю учительс. институт. Михаилу Ивановичу Демкову

Спасская ул., д. Тимофеева

IP НБУВ, ф. III, спр. 48770, арк. 20, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 9

1894 р., грудня 16. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1894-го года 16-го декабря
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

У меня к Вам покорнейшая просьба. Мне крайне необходимо проверить текст «Памятников старинного русского воспитания» Н. А. Лавровского⁷. Поэтому вышлите мне пожалуйста ту книжку Чтений в Императ[орском] Общ[естве] Истории и Древностей Российских при Московском универ[ситете]. 1861 г. июль-сентябрь, которую Вы мне давали в прошлом году. У меня есть текст, много перепис[ан], но мне крайне необходимо проверить его. Возвращу книжку, очень скоро, через неделю наверное. Если нельзя получить Вам принад[лежащий] экземп[ляр], то распорядитесь в библиот[еку] универ[ситета] о возможно скорой высылке, чем много обяжете.

Первая часть моей Истории р[усской]. п[едагогика]. подходит к концу и мне хотелось уже ее окончить. Весьма также нужно для меня исследования И. Татарского (приб[авка] к тв[орений] св. отцов 1885–1886 г.) о Симеоне Полоцком⁸. Может быть Вы нашли бы возможность его выслать. Жду с нетерпением выход в свет исследования о Сильвестре Медведеве.

*С истинным и совершенным уважением остаюсь
(Подпись М. Демков)*

IP НБУВ, ф. III, спр. 48771, арк. 23–24, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

7. Лавровський Микола Олексійович (1825–1899) – історик, філолог, педагог, сановник, дійсний член Імператорської АН (1890). 1879 р. в Києві окремою книгою вийшла його праця «Памятники старинного русского воспитания».

8. Татарський Ієрофей Олексійович (1850 – після 1916) – літературознавець, екстраординарний професор Московської духовної академії; його магістерська робота: Симеон Полоцкий (Его жизнь и деятельность): Опыт исслед. из истории просвещения и внутр. церк. жизни во вторую половину XVII в. М.: тип. М. Г. Волчанинова, 1886. 343 с.

№ 10

1894 р., листопада 1. Лист М. І. Демкова
до В. С. Іконникова

1 ноября 1894 г.
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Решаюсь обезпокоить Вас своей покорнейшей просьбой. Мне крайне необходимо для моего исследования 4-й выпуск соч. проф. [А. С.] Архангельского⁹ «Творения св. отцов в древней русской письменности», а также исследование о Сильвестре Медведеве, по крайней мере то, что напечат. в Университ[етских] известиях. Будьте столь добры распорядитесь в университет. библиотеку об их высылке на мое имя, чем много обяжете.

*Глубоко Вас уважающего
и искренно преданного
(подпись М. Демков)*

Сочинения Симеона Полоцкого я достал.

Адрес мой: В г. Глухове, Черниговской губ. Преподав. учительского института Михаилу Ивановичу Демкову

IP НБУВ, ф. III, спр. 48772, арк. 26, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 11

1894 р., вересня 29. Лист М. І. Демкова
до В. С. Іконникова

29 сентября 1894 г.

Глубокоуважаемый профессор!

У меня к Вам покорнейшая просьба. Мне крайне необходимо для моего исследования сочинен. проф. А. С. Архангельского «Творения отцов Церкви в древнерусской письменности» 4 вып. 1888–1890, особенно нужен 4-й вып., где исследовано Измарагд. Нельзя ли также достать сочинение Симеона Полоцкого¹⁰ (если оно кем либо издано), особенно нужны его Обед и Вечеря.

Если можно, то распорядитесь пожалуйста, чтобы Унив[ерситетская] Библиот[ека] выслала их на мое имя.

Нельзя ли хоть на самое короткое время получить корректурные листы исследования о Сильвестре Медведеве, которые Вы мне показывали в бытность мою в Киеве.

*С истинным и глубоким уважением остаюсь
(Подпись М. Демков)*

Адрес мой: В г. Глухов, Чернигов. губ. Преподавателю учительского института Михаилу Ивановичу Демкову. Спасская ул., д. Тимофеева.

IP НБУВ, ф. III, спр. 48773, арк. 28–28 зв., рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

9. Архангельський Олександр Семенович (1854–1926) – письменник, літературознавець, педагог; його праця: Творения отцов церкви в древнерусской письменности. (Казань, 1889–1891. [Вып.] 1–4).

10. Авторська зноска: «Исслед. Майкова Л. Н. О Симеоне Полоц. мне известно».

№ 12

1894 р., травня 21. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
21-го мая 1894 года
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Посылаю при этом под заказной бандеролью мой доклад Педагогическому Отделу Харьк[ого] Историко-филолог[ического] Общества «О задачах серьезной педагогической литературы»¹¹, который излагает до некоторой степени программу моей будущей Истории русской педагогики.

Я был бы весьма признателен Вам, если бы нашли возможным высказать Ваше мнение по поводу мыслей, высказанные в докладе и обратить на него внимание некоторых из профессоров (напр. проф. Владимиров). Лщу себе надеждой, что Вы не откажете мне в дальнейшей Вашей помощи и доставить возможность поработать в Университетской библиотеке на каникулах; а если Вы уезжаете из Киева, то не нашли бы возможность сказать обо мне г. Библиотекарю Универ[ситетской] Библиот[еки] или кому либо из профессоров. Чем много обяжете.

Искренно и глубоко Вас уважающего
(Подпись М. Демков)

IP НБУВ, ф. III, спр. 48774, арк. 31–31 зв., рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 13

1894 р., квітня 23. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1894 года 23-го апреля
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

С большою благодарностью возвращаю книги: Малинин [В. Н.]¹² «Исследования Златоструя» и Успен[ского] [Ф. И.]¹³ «Русь и Византия в X в.» и прошу покорнейше Вас и впредь не оставить меня Вашей помощи.

Соч[инение] Забелина [И. Е.]¹⁴ Опыт изуч[ения] русск[их] древ[ностей] и истории есть в нашей библиотеке. Так как я очень хотел бы довести начатое мною дело до конца, то на каникулах собираюсь быть в Киеве, вероятно в июне (в крайнем случае в июле) и покорнейше прошу Вас сделать зависящее от Вас распоряжение библиотеке Унив[ерситета] Св. Владимира о допущении меня к занятиям, особенно на тот случай, если бы

11. Демков М. И. О задачах серьезной педагогической литературы. Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического отдела. 1894. Вып. II.

12. Малінін Василь Миколайович (1849–1927) – літературознавець, екстраординарний професор Київської духовної академії; магістерська робота: Исследование Златоструя по рукописи XII века Императорской публичной библиотеки, 1878.

13. Успенський Федір Іванович (1845–1928) – історик-візантіст, археолог; Русь и Византия в X веке: речь, произнесённая 11 мая 1888 г. в торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси / Ф. И. Успенский. Одесса : Кирилло-Мефодиевский кн. склад при Одесском славянском о-ве, 1888. [2], 38 с.

14. Забелін Іван Єгорович (1820–1908) – російський історик, археолог, його праця: Опыт изучения русских древностей и истории: В 2 ч. М., 1872–1873. 4. 1–2.

Вы уехали из Киева.

Может быть об этом скажете кому либо из профессоров, оставшихся в Киеве, который мог бы мне оказать в этом отношении помощь. Как Вы найдете возможным устроить это дело, не поставте себя в трудность написать мне.

С истинным и совершенным уважением остаюсь
всегда остаюсь к услугам

(Подпись М. Демков)

IP НБУВ, ф. III, спр. 48775, арк. 34–34 зв., рукопис, оригінал, автограф Демкова.

№ 14

1894 р., лютого 15. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1894 года 15-го февраля
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Хотя мне и совестно Вам беспокоить, но я, предполагая, что мое письмо (от 24 января) не дошло по назначению, решаюсь повторить свою просьбу. Пожалуйста доставьте возможность прочесть следующие книги (по прилагаемому списку)

С истинным и глубоким
Уважением остаюсь
М. Демков

Адрес мой в г. Глухове
Преподавателю учительского института
Михаилу Ивановичу Демкову
Спасская ул., д. Тимофеева

[Прилагаемый список]

1. Библиотека для чтения № 8, 1855 (Руднев О воспит. в России)

2. Отечеств[енные] Записки № 3 и № 4 1856 г.

3. Успенский [Ф. И.] Русь и Византия в X веке.

4. Малинин [В. Н.] Исследования Златоуста по рукописи XIII в. 1878.

5. Пономарев [А. И.]¹⁵ Словено-русский пролог в его церковн[о]-просв[етительном] знач[ении]. 1890.

6. Яковлев [В. А.]¹⁶ [Опыт] исследования «Измарагд» 1893 г.

7. Пчела. памятн. Древ. рус. Изд. Безсонов.

IP НБУВ, ф. III, спр. 48776, арк. 37–38, рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 15

1894 р., січня 23. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1894 года 23-го января
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

С большой благодарностью возвращаю Вам кни-

15. Пономарьов Олександр Іванович (1849–1912) – богослов, історик; його праця: Пономарев А. И. Славяно-русский Пролог в его церковно-просветительном и народно-литературном значении // Христианское чтение. 1890. № 5–6. С. 574–595

16. Яковлев Володимир Олексійович (1840–1899) – історик літератури; його праця: Опыт исследования Измарагда. Одеса, 1893.

ги, взятые из Университетской Библиотеки (посылка на 6 руб.): 1) Творения Святых отцов [в русском переводе] IV, 1889 2) Приображ[нский] В. Х.¹⁷ Восточные и запад[ные] школы 3) Чтения в Общ[естве] люб[ителей] дух[овного] просв[ещения]. 1888 апрель 4) Чтения в Импер[аторском] обществ[е] истор[ии] и древностей [российских]. Книга 3-я 1861 г.

Книги эти оказали мне большую помощь. И так как я теперь вполне выздоровел и снова могу работать, то покорнейше прошу и впредь не оставить меня Вашей помощью и руководством.

Список необходимых мне пособий при сем прилагаю, которые покорнейше прошу Вас распорядиться выслать на мое имя в Глухов.

Нет ли сравнительно недавнего издания «О воспитании детей» И. Златоуста. Мне известны «Избранные места о воспитании» И. Злат[оуста] Христ[ианские] чтен[ие] за 1838 г. ч. 3.

Если ничего другого нет, то нельзя ли получить эту книгу.

Меня занимает вопрос, как следует отнестись к статье г. Н. Коптярева помещен. в приб[авлениях] к Твор[ениям]. св. Отцов в 1889. Он совсем отвергает существование греко-латинской школы в Москве XVII в. до открыт. Слов[яно]-грек[о]-латин[ской] академии. Так ли это? Не было ли где-нибудь возражений?

*С истинным и глубоким
Уважением остаюсь
Всегда готовый к услугам
М. Демков*

Адрес мой в г. Глухове
Преподавателю учительского института
Михаилу Ивановичу Демкову
Спасская ул., д. Тимофеева

*IP НБУВ, ф. III, спр. 48777, арк. 40–41, рукопис, оригінал,
автограф М. І. Демкова.*

№ 16

1893 р., листопада 22. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1893 года 22-го ноября
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Извиняюсь, что еще раз решаюсь обратиться к Вам с покорнейшей просьбой.

Крайне нуждаюсь для одного своего историко-педагогического труда в пособиях и источниках, я покорнейше прошу Вас дозволить мне воспользоваться некоторыми книгами из Вашей и Университетской библиотеки. Если бы Вы на это дали свое любезное согласие, то я бы мог приехать в Киев для занятий во время зимних вокаций (с 22 декабря). Особенно для

17. Преображенский Василь Хрисанфорович (1854–1915) – писменник, церковний діяч; його праця: Восточные и западные школы во времена Карла Великого, их отношения между собой, к классическим и древнехристианским и постановка в них богословия, магистерская диссертация, Санкт-Петербург, 1881.

меня были бы весьма ценны Ваши советы, если бы нашли возможность их дать.

*Примите уверение
в глубочайшем уважении
всегда готового к услугам
М. Демков*

Адрес мой в г. Глухове
Преподавателю учительского института
Михаилу Ивановичу Демкову
Спасская ул., д. Тимофеева
IP НБУВ, ф. III, спр. 48778, арк. 42–42 зв., рукопис, оригінал, автограф М. І. Демкова.

№ 17

1893 р., березня 27. Лист М. І. Демкова до В. С. Іконникова
1893 года 27-го марта
г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Занимаясь вопросом об историческом значении Губернских Ведомостей и намериваясь составить хотя бы краткий указатель статей, печатавшихся в Губернских Ведомостях, и имеющих важное значение для историка (хотя бы по тем указателям, какие существуют), я прежде всего решаюсь обратиться к Вам с покорнейшей просьбой оказать мне помощь в этом предприятии:

1) Выслать мне имеющиеся у Вас или в Университетской библиотеке указатели на срок, который Вы сами признаете возможным. По миновании его, обещаю возвратить их аккуратно и в полной сохранности

2) Сообщить мне кому принадлежит мысль создать неофициальную часть губернских ведомостей

3) Какие из ведомостей наиболее ценны с точки зрения историка

Мне известен только указатель к Чернигов[ским] губ[ернским] ведом[остям] гр. И. А. Милорадовича (в кратковременную бытн[ость] редактор[ом] неоф[ициальной] части [...] ведом[остей] я его видел и намеривался исправить, продолжить и дополнить), об указателях к Воронежским, Владимирским и Псковским ведом[остям] только слышал, но достать их мне не удалось.

За всякие указания с Вашей стороны буду благодарен, и также желал бы знать Ваше мнение о предпринимаемой мною работы. Мне кажется, что для историка такой указатель (хотя бы [...] статей, актов и памятников) [...]

*Примите уверение
в глубочайшем уважении
и преданности
М. Демков*

Адрес мой: в г. Глухов,
Чернигов. губ.
Преподавателю учительского института
Михаилу Ивановичу Демкову
Спасская ул., д. Тимофеева
*IP НБУВ, ф. III, спр. 48779, арк. 45–46., рукопис, оригінал,
автограф М. І. Демкова.*

ДЖЕРЕЛА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. III, спр. 48763–48779, 46 арк.
2. Белкіна Н. Історія вітчизняної педагогіки в науковій спадщині М. І. Демкова *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 1997. № 1. С. 13–16.
3. Белкіна Н. Деякі питання дидактики в педагогічній спадщині М. Демкова. *Наукові записки державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 2. С. 155–157.
4. Белкіна Н. Михайло Демков. *Сіверянський літопис*. 1998. № 4. С. 63–66.
5. Белкіна Н. Освітня діяльність і педагогічні погляди М. І. Демкова (1859–1939). Київ, 1999. 181 с.
6. Белкіна Н. Проблеми підготовки вчителів у педагогічній спадщині М. І. Демкова. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 1997. Вип. 8. С. 119–122.
7. Володимир Іконников. Листи до друга 1863–1864 рр. / упорядник та автор передмови В. І. Ульяновський. Київ : АРІЕК, 2021. 149 с.
8. Войцехівська І. Академік Володимир Іконников. Життєпис та бібліографія. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 1998. 132 с.
9. Гавриленко Т. Деякі питання дидактики у творчості М. Демкова, О. Комарова, С. Миропольського. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2001. Вип. 7. С. 20–23.
10. Говорун А. М. І. Демков про роль моральної звички у вдосконаленні особистості. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2010. Вип. 38. С. 183–191.
11. Дмитрієнко М. 150-річчя з дня народження В. С. Іконникова. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 141–148.
12. Дригус М. Організаційна психолого-педагогічна система вдосконалення професійної діяльності вчителя у науковій спадщині М. І. Демкова. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2006. Т. 1. Вип. 17. С. 109–113.
13. Задорожна Л. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.). Глухів, 1999. 76 с.
14. Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). *Біобібліографічний словник*. Глухів, 2017. 96 с.
15. Сарбей В. Один із перших істориків-академіків АН УРСР. До 125-ти річчя з дня народження В. С. Іконникова. *Український історичний журнал*. 1966. № 12. С. 130–132.
16. Тевтюк Л. М. Нарис життєвого шляху Анни Іконникової – талановитого педагога та доцента. *Гуманітарний вісник*. 2018. Число 28. Випуск 12. С. 175–180.
17. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников. *Історичні портрети*. Київ : Либідь, 2004. С. 1–82.
18. Чуткий А. І. Професорська культура і приватна сфера (документи). Листи В. С. Іконникова до Ал. Родзевич (1866–1867 рр.). Київ, 2010. 76 с.

Kryzhanivskiy V. M. The relationship between V. Ikonnikov and M. Demkov based on materials from fund III institute of manuscripts at the V. Vernadsky National Library of Ukraine

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation 17 letters from M. I. Demkov, a long-time teacher of natural sciences at the Hlukhiv Teachers' Institute, to the well-known Kyiv scientist, Doctor of Historical Sciences V. Ikonnikov, for the years 1893–1904, which are stored at the Manuscript Institute of the V. Vernadsky National Library of Ukraine.

The methodological basis of the work consists of general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative) methods and principles of historicism, subjectivism, optimization of the volume of information.

Scientific novelty. The letters of the Hlukhiv teacher M. I. Demkov to the Kyiv historian V. S. Ikonnikov for 1893–1904 are being introduced into scientific circulation for the first time. It is reasonable to assume that the correspondence between the researchers has been partially preserved, but is characterized by significant information potential.

From the correspondence, we learn that Professor V. S. Ikonnikov provided scientific consultations to the Hlukhiv resident on historiography and source studies of the history of pedagogical thought, and helped with access to specialized historical literature that was kept in the professor's apartment and in the university library.

We also learn from the documents about the efforts of a Hlukhiv resident to defend his monograph on the history of pedagogy as a master's thesis and get the opportunity to work in one of the higher educational institutions of the Romanov empire.

Key words: correspondence, teacher training institute, university, history of pedagogy, master's thesis.

REFERENCES

1. The Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, f. III, spr. 48763 – 48779, 46 p.
2. Bielkina, N. (1997). Istorii vitchyznanoi pedahohiky v naukovii spadshchyni M. I. Demkova [The history of the pedagogy of the country in the scientific heritage of M. I. Demkov]. *Scientific notes of the Nizhyn State University*, 1, pp. 13 – 16. [in Ukrainian].
3. Bielkina, N. (2012). Deiki pytannia dydaktyky v pedahohichnii spadshchyni M. Demkova [Some issues of didactics in the pedagogical legacy of M. Demkov]. *Scientific notes of the Nizhyn State University*, 2, pp. 155 – 157. [in Ukrainian].
4. Bielkina, N. (1998). Mykhailo Demkov [Mykhailo Demkov]. *Siverianskyi litopys*, 4, pp. 63 – 66 [in Ukrainian].
5. Bielkina, N. (1999). Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady M. I. Demkova (1859 – 1939) [Educational activity and pedagogical views of M. I. Demkov (1859 – 1939)]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bielkina, N. (1997). Problemy pidhotovky vchyteliv u pedahohichnii spadshchyni M. I. Demkova [Problems of teacher training in the pedagogical legacy of M. I. Demkov]. *Literatura ta kultura Polissia*, 8, pp. 119 – 122. [in Ukrainian].
7. Ulianovskiy, V. I. (2021). Peredmov [Preface]. V. Ikonnykov. Lysty do druha 1863 – 1864 rr. [Letters to a friend 1863 – 1864] (V. I. Ulianovskiy, Comp., pp. 5–24). ARIEK. [in Ukrainian].
8. Voitsekhivska, I. (1998). Akademik Volodymyr Ikonnykov. Zhyttiepyss ta bibliohrafiia [Academician Volodymyr Ikonnykov. Biography and bibliography]. Kyiv : KNU im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
9. Havrylenko, T. (2001). Deiki pytannia dydaktyky u tvorchosti M. Demkova, O. Komarova, S. Myropolskoho [Some issues of didactics in the work of M. Demkov, O. Komarov, S. Myropolskyi]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 7, pp. 20 – 23 [in Ukrainian].
10. Hovorun, A. M. (2010). I. Demkov pro rol moralnoi zvychky u vdoskonalenni osobystosti [M. I. Demkov on the role of moral habit in the improvement of personality]. *Pedahohika ta psykholohiia*, 38, pp. 183 – 191. [in Ukrainian].
11. Dmytriienko, M. (1991). 150-richchia z dnia narodzhennia V. S. Ikonnykova [150 th anniversary of the birth of V. S. Ikonnikov]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, pp. 141 – 148 [in Ukrainian].
12. Dryhus, M. (2006). Orhanizatsiina psykholoho-pedahohichna sistema vdoskonalennia profesiinoi diialnosti vchyteliv u naukovii spadshchyni M. I. Demkova [The organizational psychological-pedagogical system of improving the professional activity of the teacher in the scientific heritage of M. I. Demkov]. *Aktualni problemy psykholohii*, vol. 1, pp. 109 – 113 [in Ukrainian].
13. Zadorozhna, L. (1999). Pedahohichni zdobutky vykladachiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu dorevoliutsiinoho periodu (1874 – 1917) [Pedagogical achievements of the teachers of the Hlukhiv Teacher's Institute in the pre-revolutionary period (1874 – 1917)]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
14. Kryzhanivskiy, V. (2017). Vykladachi Hlukhivskoho instytutu (1874 – 1924 rr.). *Biobibliohrafichnyi slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874 – 1924). Biobibliographic dictionary]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
15. Sarbei, V. (1966). Odyin iz pershykh istorykiv-akademikiv AN URSR. Do 125 -ty richchia z dnia narodzhennia V. S. Ikonnykova. [One of the first historians-academicians of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. To the 125 th anniversary of the birth of V. S. Ikonnikov]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, pp. 130 – 132. [in Ukrainian].
16. Tevtiuk, L. M. (2018). Narys zhyttievoho shliakhu Anny Ikonnykovoї – talanovytogo pedahoha ta dotsenta [A sketch of the life path of Anna Ikonnikova, a talented teacher and associate professor]. *Humanitarnyi visnyk*, issue 12, pp. 175 – 180. [in Ukrainian].
17. Ulianovskiy, V. (2004). Znanyi i neznanyi Volodymyr Ikonnykov [Known and unknown Vladimir Ikonnikov]. *Istorychni portrety [Historical portraits]*, pp. 1 – 82. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
18. Chutkyy, A. I. (2010). Profesorska kultura i pryvatna sfera (dokumenty). Lysty V. S. Ikonnykova do Al. Rodzevych (1866 – 1867). [Professorial Culture and the Private Sphere (Documents). Letters from V. S. Ikonnikov to A. Rodzevich (1866 – 1867)]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 37.013(477.51–21)

С. В. Рой

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА СЕРГІЙОВИЧА ГРУЗИНСЬКОГО В НІЖИНЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена одній з найяскравіших сторінок життєвого та професійного шляху професора Олександра Сергійовича Грузинського в Ніжинській вищій школі. Визначено основні напрямки його наукової та викладацької діяльності в Ніжинському інституті народної освіти.

Ключові слова: професор, палеограф, Ніжинський інститут народної освіти (далі – ІНО), Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, дослідник, рукопис, мовознавство, викладач.

Ніжинська вища школа завжди славилась своїми багатовіковими науковими філологічними та історичними традиціями, серед сподвижників котрих був відомий вчений-філолог та палеограф Олександр Сергійович Грузинський. Цього року виповнюється 145 років від його дня народження.

Грунтовних праць, присвячених вивченню біографії та науково-педагогічної діяльності О. С. Грузинського, на сьогодні немає. Перші дослідження з даної тематики, що носили довідниковий характер, припадають на 70–80-ті роки ХХ ст. Вони представлені енциклопедичними статтями Є. С. Регушевського та П. Д. Тимошенко [13; 14]. Крім того, у журналі «Радянське літературознавство» Є. С. Регушевським була зроблена спроба дослідження палеографічної спадщини професора О. С. Грузинського [12]. В. І. Крекотень продовжив більш детальне вивчення його наукової спадщини в царині української літератури ХV–ХV ст. [9]. У середині 1990-х та – на початку 2000-х років з'явилися спогади П. П. Плюща «Моя перша альма-матер», праці М. Д. Ельзона, П. В. Одарченка, Г. В. Самойленка [8; 10; 11], у яких згадується постать О. С. Грузинського.

Він з'явився на світ 11 грудня 1881 р. у Ніжині в бідній родині. Першу освіту отримав у Ніжинському ремісничому училищі, де навчався протягом 1896–1899 рр., здобувши спеціальність слюсаря. Вищу освіту здобув у класичній гімназії при ліцеї князя І. А. Безбородька, куди вступив на навчання в 1903 р., потім перевівся на навчання до Київського університету Св. Володимира на факультет російської мови та словесності, який закінчив 1909 року.

У 1910 р. учнем академіка В. М. Перетца О. С. Грузинським був знайдений рукопис київської поетики 1637 р. (1881–1954). Професорський стипендіат Київського університету, згодом – український філолог і палеограф, професор педагогічних вузів у Ніжині, Харкові, Ленінграді, Могильові та Києві так писав про свою знахідку у «Другому річному звіті про заняття стипендіата Олександра Сергійовича Грузинського, залишеного при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі історії російської мови і літератури»: «У звітному році я працював у таких бібліотеках і рукописних зібраннях. У Петербурзі в Імператорській Публічній, в Архіви

Найсвятішого Синоду, в Петербурзькій Духовній Академії, в Полтавському Сховищі старожитностей... у Бібліотеці Ніжинського Інституту і в Ніжинському монастирі, в селі Курилівці Чернігівської губернії... в Бібліотеці Михайлівського монастиря, Києво-Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, у Київській Духовній Академії, в Новгород-Сіверському монастирі. Пошуки мої в цих бібліотеках

були майже досить вдалі («почти довольно удачны»). Так, наприклад, мені пощастило знайти стару пітику (за описом Петрова) 1637 р.» [9, с. 119]. У 1914 р. О. Грузинський успішно склав іспити на ступінь магістра при Київському університеті Св. Володимира, після чого працював у вищих навчальних закладах Києва [8, с. 183].

Науково-педагогічний шлях філолога у Ніжинській вищій школі розпочався 26 листопада 1912 р., коли його було призначено на посаду викладача слов'яно-російської палеографії Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька. З 14 вересня 1916 р. він викладав російську мову та літературу й слов'янські говірки на Ніжинських вищих історико-філологічних курсах. 23 вересня 1917 р. був обраний і затверджений конференцією Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька доцентом кафедри російської мови й словесності. В цей же період (з вересня 1917 р. по 1921 р.) був секретарем Ніжинських історико-філологічних вищих жіночих курсів. 12 вересня 1918 р. на конференції його обрали членом правління інституту від професорів, а 1 листопада 1919 р. – ректором і викладачем Ніжинського народного університету ім. Т. Г. Шевченка.

В ході обрання радою Ніжинського науково-педагогічного інституту 2 січня 1921 р., став деканом педагогічного факультету після злиття вищих жіночих курсів з інститутом. Трохи згодом, з 8 вересня 1921 р., обіймав посаду секретаря бюро Ніжинського інституту народної освіти. З 1 березня 1922 р. науковим комітетом Укрголовпрофосу був призначений та обраний на посаду дійсного члена Ніжинської науково-дослідної кафедри, історії та мови. Надалі розпорядженням комітету співучасті вченим при радпарткомі від 14 березня 1923 р. під № 253 внесений до списків наукових діячів по 3 категорії (реєстраційна картка № 2724). З 15 травня 1923 р. тимчасово виконував обов'язки декана факультету соціального виховання.

Наказом ректора від 11 вересня 1923 р. № 84 на О. С. Грузинського було покладено обов'язки декана факультету соціального виховання й звільнено з посади завідувача

Олександр Сергійович
Грузинський

музею ІНО. Крім того, за наказами ректора його було призначено головою педолого-педагогічної комісії факультету соціального виховання від 12 вересня 1923 р. та керівником семінару підвищеного типу з української мови та літератури від 6 жовтня 1923 р. [1, арк. 37].

Варто відзначити, що залишилися спогади студентів Ніжинського інституту народної освіти, в яких згадується педагогічна діяльність філолога-палеографа. Серед них – вказана праця П. П. Плюща, в якій автор стверджує наступне: «Чи не наймолодшим викладачем інституту в 1920/1921 навчальному році був О. С. Грузинський (йому виповнилось тоді 39 років). Олександр Сергійович викладав нам нову, нечувану тоді дисципліну енциклопедичного характеру – «українознавство». Він був учасником семінару академіка В. М. Перетца, вже на початку ХХ ст. опублікував свої знамениті статті про Пересопницьке Євангеліє і був відомим україністом» [11, с. 66]. Станом на 1923 р., як зазначає П. В. Одарченко, професор О. Грузинський займався викладанням циклу дисциплін з української філології та літератури [10, с. 78].

До сфери наукових інтересів вченого входили мовознавство пам'яток староукраїнської писемності, вивчення творчості Г. Сковороди, Ф. Прокоповича та ін. [14, с. 199]. Рукописи О. С. Грузинського, присвячені палеографічним дослідженням, спробував систематизувати професор Є. С. Регушевський [12, с. 77].

У Ніжинському інституті народної освіти О. С. Грузинський проводив свою наукову діяльність при Ніжинській науково-дослідній кафедрі історії культури та мови. Як дійсний член секції російської й української мови та літератури студіював такі теми: «1. Розыскание к переводу украинских текстов. 2. Библиографические очерки новой литературы о Сковороде». Також він займався дослідженням посібника «Литература украинского Возрождения: история украинской литературы XV–XVIII веков». Ним була надрукована робота «К вопросу об аде – театральном представлении времени самозванчества XVI–XVIII веках, по рукописи Киевского государственного музея и объяснительный текст» [3, арк. 32].

Під час студіювання своїх праць учений постійно підтримував зв'язки (як і інші члени кафедри) з науковими осередками. Так, керівник кафедри В. І. Резанов у грудні 1923 р. отримав звання член-кореспондента Російської академії наук, а професори О. І. Покровський, згаданий В. І. Резанов, О. С. Грузинський свої дослідження розпочали через доручення Всеукраїнської академії наук в розробці наукових тем: для першого – «Представления о скифии у эллинов у догеродотовский период»; для другого – «Старый театр украинский», для третього – «История украинской литературы в XV–XVIII веках» [2, арк. 28].

У 1925 р. О. С. Грузинським були написані роботи на педагогічно-методологічну тематику: «Ленінізм, педагогіка та революція» [6, с. 7], «Виставка Ніжинського ІНО за 1925 рік як метод обліку роботи» [4, с. 253], «Підсумки і перспективи культурної роботи Ніжинського ІНО до і

після Жовтня» [5, с. 236], «Організаційний підхід та основні моменти учбової праці за Дальтон-планом у Ніжинському ІНО (методи та облік праці)» [7, с. 25]. Крім того, в цьому ж році з-під пера вченого вийшли мовознавчі розвідки: «Задачі по соціальному мовознавству», «Новий підхід до структурування мовознавства, спроба діалектичної методології» [1, арк. 16].

У 1928 р. О. С. Грузинський переїхав до Харкова, протягом 1928–1929 рр. завідував кабінетом радянської літератури Харківського інституту Тараса Шевченка, але продовжував працювати при Ніжинській науково-дослідній кафедрі до 26 березня 1929 р. [13, с. 508]. В цей період він досліджував тему «Українське літературне відродження», цікавився філософією Г. Сковороди, виступав на засіданнях кафедри з наступними доповідями: «Матеріали до філософії української літератури», «Дискусії в інституті Марксизму про соціологічну методу в сучасному мовознавстві».

Олександр Сергійович Грузинський пропрацював у Ніжинській вищій школі 17 років, активно займаючись викладацькою та науковою роботою, досліджуючи походження української мови та історію давньоукраїнської літератури. Він був активним учасником всіх педагогічних нововведень, що відбувалися в Ніжинському ІНО на початку 20-х рр. ХХ ст. Наукову діяльність проводив в рамках академічних планів Ніжинської науково-дослідної кафедри та завдань, що ставила перед членами кафедри АН УРСР. Переважно це були питання мовознавства і літературознавства, нововведення в методиці їх викладання.

Отже, О. С. Грузинський відіграв вагомий роль у становленні українознавчого напрямку Ніжинської вищої школи у буремний період 1910-х – 1920-х років і став одним із тих діячів, хто трансформував класичний імперський інститут у сучасний український вищий навчальний заклад.

ДЖЕРЕЛА

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р. 6121, оп. 2, спр. 3240, 65 арк.
2. ВДАЧОН, ф. Р. 6121, оп. 1, спр. 310, 138 арк.
3. ВДАЧОН, ф. Р. 6121, оп. 1, спр. 387, 71 арк.
4. Грузинский А. С. Виставка Нежинского ИНО за 1924–1925 акад. год как метод учёта работы. *Записки Нежинского института народного образования*. Ніжин, 1925. Кн. 4–5. С. 253–263.
5. Грузинский А. С. Итоги и перспективы культурной работы Нежинского ИНО до и после Октября. *Пролетарская мысль*. 1922. № 6. С. 236–242.
6. Грузинский О. С. Ленінізм, педагогіка та революція. *Записки Нежинського інституту народної освіти*. Ніжин, 1925. Кн. 2–3. С. 7–24.
7. Грузинский О. С. Організаційний підхід та основні моменти учбової праці за Дальтон-планом у Ніжинському ІНО (методи та облік праці). *Записки Ніжинського інституту народної освіти*. Ніжин, 1925. Кн. 1. С. 25–39.
8. Эльзон М. Д. Грузинский Александр Сергеевич. *Сотрудники российской национальной культуры*. Санкт-Петербург, 2003. С. 183–184.
9. Крекотень В. І. Київська поетика 1637 р. *Літературна спадщина Київської Русі і українська література 16–18 ст.* Київ : Наукова думка, 1981. С. 119–125.
10. Одарченко П. В. Ніжинський інститут народної освіти в 1923–1928 рр. *Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. Т. 2: 1920–2010. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя* / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 76–81.
11. Плющ П. П. Моя перша альма-матер. *Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. Т. 2: 1920–2010. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя* / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 65–73.

12. Рєгушевський Є. С. Рукописи професора О. С. Грузинського. Радянське літературознавство. 1970. № 10. С. 76–78.

13. Рєгушевський Є. С. Грузинський Олександр Сергійович. Українська Літературна Енциклопедія в 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. С. 508.

14. Тимошенко П. Д. Грузинский Александр Сергеевич. Украинская советская энциклопедия в 12-ти т. Т. 3: «Героизм – Желанное» / Глав. ред. М. П. Бажан. Киев : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. С. 199.

Roi S. V. Scientific and pedagogical activity of professor Oleksandr Serhiiovych Hruzynskyi at the Nizhyn Institute of Public Education

The article is devoted to one of the brightest pages of the life and professional path of Professor Oleksandr Serhiiovych Hruzynskyi at the Nizhyn Higher School. The main directions of his scientific and teaching activity at the Nizhyn INO are determined.

Key words: professor, paleographer, Nizhyn Institute of Public Education (hereinafter IPE), Nizhyn Research Department of the History of Culture and Language (hereinafter NRDL, researcher, manuscript, linguistics, teacher.

REFERENCES

1. Viddil Nizhynskoho derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni (dali VDACHON), f. – 6121, op. 2, spr. 3240, 65 ark.

2. VDACHON, f. R – 6121, op. 1, spr. 310, 138 ark.

3. VDACHON, f. R – 6121, op. 1, spr. 387, 71 ark.

4. Gruzinsky, A. S. (1925). Vystavka Nezhynskoho INO za 1924 – 1925 akad. hod kak metod ucheta raboty [Exhibition of the Nezhin Institute for 1924 – 1925 acad. hours as a method of accounting for work]. *Zapiski Nezhinskogo instituta narodnogo obrazovaniya – Records of the Nezhinsky Institute of National Education*. Book. 4 – 5, pp. 253 – 263. Nizhin [in Russian].

5. Gruzinsky, A. S. (1922). Itogi i perspektivy kulturnoy raboty Nezhinskogo INO do i posle Otkryabrya [Results and prospects of the cultural work of the Nezhinsky IPE before and after October]. *Proletarskaya musl' – Proletarian thought*, 6, pp. 236 – 242. [in Russian].

6. Hruzynskyi, O. S. (1925). Leninizm, pedahohika ta revoliutsiia [Leninism, pedagogy and revolution]. *Zapysky Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity – Proceedings of the Nizhyn Institute of Public Education*. Book. 2 – 3, pp. 7 – 24. Nizhyn. [in Ukrainian].

7. Hruzynskyi, O. S. (1925). Orhanizatsiinyi pidkhid ta osnovni momenty uchbovoi pratsi za Dalton-planom u Nizhynskomu INO (metody ta oblik pratsi) [Organizational approach and main points of educational work according to the Dalton plan in the Nizhyn IPE (methods and labor accounting)]. *Zapysky Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity – Notes of the Nizhyn Institute of Public Education*. Book 1, pp. 25 – 39. Nizhyn. [in Ukrainian].

8. Elzon, M. D. (2003). Gruzinskiy Aleksandr Sergeevich [Gruzinsky Alexander Sergeevich] *Sotrudniki rossiyskoy natsional'noy kul'tury – Employees of Russian National Culture*, pp. 183 – 184. St. Petersburg. [in Russian].

9. Krekoten, V. I. (1981). Kyivska poetyka 1637 r. [Kyiv Poetics 1637]. *Literaturna spadshchyna Kyivskoi Rusi i ukrainska literatura 16 – 18 st. – Literary Heritage of Kyivan Rus and Ukrainian Literature of the 16th – 18th centuries*, pp. 119 – 125. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

10. Odarchenko, P. V. (2015). Nizhynskyi instytut narodnoi osvity v 1923 – 1928 rr. [The Nizhyn Institute of Public Education, 1923–1928]. *Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv: memuary: (u 2 t.) [Nizhyn higher school in the memories of students and teachers: memoirs: (in 2 volumes)]*, pp. 76 – 81. [in Ukrainian].

11. Pliushch, P. P. (2015). Moia persha alma-mater [My first alma mater]. *Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv memuary: (u 2 t.) [Nizhyn higher school in the memories of students and teachers: memoirs: (in 2 volumes)]*, pp. 65 – 73. [in Ukrainian].

12. Retushevskyy, Ye. S. (1970). Rukopysy profesora O. S. Hruzynskoho [Manuscripts of Professor A. S. Gruzinsky]. *Radianske literaturoznavstvo – Soviet Literary Studies*, 10, pp. 76 – 78. [in Ukrainian].

13. Rehushevskiy, Ye. S. (1988). Hruzynskyi Oлександр Serhiiovych [Gruzinsky Oлександр Serhiiovych]. *Ukrainian Literary Encyclopedia: In 5 vols. – Ukrayins'ka Literaturna Entsiklopediya: V 5 t.* Kyiv : Holov. red. URE im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

14. Timoshenko, P. D. (1980). Gruzinskiy Aleksandr Sergeevich [Gruzinsky Alexander Sergeevich]. *Ukrainskaya sovetskaya entsyklopediya – Ukrainian Soviet Encyclopedia: V 12-ty t. T. 3: «Heroizm – Zhelannoe»*. Kiev : Glavnaya redaktsiya Ukrainsoy sovetskoy entsyklopedii. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 22.04.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 94(477):324(352)«192/193».

О. В. Кужельна

«ТУТ ПАЗАРИТИ НЕ МАЮТЬ ПРАВА ГОЛОСА». ДО ПИТАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН У 1920-ті РОКИ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ШОСТКА)

У статті наводяться основні засади українського законодавства 1920-х років у частині позбавлення громадян виборчих прав. Надається широкий спектр статистичних матеріалів щодо категорій та загальної чисельності «позбавленців» в УСРР у даний період. Публікуються списки громадян м. Шостки (Глухівського округу), що були позбавлені виборчих прав у 1929 році. На думку автора статті, процес позбавлення громадян виборчих прав у 1920-х роках став «предтечею» масованого наступу на демократію, що згодом вилився у масові виселення сільського населення на початку 1930-х років та «великий терор» 1937–1938 рр.

Ключові слова: Українська РСР, виборчі права, «позбавленці», репресії, м. Шостка.

В одному з розділів видання «Календар-справочник і записна книжка на 1925 рік районного статистика і кореспондента Центрального статистичного управління України», орієнтованого перш за все на «робітничо-селянську аудиторію», роз'яснювалися основні засади диктатури пролетаріату та радянської влади [1, с. 19]. На противагу капіталістичній системі, стверджувалися основні демократичні переваги нового комуністичного ладу. Зокрема, на сторінках видання наголошувалося: «В Радянській Республіці зовсім інше. Тут паразити – купці й фабриканти, архиєреї й поміщики, генерали й куркулі – не мають права голоса. Вони не вибирають і їх також не вибирається. За те для робітників і селянської бідноти та середняків переведення виборів дуже просте й легке» [1, с. 22].

Яких саме «паразитів» позбавляли виборчих прав, які соціальні групи у 1920-ті роки підпадали під ганебний статус «позбавленців»? Саме про це і піде мова у даному дослідженні.

Слід зазначити, що ця тема є маловивченою. У більшості статей її розкриття подається в контексті досліджень загальних питань виборчого законодавства періоду 1920–1930-х років або на прикладі певних регіонів [2; 3; 4; 5; 6]. Так, наприклад, на підставі архівних та нормативно-правових документів у статті істориків І. Мошик розглядаються питання формування місцевих органів влади на території Глухівського округу в 1920-ті роки та розкриваються механізми позбавлення громадян виборчих прав [7]. Окрему увагу слід звернути на колективну монографію «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)», у якій йде мова про позбавлення виборчих прав представників етнічних громад, виключення представників родин «колишніх» з числа студентів українських вишів та ін. [8].

У нашій статті наводяться основні засади українського законодавства 1920-х років у частині позбавлен-

ня громадян виборчих прав, надається широкий спектр статистичних матеріалів щодо категорій та загальної чисельності «позбавленців» як в цілому по УСРР, так і в регіональному вимірі (зокрема, по Глухівському округу), публікуються списки громадян м. Шостки, що були позбавлені виборчих прав у 1929 р.

Основними джерелами виборчого права в УСРР у 1920-х роках були Конституції УСРР 1919 р. та 1929 р., а також постанови ВУЦВК та РНК, положення, інструкції про вибори [2, с. 44].

У відповідності до статті четвертої постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про виборчі права громадян і про порядок проведення виборів», виборчих прав позбавлялися наступні категорії громадян:

«а) особи, що вживають найманої праці з метою ви-
сискування;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, як-
ось: відсотків з капіталу, прибутків з підприємств,
надходжень з майна й т. і., а також приватні купці й
приватні торговельні та комерційні посередники;

в) члени царської фамілії, що панувала в Росії, а та-
кож особи, що прямо або посередньо керували діяль-
ністю поліції, жандармерії і карних органів царського
режиму й контрреволюційних урядів (Денікінсько-
го, Колчаківського, Врангелівського, Петлюрівського,
Гетманського, Махнівського, Мусоватського, Грузи-
но-Меншовицького і ін.), як-ось: міністри, товариші
міністрів, генерал-губернатори, губернатори, віце-гу-
бернатори, градоначальники, губерніяльні й повітові
маршалки, урядовці спеціальних доручень при губер-
наторах, прокурори судових палат, земські начальники,
члени селянських управ, ісправники, селянські й пові-
тові начальники, службовці й агенти поліції, охорон-
них відділів, тюремних управлінь й інші особи, що їх
точний перелік установлюється інструкцією Цетраль-
ної Виборчої Комісії;

г) ценці та черниці, попівство й духівництво всіх
культів, члени правлінь релігійних громад і жони зга-
даних осіб;

д) особи, що їх суд визнав за злочинних дезертирів Чер-
воної Армії й Флоти – протягом 3-х років по винесенні
судом відповідного вироку;

е) особи, засуджені за зисколюбні й ганебні злочин-
ства на речинець, установлений законом або судовим
вироком, і особи, що відбувають судову кару в формі
позбавлення волі або примусової праці;

ж) особи, що опитували чужоземне громадянство й
протягом установленого речинця повинні покинути
межі УСРР;

з) особи в установленому порядку визнані за душев-
нохворих або божевільних, а також яких опікується;

и) особи, заслані адміністраційним порядком як кон-
трреволюційний і соціально-небезпечний елемент, на

час його заслання» [9, с. 665–667].

Статтею п'ятою окремо оговорювався перелік осіб,
зазначених у пунктах а) та б) вище зазначеної статті
четвертої, на яких не розповсюджувалося покарання у
вигляді позбавлення виборчих прав, а саме:

«а) осіб, що працюють у сільському господарстві й
уживають найманої праці в порядку арт. 38–41 Земель-
ного Кодексу УСРР;

б) осіб, що вживають найманої праці для хатнього об-
служення й взагалі які вживають її не для визискування;

в) осіб, що одержують відсотки зі вкладів у ощадних
касах, а також із випущених Радянською владою облі-
гацій державних і комунальних позик;

г) осіб, що продають своє майно й продукти свого
виробництва (напр., з возів), якщо вони не зобов'язані
мати для цього промислових свідоцтв» [9; с. 667–668].

18 грудня 1926 р. була затверджена інструкція ВУЦ-
ВК УСРР та РНК «Про вибори до Рад», яку А. Михайлик
у своєму дослідженні назвав «людино-ненависниць-
ким документом», що «являє собою яскравий приклад
втільнення в життя комуністичної ідеології та соціальної
дискримінації» [6, с. 9]. Відповідно до цієї інструкції,
окреслювалося 12 категорій громадян, що позбавлялися
виборчих прав, а саме: «I – особи, що користуються
найманою працею в сучасний момент, II – особи,
які користуються найманою працею раніше, III – осо-
би, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний мо-
мент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток ра-
ніше, V – приватні крамарі й посередники в сучасний
момент, VI – приватні крамарі й посередники раніше,
VII – службовці релігійних культів і монахи в сучас-
ний момент, VIII – службовці релігійних культів і мо-
нахи раніше, IX – службовці й агенти колишньої полі-
ції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні,
XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб,
позбавлених виборчого права» [6, с. 9].

Як бачимо, тогочасне законодавство найбільше
«пройшлося» по категорії «колишніх» і надало найбільш
розлогу характеристику саме ній. Забігаючи наперед,
зазначимо, що серед осіб, що були позбавлені виборчих
прав, представники категорії «колишніх» складали
чималу частку.

Усього в УСРР із загальної кількості сільського
населення, яка 1926 р. становила 11542751 осіб, виборчих
прав було позбавлено 165885 чоловік або 1,44 %. У 1927
р. кількість виборців в сільській місцевості становила
12100661 осіб, з них позбавлено виборчих прав 558059
чоловік або 4,61% [10, с. 59]. У розрізі міст у 1926 р. кількість
виборців становила 2052122 осіб, з них позбавлено
виборчих прав 125793 або 6,1%. 1927 р. кількість виборців
у містах становила 2608685 чоловік, з них позбавлено
виборчих прав 262549 осіб, або 10,1 % [10, с. 59].

Питома вага окремих категорій громадян, що були
позбавлені виборчих прав по УСРР, виглядала наступ-
ним чином [10, с. 10, с. 26]:

Найменування категорій громадян	1926 рік		1927 рік	
	у сільській місцевості	у містах	у сільській місцевості	у містах
Особи, які вдаються до найманої праці з метою отримання прибутку	3,7	3,3	10,8	3,2
Особи, які живуть на нетрудовий дохід	11,6	12,4	5,2	10
Приватні торговці та посередники	36,9	37,4	15,2	37,1
Служителі релігійних культів	15,9	2,3	9,7	2,7
Службовці та агенти бувших органів поліції	13,8	1	7,1	2,2
Засуджені судом	9,9	1,4	5,8	3,1
Божевільні і підопічні	4,6	0,3	2,1	0,6
Члени родини, утриманці	3,6	1,9	44,1	35,9

За підрахунками С. Маркової, питома вага окремих категорій «позбавленців» по УСРР 1929 р. (у порівнянні з 1927 р.) виглядала наступним чином: особи, що використовують найману працю з метою отримання прибутків – 11,4 % (1927 р. – 10,8 %); особи, які проживають на нетрудові доходи – 5,3 %, (1927 р. – 5,2 %); торговці і посередники – 14,5 % (1927 р. – 15,2 %); служителі релігійних культів, ченці – 8,1 % (1927 р. – 9,7 %); колишні агенти поліції та ін. – 6,9 % (1927 р. – 7,1 %); засуджені – 7,7 % (1927 р. – 5,8 %); члени родин у віці від 18 років, які знаходяться на утриманні позбавлених виборчих прав, – 43,9 % (1927 р. – 44,1 %) [2, с. 45–46].

Неабияку активність у процесі позбавлення громадян виборчих прав виявили сільські ради та громадські організації. В одному з тогочасних видань писалося: «Благодаря высокой активности и большому интересу, проявленному со стороны рабочего класса и трудящихся масс города и деревни, через комиссии содействия на предприятиях, фракции жилищных товариществ, делегатские собрания трудящихся женщин, группы и собрания бедноты, батрацкие и комсомольские организации, в истекшую [избирательную] кампанию сильно улучшился учет лиц, подлежащих лишению избирательных прав» [11, с. 13].

1927 року сільськими радами було запропоновано позбавити виборчих прав 12100661 осіб [2, с. 46]. На цьому тлі «апетити» сільрад зростали – 1929 р. чисельність осіб, яких пропонувалося позбавити виборчих прав, збільшилася на 142637 осіб і дорівнювалася 12243298 осіб, старших 18 років. Після відповідного розгляду у 1929 р. було позбавлено прав 552211 громадян [2, с. 46]. Відсоток «позбавленців» у сільській місцевості у 1927 р. становив 4,6, у 1929 р. – 4,5, у містах – 9,1 і 11,6 відповідно [11, с. 14].

Отже, у 1926–1929 рр. чисельність «позбавленців» поступово зростала. Більший приріст даного показника спостерігався перш за все у містах. Найбільшими за чисельні-

стю у частині позбавлення виборчих прав були категорії утриманців, торговців та посередників.

Окремо зупинимося на питанні, як цей процес відбувався на Шосткинщині. Довідково зазначимо, що у 1920-х роках в Україні постійно відбувалися зміни у адміністративно-територіальному поділі. Так, зокрема, у серпні 1920 р. було створено Шосткинський повіт (Чернігівської губернії). 7 березня 1923 р. був ліквідований поділ губерній на повіти і було запроваджено поділ на округи та райони. На початку 1925 р. Чернігівщину було поділено на 5 округів. На той час м. Шостка та район увійшли до складу Новгород-Сіверського округу, а пізніше – до Глухівського округу (постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 серпня 1925 р.). У складі Глухівського округу Шостка залишалася до початку вересня 1930 р. [12, с. 252, 254, 256].

Станом на 17.12.1926 р. населення Глухівського округу становило 551554 особи: міське населення – 69759 осіб, сільське – 481795; у т. ч. Глухівський район – 62788 осіб (16029 – міське населення, 46759 – сільське); Шосткинський район – 60849 осіб (8299 – міське населення, 52550 – сільське) [13, с. 7]. У місті Шостка проживало 8299 осіб, у т. ч. 4081 чоловік та 4218 жінок; у Глухові – 16029 осіб, у т. ч. 7669 чоловіків та 8360 жінок [13, с. 8].

30.11.1925 р. по 01.12.1926 р. Нарсудом І дільниці Глухівської округи було позбавлено виборчих прав 18 мешканців округи, у т. ч. 6 жителів Глухова. Термін позбавлення сягав від 1 до 5 років [14, арк. 439]. Усього у 1926 р. по Глухівському району Глухівської округи 292 громадянина були позбавлені виборчих прав. 1927 року чисельність «позбавленців» зросла більш ніж в два з половиною рази і становила 789 осіб, з них 179 жінок [14, арк. 517].

31 січня 1929 р. на сторінках газети «Путь рабочего» був надрукований «Список лишенных избирательных прав на 1929 год по г. Шостке и Капс. [юльной] Слободе» [15, с. 4–6].

Список містить прізвища, ім'я, по батькові осіб, позбавлених виборчих прав, та їх соціальний статус. Усього до списку було занесено 316 осіб. Одразу уточнимо: останнім у списку зазначено «№ 315», але у даній газетній статті було допущено помилку – у списку був двічі застосований номер 287 [15, с. 6].

Щодо соціального статусу «позбавленців», то у списку застосовується майже 60 варіацій. Так, наприклад, категорію, яку можна узагальнено назвати «торговці», подають, як «бувший купець», «бувший трактирник», «торговец 1 розряду», «торговец 2 розряду», «торговец 3 розряду», «бувший торговец» тощо. До категорії «священнослужителі» відносяться «монашки і монахи», «диякон», «син псаломщика», «служителі релігійного культу» та ін.

Умовно за соціальною приналежністю шосткинців, занесених до списку осіб, позбавлених виборчого права, можна поділити на наступні категорії: живуть на нетрудові доходи – 109 осіб; торговці – 97; священнослужителі – 22;

1. Капсульна Слобода – робітниче селище, що територіально прилягало до Капсульного виробництва (у більш пізніший час – так званий Куйбишевський мікрорайон м. Шостка (прим. – О. К.)

«білі» і члени їхніх сімей, та ті, що підтримували зв'язок з білогвардійцями – 18;

представники бувших правоохоронних органів та члени їхніх сімей – 15; «бувші гайдамаки» – 6; кулаки – 2; психічно хворий – 1; інші – 46. 11 осіб, зазначених у списку, були позбавлені виборчих прав судом, із них 9 осіб терміном на 1 рік, 1 особа – на 3 роки, у однієї особи термін не вказаний.

Кількість утриманців та громадян, що проживали з особами, позбавленими виборчих прав, становила 15 осіб.

Майже 30 % із загальної кількості осіб, позбавлених виборчих прав по місту Шостка, становили євреї, причому до списку «позбавленців» потрапляли цілими сім'ями. Так, наприклад, разом з бувшим власником лісопильного заводу Геселем Орловим до списку було занесено три представники його родини. До списку «позбавленців» потрапили представники родин Лазаря Альтшулера (4 особи), Вейсфлігель (6 осіб), Лейби Кренделя (8 осіб), Мойсея Дорошева (11 осіб) та ін. Цікаво, що в одному з наступних номерів газети надавалася невеличка замітка «Плоды контрреволюции», у якій йшлося про те, що «антисемітизм – это язык кулацко-капиталистических элементов», і що, на жаль, прояви антисемітизму мають місце і на Шосткинському заводі. Стаття закінчувалася заклик: «Дадим отпор классовому врагу, выбьем из его рук оружие – антисемитизм» [16, с. 2]. Тобто на тогочасній «революційній мові» боротися з антисемітизмом можна було шляхом позбавлення виборчих прав значної кількості єврейського населення м. Шостки...

На перший погляд може здатися, що даний список надається суцільно «до відома» виборців. Насправді ж міськвикорком опублікував його, по-перше, з метою, аби кожен виборець «мав можливість надати матеріал про осіб, які підлягають додатковому позбавленню виборчих прав з будь-яких причин не позбавлених досі виборчих прав; а по-друге, аби особи, які вважають невірним позбавлення їх прав, мали змогу без зволікання оскаржити та вимагати перегляду їх справи про позбавлення прав» [15, с. 4]. Хоча на оскарження даних рішень громадянам надавалося мало часу. Як повідомлялося в газеті, усі необхідні документи треба було подати протягом п'яти днів – до 5 лютого [15, с. 4].

Але, як можна спостерігати з наступних номерів газети, ніяких доповнень до цього списку зроблено не було. Єдине, до чого «додивився» робкор газети, – це факт занесення до списку людини, яка ... померла рік тому. 12 лютого 1929 р. у газеті з'явилася стаття «Мертвого лишили...», яка супроводжувалася віршованими рядками і була підписана псевдонімом «Шай». З'ясувалося, що до списку за номером 62 був внесений торговець Марк Гаврилович Безуглий, який рік тому помер [17, с. 5].

Дійсно, факт смерті Безуглого підтверджується актовими записами. До метричної книги по Шостенській сільраді Глухівської округи за 1928 р. під № 23 внесений запис про смерть 5 березня торговця Марка Безуглого. Чоловік помер від сухот у віці 48 років. Без годувальника в родині залишилися 6 дітей [18, арк. 24]. Наведемо коротку цитату з газетної публікації:

«Шостенському Горсовету

Хочу зарисовать картину эту,

Чтоб и в дальнейшем думали серьезно
Права голоса лишать так невозможно.

Картинка ясна без словца

Лишили права голоса умершего купца» [17, с. 5].

Автор також звертається до міськради з побажаннями краще вивчати закони і більш відповідально ставитися до складання списків.

Отже, по Шосткинському району у 1929 р. було позбавлено виборчих прав 915 осіб, що становило 3,3% від загальної кількості виборців [7, с. 302].

У цілому процес позбавлення громадян виборчих прав мав далекосяжні наслідки. Г. Стародубець у своєму дослідженні називає цей процес «примусовою маргіналізацією» [4, с. 19]. С. Кульчицький С. та Г. Єфіменко зазначали, що «позбавлення виборчих прав, а отже, і демонстративна вказівка на другосортність тієї чи іншої особи, було за доби непу одним із основних важелів впливу компартійних органів на вибори» [19, с. 246]. В одному з видань 1929 р. взагалі було заявлено, що «робота по виявленню і обліку осіб, що позбавлялися виборчого права, ... дійсно була однією з форм класової боротьби» [11, с. 13].

На думку автора цієї статті, процес позбавлення громадян виборчих прав у 1920-ті роки став своєрідною «прелюдією», «предтечею» масованого наступу на демократію, що згодом вилився у масові виселення сільського населення на початку 1930-х років та «великий терор» 1937–1938 рр. Водночас цей процес набрав усе більших обертів. Як видно з вищенаведених у статті даних, кількість осіб, що були позбавлені виборчих прав, постійно зростала. За 1927 р. (у порівнянні з 1926 р.) у сільській місцевості вона збільшилася в 2 рази, в містах – в 3,36 рази [10, с. 59].

Занесення громадян до списків «позбавленців» не лише обмежувало їхні політичні права (участь у виборах, входження до складу рад та ін.), але й мало економічні й соціальні наслідки – автоматично призводило до підвищення оподаткування (особливо категорії «торговців»), складнощів при працевлаштуванні тощо [6, с. 9].

Громадяни, позбавлені виборчих прав, одразу потрапляли на «гачок» правоохоронних органів. Деякі з них проявили свою «неблагонадійність» ще в 1918–1919 рр. або на початку 1920-х років. Так, указаний у списку «позбавленців» під № 156 священник Микола Васильович Нєменський (у списку – Німенський), 1872 р. н., заарештовувався 1921 року «за розповсюдження провокаційних чуток». За постановою Чернігівського губревтрибуналу від 10.09.1921 р. справу було припинено [20, с. 546]. Указаний у списку під № 304 Феодосій Миколайович Сирота, 1897 р. н., на початку 1930-х працював рахівником Шосткинської райлікарні. У 1918 р. брав участь у офіцерському повстанні (так зване «антиремньовське повстання»). 1933 року був засуджений за антирадянську діяльність на три роки позбавлення волі. Вдруге репресований

1938 року. 19.04.1938 р. Феодосій Сирота був засуджений за ст. ст. 54–2, 54–10, 54–11 КК УСРР до ВМП [21, с. 136]. До списку за №№ 235, 287 занесена родина Калінських: Микола Никифорович, бувший службовець у каральних органах за царського ладу, та його дружина Анастасія Йосипівна, утриманка позбавленого виборчих прав [15, с. 6]. 1931 року «син царського чиновника» Микола Калінський був заарештований за антирадянську агітацію. Постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 29.04.1931 р. позбавлений права проживання на території Глухівського, Конотопського, Роменського округів та прикордонної смуги терміном на 3 роки [22, с. 64].

Під № 252 до списку «позбавленців» занесено «організатора антирадянської групи» Павла Казановського. 26.02.1930 р. він був засуджений за ст. 54–11 КК УСРР. За недостатністю доказів справу було припинено, а Казановський був звільнений з-під варти [21, с. 64]. Наведемо ще один факт біографії Павла Казановського. 2 липня 1923 р. він уклав шлюб з Вірою Михайлівною Гудимович, 14.09.1901 р. н., вчителькою смт Вороніж [23, арк. 177]. Віра – рідна сестра Насті Гудимович, зв'язкової при українській дивізії «Сірожупанники», яка дислокувалася на Крелевеччині та Конотопщині, та зв'язкової штабу «Козачої ради», яка була засуджена на смерть у серпні 1922 року [24, с. 122, 123]. Мабуть, вже сам факт родинних стосунків був підставою для визнання Павла Казановського «неблагонадійним».

Багатьом громадянам, які потрапляли під жорна репресій, пригадувалося їхнє соціальне походження та приналежність до «неблагонадійних» родин. Наведемо деякі приклади. У списку за № 150 зазначений торговець 1-го розряду Ізраїль Єсипович Левін [15, с. 5]. Його син, Айзік Ізраїлович, 1902 р. н., що працював помічником механіка заводу № 9, був заарештований у 1935 р. і рішенням Чернігівського облсуду був засуджений за ст. 54–10 ч. 1 КК УСРР до позбавлення волі на 3 роки [25, с. 23]. Уродженець м. Шостка, юрист контори Чернігівторгу Павло Васильович Зайковський, 1883 р. н., 1938 року був заарештований та засуджений до ВМП. У справі не забули вказати на один «компроментуючий» факт його біографії – «син колишнього купця 2-ї гільдії» [21, с. 57]. Знаходимо прізвище його батька у списках осіб, позбавлених виборчих прав (№ 1: Зайковський Василь, торговець 3-го розряду) [15, с. 4].

Приналежність до категорії «позбавленців» та «неблагонадійних» родин ставало приводом до виключення громадян з навчальних закладів. Так, наприклад, 1930 року з Шосткинського хіміко-технологічного інституту були виключені студенти: «Спуре Д. – IV курс мехфака, позбавлений виборчих прав за організацію антирадянських групіровок»; його однокурсник А. Ковтун – позбавлений виборчих прав, батько якого «займався розтовщичеством за що позбавлений прав та за уход з білими» [26, с. 122]. Знаходимо дані прізвища і в «нашому» списку: під №№ 267, 268 Семен та Всеволод Ковтуни – з родини «позбавлен-

ців», під № 0280 – Спуре Дмитро Іванович, «бувший білий» [15, с. 6]. За приналежність до родини священника був позбавлений виборчих прав Костянтин Красногорський (у списку під № 204) [15, с. 6]. Невдовзі він був виключений з числа студентів ШХТІ, не дивлячись на те, що на той час його батько Микита Красногорський відмовився від духовного сану [26, с. 122].

Наведені приклади підтверджують, які жакливі наслідки мало для громадян занесення їх до категорії «позбавленців».

До статті додаємо Список осіб, позбавлених виборчих прав на 1929 рік по м. Шостка. Текст подається мовою оригіналу, без преамбули, із збереженням скорочень та усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей оригіналу, без виправлень авторського (газетного) тексту (за винятком окремо обумовлених приміток).

СПИСОК

лишених избирательных прав на 1929 год по г.Шостке и Капс[ольной] слободе

[15, с. 4–6].

1.	Зайковский Василий Иван.	Торговец 3-го разряда
2.	Зайковская Варвара Яков.	Живет на нетрудовой доход
3.	Зайковская Александра Ив.	- » -
4.	Ерышкина Ульяна Лаврент.	Торг. 3-го разр.
5.	Ерышкин Иван Николаевич	Живет на нетрудовой доход
6.	Вейсфлигель М.	Торг. 3-го разр.
7.	Вейсфлигель Сима Моисеев.	Живет на нетруд доход
8.	Вейсфлигель Арон	Торг. 3-го разр.
9.	Вейсфлигель Мира Борисов.	Живет на нетруд доход
10.	Вейсфлигель Анцель	То же
11.	Вейсфлигель Сицилия Ильин.	То же
12.	Павленко Федор Матвеев.	Тоговец 1-го разр.
13.	Павленко Ксения Андреев.	Живет на нетр доход
14.	Зайцева Анастас Иванов.*	То же
15.	Цубин Иван Петрович	Торговец 3-го разр.
16.	Цубина Анна Захарьевна	Живет на нетр. доход
17.	Альтшулер Лазарь	Торг. 3-го разр.
18.	Альтшулер Лена	Живет на нетр. доход
19.	Альтшулер Евгения Данил.	То же
20.	Виноградов Гессель Хавим	Торг 3-го разр.
21.	Виноградова Софья Абрам	Живет на нетр. доход
22.	Виноградова Лея Геселевна	То же
23.	Нагарянская Евгения Григор.	Торг. 2-го разряда
24.	Нагарянский Михаил Никол.	Живет на нетр. доход
25.	Портянко Петр Софронович	Торговец 1-го разр.
26.	Лепскина Вера Марковна*	Торг. 2-го разр.
27.	Лепскин Фауст Залманов	Живет на нетр. доход
28.	Златников Израиль Яковлев	Торг. 2-го разр.
29.	Златникова София Марков.	Живет на нетр. доход
30.	Дорошев Моисей Кушелев	Торг. 2-го разр.
31.	Дорошева Соня Берковна	Живет на нетр. доход

32.	Клоцко Рахил Ш.	Торг. 2-го разр.
33.	Симонова Ольга Григорьев	То же
34.	Симонов Виктор Иосакович	Живет на нетр. доход
35.	Симонова Соня Хаимовна	Живет на нетрудовой доход
36.	Раскина Ольга Яковлевна	То же
37.	Лепскина Хазя Гершевна	Торговец 2-го разр.
38.	Лепскина Хазя Симоновна	Живет на нетр. доход
39.	Дорошев Самуил Григорье.	Торг. 3-го разр.
40.	Дорошева Ольга Яковлевна	Живет на нетр. доход
41.	Дорошев Яков Григорьевич	То же
42.	Пшанный Иван Павлович	Торг. 3-го разр.
43.	Пшенная Александра Яков	Живет на нетр. доход
44.	Дорошев Самуил Борисов	Торг. 3-го разр.
45.	Дорошева Рахиль Борисовна	Живет на нетр. доход
46.	Каплун З.Г.	Торг. 3-го разр.
47.	Каплун Рахиль Борисовна	Живет на нетр. доход
48.	Крендель Лейба Н.	Торг. 3-го разр.
49.	Крендель Авраам Лейбович	Живет на нетр. доход
50.	Крендель Густа Владимиров.	То же
51.	Ханин Авраам Исакович	Торг. 2-го разр.
52.	Ханин Феля И.	Живет на нетр. доход
53.	Ганкина София Григорьев.	Торгов. 2-го разр.
54.	Крушак Иван Матвеевич	Торг. 2-го разр.
55.	Крушак Валентина Семен.	Живет на нетр. доход
56.	Кравцова Дария Васильев.	Торг. 2-го разр.
57.	Кравцов Федор Платонович	Живет на нетрудовой доход
58.	Кравцова Клеопатра Фед.	То же
59.	Скрипка Ульяна Кирил.	Торговец 1-го разряда
60.	Скрипка Герасим Иванов.	Живет на нетрудовой доход
61.	Бондаренко Александр Евтих.	Торговец 2-го разряда
62.	Безуглый Марк Гаврил.	То же
63.	Безуглая Анисья Степанов.	Живет на нетрудовой доход
64.	Киктенкова Просковья	То же
65.	Киктенкова Ульяна	То же
66.	Коваленко Василий Иванович	Торг. 1-го разр.
67.	Коваленко Алексан. Фом.	Живет на нетр. доход
68.	Лещенко Иван Лукич	Торг. 2-го разр.
69.	Лещенко Анастасия Мих.	Жив. на нетр. доход
70.	Петренко Матрена Осипов.	Торг. 2-го разр.
71.	Петренко Марк Васильев.	Живет на нетр. доход
72.	Синайская Рахиль В.	Торг. 1-го разр.
73.	Грибко Федор Семенов.	То же
74.	Грибко Анна Александровна	Живет на нетрудов. дох.
75.	Петкевич Нина* Сергеевна	Торговец 1-го разр.
76.	Петкевич Владимир Иосиф.	Живет на нетрудов. дох.
77.	Петкевич Михайлина Г.	Торговец 1-го разр.
78.	Петкевич Михаил Иосиф.	Живет на нетруд. дох.
79.	Кириченко Матвей Степанович	Торговец 2-го разр.

80.	Кириченко Мария Ивановна	Живет на нетруд. дох.
81.	Кауфман Л.Е.	Торговец 2-го разр.
82.	Кауфман Евгения Григор.	Живет на нетруд. дох.
83.	Спорик Варвара Григорьевна	Живет на нетруд. дох.
84.	Спорик Николай Алексан.	То же
85.	Спорик Надажда Николаев.	То же
86.	Безмолитовный Митрофан Як.	Торговец 2-го разр.
87.	Безмолитовная Екат. Иван.	Живет на нетруд. дох.
88.	Романцова Матрена Иван.	Торговец 1-го разр.
89.	Романцов Аверьян Анисим.	Живет на нетруд. дох.
90.	Романцова Ульяна Аверьян.	То же
91.	Веретенникова Анна Дмитр.	Торговец 2-го разр.
92.	Веретенников Тимофей	Живет на нетруд. дох.
93.	Юрченко Харитон Минович	Торговец 2-го разр.
94.	Юрченко Анна Селивестр.	Живет на нетруд. дох.
95.	Дерюга Пелагея Андреевна	Торговец 1-го разр.
96.	Дерюга Тарас Яковлевич	Живет на нетруд. дох.
97.	Дерюга Мария Тарасовна	То же
98.	Доценко Гавриил Федоров.	Торговец 2-го разр.
99.	Доценка Анна Васильевна	Живет на нетруд. дох.
100.	Доценко Герасим Федоров.	Торговец 2-го разр.
101.	Доценко Евдокия Павловна	Живет на нетруд. дох.
102.	Геншафт Самуил Моисеев.	Торговец 2-го разр.
103.	Геншафт Вера Ильинишна	Живет на нетруд. дох.
104.	Геншафт Груня Герш.	То же
105.	Черненко Г.А	Торговец 2-го разр.
106.	Черненко Матрена Ефим.	Живет на нетруд. дох.
107.	Крендель Янкель Н.	Торговец 3-го разр.
108.	Крендель Итта Израилевна	Живет на нетрудов. дох.
109.	Крендель Нисон Хайков	То же
110.	Турок Иосиф Исаакович	Торговец 2-го разр.
111.	Турок Ревека Симоновна	Живет на нетруд. дох.
112.	Виленский Исаак Ильич	Тоговец 1-го разр.
113.	Виленская Елена Ильин.	Живет на нетруд. дох.
114.	Виленская Серафима Фаеибус.	То же
115.	Казаков Яков Андр.	Торговец 2-го разр.
116.	Казакова Ал-ра Семеновна*	Живет на нетруд. дох.
117.	Горбань Ал-др Арс.	То же
118.	Васюкова Неонила Ник.	Бывш. торговец 2-го разр.
119.	Романец Иван Кирилл.	Бывш. торговец
120.	Франчик Фома Яковл.	То же
121.	Франчик Варвара Яковлев.	Живет на нетруд. дох.
122.	Сухой Григорий Кузьмич	Бывш. торговец
123.	Сухая Ольга Гавриловна	Живет на нетруд. дох.
124.	Сухой Михаил Григорьевич	То же
125.	Пелихин Елисей Моисеевич	Бывш. торговец
126.	Пелихин Елена Вульф.	Живет на нетруд. доход
127.	Пелихин Моисей Есел	То же

128.	Пилихина Хая Яковлевна	То же
129.	Пилихин Григорий Моисеев.	Бывш. торговец
130.	Фрадкин Аврам Вульфович	То же
131.	Фрадкина София Давидовна	Живет на нетруд. дох.
132.	Горковский Симон Залман.	Бывш. торговец
133.	Романцова Клавдия Стефан.	То же (бывш. торговец)
134.	Романцова Зинаида Кирил.	То же
135.	Васильев Тимофей Тимоф.	То же
136.	Васильева Лидия Тимоф.	Живет на нетруд. дох.
137.	Романцов Митрофан Вас.	Бывш. торговец
138.	Урацкая Вера Абрамовна	То же
139.	Урацкий Иуда Давидович	Живет на нетруд. дох.
140.	Шейнтова Сима Григорьев.	Бывш. торговец
141.	Клоцко Панна Моисеевна	То же
142.	Козора Николай Леонтьев.	Сын священника
143.	Романенко Петр Яковлев.	Сын псаломщика
144.	Евсеев Мария Васильевна	Тоговец 1-го разр.
145.	Ковалева Параскева Мар.	То же
146.	Эйдлина С.Е.	То же
147.	Масикова Ф.	То же
148.	Горковская Евгения Яковлев.	Живет на нетруд. дох.
149.	Урецкий Юз. Самуилов.	То же
150.	Левин Израиль Есипович	Торговец 1-го разр.
151.	Левина Рохля Абрамовна	Живет на нетруд. дох.
152.	Ипатин Давид Владимирович	Торговец 1-го разряда
153.	Ипатина Неонила Евдоким.	Живет на нетруд. дох.
154.	Ребенко И.Г.	Торговец 1-го разр.
155.	Ребенко А.Г.	То же
156.	Ниженский Николай Васил.	Священник
157.	Кучеровская Елена* Дмитр.	Отец священник
158.	Ниженская Анна Никол.	Живет на нетруд. дох.
159.	Сутуленко Николай Давид.	Дьякон
160.	Сутуленко Мария Семен.	Живет на нетруд. дох.
161.	Верховец Александр Дмитр.	Монах
162.	Шурига Василий Устинов.	Бывш. урядник
163.	Шурига Матрена Степан.	Иждивенка урядника
164.	Шурига Василий Васильев.	Иждивенец урядника
165.	Калуга Лука Иванович	Психически больной
166.	Трегубченко Григорий Вас.	Живет на нетруд. дох.
167.	Карпович Василий Андр.	Торговец 2-го разр.
168.	Карпович Мария Гавриловна	Живет на нетруд. дох.
169.	Галичева Марф. Дмитр.	То же
170.	Саковский Трофим Иванов.	Бывш. городской
171.	Саковская Варвара Иван.	Иждив. городского
172.	Голубовский Алекс. С.	Бывш. торговец
173.	Голубовская Анастасия Сем.	Живет на нетруд. дох.
174.	Леонтьев Андрей Никол.	По суду на 1 год
175.	Смольев Петр Михайлович	По суду на 3 года

176.	Мартынов Николай Иванов.	По суду на 1 год
177.	Шестакова Вера Афанасьевна*	Торговец 1-го разр.
178.	Бубенец Поликарп Моисеев.	Бывш. стражник
179.	Бубенец Елена Евдокимовна	Иждивенка стражника
180.	Хоменко Николай Дмитр.	Белый офицер
181.	Хоменко Маргарита Никол.	Ожиденка офицера
182.	Витчиков Алексей Иванов.	По суду на 1 год
183.	Крендель Элька Абрамовна	То же
184.	Цалыгин Мордох Моисеевич	То же
185.	Цалыгина Мария Львовна	То же
186.	Васильева Антонина Семеновна	То же
187.	Альтшулер Сарра Залман.	То же
188.	Сутуленко Юлия Николаевна	Дочь дьякона
189.	Дорошев Берка Куселев	Живет на нетруд. дох.
190.	Дорошев Зяма Борисович	Торговец
191.	Дорошева Бася Хаимовна	Живет на нетрудовые доходы
192.	Дорошева Роза Ароновна	То же
193.	Турок Арон Исакович	Торговец
194.	Турок Рахиль Борисовна	Живет на нетр. доходы
195.	Турок Евсей Исакович	То же
196.	Турок Роня Исаковна	То же
197.	Трегуб Влас Евдокимович	Бывший полицейский
198.	Трегуб Варвара Даниловна	Жена бывш. полиц.
199.	Перевода Семен Николаев.	Бывший жандарм
200.	Ерышко Афанасий Дмитр.	Живет на нетруд. доход
201.	Ерышко Евдокия Григорьев.	То же
202.	Шапиркин Самуил Хаимов.	Служ. религиозн. культы (резник)**
203.	Шапиркина София* Евфим.	Его жена
204.	Красногорский Константин	Сын священника
205.	Васильковский Панкрат	То же
206.	Виницкий Николай	То же
207.	Сучинский Павел Григорьев	Живет на нетрудов. доход
208.	Орлов Гесель	Бывш. владелец лесоп. завода
209.	Орлова Бася Ильинична	Жена его
210.	Орлов Лейба Геселев	Сын его
211.	Орлова Эля Геселевна	Дочь его
212.	Шевченко Евтихий Михайл.	Торговец
213.	Шевченко Надежда Вас.	Жена его
214.	Довженко Василий Захар.	Живет на нетруд. доходы
215.	Довженко Варвара Семен.	То же
216.	Довженко Захарий Иосиф.	То же (Живет на нетруд. доходы)
217.	Даморко Андрей Иванович	Бывш. городской
218.	Доморко Акулина Карповна	Жена его
219.	Перевода Наталия Петровна	Жена бывш. жандарма
220.	Лапа Таисия Спирид.	Жена бывш. владельца аптеки

221.	Особливцева А.Е.	Торговка
222.	Пузикова И.	То же
223.	Степанов С.Н.	Тоговец
224.	Карповец В.А.	То же
225.	Левченко У.	Торговка
226.	Старикова В.Г.	То же
227.	Рево А.Г.	Живет на нетруд. доходы
228.	Туманский Глея Евсеевич	Бывш. спекулянт лесоматер.
229.	Туманская Анна Аврамовна	Жена его
230.	Гаврилов Сергей Петрович	Бывш. торговец
231.	Гаврилова	Жена его
232.	Романцова Стефанида	Живет на нетр. доход
233.	Потапов Яков Григорьевич	По суду на 1 год
234.	Дронников Леонид Романов.	Как бывш. Служ. религ. культа
235.	Калинский Николай Никиф.	Как б.служ. в кар. орг. при цар. строе
236.	Сафронов Яков Иванов.	Как бывший гайдамака
237.	Азолин Петр Густавович	Настоящ. служитель религ. культа
238.	Лагута Степан Федоров	Бывш. гайдамака
239.	Соколов Иван Иванович	То же
240.	Иваницкий Лука	То же
241.	Ярцев Николай	То же
242.	Фадеев Леонид Павлович	Бывш. белый офицер
243.	Лаурин Григорий Петров.	Бывш. офицер
244.	Метельский Анатолий Дан.	Бывш. служитель карательных орган. при белом контр. рев. правительст.
245.	Еременко Иван	Бывш. служ.полиции
246.	Денисов Федор Степанович	Бывш. служ. белых
247.	Хейфиц Борис Аронович	Бывш. торговец
248.	Авилон Петр Васильевич	Торговец
249.	Дворкин Григорий	Бывш. торговец
250.	Суский Александр Филиппов.	Бывш. офицер белой армии
251.	Сологуб С.Л.	Бывш. белый эмигрант
252.	Казановский Павел Григ.	Организатор анти-совет. групп
253.	Гессель	Лишен права по суду
254.	Нагорянский Петр	Живет на нетр. заработок
255.	Франчик Фома	Бывш. торговец
256.	Крендель Залман	Живет на нетр. доход
257.	Петренко Марфа	То же
258.	Назаренко Стефан	То же
259.	Зайковский Александр Вас.	Бывш. торговец
260.	Рубинсон Фанфил Аронов.	То же
261.	Рубинсон Элия	Иждивенка лишенного
262.	Сутуленко Андрей И.	Живет совм. с лиш. пр. гол.
263.	Савченко Матрена	Бывш. служ. религиозн. культа
264.	Белик	Бывш. монашка
265.	Пасашева Нина	То же
266.	Орловский Яков	Живет совм. с лиш. пр. голоса

267.	Ковтун Всеволод	Живет на средства лишен.
268.	Ковтун Семен	Живет на средства лишен.
269.	Шкут Владимир Фомич	То же
270.	Стопановский Александр И.	Живет на доходы с лишен.
271.	Субич Аврам Григор.	Живет на дох. торговл.
272.	Силакова Домна Кирилловн.	Закобол. населения
273.	Шевчук Григорий	Служ. религиозн. культа
274.	Щукина Варвара Федоров.	Бывш. монашка
275.	Москаленко Никол. Марк.	То же
276.	Довженко Николай Иванов.	Живет на нетруд. дох.
277.	Семенец Василий Ефим.	То же
278.	Никипорец Агрипина Сем.	То же
279.	Лего Сергей Александров.	То же
280.	Спуре Дмитрий Иванович	Бывш. белый
281.	Фельдман Борис А.	Живет на нетруд. дох.
282.	Черкасская Мария Степан.	То же
287 ***	Рябцева Матрена Пантел.	Иждивенка лишен.
283.	Рябцев Александр Петров.	То же
284.	Суская Агафья Григор.	То же
285.	Денисова Валентина М.	То же
286.	Лагута Татьяна Григор.	То же
287.	Калинская Анастасия Иос.	То же
288.	Дворкина Сося	То же
289.	Янцев Павел	То же
290.	Лаурина Елизавета Петр.	То же
291.	Бабков	Сын священника
292.	Адаменко Иван	Бывш. жандармский ротмистр
293.	Адаменко Вера Ивановна	Дочь жандармского ротм.
294.	Анципович Сазон Наумов.	Бывш. белый офицер
295.	Дудка Митрофан Иванович	Быв. торг. и вел акт. связь с бел.
296.	Куракин Виктор Иванович	Вел акт. связь с белыми контр.
297.	Коструба Василий Иванович	Кулак
298.	Крилов Павел Григорьев.	Активный участник белых ком.
299.	Кишкин Павел Григор.	Бывш. белый офицер
300.	Лагутенко Евгения Васил.	Прин. к кл.экспл.
301.	Лазаренко Михаил Аврам.	Бывш. белый офицер
302.	Метельский Михаил Петр.	Прин. к кл. экспл.
303.	Оскра Георг Спиридонович	Активная связь с белыми
304.	Сирота Феодосий Николаев.	Б. оф., акт.уч. боев с красн.
305.	Панов Евгений Васильевич	Бывш. белый офицер
306.	Псюрков Павел	Бывш. трактирщик
307.	Рева Константин М.	Принадл. к классу эксплуат.
308.	Руденко Андрей Моисеевич	Кулак
309.	Рудченко Мирон Спиридон.	Бывш. гайдам.
310.	Савин Григорий Яковлев.	Принадл. к классу эксплуат.
311.	Шеличенко София Иванов.	То же
312.	Федорченко Алексей Петр.	Активная связь с белыми
313.	Юрьевский Иван Николаев.	Бывш. белый офицер

314.	Яров Василий Иосифович	Бывш. купец
315.	Видута Александр Дем.	Имеет связь с лишен.

Примітки:

*Позначені курсивом виправлені автором статті слова (імена або по батькові), в яких у газетній публікації були допущені суто механічні помилки.

**Ймовірно, мається на увазі ризничий – людина, що завідує ризницею та відповідає за збереження церковного майна.

***У газетному списку помилково двічі вказаний № 287. – О.К.

ДЖЕРЕЛА

1. Календар-справочник і записна книжка на 1925 рік районного статистика і кореспондента Центрального статистичного управління України. Харків : Друкарня Акц. Т-ва Госпромкомбінату, 1925. 504 с.
2. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках РСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз. Мандрівцев. 2011. № 3. С. 44–48.
3. Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. Подільська старовина. 2018. № 3. С. 36–39.
4. Стародубець Г. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 19–25.
5. Мешкова С. Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926–1930 рр.). Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. Харків : НТУ «ХПІ». 2013. № 25 (998). С. 78–85.
6. Михайлик А. До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2022. Том 25. № 6. С. 6–15.
7. Мошкі І. Формування місцевих органів радянської влади на Глухівщині у 20-ті роки ХХ ст. Сіверщина в історії України. Наукове видання. Вип. 11. Глухів – Київ, 2018. С. 300–304.
8. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 2. Відповід. Ред. В. Смолий. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 812 с.
9. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1924. 19 листопада. № 34. С. 664–678.
10. Выборы в Советы и состав органов власти в СССР в 1927 г. М. : Издательство «Власть Советов», 1928. 96 с.
11. Выборы в советы и состав органов власти в СССР в 1929 г. М. : Издательство «Власть Советов», 1929. 108 с.
12. Державний архів Сумської області: Путівник. Автори-упоряд.: Л. Покидченко (відп. упоряд.) та ін.; редкол.: Р. Пиріг (голова) та ін. Суми, 2002. 320 с.
13. Список населених місцевостей Глухівщини. Глухів, 1927. 68 с.
14. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-1815, оп. 1, спр. 2. 842 арк.
15. Список лишенных избирательных прав на 1929 год по г. Шостке и Капс. Слободе. Путь рабочего. 1929. 31 января. № 2 (55). С. 4–6.
16. Плоды контрреволюции. Путь рабочего. 1929. 28 февраля. № 5 (58). С. 2.
17. Шай. Мертвого лишили.... Путь рабочего. 1929. 12 февраля. № 3(56). С. 5.
18. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 25. 174 арк.
19. Історія державної служби в Україні: у 5 т. О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородин та ін.; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій; редкол.: С. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Ніка-Сентр, 2009. Т. 2. 512 с.
20. Реабілітовані історією. Чернігівська область. Упорядники: О. Коваленко, О. Лисенко, Р. Подкур, О. Потапенко. Чернігів : Вид. Лозовий В., 2016. Кн. 6. 684 с.
21. Книга Пам'яті Сумської області. Т. 1. Забуттю не підлягає: анотований покажчик. Автор-упорядник О. Коваленко. Суми : Видавництво «Ярославна», 207. 384 с.
22. Книга Пам'яті Сумської області. Т. III. Забуттю не підлягає: анотований покажчик. Суми, 2017. 462 с.
23. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 11, 284 арк.
24. Іванущенко Г. Сумщина в боротьбі (10 біографій). Київ : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2015. 192 с.
25. Реабілітовані історією. Чернігівська область. Упорядники: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Потапенко. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. Кн. 8. 600 с.
26. Мошкі І. Роль Шосткинського хіміко-технологічного інституту (технікуму) у формуванні української інтелігенції у 20–30-ті роки ХХ ст. Спадіщина Сіверщини. Збірник історико-краєзнавчих праць. Шостка, 2010. С. 111–125.

Kuzhelna O. V. «Parasites have no say here». On the issue of deprivation of voting rights of Ukrainian citizens in the 1920 s (using the example of the city of Shostka)

This article presents the main principles of Ukrainian legislation of the 1920 s regarding the deprivation of citizens' electoral rights. A wide range of statistical materials is provided regarding the categories and total number of persons deprived of electoral rights in the Ukrainian SSR during this period. Lists of citizens of the city of Shostka (Hlukhiv district) who were deprived of voting rights in 1929 are published. According to the author of the article, the process of depriving citizens of voting rights in the 1920 s became the "forerunner" of a massive attack on democracy, which later resulted in mass evictions of the rural population in the early 1930 s. and the "Great Terror" of 1937 – 1938.

Key words: Ukrainian SSR, electoral rights, persons deprived of rights, repressions, Shostka.

REFERENCES

1. Kalendar-spravochnik i zapysna knyzhka na 1925 rik raionovoho statystyka i korespondenta Tsentralnogo statystychnoho upravlinnia Ukrainy. (1925). [Calendar-reference and notebook for 1925 of the district statistician and correspondent of the Central Statistical Office of Ukraine]. Kharkiv : Drukarnia Akts. T-va Hospromkombinatu. [in Ukrainian].
2. Markova, S. (2011). Mistsevi vybory v USRR ta natsionalnykh respublikakh SRSR u 1927, 1929 rokakh : porivnialnyi analiz [Local elections in the Ukrainian SSR and the national republics of the USSR in 1927, 1929 : a comparative analysis]. Mandrivets, 3. [in Ukrainian].
3. Starodubets, H., Starodubets, V. (2018). Instytut «poznavlentsiv» yak ob'iekt represyvnoi polityky bilshovytskoi vlady 1920 -kh rokiv [The institute of "disenfranchised" as an object of the repressive policy of the bolshevik government in the 1920 s]. Podilska starovyna - Podolsk antiquities, 3. [in Ukrainian].
4. Starodubets, H. (2019). «Pozbavlentsi» v sotsialnii strukturi radianskoho sela 1920 -kh rokiv ["Disenfranchised" in the social structure of the Soviet village in the 1920 s]. Naukovi zapysky VDPU im. M. M. Kotsiubynskoho. Seriya : Istoriia. Issue 27. [in Ukrainian].
5. Meshkova, S. (2013). Analiz normatyvno - pravovykh dokumentiv shchodo radianskykh hromadian, pozbavlenykh vyborchoho prava (1926 - 1930 rr.) [Analysis of regulatory documents regarding Soviet citizens deprived of the right to vote (1926–1930)]. Visnyk NTU «KhPI». Seriya : Aktualni problemy istorii Ukrainy, 25 (998). Kharkiv : NTU «KhPI». [in Ukrainian].
6. Mykhailik, A. (2022). Do pytannia sotsialnoi dyskryminatsii v Radianskii Ukraini 1920 - kh rokiv [On the issue of social discrimination in Soviet Ukraine in the 1920 s.]. Hran. Vol. 25, pp. 6 - 15. [in Ukrainian].
7. Moshyk, I. (2018). Formuvannia mistsevykh orhaniv radianskoi vlady na Hlukhivshchyni u 20 -ti roky XX st. [Formation of local bodies of Soviet power in the Hlukhiv region in the 1920 s.]. Siversshchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia - Siversshchyna in the history of Ukraine. Scientific publication, issue 11. Hlukhiv – Kyiv. [in Ukrainian].
8. Smolii, V. (Comps.). (2013). Vidnosyny derzhavy, suspilstva i osoby pid chas stvorennia radianskoho ladu v Ukraini (1917 – 1938 rr.) [Relations between the state, society and the individual during the creation of the Soviet system in Ukraine (1917 – 1938)]. Vol 2. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy. [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine]. (1924). 19 lystopada, 34. [in Ukrainian].
10. Vybory v Sovety i sostav organov vlasti v SSSR v 1927 g. (1928). [Elections to the Soviets and the composition of government bodies in the USSR in 1927]. Moskva : Izdatelstvo «Vlast Sovetov». [in Russian].
11. Vybory v Sovety i sostav organov vlasti v SSSR v 1929 g. (1929). [Elections to the Soviets and the composition of government bodies in the USSR in 1929]. Moskva : Izdatelstvo «Vlast Sovetov». [in Russian].
12. Pokydychenko, L. (Comps.). (2002). Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti : Putivnyk [State Archives of Sumy Region: Guide]. Sumy. [in Ukrainian].
13. Spysok naselennykh mistsevostei Hlukhivshchyny. (1927). [List of settlements in Hlukhiv region]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund R. 1815, op. 1, spr. 2. [in Ukrainian].
15. Spisok lishennykh izbiratelnykh prav na 1929 god po g. Shostka i Kaps. Slobode. (1929). [List of people disenfranchised in 1929 in Shostka and Kaps. Sloboda]. Put rabochego - The Worker's Path, 2 (55). [in Russian].
16. Plody kontrevolyutsii. (1929). [The results of counterrevolution]. Put rabochego - The Worker's Path, 5 (58). [in Russian].
17. Shai. (1929). Mertvogo lishili... [The deceased was deprived...]. Put rabochego - The Worker's Path, 3 (56). [in Russian].
18. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 7720, op. 26, spr. 25. [in Ukrainian].
19. Arkusha, O., Boiko, O., Borodin, Ye., Motrenko, T. (Eds.). (2009). Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini : Vol. 2 [History of public service in Ukraine : Vol. 2]. Kyiv : Nika -Tsentr. [in Ukrainian].
20. Kovalenko, O., Lysenko, O., Podkur, R., Potapenko O. (Comps.).

(2016). *Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast. [Rehabilitated by history. Chernihiv region]*. Book. 6. Chernihiv : Vydavets Lozovyi V. [in Ukrainian].

21. Kovalenko, O. (Comps.). (2007). *Knyha pamiaty Sums'koi oblasti. Zabuttiu ne pidliahaie: anotovanyi pokazhchyk [The book of memory of the Sumy Region. Not to be forgotten: an annotated index]*. Vol. I. Sumy : Vydavnytstvo «Yaroslavna». [in Ukrainian].

22. Knyha pamiaty Sums'koi oblasti. Zabuttiu ne pidliahaie: anotovanyi pokazhchyk. (2017). [The book of memory of the Sumy Region. Not to be forgotten: an annotated index]. Vol. III. Sumy. [in Ukrainian].

23. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 7720, op. 26, spr. 11. [in Ukrainian].

24. Ivanushchenko, H. (2015). *Sumshchyna v borotbi (10 biohrafii) [Sumy region in struggle. (10 biographies)]*. Kyiv : Ukrainska vydavnycha spilka im. Yurii Lypy. [in Ukrainian].

25. Kovalenko, O., Podkur, R., Potapenko, O. (Comps.). (2020). *Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast [Rehabilitated by history. Chernihiv region]*. Book. 8. Chernihiv : Desna Polihraf. [in Ukrainian].

26. Moshyk, I. (2010). Rol Shostkynskoho khimiko -tekhnohichnoho instytutu (tekhnikumu) u formuvanni ukrainskoi intelihentsii u 20 -30 -ti roky XX st. [The role of the Shostka Chemical -Technological Institute (College) in the formation of the Ukrainian intelligentsia in the 1920 s and 1930 s.]. *Spadshchyna Sivershchyny. Zbirnyk istoriiko -kraieznavchikh prats - Heritage of the Sivershchyna Region. Collection of historical and local history works*, pp. 111 -125. Shostka. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 15.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.**

УДК 929:[377.8+378.4]

Е. В. Семешин

РЕПРЕСІЇ В ГЛУХІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ

У статті досліджуються репресії в Глухівському учительському інституті та школі № 1 у 1937–1938 рр. на основі матеріалів архівно-кримінальних справ. Проаналізовано механізми фабрикації звинувачень у «контрреволюційній діяльності», особливості слідчих практик НКВС та роль свідчень у формуванні обвинувачень.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, політичні репресії, Великий терор, НКВС, архівно-кримінальні справи, викладачі.

Актуальність обраної теми полягає в недостатньому висвітленні питання репресій 1937–1938 рр. у Глухівському учительському інституті в історіографії та фрагментарності наявних джерел. Відсутність цілісного аналізу механізмів здійснення репресій і їх впливу на кадровий склад закладу ускладнює об'єктивне відтворення подій цього періоду. Важливим є також уточнення біографічних даних і подальших долі репресованих викладачів.

Метою статті є комплексне дослідження репресій у Глухівському учительському інституті та школі № 1 у 1937–1938 рр.

У зв'язку з арештом викладача Глухівського педагогічного інституту **Семена Корнійовича Сахариленка**, якого звинуватили у троцькізмі, в закладі розпочалася нова хвиля політичних чисток. З інституту було звільнено кількох викладачів за зв'язки з «ворогом народу» С. Сахариленком. На засіданні партійного активу Глухівського педінституту 22 серпня 1935 р. тодішній директор закладу **Леонід Ваніфатійович Гаркуша** (1905–1976) закли-

кав до особливої уваги щодо низки викладачів, зокрема Чайки, Луцюка, Гребеня, Глуховцева та Мацелинського [11, арк. 33]. Однак Л. Гаркуша згодом був звільнений з посади директора інституту за звинуваченнями у «троцькістських помилках», приховуванні соціального походження та службі в білій армії. Свого апогею політичні чистки досягли у 1937–1938 рр., охопивши всі освітні установи м. Глухова. Зокрема, 22 лютого 1937 р. районний партійний комітет (РПК) виключив з партії директора Глухівського сільськогосподарського інституту **Андрія Онуфрійовича Головаша** за звинуваченням у зв'язках із «троцькістом» Морозовим, а також за прийняття на роботу особи, виключеної з партії, – Лук'яненка, який згодом був репресований. У квітні 1937 р. А. Головаш був звільнений з посади директора закладу [27, арк. 8]. Репресії зазнали й викладачі педагогічного (з 1937 р. – учительського) інституту, яких було звинувачено в участі у «контрреволюційній організації».

Сергій Євгенійович Мацелинський народився 11 лютого 1887 р. у с. Лосинець Томашівського повіту Люблінської губернії (нині – територія Польщі). Походив із родини священника. За національністю був поляком. Мав вищу освіту. Працював організатором музичних гуртків, а також викладачем географії, співів та музики Глухівського учительського інституту. На момент арешту був одружений із Наталією Матвіївною, 1897 р. н., уродженкою Польщі, дочкою священника, домогосподаркою. У подружжя була донька. 15 серпня 1937 р. прокурор Чернігівської області Скілярський, розглянувши матеріали, подані обласним управлінням НКВС, санкціонував арешт С. Мацелинського за обвинуваченням в участі в українській «націонал-фашистській організації» (ст. 54–11 КК УРСР). 21 серпня того ж року було видано відповідний ордер на арешт, після чого С. Мацелинського заарештовано та ув'язнено в чернігівській в'язниці [15, арк. 12, 13, 77].

Згідно з протоколом першого допиту від 2 жовтня 1937 р., С. Мацелинський визнав, що до арешту був «ворогом радянської влади та партії», оскільки не погоджувався з політикою радянського уряду, особливо щодо заходів в селі. За його словами, негативне ставлення до радянської влади сформувалося у нього ще у 1921 р. Перебуваючи в м. Глухові, він нібито вів антирадянські розмови, спрямовані проти політики партії та радянського керівництва, з особами, які поділяли подібні настрої, однак організованої боротьби проти влади не здійснював. У 1934–1935 рр. регулярно зустрічався з викладачем Глухівського педагогічного технікуму **Миколою Хомичем Чайкою**, із яким обговорював питання колективізації сільського господарства. Зокрема, стверджував, що колективізація призвела до зубожіння селянства, а надмірні хлібозаготівлі в Україні, порівняно з іншими республіками СРСР, спричинили голод, відповідальність за що покладав на політику партії та радянської влади. За його словами, Чайка поділяв ці погляди. Водночас Мацелинський зазначав, що останнім часом зустрічався з Чайкою

рідко через зайнятість на роботі, і під час цих зустрічей антирадянські розмови не велися. Крім того, наприкінці 1935 р., маючи радіоприймач, С. Мацелинський слухав виступи А. Гітлера і ділився враженнями з іншим викладачем (точно не пам'ятав, чи це був Чайка, чи заступник директора інституту з господарської частини **Павло Іванович Рева**, якого він характеризував як особу з антирадянськими поглядами). У цих розмовах він проводив паралелі між методами політичної боротьби А. Гітлера та Й. Сталіна, відзначаючи їхню рішучість у боротьбі з противниками, а також схвально висловлювався про ораторські здібності Гітлера [15, арк. 12, 13].

Після цього у справі було проведено допити свідків. Зокрема, **Павло Іванович Рева** (1881 р. н., уродженець м. Глухів) 5 листопада 1937 р., характеризує нібито «контрреволюційну діяльність» обвинуваченого, навів такий епізод: навесні 1936 р. він разом із С. Мацелинським та іншим викладачем учительського інституту Іваном Івановичем Шевченком за пропозицією останнього вирушили оглянути приміщення Глухівського ліцею. За його свідченням, підійшовши до будівлі, вони тривалий час не могли потрапити всередину, оскільки двері були зачинені. Саме тоді С. Мацелинський нібито висловлював схвальні судження щодо рівня життя в Німеччині [15, арк. 20, 20зв.]. Свідок **Іван Іванович Шевченко** (1897 р. н., уродженець м. Кірове Одеської області, українець, з вищою освітою, безпартійний, у 1919–1920 рр. проходив службу в Червоній армії у складі 5 артилерійського дивізіону, працював викладачем Глухівського педагогічного інституту, мав дружину Параску Дмитрівну, 34 р., доньку Людмилу, 7 р.) 11 листопада 1937 р. повідомив, що С. Мацелинський походив із родини польського священника; один із його братів на той час проживав у Польщі, інший – у Чернігові. Свідок також зазначив, що С. Мацелинський закінчив Варшавську консерваторію по фортепіано, а також філологічний факультет університету. Під час Першої світової війни, у 1915 р., родина Мацелинського була евакуйована. На момент арешту у Глухові також проживав його колишній товариш по Варшавській консерваторії (прізвище свідок не пам'ятав), який часто відвідував обвинуваченого. І. Шевченко стверджував, що у 1935 р. під час розмов про колективізацію С. Мацелинський нібито висловлював невдоволення радянською владою та схвально відгукувався про життя в Польщі, зазначаючи, що поляки «добре живуть», оскільки у 1920 р. розгромили Червону армію. А у 1936 р. С. Мацелинський нібито хвалив А. Гітлера, наголошуючи на його дипломатичних здібностях, і водночас критично висловлювався про ораторські якості Й. Сталіна. Крім того, свідок зазначив, що у 1937 р., у контексті публікацій в пресі про «зрадників батьківщини», С. Мацелинський нібито висловив думку, що такі заходи є проявом перестороги влади на випадок можливої війни з Польщею, оскільки, за його словами, частина командного складу могла підтримати Польщу в разі інтервенції. У кінці свідчень І. Шевченко додав, що подібних

розмов було багато, однак їх точного змісту він уже не пам'ятав [15, арк. 21–24].

В **обвинувальному висновку** зазначалося, що в ході слідства, зокрема на підставі зізнання самого обвинуваченого, було встановлено: С. Мацелинський, працюючи у 1934–1937 рр. викладачем Глухівського учительського інституту, нібито систематично здійснював серед викладачів і студентів навчального закладу «фашистську пропаганду». Зокрема, йому інкримінувалося поширення висловлювань, у яких засуджувалася політика партії та уряду, стверджувалося, що колективізація призвела до погіршення становища селянства та спричинила загибель «трьох мільйонів осіб». Крім того, С. Мацелинський нібито переконував оточення в необхідності помсти керівникам партії, дискредитував їх, а також висловлювався про Червону армію з ворожих до радянської влади позицій, здійснював так звану «націонал-фашистську агітацію», зокрема висловлював схвальні оцінки щодо становища робітників у Польщі, позитивно характеризував німецьку армію та А. Гітлера [15, арк. 25]. На підставі висунутого обвинувачення С. Мацелинський постановою наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та Прокурора СРСР А. Вишинського від 8 грудня 1937 р. був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу. Згідно з актом 14 грудня 1937 р., складеним комендантом Чернігівського облуправління НКВС, сержантом держбезпеки Філенком, вирок було виконано того ж дня [15, арк. 27].

Вдова засудженого, Н. Мацелинська, яка проживала у м. Хабаровськ, 15 липня 1956 р. звернулася із заявою до Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка. У своєму зверненні вона зазначала, що отримала повідомлення про смерть чоловіка у 1942 р. Вона порушувала клопотання про його посмертну реабілітацію [15, арк. 41]. Зазначене звернення стало підставою для проведення додаткового розслідування справи. У ході нього було повторно допитано свідків у справі. Так, **Іван Васильович Бурик** 5 серпня 1957 р. повідомив слідству, що знав засудженого з 1930 р. завдяки спільній роботі в Глухівському інституті соціального виховання (ІСВ). Свідок також зазначив, що С. Мацелинський виконував в інституті не лише обов'язки викладача співів, а й працював бібліотекарем. Свідок нічого не знав про антирадянську діяльність засудженого та охарактеризував його з позитивної сторони [15, арк. 43]. Також у справі було допитано низку інших свідків. Серед них – пенсіонер **Тарас Андрійович Криуменко** (1887 р. н., уродженець с. Волокитине Шалигінського району Сумської області), який у 1930 рр. працював викладачем російської мови в Глухівському учительському інституті; бухгалтер цього ж інституту **Віктор Семенович Круть** (1914 р. н., уродженець м. Глухів), який у 1930-х рр. проживав по сусідству із С. Мацелинським; **Марія Денисівна Кушнірева** (1895 р. н., уродженка с. Капітанівка Хотінського району Сумської області), яка знала його з 1933 р. за спільною роботою в бібліотеці Глухівського педагогічного інституту;

а також **Федора Карпівна Борисенко** (1887 р. н., уродженка Сосницького району Чернігівської області), яка з 1930 рр. виконувала в інституті різні господарські роботи. Усі зазначені свідки характеризували засудженого виключно позитивно і повідомили, що їм нічого невідомо про його антирадянську діяльність. В. Круть зазначив, що С. Мацелинський організував хор, який систематично посідав призові місця на українських олімпіадах. Також з його свідчень відомо, що П. Рева та І. Шевченко в період Другої світової війни перебували на окупованій території, після чого про долю П. Реви нічого невідомо, а І. Шевченко після відступу німецьких військ виїхав разом із ними. Зазначені особи повторно у цій справі не допитувалися, і відомості про їх подальшу долю відсутні [15, арк. 45–64].

Микола Хомич Чайка народився 12 січня 1902 р. в м. Глухів. Його батько до революції – писар жандармського управління, в 1926 р. як жандарм був позбавлений виборчих прав і жив на утриманні дітей. Освіта вища. На момент арешту 7 березня 1938 р. проживав в м. Глухів, вул. Войкова, буд. № 3. Працював викладачем фізики Глухівського вчительського інституту. Трійкою при управлінні НКВС по Чернігівській області 31 березня 1938 р. був засуджений до розстрілу [8, арк. 133, 134]. Випускник Глухівського учительського інституту Ф. Д. Овчаренко у своїх мемуарах зазначав, що М. Чайка був заарештований за доносом, а підставою могла стати служба його батька в роки Першої світової війни у званні прапорщика [19, с. 41].

У свідченнях М. Чайки від 7 березня 1938 р. зазначено, що до антирадянської «націоналістичної організації» його нібито залучив автокефальний священник **Іван Мочарський** влітку 1922 р. Беручи участь у церковному хорі автокефальної церкви та слухаючи проповіді Мочарського, він поступово перейняв відповідні ідеї. Мочарський, скориставшись його настроями, залучив його до участі в організації. Серед її учасників Чайка назвав також низку осіб: **Семена Назаровича Охріменка** – колишнього офіцера царської армії, який працював бухгалтером у Глухові; **Петра Тихоновича Кострика** – колишнього автокефального священника та офіцера, що служив у гайдамаках та в Петлюри, працював бухгалтером; **Івана Ковшулю** – колишнього священника, який працював учителем у с. Хотминівка; **Назара Семеновича Охріменка** – селянина, місце перебування якого йому було невідоме; **Андрія Євсійовича Януша** – колишнього офіцера, активного учасника просвітянського руху та який викладав у Путивлі; **Петра Золотарьова** – особу, що брала участь в українізації церкви та працювала в Чернігові до арешту у 1937 р.; **Миколу Федоровича Гаркавого** – уродженця с. Некрасове, який працював учителем; **Івана Савченка** – колишнього священника, зайнятого на обліковій роботі; **Андрія Тарева** – кустаря-шевця, який брав участь у загонах синежупаників; а також свого брата **Володимира Хомича Чайку** – колишнього диякона, який працював електромонтером на Кавказі [12, арк. 193–195]. Більшість із зазначених осіб були репресовані в різні роки. Так, Н. Охріменко

був заарештований 16 жовтня 1930 р. та засуджений до 5 р. заслання на північ, С. Охріменко – 21 грудня 1932 р. (справа була закрита) та 26 лютого 1938 р. (розстріляний), П. Кострико – 16 березня 1938 р. (розстріляний), М. Гаркавий – 13 березня 1938 р. (розстріляний), І. Ковшуля – 14 березня 1938 р. (розстріляний) [21, с. 460, 467, 517]. У свідченнях від 13 березня 1938 р. М. Чайка додатково зазначав, що у 1933–1934 рр. у нього виникли сумніви щодо правильності політики партії та радянської влади на селі, зокрема стосовно проведення колективізації. За його словами, обрані темпи колективізації не могли забезпечити позитивних результатів у постачанні держави зерном. У зв'язку з цим він схилився до позицій «правої опозиції» та поділяв погляди М. Бухаріна. Зазначені настрої, за його свідченням, він висловлював у колі вчителів м. Глухова, зокрема Карпа Павловича Кулака, Степана Яковича Зайковського, Сергія Євгеновича Мацелинського, Василя Антоновича Климановича, Олександра Івановича Хромушенка та Василя Івановича Боханова. Названі особи поділяли ці погляди [12, арк. 196].

Павло Христофорович Гребінь народився 29 вересня 1884 р. в м. Одеса. У 1903 р. закінчив одеську гімназію № 1 [28, арк. 5]. Згідно зі свідченнями від 19 березня 1938 р., П. Гребінь походив із родини змішаного національного походження: його батько був німцем, працював механіком у Російському товаристві пароплавства і торгівлі в Одесі та протягом 22 р. перебував у морських рейсах; мати – єврейка, уродженка Одеси. Сам П. Гребінь вважався підданим Німеччини й лише у 1910 р. був прийнятий в російське підданство. Батько помер у 1908 р., мати – у 1911 р. в Одесі. У 1908 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського імператорського університету в Одесі. Після закінчення навчання кілька місяців працював в Одесі, а згодом перебував у Нікополі, Верхньодніпровську та Лодзі до початку Першої світової війни 1914 р. [17, арк. 19, 20, 21]. В автобіографії 16 вересня 1926 р. він пише, що у 1909–1911 рр. працював викладачем природознавства, фізики та математики у жіночій та чоловічій гімназіях м. Нікополь Катеринославської губ.; у 1911–1912 рр. – викладач тих самих дисциплін у гімназії Верхньодніпровська (Катеринославська губ.); у 1912–1914 рр. – учитель природознавства, географії, фізики в чоловічій гімназії (м. Лодзь) [28, арк. 5; 23, с. 119]. У свідченнях 1938 р. він стверджував, що під час перебування на канікулах в Одесі у 1914 р. був мобілізований до російської імператорської армії. Служив у званні прапорщика, згодом отримав чин підпоручика; проходив службу в підрозділах 126-ї дивізії в Києві, Одесі та Тернополі [17, арк. 19, 20, 21]. Однак в автобіографії 1926 р. він писав, що у вересні 1914 р. був евакуйований та переведений в Аккерманську чоловічу гімназію. У грудні 1914 р. як особа, що не займала штатної посади, був мобілізований на військову службу та служив рядовим Казанської 543-ї ополченської дружини (м. Київ). У травні 1915 р. відряджений в рушенську школу прапорщиків, а

після її закінчення повернувся до своєї частини. У 1916 р. перебував на Галицькому фронті, а у 1917 р. в запасному полку своєї дивізії. В його службовому списку зазначено, що в 1916–1917 рр. він був командиром роти в Саракульському піхотному полку 216-го запасного полку (Київ, Одеса, Кишинів, Ананьєв) [28, арк. 5, 7зв.; 23, с. 119].

У лютому 1917 р. повернувся з армії, після чого проживав в Одесі, Києві, Ольгополі, не маючи постійної роботи протягом близько дев'яти місяців. Матеріальну підтримку йому надавала сестра, яка викладала в Ольгополі. В Ольгополі П. Гребінь познайомився з Тороп'яно, колишнім мировим суддею, який запропонував йому посаду директора гімназії в м. Бершадь. Погодившись на цю пропозицію, він переїхав туди в березні 1918 р. і працював на зазначеній посаді до травня 1920 р. Після цього був призначений учителем у Бершадську школу при цукровому заводі. У 1926 р. його перевели викладачем до педагогічного технікуму в м. Гайсин, де він працював до 1929 р. Упродовж 1929–1932 рр. він обіймав посаду викладача в педагогічному технікумі м. Тульчин. У 1932 р. переїхав до м. Глухів, де працював викладачем педінституту до моменту арешту [17, арк. 19, 20, 21]. Згідно з анкетою від 21 лютого 1927 р., П. Гребінь на той час мав дружину Марію Євгенівну, доньку Галину та тещу Ганну Степанівну [28, арк. 1]. В анкеті 1938 р. зазначалося, що у нього було вже дві доньки – Галина (14 р.) та Лариса; згадка про тещу відсутня [17, арк. 9зв.]. У своїх свідченнях 1938 р. він також повідомив, що його сестра Марія проживала в м. Тирасполь, де у 1936 р. помер її чоловік. Крім того, він мав брата Фрідріха, який на той час мешкав за кордоном – у США (штат Техас). Ще в 1906 р. він виїхав до м. Франбург (Німеччина), звідки у 1910 р. виїхав до Австралії, а в 1915 р. – до США. Востаннє підтримував листування з братом у 1927 р., коли отримав від нього лист і грошовий переказ у розмірі 50 доларів. На той час він перебував у скрутному матеріальному становищі й раніше звертався до брата з відповідним проханням. Щоправда, у свідченнях від 12 серпня 1938 р. він стверджував, що останній лист написав брату у 1935 р., коли перебував у відпустці в Москві. Також в нього були родичі в Німеччині, але їхнього місця проживання він не знав. Батько його дружини у минулому був дяком, помер у 1921 р. [17, арк. 9зв., 71].

У довідці з архівно-кримінальної справи від 8 березня 1938 р. зазначалося, що П. Гребінь у дореволюційний період служив у старій армії у званні підпоручика, у 1918–1919 рр. перебував на території, контрольованій білогвардійськими військами, до революції перебував за кордоном (зокрема в Польщі, Німеччині та Англії), а в нинішній час займався вихвалянням фашистських режимів у капіталістичних країнах. На підставі цих відомостей було санкціоновано його арешт. У постанові про прийняття справи до провадження додатково зазначалося, що П. Гребінь був колишнім членом Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Йому також інкримінували

участь у «контрреволюційній організації» та шпигунську діяльність. 10 березня 1938 р. районний прокурор Разновський санкціонував арешт П. Гребеня [17, арк. 20]. Згідно з довідкою дирекції Глухівського учительського інституту, П. Гребінь, викладаючи хімію, ставився до своїх професійних обов'язків формально, висловлював думку про нездатність студентів опанувати цю дисципліну. У викладання протягував «ворожі ідеологічні концепції, говорячи про нематеріальність рентгенівських променів», «стояв на ворожих педологічних позиціях і відстоював їх», мав «тісний зв'язок з арештованим ворогом народу Мацелинським» [17, арк. 10, 10зв.].

У кримінальній справі містяться протоколи допитів обвинуваченого П. Гребеня, датовані 19, 20 та 22 березня 1938 р. Згідно з другим протоколом допиту від 19 березня 1938 р., П. Гребінь показав, що навчаючись в імператорському університеті, був вихований у дусі патріотизму та перебував у відповідному інтелігентському середовищі. Під час Першої світової війни, будучи офіцером, за службу був нагороджений орденом Св. Станіслава IV ступеня. Після повернення з армії у 1917 р. проживав у м. Одеса. Радянську владу, за його словами, сприйняв негативно, оскільки його політичним ідеалом були Установчі збори. Побоюючись мобілізації, він виїхав з Одеси до сестри в Ольгопіль, а згодом – до м. Бершадь, де обійняв посаду директора гімназії. У Бершаді він познайомився з низкою викладачів, серед яких були колишні офіцери, з якими, за його свідченнями, обмінювався антирадянськими поглядами. Серед них він згадував Ваймана, Федора Тороп'яна, Пшеничного, Познякова та інших. За його словами, вони критично оцінювали політику радянської влади, вбачаючи в ній причини занепаду країни. У 1919 р. до Бершаді увійшов корпус галичан, які воювали проти радянської влади, очолюваний полковником Вольфом, що розмістив у місті свій штаб. Через кілька днів у приміщенні гімназії було організовано бал за участю офіцерів, на якому був присутній і полковник Вольф. Під час заходу П. Гребінь познайомився з ним через посередництво Ф. Тороп'яна та згодом був запрошений на вечерю у вузькому колі, де між ним і полковником Вольфом відбулася розмова німецькою мовою. Спочатку розмова стосувалася загальних питань, зокрема діяльності гімназії, однак згодом Вольф почав розпитувати про його походження, соціальне становище та військовий досвід. П. Гребінь повідомив, що є офіцером у званні підпоручика. Після цього Вольф запропонував йому співпрацю, зокрема надавати інформацію про настрої населення в місті та навколишніх селах, наявність зброї у населення, місцезнаходження і чисельність червоних партизанів, діяльність більшовиків та їхніх прихильників, а також про кількість і настрої офіцерського складу. П. Гребінь погодився на таку пропозицію [17, арк. 29–31].

На допиті 20 березня 1938 р. П. Гребінь свідчив, що у 1904–1917 рр. перебував членом партії правих есерів. За його словами, у цей період він був переконаним есе-

ром, брав активну участь у діяльності організації: збирав партійну літературу, а в певний час – печатку та грошові кошти осередку. Він також зазначав, що регулярно відвідував збори та виступав на мітингах, організованих правими есерами. Серед діячів цієї партії П. Гребінь назвав осіб, з якими був особисто знайомий, зокрема **Лева Владиславовича Писаревського**, який на момент допиту був академіком і проживав у Дніпропетровську, а також осіб на прізвища Абакель та Слабеев (їхні імена та по батькові він не пам'ятав). Серед есерів, які перебували в еміграції, П. Гребінь нікого не знав. Водночас серед меншовиків він називав **Миколу Павловича Малицького** – колишнього поручника царської армії, який виїхав за кордон приблизно у 1918 р. Вони були давніми знайомими, разом навчалися в гімназії в м. Одеса. Відомості про М. Малицького він отримав у 1935 р. під час поїздки до Одеси у період канікул від його рідного брата – **Василя Павловича Малицького**, професора Одеського консервного інституту. Як зазначав П. Гребінь, з В. Малицьким його пов'язували дружні стосунки, і під час перебування в Одесі він відвідував його. Востаннє така зустріч відбулася у січні 1938 р., незадовго до смерті В. Малицького. У 1930 р. на вулиці в м. Одеса П. Гребінь мав зустріч із академіком Л. Писаревським. Спочатку вони розглядали питання розвитку хімічної науки та її новітні досягнення, про які П. Гребінь, за його словами, дізнався від співрозмовника. Згодом розмова перейшла до політики. Вони згадували свою участь у діяльності партії есерів у період після 1905 р., а також обговорювали окремі аспекти політики радянської влади, зокрема питання колективізації, яку оцінювали критично. У м. Глухів П. Гребінь серед колишніх есерів знав викладачів Глухівського учительського інституту Дениса Артемовича Іваненка та Георгія Васильовича Орленка, з якими обмірковував політичні питання, пов'язані з діяльністю партії та політикою радянської влади. Крім того, за його словами, подібні розмови він вів і з іншими викладачами інституту – Миколою Феофіловичем Куркчі, Федором Терентійовичем Конюшенком та Михайлом Прокопійовичем Адамішиним. Зокрема, у грудні 1937 р. під час розмови Д. Іваненко говорив, що колгоспи, створені радянською владою, не здатні забезпечити належний рівень життя селянства, яке перебувало у скрутному матеріальному становищі. Лише поодинокі колгоспи мали відносно задовільні умови, тоді як більшість селян не могла забезпечити собі навіть прожиткового мінімуму. Як приклад наводилися колгоспи Глухівського району, де оплата праці за трудові дні становила не більше 2 кг зерна. Д. Іваненко покладав відповідальність за кризовий стан села на політику партії, вважаючи, що ліквідація заможних селянських господарств призвела до втрати значної частини працездатного населення. Водночас він висловлював думку про провідну роль заможних верств селянства у розвитку сільського господарства. Крім того, Д. Іваненко вважав, що для стабілізації становища в аграрному секторі необхідним було

повернення висланих селян, які могли б сприяти відновленню господарства. Щодо міжнародної ситуації, він висловлював припущення про неминучість війни між СРСР і фашизмом, яка, на його думку, могла завершитися поразкою Радянського Союзу. Згадуючи розстріл Тухачевського, Якіра та інших, він зазначав, що в разі війни селянство може виступити проти радянської влади всередині країни. Щодо старої інтелігенції він висловлювався так: «У Радянському Союзі витісняють стару інтелігенцію, замінюючи її новою, тому нам з вами залишилося недовго жити». Стосовно виборів до Верховної Ради Іваненко зауважував: «Які це вибори, якщо є лише один кандидат? Це не вибори, а диктатура, оскільки його обрали за нас». Адамішин також висловлював у розмовах «контрреволюційні настрої», проте в менш різкій формі, часто переводячи тему на непристойні анекдоти. Він був обізнаний із «контрреволюційними висловлюваннями» Іваненка, підтримував його та поділяв відповідні погляди [17, арк. 45–50].

У свідченнях від 22 березня 1938 р. П. Гребінь зазначав, що у 1917 р. перебував у запасному полку в м. Козлові, де налагодив зв'язки з партією есерів, брав активну участь у її діяльності та виступав проти більшовиків. Як активний діяч і переконаний есер, був висунутий есерівською та кадетською партіями на посаду міського голови. На цій посаді він перебував кілька місяців, після чого, через кілька днів після Жовтневої революції, виїхав в Україну – до своєї сестри у м. Ольгопіль. Крім того, працюючи в Гайсинському педагогічному технікумі, він перебував у колі осіб із «контрреволюційними настроями» та вів із ними антирадянські розмови. Найбільш різкі антирадянські висловлювання, за його свідченнями, допускали викладачі: **Мілетій Петрович Стародуб** (на момент свідчень – військовий керівник учительського інституту в м. Глухові); **Коєвчук** (імені не пам'ятав та про його місцеперебування не знав); **Микола Васильович Собко** (працював у м. Тульчині); **Галактіонов** (член партії, проживав у м. Житомирі); викладач співу й музики, прізвище якого він не пам'ятав. Усі зазначені особи регулярно збиралися в кабінеті П. Гребеня, де вели «контрреволюційні» та «антирадянські» розмови. У ході цих обговорень висловлювалося невдоволення існуючим ладом. Зокрема, щодо політики колективізації домінувала спільна позиція про те, що дії партії можуть призвести до занепаду сільського господарства та країни загалом. Згодом ця група трансформувалася у «контрреволюційну організацію есерівського спрямування», ідейними натхненниками та керівниками якої були П. Гребінь та викладач співу. Студентів технікуму часто залучали районні організації до роботи в селах у рамках різних кампаній. Через викладача співів П. Гребінь нібито давав їм вказівки щодо зловживання при зборі податків, щоб вони забирали якомога більше хліба у бідноти, нацьковуючи її на селянство, що й призвело до ексцесів. У с. Орлик жінки, у яких відібрали хліб, вирушили до млина, розграбувавши зерно, що там знаходилося. У зв'язку з тим, що успіху не було досягнуто, було вирішено

відмовитися від подібних заходів і піти по лінії обробки в контрреволюційному дусі ширших мас з числа «ображених» радянською владою, також через студентів. Цим питанням безпосередньо займався викладач співу. У 1932 р. П. Гребінь виїхав до м. Глухова на роботу в ІСВ, і про подальшу діяльність організації йому нічого невідомо. У Глухові він познайомився з викладачами інституту Д.А. Іваненком та Георгієм Васильовичем Орленком, які також були колишніми членами партії соціалістів-революціонерів. Між ними встановилися тісні контакти; зустрічі відбувалися регулярно, переважно в приміщенні закладу. Під час розмов вони висловлювали «контрреволюційні настрої» та засуджували політику партії й радянської влади. Так, Орленко й Іваненко говорили: «Партія своєю політикою довела країну до загибелі, селянство розорене колективізацією, продуктів немає, люди голодують». П. Гребінь повністю поділяв їхні висловлювання. Зокрема, Іваненко зазначав: «У Радянському Союзі праця взагалі не оплачується, колгоспники не те що заробляють хоча б на прожитковий мінімум, а, навпаки, мусять доплачувати державі зі своєї кишені». У 1935–1936 рр., коли преса в СРСР писала про багаті трудовні в колгоспах, Іваненко говорив, що це неправда, оскільки колгоспники отримують не більше 2 кг зерна. Всі ці розмови відбувалися у 1932–1933 рр. У грудні 1936 р. Д. Іваненко повідомив П. Гребеню про існування в інституті «контрреволюційної організації», до складу якої, за його словами, входили сам Іваненко, завідувач заочного відділення **Федір Терентійович Конюшенко**, викладач фізики **Микола Хомич Чайка** та викладач зоології **Кіркчі**. Він запропонував Гребеню вступити до організації, на що той погодився. Її основним завданням було використання студентів, залучених до її діяльності, для впливу на селянське населення в сільській місцевості з метою підготовки його до можливих антирадянських виступів. Крім того, Іваненко зазначив, що в с. Слоут і Береза вже існували повстанські осередки, які могли бути використані для подальших дій. За його словами, ці осередки були нечисленними, однак передбачалося їх розширення шляхом вербування нових учасників із числа місцевого населення. Також М. Чайка та Кіркчі проводили роботу серед студентів, спрямовану на їх залучення до організації, обираючи, за їх оцінками, «надійних» кандидатів [17, арк. 52–61].

У матеріалах справи міститься копія протоколу допиту Д. Іваненка від 27 березня 1938 р., у якому він нібито підтвердив свою участь у «контрреволюційній організації» та назвав інших відомих йому учасників, зокрема Гребеня. Однак, згідно протоколу очної ставки від 22 квітня 1938 р., коли П. Гребінь заявив, що Д. Іваненко був завербований ним до «контрреволюційної есерівської організації» у 1933 р., Д. Іваненко ці свідчення заперечив [17, арк. 71–78]. У матеріалах справи також зберігається копія протоколу допиту обвинуваченого Михайла Прокопійовича Адамшина від 15 квітня 1938 р. Згідно з його свідченнями, він познайомився з П. Гребенем у 1935 р.,

коли той прибув на роботу до Глухівського інституту. До 1937 р. їхні взаємини не мали близького характеру: Адамшин знав його лише як викладача. Лише з вересня 1937 р. між ними встановилися дружні стосунки. У цей період, як зазначається в протоколі, вони вели антирадянські розмови, обговорювали політику партії та радянської влади, окремі урядові рішення, зокрема постанову про підвищення зарплати у ВНЗ. Крім того, Адамшин свідчив, що у 1936 р., перебуваючи в лабораторії П. Гребеня, він став учасником розмови щодо повідомлень прокуратури про арешти відомих партійних діячів. За його словами, Гребінь висловлював думку про наявність у партії суттєвих розбіжностей, існування осіб, незгодних із політикою радянської влади, про їхню підпільну діяльність і наявність організованих груп у різних регіонах, включно з великими містами. Адамшин висловив здивування з приводу можливості існування подібних структур в СРСР. За його словами, подібні розмови більше не повторювалися [17, арк. 82]. З цього протоколу допиту очевидно, що М. Адамшин був також репресований, однак ознайомитися з його архівно-кримінальною справою наразі не вдалося. У справі також міститься протокол очної ставки між ними, датований 15 квітня 1938 р. П. Гребінь свідчив, що нібито завербував М. Адамшина до «контрреволюційної організації» у квітні 1936 р. Однак сам М. Адамшин заперечував такі свідчення [17, арк. 83–84зв.].

У матеріалах справи також міститься копія протоколу очної ставки між П. Гребенем та Карпом Павловичем Кулаком (без дати). Гребінь стверджував, що завербував Кулака до «есерівської організації» у 1935 р. після численних розмов антирадянського характеру. Зокрема, під час однієї з таких розмов у грудні 1935 р. К. Кулак повідомив про наявність у с. Землянка і Черториги Глухівського району значної кількості осіб, налаштованих проти радянської влади. Водночас сам К. Кулак ці свідчення не підтвердив [17, арк. 85, 86].

В рамках окремого кримінального провадження були заарештовані 5 вчителів школи № 1 і викладачів Глухівського учительського інституту: Карп Павлович Кулак (арешт 23 лютого), Іван Аполлонович Кулак (24 лютого), Іван Михайлович Піонтковський (27 березня), Денис Артемович Іваненко (27 березня), Михайло Микитович Табак (14 квітня). **Карп Павлович Кулак** народився 12 жовтня 1893 р. у м. Глухів. За довідкою голови міської ради Вербицького, його батько був візником, а сам К. Кулак до і після революції працював вчителем. Під час Першої світової війни проходив службу в царській армії у званні прапорщика. Мав вищу освіту та працював учителем хімії й російської мови у школі № 1. Був одружений із Парасковією Іванівною. У матеріалах справи містяться два протоколи допиту обвинуваченого К. Кулака від 18 квітня 1938 р.: від нього вимагали визнати свою участь у «контрреволюційній організації», однак обвинувачений заявив, що ніколи не брав участі в жодних антирадянських організаціях [18, арк. 28–29, 131, 132].

У свідченнях **Петра Тихоновича Кострика** (заареш-

тованого 16 березня 1938 р.) зазначалося, що К. Кулак у минулому був офіцером. Зокрема, у вересні 1918 р. його, як колишнього офіцера, було мобілізовано до гетьманської армії, де вони прослужили разом близько пів року. Загони гетьмана, в яких вони перебували, дислокувалися у м. Глухів. Після витіснення гетьманських військ радянськими частинами, Кострико та Кулак разом з іншими підрозділами відступили до м. Путивль. Куди подівся Кулак після цього, Кострико не знав. Також він навів низку фактів так званої «контрреволюційної діяльності» К. Кулака, які проявлялися у висловлюваннях антирадянського змісту. Зокрема, у 1931 р. К. Кулак нібито говорив: «Радянська влада знущується над селянством, вона забирає у нього останнє, часом вівцю і корову, і йому нічого не дає. Радянська влада каже, що селяни живуть погано через те, що вони неписьменні, і почала ліквідовувати неписьменність, а по суті, що дає неписьменність і її ліквідація, хіба вони підняли його культурний рівень? Ні. Селяни грамотні, але вони босі, голі й голодні, діти сидять, не поївши. А ж, візьми старі часи, ми знаємо людей неграмотних, у них були й сільгоспмашини, й поле удобрене, самі одягнені й взуті, коні гарні, корови теж. Тепер набирають на курси селян, навчають їх, але знайте, що це майбутні вороги радянської влади. Дурні селяни ще розводять худобу, треба так зробити, щоб і курей не було» [18, арк. 143, 144].

Іван Аполлонович Кулак народився 8 лютого 1892 р. у Глухові. Згідно свідчень І. Кулака від 20 квітня 1938 р., його батько був торговцем та мав 12 дес. землі, яку здавав в оренду. До революції навчався спочатку за рахунок батька, а після його смерті – за рахунок старшого брата. У 1911 р. закінчив Глухівську гімназію, а у 1916 р. – математичне відділення Київського університету. Після цього був мобілізований до лав армії. 1 липня 1917 р. закінчив Київське Миколаївське артилерійське училище, отримав звання прапорщика. Його призначили до 1 кінного артилерійського дивізіону, де він перебував до жовтневої революції. За словами І. Кулака, після повернення до Глухова він певний час не мав роботи. У вересні 1918 р. отримав призначення на посаду вчителя математики в школі с. Вороніж, де працював протягом року, після чого перейшов на роботу вчителем до м. Глухова. У 1919 р., під час зайняття Глухова білогвардійськими військами, він, як колишній офіцер, був викликаний до комендатури та направлений до м. Суми. Там перебував близько 2–3 тижнів, після чого разом з іншими був відправлений на фронт, де перебував до середини грудня 1919 р. Під час відступу він перейшов на бік Червоної армії та здався в полон. За його свідченнями, після затримання його направили спочатку до штабу дивізії, а згодом – до штабу армії. Під час переміщення він захворів на тиф і хворів до березня 1920 р. Після цього отримав місячну відпустку та виїхав до Глухова для лікування, де згодом залишився на постійне проживання. У зв'язку з перенесеною хворобою його було знято з військового обліку як непридатного до подальшої служби. Після лікування вдома у 1920 р. він вла-

штувався на роботу в Глухівській соціально-економічній школі, де працював до 1922 р. У 1922–1924 рр. був безробітним і працював вдома на своєму господарстві, оскільки 12 десятин землі, що належала його родині до революції, у них залишилося. У 1924 р. влаштувався на роботу вчителем педагогічних курсів, потім у педагогічний комбінат (Глухівський ІСВ та педтехнікум). Однак наказом директора Глухівського педінституту від 31 липня 1934 р. був звільнений «за контрреволюційну пропаганду на лекціях з математики та за неякісне викладання» [18, арк. 193в., 111–114]. За свідченнями І. Кулака, після звільнення він надіслав клопотання про поновлення. У Чернігові в обласному ВНО йому відмовили у поновленні на роботі, тому він подав клопотання до Москви в ЦК профспілки вищої школи. До Глухова було направлено представника, який після розслідування залишив справу без змін. Він також подав скаргу до комісії радянського контролю, звідки йому порадили звернутися до НКВС СРСР, що він й зробив. Потім його направили до Наркомату освіти, де він отримав повідомлення, що не може працювати у вищій школі, оскільки у нього немає вченого звання. Остаточного рішення у своїй справі він не отримав до арешту. До 1936 р. він був безробітним, у 1936 р. працював у школі, а на початку березня 1937 р. його знову звільнили з роботи і до арешту він ніде не працював [18, арк. 193в., 111–114]. Надаючи свідчення у справі **Михайла Миколайовича Балишева** 26 березня 1937 р., колишній директор Глухівського педагогічного інституту Л. Гаркуша стверджував, що І. Кулака було звільнено з роботи в інституті «як сина великого купця та колишнього офіцера білої армії». У зв'язку з цим він виступав проти його поновлення на посаді, тоді як тодішній секретар Глухівського районного партійного комітету М. Балишев, за його словами, «став на захист цього білогвардійця» [14, арк. 90]. На момент арешту І. Кулак перебував у розлученні, однак продовжував проживати в одному будинку з колишньою дружиною та донькою [18, арк. 193в.]. Можна припустити, що саме політичні переслідування стали головним фактом руйнування його сім'ї.

Також вдалося знайти відомості про його старшого брата. **Вікентій Аполлонович Кулак** народився 10 листопада 1889 р. 3 1 вересня 1906 р. по 1 вересня 1908 р. працював учителем Журавської сільської школи Глухівського повіту. Після цього вступив до Глухівського учительського інституту, де навчався до 1 липня 1911 р. Після закінчення навчання був призначений учителем Глухівської вищої початкової школи, а також викладачем педагогіки на дворічних педагогічних курсах. 18 липня 1914 р. був мобілізований до царської армії, де проходив службу на нестроевих посадах. Після демобілізації, 17 грудня 1917 р., повернувся до педагогічної діяльності в Глухівській вищій початковій школі та на педагогічних курсах, де викладав загальноосвітні дисципліни й педагогіку. У період з 1 травня по 15 вересня 1919 р. одночасно обіймав посаду члена колегії Глухівського повітового відділу

народної освіти (ВНО) та завідувача позашкільного підвідділу. З 20 квітня 1920 р. по 21 жовтня 1921 р. перебував у лавах Червоної армії. Після демобілізації був призначений викладачем Глухівської семирічної трудової школи № 8, де працював до 1 липня 1922 р. Згодом його перевели до Глухівської семирічної трудової школи № 2 на посаду помічника завідувача. Влітку 1923 р. брав участь у перепідготовці вчителів Глухівщини на короткотермінових курсах, виступаючи лектором з історичного матеріалізму. З 1 вересня 1923 р. був призначений завідувачем семирічної трудової школи № 1, де працював до 15 серпня 1924 р. Одночасно, 4 листопада 1923 р., його було обрано членом районного комітету профспілки «Робос», у складі якого він працював за сумісництвом до 1 вересня 1924 р. Після злиття всіх семирічних трудшкіл м. Глухів в одну 4-комплектну семирічну школу, В. Кулак 15 серпня 1924 р. був призначений її завідувачем, однак вже 1 листопада того ж року був звільнений з цієї посади у зв'язку з призначенням членом навчально-методичного кабінету при Артемівському окружному ВНО. На цій посаді перебував до 1 грудня 1925 р., коли був призначений помічником окружного інспектора. Одночасно з цим з 1 жовтня 1925 р. також займав посаду позаштатного лектора Артемівського педтехнікуму, де викладав історію педагогіки та дидактику. У 1928 р. він був зарахований штатним викладачем цього закладу, а після реорганізації в ІСВ був призначений його викладачем, починаючи з 1 вересня 1930 р. [29, арк. 3, 6, 7, 9, 11зв.–15]. Вікентій Аполлонович Кулак з м. Глухів фігурує у списку кандидатів до Установчих зборів (1917 р.) від Об'єднаної організації російської соціал-демократичної робітничої партії [24, с. 47]. Перебував членом Центральної ради від національних меншин, входив до складу мандатної комісії [25, с. 377].

Іван Михайлович Піонтковський народився 12 січня 1892 р. в с. Козляничі (нині – Корюківський район Чернігівської області). З кримінальної справи відомо, що він проходив службу в царській армії [18, арк. 23]. Згідно з його послужним списком, він був сином дворянина. Освіту здобув у двокласній учительській школі. 10 березня 1916 р. був призваний до 269-го піхотного запасного батальйону, де зарахований до 8-ї роти. 24 червня того ж року направлений до 1-ї школи прапорщиків Південно-Західного фронту. Наказом по школі № 351 його переведено до молодших унтерофіцерів. 18 грудня 1916 р. наказом Головнокомандувача Південно-Західного фронту І. Піонтковського підвищено до звання прапорщика [20]. У своїх свідченнях від 19 квітня 1938 р. він повідомив про так звану «націоналістичну діяльність». За його словами, у 1917 р., перебуваючи в царській армії у званні прапорщика 429-ї полтавської дружини, він познайомився з прапорщиком тієї ж частини **Олександром Статинковим**, якого охарактеризував як «українського націоналіста». Під час численних розмов вони обговорювали питання відновлення самостійної України. За свідченнями І. Піонтковського, Статинков наполягав на необхідності досягнення

цього будь-якими засобами і повідомив, що «українські націоналісти» вже вели відповідні переговори з урядом Керенського. Обвинувачений стверджував, що повністю поділяв позицію Статинкова та підтримував його. Статинков доручив йому у частині, де вони служили, проводити пропаганду націоналістичних ідей серед українських солдатів, сприяти українізації частини та роз'яснювати, що Лютнева революція відкрила можливість самовизначення України, яка, будучи найбагатшою частиною Росії, здатна існувати самостійно. За словами І. Піонтковського, він провів збори серед українців у трьох ротах, де частка українців складала до 60 %, і підготував їх до ухвалення рішення про визнання підрозділу українським. На загальних зборах представників рот було прийнято рішення вважати підрозділ українським, підкорятися виключно Центральній Раді та беззаперечно виконувати її розпорядження. Також планувалося призначити Піонтковського командиром підрозділу, проте він від цього відмовився. У вересні 1917 р. він отримав місячну відпустку та виїхав у с. Козляничі Чернігівської області, після чого до частини більше не повертався. Проживаючи там, він під час виборів до Установчих зборів переконував селян голосувати за список № 19 – блок українських партій, організував діяльність «Просвіти», а у 1918 р. скористався трибуною на з'їзді вчителів, виступивши з так званими «антирадянськими націоналістичними ідеями» щодо українізації шкіл. У 1919 р. на іншому з'їзді вчителів, присвяченому матеріальному становищу педагогів, він нібито закликав до страйку. Після провалу Центральної Ради, за його словами, побоюючись репресій з боку радянської влади, І. Піонтковський більше не здійснював «відкритої антирадянської діяльності». У період з 1923 по серпень 1928 рр., змирившись з політикою радянської влади та партії, продовжував читати «націоналістичну літературу», зокрема твори М. Хвильового та М. Скрипника, вів антирадянські націоналістичні бесіди з окремими особами. Серед них – вчитель **Веніамін Павлович Прокопенко**, який на момент свідчень працював у Коростенському районі; **Данило Омелянович Мусієнко**, який перебував у м. Короп; **Микола Макарович Прохоренко**, уродженець Холмського району (місце перебування на той час невідоме). За словами Піонтковського, вони висловлювали критичні оцінки заходів радянської влади та партії у сферах літератури, освіти та кооперації. Перебуваючи студентом Чернігівського інституту народної освіти (ІНО) з вересня 1928 р. по червень 1931 р., І. Піонтковський нібито дотримувався націоналістичних поглядів, однак відкрито їх не проявляв. Він підтримував тісний контакт зі студентом того ж інституту В. П. Прокопенком, який також мав націоналістичні переконання. Після закінчення інституту, з вересня 1931 р., І. Піонтковський працював викладачем у Холмському сільськогосподарському технікумі. За весь період роботи до вересня 1933 р. він, за його словами, націоналістично себе не проявляв, хоча особисто висловлював незадоволення станом продовольчого

забезпечення в Україні, побоюючись відкрито заявляти про свої погляди. У жовтні 1933 р. його перевели на посаду викладача сільськогосподарського технікуму в Коропському районі, де він пропрацював до 20 лютого 1934 р. Звільнення з посади відбулося через обвинувачення у нібито націоналістичній пропаганді серед студентів, проте за результатами перевірки комісією ці звинувачення не підтвердилися, і він був відновлений на посаді. Після цього переїхав до Глухова, де з 15 серпня 1934 р. і до дня арешту працював учителем української мови та літератури у школі № 1. До складу його сім'ї входили дружина Надія Володимирівна (43 р.), донька Тамара (18 р.) і син Володимир (13 р.) [18, арк. 24, 115, 116]. У матеріалах справи також міститься копія свідчень (уривок) **Степана Григоровича Брязкала** від 15 березня 1938 р., у яких він заявив, що у 1935 р. в м. Глухові нібито завербував І. Піонтковського до шпигунської «націоналістичної організації» [18, арк. 139].

Денис Артемович Іваненко народився 15 травня 1890 р. в с. Горлове Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. Закінчив Київський інститут народної освіти [18, арк. 10]. У довідці Глухівської міської ради, наданій каральним органам, зазначалося, що Д. Іваненко, уродженець Сибіру, його соціальне походження невідоме. До м. Глухів він прибув у 1933 р., після чого працював викладачем у Глухівському педагогічному інституті. Зазначалося також, що він утримував дружину та дитину. У характеристиці підкреслювалося, що Д. Іваненко «вів замкнутий спосіб життя, підтримував дружні стосунки з заарештованими співробітниками НКВС Гребнем» [18, арк. 11]. 7 лютого 1933 р. Д. Іваненко давав свідчення у справі **Дмитра Яковича Зайковського** [16, арк. 15, 15зв., 16]. У характеристиці, яку видав у 1938 р. директор Глухівського учительського інституту, зазначалося, що Д. Іваненко працював у цьому закладі (мовою оригіналу) «асистентом ботаніки і керівником педпрактики. Протягом перебування в інституті Іваненко займався травлею молодих педагогів (спеціалістів), домагався скомпрометувати їх перед педколективом, студколективом, визвати невдоволення серед студентів по відношенню до молодих спеціалістів. Штучно підвищував оцінку студентам, щоб випустити неповноцінного радянського вчителя. Працюючи асистентом і зав. біологічним кабінетом, Іваненко навмисно приховував від доцента ботаніки літературу, прилади, реактиви, які потрібні були доценту [...]». Під час виборів МК вислав кандидатуру в МК Мацелинського – ворога народу. Збирав заяви від ворогів народу, котрі були вигнані з інституту в 1934 р., намагався відмінити постанови МК з приводу виключення цих (ворога Кулака)» [18, арк. 12, 12зв.]. На момент арешту 27 березня 1938 р. Д. Іваненко працював вчителем біології в школи № 1 м. Глухів. У складі його родини були дружина Марія Іванівна (36 р.) та син Юрій (11 р.) [18, арк. 10зв.].

На допиті 27 березня 1938 р. Д. Іваненко спочатку заперечував будь-яку причетність до «контрреволюційної

організації». Проте після зачитування йому протоколу допиту П. Гребеня визнав, що був членом цієї організації. У жовтні 1937 р. його нібито завербував **Микола Феодорович Куркчі**, який прибув до Глухівського педінституту у 1935 р. після закінчення Київського університету. Між ними часто відбувалися розмови антирадянського характеру. Крім того, Куркчі був у найкращих стосунках з колишнім завучем інституту **Іваном Васильовичем Буриком**, який мав «контрреволюційні та націоналістичні» переконання. Разом вони нібито організовували шкідництво в інституті: навмисно зривали проведення окремих дисциплін і шкодили організації навчального процесу, що викликало невдоволення як серед викладачів, так і серед студентів. За свідченням Іваненка, така діяльність тривала протягом усього періоду роботи Куркчі в інституті, починаючи з 1935 р. Він також зазначив, що учасниками організації були П. Гребінь, М. Чайка, а також до десяти студентів, серед яких Кир'ян (студент 1 курсу, заступник секретаря КСМ комітету інституту), Хіро (2 курс), Садовський (2 курс) та Мірошніченко (1 курс). Куркчі через завербованих студентів здійснював антирадянський вплив на загальне студентство та здобув можливість організовувати через них різні заходи за власною ініціативою. Зокрема, у 1936 р. він досяг такого становища, що частина студентів припинила відвідувати військові заняття [17, арк. 72–76].

На допиті 29 березня 1938 р. Д. Іваненко підтвердив свої попередні свідчення та додатково зазначив, що у 1930 р., працюючи в Глухівському педагогічному технікумі, він нібито був завербований директором інституту Лашнюком¹ для здійснення «контрреволюційної націоналістичної діяльності». За його словами, Лашнюк ставив перед ним завдання поширювати в технікумі націоналістичні ідеї та формувати у студентів «контрреволюційні націоналістичні настрої», зокрема через протиставлення всього українського російському. У цей період до аналогічної діяльності нібито були залучені й інші викладачі, зокрема **Борис Савич Тарасенко**, який викладав педагогіку та педологію в інституті й, за його словами, підтримував зв'язки з місцевими «націоналістами», зокрема Зайковським і Кулаком. Місце перебування Тарасенка на момент допиту він не знав. Серед інших осіб він також назвав **Миколу Архангельського** (близько 45 р., уродженця колишньої Володимирської губернії, колишнього священнослужителя, який на момент свідчень працював у Москві), викладача математики **Івана Аполлоновича Кулака** та викладача української мови й літератури **Аркадія Вікторовича Кириченка** (близько 60 р., уродженця м. Глухова, у минулому інспектора народних училищ). Останнього Іваненко також характеризував як націоналіста, зазначаючи, що згодом він був звільнений з роботи з аналогічних причин. За словами Іваненка, більшість названих осіб нібито були пов'язані зі «Спілкою

1. Так прізвище записано у свідченнях – авт.

визволення України» (СВУ), однак керівні вказівки щодо здійснення «контрреволюційної націоналістичної діяльності» вони отримували саме від Лашнюка. Іваненко також зазначав, що знав Лашнюка з 1927 р., коли той працював інспектором окружного відділу народної освіти. У той час Іваненко викладав у с. Красний Хутір Понорницького району й контактував із ним у службових справах. У 1929 р., після призначення Лашнюка директором інституту, останній прийняв Іваненка на роботу, що сприяло їхньому зближенню. За свідченнями Іваненка, у 1929 або на початку 1930 р. під час розмови в службовому кабінеті Лашнюк, після обговорення робочих питань, запропонував йому долучитися до проведення в інституті контрреволюційної націоналістичної діяльності, на що той нібито погодився [18, арк. 100–103].

У свідченнях Д. Іваненка у справі Д. Зайковського від 7 лютого 1933 р. зазначалося, що взимку 1931 р. в Глухівському ІСВ «утворилася група викладачів, налаштованих антирадянськи, до якої входили Архангельський – у минулому священник, Тарасенко, Щоголев і Дмитро Зайковський. Ця група своїми антирадянськими проявами та діяльністю проводила відповідну роботу в інституті» [16, арк. 17зв., 18]. Борис Савич Тарасенко, біографія якого була частково висвітлена в статті В. Крижанівського [23, с. 141], фігурував у 1929 р. як свідок в кримінальній справі викладача Глухівського педтехнікуму **Віктора Євгенійовича Зінголя**. Згідно з анкетними даними, він народився у 1899 р. в с. Вороніж Глухівського округу, походив із козацької родини. Працював викладачем Глухівського педтехнікуму та проживав у м. Глухові за адресою: вул. Фрунзе, буд. 11 [10, арк. 11]. На момент арешту 14 березня 1933 р. перебував на посаді професора і завідувача кафедри педології Зінов'євського ІСВ [22, арк. 433, 434]. Микола Миколайович Щоголів у 1930–1934 рр. працював професором фізики в Глухівському ІСВ, а Кость Миколайович Архангельський з 1927 р. працював викладачем Глухівського педтехнікуму [23, с. 112, 144].

Іван Дмитрович Лашнюков у 1925–1926 рр. обіймав посаду головного інспектора ВНО в м. Глухові, а після звільнення з політичних мотивів завідувача Глухівського педтехнікуму **Юрія Гавриловича Нестеренка** був призначений на його місце [30, арк. 2, 4]. У постанові про адміністративне заслання **В. Зінголя** зазначалося, що «у зв'язку зі звільненням з роботи його однодумця, директора Педтехнікуму Нестеренка, Зінголь проводив агітацію серед студентів, аби ті протидіяли цьому з метою не допустити до технікуму директора-партійця. Завдяки агітації Зінголя частина студентства, зокрема нещодавно ліквідованої контрреволюційної організації в технікумі, написала клопотання до Наркомпросу про залишення директором Нестеренка» [10, арк. 23, 24, 25]. Відомо, що у 1929 р. було завершено слідство у справі так званого «контрреволюційного угруповання» в Глухівському педтехнікумі, серед учасників якого фігурували студенти цього закладу О. Максименко, М. Фоменко та Б. Федько [26,

с. 159]. Ймовірно, саме про нього йдеться в матеріалах справи В. Зінголя. І. Лашнюков, обіймаючи посаду редактора газети «Плуг і молот» (з 1933 р. – «Більшовицька зброя»), у 1933–1935 рр. брав активну участь у проведенні партійних чисток у м. Суми. 31 жовтня 1937 р. він сам зазнав репресій: його було звинувачено у зв'язках із троцькістами та відмові викривати їх, унаслідок чого засуджено до 10 р. таборів. У матеріалах його кримінальної справи відсутні відомості про проведення політичних чисток у Глухівському педтехнікумі [9].

У статті В. Крижанівського опубліковано біографічні відомості про Ю. Нестеренка [23, с. 132, 133]. В автобіографії Ю. Нестеренко, згадуючи про Глухівський педтехнікум, пише, що у «1928 р. подав заяву про звільнення. З наказу НКО був зачислений до резерву відповідальних робітників центрального апарату НКО, а з 15/IX-28 р. був призначений на посаду штатного викладача Чернігівського ІНО» [1, арк. 30]. Архівні матеріали свідчать, що Ю. Нестеренко обіймав посаду доцента мовознавства, історії української мови та російської мови в Чернігівському ІНО з 15 вересня 1928 р. до 8 вересня 1933 р. Під час роботи там здійснював активну громадсько-професійну діяльність: у 1928–1929 рр. був головою МК інституту; у 1930–1932 рр. – головою методичного бюро та членом музейної ради; у 1932–1933 рр. працював у місцевому комітеті як кооперативний уповноважений колективу [1, арк. 34, 35]. Наказом № 383 директора Сумського педінституту від 16 вересня 1933 р. його було призначено доцентом мовознавства та тимчасовим керівником кафедри [2, арк. 25зв.], а наказом № 117 від 8 вересня 1935 р. – звільнено з роботи у цьому закладі у зв'язку з ліквідацією мовно-літературного факультету при інституті [3, арк. 38зв.].

За свідченнями П. Гребеня від 20 квітня 1938 р., Д. Іваненко нібито в 1932–1933 рр. під час розмов із ним висловлював критичні оцінки політики партії, зокрема її реалізації на селі, вважаючи її помилковою та такою, що призвела до голоду й занепаду сільського господарства. У подальших бесідах, аж до 1938 р., Іваненко продовжував засуджувати заходи радянської влади, зокрема політику колективізації, у висловлюваннях, які в матеріалах справи кваліфікуються як «контрреволюційні». Зокрема, під час однієї з розмов у грудні 1937 р. він нібито зазначав, що колективізація в СРСР була здійснена насильницькими методами, а колгоспи не здатні забезпечити навіть мінімальний рівень існування селянства, яке перебуває у скрутному становищі. Крім того, Гребінь повідомляв про коло особистих контактів Іваненка. За його словами, той підтримував дружні стосунки з лектором Луцюком – викладачем педології, уродженцем Польщі, який у 1938 р. працював у Мелітополі, а також з колишнім викладачем співу та музики Мацелинським, який був заарештований органами НКВС [18, арк. 145, 146].

Згідно зі свідченнями **Івана Васильовича Бурика** від 21 квітня 1938 р., у 1931 р. в інституті студент, член партії Шарамко порушив питання щодо Д. Іваненка, звинуватив-

ши його у прихильності до адмірала Колчака та службі в його армії під час Громадянської війни в Сибіру. За словами свідка, після розгрому військ Колчака Іваненко нібито виїхав в Україну. У зв'язку з цими звинуваченнями було створено спеціальну комісію, яка перевіряла діяльність Іваненка як викладача. Свідок зазначав, що в ході перевірки йому та низці інших викладачів інкримінувалося «шкідництво» у викладацькій діяльності, за результатами чого були зроблені відповідні висновки. Водночас про підсумки розгляду питання щодо служби Іваненка в армії Колчака І. Бурик не був поінформований. За його свідченнями, Д. Іваненко нібито здійснював діяльність, спрямовану на дезорганізацію навчального процесу, зокрема умисно занижував оцінки студентам зі своєї дисципліни з метою викликати невдоволення серед студентства. У результаті один із курсів оголосив йому бойкот, звернувшись до дирекції з колективною заявою. Також стверджувалося, що він упереджено ставився до окремих студентів, зокрема до вихованця дитячого будинку Белоярцева, який, попри це, згодом успішно працював учителем у с. Дунаївці. Крім того, свідок повідомляв, що у 1936 р. Д. Іваненко спільно з викладачем Романенком (якого він характеризував як «колишнього білого») склав список із 22 студентів – вихідців із селянського середовища – яких було визнано «нездатними до навчання». За словами І. Бурика, він викрив та передав матеріали дирекції, внаслідок чого Романенко було звільнено, тоді як Іваненко продовжив працювати в інституті. У своїх показаннях свідок також стверджував про зв'язки Д. Іваненка з особами, яких він характеризував як колишніх білогвардійців і «націоналістів», зокрема Романенком, братами Степаном і Дмитром Зайковськими, а також І. Кулаком. Також свідок повідомив, що на роботу до інституту Іваненка прийняв колишній директор Лашнюков, син священника, випускник духовної семінарії. За словами І. Бурика, у 1936–1937 рр. Іваненко нібито вдавався до «шкідницької діяльності», зокрема приховував навчальне обладнання, що призводило до зриву занять. Наприкінці свідчень І. Бурик вказував, що останнім часом Д. Іваненко підтримував тісні контакти з особами, які на той момент були заарештовані органами НКВС, зокрема з С. Мацелинським та Гребнем [18, арк. 159–161].

Варто зазначити, що І. Бурик неодноразово свідчив у справах репресованих викладачів глухівського ВНЗ. Зокрема 14 лютого 1933 р. він давав свідчення у справі Д. Зайковського [16, арк. 23], а 10 жовтня 1935 р. – С. Сахариленка [11, арк. 74–75], повідомляючи про нібито антирадянську діяльність зазначених осіб. У свідченнях від 21 квітня 1938 р. І. Бурик зазначав, що в лютому 1934 р. під час зборів викладачів І. Кулак звернувся до нього із запитанням, яке, за його словами, надійшло від одного зі студентів. Йшлося про те, що технічні працівники закладу отримували нуль, тоді як відповідно до п'ятирічного плану споживання хліба мало суттєво зрости. Як зазначав І. Бурик, після цього було проведено розслідування,

яке встановило, що насправді ця ідея належала І. Кулаку. Невдовзі після цього його було звільнено з роботи [18, арк. 161]. Це говорить про те, що І. Бурик був донощиком. Варто зазначити, що в 1935 р. він був звільнений з посади завідувача навчальною частиною Глухівського педінституту за грубе поводження з молодими викладачами, а згодом подавав заяву на звільнення, але був залишений в інституті. У свідченнях П. Гребеня від 20 березня 1938 р. зазначалося, що «націоналіст Бурик» видав свого часу наказ, який забороняв в стінах інституту розмовляти російською мовою [17, арк. 50].

Михайло Микитович Табак народився 3 вересня 1889 р. Згідно довідки Глухівської міської ради, його батько був фельдфебелем. Протягом усього життя М. Табак займався педагогічною діяльністю. У 1918–1919 рр. у м. Глухів не проживав і повернувся туди лише у 1920 р. У матеріалах справи зазначалося, що він підтримував тісні зв'язки з особами, заарештованими органами НКВС як «вороги народу», зокрема Якушем і Зайковським. Його дружина походила з родини великого торговця-м'ясника Тіщенка, позбавленого виборчих прав. На момент арешту 14 квітня 1938 р. М. Табак працював учителем фізики у школі № 1 та єврейській школі [18, арк. 3–5]. Згідно зі свідченнями від 14 квітня 1938 р., у 1920 р. в м. Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії він був залучений до діяльності організації «Просвіта», яка у протоколі допиту названа «контрреволюційною націоналістичною організацією». За його словами, «вербування» здійснили вчитель, який працював разом з ним, Феофіл Волковський (по батькові не пам'ятав), та дякон Надемський. Обидва висловлювали «контрреволюційні й націоналістичні погляди» та переконували його у необхідності боротьби проти радянської влади, зокрема щодо відокремлення України та створення окремої буржуазно-демократичної держави [18, арк. 70, 71].

В обвинувальному вирокі 22 квітня 1938 р. зазначено, що глухівським районним відділом НКВС була розкрита та ліквідована «контрреволюційна есерівська організація в Глухівському учительському інституті, яка ставила своїм завданням підготовку збройного повстання на випадок інтервенції шляхом створення повстанських осередків із осіб, незадоволених радянською владою» [18, арк. 162]. Її організатором, за матеріалами справи, нібито був П. Гребінь. У вирокі зазначалося, що обвинувачені П. Гребінь, І. Піонтковський та М. Табак повністю визнали свою вину, Д. Іваненко – частково, тоді як І. Кулак і К. Кулак – не визнали. На підставі цього справу було передано на розгляд Особливої трійки при Чернігівському обласному управлінні НКВС. 23 квітня було ухвалено відповідну постанову трійки, згідно з якою шістьох обвинувачених засуджено до розстрілу, тоді як справу стосовно П. Гребеня вирішено виділити в окреме провадження для проведення додаткового розслідування [18, арк. 163–165, 167, 170, 173, 176, 179, 182]. Співробітники НКВС мали намір використати його для здійснення подальших масових арештів у межах сфабрикованої «контрреволюційної

організації». В його обвинувальному вирокі зазначено, що П. Гребінь, проживаючи на території Російської імперії, не набув російського громадянства до 1910 р., певний час перебував за кордоном, вступив до есерівської партії та брав участь у діяльності есерівської, меншовицьких і кадетських партій. Крім того, його звинувачували у завербуванні полковником Вольфом для шпигунської діяльності, проведенні спільно з іншими викладачами Глухівського вчительського інституту «контрреволюційної агітації» та формуванні в стінах закладу «контрреволюційної есерівської групи». На підставі цього він був кваліфікований як агент німецької розвідки, завербований для шпигунської діяльності та за рішенням трійки при управлінні НКВС по Чернігівській області від 21 вересня 1938 р. засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 25 вересня того ж року [17, арк. 87–89, 91].

Повторне розслідування у справі було проведено лише у 1956 р. У його межах допитано низку свідків, зокрема 7 грудня 1956 р. – **Василя Івановича Боханова**. У своїх свідченнях він зазначив, що добре знав І. Кулака, М. Табака, М. Піонтковського та К. Кулака як колишніх викладачів шкіл м. Глухів. Д. Іваненко йому був невідомий. Свідок повідомив, що працював із М. Табаком до 1938 р. у школі № 1, де останній викладав фізику, а сам В. Боханов обіймав посаду вчителя малювання та креслення. У 1938 р. усіх вищезазначених осіб було заарештовано з невідомих причин, після чого йому нічого не було відомо про їхню подальшу долю. Щодо політичних поглядів цих осіб свідок не зміг надати жодної інформації, оскільки вони йому не були відомі. Водночас він наголосив, що не спостерігав із їхнього боку жодних антирадянських проявів і не чув про такі від інших. На запитання про існування у 1938 р. в Глухові антирадянської організації В. Боханов відповів, що йому про це нічого не відомо, і додаткових відомостей надати не зміг [18, арк. 239, 240]. Варто зазначити, що сам В. Боханов, учитель школи № 2, 6 березня 1938 р. був заарештований, однак уже 20 березня того ж року звільнений з-під варти, а його справу закрито [21, с. 450]. Дослідження його кримінальної справи могло б стати додатковим джерелом для вивчення обставин цієї фальсифікації.

16 травня 1956 р. було допитано **Ольгу Семенівну Зубець** (1909 р. н., уродженку с. Нова Басань Чернігівської області, українку, члена КППС з 1941 р.). На той час вона проживала в м. Глухів Сумської області та працювала вчителькою в середній школі № 1. Із зазначених осіб вона знала М. Табака та І. Піонтковського, оскільки у 1938 р. працювала з ними в школі № 1. За її свідченнями, М. Табак був висококваліфікованим викладачем математики та користувався значним авторитетом серед педколективу. І. Піонтковський також був гарним викладачем, однак не мав такого авторитету. Жодних антирадянських проявів з їхнього боку вона не спостерігала і не чула про такі від інших осіб. Причини їхнього арешту у 1938 р. їй були невідомі. Під час допиту слід-

чий зачитав їй протокол допиту І. Піонтковського від 19 квітня 1938 р., у якому зазначалося, що він нібито в присутності О. Зубець висловлював думки щодо відокремлення України від Росії. У відповідь О. Зубець заявила, що через значний проміжок часу не може цього пригадати, однак наголосила, що не помічала з боку І. Піонтковського жодних «націоналістичних висловлювань» чи подібних розмов [18, арк. 243–245].

Наказом № 469а директора Сумського педінституту від 25 листопада 1939 р. О. С. Зубець була зарахована до складу студентів-заочників 1 курсу історичного факультету інституту в порядку переведення з Ніжинського інституту [4, арк. 137]. В особовій справі міститься її заява від 1 грудня 1939 р., у якій вона повідомляла, що у 1939 р. заочно закінчила географічний відділ Глухівського учительського інституту, однак у школі викладала історію. У зв'язку з цим подала заяву на історичний факультет Ніжинського педінституту, куди була зарахована студенткою з 1 вересня 1939 р. Однак через сімейні обставини їй було дуже незручно відвідувати сесії, а тому вона звернулася із заявою до дирекції Сумського педінституту, прохаючи перевести її у цей заклад [5, арк. 13в.]. Зі свідчень О. Зубець від 16 травня 1956 р. відомо, що у 1934–1941 рр. вона працювала у школі № 1 м. Глухів, а після цього – редактором районної газети, штатним пропагандистом районного комітету КП(б)У та секретарем Глухівського райкому КПУ. У 1949 р. повернулася до школи № 1 м. Глухів, де працювала вчителем історії у 5–7 класах і виконувала обов'язки секретаря парторганізації. В цих свідченнях вона надала відомості про С. Брязкала, якого охарактеризувала з позитивного боку, зазначивши, що він користувався значним авторитетом серед учнів і педколективу, керував літературним гуртком у школі, у побуті й поведінці був скромним і замкнутим, ставився до всіх учителів однаково ввічливо. Про жодну «контрреволюційну діяльність» з його боку їй нічого не було відомо; С. Брязкало не викликав жодних підозр у колективі. Також вона вказала, що жодного з учителів школи не викликали на допити до радянських органів [7, арк. 75зв., 76].

Степан Григорович Брязкало (1898 р. н., уродженець с. Мала Загорівка Чернігівської області), який працював у школі № 1 м. Глухів [18, арк. 75зв., 76] та у залізничній школі № 40 м. Конотоп, був заарештований 27 лютого 1938 р. [21, с. 569]. Після арешту він давав свідчення у справах, сфабрикованих каральними органами в межах так званої «контрреволюційної діяльності». Серед членів цієї організації він назвав, зокрема, колишніх викладачів Глухівського учительського інституту **Михайла Яковича Алімова** та **Бориса Миколайовича Луцюка**. На підставі цих свідчень, ймовірно отриманих під фізичним тиском, було репресовано десятки осіб у Глухові, Конотопі, Ніжині та Чернігові [7, арк. 24, 25]. 20 квітня 1958 р. О. Зубець повторно викликали для дачі показань у справі колишнього вчителя школи № 2 **Івана Андрійовича Ковшулі**, репресованого в 1938 р. [13, арк. 299].

Також у справі репресованих вчителів школи № 1 та Глухівського учительського інституту у 1956 р. надали свідчення **Павло Федорович Проценко** (1901 р. н., уродженець м. Глухів, на момент свідчень – вчитель школи № 3), **Валентина Іванівна Каплюченко** (1904 р. н., уродженка м. Варшава, вчитель школи № 6), **Василь Степанович Прокопенко** (1899 р. н., м. Глухів, вчитель школи № 1), які позитивно охарактеризували засуджених та заявили, що їм нічого невідомо про існування в 1938 р. антирадянської організації у м. Глухів [18, арк. 241, 242, 246–249]. Згодом, 4 лютого 1957 р., було допитано І. Бурика. Він зазначив, що знав Д. Іваненка з 1928 р., коли той працював викладачем у Красно-Хутірському технікумі, а з 1930 р. – у Глухівському педтехнікумі. За час спільної роботи свідок не чув, щоб Д. Іваненко висловлював антирадянські погляди. Аналогічну характеристику він надав І. Кулаку. Обидва сумлінно ставилися до виконання службових обов'язків і належно справлялися зі своєю роботою. Щодо можливого перебування Д. Іваненка в лавах білої армії, свідок достовірної інформації не мав. Водночас він зазначив, що коли був підлітком, особисто бачив, як І. Кулак у період перебування в Глухові денікінських військ носив офіцерські погони. Свідок також повідомив, що його було викликано до органів НКВС через один-два роки після арешту І. Кулака, де його допитували щодо роботи останнього в інституті. При цьому, за його словами, до нього не застосовувалися незаконні методи ведення слідства [18, арк. 269зв.].

М. Табак, Д. Іваненко, І. Кулак та К. Кулак були реабілітовані 6 березня 1957 р. рішенням обласного суду. І. Піонтковського та П. Гребіня було реабілітовано обласною прокуратурою значно пізніше – 30 вересня 1989 р. У матеріалах справи містяться заяви родичів репресованих із проханням повідомити про їхню подальшу долю. Зокрема, **Віри Михайлівни Козоріз** від 14 серпня 1956 р., у якій вона просила надати інформацію про долю її батька М. Табака; заява **Прасковії Іванівни Кулак** щодо встановлення долі її чоловіка К. Кулака; заява **Ніни Іванівни Фесюн** від 11 серпня 1957 р. про долю її батька І. Кулака; заява **Марії Іванівни Іваненко** від 21 січня 1969 р. з проханням повідомити про долю її чоловіка Д. Іваненка [18, арк. 282, 284, 291, 296, 299, 299зв.].

Наразі не вдалося встановити подальшу долю Б. Луцюка, який фігурує як учасник «контрреволюційної організації» та нібито виїхав до Мелітополя. За даними В. Крижанівського, у 1935–1936 рр. він працював у Глухівському ВНЗ [23, с. 129]. Не виключено, що згодом він також зазнав репресій. **Павло Миколайович Глуховцев** (1902 р. н., уродженець м. Глухів [16, арк. 29]), який, імовірно, був звільнений із політичних мотивів, обіймав посаду директора Конотопського учительського інституту, а з вересня 1945 р. – директора Ровенського учительського інституту [6, арк. 154]. М. Куркчі у повоєнні роки працював у Черкаському педінституті, а Г. Орленко – у Глу-

хівському технікумі сільської механізації [23, с. 129, 133].

Проведене дослідження засвідчує, що репресії у справі так званої «контрреволюційної організації» в Глухівському учительському інституті мали ознаки типової фальсифікації з боку органів НКВС. Інкриміновані обвинуваченням «злочини» здебільшого ґрунтувалися на фактах їхньої участі в антибільшовицьких формуваннях у період революційних подій, попри те, що у 1920-х рр. ці особи були амністовані, а також на висловлюваннях щодо складного становища, зокрема голоду у селі. Аналіз матеріалів справи виявив численні суперечності у свідченнях обвинувачених (зокрема, П. Гребінь стверджував, що він завербував Д. Іваненка, а останній свідчив, що його завербував М. Куркчі) та відсутність належної доказової бази. Обвинувачення фактично спиралося на зізнання, які, ймовірно, були отримані під фізичним тиском. Це дає підстави розглядати зазначену справу як штучно сконструйовану та таку, що відображає загальні механізми здійснення політичних репресій періоду «великого терору».

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-2817, оп. 1, спр. 232.
2. ДАСО, ф. Р-2817, оп. 1, спр. 235.
3. ДАСО, ф. Р-2817, оп. 1, спр. 238.
4. ДАСО, ф. Р-2817, оп. 1, спр. 251.
5. ДАСО, ф. Р-2817, оп. 2, спр. 1476.
6. ДАСО, ф. Р-4962, оп. 1, спр. 6.
7. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 346.
8. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 347.
9. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 818.
10. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 904.
11. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 907.
12. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 934.
13. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 80.
14. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 332.
15. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 447.
16. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, спр. 882.
17. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 76.
18. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 163.
19. Овчаренко Ф. Д. Спогади / уклад. В. Г. Буткевич. Київ : Орієнти, 2000. 456 с.
20. РГВИА, ф. 409, оп. 1, д. 63456.
21. Реабілітовані історією. Сумська обл. Кн. 1. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с.
22. Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кн. 5. Київ – Кіровоград : МПП «Антураж А», 2009. 480 с.
23. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр. Історичні студії суспільного прогресу. 2018. Вип. 6. С. 112–147.
24. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1 / Автор-упор.: Г. М. Іванущенко. Суми : ФОП Наталуха А. С., 2010. 280 с.
25. Українська Центральна Рада: документи і матеріали у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Наук. думка, 1997. 424 с.
26. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / Інститут історії України НАН України. Київ : [б. в.], 1999. 482 с.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, ф. 54, оп. 1, спр. 32.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1821).
29. ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 4003.
30. ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 4185.

Semeshyn E. V. Repressions at the Hlukhiv teachers' institute

This article examines the repressions at the Hlukhiv Teachers' Institute and Secondary School number 1 in 1937–1938, based on materials from archival criminal case files. It analyzes the mechanisms used to fabricate accusations of "counterrevolutionary activity," the specific features of NKVD investigative practices, and the role of testimonies in shaping the charges.

Key words: Hlukhiv Teachers' Institute, political repressions, Great Terror, NKVD, archival criminal case files, teachers.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO), f. r-2817, op. 1, spr. 232
2. DASO, f. r-2817, op. 1, spr. 235
3. DASO, f. r-2817, op. 1, spr. 238
4. DASO, f. r-2817, op. 1, spr. 251
5. DASO, f. r-2817, op. 2, spr. 1476
6. DASO, f. r-4962, op. 1, spr. 6
7. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 346
8. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 347
9. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 818
10. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 904
11. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 907
12. DASO, f. r-7641, op. 1, spr. 934
13. DASO, f. r-7641, op. 2, spr. 80
14. DASO, f. r-7641, op. 2, spr. 332
15. DASO, f. r-7641, op. 2, spr. 447
16. DASO, f. r-7641, op. 3, spr. 882
17. DASO, f. r-7641, op. 6, spr. 76
18. DASO, f. r-7641, op. 6, spr. 163
19. Ovcharenko, F. D. (2000). Spohady [Memoirs]. Kyiv : Oriani. [in Ukrainian].
20. RHVIA, f. 409, op. 1, D. 63456
21. Reabilitovani istoriiei. Sumsk oblast : naukovo-dokumental-na seriya knyh [Rehabilitated by history. Sumy region]. (2005). Book 1. Sumy : Mriya-1. [in Ukrainian].
22. Reabilitovani istoriiei. Kirovohradska obl. [Redressed by history. Kirovohrad Region]. Kn. 5. Kyiv – Kirovohrad. MPP «Anturazh A». (2009). [in Ukrainian].
23. Kryzhanivskiy, V. M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnika «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 r. [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenko, 1952 – 1991»]. Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical Studies of Social Progress, 6, pp. 112 – 147. [in Ukrainian].
24. Ivanushchenko, H. M. (2010). Ukrainske vidrozhennia 1917-1920 rr. na Sumshchyni : T.1. [The Ukrainian Revival of 1917 – 1920 in the Sumy Region]. Sumy : FOP Natalukha A. S. [in Ukrainian].
25. Ukrainska Tsentralna rada : Dokumenty i materialy. U 2 t. – T. 2 : 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. [The Ukrainian Central Rada: Documents and materials. In 2 vols. – Vol. 2 : December 10, 1917 – April 29, 1918]. (1997). (Comp. V. F. Verstiuk). Kyiv : Nauk. dumka. [in Ukrainian].
26. Chentsov, V. V. (1999). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20 -ti roky [Political Repression in Soviet Ukraine in the 1920 s]. Kyiv : [b. v.]. [in Ukrainian].
27. TsDAHO, f. 54, op. 1, spr. 32
28. TsDAVO, f. 166, op. 12, spr. 1821
29. TsDAVO, f. 166, op. 12, spr. 4002
30. TsDAVO, f. 166, op. 12, spr. 4185

Стаття надійшла до редакції 12.04.2026.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 94(477) «193»:323.282

В. С. Прокопчук

ЩЕ ОДНА ЖЕРТВА СФАБРИКОВАНОЇ СПРАВИ «СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»

У статті простежується місце і роль подолянки Ніни Сергіївни Токаревської, учительки Київської 1-ої трудової школи імені Т. Шевченка, у слідстві в справі «Спілки визволення України».

Ключові слова: Київ, Харків, Кам'янецьчина, репресії, «Спілка визволення України», судовий процес.

З поразкою Української революції 1917–1921 рр. і утвердженням в Україні більшовицької влади почалися репресії проти національно свідомих українців, у першу чергу тих, хто займав активну позицію в боротьбі за українську незалежність: «червоний терор», 1922 року висилка за кордон науковців, письменників, митців, арешти. Цілеспрямованого удару по старій патріотично налаштованій інтелігенції завдала влада в ході розкручування справи неіснуючої «Спілки визволення України». Роль антирадянського центру приписувалася Всеукраїнській академії наук, двадцяти заарештованим її працівникам, керівником визначено академіка й віце-президента ВУАН Сергія Олександровича Єфремова, одного із засновників Української Центральної Ради, заступника голови, а в червні-грудні 1917 р. – генерального секретаря міжнародних справ. Арешти розпочалися у травні 1929 р., слідство тривало до початку березня 1930 р., показовий судовий процес у Харкові над 45 заарештованими – з 9 березня до 19 квітня 1930 р.

Серед підсудних було три жінки: Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, дочка драматурга Михайла Старицького; Любов Євгенівна Біднова, дружина професора Кам'янець-Подільського державного українського університету Василя Біднова; учителька Київської першої трудової школи імені Т. Г. Шевченка подолянка Ніна Сергіївна Токаревська. Її місце і роль у сфальсифікованому процесі «Спілки визволення України» і є предметом розгляду в цій статті.

На жаль, повних біографічних даних Ніни Сергіївни встановити не вдалося. Відомо, що народилася вона 17 січня 1888 р. в селі Кочубіїв на Кам'янецьчині в сім'ї парафіяльного священника. Село – давнє, згідно легенди назване іменем володаря Поділля татарина Качибєя (Хачибєя), а це – XIII ст. Однак у документах воно вперше згадується 1566 року. Тоді однією частиною Кочубієва – п'ятьма плугами землі – володів Ляховецький, другою – два плуги – Бонк [9, с. 357]. До 1779 р. в селі була дерев'яна Хрестовоздвиженська церква, на час народження Ніни діяла кам'яна п'ятикупольна з окремо побудованою дзвіницею. Серед священників відомі Яким Орловський, син якого Михайло Якимович був не тільки протоієреєм, а й активним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, хранителем однієї з кращих в єпархії приватних бібліотек, автором низки краєзнавчих нарисів про містечка і села краю. Священствували в

Кочубіїві Володимир Сіцинський, Стефан Підгородецький та інші ієреї, а з 1882 р. – Сергій Стопневич [9, с. 358]. 1868 року в селі у новозбудованому приміщенні відкрили церковно-парафіяльну школу, в якій дочка священника здобувала початкову освіту [8, с. 388].

Ніна рано осиротіла – 1902 року померли батьки. Дали притулок і допомогли стати на ноги мамині сестри. Навчалася в жіночому училищі. Учительську професію з 1906 р. опановувала на Київських жіночих курсах, у студентському гуртку, який очолював Порш, пізнавала основи Марксового вчення [1, арк. 3]. 1908 року стала слухачкою Московських жіночих курсів, влилась у молодіжний рух – стала членом студентського гуртка соціал-демократичного спрямування. 1911 року заарештована і відчислена з курсів. Був заарештований і засуджений на висилку її чоловік Михайло Токаревський. З ним і відбувала заслання [1, арк. 4].

Упродовж 1915–1924 рр. подолянка жила в Полтаві. Дмитро Соловей у спогадах «Розгром Полтави», надрукованих у Вінніпезі (Канада), згадує родину Токаревських: Ніну Сергіївну, Михайла Дмитровича, дочку Орісю та їхню діяльність на Полтавщині. Ніна Сергіївна учительвала в містечку Шишак, де проживало до 5 тис. жителів. *«Пригадую також виставу, яку підготувала з школярами вчителька Н. С. Токаревська, – залишив свідчення автор. – Ставили п'єску «Чумацькі діти», надруковану в збірничку «Проліски» [7, с. 126].* Активною громадсько-політичною діяльністю виділявся Михайло Дмитрович Токаревський, також син священника, вихованець Московського комерційного інституту, активний учасник революційного руху. Працював інструктором Полтавського відділення кооперативного сільськогосподарського товариства, згодом очолював кооперативний технікум, Полтавську губернську земську управу, 1917 року – Полтавську міську думу [7, с. 124]. 1924 року Ніна Сергіївна розлучилася з чоловіком і переїхала до Києва.

Трудовлаштуватись вдалося у досить відомій і престижній Першій трудовій школі імені Т. Шевченка. Викладала українську та російську мови, а також суспільствознавство. Школу очолював відомий педагог і громадсько-політичний діяч Володимир Федорович Дурдуківський, завучем працював Олександр Зіновійович Гребенецький. Близько зійшлася з М. І. Прохоровою. У неї часто збирались колеги, чаювали, спілкувались, слухали музику [1, арк. 7].

Все було б добре, але в країні з кожним днем посилювались репресії. У травні 1929 р. почалися арешти серед науково-педагогічної інтелігенції. Тривога наростала, а 21 липня того року постукалась у двері її квартири на вулиці Кудрявській, 10. Уповноважений ДПУ Фішер пред'явив ордер, кілька годин проводив обшук, врешті заарештував Ніну Сергіївну. 23 липня їй була оголошена постанова про притягнення до відповідальності і обрання запобіжного заходу, підписана уповноваженим ДПУ УСРР Долинським. Їй інкримінували участь у контрре-

волюційній організації «Спілка визволення України» і ухвалили тримати під вартою [1, арк. 2]. Розпочався період багатомісячного ув'язнення і допитів.

Десять днів ніхто її не викликав. За ці дні скільки передумала: «За що, за яку провину?» І відповіді не знаходила. 31 липня причину арешту деталізував слідчий Долинський – її підозрювали в причетності до контрреволюційної організації «Спілка визволення України», яка нібито готувала повалення радянської влади і від'єднання України від союзу радянських республік. Того дня вперше почула назву організації, до якої не мала жодного стосунку.

Осягнути суть її «контрреволюційної діяльності» допомагав слідчий. Він повідомив, що ще до її приходу в школу там діяв гурток із закованою назвою «ТСЗ». Почала пригадувати. Колеги розповідали, що це була цікава ініціатива колишніх випускників, які об'єдналися в товариство «Єдність і злагода», аби допомагати школі, особливо малозабезпеченим учням. Де там контрреволюція? Від слідчого дізналася, що організовував і очолював контрреволюційну діяльність директор школи Володимир Федорович Дурдуківський, його помічником був завуч Олександр Зіновійович Гребенецький, а вечірки у колеги М. І. Прохорової – то і були таємні зібрання контрреволюціонерів. Від допиту до допиту слідчий вносив у її свідомість сум'яття.

Почала сама шукати прояви «контрреволюційної діяльності». Можливо це було тоді, коли наприкінці 1928 р., після арешту племінника, директор приніс свої щоденники і попросив Ніну Сергіївну перетримати вдома певний період? Інколи на вечірках критично оцінювали деякі події та рішення влади – мабуть, це і була недовіра владі, невдячна оцінка її зусиль? Ці роздуми і сумніви лягали на сторінки протоколів і створювали фактологічну основу для звинувачення її та колег у діяльності, спрямованій проти тогочасної влади, формування так званої «шкільної лінії» у справі СВУ, до якої слідство долучило В. Ф. Дурдуківського (керівник), О. З. Гребенецького, Н. С. Токаревську, М. І. Прохорову, А. П. Заліського та ін. [3, с. 205].

Врешті за «порадою» слідчого написала каяття й водночас звернення до колег. У «Листі до дорогих мені товаришів друзів В. Х. Дурдуківського, М. І. Прохорової, О. З. Гребенецького та Ю. К. Трезвинського», який слідчий Долинський долучив до справи як незаперечний доказ контрреволюційної діяльності представників шкільної лінії СВУ, пояснила його написання бажанням *«проаналізувати той хибний шлях, на якому ми стояли до дня нашого арешту, висвітлити його хиби, дати правдиву йому оцінку і зробити висновки до чого цей шлях нас би привів»*. Під тиском, а нерідко й під диктовку слідчого, вона визнала, що *«восени 1926 року, утворюючи свій гурток на ґрунті шкільної роботи і особистої приязні, ми на своїх збіговиськах вели антирадянські розмови, критикували політику Рад... Під таким антирадянським настроєм у*

нас на одному з дружніх збіговиськ **пovсталa назвa нa-шого гурткa «Спiлка визволення України»** (видiлення наше. – Авт.)» [2, арк. 26–27].

Слiдчому цього зiзнання виявилось недостатньо. Треба було показати зв'язок з «центром», власне-контрреволюцiйну дiяльнiсть представникiв шкiльної лiнii. На сторiнку листа лягають новi свiдчення. «Тим, що ми погоджувалися на iнтервенцiю, мрiяли за самостiйнiсть України з буржуазним укладом, ми зрiкалися соцiалiзму». Вона повiдала про збiр коштів на пам'ятник Симону Петлюрi, про пiдтримку статтi С. О. Єфремова в галицькiй газетi «Дiло», пiдкресливши, що цим «ми дозволили закордоннiй пресi говорити, що не один С. О. Єфремов iгнорує радянську пресу» [2, арк. 27]. Залякана Нiна Сергiївна шукала антирадянськi прояви в навчально-виховнiй роботi: «Хiба можна виховувати в дiтей матерiалiстичний свiтогляд без антирелiгiйної роботи в школi...». Врештi авторка листа прийшла до висновку: «Я не засуджую Володимира Хведоровича (Дурдукiвського. – Авт.) за цi щоденники, я не вважаю нещастям, що цi щоденники попали до ГПУ, я радiю, що лiквiдацiя СВУ трапилася цього року, а не через кiлька рокiв». Вона не без «допомоги» слiдчого Долинського закликала адресатiв очиститися, у тому числi через пресу, щоб у майбутньому «вiддати сили на будовання соцiалiстичної республiки за майбутнiй всесвiтнiй комунiзм...» [2, арк. 30].

18 листопада слiдчий провiв очну ставку Н. С. Токаревськiй iз завучем О. З. Гребенецьким. На питання слiдчого, якi моменти дiяльностi в органiзацiї СВУ потребують з боку Гребенецького деталiзацiї, визнала, що вiн очолював їх п'ятiрку, що вона не змогла набрати свою п'ятiрку, що загальне керiвництво гуртком СВУ в школi здiйснював директор М. Ф. Дурдукiвський [1, арк. 94–95]. А 1 грудня написала в заявi, що з радiстю йде на гласний суд, бо очистилася i на судi пройде остаточну реабiлiтацiю: «Такi мої думки, мрiї. Хочу вiрити, що суд, не дивлячись на мою провину, дасть менi можливiсть себе реабiлiтувати, вiдчути в майбутньому громадянкою Радянської Республiки» [1, арк. 101–101 зв.]. Свята наiвнiсть! Щирi зiзнання в неiснуючих грiхах лягли не тiльки в її кримiнальну справу, а у виглядi виписок – у кримiнальнi справи iнших заарештованих. А таких справ у ходi пiдготовки показового суду над 45 заарештованими у справi «Спiлки визволення України» набралось аж 237 томiв – понад 100 тис. аркушiв [3, с. 414].

1 грудня 1929 р. начальник секретного вiддiлу ДПУ В. Горожанин та начальник 2-го вiддiлення цього вiддiлу Б. Козельський доповіли головi ДПУ УСРР В. Балицькому попереднi результати слiдства. У доповiднiй записцi було обгрунтовано шкiдництво i по так званiй шкiльнiй лiнii: шкiльна п'ятiрка дiяла за програмою, перешкоджала пiдвищенню полiтграмоти серед членiв колективу, прийому дiтей до пiонерської органiзацiї, рекомендувала школярам шовiнiстичну лiтературу, поширювала шкiдливий вплив на батькiв, збирала кошти на анти-

радянську роботу. Центром визнавалася Киiвська перша трудова школа, звiдки вплив поширювався на iншi школи. Завiдуючий В. Ф. Дурдукiвський вербував у члени СВУ навіть учителiв сiльських шкiл, якi приїжджали до Києва на екскурсiю. Вiн нiбито мав тiсний зв'язок з науково-педагогiчним товариством при Всеукраїнськiй академiї наук України i разом з Григорiєм Микитовичем Iваницею, Василем Михайловичем Догою, Костянтинiном Степановичем Шилом та iн. проводив «обробку широких учительських кiл в антирадянському напрямi» [3, с. 206].

Справа по iнших лiнiях та «фiлiях СВУ» потребувала ще бiльшого обгрунтування i морально-психологiчної пiдготовки заарештованих, оскiльки готувався показовий процес, у першу чергу для закордонної громадськостi, щоб показати наявнiсть у першiй в свiтi країнi робiтникiв i селян внутрiшнього опору класово ворожих сил й переконати в справедливостi репресiй проти них. Процес готувався пiд пильним оком Москви. Власне кажучи, якихось промахiв нiяк не можна було допустити. Й. Сталiн, схоже, вiршив саме в Україні вiдпрацювати методику показових процесiв, 2 сiчня 1930 р. в шифрограмi на iм'я С. В. Косiора i В. Я. Чубара пропонував: «Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде» [3, с. 236]. Полiтбюро ЦК КП(б)У щонайменше п'ять разiв обговорювало питання показового процесу, визначило суддiв, обвинувачення та iншi деталi процесу, не раз доповідало ЦК ВКП(б) про хiд пiдготовки судового засiдання, погоджувало склад суду тощо.

У зв'язку з цим Н. С. Токаревськiй прокурор Крайнiй кiлька разiв продовжував термiн утримання пiд вартою. Врештi 30 сiчня 1930 р. їй було пред'явлено обвинувачення по ст.ст. 54–11 i 54–2 Кримiнального кодексу УСРР: 1926 року була завербована Дурдукiвським у члени запiльної контрреволюцiйної органiзацiї, входила до шкiльного осередку СВУ, в якому за директивою керiвного центру до арешту проводила контрреволюцiйну роботу, спрямовану на те, щоби «шляхом збройного повстання повалити на Україні радянську владу, силомiць вiдiрвати територiю України вiд СРСР i вiдновити капiталiстичний лад у формi УНР»... [1, арк. 110].

Вiдтак їй, як i iншим 44 обвинуваченим, дорога простелилася до столичного Харкова, де почалася пiдготовка показового судилища. Був умебльований спецкорпус харкiвської в'язницi. Чиста бiлизна, посилене харчування, навіть дообiдня кава. В'язням дали можливiсть помитися, приодягнутися, чоловiкiв постригли-побрили i 9 березня 1930 р., у день народження українського пророка Тараса Шевченка, випустили на арену перед озброєними правовою казуїстикою суддями. На лавi пiдсудних опинилося 2 академiки Всеукраїнської академiї наук, 15 професорiв, 2 студенти, директор школи i 10 учите-

лів, один теолог, один священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і один бібліотекар [5, с. 144]. Судовий процес тривав 41 день і закінчився 19 квітня, на Великдень. Витримати цю процедуру фізично і морально надломленим українським патріотам було нелегко. У листі до дружини Ольги Косач-Кривинюк, сестри Лесі Українки, Михайло Кривинюк, жертва того процесу, так передав атмосферу суду: «...Через втрату спокою і рівноваги я недоцував, я відповідав, не зрозумівши добре запитання, як тороплений...» [4].

19 квітня суд оголосив вирок: до 10 років був засуджений «керівник» неіснуючого в Україні СВУ С. О. Єфремов, помер у Ярославській в'язниці 1939 року; 8 років позбавлення волі отримав В. Ф. Дурдуківський, розстріляний 1937 року; 5 років – заступник директора Київської першої трудової школи імені Т. Шевченка О. З. Гребенецький, розстріляний 1937 року; учителя цієї школи Ю. К. Трезвинського засудили до трьох років умовно. Ніна Сергіївна Токаревська «дорогою ціною» виторгувала умовне засудження на три роки і з-під варти була звільнена [10]. Її подальша доля невідома.

Харківське судилище у справі сфальсифікованої «Спілки визволення України», назване в народі «опера СВУ на лібрето ДПУ», завдало потужного удару українським патріотичним силам і викликало потужну хвилю реакції як у країні, так і за кордоном. Радянська преса була наповнена гнівним осудом засуджених з боку «трудящих». У ході суду були заарештовані ще 700 осіб, а всього під час процесу СВУ і після нього – понад 30 тис. осіб [11]. Українська еміграція в Празі оприлюднила заяву-протест у зв'язку із сфабрикованою справою «Спілки визволення України» й арештами в УСРР визначних діячів, підписану тридцятьма трьома відомими політемігрантами, у тому числі й подолянцем Павлом Богацьким, і через ЗМІ, зокрема часописи «Діло» (Львів), «Свобода» (Джерсі Сіті), поінформувала світову громадськість про злочинні дії московського режиму [6].

ДЖЕРЕЛА

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Спр. 67098 ФП. Т. 85. 113 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Спр. 67098 ФП. Т. 86. 53 арк.
3. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-док. вид. Київ : Інтел, 1995. 448 с.
4. Прокопчук В. С. Острожанін М. В. Кривинюк – жертва харківського процесу у справі «Спілки визволення України». *Острозький краєзнавчий збірник*. Острого : ДІКЗ м. Острога, 2004. Вип. 1. С. 24–26; М. В. Кривинюк – учений з Поліського. *Зоря Надгориння*. 1999. 15 січ. (№ 3). С. 3.
5. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.: монографія. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. 600 с.
6. Прокопчук В. С. Богацький Павло Олександрович: [Електронний ресурс]. Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%20%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.
7. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Вінніпег, 1974. (Перевидана в Полтаві 1994 р.).

8. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. свящ. Евфимия Сецинского. Каменец-Подольск : Типогр. С. И. Киржацкого, 1901. Вып. 9. (Передрук. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. XII, 996 с.).

9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольский : Типогр. Под. губ. правл., 1895. Вып. 7. XXII, 611 с.

10. Хорунжий Ю. Звинувачений у «справі СВУ». *Урядовий кур'єр*. 2004. 19 черв. (№ 114). С. 6.

11. Шаповал Ю. І. Україна як об'єкт політичного терору (20-ті – початок 50-х рр.). *Історія в школі*. 1998. № 2. С. 6–8.

Prokopchuk V. S. Yet another victim of the faked case «Union for the liberation of Ukraine»

The article traces the place and role of the Podolsk resident Nina Serhiivna Tokarevska, a teacher at the 1st Kyiv Labor School named after T. Shevchenko, in the investigation into the case of the «Union for the Liberation of Ukraine».

Key words: Kyiv, Kharkiv, Kamianets-Podilskyi, repressions, «Union for the Liberation of Ukraine», trial.

REFERENCES

1. Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. File 67098 FP. Vol. 85. 113 p.
2. Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. File 67098 FP. Vol. 86. 53 p.
3. Prystaiko, V. I., Shapoval, Yu. I. (1995). *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: nevidomi dokumenty i fakty [The case of the «Union for the Liberation of Ukraine»: Unknown documents and facts]*. Kyiv : Intel. [in Ukrainian].
4. Prokopchuk, V. S. (2004). Ostrozhanyn M. V. Kryvyniuk – zhertva kharkivskoho protsesu u spravi «Spilky vyzvolennia Ukrainy» [Ostrozhanyn M. V. Kryvyniuk – a victim of the Kharkiv trial in the case of the «Union for the Liberation of Ukraine»]. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk [Ostroh Local History Collection]*, (1), 24–26. Prokopchuk, V. S. (1999). M. V. Kryvyniuk – uchenyi z Poliskoho [M. V. Kryvyniuk – a scientist from Polissia]. *Zoria Nadhorynnia*, (3), 3. [in Ukrainian].
5. Prokopchuk, V. S. (2009). *Instytutsionalizatsiia kraieznavchoho rukhu Pravoberezhnoi Ukrainy 20-kh rokiv XX – pochatku XXI st. [Institutionalization of the local history movement of Right-Bank Ukraine in the 20 s of the XX – beginning of the XXI century]*. Kamianets-Podilskyi : Oіum. [in Ukrainian].
6. Bogatskyi Pavlo Oleksandrovych. *Ukrainian Library Encyclopedia*. Retrieved from : <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%20%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>. [in Ukrainian].
7. Solovei, D. (1994). *Rozhrom Poltav. Spohady z chasiv vyzvolnykh zmahan ukrainskoho narodu. 1914–1921 [The rout of Poltava. Memoirs from the times of the liberation struggles of the Ukrainian people. 1914–1921]*. Vinnipeg : Krynytsia. (Original work published 1974). [in Ukrainian].
8. Setsinskiy, Ye. (Ed.). (2008). *Trudy Podolskogo eparkhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta : Vol. 9 [Transactions of the Podolian Diocesan Historical and Statistical Committee : Vol. 9]*. Kamyanets-Podolsk. Vydavets O. Pshonkivskiy. (Original work published 1901). [in Russian].
9. Yavorovskiy, N. I. (Ed.). (1895). *Trudy Podolskogo eparkhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta : Vol. 7 [Transactions of the Podolian Diocesan Historical and Statistical Committee : Vol. 7]*. Tipografiya Podolskogo Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
10. Khorunzhii, Yu. (2004). Zvynuvachenyi u «spravi SVU» [Accused in the «SVU case»]. *Uriadovyi kurier*, (114), p. 6. [in Ukrainian].
11. Shapoval, Yu. I. (1998). *Ukraina yak obiekt politychnoho teroru (20-ti – pochatok 50 -kh rr.) [Ukraine as an object of political terror (20s – early 50s)]*. *Istoriia v shkoli*, (2), pp. 6–8. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 15.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.**

УДК 72–048.62:030(477)

О.А. Чурочкін, прот.

ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ЛІТУРГІЙНОГО ЖИТТЯ НА ПУТИВЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ 40-х рр. XX ст.

Стаття присвячена проблематиці майже недослідженого процесу відродження храмів та монастирів на Путивльській землі, яке почалося під час тимчасової німецької окупації території колишнього Путивльського повіту. До наукового обігу вперше вводяться раніше неопубліковані архівні та епіграфічні матеріали, спогади старожилів тощо. Зроблена спроба узагальнити наявну інформацію про перебіг цього процесу.

Ключові слова: православні храми та монастирі, Путивльський повіт та район, духовенство, парафія.

Практично одразу після більшовицького перевороту 1917 р. нова влада, проголосивши «свободу віросповідання», фактично почала боротьбу з будь-якими проявами релігії. Ця боротьба носила системний та глибоко продуманий характер. Скориставшись страшним голодом у Поволжі (1921–1923 рр.), було проведено цинічну кампанію з вилучення церковних цінностей. Майже одночасно влада ліквідувала фактично всі монастирі як «осередки мракобісся та контрреволюції». Деякий, умовно кажучи, передих для духовенства та вірян припав на період непу (1921–1928 рр.), хоча суцільна атеїстична пропаганда при цьому не припинялась ні на день. На початку 1930-х рр., коли у державі було проголошено курс на колективізацію та індустріалізацію, розпочався період «великого терору», пік якого випав на 1937–1938 рр.

Сумська область, створена 10 січня 1939 р., практично з самого початку належала до числа «безбожних областей» – в ній не було жодного діючого православного храму [2, с. 87].

Історичний Путивльський повіт, на теренах якого до 1917 р. функціонувало біля 50 парафіяльних храмів, майже повністю (за винятком Крупецької волості) увійшов до складу новоутвореної Сумської області. Чогось виняткового чи унікального у методах боротьби із Церквою ми тут не побачимо. Підготувавши народні маси серійними публікаціями у місцевій пресі та провівши гучне судове розслідування щодо «злочинного» зберігання у храмових спорудах «кулацького хлеба и барахла», найпершими, у 1934 р., були закриті найбільша та найбагатша церква у Путивлі – Благовіщенська, а також Успенська у селі Вошиніне [9, с. 2].

Під аналогічними надуманими приводами поступово закрилися одна за одною всі міські та сільські церкви колишнього Путивльського повіту. Наскільки можемо стверджувати з наявних та доступних документів, останньою закрили Миколо-Великоріцьку церкву у Путивлі. Її настоятель – протоієрей Симеон Іллінський (рис. 1) був заарештований 13 вересня 1937 р. і доправлений до глухівського БУПРу, де і помер від бешихи (рожистого запалення) 25 січня 1938 р. у віці 70 років [7, арк. 110]. По суті, Симеон Іллінський був останнім легальним (тобто таким, який мав реєстрацію від органів влади) священнослужителем

Рис. 1. Протоієрей Симеон Іванович Іллінський. Фото 1925 р.

Путивльської землі. З його усуненням будь-які форми публічного богослужіння стали неможливими.

Церква, розгромлена та принижена, пішла у підпілля, у «катакомби XX століття». Проте остаточно здолати її не змогла навіть колосальна репресивна машина радянської влади. Люди потай, на свій страх і ризик, хрестили дітей, брали шлюб, відспівували покійників.

Нещодавно колишня викладачка путивльського педагогічного коледжу Лідія Павлівна Михайленко передала автору статті декілька розрізнених предметів скляного посуду: келих-лафітник, шестигранне блюдечко та куполоподібну кришку з ручкою на горі (рис. 2).

Передаючи це, на перший погляд незрозуміле, зібрання скляних речей, Лідія Павлівна повідомила, що довгий час вони зберігалися в одній з путивльських родин просто у буфеті, серед іншого посуду. Проте коли діти хотіли взяти ці речі, аби погратися, старші завжди суворо казали: «Не чіпай, це попівське».

Отже, стає зрозумілим, що у страшні 1930-ті роки для невідомого поки для нас священника цей келих слугував за богослужбовий потир (чашу), блюдце – за дискос, а кришка виконувала функцію звідниці. Ці, на перший погляд, банальні предмети посуду, які нічим не відрізнялися від інших, є цінним матеріальним доказом, що навіть у

Рис. 2. Скляний посуд – євхаристичний набір невідомого священика 1930-х років

страшних умовах гонінь та репресій Церква жила, звершувалась Літургія й були бажаючі прийняти Святі Тайни.

Навіть «після знищення більшої частини духовенства не зникла потреба величезної кількості людей в релігійній вірі, що лише набрала прихованих форм. Це дало змогу Православній Церкві не тільки вистояти, а й відродитися, як тільки змінилися політичні обставини» [4, с. 148]. І ці обставини змінилися восени 1941 р. з початком тимчасової німецької окупації.

У бібліотеці Путивльського державного історико-культурного заповідника зберігається примірник книги І. М. Рябініна «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквях и монастырях, кои имели связь с собором» (Харків, 1902). Крім аркушів з основним текстом, видання містить декілька цинкографічних відбитків, що зображають, власне, собор, його іконостас та деякі предмети начиння. На звороті аркуша з видом собору чиясь рукою зроблено напис: «1941 г[од]. Августа 29 д[ень] (тобто 11 вересня н. ст. – прот. О. Ч.). / Усекнове[ние главы] Иоана Пред[течи]. / Немцы вступили в Путивль» (рис. 3).

1 вересня 1941 р. німецька влада видала циркуляр «Про розуміння церковних питань у зайнятих областях Радянського Союзу». Циркуляром було визначено основні напрямки роботи: підтримка релігійних течій, ворожих до комунізму; поділ їх на дрібні частини задля уникнення консолідації задля боротьби із Німеччиною; використання релігійних організацій для допомоги німецькій адміністрації тощо [3, с. 11–12]. Отже, як бачимо, така «ми-

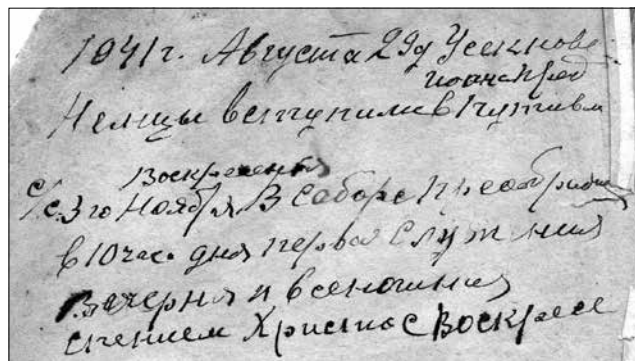

Рис. 3. Історичний запис у книзі І. М. Рябініна

лість» до релігійних об'єднань з боку окупантів носила суто прагматичний характер.

Що ж являла собою колись розвинена мережа релігійних закладів Путивля восени 1941 року? Найбільша Благовіщенська церква мала вигляд напівзруйнованої цегляної коробки без бань та дахів (рис. 4). Миколо-Можайська і цвинтарна Олександрівська, а разом з ними Покровські Кам'яна та Двохрамська були розібрані на цеглу ще до війни. Воскресенська та Вознесенська зазнали часткової розбірки та пристосування для світських потреб. Миколо-Великоріцька стояла пустою, але вона була замалою. Найбільш збереженим та впорядкованим лишився Спасо-Преображенський собор.

Наразі точних даних про обставини його закриття ми поки не маємо. Достеменно відомо про смерть останнього настоятеля, протоієрея Андрія Петрова, який пішов у засвіти 31 липня 1934 р., маючи повних 76 років від народження.

Також відомо, що з початку вересня 1934 р. у будівлі собору розмістився місцевий краєзнавчий музей [10, с. 19]. Ця обставина зіграла дуже позитивну роль у збереженні святини храму. Справа в тому, що у зв'язку з таємним циркуляром, тільки-но зачинялася та чи інша церква, місцеві органи влади повинні були протягом 1–3 днів виконати її «розбірку», тобто повністю звільнити храмове приміщення від будь-яких предметів культу, залишивши тільки голі стіни. На відміну від безлічі інших церков, путивльському собору вдалося уникнути такої долі. На своїх місцях залишилися головний іконостас, панікаділо 1692 р. та багато іншого начиння.

Цікава деталь. Безцінний іконостас центрального приділу хоч і вцілів, але всі ікони 2–5 ярусів були зафарбовані вапном і крейдою, а сама іконна рама збереглася недоторканою. Відвідувачі музею могли споглядати лише «собрание крупных живописных произведений XVI (насправді – середини XVII ст.) века в юго-западном раннем преломлении византизма» [10, с. 30], тобто ікони першого ярусу. Живопис інших рядів було визнано малоцінним як пізній, а тому ікони в них і приховали під шаром побілки. Парафіянам знадобилося прикласти багато зусиль, аби повернути іконостасу первісний вигляд.

Рис. 4. Руїни путівльської Благовіщенської церкви. Фото 1930-х років

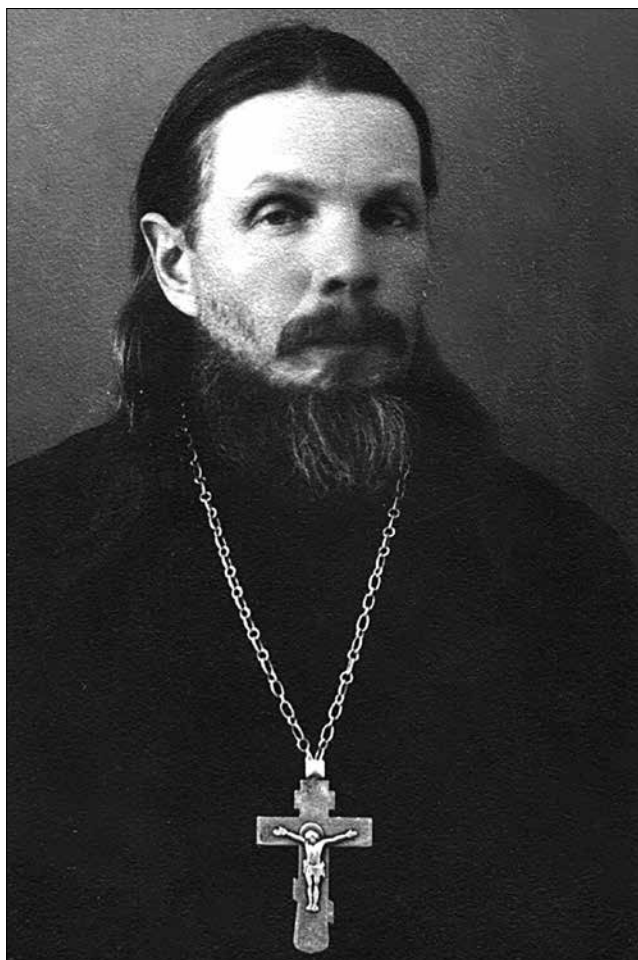

Рис. 5. Ієромонах Анастасій (Чаплігін). Фото 1946 р.

Ще одна (не менш цікава) деталь. З тих часів, майже ціле століття, залишаються прихованими під шаром олійної фарби п'ять ікон так званого «подместного» ярусу, які фрагментарно проглядаються на старих світлинах. Найімовірніше, тут зображені старозавітні сюжети. Віримо, що прийде час, і ці ікони знову будуть явлені світові.

Крім суто матеріальних, новій громаді довелося стикнутися з проблемами духовного чи, краще сказати, канонічного плану. Згідно з правилами православної Церкви, будь-який храм можливо відкрити лише з благословення місцевого правлячого архієрея.

Останнім святителем, якого в Путівлі вважали своїм правлячим, був єпископ Чернігівський і

Козелецький Стефан (Проценко, уродженець Глухівщини). Однак у 1936 р. його було заарештовано та відправлено до ВТЛ, а сама, майже розгромлена, Чернігівська єпархія була вакантною аж до грудня 1941 р., внаслідок чого жодного законного архієрея, який би благословив відкриття собору та інших храмів, ближче, ніж у Києві, не було. Усвідомлюючи цю перепону, до Києва було відряджено повноважного представника путівльської землі. Ним погодився стати ієромонах Анастасій (Микола Петрович Чаплигін) (рис. 5).

Одному Богу відомо, з якими труднощами довелося стикнутися отцю Анастасію на шляху до Києва. Старожили розповідали, що була не половину всієї дороги йому довелося здолати пішки.

«Восени 1941 р. [після 27 вересня] до Лаври переїхав схиархієпископ Антоній Абашидзе (1867–1942, рис. 6), який мешкав у Києві на покої. Він оселився в корпусі 42 – будинку колишнього блюстителя Ближніх печер» [4, с. 207]. Саме до Антонія звернувся за благословенням посланець з Путівля.

Повернемось до запису в музейному примірнику книги І. М. Рябініна. Читаємо далі: «С[тарого]/с[тиля] Зго ноября (тобто 16 листопада за новим стилем – прот. О. Ч.), воскресенья. В Саборе Преображенском/, в 10 час[ов] дня первае служения / Вечерня и всенощная / с пением Христос Воскресе».

Це коротке повідомлення містить цінну інформацію про те, з яким піднесенням путівляни сприйняли звістку про відродження головного храму свого міста після семирічної вимушеної перерви. Не дивлячись на глибоку осінь, співались великодні, пасхальні піснеспіви. Люди раділи з того, що знову можуть прийти до свого собору на молитву.

Втім, це було лише першим богослужінням, а до початку регулярних відправ ще треба було виконати доволі значний обсяг робіт, аби підготувати храм для освячення. Ця подія відбулась через два тижні. Цікаві подробиці нам повідомляє тогочасна газета «Путивлянин».

Д. Флеров писав: «В Путивле ... 29 ноября 1941 г., благодаря содействию германских властей и Управления районного старшины, торжественно открыт и освящен Спасо-Преображенский Собор – этот чудный памятник зодчества 16 века. Верующие путивляне должны особенно быть благодарны директору музея Шелемину Ф. А, которому удалось, с большим риском для себя, скрыть из музея при бегстве большевиков из города священнические облачения, священные сосуды и принадлежности богослужения и лишь только благодаря этому обстоятельству – дать возможность открыть богослужение. С тех пор в нем совершаются по воскресеньям и праздничным дням богослужения» [8, с. 2].

Освячення храму – це насамперед освячення престолу, тобто літургійного стола, на якому звершується Літургія. До наших часів у вівтарі путивльського собору знаходиться дерев'яний престол, який був освячений двічі. Вперше це відбулося у 1770 р., коли сюди, на Посад, перевели причт та парафію спорохнявілого Спасо-Преображенського храму (знаходився на Городку). У зв'язку з улаштуванням музейної експозиції (1934 р.) престол розібрали, а в листопаді 1941 р., під час підготовки храму до освячення, його знову було змонтовано та встановлено на законному місці, де він перебуває й зараз.

Під престолом традиційно встановлено дерев'яний хрест, на східному боці якого є чорнильний напис: «1941 г. / нояб- / ря 17/ 30 д. / освящен престол сей во имя Преображения Господня / по благословению схи Архиепископа Антония Протоиереем / Константи- / ном Соколо- / вым в сослу- / жении про[чего] / духовенст/ва ... / и Протои[а]кона Павла/ Ионина». Напис зроблено рукою того самого соборного протодіякона (згодом ієрея) Павла Петровича Іонина.

Окрім схиархієпископа Антонія та протодіякона Павла, згадане ще й ім'я протоієрея Костянтина Івановича Соколова. Його служіння в якості одного з соборних священників почалося ще у серпні 1897 р. Прослуживши у соборі аж до закриття, він відійшов від справ, а вже восени 1941 р. очолив соборну громаду, ставши її настоятелем; вийшов на спокій 9 грудня 1952 р., помер 13 березня 1956 р., доживши до 90 років.

Нещодавно були опубліковані спогади про часи німецької окупації в Путивлі, автором яких є Юрій Демидович Шковира. Він писав: «Дуже швидко в містечку почали відкриватися церкви. Перед війною, як і скрізь, церкви були понівечені, закриті, священники винищені або розбіглися «межи людьми». Ми з мамою одного дня теж пішли до церкви. Службу правив чемний сивий дідок. Мама дала мені якісь копійки і сказала: «Поклади оце на тарілочку. Цей священник дуже бідував,

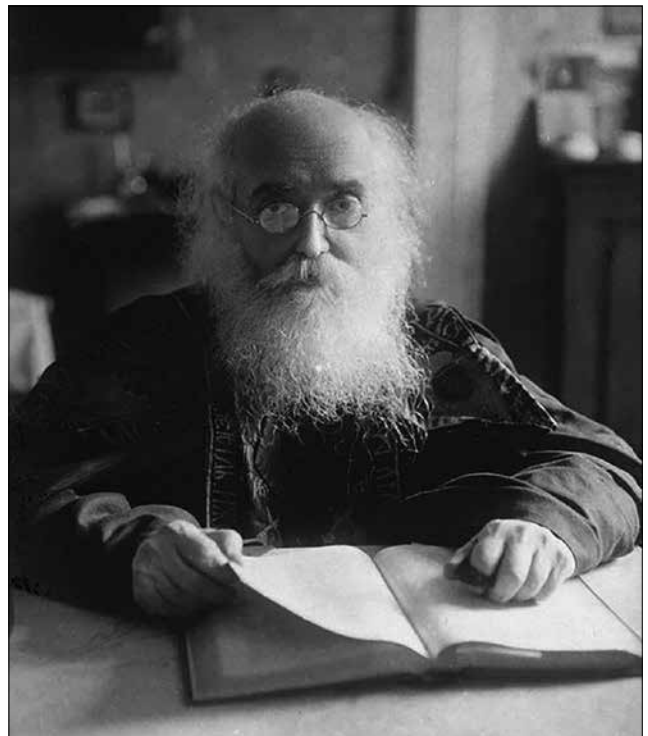

Рис. 6. Схиархієпископ Антоній (Абашидзе). Фото 1941 р.

Рис. 7. Протоієрей Костянтин Іванович Соколов з угорськими вояками. Фото 1942 р.

він ходив по дворах і колов людям дрова» [11, с. 201].

«Чемний сивий дідок» – це і є протоієрей Костянтин Соколов. Саме таким ми можемо його бачити в оточенні угорських солдатів на фоні соборної дзвіниці на світліні (рис. 7) із зібрання шведсько-угорського колекці-

Рис. 8. Будинок в Путивлі, де мешкав архімандрит Нектарій (Нуждін).
Фото 2026 р.

онера Péter Orincsay (Tűzkereszt History).

У січні 1943 р. виникла релігійна громада і в Молченській обителі [6, арк. 175]. «Церква була [також] при старовинному монастирі, стояла на високому березі Сейму і являлась прикрасою міста. Там знову відроджувався монастир, прикрашалися церковні бані, білилися по-чорнілі стіни» [11, с. 201].

За майже два десятиліття радянського хазяйнування обитель виглядала жалюгідно: теплий храм на честь Різдва Іоана Предтечі було кардинально перероблено під гуртожиток; головний верхній приділ монастирського собору вщент вигорів під час пожежі 1921 р., тому єдиним місцем, де було можливим більш-менш швидко відновити богослужіння, була нижня церква на честь свята Собору Пресвятої Богородиці. Настоятелем цього храму став колишній насельник цього ж монастиря ієромонах Тихон (Тимофій Михайлович Парфентьев).

Втім, цю релігійну громаду чекала зовсім інша доля. Уже 10 березня 1945 р. вірні були вигнані з монастиря [5, арк. 14]. Не бажаючи миритись із цим, ініціативна група парафіян взяла в оренду приватний житловий будинок поблизу обителі, де було облаштовано молитовню. Настоятель – той самий о. Тихон – довго, проте безуспішно, клопотав про надання цій громаді у користування церкви Миколи Великоріцького. Врешті-решт, після смерті ієромонаха Тихона, і ця парафія була ліквідована (у 1961 р.).

До наших днів у Путивлі вцілів будинок (рис. 8, сучасна адреса – проспект Св. Іоанна Путивльського, 111), де мешкав останній настоятель ліквідованої у вересні 1922 р. славетної Глинської пустині – старець архімандрит Нектарій (у миру Микола Флегонтович Нуждін). «По Промыслу Божию он не был ни арестован, ни сослан, а жил в Путивле, в затворе, Тайно принимал он духов-

ных детей на исповедь; каждую ночь неопустительно служил литургию» [1, с. 423].

За спогадами колишнього глинського послушника Івана Терентійовича Скрыгіна, одного дня у віконце до отця Нектарія постукав хтось з місцевих поліцаїв, який сказав буквально: «Нектарій, можеш їхати відкривати свою Глинську пустинь». З неймовірними труднощами старцю-архімандриту вдалося відкрити обитель та зібрати чернечу спільноту, яка проіснувала до другого закриття у 1961 р.

Аналогічні процеси відкриття храмів почалися і в сільській місцевості. Духовенство та вірні стикалися з тими самими проблемами, що і в місті. Формат

статті, а також брак фактичних відомостей не дозволяє нам докладно розповісти про кожен храм, тому хоча б побіжно проаналізуємо наявну інформацію. Уточнимо, що в коло наших інтересів входять храми всього історичного Путивльського повіту, а не тільки (тепер вже колишнього) району.

У тих селах, де храмові споруди збереглися повністю або зазнали лише часткового руйнування (через надання їм у 1930-х рр. «некультового виду»), відновити богослужіння було простіше. Мова йде про наступні населені пункти: Буринь, Волинцеве, Волокитине, Вошиніне, В'язове, Ковіньки, Кочерги, Линове (рис. 9), Михайлівка, Нова Слобода, Нові Вирки, Рижівка, Ротівка, Салтикове, Соснівка, Старикове, Ховзівка, Ходине, Чаплищі, Яцине.

Завдяки збереженням підпрестольним хрестам, можна точно встановити дати освячення лише двох храмів у селах Линове (30 грудня 1942 р.) та Вошиніне (12 липня 1943 р.). Деякі з храмових споруд зазнали пошкоджень в результаті бойових дій у селах Вошиніне, Кочерги, Ходине; лише кочерезькій громаді вдалося повністю їх виправити.

Там, де храми було вщент зруйновано, богослужіння відновилися у пристосованих приміщеннях, причому найчастіше це були будівлі колишніх сторожок або церковно-парафіяльних шкіл, де радянська влада влаштувала школи та клуби. Мова йде про Берюх, Красну Слободу, Успенку.

У щойно відкритих парафіях комусь треба було звершувати богослужіння. Тут ми бачимо і престарілих священників, і ієромонахів давно ліквідованих монастирів, що буквально дивом змогли пережити пік репресій 1930-х рр. Цікаво, що до відкритого священнослужіння повернулися навіть деякі духовні особи, які публічно зірклись свого сану, повідомляючи про це на шпальтах періодичних видань. Можемо тільки здогадуватись,

через які жорна психологічного тиску, знущань та мук сумління пройшли ці люди. В жодному разі не засуджуючи (а тому не будемо називати їхні імена, хоча вони й відомі), просто вказуємо на те, що такі випадки були. Маємо ще й випадок служіння священника нової формації. Мова йде про уродженця села Берюх, ієрея Валеріана Бритікова, висвяченого єпископом Панкратієм (Гладковим) в окупованому Києві.

Восени 1943 р. Путивльщину було звільнено від окупантів. Представники радянської влади, що повернулися, практично одразу почали наступ на релігійні установи. Духовенство підозрювали у співпраці з німецькою владою, а громадам закидали, що вони «незаконно» зайняли та користуються колгоспними, шкільними, клубними приміщеннями, хоча у переважній більшості випадків це були саме церковні споруди та будівлі.

Отже, було перегорнуто ще одну трагічну сторінку церковної історії Путивльської землі. Новий історичний період готував духовенству та вірянам чергові випробування, пережити які вдалося далеко не всім.

ДЖЕРЕЛА

1. Иоанн (Маслов), схиархим. Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI – XX веках. Москва : АОЗТ «Самшит», 1994. 608 с.
2. Лисенко О. «Православний фронт» гібридного протистояння. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2025. 256 с.
3. РПЦ в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. М. : 2009. 768 с.
4. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 416 с.
5. Список церковных зданий, изъятых у религиозных общин с 1 января 1944 по 1 января 1946 по Сумской области. Государственный архив Сумской области (далі – ДАСО). Ф. Р–2196. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 14.
6. Список действующих церковных зданий на 1 января 1944 г. ДАСО. Ф. Р–2196. Оп. 12. Спр. 2. Арк. 175.
7. Уголовно-следственное дело по обвинению Шафранова Ивана Михайловича 1879 г. р. ДАСО. Ф. Р–7641. Оп. 4. Спр. 97. Арк. 110.
8. Флеров Д. Историческая годовщина. Путивлянин. 1942. № 78. С. 2.
9. Чернобровкин Н. Врагам народа пощады быть не может. Ленинский путь. 1933. № 19. С. 2.
10. Чурочкін О., прот. «Паспорт Путивльського районного краєведческого Музея» за 1936 р. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 9. / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль. Суми : Університетська книга, 2020. 328 с.
11. Шковири Ю. Німці в Путивлі (Спогади аполітичного хлопчика). Сіверянський літопис. Травень-червень. 2018, № 3 (141). 212 с.

Churochkin O. A., prot. Revival of orthodox liturgical life in the Putivl land at the beginning of the 40s of the 20th century

The article is devoted to the problems of the almost unexplored process of the revival of churches and monasteries in the Putivl land, which began during the temporary German occupation of the territory of the former Putivl district. Previously unpublished archival and epigraphic materials, memoirs of old-timers, etc. are introduced into scientific circulation

Рис. 9. Миколаївська (первісно Іллінська) церква у с. Линове після перетворення на клуб. Фото 1939 р.

for the first time. An attempt is made to summarize the available information about the course of this process.

Key words: Orthodox churches and monasteries, Putyv district and district, clergy, parish.

REFERENCES

1. Ioann (Maslov), kkhiaarhim. (1994). Hlynskaya pustyn. Istorija obiteli i ee dukhovno -prosvetitel'naja dejatel'nost' v XVI –XX vekakh [Glynskaya desert. History of the monastery and its spiritual and educational activities in the 16th –20th centuries]. Moscow: Samsheet. [in Russian].
2. Lysenko O. (2025). «Pravoslavnyy front» hibrydnogo protystojan-nia [«Orthodox front» of hybrid confrontation]. Kyiv : LLC “Clio Publishing House”. [in Ukrainian].
3. Vasiljeva O. Y., Kudriavtsev I. I., Lykova, L. A. (Comps.) (2009). RPTS v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 rr. Sbornik dokumentov [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941 –1945. Collection of documents]. Moscow. [in Russian].
4. Smyrnov, A. (2021). Mizh khrestom, svastykoii i chervonoii zirkoii : ukrainske pravoslav'ia v roky Druhoi svitovoi viiny [Between the cross, the swastika and the red star : Ukrainian Orthodoxy during the Second World War]. Odesa : Helvetika Publishing House. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. P–2196, op. 2, spr. 29, ark. 14.
6. DASO, f. P–2196, op. 12, spr. 2, ark. 175.
6. DASO, f. P–7641, op. 4, spr. 97, ark. 110.
8. Flarov D. Istoricheskaya godovshchina. (1942). [Historical Anniversary]. Putivlyanin, 78, p. 2. [in Russian].
9. Chernobrovkin, H. (1933). Vragam naroda poshchady byt ne mozhnet. [There can be no mercy for the enemies of the people]. Leninsky Put, 19, p. 2. [in Russian].
10. Churochkin, O. A., prot. (2020). «Passport of the Putivl District Local History Museum» for 1936]. Putivl's'kyi krayeznavchyy zbirnyk, (9). [in Russian].
11. Shkovyrya, Yu. D. (2018) Nimtsi v Putyvlі (Spohady apolitychno-ho khlopchyka) [Germans in Putyv (Memoirs of an apolitical boy)]. Siverianskyi Litopys, 3, pp. 197–204. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 738.23:069.5(092)(7.027.1)Білик

О. Г. Ликова

ЗООМОРФНІ ФОРМИ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА БІЛИКА

У статті акцентовано увагу на глиняних зооморфних формах, які виготовляв відомий опішненський гончар Іван Білик. Визначені види виробів, окреслені час виготовлення творів й основні способи декорування їхньої поверхні. Наголошено на питанні атрибутування творів, що розглядаються, зокрема аналіз ритованих написів, видів декору. Визначено роль виставок народного мистецтва, на яких експонувалися досліджувані роботи.

Ключові слова: Іван Білик, гончар, кераміка, зооморфні форми, Національний музей гончарства, Опішне.

Іван Архипович Білик (26.11.1910–28.12.1999) – видатний опішненський гончар, член Національної спілки художників України (з 1970), заслужений майстер народної творчості України (з 1971), лауреат Всеукраїнської премії імені Данила Щербаківського (1995) і Державної премії України імені Тараса Шевченка (1999), який усе своє життя віддав гончарному ремеслу. Майстер мав ряд відзнак, дипломів, почесних звань. Дослідники українського гончарства називали Івана Білика патріархом сучасної української кераміки [1]. Його творчість – визначне явище українського мистецтва.

Незважаючи на наявність ряду публікацій, присвячених персоналії Івана Білика, в українській періодичній і науковій літературі немає вичерпної інформації ні про самого гончаря, ні про його творчу спадщину. Авторі наявних студій робили акценти або ж на загальних біографічних фактах, або згадували ім'я майстра, описуючи різні виставки та діяльність опішненського заводу «Художній керамік».

Народився Іван Білик в опішненській родині, яка була пов'язана з гончарством опосередковано. Його батько-чоботар, сам не займаючись гончарством, підробляв горшковозом. Проте хист малого Івана запримітив досить рано (дітвору взимку на печі ліпила глиняних тваринок – в Івана виходило найкраще). Батько хотів віддати хлопця навчатися до місцевих гончарів. Однак у 1922 р. Архипа Білика убили бандити біля Опішного, коли той повертався з ярмарки. Мати Івана Білика Явдоха залишилася сама з вісьмома дітьми. Вона у листопаді 1923 р. віддала малого Івана на навчання до Опішнянського гончарського навчально-показового пункту. І хоча навчання вже тривало, хлопець зміг наздогнати учнів. Йому подобалося навчатися, але школу незабаром закрили.

Далі тривали постійні зміни місць навчання й роботи за гончарним кругом, аж доки 1930 р. хлопця забрали в армію, де він тяжко захворів і переніс кілька складних операцій, у результаті чого був списаний із військової служби. Повернувшись додому, пішов працювати на опішнянський завод «Художній керамік» спочатку гончарем, згодом – творчим майстром художньо-експериментальної творчої лабораторії, звідки вийшов на пенсію 1984 р. Навіть вийшовши на заслужений відпочинок, досить дов-

Іван Білик за роботою. Опішне, Полтавщина.
1989. Автор фото невідомий.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

го продовжував ходити на роботу.

Не оминула гончаря й війна. 1943 року Івана Білика забрали на фронт (хоча й був непридатний до служби). Воював постійно в штурмовій бригаді. Болючі спогади про бої на Дніпрі, біля Корсунь-Шевченківського, в Карпатах яскравими сторінками спливали в його розповідях аж до останніх днів життя. Отримавши кілька поранень (останнє потягло за собою інвалідність), він восени 1946 р. повернувся до рідного селища, де продовжив створювати глиняні вироби. Перебуваючи на лікуванні у госпіталі після останнього поранення, Іван Білик згадав своє дитяче захоплення – створення глиняних звірів, яке надалі залишилося з ним на усе життя.

Саме зооморфною пустотілою скульптурою у вигляді різних тварин Іван Білик прославився найбільше.

Найбільшого розвитку зооморфна пустотіла скульптура в Опішному набула у другій половині ХХ ст. Василь Щербак 1974 року писав: «Промислове виробництво традиційного майолікового посуду у вигляді тварин (як правило, настільного) найбільш розвинене в Опішні. Його випускає, зокрема, опішнянський завод “Художній керамік”» [8, с. 61]. У тогочасних публікаціях завжди виділялися імена трьох місцевих гончарів: Івана Білика, Михайла Китриша й Василя Омеляненка: «Усі три майстри – представники класичної опішненської школи. Їх творчі пошуки і досягнення особливо яскраво виявилися у ліпних посудинах у вигляді тварин» [7]. Уже в 1970-х роках роботи цих майстрів прославили опішненську кераміку на виставках різних рівнів: «...кераміка Опішні знову починає займати на республіканських виставках декоративно-прикладного мистецтва одне з центральних місць.

Але на цей раз героями Опішні стають не майстри керамічного розпису, а майстри-скульптори, що займаються виготовленням дрібної керамічної пластики, іграшок і особливо фігурного посуду» [2, с. 92].

Зооморфна скульптура опішнян у вигляді биків, баранів, козлів, коней, птахів завжди зберігала всі ознаки посуду: тулуб, носик для виливання рідини, ручка у вигляді хвоста. У таких формах раніше до столу подавали вино й міцні напої, з часом такі вироби перетворилися на декоративні предмети для інтер'єру. На цей факт неодноразово звертали увагу й науковці. Зокрема, керамологиня Леся Данченко ще на початку 1980-х років писала: «Сучасні опішнянські вироби (зооморфна скульптура. – О. Л.) вже втратили своє первісне вжиткове призначення і по суті перетворилися на декоративну скульптуру» [2, с. 93]

Роботи Івана Білика позначено «своєрідністю творчих шукань. Його виразні, віртуозно виконані фігурки левів, баранців різноманітні за формою та оздобленням. Гриву та хвіст лева, вовну баранця майстер декорує рельєфними узорами, хвилястими гравійованими борозенками або накладанням тоненьких глиняних джгутиків, які виробляють протискуванням сирого глини крізь мішковину» [4, с. 128]. Твори Івана Білика настільки оригінальні, що пізнавані навіть без підписів. Кожний образ, відтворений майстром у глині, індивідуальний і має особливі, лише йому притаманні елементи.

Попри вроджений хист до створення ліплених фігур, формуванню творчого генія Івана Білика сприяла й робота на посаді творчого майстра в художньо-експериментальній творчій лабораторії при заводі «Художній керамік», яка була відкрита 1 травня 1970 р. за ініціати-ви Петра Ганжі (працював головним художником заводу). Майстри, які почали працювати в лабораторії, були відібрані з кращих гончарів заводу. Іван Білик став одним із перших її працівників.

Дослідники вважають, що Іван Білик був одним із опішненських гончарів, які сприяли розвитку глиняної зооморфної скульптури в Опішньому: «...в розвитку фігурної пластики, безумовно, провідна роль належить І. Білику та В. Омеляненку» [5, с. 25]. Іван Білик кожен фігуру ліпив напружено, з вигадкою, вкладаючи в образ своє розуміння краси. Працював він зосереджено, заздалегідь знав, що буде робити, втілюючи в глині те, що підказувала йому художня уява. Якщо ж у процесі роботи майстра щось не задовольняло, він міг легко зім'яти уже готовий виріб у шматок глини.

Серед зооморфних форм, виготовлених Іваном Біликом, можна побачити найрізноманітніші образи тваринного світу – «баран», «бик», «вовк», «їжак», «жаба», «кінь», «козел», «куниця», «лев», «півень», «риба», «собака», «сова», «хворах», «тхір». Однак у його творчості провідне місце посів образ лева. Гончар навіть на засіданнях Художньої ради опішненського заводу «Художній керамік» неодноразово стверджував, що є автором зооморфної скульптури «Лев» [6, арк. 4]. Прикметно, що у найбільшій персональній

Іван Білик. Лев – декоративна скульптура. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, вдавлення, 79 х 66,8 х 27 см. Опішне, Полтавщина. Кінець 1970-х – початок 1980-х. Національний музей-заповідник українського гончарства. Фото Тараса Пошивайла

колекції кераміки Івана Білика, яка нині сформована в Національному музеї-заповіднику українського гончарства (близько 300 предметів) [3], скульптури левів становлять третину всіх наявних зооморфних форм зібрання. Та й на виставках народного мистецтва, у яких Іван Архипович почав брати участь з кінця 1940-х років, майже завжди були присутні його леви. Гончар неодноразово ставав лауреатом престижних республіканських і всесоюзних виставок декоративно-прикладного мистецтва, конкурсів, фестивалів. Майже на всіх із них представлені твори відзначалися нагородами. Згодом його роботи почали експонуватися на міжнародних виставках у Бельгії, Канаді, Японії, Болгарії, Югославії, Польщі, Угорщині, Франції, Нідерландах, США, Норвегії, Великобританії та інших країнах світу. 1971 року до гончаря прийшло всесвітнє визнання, знову ж таки завдяки образу «лева»: на міжнародному бієнале у Фаєнсе (Італія) його твір «Лев з вухами» уперше з-поміж українських народних майстрів відзначено дипломом лауреата.

Найдавніший зооморфний виріб Івана Білика, який автором статті вдалося зафіксувати нині, датується 1946 роком («Лев»), останній – червнем 1989 року (участь майстра у Першому республіканському симпозиумі гончарства в Опішньому) («Бик»). Переважна більшість робіт у колекції

датована 1960-ми–1970-ми роками – періодом найбільшої творчої активності Івана Архиповича, як у створенні робіт, так і в участі в конкурсах і виставках (від регіональних до міжнародних).

Щодо декорування глиняних виробів Івана Білика, то для його робіт характерне використання різних способів декорування. Однак зооморфні форми прикрашені лише наліпленими орнаментами й кольоровими поливами.

Іван Білик був одним із провідних гончарів Опішного ХХ ст. Він пройшов довгий шлях становлення майстра з виготовлення глиняних зооморфних пустотілих форм. Його зацікавлення сягає ще дитячих років і не залишає майстра до останніх років творчості. У музейних збірках представлено усе розмаїття його творів цієї тематики, які потребують подальшого дослідження й популяризації.

ДЖЕРЕЛА

1. Данилейко В. Патріарх гончарного круга. *Народне мистецтво*. 2000. № 1–2. С. 17.
2. Данченко О. С. Народні майстри. Київ : Радянська школа, 1982. 128 с.
3. Інвентарні книги // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
4. Кара-Васильєва Т. та ін. Декоративне мистецтво України ХХ століття. Київ : Либідь, 2005. 280 с.
5. Кисельова Н. Відомий центр гончарства. *Образотворче мистецтво*. 1976. № 2. С. 24–27.
6. Протоколи засідання художественного совета 22 марта – 1 декабря 1977. *Державний архів Полтавської області*, ф. 9042, оп. 1, спр. 196. 7 арк.
7. Романова Т. Його ім'я повернуто історії. *Культура і життя*. 1995. № 49. 20 грудня. С. 4.
8. Шербак В. Сучасна українська майоліка. Київ : Наукова думка, 1974. 192 с.

Lykova O. H. Zoomorphic forms in the work of Ivan Bilyk

The article focuses on clay zoomorphic forms made by the famous Opishne potter Ivan Bilyk. The types of products are determined, the time of production of the works and the main methods of decorating their surfaces are outlined. Emphasis is placed on the issue of attribution of the products under consideration, in particular, the analysis of ridged inscriptions, types of decor. The role of folk art exhibitions at which vases were exhibited is determined

Key words: Ivan Bilyk, pottery, ceramics, zoomorphic forms, National Museum of Pottery, Opishne

REFERENCES

1. Danyleiko Volodymyr. (2000). Patriarch of the potter's wheel [Patriarch of the potter's wheel]. *Narodne mystetstvo – Folk art*, 1–2, p. 17. [in Ukrainian].
2. Danchenko, O. S. (1982). *Narodni maistry* [Folk craftsmen]. Kyiv : Radianska shkola. [in Ukrainian].
3. Inventarni knyhy. Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva v Opishnomu.
4. Kara -Vasylijeva Tetiana, Chehusova Zoia (2005). *Dekoratyvne mystetstvo Ukrainy XX stolittia* [Decorative art of Ukraine of the 20th century]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Kyselova Nonna. (1976). Vidomyi tsentr honcharstva [Famous pottery center]. *Obrazotvorche mystetstvo – Fine arts*, 2, pp. 24–27. [in Ukrainian].
6. Protokol zasedanyia khudozhestvennoho soveta 22 marta – 1 dekabria 1977. *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti*, f. 9042, op. 1, spr. 196, 7 ark.
7. Romanova, T., Atlantova, L. (1995). Yoho imia povernuto istorii [His name has been returned to history]. *Kultura i zhyttia – Culture and life*, 49, p. 4. [in Ukrainian].
8. Shcherbak Vasil. (1974). *Suchasna ukrainska maiolika* [Modern Ukrainian majolica]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 18.03.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.*

УДК 7.071.1:908(477.52-25Глухів):929 Шемшученко

А. В. Печена

РОДИНА ШЕМШУЧЕНКІВ У КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ГЛУХОВА: МИСТЕЦЬКІ, НАУКОВІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ВИМІРИ ДІЯЛЬНОСТІ

*«Я хотів бути художником, як мій батько,
котрий написав понад двісті полотен».*

З інтерв'ю Ю. Шемшученка

У статті досліджено внесок родини Шемшученків у розвиток культурно-мистецького середовища Глухова другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Висвітлено науково-краєзнавчу діяльність Ю. Шемшученка, його участь у збереженні історико-культурної спадщини Глухова, підтримці музейних і наукових ініціатив. Розглянуто біографію і творчу спадщину його батька Сергія Шемшученка – художника-аматора, маляра-декоратора та іконописця, який зробив помітний внесок у повенну відбудову міста та збереження традицій декоративного розпису і народного малярства. Обґрунтовано значення родинного середовища для формування мистецьких і краєзнавчих зацікавлень кількох поколінь родини. Доведено, що діяльність родини Шемшученків стала важливим чинником збереження історичної пам'яті, популяризації культурної спадщини та формування культурної ідентичності Глухова.

Ключові слова: Глухів, родина Шемшученків, Юрій Шемшученко, Сергій Шемшученко, краєзнавство, культурна спадщина, мистецьке середовище, художник-аматор, народне мистецтво.

Сучасні дослідження регіональної історії дедалі більше зосереджуються на вивченні ролі окремих особистостей і творчих родин у процесах формування, збереження та популяризації локальних культурно-мистецьких традицій. Саме завдяки діяльності митців, краєзнавців, істориків, народних майстрів і громадських діячів забезпечується збереження культурної пам'яті місцевих громад, відбувається актуалізація локальної історичної спадщини та спадкоємність культурного розвитку поколінь.

Для Глухова, який має багатовікові культурно-мистецькі традиції, започатковані ще в добу Гетьманщини, особливий науковий інтерес становлять постаті, чия діяльність була пов'язана з розвитком культурного простору міста та збереженням його історико-культурної спадщини. Вивчення таких прикладів дає змогу реконструювати окремі сторінки культурної історії Глухова та виявити особливості формування його мистецького середовища.

Важливою складовою культурно-мистецького життя міста у ХХ ст. була діяльність художників-аматорів, які, не маючи спеціальної мистецької освіти, зробили помітний внесок у розвиток локального культурного простору. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує родина відомого українського правознавця, доктора юридичних наук, академіка НАН України Юрія Шемшученка [5]. Попри те, що його професійна діяльність була пов'язана з юридичною наукою, вагоме місце у колі його зацікавлень посідали дослідження з історії рідного міста і власного роду. Мемуарні і генеалогічні розвідки разом з усними спогадами племінниці Т. В. Євдокименко та документами з родинного

архіву становлять джерельну базу нашого дослідження [9; 10; 12; 13; 14]. Особливий інтерес становить художня спадщина його батька Сергія Івановича Шемшученка – художника-аматора, маляра-декоратора та іконописця, творчість якого відображає особливості культурного середовища Глухова середини ХХ ст. та є важливим джерелом вивчення локальних мистецьких традицій [11].

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному висвітленні внеску родини Шемшученків у розвиток культурно-мистецького середовища Глухова, а також у реконструкції окремих сторінок біографії і творчих практик художника-аматора С. Шемшученка.

У статті автор ставить мету висвітлити ключові напрями науково-краєзнавчої та мистецької діяльності представників родини Шемшученків, визначити їхній внесок у розвиток культурного середовища Глухова другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та збереження історичної пам'яті міста.

Культурно-мистецькі традиції Глухова беруть свій початок у добу Гетьманщини, коли місто було важливим політичним, духовним і культурно-просвітницьким центром Лівобережної України. У ХVІІІ ст. тут діяли театр і співацька школа, яка стала одним із провідних осередків професійної музичної освіти та пов'язана з іменами видатних українських композиторів Максима Березовського і Дмитра Бортнянського.

Важливу роль у становленні художньо-мистецького середовища Глухова відіграли видатні митці, чия творчість набула загальноукраїнського значення. Зокрема, уродженцем міста був Антон Лосенко – майстер історичного живопису, вихованець Глухівської співацької школи та випускник Петербурзької академії мистецтв. З Глуховом також пов'язане ім'я Миколи Мурашка – живописця, графіка, педагога та засновника Київської рисувальної школи. Він відомий також як автор портрета Тараса Шевченка, що за майстерністю виконання вважається одним із найкращих в українському мистецтві. У Глухівській чоловічій гімназії навчався видатний художник-графік Георгій Нарбут, творчість якого стала вагомим явищем української художньої культури початку ХХ ст.

У ХХ ст. мистецькі традиції міста продовжили розвивати класик українського пейзажу й натюрморту Костянтин Ломикін, живописець, графік та дизайнер, заслужений художник України Володимир Єрмаков, художник-графік, майстер ескібрису Георгій Сергєєв. Вагомий внесок у популяризацію образу Глухова засобами живопису належить сучасному художнику й педагогу Івану Дедіщеву,

Рис. 1. С. І. Шемшученко з синами Борисом (ліворуч) і Юрієм (праворуч)

творчість якого представлена численними пейзажами із зображенням історичних куточків міста [1]. Художні здібності виявляв також відомий кінорежисер і письменник Олександр Довженко [8], який навчався у Глухівському учительському інституті під керівництвом викладача малювання Василя Мохова [3].

Разом із творчістю професійних митців вагомим складником культурного простору Глухова було аматорське мистецтво. Його репрезентували місцеві художники, малярі-декоратори, народні майстри та обдарована молодь, діяльність яких знайшла відображення у художніх роботах, декоративно-ужиткових практиках, музейних колекціях і краєзнавчих матеріалах. Попри значний культурний потенціал, цей напрям мистецького життя міста досі залишається недостатньо вивченим.

Завдяки працям історика мистецтва В. Пуцка, відомі імена низки митців, які жили і працювали в Глухові у

1950-х роках. Серед них – маляр і художник Гаврило Косаченко, який виконував розписи місцевих храмів, учителі малювання Василь Бохан та Захар Верченко, а також керівник художньої студії при міському Будинку піонерів Микола Кулешов [6].

Діяльність М. Кулешова для розвитку мистецького життя міста мала особливе значення. Саме під його керівництвом образотворча студія стала важливим осередком художньої освіти в повоєнному Глухові. Частина вихованців студії у майбутньому пов'язала своє життя з мистецтвом (В. Єрмаков), архітектурою (Б. Грищенко) та науковим вивченням мистецтва (В. Пуцко). Їхні роботи разом з творами вихованців студії В. Азовського, Л. Новосолова, Вал. Покладова, Вол. Покладова, В. Соколова уперше були представлені широкій громадськості на виставці 1953 р. у міському Будинку культури. Ця подія стала важливою віхою у розвитку місцевого художнього життя та засвідчила наявність значного творчого потенціалу серед молоді повоєнного Глухова.

У контексті розвитку аматорського мистецтва та краєзнавчого руху особливий інтерес становить діяльність родини Шемшученків. Її представники поєднували науково-краєзнавчі, мистецькі та громадські практики, спрямовані на збереження культурної спадщини рідного міста. Саме в сімейному середовищі сформувалися передумови для розвитку художніх здібностей, краєзнавчих зацікавлень і громадянської позиції кількох поколінь родини, що дозволяє розглядати її як один із помітних феноменів культурного життя Глухова другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Юрій Шемшученко не був безпосередньо пов'язаний із діяльністю Глухівської художньої студії, однак інтерес до образотворчого мистецтва сформувався у нього ще в шкільні роки під впливом батька Сергія Івановича Шемшученка та вчителя малювання Василя Бохана. У цей період він виконував графічні портрети відомих особистостей, робив спроби копіювати картини професійних художників. Намір здобути професійну художню освіту залишився нереалізованим. У 1954 р. вступ до Київського державного художнього інституту був неможливим через відсутність спеціальної підготовки, яку на той час забезпечували художні школи та училища. Після проходження строкової військової служби, Ю. Шемшученко обрав юридичний фах і вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де навчався упродовж 1957–1962 рр. Попри професійне спрямування на правознавство, інтерес до мистецтва супроводжував його протягом усього життя. Під час навчання в університеті він відвідував художні музеї та виставки, продовжував займатися живописом і графікою. Перші самостійні роботи, виконані олійними фарбами, з'явилися вже в період його роботи в органах прокуратури Глухова. Серед них переважали пейзажі, портрети членів родини та копії відомих творів образотворчого мистецтва.

Художні здібності були характерними й для інших

представників родини (рис. 1). Старший брат Борис Сергійович Шемшученко також займався живописом і графікою, хоча його творчий доробок не зберігся. З юнацьких років він працював під керівництвом батька, опановуючи професію маляра-декоратора, а згодом очолив бригаду ремонтно-будівельного управління, продовживши родинні трудові традиції. В цій же бригаді Юрій Шемшученко підробляв малярем у період аспірантських канікул [14, с. 113].

Обравши наукову кар'єру, Ю. С. Шемшученко досяг значних професійних здобутків. Він став доктором юридичних наук, професором, академіком Національної академії наук України, а впродовж 1988–2021 рр. очолював Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Водночас важливе місце у сфері його наукових інтересів посідало краєзнавство, зокрема дослідження історії Глухова та діяльності його видатних уродженців. У своїх працях Ю. Шемшученко звертався до постатей поета й громадського діяча Василя Туманського [14, с. 360–364], президента Всеукраїнської академії наук Миколи Василенка, художника Антона Лосенка та інших представників української інтелектуальної еліти, чиє життя було пов'язане з Глуховом і Глухівщиною. Завдяки його дослідженням локальна історія міста отримала додаткове висвітлення в науковому та громадському просторі.

Краєзнавча діяльність ученого поєднувалася з практичною участю у збереженні культурної спадщини. Він підтримував наукові, музейні та культурно-просвітницькі ініціативи, співпрацював із Національним заповідником «Глухів», Глухівським національним педагогічним університетом імені Олександра Довженка та іншими установами. Важливим результатом цієї діяльності стало заснування у 2015 р. Музею історії українського козацького права XVII–XVIII ст. при Глухівському НПУ ім. О. Довженка.

Поряд із науковою та громадською діяльністю Ю. Шемшученко продовжував займатися живописом. Художня творчість залишалася для нього важливою формою збереження емоційного зв'язку з малою батьківщиною. Значна частина його робіт присвячена природним ландшафтам, історичним пам'яткам і культурним символам Глухівщини. Окреме місце в його творчій практиці займала реставрація робіт батька та збереження родинної мистецької спадщини.

Показовою подією стала участь Ю. Шемшученка у виставці живопису та графіки «55 років поспіль», що відбулася у 2008 р. в Глухівському міському краєзнавчому музеї. Як очільник Глухівського відділення Сумського земляцтва в Києві, Ю. Шемшученко виступив співорганізатором і учасником виставки, присвяченої пам'яті керівника художньої студії Миколи Кулешова. За задумом ініціаторів В. Єрмакова і В. Пуцка, подія мала стати своєрідним повторенням виставки 1953 р., спогадом про роки навчання живопису в художній студії. Крім полотен Ю. Шемшученка, В. Єрмакова та В. Пуцка, на виставці представили свої роботи художники: В. Азовський, П. Баштовий, Г. Волод-

ський, В. Волинко, І. Сбитний, Вал. Покладов, Вол. Покладов, В. Соколов, В. Шум. Виставка стала прикладом збереження наступності мистецьких традицій і водночас засвідчила тісний зв'язок між історією місцевого художнього середовища та сучасними культурними практиками [4].

Отже, діяльність Ю. Шемшученка виходила за межі його основної професійної спеціалізації та охоплювала широкий спектр наукових, краєзнавчих і культурно-просвітницьких ініціатив. Його наукова і громадська активність сприяли популяризації історико-культурної спадщини Глухова, а мистецькі зацікавлення стали органічним продовженням родинної традиції служіння культурі рідного краю.

Важливе місце в історії родини посідає постать Сергія Івановича Шемшученка [7, с. 93], діяльність якого була пов'язана як із повоєнною відбудовою Глухова, так і з розвитком локального художнього середовища. Його життєвий шлях є показовим прикладом поєднання професійної праці маляра-декоратора з активною творчою діяльністю у сфері аматорського образотворчого мистецтва. «Мій батько був митцем по життю і виявив свій талант у різних видах образотворчого мистецтва – портретній графіці, пейзажному та жанровому малярстві, іконописанні. На жаль, більша частина його творчої спадщини втрачена назавжди. Така ж доля, до речі, спіткала й праці багатьох інших талановитих художників-аматорів», – писав Ю. Шемшученко про батька [11, с. 23].

С. І. Шемшученко народився у Глухові 23 вересня 1902 р. в сім'ї козацького походження, став первістком у батьків Івана Олексійовича та Горпини Миколаївни. Навчався спочатку в міському чотирикласному училищі (тепер – школа № 4), потім закінчив семирічку. Формування його особистості відбувалося в умовах традиційного міського середовища, де значну роль відігравали родинні цінності, працьовитість і повага до народної культури. Ще в дитячі роки він виявляв схильність до малювання, що згодом визначило його професійні та творчі інтереси. В шкільному віці він оволодів навичками каліграфічного письма, характерного для стародавньої ділової та церковної документації, що свідчить про його природну схильність до графічного мистецтва. Батько, Іван Олексійович, помічав і підтримував художні здібності сина, прагнув дати йому можливість здобути фахову мистецьку освіту. Закінчивши школу, п'ятнадцятирічний Сергій приступив до роботи у малярській бригаді під керівництвом свого дядька Дмитра Олексійовича, де поступово набував практичних навичок з декоративно-оздоблювальних робіт. Це ремесло стало основним заняттям С. Шемшученка упродовж життя. Його намір вступити у 1923 р. до Інституту пластичних мистецтв у Києві (згодом – Київський художній інститут, нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) засвідчив серйозність творчих прагнень молодого митця. Однак без попередньої художньої освіти або клопотання від профспілки за місцем роботи, яких Сергій не мав, до складання екзаменів його не допусти-

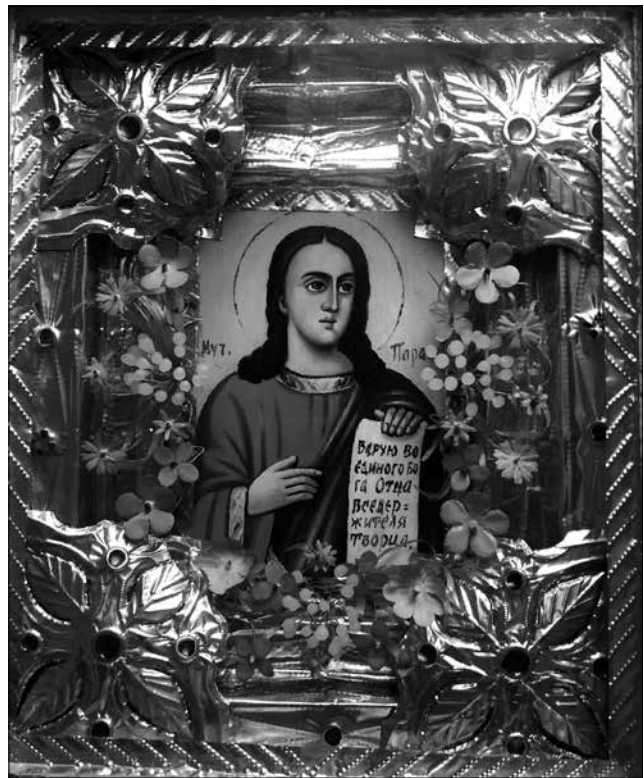

Рис. 2. Ікона св. Параскеви. Автор С. Шемшученко

ли. Наступним етапом творчого розвитку юнака стала строкова військова служба, яка проходила у Бердичеві. Перебуваючи в армії з травня 1924 р. по вересень 1925 р., С. Шемшученко не припиняв художньої практики. Виконані ним замальовки архітектурних пам'яток міста свідчать про ранній інтерес до історико-архітектурної спадщини. Під час служби він створив і привіз до Глухова два альбоми малюнків, які не збереглися, але сам факт їх існування дозволяє говорити про формування у самодіяльного митця рис художника-документаліста.

Демобілізувавшись, С. Шемшученко продовжував працювати малярем у рідному Глухові, займаючись у вільний час малюванням. У 1936 р. з дружиною Єлизаветою та синами Борисом (1930 р.) і Юрієм (1935 р.) оселився в будинку № 42 по вул. Синявка (нині – Лугова). У 1941 р. народилась донька Євгенія. У передвоєнний час остаточно визначилося і виявилось дуже плідним творче захоплення С. Шемшученка пейзажним живописом, техніку якого опанував самотужки. Вдень працював у бригаді малярів, а у вільний час писав олійними фарбами місцеві пейзажі, репродукції картин відомих художників. Зокрема, відтворив картину Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У 1938 р. для сусіда і кума В. Скидоненка написав портрет Т. Шевченка, який зберігався у його домі десятки років. Після смерті В. Скидоненка його спадкоємці продали будинок, а портрет передали родині автора. Того ж року С. Шемшученко долучався до виконання малярних робіт у Глухівському учительському інституті.

Рис. 3. Художник-аматор С. І. Шемшученко. Фото кінця 1960-х рр.

Період Другої світової війни та повоєнної відбудови Глухова поряд з активною виробничою і творчою діяльністю став для С. І. Шемшученка часом важких випробувань. За станом здоров'я він отримав відстрочку від мобілізації. У часи окупації Глухова всі зусилля зосередив на забезпеченні сім'ї та відновленні втраченого житла: під час німецьких бомбардувань міста в 1943 р. їхній будинок було зруйновано, а в 1946 р. на його місці збудовано новий. Сім'я вимушена була тимчасово проживати в орендованому помешканні по вул. Валовій. Тут сусідами Шемшученків була акторська родина Івана Бізева, який ще до війни організував міський аматорський театр. Між сусідами склались не лише приятельські, а й творчі стосунки: Сергій Шемшученко тісно співпрацював з діями художньої самодіяльності, надавав рекомендації та брав безпосередню участь в оформленні театральних постановок, здебільшого за творами українських класиків, а також власноруч виготовляв декорації. Шемшученки незмінно відвідували кожну нову прем'єру, що демонструвало їхнє прагнення до розвитку мистецького життя міста.

У 1947 р. С. Шемшученко овдовів, а через два роки його дружиною стала Парасковія Басанець. Вона взяла на себе всі хатні клопоти, оточила любов'ю і турботою дітей, а згодом – і онуків чоловіка. У знак особливо теплого ставлення і почуття вдячності С. Шемшученко створив для неї ікону святої мучениці Параскеви (рис. 2), яка нині зберігається

у його онуки Т. В. Євдокименко.

Слід зазначити, що іконопис був особливим напрямом діяльності самодіяльного митця. Звернення до сакральної тематики відображало його зацікавлення традиціями українського народного та церковного мистецтва, а з іншого боку давала можливість матеріально підтримувати сім'ю у період німецької окупації. Він почав створювати ікони для храмів та приватних замовників у співпраці з місцевим комерсантом П. Гладким, який виготовляв кіоти і знаходив замовників. В умовах радянської антирелігійної політики, коли традиції народного мистецтва зберігались переважно завдяки майстрам-ентузіастам, вдалось створити понад 250 ікон. Як правило, це були образи Ісуса Христа, Богородиці, Миколи Чудотворця та ін. Більшість з них опинилась у домівках глухівчан, а дві ікони Божої Матері потрапили до Свято-Миколаївської церкви у с. Сваркове (нині – Шалигинської ОТГ).

Окрема історія пов'язана ще з однією іконою роботи С. Шемшученка – образом Миколи Чудотворця, випадково знайденим на обійсті автора по вул. Луговий через багато років після його смерті. На той час там мешкала сім'я доньки С. Шемшученка Євгенії Сергіївни. Саме вона і знайшла образ у 2005 р. на горищі старої господарської споруди під її час демонтажу [14, с. 21]. Рідні припускають, що ця ікона – одна з останніх робіт художника. Ймовірно, вона була виготовлена на замовлення, однак з невідомих причин залишилась у автора і пролежала на горищі близько 50 років. За цей час ікона зазнала фізичних пошкоджень, хоча фарби добре збереглися. Відреставровану художником В. Єрмаковим ікону син автора, Ю. Шемшученко, передав до Миколаївської церкви м. Глухова, де вона зараз зберігається.

Ікони, створені митцем-аматором, поєднували елементи академічного живопису з характерними рисами народної художньої традиції. Хоча творчість С. Шемшученка не належала до професійного церковного письма, вона є важливим свідченням збереження сакральних мистецьких практик у середовищі народних майстрів радянського періоду.

Перше повоєнне десятиліття діяльності С. Шемшученка було присвячене відбудові міста. У 50-х роках він працював керівником бригади малярів Глухівського ремонтно-будівельного управління, власноруч виконував найсклад-

ніші роботи з декоративного оздоблення приміщень, що включали художній розпис та фактурне фарбування. Додувався до відновлення будівель міських шкіл та закладів вищої освіти, церковних споруд, будинку Дворянського зібрання, Київської брами та інших історико-культурних об'єктів. Відновлював багатий стельовий декор у садибі Неплюєвих – пам'ятці архітектури місцевого значення, побудованій у XIX ст. і розташованій у східній частині історичного центру міста на розі вулиць Київської та Інститутської. Працював над відновленням Трох-Анастасіївського храму. «Пам'ятаю, як він чаклував пензлем над зоряним небом внутрішнього інтер'єру собору», – писав Ю. Шемшученко про батька [9, с. 38]. Був знайомий з художниками З. Верченком та Г. Косаченком, які теж у повоєнний період активно займалися малярно-декоративними роботами, добре знав М. Кулешова.

Втрата власного житла та участь у повоєнній відбудові зруйнованого Глухова сформували у С. Шемшученка особливе ставлення до міського простору як до важливої складової культурної пам'яті громади. Він прагнув за допомогою мистецтва додати затишку й естетики в скромні оселі своїх земляків, родичів, сусідів. Поряд із малярними роботами майстер створював настінні килими, виконував хатні декоративні розписи, які у середині XX ст. традиційно продовжували залишатись складовою побутової культури на території окремих регіонів України, зокрема й на Сумщині. Настінний хатній розпис виконував не лише естетичну, а й оберегову функцію: вважалося, що орнаменти та символічні зображення захищають оселю від злих сил і приносять добробут [2, с. 18–20].

У виконаних С. Шемшученком настінних розписах простежувались характерні риси народного декоративного мистецтва, де набули поширення мотиви квітів, гілок дерев, вазонів, птахів, тварин, а також геометричні орнаменти. Традиційно для розписів використовувались природні фарби, виготовлені з глини, крейди, рослинних барвників, сажі та інших доступних матеріалів [15, с. 118–121].

Глухівський художник творчо інтерпретував народні мотиви, адаптуючи їх до особливостей конкретного інтер'єру та побажань замовників. Онука С. Шемшученка Т. Євдокименко згадує, що будинок дідуса на початку 1970-х років мав дуже гарні настінні розписи у яскравих кольорах, зроблені ним власноруч. Також дитяча пам'ять п. Тетяни зафіксувала деякі особливості хатнього розпису в оселі сусіда В. Скидоненка по вул. Луговій, де С. Шемшученко виконував ремонтно-оздоблювальні роботи: у великій кімнаті стіни були пофарбовані у салатовий, а стеля – у білий кольори. На стелі розміщувався малюнок, який кольорами і формою нагадував барвистий хвіст павича. У центрі кімнати довкола освітлювальної електричної лампи автор виконав художній малюнок у світло-бежевих і салатових кольорах. Барвники були виготовлені майстром власноруч з матеріалів природного походження. Цей розпис сім'я Скидоненків дбайливо зберігала упродовж майже 40 років, аж

до зміни власника будинку. Важливим є те, що творчість митця припадає на період поступового згасання традиції хатнього розпису в регіоні. У цьому контексті його роботи можна розглядати як один із проявів збереження та трансформації народних художніх практик у другій половині XX ст. Вони засвідчують існування культурної спадкоємності між традиційним декоративним мистецтвом і новими формами естетики житлового простору.

Після виходу на заслужений відпочинок у 1962 р., С. Шемшученко отримав можливість більше часу присвячувати творчості (рис. 3). Саме в цей період було створено значну частину його полотен та художніх копій [11, с. 17]. У його доробку переважали краєвиди Глухова та околиць, зображення історичних пам'яток, архітектурних споруд, куточків старого міста. Художня творчість митця-аматора органічно поєднувалась із турботою про родину. «Дідусь брав мене і сестру за руки, водив у садок на прогулянку, а потім ішов у кімнату, сідав за свій робочий стіл і малював», – згадує онука Т. Євдокименко про своє дитинство. Робоче місце Сергія Івановича на даний час залишилось практично без змін: невеличкий столик зі слідами фарби у кутку крихітної кімнати, над яким на стіні висить портрет Т. Шевченка. Інструменти для малювання, якими користувався С. І. Шемшученко, стали сімейною реліквією і зберігаються в оселі його сина Юрія в Києві.

Зв'язок із сьогоденням глухівської родини Шемшученків простежується через творчість сучасної київської професійної художниці Лесі Папій, онуки С. І. Шемшученка. Вона працює у сфері книговидання, створює ілюстрації до дитячих книжок. Малює олією в традиціях класичного живопису.

Отже, аналіз творчої спадщини С. І. Шемшученка дозволяє розглядати його діяльність як характерний приклад локального аматорського мистецтва повоєнної доби. Водночас творчий доробок митця залишається недостатньо дослідженим. Значна частина його робіт зберігається в родинних колекціях або втрачена, що ускладнює комплексне вивчення художньої спадщини. Проте навіть наявні матеріали дають підстави розглядати С. І. Шемшученка як помітного представника культурного середовища Глухова, чия діяльність сприяла збереженню та передачі місцевих мистецьких традицій наступним поколінням.

Значний інтерес становить і родинний аспект збереження творчої спадщини митця. Завдяки зусиллям членів родини, насамперед Ю. С. Шемшученка, було збережено частину живописних і графічних робіт, документальні матеріали та спогади про художника. Це створює підґрунтя для подальшого вивчення його творчого доробку та введення нових джерел до наукового обігу. Таким чином, мистецька спадщина глухівчанина Сергія Шемшученка виходить за межі суто індивідуальної творчої практики. Вона відображає особливості функціонування локального художнього середовища, процеси збереження народних мистецьких традицій та роль аматорського мистецтва у формуванні культурної пам'яті громади. Саме тому його

творчий доробок становить цінне джерело для дослідження культурного простору Глухова другої половини ХХ ст.

Проведене дослідження засвідчило, що родина Шемшученків посідає помітне місце в культурно-мистецькому середовищі Глухова другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Її представники зробили вагомий внесок у збереження історико-культурної спадщини міста, розвиток краєзнавчих досліджень та підтримку локальних мистецьких традицій. Встановлено, що наукова, громадська та краєзнавча діяльність Ю. С. Шемшученка сприяла популяризації історії Глухова, увічненню пам'яті про видатних уродженців краю та розширенню джерельної бази з вивчення регіональної історії. З'ясовано, що творчий доробок С. І. Шемшученка відображає характерні риси локального аматорського мистецтва повоєнного періоду, а його біографія є своєрідною сторінкою в літописі міста 40–60-х років ХХ ст. Його діяльність як художника-аматора, маляра-декоратора та іконописця була пов'язана не лише з художньою творчістю, а й із процесами відбудови міста та збереження традицій народного декоративного мистецтва. Доведено, що родинне середовище відіграло важливу роль у формуванні мистецьких і краєзнавчих зацікавлень кількох поколінь Шемшученків. Поєднання наукової, культурно-просвітницької та творчої діяльності представників родини сприяло збереженню історичної пам'яті, популяризації культурної спадщини та зміцненню локальної ідентичності Глухова.

Подальші дослідження вбачаються у залученні нових архівних, музейних та родинних матеріалів для реконструкції культурного життя міста в повоєнний період. Перспективним напрямом є також вивчення ролі аматорського мистецтва у збереженні локальних культурних традицій та формуванні історичної пам'яті регіону.

Авторка статті висловлює глибоку вдячність Т. В. Євдокименко за спогади і надані матеріали з родинного архіву.

ДЖЕРЕЛА

1. Демешко О. Оспівуючи Глухів фарбами. *Неделя*. 2022, № 25, С. 3.
2. Кириченко М. А. Український народний декоративний розпис. К. : Знання-Прес, 2006. 228 с.
3. Крижанівський В. Василь Андрійович Мохов (1859–1951): творчий шлях митця та педагога на тлі епохи. *Соборний майдан*. 2018. № 1. С. 3–5.
4. Онопрієнко О., Зайцева Н. Скарбниця історії і Вернісаж – 55. *Народна трибуна*. 2008. 17 травня. С. 3.
5. Печена А. Академік, правник, краєзнавець. Пам'яті Юрія Сергійовича Шемшученка (14.12.1935 – 01.03.2025). *Соборний майдан*. 2025. № 2 (128). С. 2–4.
6. Пуцко В. Художня студія у Глухові. *Соборний майдан*. 2016. № 1. С. 4–5.
7. Сумщина. Велика спадщина. Образотворче мистецтво. Суми: ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2018. 272 с.
8. Терлецький В. В. Олександр Довженко як художник. *Сіверщина в історії України: зб. наук. праць*. Вип. 5. 2012. С. 313–315.
9. Шемшученко Ю. Війна очима дітей війни: До 75-річчя Перемоги у Другій світовій війні. К. : Юридична думка, 2020. 130 с.
10. Шемшученко Ю. Душа в душу: фотоальбом с коментаріями. К. : Юридична думка, 2021. 76 с.
11. Шемшученко Ю. Мистецькі обрії: альбом. К. : Юридична думка, 2010. 88 с.
12. Шемшученко Ю. Миттєвості життя і творчості: фотоальбом із коментарями. К. : Юридична думка, 2018. 124 с.
13. Шемшученко Ю. На перехресті століть: вибрані праці. К. : Юридична думка, 2010. 608 с.
14. Шемшученко Ю. Сквозь призму времени. К. : Юридична

думка, 2008. 448 с.

15. Ярещенко В. П. Під чаром рідної землі: посіб. з українознавства. Х. : Прапор, 2007. 344 с.

Pechena A. V. The Shemshuchenko family in the cultural environment of Hlukhiv: artistic, scientific, and local history dimensions of activities

The article examines the contribution of the Shemshuchenko family to the development of the cultural and artistic environment of Hlukhiv in the second half of the 20 th and early 21 st centuries. It highlights the scientific and local history activities of Yu. Shemshuchenko, his participation in preserving the historical and cultural heritage of Hlukhiv, and his support for museum and scientific initiatives. The biography and creative legacy of his father, Serhiy Shemshuchenko – an amateur artist, decorative painter, and iconographer who made a notable contribution to the post-war reconstruction of the city and the preservation of traditions of decorative painting and folk art – are reviewed. The significance of the family environment in shaping the artistic and local history interests of several generations of the family is substantiated. It is proven that the activities of the Shemshuchenko family became an important factor in preserving historical memory, popularizing cultural heritage, and shaping the cultural identity of Hlukhiv.

Key words: Hlukhiv, the Shemshuchenko family, Yuriy Shemshuchenko, Serhiy Shemshuchenko, local history, cultural heritage, artistic environment, amateur artist, folk art.

REFERENCES

1. Demeshko, O. (2022). Ospivuiuchy Hlukhiv farbamy [Celebrating Hlukhiv in colors]. *Nedelia*, (25), p. 3. [in Ukrainian].
2. Kyrychenko, M. A. (2006). *Ukrainskyi narodnyi dekoratyvnyi rozpis [Ukrainian folk decorative painting]*. Kyiv : Znannia-Pres. [in Ukrainian].
3. Kryzhanivskyi, V. (2018). Vasyl Andriiovych Mikhov (1859–1951) : tvorchyi shliakh myttsia ta pedahoha na tli epokhy [Vasyl Andriiovych Mikhov (1859–1951): the creative path of the artist and teacher against the background of the era]. *Sobornyi maidan*, (1), pp. 3–5. [in Ukrainian].
4. Onopriienko, O., Zaitseva, N. (2008, May 17). Skarbnytsia istorii i Vernisazh – 55 [Treasury of history and Vernissage – 55]. *Narodna trybuna*, p. 3. [in Ukrainian].
5. Pechena, A. (2025). Akademik, pravnyk, kraieznaveets. Pamiati Yuriia Serhiiovycha Shemshuchenka (14.12.1935 – 01.03.2025) [Academician, lawyer, local historian. In memory of Yuriy Serhiiovych Shemshuchenko (14.12.1935 – 01.03.2025)]. *Sobornyi maidan*, (2), pp. 2–4. [in Ukrainian].
6. Putsko, V. (2016). Khudozhnia studiia u Hlukhovi [Art studio in Hlukhiv]. *Sobornyi maidan*, (1), pp. 4–5. [in Ukrainian].
7. Sumshchyna. Velyka spadshchyna. Obrazotvorche mystetstvo [Sumy region. Great heritage. Fine arts]. (2018). Sumy : PF "Vydavnytstvo "Universytetska knyha". [in Ukrainian].
8. Terletskyi, V. V. (2012). Oleksandr Dovzhenko yak khudozhnyk [Oleksandr Dovzhenko as an artist]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, pp. 313–315. [in Ukrainian].
9. Shemshuchenko, Yu. (2020). Viina ochyma ditei viiny : Do 75-richchia Peremohy u Druhii svitovii viini [War through the eyes of children of war: To the 75th anniversary of Victory in World War II]. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
10. Shemshuchenko, Yu. (2021). Dusha v dushu : fotoalbum s kommentariamy [Soul to soul : photo album with comments]. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
11. Shemshuchenko, Yu. (2010a). *Mystetski obrii : album [Artistic horizons : album]*. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
12. Shemshuchenko, Yu. (2018). *Myttievosti zhyttia i tvorchosti : fotoalbum iz komentariamy [Moments of life and creativity : photo album with comments]*. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
13. Shemshuchenko, Yu. (2010b). *Na perekhresti stolit : vybrani pratsi [At the crossroads of centuries: selected works]*. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
14. Shemshuchenko, Yu. (2008). *Skvoz pryzmu vremeny [Through the prism of time]*. Kyiv : Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
15. Yareshchenko, V. P. (2007). *Pid charom ridnoi zemli : posib. z ukrainoznavstva [Under the spell of the native land: a textbook on Ukrainian studies]*. Kharkiv : Prapor. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

А. П. Гриценко

ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ ДОСЛІДНИКА СІВЕРЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ІЛЬІНА (до 70-річчя від дня народження вченого)

У статті автором було досліджено життєвий шлях, педагогічну, наукову та громадську діяльність Олександра Львовича Ільїна (1956–2020) – кандидата фізико-математичних наук, доцента Глухівського державного педагогічного інституту імені С. М. Сергєєва-Ценського, краєзнавця та публіциста. На основі матеріалів Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка висвітлено основні етапи його біографії та професійного становлення.

Особливу увагу приділено так званому «Глухівському періоду» творчості (1989–1997 рр.), який став найбільш продуктивним у науковій діяльності вченого. Вперше було здійснено бібліографічний аналіз його публікацій, визначено основні напрями досліджень, динаміку наукової активності та тематичну еволюцію творчого доробку.

Нами встановлено, що наукові інтереси О. Ільїна пройшли шлях від проблем інформатизації освіти та методики навчання до історико-краєзнавчих, культурологічних, історіографічних і біографічних студій. Обґрунтовано його внесок у дослідження історико-культурної спадщини Глухівщини та Сіверщини, а також у розвиток регіональної історіографії незалежної України.

Ключові слова: Олександр Ільїн, Глухівський державний педагогічний інститут, Глухівщина, Сіверщина, регіональна історія, краєзнавство, історіографія, пропосографія, колективний портрет, біографістика, педагогічна освіта.

Активний розвиток регіональної історії та підвищення інтересу до історії закладів освіти, зокрема вищої, безперечно, переплітається з дослідженням життєписів непересічних особистостей. Переважно, окрім прямого вкладу в історію цих закладів освіти та самого регіону, вони, як правило, й самі досліджують минуле краю, розвиваючи такими чином історіографію. Історична Глухівщина має багатовікові традиції. Серед інших виокремимо дослідження таких учених: Т. Ащаулової [1; 41; 47], В. Белашова [3; 4], О. Валуха [8; 9; 14], Я. Гирича [19; 20], А. Голуб (Колієнко) [21; 27; 39], А. Гриценка [29; 30; 32; 34; 43; 45; 46; 57; 59; 60; 61; 74; 82; 84; 91; 94], В. Гриценка [49; 50], В. Заїки [3; 53], М. Заремського [54], В. Крижанівського [63–69], Я. Кулібової [71–73], О. Курка [44; 78; 80; 81; 83; 93; 95], І. Ляшка [86] та ін. Однак вони лише в останні роки претендують на певну системність з вузької тематики, зосереджують увагу на окремих освітніх чи соціально-економічних питаннях. В останні десятиліття зростає запит на розвиток біографістики. Відповідно, були проведені дослідження життєписів викладачів ЗВО м. Глухова: В. Белашова [2; 7; 31; 40], М. Великолуга [10], О. Горбенко [13], Л. Гнатюка [10], П. Горілого [51], В. Заїки [15; 25; 35; 38], М. Заремського [42; 89], Г. Кабанової [11], В. Кубицького [18; 24], В. Куриленка [17], О. Курка [34; 52; 91], М. Лавриненка [26], І. Ляшка [5], Л. Нарочної [36; 85], В. Прокопчука [23, 79], Г. Сапітона [22; 28], В. Симоненка [12], М. Стожка [36; 90], родини Полярушів [48; 70] та ін.

Попри цей список, залишаються малодослідженими або навіть недослідженими індивідуальні чи колективні портрети цілого ряду відомих особистостей. Безперечно, потребує більшої уваги цікава творча постать Олександра Львовича

Ільїна – відомого літературознавця, публіциста, математика та громадського діяча. Дослідник історії Сіверщини народився на Дніпропетровщині, склався як вчений у Білорусі, але саме під час свого «Глухівського періоду» протягом 1989–1997 рр. здійснив неоціненний вклад у вивчення минулого цього стародавнього регіону.

Метою цієї статті є дослідження життєпису, а також творчої та педагогічної й наукової діяльності О. Л. Ільїна (1956–2020). Вона посилюється важливим ювілеєм – 70-річчям від дня народження. Стаття підготовлена на основі джерельної інформації, що зберігається у Відомчому архіві Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Олександр Ільїн народився 26 квітня 1956 р. в м. Верхньодніпровськ Верхньодніпровського (з 2020 р. – Кам'янського) району Дніпропетровської області в українській родині службовців. Мати, Алла Євгенівна Ільїна, до виходу на пенсію працювала викладачкою інституту в м. Бресті Білоруської РСР. Батько, Лев Тучинський, з сім'єю не проживав. У вересні 1963 р. 7-річний Сашко вступив до першого класу середньої школи № 7 м. Бреста, у 1967 р. перейшов до 6-го класу СШ № 6, яку закінчив у 1972 р. Того ж року вступив на механіко-математичний факультет Дніпропетровського державного університету (нині – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), який закінчив з відзнакою у 1977 р. за спеціальністю «Математика» з присвоєнням відповідної кваліфікації. Володів німецькою (читав і перекладав зі словником), білоруською (читав та міг пояснити) мовами. З огляду на навчання на кафедрі військової підготовки, мав звання лейтенанта командного складу з несенням служби у мотострілецьких військах [16, арк 1–2, 4, 5 зв].

Молодий спеціаліст був направлений за місцем проживання до Білоруської РСР. Тут він розпочав свою трудову діяльність на посаді асистента кафедри математичного аналізу Брестського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (з 1995 р. – Берестейський державний університет ім. О. С. Пушкіна). Одружився в березні 1981 р. з Маргаритою Михайлівною (1960 р. н.). Подружжя мало двох дітей: доньку Анастасію (1982 р. н.) та сина Михайла (1989 р. н.). Пропрацювавши три роки асистентом, О. Ільїн у грудні 1981-го вступив до аспірантури Мінського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині – Білоруський державний педагогічний університет імені Максима Танка) за спеціальністю «Математичний аналіз» [16, арк. 4–6, 11].

Після закінчення у січні 1985 р. цільової аспірантури, повернувся на попереднє місце роботи. Через відсутність житла в м. Бресті, Міністерство освіти Білоруської РСР у березні 1986 р. перерозподілило 29-річного науковця до Мозирського державного педагогічного інституту імені Н. К. Крупської (нині – Мозирський державний педагогічний університет імені І. П. Шамякіна) в Гомельській області, де обіймав посаду старшого викладача кафедри математики і методики викладання математики. За сумісництвом також викладав предмет «Основи інформатики та обчислювальної тех-

ніки» у середній школі [16, арк. 8–10, 12].

14 травня 1985 р. рішенням Ради в Білоруському державному університеті (протокол №4/К-05) Олександр Львович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук на тему: «Про дозвільність відповідності» (диплом кандидата наук ФМ № 024867 від 4 грудня 1985 р.). У характеристиці, підписаній 11 серпня 1989 р. директором Мозирського державного педінституту ім. Н. К. Крупської, вказано, що О. Л. Ільїн, як молодий фахівець, «залишає інститут у важкий для вишу час. Пропозиції інституту з вирішення соціальних питань сім'ї Ільїним О. Л. не приймаються. Характеристика видана для участі у зовнішньому конкурсі». Станом на серпень 1989 р. сім'я Ільїних, в якій цього ж року народився син Михайло, проживала у м. Мозир у гуртожитку [16, арк. 5 зв, 6 зв].

Обставини змусили родину з двома дітьми переїхати з близького до наслідків аварії на Чорнобильській АЕС міста до прадавньої Сіверщини в тисячолітній Глухів – колишню гетьманську столицю. 33-річний Олександр Ільїн був прийнятий на посаду доцента кафедри педагогіки та методики початкового навчання Глухівського державного педагогічного інституту імені С. М. Сергєєва-Ценського (з 2009 р. – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка; наказ № 132-К від 11.10.1989 р.) як обраний за конкурсом рішенням ради факультету (протокол № 2 від 02.10.1989 р.). У Глухові сім'я Ільїних мала кращі побутові умови й проживала в новозведеному будинку по вул. Путивльській, № 18 у квартирі 87. Заробітна плата старшого викладача спочатку складала 280 крб., а потім, коли науково-педагогічний стаж перевищив 10 років, зросла до 300 крб. у 1990 р. [16, арк. 1–3, 5 зв., 15, 13–19, 38].

Проаналізований нами науковий доробок Олександра Ільїна за часів його «Глухівського періоду творчості» з 1989 по 1997 рр. (див. Додаток) відображає складні процеси трансформації української гуманітаристики та педагогічної науки в умовах суспільних змін кінця ХХ ст. Аналіз бібліографії дослідника дає змогу простежити еволюцію його наукових інтересів від проблем інформатизації освіти та методики навчання до історико-краєзнавчих, культурологічних та історіографічних студій, присвячених переважно Глухівщині та Сіверському регіону.

Упродовж 1989–1997 рр. автором було опубліковано щонайменше 35 наукових і науково-публіцистичних праць. Динаміка публікацій засвідчує поступове зростання наукової активності. Якщо у 1989 р. було опубліковано лише дві роботи, то вже у 1992 р. їх кількість зросла до п'яти, у 1994–1995 рр. стабілізувалася на рівні п'яти публікацій щороку, а найбільш продуктивним став 1996 рік, коли побачили світ 10 праць автора. У 1997 р., попри від'їзд, опубліковано 6 робіт, що свідчить про збереження високої інтенсивності наукової діяльності.

Перший етап творчості О. Ільїна був пов'язаний насамперед із педагогікою та інформатикою. У роботах «Застосування обчислювальної техніки та підготовки до цього майбутніх класоводів» (1992), «Комп'ютеризація навчального

процесу в інституті як засіб поліпшення підготовки вчителів початкових класів до роботи у національній школі» (1992), «Удосконалювання навчального процесу в початковій школі шляхом його комп'ютеризації» (1992) дослідник розглядав питання використання новітніх інформаційних технологій у навчальному процесі. В умовах початкового етапу впровадження комп'ютерної техніки в українську освіту ці праці вирізнялися актуальністю та практичною спрямованістю. Водночас після дворічної паузи, автор уже на початку 1990-х років починає інтегрувати педагогічні та українознавчі підходи, про що свідчать публікації, присвячені використанню народознавчого матеріалу під час викладання інформатики та математики.

В процесі підготовки до відзначення 1000-ліття Глухова у 1992 р., у науковому доробку О. Ільїна помітно посилюється історико-краєзнавчий напрям. Значна частина праць присвячується дослідженню історико-культурної спадщини Глухова та Сіверщини. До цього блоку належать роботи «Архітектура житлової забудови Глухова кінця ХІХ – початку ХХ століть» (1992), «Перспективи розвитку Глухова як туристичного центру» (1992), «Глухівщина – перспективний район розвитку туризму» (1994), «Іван Мазепа і Глухів» (1994), «Яків Маркович як краєзнавець» (1997) та ін. Характерною рисою цих досліджень є прагнення автора осмислити історичне значення Глухова як одного з провідних центрів української державності та культури, а також визначити перспективи використання історико-культурної спадщини регіону в сучасних умовах.

Важливе місце у творчості дослідника посідають історичні та історіографічні студії. У середині 1990-х років автор активно звертається до проблем української політичної та культурної історії ХVІІІ–ХІХ ст. Особливий інтерес становлять його розвідки про наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського, діяльності гуртка Якова Марковича, питання авторства «Історії Русів», функціонування Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. У цих працях простежується характерне для української історичної науки доби незалежності прагнення до переосмислення мало досліджених сторінок минулого та повернення до наукового обігу забутих історичних постатей.

Окремий тематичний блок становлять дослідження з історії культури та мистецтва. У центрі уваги автора перебували діячі, пов'язані з Глуховом та Лівобережною Україною. Зокрема, це праці про Максима Березовського, Андрія Рачинського, Олександра Богомазова, а також статті, присвячені художньому життю України ХVІІІ ст.

Однією з найхарактерніших рис наукової діяльності дослідника є виразна біографічна спрямованість. Значна кількість його праць присвячена окремим історичним, культурним і громадським діячам: Георгію Висоцькому, Олександру Малинці, Наркису Тарасенку-Отрешкову, Василю Миновичу, Євгену Вировому, Івану Тимківському, Максиму Березовському, Андрію Рачинському та іншим персоналіям. Біографічний підхід дозволяв авторові не лише реконструювати життєписи окремих особистостей, а й показати їхній внесок

у розвиток української культури, освіти та національної ідеї.

Більшість праць цього періоду була опублікована в Глухові переважно у збірниках наукових конференцій Глухівського державного педагогічного інституту імені С. М. Сергєєва-Ценського. Водночас поступово розширюється коло наукових комунікацій автора. Його статті з'являються на сторінках журналів «Сіверянський літопис», «Пам'ять століть», «Початкова школа», «Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти».

За видами публікацій переважають матеріали наукових конференцій, які становлять понад половину всього доробку зазначеного періоду. Це було характерною рисою української гуманітаристики 1990-х років, коли саме конференційні збірники часто ставали основним майданчиком для апробації результатів досліджень. Водночас помітною є присутність статей у фахових наукових журналах та регіональній пресі, що свідчить про поєднання академічної та просвітницької діяльності автора.

Пропрацювавши у Глухові три роки, рішенням Вченої ради Глухівського педінституту від 5 листопада 1992 р. О. Ільїну було присвоєно вчене звання доцента кафедри педагогіки та методики початкового навчання, а затверджено це рішення у квітні 1993 р. З ним було укладено контракт на посаду доцента кафедри математики і методики викладання математики з 29 червня 1994 р. на 5 років (наказ № 40-Ка від 29.06.1994 р.). Очолював цю кафедру кандидат педагогічних наук, доцент Григорій Лищенко. На час декретної відпустки Н. В. Кугай, О. Ільїн додатково працював на 0,25 ст. доцента кафедри математики за сумісництвом з 10 січня по 1 липня 1997 р. (наказ № 4-К від 23.01.1997 р.) [16, арк. 23–24, 25–30, 31, 33].

Попри те, що чинний контракт діяв до завершення 1998/1999 навчального року, 41-річний вчений 1 липня 1997 р. подав заяву на ім'я ректора, доцента В. Ф. Чирви про звільнення за власним бажанням з 30 серпня, а потім – ще одну від 7 липня на звільнення вже з 28 липня. Остання була задоволена наказом № 34-К від 05.07.1997 р. [16, арк. 35–37].

З Енциклопедії Сучасної України [58] дізнаємося, що Олександр Ільїн повернувся до Білорусі, де працював у Брестському університеті (1997–2000), Білоруському університеті транспорту в м. Гомель (2000–2003). З 2003 по 2006 рр. обіймав посаду завідувача кафедри вищої математики Пінського вищого банківського коледжу. У 2006 р. перейшов на посаду доцента Поліського університету в м. Пінськ. Друга дружина – Олена Олександрівна Ігнатюк (1962 р. н.) – член Спілки білоруських письменників. Помер Олександр Львович 9 листопада 2020 р. на 65-му році життя в м. Пінську Берестейської області Білорусі [58].

Отже, проведене нами дослідження дозволило реконструювати основні етапи життєвого та професійного шляху Олександра Львовича Ільїна (1956–2020) – кандидата фізико-математичних наук, доцента, педагога, краєзнавця, історика та публіциста. Встановлено, що найбільш плідним для його наукового становлення став саме «Глухівський період» (1989–1997 рр.), пов'язаний із роботою в Глухівському дер-

жавному педагогічному інституті імені С. М. Сергєєва-Ценського. З'ясовано, що за цей час учений опублікував щонайменше 35 наукових і науково-публіцистичних праць, у яких простежується еволюція його інтересів від проблем інформатизації освіти та методики навчання до історико-краєзнавчих, культурологічних і біографічних студій.

Учений зробив вагомий внесок у дослідження історико-культурної спадщини Глухівщини та Сіверщини, популяризацію постатей маловідомих діячів української історії й культури, розвиток регіональної історіографії доби незалежності України. Встановлено, що його наукова діяльність сприяла формуванню нових підходів до вивчення локальної історії через поєднання історичних, культурологічних та біографічних досліджень. Отже, творча спадщина Олександра Ільїна є важливою складовою інтелектуальної історії Глухівського педагогічного університету та гуманітарного розвитку Сіверського регіону.

Додаток

**Бібліографічний покажчик
наукових праць «Глухівського періоду»
творчості (1989–1997 рр.) О. Ільїна**

Ільїн О. Андрій Боболя і «Тарас Бульба». *Сіверянський літопис*. 1999. № 1. С. 176.

Ільїн О. Андрій Рачинський – вчитель Максима Березовського. *Витоки творчості Максима Березовського*: матеріали наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження М. С. Березовського / Глухівська міська рада народних депутатів, Глухівський держ. пед. ін-т; [ред. кол.: В. І. Белашов, В. В. Заїка]. Глухів : [б. в.], 1995. С. 30–33.

Ільїн О. Л. Архітектура житлової забудови Глухова кінця XIX – початку XX століть. *Історико-культурна спадщина на Глухівщині*: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова (27–28 жовтня 1992 р.) / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1992. С. 31–32.

Ільїн О. «Богомаз» із Глухова (Олександр Богомазов). *Народна трибуна*. 1995. № 61. 2 серпня. С. 3.

Ільїн О. Брестські витоки «Разговора Великоросії з Малоросією». *Сіверянський літопис*. 1998. № 6. С. 159.

Ільїн О. Л., Раєвський В. Ю. Величини та їх вимірювання: метод. посібник для студентів-заочників ф-ту підгот. вчителів почат. кл. / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1999. 23 с.

Ільїн О. Використання народознавчого матеріалу на лабораторних заняттях з інформатики. *Використання народознавчого, краєзнавчого матеріалу в навчально-виховавчому процесі*: матеріали науково-практ. конференції / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1993. С. 133–134.

Ільїн О. Віденський конгрес та «Слово о полку Ігоревім»: (Відповідь Святославу Воїнову). *Сіверянський літопис*. 1997. № 4. С. 29–33.

Ільїн О. Власна держава – необхідна умова справжньо-

го виховання та освіти української молоді. *Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти*. 1996. № 3. С. 3–4.

Льїн О. Л., Белашов В. І. Вплив гуртка Я. Марковича на українське державотворення і розвиток національної ідеї. *Історіографічна спадщина науки історії України: погляд з кінця ХХ ст.* : матеріали Всеукраїнської наук.-освітньої конференції, присвяч. 300-річчю народження Якова Марковича; 130-річчю народження Михайла Грушевського; 60-річчю існування Інституту історії України НАНУ, м. Глухів, грудень 1996 р. / НАН України, Ін-т історії України; М-во освіти України, Глухівський держ. пед. ін-т. Київ : Ін-т історії України, 1996. С. 85–87.

Льїн О. Георгій Висоцький – видатний український еколог. *Проблеми екологічної освіти та виховання учнівської молоді*: матеріали науково-практ. конференції / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1995. С. 105–106.

Льїн О. Глухівщина – перспективний район розвитку туризму. *Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму*: тези доп. регіон. наук.-практ. конф. Київ-Черкаси, 1994. С. 25–26.

Льїн О. Л. Григорій Теплов без легенд. *Розвиток освіти і культури України в XVII–XIX ст.*: матеріали науково-практичної конференції (22–23 листопада 1999 р.) / Глух. держ. пед. ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського; [Редкол.: В. І. Белашов та ін.] Глухів, 1999. С. 39–41.

Льїн О. Де ж народився Максим Березовський? *Сіверянський літопис*. 1996. № 6. С. 104–105. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/200234>

Льїн О. Де шукати витоки білоруської національної ідеї, або хто написав поеми «Енеїда навиворіт» і «Тарас на Парнасі»? *Сіверянський літопис*. 1993. № 3. С. 140–145.

Льїн О. Л., Раєвський В. Ю. Деякі аспекти вивчення теми «Час та його вимірювання» на уроках математики в початкових класах. *Здобутки і перспективи початкової школи*: тези доповідей науково-практичної конференції / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1996. С. 102–104.

Льїн О. Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського. *Сіверянський літопис*. 1997. № 3. С. 95–98.

Льїн О. Л., Мосіяшенко В. А. Духовная лампада християнина Івана Назаровича Тимківського. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*: міжнародна конференція (м. Острогож, 1998 р.): збірник наукових праць / Національна Академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»; за ред. І. Пасічника. Острогож : [б. в.], 1998. С. 214–216.

Льїн О. Етнограф Олександр Малинка. *Народна трибуна*. 1996. № 8. 31 січня. С. 2, 3.

Льїн О. Застосування обчислювальної техніки та підготовки до цього майбутніх класоводів. *Початкова шко-*

ла. 1992. № 2. С. 71–73.

Льїн О. Л., Раєвський В. Ю. З історії викладання математики в Глухівському педінституті (повоєнний період). *Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., присв. 120-літтю Глухівського пед-ого інст-ту і 100-річчю з дня народження О. Довженка (25–26 жовтня 1994 р.). Глухів, 1994. Ч. 1. С. 20–21.

Льїн О. Л., Раєвський В. Ю. З історії викладання математики в Глухівському педінституті (дореволюційний період). *Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., присв. 120-літтю Глухівського пед-ого інст-ту і 100-річчю з дня народження О. Довженка (25–26 жовтня 1994 р.). Глухів, 1994. Ч. 1. С. 18–19.

Льїн О. Іван Мазепа і Глухів. *Народна трибуна*. 1994. № 47. 18 червня. С. 3.

Льїн О. Іван Туманський і Олександр Радищев. *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 161–163.

Льїн О. Л. Комп'ютеризація навчального процесу в інституті як засіб поліпшення підготовки вчителів початкових класів до роботи у національній школі. *Шляхи поліпшення підготовки вчителів початкових класів до роботи у національній школі*: тези доповідей міжвузів. науково-практ. конференції. Дрогобич, 1992. С. 131–132

Льїн О. Люди старої Сіверщини (Родина Борзаківських, Коробок, Холодовичів, Шрамченків. Павло Ладинський). *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 82–92.

Льїн О. Наркис Тарасенко-Отрешков. *Народна трибуна*. 1997. № 48. 18 червня. С. 3.

Льїн О. Л., Раєвський В. Ю. Народознавчий матеріал на практичних заняттях з математики. *Використання народознавчого, краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі*: матеріали науково-практ. конференції / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1993. С. 87–88.

Льїн О. Олександр Маркович – автор «Історії русів»? *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 75–79.

Льїн О. Пакт «Катерина II – Йосип II» та «Слово о полку Ігоревім». *Сіверянський літопис*. 1996. № 4. С. 55–58.

Льїн О. Перспективи розвитку Глухова як туристичного центру. *Історико-культурна спадщина на Глухівщині*: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова (27–28 жовтня 1992 р.) / Глухівський держ. педагогічний ін-т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Глухів : [б. в.], 1992. С. 43–46.

Льїн О. Трагічна доля українських співаків придворної співацької капели. *Витоки творчості Максима Березовського*: матеріали наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження М. С. Березовського / Глухівська міська рада народних депутатів, Глухівський держ. пед. ін-т; [ред. кол.: В. І. Белашов, В. В. Заїка]. Глухів : [б. в.], 1995. С. 37–38.

Льїн О. Л. Удосконалювання навчального процесу в початковій школі шляхом його комп'ютеризації. *Педагогічна спадщина Я. А. Коменського і перспективи розвитку народної освіти*: тези доповідей і повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції, 16–18 квітня 1992 р. / під ред.

І. Стогній. Переяслав-Хмельницький, 1992. Ч. 2. С. 22–23.

Льїн О. Л., Белашов В. І. Український патріот Василь Минович. *Пам'ять століть*. 1997. № 6. С. 138–139.

Льїн О. Український патріот Євген Вировий: [Катеринослав. діяч культури поч. XX ст.]. *Бористен*: журнал. 1997. № 7. С. 5.

Льїн О. Художнє життя України на сторінках щоденника Я. Марковича. *Історіографічна спадщина науки історії України: погляд з кінця XX ст.* : матеріали Всеукраїнської наук.-освітньої конференції, присвяч. 300-річчю народження Якова Марковича; 130-річчю народження Михайла Грушевського; 60-річчю існування Інституту історії України НАНУ (м. Глухів, грудень 1996 р.). Київ : Ін-т історії України, 1996. С. 89–90.

Льїн О. Чи відродяться пам'ятки? (про Воздвиженське братство). *Глухівщина*. 1997. № 56 (502). 26 липня. С. 3.

Льїн О. Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? *Сіверянський літопис*. 1997. № 6. С. 125.

Льїн О. Школярі з Глухова. *Народна трибуна*. 1996. № 11. 10 лютого. С. 3.

Льїн О. Яків Маркович як краєзнавець. *Історичне краєзнавство і культура*: наукові доповіді та повідомлення VIII Всеукраїнської наукової конференції (23–24 вересня 1997 р.). Київ – Харків, 1997. Ч. 1. С. 145.

ДЖЕРЕЛА

1. Ащаулова Т. Володимир Михайлович Куриленко та його вклад у розбудову Глухівського педагогічного інституту ім. С. М. Сергеева-Ценського (1990–1995). *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гриценко та ін. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 69–71.

2. Белашов Валерій Іванович: життєпис, наукова і педагогічна діяльність: до 75-річчя від дня народження / Укладачі: А. П. Гриценко, О. А. Чумаченко. Глухів, 2024. 77 с.

3. Белашов В. І., Гурець М. П., Заїка В. В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). Суми : Мрія, 1994. 80 с.

4. Белашов В. І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 39–51.

5. Белашов В. І. Ляшко Іван Михайлович: людина, педагог, дослідник. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 116–117.

6. Біліченко П. Г. Нова доба в становленні Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (2009 р. – сьогодні). *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 78–94.

7. Валерій Іванович Белашов (1949–2022): біобібліогр. покажчик / уклад.: А. Гриценко, С. Жукова, О. Чумаченко, О. Белашова. Глухів, 2023. 68 с.

8. Валюх О. М. Аналіз двох етапів діяльності Ю. Ковміра на посаді заступника директора Глухівського інституту. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (25 лист. 2025 р., м. Глухів) / за заг. ред. Чумаченко О. А. Глухів, 2025. С. 210–214. URL: <https://drive.google.com/file/d/1FdSIPj9eLfOaYcKf1ahMbSszwAHuJdD/view>.

9. Валюх О. М. Аналіз діяльності І. Пікуля та К. Гриценка на посаді заступника директора по заочній освіті Глухівського інституту в 1950-х роках. *Глухівські читання – 2025. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: зб. матеріалів XV міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (10–12 лист. 2026 р.). Глухів, 2025. С. 346–351. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bJRDEoWQO6rhvzbUE9Jp7S6twCHRet/view>.

10. Валюх О. Аналіз діяльності проректорів Глухівського педагогічного інституту за ректорства Миколи Великолуга та Леоніда Гнатюка. *Консенсус*. 2025. № 2. С. 77–89. URL: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/183-200>.

11. Валюх О. Анна Кириленко-Кабанова – очільниця заочного відділу Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання – 2024. Освіта і наука XXI ст.*: зб. матеріалів щорічної звітної науково-практ. конф. здобувачів фахової передвищої, вищої освіти, аспірантів і молодих учених. За заг. ред. Луценка Г. В. Глухів, 2025.

Ч. 2. С. 99–103.

12. Валюх О. Діяльність Віктора Симоненка на посаді проректора Глухівського педагогічного інституту. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Чумаченко О. А., голова та ін.]. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2026. Вип. 3. С. 59–64. URL: <https://drive.google.com/file/d/1NAyVYHzy8olGE2CMVlkq1J0hinf7bGb/view>.

13. Валюх О. Олена Горбенко – єдина жінка очільниці Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання – 2024. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: зб. матеріалів XIV міжн. науково-практ. інтернет-конф. / За заг. ред. О. О. Сорока. Глухів, 2024. С. 143–147. URL: https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY81rFNpXydPP_BdL4kSvSf2nRoI/view (дата звернення: 11. 04. 2025).

14. Валюх О. Формування керівного корпусу Глухівського державного педагогічного інституту в 1952–1954 рр. *Освіта і наука XXI століття: матеріали щорічної звітної наук.-практ. конф. аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти* (м. Глухів, 26–27 бер. 2026 р.) Ч. 2 / за заг. ред. Г. В. Луценка, О. О. Сороки, Глухів, 2026. С. 105–109. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bHLJlJiRfArwxNdWjXfaJW4vMPAsOk1I/view>.

15. Віктор Володимирович Заїка (1957–2020): біобібліогр. покажчик / уклад.: А. П. Гриценко, О. Я. Заїка. Глухів, 2023. 60 с.

16. Відомчий архів Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (далі – ВА ГНПУ). Особва справа викоаладача (далі – ОСВ) Льїна О. Л. 38 арк.

17. Володимир Михайлович Куриленко (1948–2012): біобібліогр. покажчик до 75-річчя з дня народження / уклад.: А. Гриценко, Н. Гоголь. Глухів, 2023. 48 с.

18. В'ячеслав Антонович Кубицький (1924–2008): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.

19. Гирич Я. М. Історико-культурна спадщина україно-російського прикордоння: досвід трьох наукових конференцій. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 120–130.

20. Гирич Я. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «П, Р, Т, У, Ф, Ц, Ч, Я»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 180–217.

21. Голуб А. Віктор Заїка – видатна особистість у історії міста Глухова Сумської області. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 71–74.

22. Григорій Львович Сепітон (1901–1954): біобібліогр. покажчик до 70-річчя від дня смерті / уклад.: А. Гриценко, В. Гриценко. Глухів, 2024. 48 с.

23. Гриценко А. Віктор Степанович Прокопчук – знаний історик, дослідник питань пам'яткоохоронної діяльності та краєзнавчого руху. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 182–184. <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/494> (дата звернення: 11. 04. 2025).

24. Гриценко А. В'ячеслав Кубицький: видатний фізик та педагог. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 44–46.

25. Гриценко А. Глухівський дослідник срібного віку Віктор Заїка. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 28–33.

26. Гриценко А. П. Глухівський період життя М. Ф. Лавриненка за матеріалами Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (до 30-річчя від часу обрання народним депутатом України). *Сіверщина в історії України*: зб. наукових праць. Вип. 17. Ніжин, 2024. С. 194–203.

27. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах*. 2023. № 2. С. 157–162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> (дата звернення: 11. 04. 2025).

28. Гриценко А. Директорство Григорія Сепітона у Глухівському учительському інституті. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 24–28.

29. Гриценко А. П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту в 1954–2000 рр. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 36–61.

30. Гриценко А. П., Курок О. І. До питання періодизації історії Глухівського державного педагогічного інституту на рубежі XX–XXI століть. *Освіта і наука XXI століття: матеріали звітної наук.-практ. конф. викладачів* (м. Глухів, 4 трав. 2022 р.). 2022. С. 48–49.

31. Гриценко А., Голуб А. Історична школа «Глухівського періоду в історії Гетьманщини» В. І. Белашова. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 16–21.

32. Гриценко А. П. Історичний аспект виникнення та становлення Навчально-наукового інституту філології та історії. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гри-

ценка. Глухів. 2024. С. 406–431.

33. Гриценко А. П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст. *Сіверщина в історії України*: зб. наукових праць. Вип. 7. Київ – Глухів, 2014. С. 249–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2014_7_62 (дата звернення: 11. 04. 2025).

34. Гриценко А. П. Історія ректорства О. І. Курка на чолі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (до 70-річчя від дня народження та 25-річчя керівництва ЗВО). *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Інститут історії України НАН України, Глухівський НПУ ім. О. Довженка. Ніжин, 2025. Вип. 15. С. 226–236.

35. Гриценко А. Краєзнавча діяльність історика Віктора Заїки. *Перші краєзнавчі читання в пам'яті професора Лева Баженова*: матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 2 червня 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, 2023. С. 76–79.

36. Гриценко А., Хроленко М. Лідія Нарочна – видатна українська методистка викладання природознавства та авторка підручників. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 107–108.

37. Гриценко А. Наукова діяльність Миколи Павловича Стожка. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 36–40.

38. Гриценко А. П. Некрологи. Пам'яті Віктора Володимировича Заїки. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 147. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356>

39. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 11. 04. 2025).

40. Гриценко А. Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949–2022). *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 141–142. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299>

41. Гриценко А. П., Ащаулова Т. А. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26–32. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.139.p.25 (дата звернення: 11.04.2025).

42. Гриценко А. Постать видатного глухівського філософа Мечислава Заремського. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 99–103.

43. Гриценко А. П. Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990-х роках. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2022. Вип. 15. С. 140–147. URL: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf (дата звернення: 10.11.2024).

44. Гриценко А. П., Курок О. І. Традиція проведення науково-практичних конференцій з історії у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: зб. наук. пр. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 13–22.

45. Гриценко А. П., Прокопчук В. С. Трансформація історичної та суспільствознавчої освіти в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів. 2024. С. 469–519.

46. Гриценко А. П. Святування 50-річчя від дня створення Глухівського учительського інституту у 1924 році. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка*: матеріали звітної науково-практичної конференції (розділ вища школа). Глухів, 2024. С. 49–52.

47. Гриценко А. П., Ащаулова Т. А. Управлінці Глухівського учительського інституту (1874–1991 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2-х ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цюма С. П., 2024. С. 75–79.

48. Гриценко В. Глухівський період історії родини Полярушів. *Освіта і наука ХХІ століття*: матеріали щорічної звітної наук.-практ. конф. (м. Глухів, 26–27 бер. 2026 р.). Ч. 2 / за заг. ред. Г. В. Луценка, О. О. Сороки, Глухів, 2026. С. 277–278. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bHLJJJrFwXdxNwJXfajW4vMPAsOk1/view>

49. Гриценко В. Діяльність євреїв у Глухівському педагогічному інституті. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84–88.

50. Гриценко В. Микола Пустовий – викладач економічних дисциплін у Глухівському університеті. *Глухівські історико-філософські читання: збірник наукових праць* / [редкол.: Чумаченко О. А. та ін.]. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2026. Вип. 3. С. 74–79. URL: <https://drive.google.com/file/d/1NAyVYHZy8oIGe2CMVlk1q1J0hirf7bGb/view>

51. Гриценко В. Постать директора Глухівського педагогічного технікуму Платона Горілого. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А. П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 94–96.

52. Давиденко Г. Мудрий керівник, людина щедрої душі! Вітаємо з ювілеєм ректора університету – Заслуженого працівника народної освіти України, кандидата педагогічних наук, професора Олександра Івановича Курка. *Освітнянські обрії: газета Глухівського державного педагогічного університету*. 2005. № 7–8 (66–67). Червень – липень. С. 7.

53. Заїка В. В. Глухівський вчительський інститут в системі освіти північно-східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Сумська старовина*. 2013. № 41–42. С. 51–52.

54. Заремський М. Й. Історіографія Я. М. Колубовського та її вплив на розвиток філософського процесу. *Матеріали 4-ї Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 2001. С. 63–67.

55. Зінченко В. П. Курок Олександр Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-52023>

56. Зінченко В. П. Функціонування Глухівського державного педагогічного університету у 2001–2009 рр. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 62–77.

57. Історія Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Курс лекцій для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» / Автор-упорядник: доц. А. П. Гриценко. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 128 с. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/3478> ISBN 978-966-376-131-2

58. Ільїн Олександр Львович / І. М. Дзюба // *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011, оновл. 2021. URL: <https://esu.com.ua/article-13138>. DOI: 10.5281/zenodo.19968760

59. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2023 рік. Довідкове видання / Автор-упорядник: А. Гриценко. Глухів, 2023. 78 с.

60. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2024 рік. Довідкове видання (електронне видання) / Автор-упорядник: А. Гриценко. Глухів, 2024. 78 с.

61. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2025 рік. Довідкове видання (електронне видання) / Автор-упоряд.: А. Гриценко. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2025. 145 с.: фото.

62. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту з 1874 по 1924 роки: біобібліогр. показник до 150-річчя з часу заснування університету / уклад.: А. П. Гриценко; В. М. Крижанівський. Глухів, 2024. 48 с.

63. Крижанівський В. М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобібліографічний словник. Глухів: Кропивницький, 2017. 95 с.

64. Крижанівський В. М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310–312.

65. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 112–147.

66. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 99–112.

67. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». (літера «К»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2015. Вип. 3. С. 113–125.

68. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». (літери «Л, О»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 149–158.

69. Крижанівський В. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». (літери «С, Ш, Х, Ю»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 31–333.

70. Крижанівський В. М. Спогади родини Полярушів про Глухівський педагогічний інститут (1964–1972 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 88–94.

71. Кулібова Я. В. Викладачі суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного університету – Мечислав Заремський, Валерій Белашов, Віктор Заїка: просопографічний портрет. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С. 145–151. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.17>

72. Кулібова Я. В. Життєвий та творчий шлях Валерія Івановича Белашова: внесок у розвиток історичної науки та педагогіки.

XIV Глухівські наукові читання – 2024. Актуальні питання суспільних і гуманітарних наук: матеріали міжнародної конференції. Глухів, 2024. С. 172–175.

73. Кулібова Я. В. Науково-педагогічна й управлінська діяльність О. І. Задоянчука в історії Глухівського державного педагогічного університету. *Культурологічний альманах*. 2026. № 1. С. 126–130. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2026.1.14>

74. Курок В. П., Гриценко А. П., Ткаченко Н. М. Історія факультету технологічної і професійної освіти. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 147–190.

75. Курок Олександр Іванович (2025, червня 3). Вікіпедія. Процитовано 7 червня 2025 р. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%B-D%D0%B4%D1%80_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%B-D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=45412367.

76. Курок Олександр Іванович. *Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874–2019)* / гол. ред. Курок О. І. Суми : ПБП «Видавничий будинок «Еллада», 2019. С. 59.

77. Курок Олександр Іванович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми : Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. С. 241–242.

78. Курок О., Гриценко А. Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.58407/itopis.230105>.

79. Курок О. І., Гриценко А. Глухівський період наукової школи історика Віктора Степановича Прокопчука. *Суспільні трансформації в умовах війни проти України: виклики часу і завдання краєзнавців (до 80-річчя Віктора Степановича Прокопчука): матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лип. 2024 р.)* / [редкол.: Ю. Телячий та ін.]. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2024. С. 88–105.

80. Курок О. І., Гриценко А. П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2020. Вип. 13. С. 233–237.

81. Курок О., Гриценко А. Заснування Глухівського учительського інституту. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ*: зб. наук. пр. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 19–23.

82. Курок О. І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1. С. 12–24.

83. Курок О., Гриценко А. Славні ювілеї Глухівського національного педагогічного університету в 2024 році. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 11–15.

84. Курок О. І., Гриценко А. П. Традиції історико-філософської школи Глухівського університету: роль персоналії в її розвитку. *Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Белашова, Мечислава Заремського, Віктора Зайки та Юрія Коваленка*: зб. наук. пр. Глухів, 2023. Вип. 1. С. 10–14.

85. Лідія Кирилівна Нарочна (1924–2015): біобібліогр. показчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, М. Хроленко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.

86. Ляшко І. М., Гамалій А. Т. Глухівський державний педагогічний інститут: фотоочерк (фото Є. О. Павлова) / відповід. за випуск ректор інституту І. Т. Качан. Харків : Прапор, 1974. 47 с.

87. Мамай В. Матч з легендарним «Динамо». Романенко В. І., Мамай В. В., Шумицкий В. А., Сакун С. Г. «Спартак» рождённий «Штурмом». Київ : Новий друк, 2016. С. 95–99.

88. Романенко В. В. В полушаге от чемпионства. Романенко В. І., Мамай В. В., Шумицкий В. А., Сакун С. Г. «Спартак» рождённий «Штурмом». Київ : Новий друк, 2016. С. 102–104.

89. Мечислав Йосипович Заремський (1951–2022): біобібліогр. показчик / уклад.: А. П. Гриценко, І. М. Заремська. Глухів, 2023. 48 с.

90. Микола Павлович Стожок (1923–2003): біобібліогр. показчик до 100-річчя з дня народження та 20-річчя з дня смерті / уклад.: А. П. Гриценко. Глухів, 2023. 68 с.

91. Олександр Іванович Курок: біобібліограф. показчик до 70-річчя від дня народження та з нагоди 25-річчя ректорства / уклад.: Андрій Гриценко, Наталя Ткаченко, Марина Хроленко. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2025. 93 с.: фото. «Видатні імена та події Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка». URI: <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/3831>

92. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: Прокопчук В. С., Гриценко А. П. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.:

фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (дата звернення: 11.04.2025)

93. Ткаченко Н. М. До нових наукових вершин та міжнародного співробітництва. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 108–126.

94. Хлус Н. О., Гриценко А. П., Курілова В. І., Бутенко Г. О., Синіговець В. І., Цись Д. І., Кузюра Г. М., Петрикей О. О., Редько С. Ю. З історії становлення та розвитку предметної спеціальності «Середня освіта (Фізична культура)» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 587–626.

95. Хроленко М. В. Традиції та інновації в підготовці майбутніх педагогів. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 95–107.

Hrytsenko A. P. Hlukhiv period of creativity of the researcher of the Northern region Olexandr Ilin (to the 70 th anniversary of the scientist's birth)

In the article, the author investigated the life path, pedagogical, scientific and public activities of Olexandr Lvovich Ilin (1956 – 2020) – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the S. M. Serheev-Tsenskyi Hlukhiv State Pedagogical Institute, local historian and publicist. Based on the materials of the Departmental Archive of the Olexandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, the main stages of his biography and professional development are highlighted.

Special attention is paid to the so-called «Hlukhiv period of creativity» (1989 – 1997), which became the most productive in the scientific activity of the scientist. For the first time, a bibliographical analysis of his publications was carried out, the main areas of research, the dynamics of scientific activity and thematic evolution of creative output were determined.

We have established that the scientific interests of O. Ilin have gone from the problems of informatization of education and teaching methods to historical and local history, culturological, historiographical and biographical studies. His contribution to the study of the historical and cultural heritage of the Hlukhiv region and the Sivershchyna, as well as to the development of regional historiography of independent Ukraine, is substantiated.

Key words: Olexandr Ilin, Hlukhiv State Pedagogical Institute, Hlukhiv region, Sivershchyna, regional history, local history, historiography, proposography, collective portrait, biographical studies, pedagogical education.

REFERENCES

- Ashchaulova, T. (2024). Volodymyr Mykhailovych Kurylenko ta yoho vklad u rozbudovu Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu im. S. M. Serhieiva-Tsensko (1990 – 1995) [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko and his contribution to the development of the S. M. Sergeev-Tsensky Hlukhiv Pedagogical Institute (1990 – 1995)]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia* : zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 69–71. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Chumachenko, O. A. (2024). Byelashov Valeriy Ivanovich: zhyttiepys, naukova i pedahohichna diyalnist: do 75-richchia vid dnia narodzhennia [Valery Ivanovich Belashov : biography, scientific and pedagogical activity : to the 75 th anniversary of his birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I., Hurets, M. P., Zaika, V. V. (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874 – 1994 rr.)* [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874 – 1994)]. Sumy : Mriia. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). *Istoriografichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii pedahohichnoho universytetu imeni Olexandra Dovzhenka (1874 – 2014 rr.)* [Historiographical tradition and source base for studying the history of Olexandr Dovzhenko Pedagogical University (1874 – 2014)]. *Istorychni studii istorichnoho prohresu*, 2, pp. 39–51. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). Liashko Ivan Mykhailovych : liudyna, pedahoh, doslidnyk [Lyashko Ivan Mykhailovych : man, teacher, researcher]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, pp. 116 – 117. [in Ukrainian].
- Bilichenko, P. H. (2024). Nova doba v stanovlenni Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Olexandra Dovzhenka (2009 r. – sohodennia) [A new era in the formation of the Olexandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (2009 – present)]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Olexandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku*, pp. 78 – 94. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2023). Valeriy Ivanovich Bielashov (1949 – 2022) : biobibliogr. Pokazhchyk [Valery Ivanovich Belashov (1949 – 2022) : biobibliographic index]. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1959> [in Ukrainian].
- Valiukh, O. M. (2025). Analiz dvokh etapiv diialnosti Yu. Kovmira na posadi zastupnyka dyrektora Hlukhivskoho instytutu [Analysis of two stages of Yuriy Kovmir's activity as deputy director of the Hlukhiv Institute]. In O. A. Chumachenko (Ed.), *Aktualni pytannia doslidzhennia istorichnoi nauky i vykladannia predmetiv hromadianskoj ta istorichnoi osvitynoi haluzi v umovakh reformuvannia: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (Hlukhiv, November 25, 2025) (pp. 210 – 214). Hlukhiv. Retrieved from

https://drive.google.com/file/d/1_FdSIPj9eLfOaYcKf1ahMbSszwAHu-jDd/view. [in Ukrainian].

9. Valiukh, O. M. (2025). Analiz diialnosti I. Pikulia ta K. Hrytsenka na posadi zastupnyka dyrektora po zaochnii osviti Hlukhivskoho instytutu v 1950–kh rokakh [Analysis of the activities of I. Pikul and K. Hrytsenko as deputy directors for correspondence education at the Hlukhiv Institute in the 1950 s]. *Hlukhivski chytannia – 2025. Aktualni pytannia suspilnykh ta humanitarnykh nauk: Proceedings of the XV International Scientific and Practical Internet Conference* (November 10 – 12, 2025) (pp. 346–351). Hlukhiv. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1bJRDeEoWQ9O6rhvzbUE-9Jp7S6twCHRet/view> [in Ukrainian].

10. Valiukh, O. (2025). Analiz diialnosti prorektoriv Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu za rektorstva Mykoly Velykoluha ta Leonida Hnatiuka [Analysis of the activities of the vice-rectors of the Hlukhiv Pedagogical Institute during the rectorships of Mykola Velykoluha and Leonid Hnatiuk]. *Konsensus*, 2, pp. 77–89. Retrieved from <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/183-200> [in Ukrainian].

11. Valiukh, O. (2025). Anna Kyrylenko-Kabanova – ochilnytsia zaochnoho viddilu Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Anna Kyrylenko-Kabanova as head of the correspondence department of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. H. V. Lutsenko (Ed.). *Hlukhivski chytannia – 2024. Osvita i nauka XXI st. : Proceedings of the Annual Reporting Scientific and Practical Conference of Students of Professional Pre-Higher and Higher Education, Postgraduates and Young Scientists* (Part 2, pp. 99–103). Hlukhiv. [in Ukrainian].

12. Valiukh, O. (2026). Diialnist Viktora Symonenka na posadi prorektora Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu [Viktor Symonenko's activity as vice-rector of the Hlukhiv Pedagogical Institute]. O. A. Chumachenko (Ed.). *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia* (Vol. 3, pp. 59–64). Hlukhiv : Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1NAyVYHzy8oGE2CM-Vlk1q1J0hif7bGb/view> [in Ukrainian].

13. Valiukh, O. (2024). Olena Horbenko – yedyna zhinka ochilnytsia Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Olena Horbenko as the only woman head of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. O. O. Soroka (Ed.). *Hlukhivski chytannia – 2024. Aktualni pytannia suspilnykh ta humanitarnykh nauk: Proceedings of the XIV International Scientific and Practical Internet Conference* (pp. 143–147). Hlukhiv. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY81rFNPxYdPP_BdL4kSvSf2nRoI/view [in Ukrainian].

14. Valiukh, O. (2026). Formuvannya kerivnoho korpusu Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu v 1952–1954 rr. [Formation of the administrative staff of the Hlukhiv State Pedagogical Institute in 1952–1954]. H. V. Lutsenko, O. O. Soroka (Eds.). *Osvita i nauka XXI stolittia: Proceedings of the Annual Reporting Scientific and Practical Conference of Postgraduate Students, Young Scientists, and Students of Higher and Professional Pre-Higher Education* (Part 2, pp. 105–109). Hlukhiv. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1bHLJlJrfArwxdNwJxJfW4vMPA-sOk1J/view> [in Ukrainian].

15. Hrytsenko, A. P., Zaika, O. Ya. (2023). Viktor Volodymyrovych Zayika (1957–2020): biobibliohr. Pokazhchik [Viktor Volodymyrovych Zayika (1957–2020): biobibliography index]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/1957>. [in Ukrainian].

16. Hrytsenko, A. P., Hohol, N. V. (2023). Volodymyr Mykhaylovych Kurylenko (1948–2012): biobibliohr. pokazhchik do 75-richchya z dnia narodzhennya [Volodymyr Mykhailovich Kurylenko (1948–2012): biobibliography. index to the 75 th birthday]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

17. Hrytsenko, A. P., Koreneva, I. M. (2024). Viacheslav Antonovych Kubytskyi (1924–2008) : biobibliohr. pokazhchik do 100-richchya vid dnia narodzhennia [Viacheslav Antonovych Kubytskyi (1924–2008) : biobibliography. index to the 100 th anniversary of the birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

18. Hyrych, Ya. M. (2014). Istoryko-kulturna spadshchyna ukraïno-rosiiskoho prykordonnaya : dosvid trokh naukovykh konferentsii [Historical and cultural heritage of the Ukrainian–Russian border : experience of three scientific conferences]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 2, pp. 120–130. [in Ukrainian].

19. Hyrych, Ya. M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo–pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (litery «P, R, T, U, F, Ts, Ch, Ya») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «P, R, T, U, F, C, Ch, Y»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, 180–217. [in Ukrainian].

20. Holub, A. (2024). Viktor Zayika – vydatna osobystist u istorii mista Hlukhova Sumskoi oblasti [Viktor Zayka is an outstanding person in the history of the city of Hlukhova, Sumy region]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 71–74. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2919>. [in Ukrainian].

21. Hrytsenko, A. P., Hrytsenko, V. A. (2024). Hryhorii Lvovych Sapiton (1901–1954) : biobibliohr. pokazhchik do 70-richchya vid dnia smerti [Hryhorii Lvovich Sapiton (1901–1954) : biobibliography. index to the 70 th anniversary of the death]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

22. Hrytsenko, A. (2024). Viktor Stepanovych Prokopchuk – znanyi

istoryk, doslidnyk pytan pamiatkookhoronnoi diialnosti ta kraieznavchoho rukhu [Viktor Stepanovych Prokopchuk is a well-known historian, researcher of issues of monument protection and the local history movement]. *Sivrianskyi litopys*, 4, pp. 182–184. Retrieved from <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/494> [in Ukrainian].

23. Hrytsenko, A. (2024). Viacheslav Kubytskyi: vydatnyi fizyk ta pedahoh [Vyacheslav Kubytskyi : outstanding physicist and teacher]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 44–46. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2911> [in Ukrainian].

24. Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivskiy doslidnyk sribnoho viku Viktor Zaika [Viktor Zayka, researcher of the Silver Age from Hlukhiv]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 28–33. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2905> [in Ukrainian].

25. Hrytsenko, A. P. (2024). Hlukhivskiy period zhyttia M. F. Lavrynenka za materialamy Vidomchoho arkhivu Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (do 30-richchia vid chasu obrannia narodnym deputatom Ukrainy) [The Hlukhiv period of M. F. Lavrynenko's life based on materials from the Departmental Archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (to the 30 th anniversary of his election as a People's Deputy of Ukraine)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zb. naukovykh prats*, 17, pp. 194–203. [in Ukrainian].

26. Hrytsenko, A. P., Koliyenko, A. A. (2023). Hlukhivskiy uchytelskyi instytut : filosofski zasady zasnuvannia ta funktsionuvannia [Hlukhiv Teacher's Institute : philosophical principles of establishment and functioning]. *Kulturolohiichniy almanakh*, 2, pp. 157–162. Retrieved from <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> [in Ukrainian].

27. Hrytsenko, A. (2024). Dyrektorstvo Hryhoriiu Sapitona u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti [Directorship of Hryhorii Sapitona at the Hlukhiv Teachers' Institute]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, 24–28. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2904> [in Ukrainian].

28. Hrytsenko, A. P. (2024). Diialnist Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu v 1954–2000 rr. [Activities of the Hlukhiv Pedagogical Institute in 1954–2000]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*, pp. 36–61. Hlukhiv. [in Ukrainian].

29. Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2022). Do pytannia periodyzatsii istorii Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu na rubezhi XX–XXI stolit [On the issue of periodization of the history of the Hlukhiv State Pedagogical Institute at the turn of the XX–XXI centuries]. *Osvita i nauka XXI stolittia : materialy zvitnoi nauk. -prakt. konf. Vykladachiv*, pp. 48–49. Hlukhiv. [in Ukrainian].

30. Hrytsenko, A., Holub, A. (2024). Istorychna shkola «Hlukhivskoho periodu v istorii Hetmanshchyny» V. I. Bielashova [Historical school «Hlukhiv period in the history of the Hetmanship» V. I. Belashova]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 16–21. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2902> [in Ukrainian].

31. Hrytsenko, A. P. (2024). Istorychnyi aspekt vynyknennia ta stanovlennia Navchalno-naukovoho instytutu filolohii ta istorii [Historical aspect of the emergence and formation of the Educational and Scientific Institute of Philology and History]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*, pp. 406–431. Hlukhiv. [in Ukrainian].

32. Hrytsenko, A. P. (2014). Istoriia vprovadzhennia metodyky vykorystannia informatsiinykh resursiv u praktiku navchannia istorii i vitchyznianskykh shkolakh na rubezhi XIX–XX st. [The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19 th and 20 th centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 7, pp. 249–252. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2014_7_62. [in Ukrainian].

33. Hrytsenko, A. P. (2025). Istoriia rektorstva O. I. Kurka na choli Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (Do 70-richchya vid dnia narodzhennia ta 25-richchya kerivnytstva ZVO) [The History of O. I. Kurok's rectorship at Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (On the occasion of the 70 th anniversary of his birth and the 25 th anniversary of his leadership of the Higher Education Institution)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats*, 15, pp. 226–236. Nizhyn. [in Ukrainian].

34. Hrytsenko, A. (2023). Kraieznavcha diialnist istoryka Viktora Zaika [Local history activities of historian Viktor Zayka]. *Pershi kraieznavchi chytannia v pamiat profesora Leva Bazhenova : materialy vseukr. nauk. -prakt. konferentsii* (m. Khmelnytskyi, 02 cherv. 2023 r.), pp. 76–79. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

35. Hrytsenko, A., Khrolenko, M. (2024). Lidia Narochna – vydatna ukrainska metodystka vykladannia pryrodoznastva ta avtorka pidruchnykiv [Lydia Narochna is an outstanding Ukrainian natural science teaching methodologist and author of textbooks]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 107–108. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2931> [in Ukrainian].

36. Hrytsenko, A. (2024). Naukova diialnist Mykoly Pavlovycha Stozhka [Scientific activity of Mykola Pavlovich Stozhko]. *Hlukhivski*

istoriyo -filosofski chytannia : zb. nauk. pr., 2, pp. 36 – 40. Hlukhiv Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2909> [in Ukrainian].

37. Hrytsenko, A. P. (2023). Nekrolohy. Pamiati Viktora Volodymyrovycha Zaiky [Obituaries. In memory of Viktor Volodymyrovych Zayka]. *Sivierskyi litopys*, 6. Retrieved from <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356> [in Ukrainian].

38. Hrytsenko, A. P., Koliienko, A. A. (2023). Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti (1874 – 1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teacher's Institute (1874 – 1917)]. *Kulturolozhnyi almanakh*, 3, pp. 119 – 125. Retrieved from <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16>. [in Ukrainian].

39. Hrytsenko, A. (2023). Pamiati Valeria Ivanovycha Bielashova (1949 – 2022) [In memory of Valery Ivanovich Belashov (1949 – 2022)]. *Sivierskyi litopys*, 3, pp. 141 – 142. Retrieved from <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299> [in Ukrainian].

40. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2022). Porivnialna kharakterystyka sotsialnoho statusu ta riviya zhyttia vykladachiv Hlukhivskoi cholovicho himnazii ta Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1870 – kh – 1900 – kh rokakh [Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870 s – 1900 s]. *Sumskyi istoriyo -arkhivnyi zhurnal*, XXXIX, pp. 26 – 32. Retrieved from doi.org/10.21272/shaj.2022.139.p.25. [in Ukrainian].

41. Hrytsenko, A. (2024). Postat vydatnoho hlukhivskoho filosofa Mechyslava Zaremskoho [The figure of the prominent Hlukhiv philosopher Mechyslav Zaremskyi]. *Hlukhivskii istoriyo -filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 99 – 103. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2929> [in Ukrainian].

42. Hrytsenko, A. P. (2022). Rozvytok Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu u 1990 – kh rokakh [Development of the Hlukhiv Pedagogical Institute in the 1990 s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 15, pp. 140 – 147. Retrieved from https://nzhlukhiv.com.ua/wpcontent/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf. [in Ukrainian].

43. Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2023). Tradytsiia provedennia nauko vo -praktychnykh konferentsii z istorii u Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [The tradition of conducting scientific and practical conferences on history at the Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko]. *Aktualni pytannia doslidzhennia istorichnoi nauky i vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorichnoi osvity haluzi v umovakh reformuvannya : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 13 – 22. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> [in Ukrainian].

44. Hrytsenko, A. P., Prokopchuk, V. S. (2024). Transformatsiia istorichnoi ta suspiilnoznavchoi osvity v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [Transformation of history and social studies education at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskii natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*, pp. 469 – 519. Hlukhiv. [in Ukrainian].

45. Hrytsenko, A. P. (2024). Sviatkuvannia 50 -richchia vid dnia stvorennia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu u 1924 rotsi [Celebration of the 50 th anniversary of the founding of the Hlukhiv Teachers' Institute in 1924]. *Nauka ta osvita v umovakh viiny : Hlukhivskii natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : materialy zvitnoi nauko vo -praktychnoi konferentsii*, pp. 49 – 52. Hlukhiv. [in Ukrainian].

46. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2023). Upravlintsi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874 – 1991 rr.) [Managers of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874 – 1991)]. *Istoriyo -kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: materialy VI Mizhnarodnoi nauko vo konferentsii*, 1, pp. 75 – 79. Sumy : FOP Tsoma S.P. [in Ukrainian].

47. Hrytsenko, V. (2026). Hlukhivskii period istorii rodyny Poliarushiv [The Hlukhiv period in the history of the Polyarush family]. *Osvita i nauka XXI stolittia : materialy shchorichnoi zvitnoi nauko vo -praktychnoi konferentsii* (m. Hlukhiv, 26 – 27 bereznya 2026 r.), part 2, pp. 277 – 278. Hlukhiv. [in Ukrainian].

48. Hrytsenko, V. (2024). Diialnist yevreiv u hlukhivskomu pedahohichnomu instytuti [Activities of Jews at the Hlukhiv Pedagogical Institute]. *Hlukhivskii istoriyo -filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 84 – 88. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2924>. [in Ukrainian].

49. Hrytsenko, V. (2026). Mykola Pustovyi – vykladach ekonomichnykh dystsyplin u Hlukhivskomu universyteti [Mykola Pustovyi as a lecturer of economic disciplines at Hlukhiv University]. *Hlukhivskii istoriyo -filosofski chytannia : zbirnyk naukovykh prats*, 3, pp. 74 – 79. Hlukhiv. [in Ukrainian].

50. Hrytsenko, V. (2024). Postat dyrektora hlukhivskoho pedahohichnoho tekhnikum Platona Horiloho [The figure of Platon Horily, director of the Hlukhiv Pedagogical Technical School]. *Hlukhivskii istoriyo -filosofski chytannia : zb. nauk. pr.*, 2, pp. 94 – 96. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927>. [in Ukrainian].

51. Davydenko, H. (2005). Mudryi kerivnyk, liudyna shchedroi dushi! Vitaemo z yuvileiem rektora universytetu – Zaslu zhenoho pratsivnyka

narodnoi osvity Ukrainy, kandydata pedahohichnykh nauk, profesora Oleksandra Ivanovycha Kurka [A wise leader, a man with a generous soul! Congratulations on the anniversary of the rector of the university – honored worker of public education of Ukraine, Candidate of pedagogical sciences, professor Oleksandr Ivanovych Kurok]. *Osvitianski obrii : hazeta Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, pp. 7–8, 7. [in Ukrainian].

52. Zayika, V. V. (2013). Hlukhivskii vchytelskyi instytut v systemi osvitynstva pivnichno -skhidnoi Ukrainy drugoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Hlukhiv Teacher's Institute in the education system of northeastern Ukraine in the second half of the 19 th – early 20 th centuries]. *Sumska starovyna*, pp. 41 – 42, pp. 51 – 52. [in Ukrainian].

53. Zaremskyi, M. Y. (2001). Istoriografii Ya. M. Kolubovskoho ta yii vplyv na rozvytok filosofskoho protsesu [Historiography of Y. M. Kolubovsky and its influence on the development of the philosophical process]. *Materialy chetvertoi Sumskoi oblasnoi nauko vo istoriyo -kraieznavchoi konferentsii*, pp. 63 – 67. Sumy. [in Ukrainian].

54. Zinchenko, V. P. (2016). Kurok Oleksandr Ivanovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. [Kurok Oleksandr Ivanovych]. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-52023> [in Ukrainian].

55. Zinchenko, V. P. (2024). Funktsionuvannia Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu u 2001 – 2009 rr. [Functioning of the Hlukhiv State Pedagogical University in 2001 – 2009]. *Hlukhivskii natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*, pp. 62 – 77. Hlukhiv [in Ukrainian].

56. Hrytsenko, A. P. (2024). Istoriia Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Kurs lektsii dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity OS «Bakalavr» [History of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. Lecture course for higher education students of the Bachelor's degree program]. Hlukhiv : HNPU im. O. Dovzhenka. Retrieved from <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/3478> ISBN 978-966-376-131-2 [in Ukrainian].

57. Dzyuba, I. M. (2021). Iliin Oleksandr Lvovych [Oleksandr Lvovych Ilyin]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from 10.5281/zenodo.19968760. [in Ukrainian].

58. Hrytsenko, A. P. (2023). *Kalendar znamennykh dat i podii istoriiv Hlukhivshchyny : 2023 rik. Dovidkove vydannia* [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region : 2023. Reference edition]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

59. Hrytsenko, A. P. (2024). *Kalendar znamennykh dat i podii istoriiv Hlukhivshchyny : 2024 rik. Dovidkove vydannia* [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region : 2024. Reference edition]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

60. Hrytsenko, A. (Comp.). (2025). *Kalendar znamennykh dat i podii istoriiv Hlukhivshchyny : 2025 rik. Dovidkove vydannia* (elektronne vydannia) [Calendar of Memorable Dates and Events in the History of Hlukhiv Region : 2025. Reference Edition (Electronic Publication)]. Hlukhiv : Hlukhivskii NPU im. O. Dovzhenka. [in Ukrainian].

61. Kyrychenko, A. V. (2024). *Istoriia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu z 1874 po 1924 roky : biobibliohr. pokazhchyk do 150 -richchya z chasu zasnuvannia universytetu* [History of the Hlukhiv Teacher's Institute from 1874 to 1924 : biobibliography. index to the 150 th anniversary of the founding of the university]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

62. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). *Vyklyadachi Hlukhivskoho instytutu (1874 – 1924 rr.)*. Biobibliohrafichnyy slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874 – 1924). Biobibliographic dictionary]. Hlukhiv; Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].

63. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). Istoriia v systemi navchalnykh dystsyplin Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874 – 1914 r.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874 – 1914)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 10, pp. 310 – 312. [in Ukrainian].

64. Kryzhanivskiy, V. M. (2018). *Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Nauko vo – pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1924 – 1941 rr.»* [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1924 – 1941». *Istoriichni studii suspiilnoho prohesu*, 6, pp. 112 – 147. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2018_6_13. [in Ukrainian].

65. Kryzhanivskiy, V. M. (2014). *Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Nauko vo – pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.»* [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952 – 1991». *Istoriichni studii suspiilnoho prohesu*, 2, pp. 99 – 112. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2014_2_16. [in Ukrainian].

66. Kryzhanivskiy, V. M. (2015). *Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Nauko vo – pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.»* (letter «K») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952 – 1991». (letter «K»). *Istoriichni studii suspiilnoho prohesu*, 3, pp. 113 – 125. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2015_3_16. [in Ukrainian].

67. Kryzhanivskiy, V. M. (2016). Materialy do bihografichnoho slovnyka «Naukovo – pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (litery «L, O») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952 – 1991.» (letters «L, O»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 4, pp. 149 – 158. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscsp_2016_4_16. [in Ukrainian].
68. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). Materialy do bihografichnoho slovnyka «Naukovo – pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (litery «S, Sh, Kh, Yu») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952 – 1991.» (letters «S, Sh, Kh, Yu»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 311 – 333. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscsp_2017_5_23. [in Ukrainian].
69. Kryzhanivskiy, V. M. (2014). Spohady rodyny Polyarushiv pro Hlukhivskiy pedahohichnyi instytut (1964 – 1972 rr.) [Memories of the Polyarush family about the Hlukhiv Pedagogical Institute (1964 – 1972)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, pp. 88 – 94. Retrieved from <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/14.pdf>. [in Ukrainian].
70. Kulibova, Ya. V. (2024). Vykladachi suspilnykh dystsyplin Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu — Mechyslav Zaremskyi, Valerii Bielashov, Viktor Zaika : prosopografichnyi portret [Teachers of social sciences at Hlukhiv State Pedagogical University — Mechyslav Zaremskyi, Valerii Bielashov, and Viktor Zaika : a prosopographical portrait]. *Kulturolozhichnyi almanakh*, 4, pp. 145 – 151. Retrieved from 10.31392/cult.alm.2024.4.17. [in Ukrainian].
71. Kulibova, Ya. V. (2024). Zhyttievyi ta tvorchyi shliakh Valerii Ivanovycha Bielashova : vnesok u rozvytok istorychnoi nauky ta pedahohiky [The life and creative path of Valerii Ivanovych Bielashov : contribution to the development of Historical Science and Pedagogy]. *XIV Hlukhivski naukovy chytannia – 2024. Aktualni pytannia suspilnykh i humanitarnykh nauk: materialy mizhnarodnoi konferentsii*, pp. 172 – 175. Hlukhiv. [in Ukrainian].
72. Kulibova, Ya. V. (2026). Naukovo – pedahohichna i upravlinska diialnist O. I. Zadoianchuka v istorii Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu [Scientific, pedagogical and administrative activity of O. I. Zadoianchuk in the history of Hlukhiv State Pedagogical University]. *Kulturolozhichnyi almanakh*, 1, pp. 126 – 130. Retrieved from 10.31392/cult.alm.2026.1.14. [in Ukrainian].
73. Kurok, V. P., Hrytsenko, A. P., Tkachenko, N. M. (2024). Istoriia fakultetu tekhnolohichnoi i profesiinoi osvity [History of the faculty of technological and vocational education]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku : monohrafiia*, pp. 147 – 190. Hlukhiv. [in Ukrainian].
74. Kurok Oleksandr Ivanovych (2025). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Wikipedia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=45412367. [in Ukrainian].
75. Kurok Oleksandr Ivanovych (2019). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Almanakh universytetskoï slavy. Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka (1874 – 2019)*. Sumy : PVP «Vydavnychiy budynok «Ellada». [in Ukrainian].
76. Kurok Oleksandr Ivanovych (2003). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Sumshchyna v imenakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk*, pp. 241 – 242. Sumy : Reklamno-vydavnyche obiednannia «AS-Media», Sumskiy derzhavnyi universytet. [in Ukrainian].
77. Kurok, O., Hrytsenko, A., Kryzhanivskiy, V., Chumachenko, O. (2023). Hlukhivskiy instytut v 1917 – 1924 rr. : mizh derusyfikatsiieiu ta ukrainizatsiieiu [The Hlukhiv institute in 1917 – 1924 : between derussification and ukrainization]. *Sivierskyi litopys*, 1, pp. 37 – 43. Retrieved from <https://doi.org/10.58407/litopis.230105>. [in Ukrainian].
78. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivskiy period naukovoï shkoly Viktor Stepanovycha Prokopchuka [The Hlukhiv period of the scientific school of historian Viktor Stepanovych Prokopchuk]. *Suspilni transformatsii v umovakh viiny rosii proty Ukrainy : vyklyky chasu i zavdannia kraieznavstv (do 80 - richchia Viktora Stepanovycha Prokopchuka) : materialy Vseukr. Naukovo – prakt. konf. (m. Khmelnytskyi, 26 lyp. 2024 r.)*, pp. 88 – 105. Khmelnytskyi : FOP Strykhar A.M. [in Ukrainian].
79. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2020). Dosvid formuvannia profesiinoï kompetentnosti maibutnykh uchyteliv istorii u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti u 1874 – 1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874 – 1917]. *Sivierschyna v istoriyi Ukrainy*, 13, pp. 233 – 237. [in Ukrainian].
80. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2022). Zasnuvannia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu [Foundation of the Hlukhiv Teacher's Institute]. *Aktualni pytannia doslidzhennia vitchyznianoï istorii i vykladannia predmetiv hromadianskoï ta istorychnoi osvitynoï haluzi v umovakh NUSh* : zb. nauk. pr., 1, pp. 19 – 23. Hlukhiv. [in Ukrainian].
81. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnykh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti u 1870 -kh rokakh [Organization of professional training of future teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870 s]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 50, pp. 12 – 24. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9-qYdcoz1j2mGgLebtmGkpLdo/view>. [in Ukrainian].
82. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2024). Slavni yuvilei hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu v 2024 rotsi [Glorious anniversaries of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in 2024]. *Hlukhivski istoryko-filosofski chytannia* : zb. nauk. pr., 2, pp. 11 – 15. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906>. [in Ukrainian].
83. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2023). Tradytzii istoryko-filosofskoi shkoly Hlukhivskoho universytetu: rol personalii v ii rozvytku [Traditions of the historical and philosophical school of Hlukhiv University : the role of personalities in its development]. «Hlukhivski istoryko-filosofski chytannia pamiati Valerii Bielashova, Mechyslava Zaremskoho, Viktora Zaiky ta Yurii Kovalenka» : zb. nauk. pr., 1, pp. 10 – 14. Hlukhiv. [in Ukrainian].
84. Hrytsenko, A. P., Khrolenko, M. V., Koreneva, I. M. (2024). Lidia Kyrylivna Narochna (1924 – 2015) : biobibliohr. pokazhchyk do 100 -richchya vid dnya narodzhennya [Lidia Kyrylivna Narochna (1924 – 2015) : biobibliography. index to the 100 th anniversary of the birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
85. Liashko, I. M., Hamalii, A. T. (1974). Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut : fotocherk (foto Ye. O. Pavlova) [Hlukhiv State Pedagogical Institute: photo essay (photo by Ye. O. Pavlov)]. Kharkiv : Prapor. [in Ukrainian].
86. Mamai, V. (2016). Match s legendarnim «Dinamo» [Match with the legendary Dynamo]. Romanenko V. I., Mamai V. V., Shumitskii V. A., Sakun S. H. «Spartak» rozhdynnii «Shturmom», pp. 95 – 99. Kyiv : Novii druk. [in Russian].
87. Romanenko, V. (2016). V polushage ot chempionstva [Half a step away from the championship]. Romanenko V. I., Mamai V. V., Shumitskii V. A., Sakun S. H. «Spartak» rozhdynnii «Shturmom», pp. 102 – 104. Kyiv : Novii druk. [in Russian].
88. Hrytsenko, A. P., Zaremska, I. M. (2023). Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951 – 2022) : biobibliohr. pokazhchyk [Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951 – 2022) : biobibliography. index]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/1958>. [in Ukrainian].
89. Hrytsenko, A. P. (2023). Mykola Pavlovych Stozhok (1923 – 2003) : biobibliohr. pokazhchyk do 100 -richchya z dnia narodzhennia ta 20 -richchya z dnia smerti [Mykola Pavlovych Stozhok (1923 – 2003) : biobibliography. index to the 100 th anniversary of the birth and the 20 th anniversary of the death]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2182>. [in Ukrainian].
90. Hrytsenko, A., Tkachenko, N., Khrolenko, M. (Comp.). (2025). Oleksandr Ivanovych Kurok : biobibliohrafichnyi pokazhchyk do 70 -richchia vid dnia narodzhennia ta z nahody 25 -richchia rektorstva [Oleksandr Ivanovych Kurok : biobibliographical index for the 70 th anniversary of his birth and the 25 th anniversary of his rectorship]. Hlukhiv : Hlukhivskiy NPU im. O. Dovzhenka. [in Ukrainian].
91. Prokopchuk, V. S., Hrytsenko, A. P. (2023). Pamiatkoohoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity : navchalno – metodychni posibnyk [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>. [in Ukrainian].
92. Tkachenko, N. M. (2024). Do novykh naukovykh vershyn ta mizhnarodnoho spivrobitnytstva [Toward new scientific heights and international cooperation]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku : monohrafiia*, pp. 108 – 126. Hlukhiv. [in Ukrainian].
93. Khlus, N. O., Hrytsenko, A. P., Kurilova, V. I. ta in. (2024). Z istorii stanovlennia ta rozvytku predmetnoi spetsialnosti «Serednia osvita (Fizychna kultura)» v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [On the history of the formation and development of the subject specialty «Secondary Education (Physical Culture)» at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku : monohrafiia*, pp. 587 – 626. Hlukhiv. [in Ukrainian].
94. Khrolenko, M. V. (2024). Tradytzii ta innovatsii v pidhotovtsi maibutnykh pedahohiv [Traditions and innovations in the training of future teachers]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka : 150 rokiv rozvytku : monohrafiia*, pp. 95 – 107. Hlukhiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

РОЗДІЛ IV. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 27–287:[069.51:94(477.51–25)](09)

М. С. Май-Борода

«БЕСІДИ» СВЯТИТЕЛЯ ІОАННА ЗЛАТОУСТОГО. ІСТОРІЯ МУЗЕЙНОГО СТАРОДРУКУ ЗА ЙОГО ПРОВЕНІЄНЦІЯМИ

Мета статті полягає в простеженні історії стародруку «Бесіди» святителя Іоанна Златоустого з колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського за власницькими та дарчими записами в ньому та ідентифікації власників книги. Методологія дослідження спирається на засади історизму, хронологічного аналізу, візуального аналізу, критичного аналізу та об'єктивної реконструкції минулого. У статті представлено систематизований та проаналізований матеріал, який стосується історії використання стародруку та подано відомості про більшість власників книги. Опрацьований матеріал дозволяє дійти висновків, що книга активно використовувалася священнослужителями міста Короп та Сосницьчини і могла слугувати для них гомілетичним посібником в період співу за богослужінням Тріоди.

Ключові слова: «Бесіди», Короп, Сосниччина, Якубовські, Барзиловські, Сосницький краєзнавчий музей, Чернігівський історичний музей.

Окремі екземпляри рукописних книг та стародруків, що зберігаються у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського і мають важливе історико-культурне значення, потребують більш широкого та всебічного дослідження. Інформація про них може обмежуватися представленою в музейних каталогах докладною описовою частиною, яка на сьогоднішній час потребує оновлень та доповнень на основі нових розвідок, в тому числі і з застосуванням сучасних технологій. Нові дослідження музейних рукописних книг та стародруків можуть розкрити важливу та цінну краєзнавчу інформацію.

Так у колекції Чернігівського історичного музею зберігається стародрук «Бесіди» (рис. 1) святителя Іоанна Златоустого (інв. № АЛ-1635, екземпляр повний, розмір книги 32,5х20 см), виданий в 1772 році на Друкарському подвір'ї у Москві, особлива цінність якого полягає в тому, що він містить в собі чимало інформативних власницьких та дарчих записів різного періоду, які є важливим джерелом при дослідженні історії книги зокрема та Чернігівщини в цілому. У статті розшифровані деякі слова власницьких записів, які раніше не були прочитані, що дозволило ідентифікувати одного з останніх вказаних в книзі її власників.

Святий Іоанн, архієпископ Константинопольський (398–404 рр.) – невтомний проповідник слова Божого, який за особливий дар красномовства від своєї пастви отримав найменування Златоустий і якого Церква називає вселенським учителем. Мало хто із грецьких отців Церкви залишив по собі таку велику багатотематичну богословську літературну спадщину, як святий Іоанн. Перекладені з грецької мови його твори були відомі на наших теренах ще в давньоруські часи та входили до

кола найбільш читаних книг. Настанови святителя не позбулися своєї злободенності протягом віків, не втратили свого значення та актуальності і в наш час. Духовно-літературна спадщина святого постійно перевидається, отже користується попитом у народі.

Книга з музейної збірки являє собою зібрання бесід святителя Іоанна Златоустого, поділених на два корпуси: 1) 9 бесід про покайняння та 2) 13 бесід на деякі Господські свята, недільні дні та день пам'яті святих мучеників.

Музейний стародрук у свій час належав різним власникам, про що свідчать записи в книзі. Першим придбав його Преосвященний Тихон (Якубовський), єпископ Воронежський та Єлецкий (1767–1775 рр., з 1775 р. єпископ Суздальський та Юр'євський) [5, с. 199]. Він купив її «у воронежского купца Сергія Івановича Носкова, за 2 рубли 1774 года Марта “20” дня», про що свідчить запис в книзі (рис. 2).

Народився майбутній архієрей у 1726 році в сім'ї міщан Якова та Агафії Якубовських у містечку Короп. З дитинства співав у приходському Вознесенському храмі. Хлопчика, що відрізнявся чудовим голосом та співочими здібностями, запросили до архієрейського хору в Чернігів. Згодом там він закінчив семінарію та продовжив здобувати духовну освіту в Києво-Могилянській академії. Під час навчання в Києві прийняв чернечий постриг у Братському Богоявленському монастирі. В майбутньому був викладачем в різних навчальних закладах.

Єпископ Тихон був людиною освіченою, знав іноземні мови. За свідченням сучасників він був «за своїм саном, особа важлива, без пихатості. Особа у поведінці вкрай пристойна, постійна і в усьому зразкова... бувши вчителю закону, був освіченішим, ніж звичайний у семінарії вчитель чи проповідник» [3, с. 135].

У 1774 році єпископ Тихон звершував прощу до Києва для поклоніння святим мощам преподобних отців Печерських. Після Києва він поїхав до рідного Коропа відвідати свого молодшого брата Євменія, який також був священнослужителем. Під час цього візиту він і подарував братові книгу «Бесіди» святителя Іоанна. Про це дізнаємось із наступного запису в книзі: «Онїй Преосвященнейшїй Тїхонъ Епископъ Воронежскїй и Елецкїй въ проезде своемъ съ Кїева: куды онъ по обещанїю поклонитися святимъ мощамъ ездилъ бывши въ Коропе и въ доме моемъ подарилъ мне родному Его Преосвященства брату Іерею Евменїю Якубовскому сію книгу которую я собственноручно и подписалъ. 1774 года Сентября, 28 дня» (рис. 3).

Хоча книга була подарована єпископом Тихоном в найближчий час після її придбання (лише через пів року), вона, очевидно, спочатку купувалася не для подарунку, а для власної бібліотеки архієрея. Про це свідчить запис: «Съ книгъ числа монахъ Тїхонъ епископъ Воронежскїй

Рис. 1. «Бесіди» святителя Іоанна Златоустого з колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського

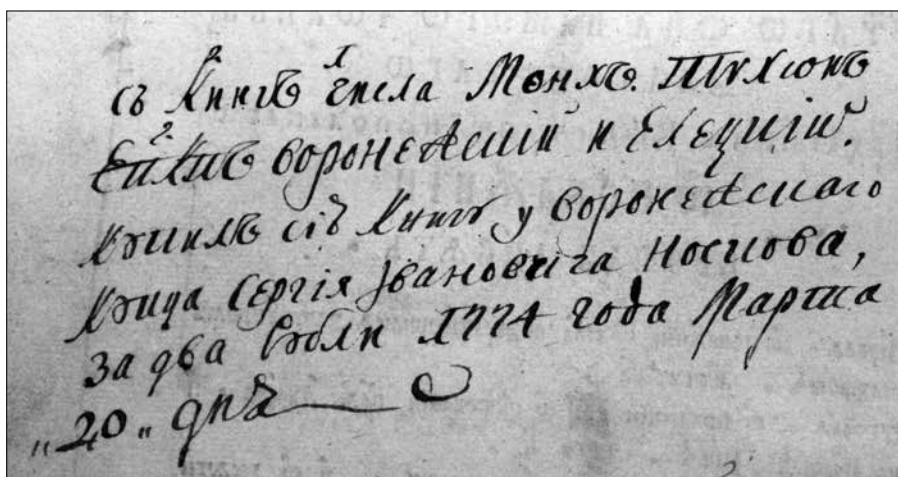

Рис. 2. Перший запис в книзі, зроблений єпископом Тихоном Якубовським про її купівлю

и Елецкій».

На аркушах 1–12 стародруку розтягнутий запис: «Принадлежит сѣ книга къ числу книгъ Вознесенского Короповского Іерея Евменія Якубовского съ 1774 года Сентября 2 дня».

Євменій Якубовський був рукопокладений у священника в 1764 році для коропської Свято-Вознесенської церкви, збудованої, ймовірно, на місці старої дерев'яної церкви отаманом генеральної артилерії Петром Юркевичем у тому ж році. Як і його старший брат, священник Євменій був людиною освіченою (закінчив Києво-Могилянську академію), користувався повагою у своїй патріархії, мав потяг в до книг. В «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» знаходиться наступна характеристика цього шанованого коропчанами свя-

щеннослужителя: «Про служителя Вознесенського храму протоієрея Євменія Якубовського досі пам'ятають із любов'ю в Коропі... Залишившись удівцем із двома дітьми, він проводив життя усамітнене і присвячував час свій то читанню книг, то служінню по храму і парафії. Іноді говорив проповіді, найбільше ж повчало парафіян благочестиве життя його. Смиренний і кроткий, він допомагав бідним і нужденним чим міг, і з лагідною любов'ю наставляв грішників. Богослужіння звершував він з живою ревністю: вже сімдесятирічний старець, спираючись на посох, ледве пересуваючи ноги, він майже щодня звершував Літургію. В час недовгої передсмертної хвороби, сидячи на одрі, давав він поради, як слід жити і готуватися до іншого життя; тихо помер у 77 років, у 1814 році» [4, с. 354].

Перелічуються в «Историко-статистическом описании» й пожертви єпископа Тихона Якубовського до Свято-Вознесенської церкви (напрестольний хрест, Октоїх 1739 р. та Квітна Тріодь 1747 р.), подаровані в 1765 році [4, с. 353], що свідчить про особливе відношення єпископа до свого рідного храму¹.

Вочевидь ще при житті ієрея Євменія Якубовського «Бесіди» знайшли нового власника. Можливо, знаходячи правильним, щоб книга приносила духовну користь не лише йому, а «працювала» на

благо й інших, отець Євменій подарував її священнику Свято-Георгіївської церкви села Нові Млини, що в 16 верстах від Сосниці, Антонію Великошапці. Про це дізнаємося із запису про передачу книги вже наступнику отця Антонія у праві власності на неї – священнику Козьмі з Сосниці. В ньому говориться: «Подарила сію книгу Священнику Сосницкому отцу Косме вдовствующая попадя Матрона, За помяновеніе мужа Ея успшаго Антонія великошапки Іерея святогеоргіевскаго новомлинскаго. 1798 года апріля» (рис. 4). Тобто в час, коли «Бесіди» потрапили вже в четверті руки, отець Євменій з Коропи ще був живий.

Слід зазначити, що теми обраних для друку в книзі бе-

1. Наведений дарчий запис єпископа в Октоїху за 1765 рік має скорочення, яке в «Историко-статистическом описании» розшифровується як Т(ихон) е(пископ) С(уздалский), хоча на той час він був єпископом Севським.

сід святителя Іоанна відповідають періоду співу за богослужінням Тріоді (окрім бесід на Різдво Христове, Хрещення Господнє та в день мученицький) та могли слугувати священникам гарною підмогою в підготовці для проповіді в цей важливий для Церкви календарний період. Бесіди про покайняння якнайкраще підходять періоду Великого посту та підготовчим неділям до нього (коли використовується Піснотріод) – часу покайняння та сугубих молитов, а бесіди «на Господські свята й недільні дні» розміщені в книзі відповідно до хронологічної послідовності деяких богослужінь з Квітної Тріоді, починаючи з Великого четверга до неділі першої після П'ятидесятниці (всіх святих). До того ж стан книги говорить про те, що вона не пилилась на полиці, а активно використовувалась. На багатьох сторінках залишилися підкреслення важливих для читача думок та висловів. Окремо виписаний невеликий перелік тем, що цікавили одного з власників, та вказані листи в книзі: «О приміре производства суда. Лист. 31. О девстве – 38. О нестяжании – тоя же и на обороте. О пьянстве – 137. на обор.» (рис. 5).

Провенієнція, яка повідомляє вже про передачу книги отцем Козьмою його братові, перекреслена: «Оной Сосницькій Свещенникъ отецъ Косма подарилъ мне брату Его родному Свещеннику бабскому Никифору Барзиловскому». Далі – надпис з іншим почерком: «Ни есть сему правда темъ и захрещено».

Зі списку 1804 року, «учиненом в дикастерии с именных ведомостей, о священно и церковно служителях, проходивших семинарское учение, состоящих в местечках, так же при сельских церквях с показанием против каждого, чему обучался, и коликих от роду лет», дещо дізнаємось про братів-священників. Станом на 1804 рік тридцятидворічний отець Козьма був священником церкви Різдва Богородиці села Загребля [9, с. 87], що знаходиться на відстані всього декілька

Рис. 3. Власницькі записи єпископа Тихона та ієрея Євменія Якубовських

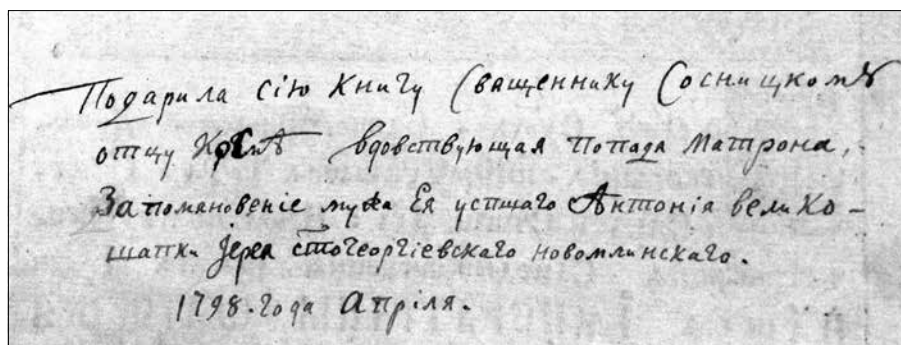

Рис. 4. Запис про дарування книги ієрею Козьмі Барзиловському

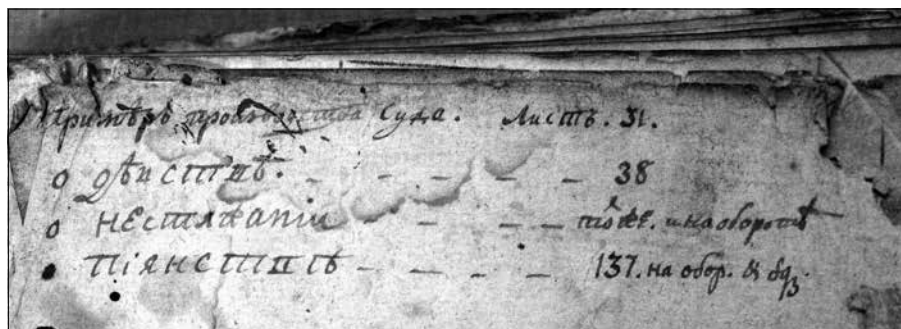

Рис. 5. Виписаний перелік тем із зазначенням сторінок

кілометрів від Сосниці (відокремлене від містечка річкою Убідь), а його молодший тридцятидворічний брат Никифор – священник Михайловської церкви села Баби [9, с. 83] Сосницького повіту. Обидва мали богословську освіту, а наявність їх імен у вищезгаданому списку свідчить

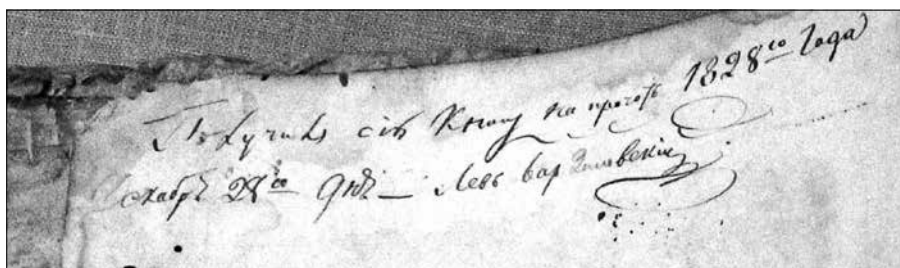

Рис. 6. Запис про передачу книги Леву Барзиловському «на прочет»

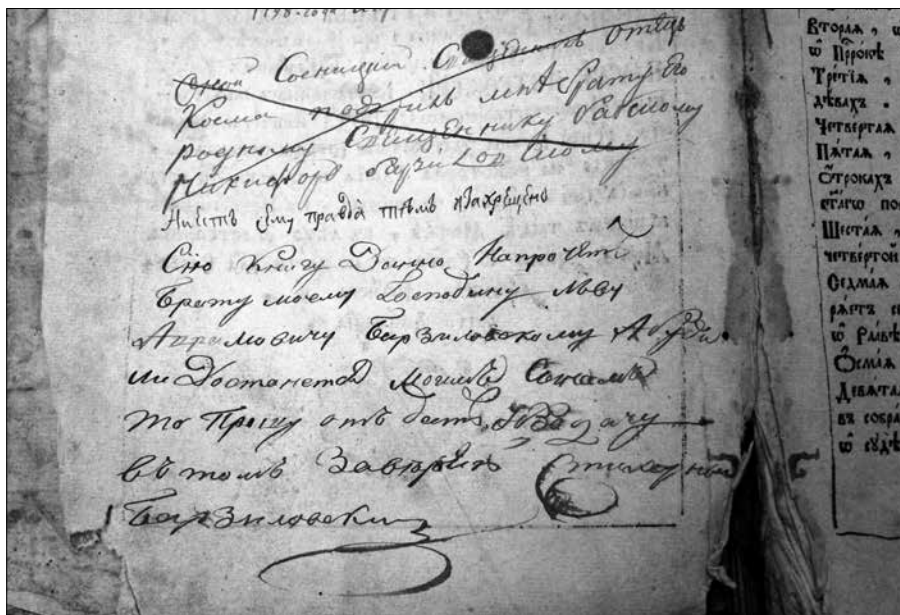

Рис. 7. Записи, зроблені представниками родини Барзиловських

про те, що їх кандидатури розглядалися в якості вчителів парафіяльних училищ.

Провенієнція 1828 року свідчить, що «Бесіди» залишались в родині Барзиловських: «Получил сию книгу на прочет 1828 года декабря 28 дня Лев Барзиловский» (рис. 6), 1808 р. н., – старший син ієрея Аврамія Федоровича Барзиловського, який служив другим священником у Свято-Миколаївській церкві села Киселівка Сосницького повіту [1, арк. 482]. Внизу аркуша є інший запис: «Сію книгу данно на прочетъ брату моему господину Льву Аврамовичу Барзиловскому. А буди ли достанется моимъ сынамъ то прошу отъ дачъ и за дачу въ томъ заверить стихарный Барзиловский» (рис. 7). Зі сповідного розпису церкви села Киселівка за 1830 рік дізнаємося, що Лев Барзиловський мав брата Івана (1811 р. н.), який вочевидь на час передання книги «на прочет» у 1828 році не мав ще синів. Проте у священника Козьми Барзиловського був син Іван, про якого в сповідному розписі церкви Різдва Богородиці села Загребелля за 1829 рік надається наступна інформація: «Стихарный² дячок Іоаннъ Косминъ Сынъ

2. Церковнослужитель, якому було дано благословення на носіння стихаря.

Барзиловский», 35 років, мав двох синів – Данила (13 років) та Гаврила (6 років), та двох дочок – Євдокію (7 років) та Марію (3 роки) [1, арк. 338]. Вочевидь Лев Аврамович та Іван Кузьмич були двоюрідними братами, хоча, на жаль, в архівних документах не вдалось знайти написання по-батькові священника Козьми.

Наявність книги у сина ієрея Козьми та передача саме ним книги для прочитання Леву Барзиловському може пояснити закреслення «дарчого» запису ієрею Никифору. Певно, що останньому дали книгу лише для прочитання, а не дарували. Захоплює серйозне ставлення до книги, яка, певно, вже стала на той час важливою реліквією для Барзиловських. Її переміщення всередині родини ретельно фіксується. Навіть при передачі книги наперед висловлюється прохання «заверить» наступне її місцезнаходження. Безсумнівно, «Бесідами» дорожили, а записи в ній про її власників та читачів стали вже традицією.

Однак фіксації передачі книги синам стихарного дячка Данилу чи Гаврилові Барзиловським у стародруці немає. Останній дато-

ваний запис стосується читача, а не власника: «1849 года читал сею книгу Порфень Горелин». Нижче іншим почерком написано вірш із 120 псалма «Помощь моя отъ Господа сотворшаго небо и землю» (рис. 8).

В книзі також згадуються наступні імена: «Ананій Петрович, Лука Петрович Белополюские (?)» (прізвище написано нерозбірливо) (рис. 9). Лука Петрович на тому ж аркуші згадується двічі. Поруч з іменами – віднімання у стовпчик, очевидно років (1828–1723=105). Ідентифікувати цих осіб, на жаль, не вдалося. Можемо припустити, що вони також походили з священницького роду. Так в «Расписании приходов Черниговской епархии» за 1876 рік згадується Феодор Білопольський, священник Свято-Покровської церкви в с. Куковичі та церкви на честь апостолів Петра і Павла в с. Макасов Сосницького повіту [7]. Також в Чернігівській єпархії священницьке служіння здійснювало немало представників дворянського роду Бялопольських [6, с. 13].

До Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського стародрук надійшов із Сосницького краєзнавчого музею у 1958 році. Коли і як саме книга з приватної бібліотеки потрапила до музейних фондів, на жаль,

монахом Амвросием. Ч. 1. Москва : при Синодальной типографии, 1807. 643 с.

6. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1. Ч. 1. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургская Губернская Типография, 1901. 114 с.

7. Расписание приходов Черниговской епархии. 1786 год. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii>.

8. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). Київ : Рідний край, 1991. 492 с., іл.

9. Тарасенко О. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 78–92.

10. Щербина Н. Ю. С. Виноградський: життєвий шлях та краєзнавчий доробок. Київ : Приватне підприємство «Рекламна агенція «Да Вінчі»», 2022. 290 с.

Mai-Boroda M. S. «Conversations» of saint John Chrysostom. History of the museum early printed book according to its provenance

The purpose of the article is to trace the history of early printed book, the «Conversations» of St. John Chrysostom from the collection of the Chernihiv Regional Historical Museum named after V. V. Tarnovsky, according to the ownership and donation records in it and to identify the owners of the book. The research methodology is based on the principles of historicism, chronological analysis, visual analysis, critical analysis and objective reconstruction of the past. The article presents systematized and analyzed material related to the history of the use of the early printed book and provides information about most of the book's owners. The processed material allows us to conclude that the book was actively used by the clergy of the city of Korop and the Sosnychchyna region, and could serve as a homiletic guide for them during the singing of the Triodion service.

Key words: «Conversations», Korop, Sosnychchyna, Yakubovskii, Barzylowski, Sosnytsia Museum of Local Lore, Chernihiv Historical Museum.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 679, op. 1, spr. 552, ark. 482.
2. DACHO, f. R - 942, op. 1, spr. 4779, ark. 1.
3. Istinnoe povestvovanie ili zhizn Gavriila Dobrynina, im samim napisannaya. 1752 - 1827. (1871). [The true story or life of Gabriel Dobrynin, written by himself. 1752 - 1827]. *Russkaya starina – Russian antiquity*, pp. 119 - 160. [in Russian].
4. Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparkhii. (1874). [Historical and statistical description of the Chernigov diocese] Vol. V. Chernigov: Zemskaya Tipografiya. [in Russian].
5. Istoriya rossijskoj ierarkhii, sobrannaya Novgorodskoj seminarii prefektom, filosofii uchitelem, sobornym ieromonakhom Amvrosiem. (1807). [History of the Russian hierarchy, compiled by the Novgorod seminary prefect, philosophy teacher, and cathedral hieromonk Ambrose] (Vol. 1). Moskva: pri Sinodal'noj tipografii. [in Russian].
6. Miloradovich, G. A. (1901). *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva* [Genealogical book of the Chernigov nobility]. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaya Gubernskaya Tipografiya. [in Russian].
7. Raspisanie prihodov Chernigovskoy eparkhii. 1786 god [Schedule of parishes of the Chernigov diocese. 1786.]. Retrieved from <https://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii> [in Russian].
8. Tronko, P. T. (Ed.). (1991). *Represovane kraieznavstvo (20-30-i roky)* [Repressed local lore (20-30s)]. Kyiv: «Ridnyi kraj». [in Ukrainian].
9. Tarasenko, O. (2014). Do istorii dukhovnoi shkoly u Chernihivskii eparkhii na pochatku XIX st. [Before the history of the theological school in the Chernihiv diocese at the beginning of the 19th century]. *Sivrianskyi litopys – Siverianskyi chronicle*, 5, pp. 78–92. [in Ukrainian].
10. Shcherbyna, N. (2022). Yu. S. Vynogradskiy: Zhyttievyyi shliakh ta kraieznavchyyi dorobok [Yu. S. Vinogradskiy: Life path and local lore work]. Kyiv : Pryvatne pidpriemstvo Reklamna ahentsiia «Da Vinchi». [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 04.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.*

УДК 738.22:94(47).07(477.41)

Н. Г. Кондратенко

Т. К. Кондратенко

КОЛЕКЦІЯ АВТОРСЬКОЇ КЕРАМІКИ ФЕДОРА КАРИКОВА У МУЗЕЙНОМУ ЗІБРАННІ: ДО ПИТАННЯ РЕСТАВРАЦІЇ ТА АТРИБУЦІЇ

Стаття присвячена зібранню авторської кераміки відомого гончаря з Опішні Федора Карикова у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подано короткий життєпис майстра, згадано фактори, що впливали на його творчі методи. Особливу увагу зосереджено на авторських прийомах і техніках. Здійснено короткий аналіз місцевого мистецького базису гончарного промислу, розглянуті економічні та культурологічні аспекти, що впливали на формування попиту на локальному ринку. Висвітлено шляхи надходження предметів до музейного зібрання. На основі проведеного дослідження укладено новий науковий опис музейних предметів. Наведено особливості процесу реставрації ринки-носатки із музейного зібрання як найбільш складного за об'ємом робіт предмета із розглянутої колекції. Визначено перспективи дослідження теми та подальшого використання описаних артефактів у музейному просторі.

Ключові слова: Федір Кариков, Опішня, Полтавське губернське земство, миска, кахля, горщик, реставрація, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Серед численних та різнопланових колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського особливу увагу привертає збірка опішненських керамічних виробів епохи модерну. Метою статті є висвітлення однієї із цікавих сторінок становлення керамічного виробництва на Полтавщині через призму діяльності відомого гончаря Федора Карикова з Опішні, вивчення колекції його авторських виробів та з'ясування особливостей їх реставрації.

Місцевий науковий базис вивчення декоративно-ужиткового мистецтва XIX–XX ст. створювали українські мистецтвознавці-дослідники декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема П. Жолтовський, В. Василенко, Ю. Лашук, Ф. Петрякова. Пізніше до цієї когорти долучились О. Клименко, О. Пошивайло, В. Ханко, В. Міщанин, О. Щербань [8, с. 61].

Межа XIX й XX ст. стала завершальним періодом функціонування старосвітського, козацького гончарства. На зміну йому прийшла доба так званого стилю українського модерну [10, с. 104]. Одним із проявів цього явища було використання національних форм архітектури та декоративно-ужиткового мистецтва в новаторському ставленні до традицій [6, с. 419].

У гончарстві Опішного з'явився новий художній напрямок в орнаментативній глиняних виробів. Окремі майстри почали оздоблювати рослинним орнаментом не лише миски, але й інший посуд [5, с. 12]. Одночасно з'явилися нововведення в техніці декорування. Нерідко бажаний орнамент прописували (ритували) дерев'яною паличкою чи залізним цвяхом, а потім внутрішні площини заповнювали фарбами [9, с. 169–170].

Особливої майстерності досягали гончарі у виробництві посуду великого формату: велетенських мисок, глечиків, макітер тощо. Формування із пластичного глиняного тіста тонкостінних пустотілих виробів майже рівномірної

товщини черепка взагалі було нелегким завданням, але складність роботи значно підвищувалася під час виготовлення виробів великих розмірів, коли доводилося обробляти внутрішню поверхню рукою, до самого плеча зануреною у порожнину посудини, у той час як друга рука згладжувала зовнішню поверхню. За таких умов відчувати товщину виведеної стінки у пластичному матеріалі, що ковзає між пальцями обох рук, міг лише майстер, наділений виключним навиком й своєрідною чутливістю, яку виховували роками роботи, та обумовлену своєрідним природним даром [11, с. 162].

Виробництвом яскравого та самобутнього посуду уславився Федір Семенович Кариков (?–1962), уродженець с. Великі Сорочинці. На початку XX ст. він закінчив Миргородську художньо-промислову школи імені М. В. Гоголя, яка була одним із найпотужніших на території підросійської України гончарним закладом [7, с. 485]. З 1904 р. майстер мешкав у містечку Опішня, де працював у земській гончарній майстерні [13, с. 361], залучивши до занять гончарним промыслом усю сім'ю та двох учнів [3, с. 187]. Виготовляв найрізноманітніші форми посуду та будівельну кераміку, декоровані орнаментами у стилі модерн з бароковими мотивами. У його творчості виявилось природне прагнення створювати оригінальні речі за власною уявою і смаком.

Майстерність Федора Карикова була неодноразово визнана на сільськогосподарських та кустарно-промислових виставках у Лубнах (1908), Полтаві й Києві (1909), де він отримав похвальні листи, бронзову медаль та грошову винагороду у розмірі 25 карбованців. Схвальний відгук про свою творчість він отримав у 1909 р. в газеті «Рада» [3, с. 202].

На схилі своїх літ Федір Семенович вчителював у Зінькові й Лохвиці. Твори майстра зберігаються у Музеї Івана Гончара в Києві та Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського [13, с. 361].

Загалом сучасна колекція виробів Федора Карикова у музеї налічує 11 предметів. Серед них – габаритні декоративні тарілки, горщики, тикви та пічні кахлі. Більшість експонатів належать до зібрання, що сформувалося до початку Другої світової війни, тому достеменно встановити джерело їх надходження здебільшого неможливо. Незважаючи на те, що значну кількість експонатів у 1941 р. було евакуйовано до Уфи, Красноярська, Свердловська й Тюмені, багато керамічних предметів залишились в окупованій Полтаві і згоріли під час пожежі, яка практично вщент знищила музей у 1943 р., або були вивезені до Німеччини [12, с. 43]. Після війни майже всі вивезені вироби повернулись дуже пошкодженими, внаслідок

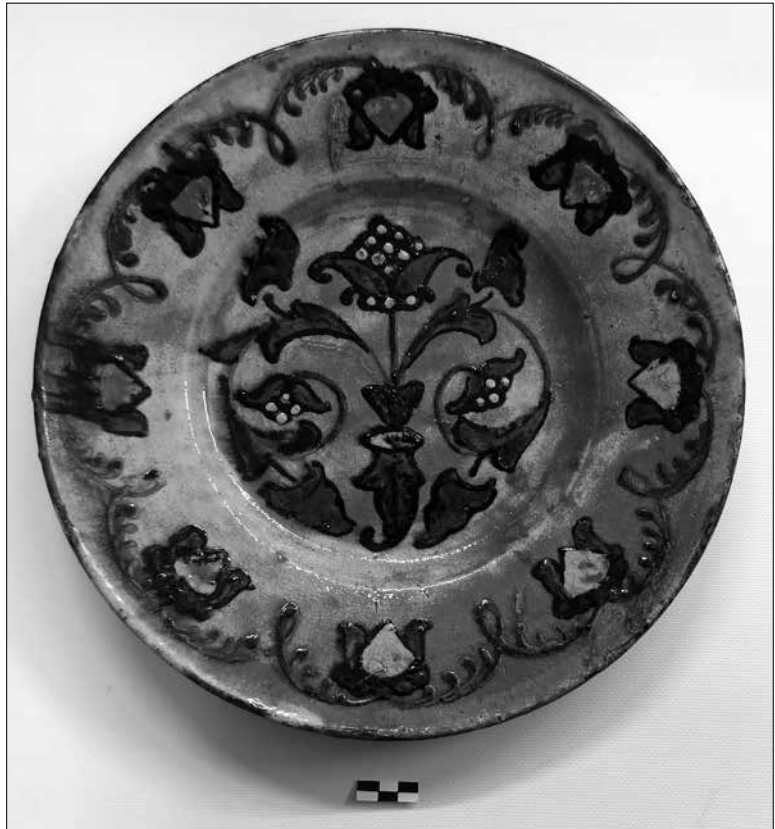

Рис. 1. Тарілка «одиначка». 1907 р. Кс 402

док чого деякі з них залишили як науково-допоміжний матеріал разом із так званим «горілим фондом».

У музеї постійно ведеться робота з дослідження та відновлення таких матеріалів. Завдяки зусиллям наукових співробітників науково-дослідного відділу фондів та науково-дослідного відділу реставрації предмети, втрачені колись як експонати основного фонду, отримують друге життя. Предметом цього дослідження є авторські вироби Ф. Карикова, більшість із яких постраждали у пожежі 1943 р., та посуд, переданий до музею у 1950–60-ті рр. Наводимо перелік цих творів із зібрання музею.

1. ПКМБК 2462 Кс 402. Тарілка «одиначка». 1907 р. Тло – відтінки жовтого та світло-коричневого. Орнамент на вінцях: квіткова гірлянда із квітами гранату. На дзеркалі: стилізоване дерево життя із гронами винограду та листям. Кольори орнаменту: жовтий, білий, зелений, синій, чорний, темно-коричневий. На денці клеймо: «Опошня / Полтав. Губ. / Ф. Кариков / 1907 г.». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, розпис, поливання, випалювання. Діаметр вінець 34,5 см; діаметр дна 17 см; висота 5 см. Із зібрання музею до Другої світової війни (Рис. 1).

2. ПКМБК 2464 Кс 404. Тарілка «одиначка». [1907 р.]. Тло – відтінки жовтого та світло-коричневого. Орнамент на вінцях: квіткова гірлянда із квітами гранату. На дзеркалі: стилізоване дерево життя із гронами ви-

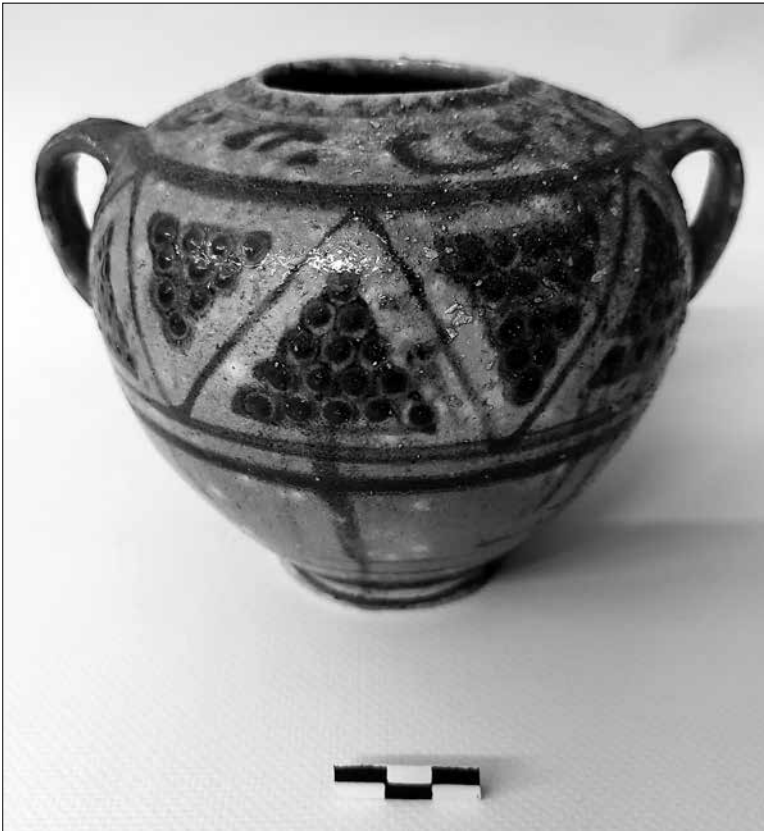

Рис. 2. Горщик з двома вушками. Поч. XX ст. Кс 632

нограду та листям. Кольори орнаменту: жовтий, білий, зелений, синій, чорний, темно-коричневий. На денці клеймо: «Опошня / Полтав. Губ. / Ф. Кариков». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, розпис, поливання, випалювання. Діаметр вінець 35 см; діаметр дна 16,4 см; висота 5 см. Із зібрання музею до Другої світової війни.

3. ПКМВК 5377 Кс 574. Горщик з двома вушками. 1905 р. Тло – коричневе. Вінця слабо виражені. Орнамент на плечах: кривулька з накупанням. На опуку: вгорі – гілочки з яблуками й квіти гранату, під ними – стилізовані риби з квітами, нижче на боках – кривулька з накупанням та вертикальні сосонки. Утор невеликий. Вушка прикрашені гілочками з яблуками. Кольори орнаменту: жовтий, синій, зелений. На денці клеймо: «Опошня / Полтав. Губ. / Ф. Кариков / 1905 г.». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, розпис, накупання, поливання, випалювання. Діаметр вінець 6 см; діаметр дна 6,5 см; висота 13,3 см. Із зібрання музею до Другої світової війни (старий інвентарний номер 11384).

4. ПКМВК 9682 Кс 632. Горщик з двома вушками. Поч. XX ст. Тло – світло-сіре. Вінця слабо виражені. Орнамент на плечах: синя кривулька. На опуку: вгорі – темно-коричневі стилізовані гілочки, під ними – смуги та грона винограду. Нижче на боках – синя кривулька. Утор

невеликий. Вушка прикрашені кривулькою з накупанням. Кольори: темно-коричневий, синій. На денці клеймо: «Опошня / Полтав. Губ. / Ф. Кариков». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, розпис, накупання, поливання, випалювання. Діаметр вінець 6 см; діаметр дна 7,5 см; висота 13,5 см. Із зібрання музею до Другої світової війни (Рис. 2).

5. ПКМВК 12714 Кс 1140. Тарілка «одиначка». Поч. XX ст. Тло – коричневе. На вінцях: п'ять восьмикінцевих зірочок. На дзеркалі: п'ятикутна зірка з крапками, у центрі стилізована квітка, між променями зірки гілки з гронами винограду та квітами гранату. Кольори: білий, синій, темно-коричневий. На дні клеймо: «Опошня / Ф. Кариков». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, розпис, ритування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 36 см; діаметр дна 18,5 см; висота 6 см. Із зібрання музею до Другої світової війни (Рис. 3).

6. ПКМВК 12735 Кс 1160. Ринка-носатка. Кін. XIX – поч. XX ст. Із трьома вушками і носиком. Тло – коричневе. Вінця прикрашені двома синіми смугами і синьою кривулькою з накупанням. На опуку і боках стилізовані дерева життя з квітами гранату та кетягами винограду з листям. Кольори орнаменту: зелений, синій, темно-коричневий, жовтий. На дні клеймо: «О. Кар...». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, розпис, поливання, випалювання. Діаметр вінець 13,7 см; діаметр дна 7,7 см; висота 15 см. Із зібрання музею до Другої світової війни. Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї Є. І. Мячиним у 1953 р. (Рис. 4).

7. ПКМВК 12746 Кс 1171. Горщик з двома вушками. Поч. XX ст. Тло – зелене. Вінця слабо виражені. Орнамент на плечах: зелена кривулька із гронами винограду. На опуку: стилізовані квіти й листя. Утор невеликий. Кольори: темно-коричневий, синій. На денці клеймо: «Опошня / Ф. Кариков». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, ритування, розпис, накупання, поливання, випалювання. Діаметр вінець 9,5 см; діаметр дна 10,5 см; висота 20,5 см. Із зібрання музею до Другої світової війни.

8. ПКМВК 15904 Кс 1382. Тиква. 1906 р. Тло біле. Вінця розлогі із вираженою пипкою, прикрашені зеленою кривулькою із накупанням та пальчиками. Шия розширена до тулуба, декорована квітами гранату. Опок відділений концентричними смугами, прикрашений квітковою гірляндою з листям. Кольори: зелений, синій, темно-коричневий, оранжевий, червоний. Боки декоровані синіми кривульками з накупанням. Орнамент

стилізований рослинний: дерево життя із сосонками та виноградом. Ручка фігурна. Утор невисокий. На денці клеймо: «Опошня / Полт. Губ. / Ф. Кариков / 1906 г.». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, точіння, розпис, напалування, поливання, випалування. Вінця 6,3х6 см; діаметр дна 9,5 см; висота 24,5 см. Подарована Л. В. Ротмістовою у 1958 р. [1, арк. 83–84].

9. ПКМВК 15908 Кс 1386. Тиква. Поч. XX ст. Тло світло-коричневе. Вінця прямі, прикрашені зеленою та синьою ритованими смугами. Шия циліндрична висока, декорована гірляндою з квітами та напалуванням. Опук відділений синіми яблуками, прикрашений квітами з листям та напалуванням. Кольори: зелений, синій, темно-коричневий, білий, червоний. Боки декоровані кольоровими крапками та смугами. Ручка рівна, з гілочкою з яблуками. Утор невисокий. На денці клеймо: «Опішня / Кариков». Глина, ангоби, полива; формування на гончарному крузі, ліплення, точіння, розпис, напалування, поливання, випалування. Діаметр вінця 5,3 см; діаметр дна 9,5 см; висота 23,8 см. Подарована Л. В. Ротмістовою у 1958 р. [1, арк. 83–84].

10. ПКМВК 21150 Кс 1606. Кахля коробчата лицьова квадратна. Кін. XIX – поч. XX ст. Складається з лицьової пластини й румпи з вінцями. Лицьова пластина полив'яна, прикрашена стилізованим рослинним орнаментом із сакральним сюжетом: внизу і вгорі зображення хреста, по центру гілка квітів та окремі квіти. По краю лицьової пластини смуга з кружечками та зубчиками. Тло біле. Кольори орнаменту: коричневий, зелений, синій, жовтий, червоний. На звороті фарбою «КАРИКОВ». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ліплення, риткування, розпис, поливання, випалування. 20×20×3 см. Передана М. Волянським у 1968 р. [2, арк. 142].

11. ПКМВК 92165 Кс 5096. Кахля коробчата лицьова квадратна. Кін. XIX – поч. XX ст. Складається з лицьової пластини й румпи з вінцями. Лицьова пластина полив'яна, прикрашена стилізованим рослинним орнаментом із сакральним сюжетом: внизу і вгорі зображення хреста, по центру гілка квітів та окремі квіти. По краю лицьової пластини смуга з кружечками та зубчиками. Тло біле. Кольори орнаменту: коричневий, зелений, синій, жовтий, червоний. На звороті прописано в тісті: «Опошня / Полт. Губ.» та нижче чорною фарбою «Карик.». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ліплення, риткування, розпис, поливання, випалування. 20×20×3 см. Відреставровано Т. Г. Клименко у 2019 р. Із зібрання музею до Другої світової війни (старий інвентарний номер 16102).

Рис. 3. Тарілка «одиначка». Поч. XX ст. Кс 1140

У народному гончарстві, зокрема у формотворчості й орнаментуванні глиняних виробів, суттєві зміни спостерігалися з упровадженням так званої Селянської реформи 1861 р., яка юридично скасувала кріпосне право в Російській імперії. Відтоді прискорено змінювався спосіб життя населення, швидкими темпами розвивалося сільське господарство й промисловість, ринок насичувався новими товарами повсякденного попиту. Давні форми посуду, під впливом новітніх побутових потреб і новітньої моди, які диктували вже фарфорові і фаянсові заводи, поступово виходили з ужитку. Натомість з'являлись нові [8, с. 61]. Для задоволення естетичних смаків, переважно міського населення, Полтавське губернське земство, яке вельми опікувалось гончарним промислом, особливого значення надавало оздобленню глиняних виробів, бо це було одним з основних факторів успішного просування їх на ринки збуту кустарної продукції [3, с. 45].

Творчість опішнянського гончаря Ф. Карикова у цьому контексті є досить показовою. Не полишаючи виготовлення побутового посуду, він випустив цілу серію великих декоративних мисок і тарілок. Три із них (Кс 402, 404, 1140) збереглися у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вони прикрашені традиційним для модерного часу рослинним орнаментом, запозиченим із барокової вишивки. Тут

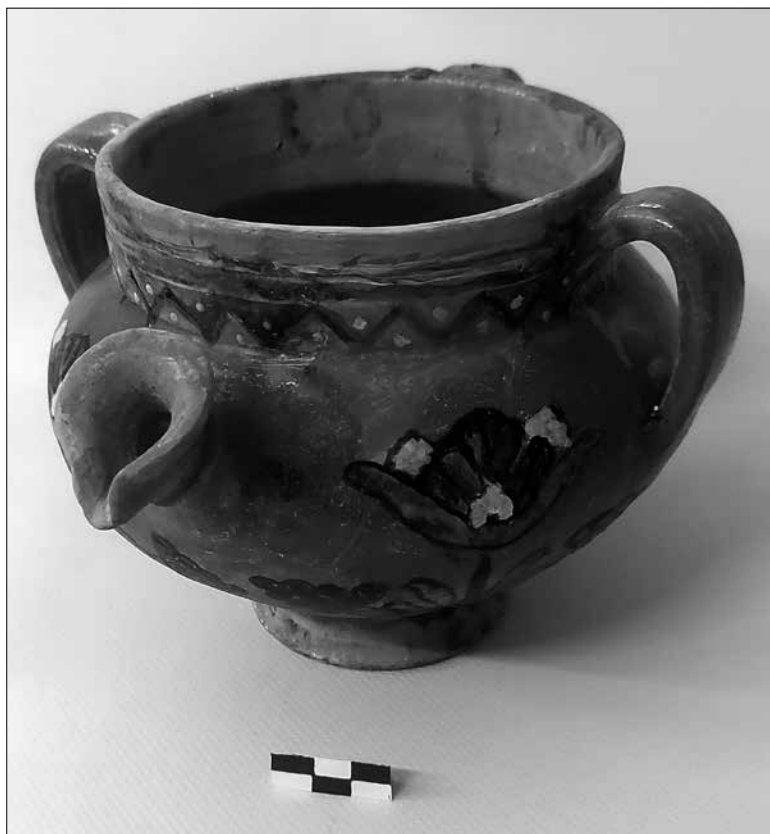

Рис. 4. Ринка-носатка. Кін. XIX – поч. XX ст. Кс 1160

ми бачимо усі орнаментальні прояви стилю: «дерево у вазоні», «дерево життя», «квіти та плоди гранату у розрізі», «листя аканту», «грона винограду» [4, с. 583]. Окремої уваги заслуговує тарілка (Кс 1140) із зображенням п'ятикінцевої зірки з крапками на дзеркалі. У її декорі автор спробував поєднати новаторський елемент із типовими для модерну квітами гранату та бароковими козацькими восьмикінцевими зірками.

Побутові вироби майстра у музейній колекції представлені трьома горщиками (Кс 574, 632, 1171), двома тиквами (Кс 1382, 1386) та однією ринкою-носаткою (Кс 1160). У їх декорі вдало поєднані традиційні місцеві орнаменти (кривульки з накупанням, концентричні лінії, гілочки з яблуками) із суто модерними елементами (квіти гранату, грона винограду, в'юнки гілки з квітами та листям аканту).

Ще одну групу творів Ф. Карикова, що збереглася у музейному зібранні, складають пічні кахлі (Кс 1606, 5096). Усі вони нетипової для Опішні квадратної форми з однаковим сакральним сюжетом, вірогідно, походять з комплекту, виготовленого для однієї печі.

Оскільки значна частина колекції постраждала у роки Другої світової війни, питання реставрації цих творів є надзвичайно актуальним. Пошкодження, які описані вище предмети отримали за час свого перебування у складних історичних обставинах, є досить типовими:

це наскрізні тріщини, забруднення, потертості, закіпання й осипання поливи та зміна кольорів унаслідок перебування у вогні пожежі. Найбільше постраждала ринка-носатка, у якій було втрачено два фрагменти опуку. Попередньо вона була відреставрована музейним художником-реставратором Є. І. Мячиним у 1953 р., однак за цей час зроблені реставраційні доповнення вимагали суттєвого втручання задля надання предмету експозиційного вигляду. Реставрацію описаної колекції у 2026 р. виконала художник-реставратор третьої категорії творів з кераміки та скла Наталія Кондратенко.

Зупинимося більш детально на процесі реставрації.

Видалення забруднень з поверхні керамічного виробу – етап, який передувє іншим видам реставраційних робіт. Усунення пухких нашарувань із поверхні виробу було виконано за допомогою м'якого пензля, стійкі пило-брудові нашарування усунуто промиванням у водному розчині нейтрального мила. Попередньо поверхня виробу вкрита товстим шаром шелаку, що з часом набув вираженого світло-коричневого кольору. Його видалення проведено ацетоном, нанесеним на ватний тампон. Аналогічним способом усунуто і залишки масляної фарби попереднього тонування.

Зміцнювальне просочування тріщин виконано за допомогою 10 %-го розчину Poraloid B-82 в ацетоні. Оскільки попередні доповнення дещо порушують загальну геометрію виробу, реставраційний процес включав коригування їх форми за рахунок видалення зайвих гіпсових нашарувань та доповнення втрачених шарів. У ході реставрації було використано гіпс стоматологічний ТИП-3 з гарантованим розміром часток, який під час затвердіння майже не змінюється в об'ємі. Зазначимо, що гіпс вважається визнаним унікальним формувальним матеріалом, хоча робота з ним і вимагає значних навичок та вмінь.

Не менш важливим та відповідальним етапом реставраційних робіт є мастикування швів та сколів. Шви, що з'єднують доповнення з оригіналом, мають бути рівними, гладкими, без виступів чи ознак просідання.

Під час мастикування швів та сколювань ринки-носатки було використано гіпсополімер та акрилову шпаклівку, для загладжування швів застосовувався дрібнозернистий наждачний папір.

Завершальним етапом реставраційних робіт є нанесення декоративно-захисних покриттів на доповнені фрагменти черепка виробу. Для тонування було використано акрилові та акварельні фарби українського виробництва, кольорами, близькими до оригінальних.

Перед консервацією захисним покриттям тонова на поверхню була ретельно підсушена, оскільки нанесення лаку на вологу основу може викликати подальше розтріскування фарбового шару. Консервація проводилась 10 %-им розчином Poraloid B-82 в ацетоні, який у даному випадку імітував і поливу.

Складний процес відновлення творів Ф. Карикова із зібрання музею триває, адже предмети, відреставровані у 1950-ті рр., наразі потребують повторної уваги реставраторів через зношеність виконаних доповнень.

Перспективою подальшого дослідження є створення та видання каталогу творів майстрів опішнянської кераміки XIX – початку XX ст. із включенням робіт Федора Карикова у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. За результатами вивчення та проведення реставрації цілий ряд виробів, що свого часу були значно пошкоджені, відновлять свій експозиційний потенціал та допоможуть популяризувати спадщину відомої династії гончарів. Варто відзначити, що керамічні твори модерного спрямування мають високий рівень атрактивності як для фахівців-керамологів, так і для пересічних відвідувачів.

ДЖЕРЕЛА

1. Акт на вступ експонатів № 1903. *Акти вступу експонатів основного фонду 1958 р.* Т. II. Арк. 83–84.
2. Акт на вступ експонатів № 5365. *Акти вступу експонатів основного фонду 1968 р.* Т. I. Арк. 142.
3. Белько О. Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919). *Опішне : Українське Народнознавство*, 2017. 280 с.
4. Власенко І. О. Модерні і творчість відомих керамістів (твори Федора Чирвенка, Сидора Чирвенка і Василя Поросного) у колекції Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. 2014. Вип. IX. С. 582–588.
5. Зарецький І. А. Гончарний промисел в Полтавській губернії. Полтава : Типо-літографія Л. Фришберга, 1894. 126 с.
6. Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа*. 1993. Кн. 1. С. 418–425.
7. Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941): монографія. *Опішне : Українське народознавство*, 2017. 1296 с.
8. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. *Опішня : Українське народознавство*, 2010. 632 с.
9. Пошивайло О. Фляндри́вка – художній скарб українського гончарства. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. Опішня*, 1999. Кн. 4. С. 168–185.
10. Рубан-Кравченко В. В. Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський. Київ : Криниця, 2004. 704 с.
11. Соколов А. Гончарное производство. *Кустарная промышленность России: Разные промыслы*. Санкт-Петербург, 1913. С. 159–175.
12. Стадник С. М. Музей в роки Великої Вітчизняної війни. *Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції*. Полтава, 1991. С. 41–44.
13. Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. Полтава, 2014. Т. 1: А-Л. 503 с.
14. Kondratenko N. H., Kondratenko T. K. Collection of authorial ceramics by Fedir Karykov in the museum collection: to the question of restoration and attribution. *The article is dedicated to gathering of authorial ceramic items made by prominent potter from Opishnia Fedir Karykov in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. Brief life description of the master is given; factors that influenced his art methods are mentioned. Special attention is paid to author's devices and techniques. Brief analysis of local art basis of pottery craft, economic and cultural aspects that influenced demand generation at local market is made. Ways of coming of items to the museum are observed. New scientific description are created as a result of this research. Peculiarities of conservation process of figure pot (rynka-nosatka) from the museum gathering as the item that was the most damaged and needed the most complicated work, are given. Perspectives of further research and usage of described objects in the museum space are traced.*

Key words: Fedir Karykov, Opishnia, Poltava Huberniia Zemstvo, bowl, tile, pot, conservation, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Akt na vstup eksponativ 1903. *Akty vstupu eksponativ osnovnoho fondu 1958*. T. II. Ark. 83–84.
2. Akt na vstup eksponativ № 5365. *Akty vstupu eksponativ osnovnoho fondu 1968*. T. I. Ark. 142.
3. Belko, O. (2017). *Diialnist orhaniv zemskoho samovriaduvannia y populiaryzatsii honcharnoho promyslu Poltavshchyny (1876 – 1919)* [Activity of Zemstvo public authorities in development and popularization of pottery craft in Poltava Region]. *Opishne : Ukrainske narodoznavstvo*. [in Ukrainian].
4. Vlasenko, I. O. (2014). *Modern i tvorchist vidomykh keramistiv (tvory Fedora Chyrvinka, Sydora Chyrvinka i Vasylia Porosnoho) u koleksii Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu* [Modernism and work of famous potters (works of Fedir Chyrvenko, Sydir Chyrvenko and Vasyl Porosnyi) in collection of the Poltava Local Lore Museum]. *Poltavskiy kraieznavchyy muzei : Zbirnyk naukovykh statei. Malovidimi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhrona pamiatok*. (Vol. 9, pp. 582–588). Poltava : Dyvosvit. [in Ukrainian].
5. Zaretskyi, I. A. (1894). *Goncharnyi promysel v Poltavskoy gubernii* [Pottery craft in Poltava Huberniia]. Poltava : Tipo-litohrafiia L. Frishberha. [in Russian].
6. Klymenko, O. (1993). *Do pytannia pro robotu Poltavskoho zemstva z honcharyamy Opishni* [To the question of Poltava Zemstvo work with potters of Opishnia]. *Ukrainske honcharstvo : Natsionalnyi kulturolohiichnyi shchorichnyk. Naukovyi zbirnyk za mynuli lita*. (Vol. 1, pp. 418–425). *Opishne : Ukrainske narodoznavstvo*. [in Ukrainian].
7. Ovcharenko, L. (2017). *Honcharne shkilnytsstvo yak vyznachalnyi faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiinoho honcharstva (1894 – 1941) : monohrafiia* [Pottery education as a determinative factor of Ukrainian traditional pottery (1894 – 1941) : monography]. *Opishne : Ukrainske narodoznavstvo*. [in Ukrainian].
8. Poshyvailo, O. (2010). *Opishnianska maliovana myska dr. pol. XIX – poch. XX st.* [Opishnia painted bowl of the second half of the 19th – early 20th c.]. *Opishne : Ukrainske narodoznavstvo*. [in Ukrainian].
9. Poshyvailo, O. (1999). *Fliandrivka – khudozhnyi skarb ukrainskoho honcharstva* [Fliandrivka painting as an art treasure of Ukrainian pottery]. *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohiichnyi shchorichnyk. Za roky 1996 -1999 (pp. 168–185)*. *Opishne : Ukrainske narodoznavstvo*. [in Ukrainian].
10. Ruban-Kravchenko, V. (2004). *Krychevski i ukrainska hudozhna kultura XX stolittia. Vasyl Krychevski* [The Krychevskys and Ukrainian art culture in the 20th century. Vasyl Krychevskiy]. Kyiv : Krynytsia. [in Ukrainian].
11. Sokolov, A. (1913). *Goncharnoe proizvodstvo* [Pottery making]. *Kustarnaja promyshlennost Rossii : Raznye promysly*. (pp. 159 –175). Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Stadnyk, S. M. (1991). *Muzei v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny* [Museum during the Great Patriotic War]. *Poltavskiy kraieznavchyy muzei: storinky istorii ta koleksii*. (pp. 41–44). Poltava. [in Ukrainian].
13. Khanko, V. M. (2014). *Entsyklopediia mystetstva Poltavshchyny : u 2 -kh t.* [Encyclopedia of Poltava Region art : in 2 vol.]. (Vol. 1 : A-L). Poltava. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.04.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК[069.3:341.462](477.51)«192/193»(084.12)

М. В. Горох

СВІТЛИНИ 1920–1930-х РОКІВ З КОЛЕКЦІЇ
КОРЮКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ¹

Кількість візуальних джерел, якими послуговуються дослідники Голодомору 1932–1933 років в Україні, є відносно невеликою (близько 300 світлин), причому більшість із них – надзвичайно тиражовані. Наразі існує гостра потреба в пошуку та залученні до наукового обігу нового масиву документальних фотоджерел. Значні комплекси таких документів зберігаються в районних музеях, часто залишаючись невідомими широкому колу істориків.

Метою цієї статті є систематизація та атрибуція колекції фотографій 1920–1930-х років із фондів Корюківського історичного музею. Колекція нараховує 75 світлин. Окремі знімки потребують додаткового вивчення, оскільки зафіксовані на них фотоскрипти (гасла, транспаранти, вивіски) ставлять під сумнів точність попередньої атрибуції. Застосування сучасних цифрових засобів для оцифрування та архівації цих документів створює сприятливі умови для формування нової репрезентативної бази візуальних джерел.

Ключові слова: цифровий архів, візуальні джерела, Корюківка, музей.

Зображувальні (візуальні) джерела є важливою складовою джерельної бази міжвоєнного періоду в історії України, який охоплює 1920–1930-ті роки. Саме вони дозволяють зануритися у минуле, детальніше ознайомитися з відомими подіями (чимало з яких мали трагічний характер) та особистостями, відчутти «дух епохи».

Зорові образи вважаються найбільш переконливими, зручними, доступними для розуміння. Фотографії, кінострічки, відеодокументи ретранслюють тогочасну дійсність, однак вимагають від дослідника особливого підходу, спеціальних знань та критичного аналізу. Як зауважує історик Георгій Папакін, чималі проблеми виникають через постановочний характер більшості офіційних фотодокументів радянської доби, що презентують «звершення соціалізму», і, навпаки, уникають фіксації соціальних катаклізмів, кризових явищ чи масових злочинів. Крім того, за радянських часів поширення набула практика «виправлення» візуальних джерел, коли з фотографій прибирали «непотрібних» постатей, а з кінофільмів вирізали «незручні» кадри [1].

Дослідники історії 1920–1930-х років відчувають гостру потребу в нових документальних візуальних джерелах. Особливо актуальним це є для праць, присвячених Голодомору 1932–1933 років в Україні. На переконання Геннадія Боряка, Катерини Лобузіної та Оксани Юркової, сучасні історики послуговуються обмеженим колом із орієнтовно 300 загальновідомих і надзвичайно тиражованих фотографій [2, с. 149]. Це, зокрема, знімки австрійського інженера Александра Вінербергера, фотоаматора з Донеччини Марка Залізняка, фотографа з Батурина Миколи Боканя. Однак їхні роботи охоплюють лише три географічні локації – столиця УСРР

Харків, с. Батурин Бахмацького району Чернігівської області, Донеччина. Звісно, час від часу з'являються ґрунтовні монографії та науково-популярні видання, автори яких провели титанічну роботу, розшукуючи візуальні матеріали в архівах, бібліотеках, приватних колекціях. Проте ця діяльність потребує виходу за межі вузькоспеціалізованих тем та подальшої популяризації здобутих знань серед широкого загалу.

Із розвитком і поширенням мережі «Інтернет» відбулася глибока трансформація інформаційного простору. Саме глобальна мережа з її безкінечними можливостями перетворилася на головний світовий майданчик для отримання даних, культурної діяльності, соціальної взаємодії. Дедалі більше університетів, наукових інституцій, архівів, музеїв і бібліотек створюють вебплатформи, популяризуючи в такий спосіб власні колекції. Долучилися до цього процесу й українські дослідники. Завдяки їхнім зусиллям із пошуку нових документальних візуальних джерел 1920–1930-х років було започатковано та наповнено унікальними матеріалами низку електронних архівів.

Хронологічно першим з'явився «Електронний архів Голодомору» (керівник – тодішній очільник Держкомархіву Геннадій Боряк; поч. 2000-х років). У ньому було зосереджено понад 130 світлин і близько 200 фотодокументів (кадрів із документальних фільмів 1989–1998 років) [3]. У 2020 р. Інститут історії України НАН України інтегрував цей ресурс до сформованого на власному вебпорталі корпусу архівних документів з історії Голодомору 1932–1933 років. Так постав «Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives». Наразі він містить понад 550 світлин 1920–1930-х років [4].

Канадський Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC) у 2020 р. запустив власну унікальну онлайн-платформу – «Каталог фотографій Голодомору / HREC Online Holodomor Photo Directory. До нього увійшли як згадані вище світлини Александра Вінербергера та Миколи Боканя, так і нововиявлені роботи американського фотографа Джеймса Еббе (J. Abbe) та письменника Вайтінга Вільямса (W. Williams). Важливою особливістю Каталогу стала наявність розділу зі знімками голоду 1921–1923 років у Росії та Україні. Таке структурування спрямоване на розмежування цих кадрів із фотодокументами Голодомору 1932–1933 років, оскільки ці дві групи візуальних джерел часто помилково ототожнюють [5].

У 2021 р. за підтримки HREC автор статті започаткував проєкт «Visual Sources from the Holodomor Era Found in Museums of Chernihiv Oblast». Зібраний цифровий масив матеріалів (після опису, систематизації та отримання дозволу від правовласників) покликаний поповнити базу «Інтернет архіву епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive», ідея створення якого належать директорці Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC

1. Автор висловлює щирі вдячність Науково-дослідному та освітньому центру вивчення Голодомору Канадського інституту української студії Альбертського університету (The Holodomor Research and Education Consortium) за всебічну підтримку проєкту; директорці Корюківського історичного музею Людмилі Олексіївні Бабич та науковим співробітникам за сприяння в роботі з колекцією.

Рис. 1. Корюківський історичний музей. Фото Віталія Остапенка. 2019 р.

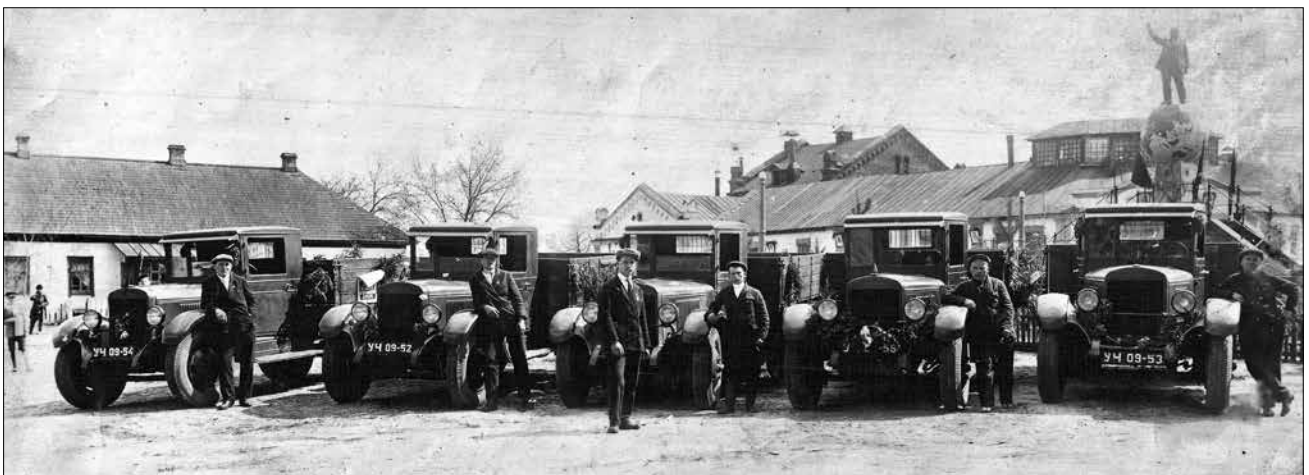

Рис. 2. Автопарк Корюківського цукрово-рафінадного заводу. 1935 р.

in Ukraine) Людмилі Гриневич. Нині база даних архіву налічує понад 300 цифрових копій оригінальних світлин 1920–1930-х років [6].

Мета пропонованої статті – систематизація, атрибуція та аналіз колекції фотографій Корюківського історичного музею. Територіально та хронологічно це знімки, зроблені переважно на Корюківщині у період з 1921 р. по 1939 р. Особлива увага приділена світлинам доби Голодомору 1932–1933 років.

Вибір хронологічних меж не є випадковим. Історик Роман Сербин підкреслював, що Голодомор як геноцид варто розглядати у національному вимірі, коли мова йде

про все населення УСРР, та етнічному – у сенсі етнічної групи поза межами України. Він спрямовувався проти різних верств українського суспільства і не обмежувався лише голодною смертю у 1932–1933 роках. На думку дослідника, недоречно ототожнювати Голодомор лише з визначенням «терор голодом», натомість варто включати сюди репресії проти інтелігенції, представників республіканської політичної та партійної еліти, службовців, церковників, які розпочалися з кінця 1920-х і тривали до кінця 1930-х років [7; 8].

Колекція світлин 1920–1930-х років Корюківського історичного музею (Рис. 1) налічує щонайменше 75 оди-

Рис. 3. Група робітників автотранспорту з директором Корюківського цукрово-рафінадного заводу А. Пустовойтовим (сидить у центрі). 1935 р.

Рис. 4. Селяни с. Сядрине під час вирішення питання передачі лишків хліба селянам Півдня. [1925] р.

Рис. 5. Збирання конопель колгоспниками колгоспу «Трудовик». 1935 р.

ниць. Її наукове опрацювання розпочалося у 2016 р. під час роботи над реекспозицією розділу «Історія Корюківщини з 1914 р. до 1939 р.». Згодом, за сприяння колективу музею, вдалося відібрати знімки, що відповідають обраній хронології, систематизувати їх, встановити інвентарні номери, уточнити розміри. Колекція сформована з чорно-білих офіційних (фіксують певні події) та творчих (портрети, пейзажі) паперових світлин, переважно копійних. Їхні розміри коливаються в межах від 60х80 мм до 235х300 мм. Найпоширенішим є формат 150–180х210–240 мм (31 од.). За роками колекція розподілена нерівномірно. Найчисельнішу групу становлять 54 світлин, датовані 1930-ми роками; ще 19 – належать до 1920-х років. Щодо ще двох знімків, то один із них датується 1920–1930-ми роками, а інший, попри відповідність зазначеному періоду, ймовірно, є пізнішим відбитком (орієнтовно 1980-х років).

З Корюківкою можна пов'язати 45 із 75 світлин. Ця цифра є максимально можливою, адже в колекції чимало портретних знімків, які могли бути зроблені в інших населених пунктах регіону. До категорії без чіткої прив'язки до місцевості належить ще щонайменше 21 фотографія. Решта фотоматеріалів географічно охоплюють такі локації: Харків, Глухів, Сосниця та Сосницький повіт, Охрамієвичі, Бреч, Сядрине, Озереди.

За змістом і характером зображених об'єктів переважають подієві та портретні (групові) світлин, більшість

з них є постановочними. На 27 із 75 знімків наявні маркування або написи з короткою інформацією про подію, час та місце створення. На 6 фото присутні фотоскрипти (внутрішньокадрові написи: гасла, вивіски, афіші тощо). Аналіз такої опосередкованої інформації має важливе значення для верифікації обставин, часу та локації зйомки.

Значно складнішою є проблема встановлення авторства знімків. Лише на двох світлинах зафіксовано ім'я фотографа – Л. Ходорковського. Йдеться про фотографії: «Випускники Корюківської семирічної школи 1928–1929 учбового року» (1929, 2 липня; б/н) та «Бюро районного комітету ЛКСМУ та міський актив під час проводів секретаря районного комітету комсомолу П. Градуна» (1927, 3 травня; КІМ КННДФ № 2671). Історик-краєзнавець Едуард Асмаковський у дослідженні про фотографії і фотосалони півночі Чернігівщини (підготовленому спеціально для проєкту «Місцеві медіа») зазначає: «У Корюківці в 1910-х роках при товаристві цукрових заводів працювало фотоательє Ф. Морозовського, який також робив знімки і у сусідньому Сновську. Трошки пізніше у містечку відкрився фотосалон Бориса Ходорковського» [9]. Попри однаковість прізвищ, ім'я в цитованому тексті та ініціал на світлинах різняться, що не дає підстав ототожнювати цих осіб. Можливо, справу Бориса Ходорковського продовжив хтось із його родичів. Ця гіпотеза потребує окремої пошукової роботи та документальної перевірки.

Рис. 6. Збори колгоспників колгоспу «Червоний плугатар». [1936] р.

Візуальна колекція Корюківського історичного музею розподіляється на сім різних за обсягом тематичних груп. Центральне місце в збірці належить світлинам, що ілюструють масштабні соціально-політичні та економічні перетворення, які відбулися в УСРР протягом 1920–1930-х років. Це кількісно найбільша група (34 одиниці). Тринадцять фотографій присвячені історії Корюківського цукрово-рафінадного заводу, який після вимушеної консервації та модернізації у 1921–1925 роках відновив свою роботу 26 жовтня 1925 р. На той час підприємство забезпечувало роботою 800 працівників, а його щоденна потужність перевищувала 200 тонн цукру [10, с. 359].

Візуальне уявлення про архітектуру та матеріально-технічну базу заводу дають дві світлини: «Прохідна Корюківського цукрово-рафінадного заводу» (1936; КІМ КННДФ № 3409) та «Автопарк Корюківського цукрово-рафінадного заводу» (1935; КІМ КН №3144 Р № 3242) (Рис. 2). Остання, імовірно, була зроблена під час підготовки до виборів до Верховної Ради УРСР, про що свідчить агітаційний плакат на борту однієї з вантажівок. На дальньому плані, на фасаді одноповерхової споруди, помітно кілька портретів у рамках (можливо, партійних та державних діячів).

У 1934 р. підприємство очолив Андріан Порфірович Пустовойтов – робітник за походженням, член партії. Його постать зафіксована на груповому знімку разом із працівниками автотранспорту на одному з внутріш-

ніх подвір'їв заводу на тлі тогочасної дерев'яної забудови. Образ директора (у центрі) вирізняється впевненою поставою; він одягнений у світлий офіційний костюм, а на обличчі – ледь помітна посмішка (1935; КІМ КН № 1320 Р № 1631) (Рис. 3). Збільшення виробничих показників, зокрема добового випуску рафінаду до 372,5 тонн, не залишилися поза увагою найвищого керівництва. У 1936 р. Андріана Порфіровича нагородили орденом Леніна. У 1939 р. колектив заводу вийшов переможцем у всесоюзному змаганні споріднених підприємств, одержавши першу премію [10, с. 359–360; 11].

Значну частку світлин, пов'язаних з роботою підприємства, становлять погрудні портрети, частина з яких має ознаки художнього ретушування. Пропагандою радянської ідеології серед молоді, її залученням до виробничого процесу та стимулюванням продуктивності праці опікувався заводський осередок комсомолу. Його секретарями в різний час були Яків Павлович Стельмах (1929; КІМ КННДФ № 1115) та М. Тихоновський ([1930-ті]; КІМ КННДФ № 1149), а організатором молоді значився М. Л. Солюхненко (1926; КІМ КН № 1230 Р №1541).

До стахановського руху завод долучився у 1935 р. Серед його активних учасників були Никифор Іванович Гунара (1939; КІМ КННДФ № 1017), Оксенія Римар (1934; КІМ КННДФ № 2674), Григорій Романович Титенко (1934; КІМ КННДФ № 2675), Є. Усиченко (1938; КІМ КННДФ № 191), А. Д. Федорченко (1934; КІМ КННДФ № 1079).

Рис. 7. Вручення Акта на довічне користування землею колгоспу «13-річчя Жовтня». 1936 р.

Рис. 8. Євдокія Комчик, бухгалтер Корюківської МТС. 10 листопада 1939 р.

Рис. 9. Працівники торгівлі, ударники. 1930-ті рр.

Окрему увагу привертає фото «Група стахановців ручного коління II зміни Корюківського цукрово-рафінадного заводу» (1939; КІМ КН №1318 Р №1629). На ньому чоловіки та жінки зафіксовані у три ряди в інтер'єрі фо-

тостудії на тлі намальованого лісового пейзажу.

На згаданих світлинах зафіксовано чимало жінок. Отримавши політичні та правові свободи, вони дедалі активніше залучалися до суспільного життя, зокрема

Рис. 10. Бюро районного комітету ЛКСМУ та міський актив під час провідів секретаря районного комітету комсомолу П. Градуна (другий ряд, другий ліворуч). 3 травня 1927 р. Фото Л. Ходорковського

через діяльність жінвідділів та жінорад. Наприклад, на Корюківському цукровому заводі існувала жіноча рада, учасниці якої зображені на фото з колекції музею (1936; КІМ КН № 132 Р № 120). Звісно, про жоден самостійний жіночий рух у західному розумінні не йшлося. Він мав слугувати надійною опорою радянської ідеології та інструментом формування «нової радянської людини». Влада використовувала жінок як додаткову робочу силу майже у всіх галузях, спонукаючи їх опановувати «чоловічі» спеціальності та широко популяризуючи ці здобутки через засоби масової інформації [12].

П'ятнадцять світлин дозволяють простежити перебіг економічних перетворень на селі протягом короткого часового відрізка. Хронологічно найдавнішим є фото «Селяни с. Сядрине під час вирішення питання передачі лишків хліба селянам Півдня» ([1925]; КІМ КН №2448 Р № 2709). На ній зафіксовано групу чоловіків на подвір'ї серед запряжених підвод на тлі господарських споруд. Чоловіки одягнені у демісезонний одяг (пальта, шинелі, піджаки, картузи), а на підводах

лежать мішки із зерном (Рис. 4).

На будівлі та одному з возів закріплені транспаранти з написами, зробленими від руки: «Селяне! Здавайте свої лиш[ки] хліба до кооперат[ивів] цім ми визволим [се]лян півдня від Гол[оду] [смерть катам]» та «Сядринське споживче товариство Холменського району Конотопської округи». Саме зміст написів дав підстави засумніватися в коректності датування фото (1933 р.), що фігурувало в «старій» експозиції. Територія Холминського району (створеного у березні 1923 р. у складі Сновської округи) після її розформування у червні 1925 р. була підпорядкована Новгород-Сіверській, а в серпні того ж року – Конотопській округі, у складі якої перебувала до ліквідації останньої у вересні 1930 р. [13; 14; 15; 16]. Отже, світлина була створена не раніше серпня 1925 р.

У колекції музею зберігаються знімки трьох із п'яти тогочасних колгоспів Корюківки – «Червоного плугатаря» (створеного 8 березня 1925 р. на базі трудової сільськогосподарської артілі «Совет»), «13-річчя Жовтня» (1930 р.) і «Трудовика» (1932 р.) [10, с. 359–360].

Рис. 11. Встановлення першого радіорупора. 1935 р.

Тематичне наповнення підбірок по кожному з господарств є типовим. Передусім це погрудні портрети керівників: Даниїла Івановича Доропія, одного з організаторів колгоспу «Червоний плугатар» (1925; КІМ КННДФ № 1070), Г. М. Гершикова, першого голови колгоспу «Трудовик» ([1930-ті]; КІМ КННДФ № 5786). Також представлені портрети ланкових: Ф. Т. Авраменко (колгосп «Трудовик», [1930-ті]; КІМ КННДФ № 1071), Єфросинія Федорівна Авраменко (колгосп «13-річчя Жовтня»; [1980]; КІМ КННДФ № 1073) та В. П. Тройни (колгосп «13-річчя Жовтня»; [1930-ті]; КІМ КННДФ № 1072). Варто зауважити, що датування таких світлин є умовним. Їх могли зробити значно пізніше, наприклад, для оформлення Дошки пошани.

На колективних знімках «Перші колгоспники колгоспу «Червоний плугатар»» (1930; КІМ КННДФ №1066) та «Колгоспники колгоспу «Трудовик»» (1934–1935; КІМ КННДФ №5790) зафіксовано великі групи людей – від дітей до осіб похилого віку, розміщених у кілька рядів просто неба на тлі дерев. До даної підгрупи належить і фото «Збирання конопель колгоспниками колгоспу «Трудовик»» (1935; КІМ інв. № не знайдено). Декораціями

Рис. 12. П. М. Стельмах, редактор Корюківської районної газети «Більшовицький шлях». 1934 р.

тут слугували поле з насадженнями конопель та снопи. На дальньому плані можна розгледіти чоловіка, який спирається на велосипед, та вершника на коні (Рис. 5).

Три світлини ілюструють момент отримання колгоспами «Червоний плугатар» (1936; КІМ КН №1255 Р №1566 та 1936; КІМ КННДФ №1075) і «13-річчя Жовтня» (1936; КІМ КН №1257 Р №1568) Державного акта на вічне користування землею. Цей документ, що видавався виконкомом районної (міської) ради, засвідчував право господарства на безплатне і безстрокове користування землею. В акті вказували розміри і зовнішні межі земель, закріплених за конкретним колективним господарством. Один примірник документа зберігався в колгоспі, інший – у районному виконкомі. Як зазначає дослідник В. Г. Нільський: «Акти почали видавати колгоспам у 1935 після того, як II з'їзд колгоспників-ударників прийняв Примірний Статут сільськогосподарської артілі. Статутом передбачено, що земля є всенародною державною власністю і передається колгоспам у безстрокове і безплатне користування на основі державного акта. Земля, якою користується артіль, не підлягає купівлі-продажу і здачі в оренду. Держава

Рис. 13. Районний зльот робільників Корюківщини. 9 червня 1935 р.

гарантує недоторканність громад землі артілі, розміри якої не можуть бути змінені без спеціального на це дозволу» [17]. На початок 1938 р. державні акти отримали майже всі колгоспи СРСР.

Висока імовірність, що світлина «Збори колгоспників колгоспу «Червоний плугатар»» (КІМ КН №1315 Р №1626), датована в музейній документації 1930 р., також стосується згаданих вище подій. На ній зображено велику групу людей, які розмістилися на галявині перед одноповерховим дерев'яним будинком. Присутні сидять на землі та лавах у кілька рядів. На дальньому плані за столом сидять троє чоловіків, а за ними – ще одна група учасників зібрання (Рис. 6).

Детальне вивчення цього знімка дає підстави для перегляду його атрибуції. Зокрема, на столі президії, поруч із графіном та паперами, помітно об'єкт, візуально ідентичний «Державному акту на вічне користування землею». Це дозволяє припустити, що фото було зроблено не у 1930 р., а значно пізніше – у 1936 р. Гіпотезу підкріплює й аналіз транспаранта на будівлі (фрагмент тексту «... користування за Колгоспом. Ще більше

[зміцнять] наш колгоспний лад!»), який за змістом та графікою збігається з гаслами на верифікованих світлинах вручення актів колгоспам «13-річчя Жовтня» та «Червоний плугатар» (1936; КІМ КН №1257 Р №1568 та 1936; КІМ КННДФ №1075 відповідно) (Рис. 7).

Отже, датування фото «Збори колгоспників колгоспу «Червоний плугатар»» (КІМ КН №1315 Р №1626) 1930 роком видається помилковим. За сукупністю ознак зафіксована подія відбулася орієнтовно у 1936 р. Ідентичність транспарантів на трьох різних світлинах дозволяє припустити, що всі вони присвячені одній події – врученню Актів на довічне користування землею. Оскільки два знімки атрибутовані як колектив колгоспу «Червоний плугатар», а третій – «13-річчя Жовтня», можна висунути дві гіпотези. Згідно з першою, урочистості для різних господарств могли відбуватися на спільній локації, але в різний час. Другий варіант передбачає ймовірну помилку у визначенні назви самого колективного господарства в одному з музейних описів. Обидві версії потребують подальшої верифікації через зіставлення обличчя учасників на світлинах або пошуку інформації про по-

Рис. 14. Випускники Корюківської семирічної школи 1928–1929 навч. р. 2 липня 1929 р. Фото Л. Ходорковського

дії в місцевій пресі, архівних документах.

Своєрідної урочистої форми набували також збори трудових колективів та різноманітні святкові заходи. На передньому плані світлини «Збори колгоспників колгоспу «13-річчя Жовтня» з питань підготовки до збору врожаю» (1934; КІМ КННДФ № 1067) зафіксовано стіл з паперами та портфелем, за яким перебувають, імовірно, керівники господарства. Фотографу вдалося зафіксувати момент виступу, який уважно слухають рядові колгоспники. Схожа атмосфера притаманна і знімку «Свято врожаю в колгоспі ім. Ворошилова Бречської сільради» (1934, 24 жовтня; КІМ КН №1329 Р №1640).

Ідея створення машинно-тракторних станцій (МТС), розроблена українським агрономом О. Маркевичем, була втілена на Корюківщині у 1931 р. Саме тоді організували Корюківську МТС, парк якої до 1935 р. налічував 22 трактори [10, с. 360; 18]. Посаду бухгалтера установи обіймала Євдокія Комчик (1939; КІМ КН № 2656 Р № 2872). Її студійне фото суттєво вирізняється з-поміж інших: на глядача споглядає гарна жінка, у шубі та елегантному береті. На звороті зберігся напис росій-

ською мовою від руки: «[...] когда [...]спомните, но не вспоминайте когда взглянете, на память Прони Максимовны от Дуся Комчик вовемя работы [...] Корюковке [...] /Х 1939 год» (Рис. 8).

Як зазначалося в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР», навесні 1931 р. 50 молодих колгоспників, переважно комсомольців, Корюківщини оволоділи професіями механізаторів [10, с. 360]. Навчання та підвищення кваліфікації були запорукою ефективного використання складної техніки. Про проведення таких заходів свідчить фото «Курси бригадирів рілних бригад Корюківської МТС» (1934, 5 січня–[?] лютого; КІМ КННДФ № 1065), де серед чималої групи чоловіків у центрі можна розгледіти постать молодої дівчини.

Розвиток торгівлі на Корюківщині представлений чотирма світлинами, дві з яких висвітлюють діяльність районної спілки споживчих товариств (райспоживспілки). Зокрема, на початку березня 1931 р. відбувся І-й з'їзд делегатів Корюківської райспоживспілки (1931, 1 березня; КІМ інв. № не знайдено). Світлина, зроблена просто неба на тлі одноповерхового будинку з вели-

Рис. 15. Вихованці дитячого садочку Корюківки разом з вихователькою. 1936 р.

кими вікнами, свідчить про певну помпезність заходу, адже на передньому плані розмістився цілий оркестр з музичними інструментами. Менш масштабною є світлина «Працівники Корюківської райспоживспілки» (1932; КІМ КННДФ №5792), зроблена також на вулиці, але у теплу пору року.

Ще два фото присвячені ударникам праці в галузі торгівлі. Ймовірним приводом для їх створення стало отримання місцевою крамницею Перехідного прапора від «Бюро Чернігівської обл[н]укросекції» за перевиконання торгфінплану. Йдеться про знімки «Працівники торгівлі, ударники» (1930-ті рр.; КІМ КННДФ № 1083) та «Ударники торгівлі» (1930-ті рр.; КІМ КН № 1274 Р № 1585). На обох світлинах, зроблених, вочевидь, в інтер'єрі крамниці, позують працівники на тлі прапора. На першій можна розгледіти прилавок із рахівницею та полиці з товарами (Рис. 9). Друге фото збереглося лише частково. Права його частина відсутня, тому від напису унизу залишилися фрагменти: «Кращі ударники, що бо[...]» та «пром.фінпл[...]».

Традиційно одну з найчисленніших груп становлять світлини сільських активістів, комсомольських і партійних функціонерів, які формували тогочасну «еліту». Колекція Корюківського історичного музею налічує одинадцять таких фото. П'ять із них є портретними: організатор та

перший секретар Корюківського осередку комсомолу Мусій Степанович Тройна ([1922]; КІМ КН №685 Р №1073); організатор і перший секретар комсомольського осередку в с. Сядрині К. М. Єременко ([1920–1930-ті рр.]; КІМ КННДФ № 1135); секретар Корюківського райвиконкому Я. С. Матюха (1926; КІМ КННДФ № 5785); члени Корюківського райкому комсомолу Галина Михайлівна Менська (1927; КІМ КН №822 Р №1180) та Василь Трохимович Корнієнко (1926; КІМ КННДФ № 1133).

Решта шість світлин – групові: «Члени бюро Корюківського районного комітету ЛКСМУ у 1925–1927 рр.» (зліва направо: сидять – С. Товстоног, М. Солохненко, С. Рабинович; стоять – Я. Стельмах, Б. Максименко; 1925; КІМ КН №818 Р №1176); «Члени Корюківського районного комітету ЛКСМУ з комсомольським активом району» (1925; КІМ КН №827 Р № 1185); «Комсомольський актив Корюківки» (зліва направо – Сидоренко, Йосип Стельмах, Пантелеймон Стельмах, Петро Стельмах, Яків Стельмах, Володимир Стельмах; 1926, 5 травня; КІМ КН №820 Р № 1178); «Члени комсомольського осередку с. Забарівка» (другий ліворуч – секретар осередку А. Кармазін; 1922; КІМ КННДФ № 1577); «Партійно-комсомольський актив при ОПТШ с. Охрімівці» (1930, 16 квітня; КІМ КННДФ № 1144).

Більшість портретних та групових знімків – це студій-

Рис. 16. Районний піонерський табір у селі Бреч. 1936 р.

ні роботи з характерними фонами у вигляді лісу, галявини чи театральної завіси, що поєднувалися з типовими художніми прийомами ретушування. Окреме місце посідає фото Л. Ходорковського «Бюро районного комітету ЛКСМУ та міський актив під час проводів секретаря районного комітету комсомолу П. Градуна» (1927, 3 травня; КІМ КННДФ № 2671). Його зроблено на вулиці, при цьому локацію було ретельно підготовлено: розставлено стільці, розстелено килими, а на стіні дерев'яної будівлі закріплено портрет В. І. Леніна. Це фото є цінним джерелом інформації про повсякдення та моду того часу (Рис. 10).

Тематично близькою до розглянутої групи є підбірка світлин учасників професійних і партійних курсів, нарад, конференцій, з'їздів. До неї належать три експонати. «Секретарі партійних та комсомольських осередків на парткурсах Сосницького партійного комітету» (1921; КІМ КННДФ № 5784) та «Сьома губернська конференція КСМУ Чернігівщини» (1922, 27–30 вересня; КІМ КН № 688 Р № 1076) є типовими груповими знімками, зробленими в приміщенні. Натомість фото «Випуск 4-х місячних курсів голів та секретарів сільрад жінок при ЦВК УСРР. Харків» (1935; КІМ КННДФ № 1084) є прикладом складного фотомонтажу, де на фоновій заливці з графічною

промальовкою бруку розміщені прямокутні та овальні портрети викладачів і слухачів. Унизу вказані вихідні дані виконавця – «Фото № 1 ОКФТ. Харків вул. 1-го Травня № 6». Головним недоліком примірника, що зберігається в музеї, є його незадовільна якість, яка унеможливує ідентифікацію прізвищ та імен випускників.

Рідкісною для районних музеїв Чернігівщини є підбірка світлин, що висвітлюють роботу засобів масової інформації та пропаганди (8 фото). В Радянському Союзі радіо та газети були ключовими, фактично безальтернативними джерелами інформації. У цьому контексті привертає увагу знімок «Встановлення першого радіорупора» (1935; КІМ КННДФ № 5788), на якому зафіксовано момент монтажу необхідного обладнання на верхівці дерев'яного стовпа (Рис. 11).

Початок 1930-х років на Чернігівщині став періодом активної розбудови мережі місцевої преси. Редакції газет відкрили у всіх районах області. У Корюківці часопис отримав назву «Більшовицький шлях». Його редактором значився П. М. Стельмах (1934; КІМ КН № 1222 Р № 1533) (Рис. 12). У вересні 1931 р. тираж газети становив 3,1 тис. примірників [19, с. 75].

Редакція часопису активно взаємодіяла з робсількора-

Рис. 17. Футбольна команда «Сахарник». 1934 р.

ми, редакторами стінгазет, активістами. Про проведення нарад із ними свідчать принаймні дві світлини. На першій, що відбулася, ймовірно, у лютому 1936 р., були присутні П. М. Стельмах, секретар РК КПУ Матусяк та прокурор Шумило (193[6], лютий; КІМ КН № 1275 Р № 1586). Друга нарада, скликана у серпні того ж року, була присвячена річниці стаханівського руху та об'єднала робітників стахановців (1936, 30 серпня; КІМ КННДФ № 1010).

Протягом 1933–1935 років у районі регулярно проводилися навчальні заходи для медійного активу: «Курси редакторів колгоспних стінгазет Корюківщини» (1933, 12–13 березня; КІМ КН №1290 Р № 1601), «Районна нарада робітників та редакторів стінгазет з питання перевиборів Рад» (1934, 13 жовтня; КІМ КННДФ № 1064), «Районний з'їзд робітників Корюківщини» (1935, 9 червня; КІМ КННДФ № 1333). Також представники району залучалися до «Міжрайонних курсів перепідготовки пропагандистів колгоспних комуністичних спілок молоді політшкіл» (1935, 13 вересня; КІМ КННДФ № 1124).

Окремої уваги заслуговує світлина «Районний з'їзд робітників Корюківщини» (1935, 9 червня; КІМ КННДФ № 1333). На ній зафіксовано групу чоловіків та жінок у приміщенні клубу однієї з МТС району. Інтер'єр клубу насичений численними ідеологічними атрибутами. Над дверима висить портрет С. М. Будьонного, на стінах – агітаційний плакат із зображенням Й. Сталіна, план роботи клубу, транспаранти: «Ударники ланів! За

бойову підготовку до більшовицької весни!», «Ударники ланів! За бойову підготовку до більшовицької весни!», «Хай живе 1 травня – бойовий огляд революційних сил міжнародного пролетаріату» (Рис. 13).

Тематична група, що репрезентує стан і розвиток освіти на Корюківщині, нараховує 10 знімків. У селищі на середину 1920-х років працювали дві семирічні школи, де навчалося до 500 учнів і працювало 25 учителів, середня школа, дві школи лікнепу [10, с. 359–360]. Фотограф Ходорковський, згаданий раніше, є автором світлини «Випускники Корюківської семирічної школи 1928–1929 навчального року» (1929, 2 липня; інв. № не знайдено). На ній зображено велику групу вчителів та учнів на подвір'ї на тлі дерев'яної споруди (можливо школи). Праворуч на паркані закріплено аркуш із написами та малюнками, які, на жаль, складно дешифрувати через якість знімка. Крім того, увагу глядача привертає нечітка постать у першому ряду, позначена від руки написом («88» або «28»). Вона візуально дисонує з іншими фігурами, що може свідчити про спробу власника світлини внести корективи у склад присутніх на ній (Рис. 14).

Роботу Корюківської школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) ілюструють три фотографії: «Випуск IV групи Корюківської зразкової фабрично-заводської школи ф.з.д.» (1933, 25 червня; КІМ КННДФ № 5789), «Випуск 7-ї групи I-ї групи Корюківської ф.з.д.» (1934, 8 червня;

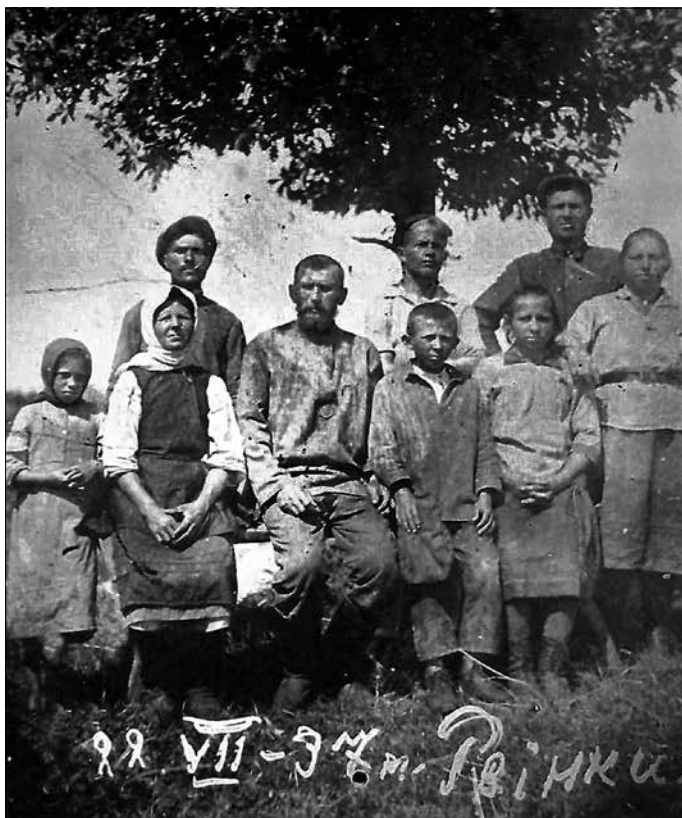

Рис. 18. Гаврило Матвійович Сірий (другий ряд, другий праворуч), письменник. Уродженець с. Прибінь. [22] липня 1937 р.

Рис. 19. Олександр Самійлович Корнієвський з першою двогрифною бандурою. 1923 р.

інв. № не знайдено), «Вчителька Корюківської школи фабрично-заводського навчання А. І. Пустосмехова зі своїми учнями» (1934; КІМ КН №1251 Р № 1562).

Світлина «Вихованці дитячого садочку Корюківки разом з вихователькою» (1936; КІМ КННДФ № 5793) зробили, ймовірно, у фотостудії або спеціально облаштованому для цього приміщенні. Як декорації використано меблі та малюнок із зображенням рослин (імітація своєрідного «живого куточка»). Образи дітей доповнені вишитими сорочками, віночками зі стрічками. Дівчата на передньому плані тримають у руках музичні інструменти (Рис. 15). Натомість фото «Вихованці дитячого садочку на прогулянці» (1936; КІМ КННДФ № 5791) зроблено просто неба на тлі дерев та огорожі. Група дітей в однаковому верхньому одязі вишукувалася в ряд, поклавши руки на плечі одне одному; поруч із ними – виховательки.

Світлина «Вчителі Корюківського району на районній методичній конференції та сесії Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації педагогів» (1932, 9–12 листопада; інв. № не знайдено) свідчить про залученість місцевих освітян до заходів, спрямованих на вдосконалення професійних навичок та ідеологічний вишкіл.

На виховання дітей у дусі відданості комуністичній партії та радянській державі був орієнтований і піонерський рух. Перші дитячі комуністичні групи в Україні виникли на початку 1920-х років при комсомольських

осередках, а стрімке зростання чисельності піонерів спостерігалось наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Саме тоді влада почала активно залучати піонерів до політичних кампаній (колективізації, розкуркулення) та супроводу сільськогосподарських робіт. У роки Голодомору 1932–1933 років були непоодинокі випадки, коли саме піонери охороняли колгоспний врожай, створюючи спеціальні дозори для «охорони хліба» [20].

Один з районних піонерських таборів діяв у с. Бреч. Саме його вихованці потрапили на одну зі світлин музею (1936; КІМ КН №154 Р № 197) (Рис. 16). Піонери з краватками, барабаном та сурмою позують на тлі лісу. Одна з дівчат тримає піонерський прапор із гаслами: «...змаг[тися] ... [т]ворити ... справу ... [будівниц]тва. (Сталін)» та «... п'ятирічки!» Можна припустити, що перша фраза є адаптованою для дітей варіацією вислову Й. Сталіна з передмови до книжки Є. Мікуліної «Змагання мас»: «Насправді змагання є комуністичний метод будівництва соціалізму на основі максимальної активності мільйонних мас трудящих» [21, с. 109].

Світлина «Семінар піонервожатих при Корюківському районному комітеті ЛКСМУ» (1934, [10–15 жовтня]; КІМ КННДФ № 1152), навпаки, зроблено в інтер'єрі на тлі мальованих дерев. Такі заходи були ключовими у підготовці кадрів для просвітницької та ідеологічної роботи серед молоді. Також у колекції представлено портрет однієї

Рис. 20. Першотравнева демонстрація в Корюківці. 1938 р.

з перших піонервожатих Корюківки – Уляни Опанасівни Тихоновської (1928; КІМ КННДФ № 1131).

Сферу культури та спорту в колекції репрезентують 8 знімків. У Корюківці працювали драматичний, хоровий та спортивний гуртки, народний драмтеатр, кінотеатр, клуби й бібліотеки. Поява багатьох із них стала можливою завдяки існуванню Корюківського цукрово-рафінадного заводу: «Духовий оркестр» (1934, КІМ КННДФ № 3408); «Волейбольна команда» (1938, КІМ КННДФ № 3407), «Футбольна команда "Сахарник"» (1934, КІМ КННДФ № 2106) (Рис. 17). При місцевій середній школі працював «Гурток струнних музичних інструментів» (1935, КІМ КН № 4158 Р № 4576), а в с. Озереди – драмгурток (1929, КІМ КН № 1328 Р № 1639).

Окремі світлини фіксували знакові події в житті твор-

чих колективів. Зокрема, 15 квітня 1934 р. самодіяльний театральний гурток проводжав керівника музичної секції М. Р. Тимофєєва (1934, 15 квітня, КІМ КННДФ № 3411). Використання художнього прийому з нерівними краями (фігурним обрізом) навколо зображення підтверджує, що для зйомки запросили професійного фотографа.

Серед групи урочистих та святкових знімків, що демонструють розвиток культури на Корюківщині, віднаходимо дві світлини, які безпосередньо вказують на репресивну сутність тогочасної влади. На першій із них зображений уродженець с. Прибінь Гаврило Матвійович Сірий (1914–?) (1937, [22] липня; КІМ КННДФ № 5787) (Рис. 18). Постаць цього талановитого поета та журналіста залишається маловідомою на Чернігівщи-

ні. Виходець із селянської родини, він навчався на філологічному факультеті Київського держуніверситету, друкувався у провідних київських та харківських часописах, входив до кола знайомств із відомими журналістами та письменниками. Гаврило Сірий підготував до друку три збірки поезій, проте вони так і не побачили світ. У 1937 р. автора було репресовано та заслано до Сибіру. Його подальша доля залишається невідомою [22].

На другій світліні зображено неперевершеного майстра музичних інструментів, винахідника, експериментатора та бандуриста-віртуоза Олександра Самійловича Корнієвського (1889–1988) зі своєю першою двогрифною бандурою (1923; КІМ КННДФ № 4191) (Рис. 19). Творець понад 180 бандур нового києво-чернігівського типу, а також численних скрипок, гітар, мандолін, лір, арф, оселився у Корюківці в 1918 р. Попри те, що інструменти Корнієвського здобували найвищі нагороди на виставках (зокрема, першу премію в Конотопі у 1927 р.), майстер був змушений обмежувати кількість приватних замовлень, аби не привертати зайвої уваги влади. У серпні 1937 р. Олександра Самійловича заарештували та засудили до 10 років таборів. Сам майстер пояснював причину ув'язнення розповсюдженням бандур, виготовленням їх для націоналістів та нібито підтримкою національного духу України.

Попри те, що термін ув'язнення спливав у 1947 р., Олександр Корнієвський довгий час не повертався додому. Його дружину розстріляли в Корюківці у 1943 р., а будинок спалили; донька Віра померла від голоду під час блокади Ленінграда; старший син Леонід був репресований та відбував покарання в сибірських таборах; молодший син Олександр побував у полоні в роки війни. Лише у 1961 р., після реабілітації (1959 р.), майстер переїхав до Корюківки. Олександр Корнієвський пішов із життя 31 січня 1988 р., залишивши по собі неоціненну спадщину, але, на жаль, не маючи наступників, які б перейняли його майстерність та продовжили роботу [23].

Насамкінець згадаємо світліну «Першотравнева демонстрація в Корюківці» (1938, КІМ КННДФ № 3406), що належить до тематичної групи святкових та масових заходів. На ній зафіксовано святкову процесію, переважно з жінок та дівчат у національних строях (вишиванки, віночки), що рухається крізь масивну арку. Конструкція ясно прикрашена радянською символікою, зірками, портретами. Контрастом до вбрання колони виступає група жінок у повсякденному одязі, які з цікавістю спостерігають за дійством з боку (Рис. 20).

Політичні та мобілізаційні гасла на транспарантах свідчать про мілітаризацію суспільної свідомості, що поширювалася через проведення призовної кампанії. Найчіткішим є напис на арці: «Привет призовникам – молодим патріотам СССР. Новому пополнению РККА!» На дальньому плані над колоною вгадуються фрагменти тексту, ймовірно: «... бойцам – пог[ранични]кам [...] против [социализма]». Краще зберігся напис на лівому транспаранті: «[...] сплоченность в [единый] фронт борьбы

против фашизма – смертельного врага [нашей молодости]!»

Отже, колекція візуальних джерел 1920–1930-х років Корюківського історичного музею, що налічує 75 світлин, дотепер не була об'єктом системного наукового вивчення. Охоплюючи широкий спектр подій та персоналій, вона є нерівномірною за хронологією та географією створення. Проте критичне зіставлення окремих фотографій та ретельний аналіз внутрішньокадрових написів дозволили поставити під сумнів точність їхньої попередньої атрибуції.

Завдяки дешифруванню змісту гасел, оголошень та транспарантів вдалося уточнити датування низки світлин і висунути обґрунтовані гіпотези щодо зафіксованих подій. Водночас питання авторства більшості знімків залишається відкритим і потребує подальших пошуків. Оцифрування колекції та її розміщення на вебплатформах із відкритим доступом дозволить сформувати репрезентативну джерельну базу, що стане підґрунтям для нових досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Папакін Г. В. Зображувальні (візуальні) джерела. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці* / редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ : Наукова думка, 2019. Книга 2. С. 22–23.
2. Боряк Г., Лобузіна К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. *Український історичний журнал*. 2021. №2. С. 138–153. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.138>.
3. Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/> (дата звернення 17.04.2026).
4. Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua> (дата звернення 16.04.2026).
5. HREC Online Holodomor Photo Directory. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search> (дата звернення 02.04.2026).
6. Інтернет архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive. URL: <https://holodomorepoch-ia.com/> (дата звернення 17.04.2026).
7. Serbyn R., Krawchenko B. *Famine in Ukraine: 1932–33*. Edmonton: University of Alberta Press, 1986. 192 с.
8. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду // Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні / упоряд. О. Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. С. 21–30.
9. Асмаковський Е. «Зніми, фотограф, нас допоки ми щасливі...» або про перші фотосалони міст і містечок півночі Чернігівщини. *Наш Новгород-Сіверський (медіа)*. URL: <https://nashnsiverskyu.mmedia.com.ua/novhorod-siverskyu-istorichnyu/> (дата звернення 16.04.2026).
10. Граčov Г. Т., Костюк Г. Ю., Пращун В. П. Корюківка. *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Чернігівська область* / гол. редкол. О. І. Дериколенко. Київ : УРЕ АН УРСР, 1972. С. 352–365.
11. Науменко А. М. Цукрове виробництво на Корюківщині (середина XIX – I половина XX ст.). *Корюківка наше місто* (Громадський інформаційний сайт). URL: https://korjukivka-sity.at.ua/news/cukrove_virobnictvo_na_korjukivshhini_seredina_khkh_i_pоловина_khkh_st/2016-09-22-4460 (дата звернення 16.04.2026).
12. Бінковська Д. С., Двірніа К. П. Громадсько-політична активність жінок у радянській Україні (1920-ті рр.): гендерний аспект проблеми. *Вісник аграрної історії*. 2025. № 51–52. С. 58–71. DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.5>.
13. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1923 рік. Відділ перший. Ч. 18–19. Ст. 314.
14. Збірник узаконов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Відділ перший. Ч. 29–30. Ст. 239.
15. Збірник узаконов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Відділ перший. Ч. 66. Ст. 371.
16. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1930 рік. Відділ перший. №23. Ст. 225.
17. Нільський В. Г. Державний акт на вічне користування землею

колгоспами. Українська сільськогосподарська енциклопедія. URL: <https://enu.org.ua/use/d-use/derzhavnyj-akt-na-vichne-korystuvannya-zemlelyu-kolgosparamu>. (дата звернення 20.04.2026).

18. Савченко О. В. Машинно-тракторні станції. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018, оновл. 2025. URL: <https://esu.com.ua/article-67257> (дата звернення 20.04.2026).

19. Костів М. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис. ... д-ра філософії за спец. 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. 297 с.

20. Васильєв В. Ю., Кубальський О. Н. Піонерська організація. *Енциклопедія історії України*: Т. 8. Па – Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ : Наукова думка, 2011. С. 260–261.

21. Сталін Й. В. Змагання і трудове піднесення мас. Передмова до книжки Є. Мікуліної «Змагання мас» // Сталін Й. В. Твори. Т. 12 «Квітень 1929 – червень 1930». Москва, 1949. С. 108–111.

22. Божок В. Гаврош Сирій – репресований письменник із Прибінні. *Світ-інфо*. 2016. 7 квітня. С. 13.

23. 130 років. Презентаційна збірка робіт майстра музичних інструментів Олександра Самійловича Корнієвського / авт.-упоряд. К. Онищук. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 31 с.

Horokh M. V. Photographs of the 1920s–1930s from the Collection of the Historical Museum of Koriukivka

The number of visual sources used by researchers of the Holodomor 1932–1933 in Ukraine is relatively small (about 300 photographs), and most of them have been widely circulated. There is currently an urgent need to identify and incorporate a new body of documentary photographic sources into scholarly discourse. Significant collections of such documents are preserved in regional museums, often remaining unknown to a wide circle of historians.

The purpose of this article is to systematize and attribute a collection of photographs from the 1920s–1930s from the holdings of the Historical Museum of Koriukivka. The collection comprises 75 photographs. Some of these images require further study, as the visual scripts (slogans, banners, signs) captured in them cast doubt on the accuracy of previous attribution. The use of modern digital tools for digitizing and archiving these documents creates favorable conditions for the formation of a new representative database of visual sources.

Key words: digital archives, Koriukivka, visual sources, museum

REFERENCES

1. Papakin, H. V. (2019). Zobrazhuvalni (vizualni) dzhherela [Pictorial (visual) sources]. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina–Ukrainitsi* (Book 2, pp. 22–23). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
2. Boriak, H., Lobuzina, K., & Yurkova, O. (2021). Tsyfrovyyi arkhiv Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rr. yak universalnyi dzhherelnyi merezhevyi resurs: dokumentalnyi ta vizualnyi sehmenty proiektu [Digital archive of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 as a universal source network resource: Documentary and visual segments of the project]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 2, pp. 138–153. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.138> [in Ukrainian].
3. State Archival Service of Ukraine. (n.d.). Henotsyd ukrainskoho narodu: Holodomor 1932–1933 rr. [Genocide of the Ukrainian people: Holodomor 1932–1933]. Special section of the official web portal. Retrieved from <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/> [in Ukrainian].
4. Institute of History of Ukraine. (n.d.). Tsyfrovyyi arkhiv Holodomoru [Holodomor Digital Archives]. Retrieved from <http://holodomor-era.history.org.ua>. [in Ukrainian].
5. Holodomor Research and Education Consortium. (n.d.). HREC Online Holodomor Photo Directory. Retrieved from <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search>. [in English].
6. Holodomor Research and Education Consortium in Ukraine. (n.d.). Internet arkhiv epokhy Holodomoru [Holodomor Epoch Internet Archive]. Retrieved from <https://holodomorepoch-ia.com/>. [in Ukrainian].
7. Serbyn, R., & Krawchenko, B. (1986). Famine in Ukraine: 1932–33. Edmonton: University of Alberta Press. [in English].
8. Serbyn, R. (2009). Kontseptsiiia zlochynu henotsydu Rafaelia Lemkina ta yoho analiz ukrainskoho henotsydu [Raphael Lemkin's concept of the crime of genocide and his analysis of the Ukrainian genocide]. In O. Stasiuk (Comp.), R. Lemkin. *Radianskyi henotsyd v Ukraini* [Soviet genocide in Ukraine] (pp. 21–30). Kyiv: Maisternia knyhy. [in Ukrainian].
9. Asmakovsky, E. (n.d.). "Znimy, fotohraf, nas dopoky mi shchasyvli..." abo pro pershi fotosalony mist i mistechok pivnochi Chernihivshchyny ["Take our picture, photographer, while we are happy..." or about the first photo salons of the cities and towns of northern Chernihiv region]. *Nash Novhorod-Siverskyi*. Retrieved from <https://nashnsiverskyi.mmedia.com.ua/novhorod-siverskyi-istorychnyy/>. [in Ukrainian].
10. Hrachov, H. T., Kostiuk, H. Yu., & Prashchun, V. P. (1972). Ko-

riukivka. In O. I. Derykolenko (Ed.), *Istoriia mist i sil Ukrainskoi SSR*: V 26 t. Chernihivska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Chernihiv region] (pp. 352–365). Kyiv: URE AN URSR. [in Ukrainian].

11. Naumenko, A. M. (2016, September 22). Tsukrove vyrobnytstvo na Koriukivshchyni (seredyna XIX – I polovyna XX st) [Sugar production in Koriukivka region (mid-19th – first half of the 20th century)]. *Koriukivka nashe misto*. Retrieved from https://korjukivka-sity.at.ua/news/cukrove_virobnictvo_na_korjukivshchyni_seredyna_khikh_i_polovyna_khkh_st/2016-09-22-4460. [in Ukrainian].

12. Binkovska, D. S., & Dvirna, K. P. (2025). Hromadsko-politychna aktyvnist zhinko u radianskyi Ukraini (1920-ti rr.): hendernyi aspekt problemy [Socio-political activity of women in Soviet Ukraine (1920s): Gender aspect of the problem]. *Visnyk ahrainoi istorii* [Bulletin of Agricultural History], 51–52, pp. 58–71. <https://doi.org/10.31392/VAH-2025.51-52.5>. [in Ukrainian].

13. Zbirnyk postanov ta rozporiadzhen robitnyche-selianskoho uriadu Ukrainy za 1923 rik [Collection of decrees and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1923]. (1923). (Part 1, issue. 18–19, Art. 314). [in Ukrainian].

14. Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1925 rik [Collection of enactments and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1925]. (1925). (Part 1, issue. 29–30, Art. 239). [in Ukrainian].

15. Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1925 rik [Collection of enactments and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1925]. (1925). (Part 1, issue. 66, Art. 371). [in Ukrainian].

16. Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1930 rik [Collection of laws and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1930]. (1930). (Part 1, issue. 23, Art. 225). [in Ukrainian].

17. Nilskyi, V. H. (n.d.). Derzhavnyi akt na vichne korystuvannya zemleiu kolhospamy [State act on the perpetual use of land by collective farms]. *Ukrainska silskohospodarska entsyklopediia*. Retrieved from <https://enu.org.ua/use/d-use/derzhavnyj-akt-na-vichne-korystuvannya-zemlelyu-kolgosparamu>. [in Ukrainian].

18. Savchenko, O. V. (2025). Mashynno-traktorni stantsii [Machine and tractor stations]. In I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovskiy, & M. H. Zhelezniak (Eds.), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the NAS of Ukraine. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-67257>. [in Ukrainian].

19. Kostiv, M. (2021). *Rehionalna prasa USRR yak instrument komunistychnoi propagandy na Chernihivshchyni (1929–1933)* [Regional press of the Ukrainian SSR as a tool of communist propaganda in the Chernihiv region (1929–1933)]. (Doctoral dissertation). Zaporizhzhia National University. [in Ukrainian].

20. Vasylyev, V. Yu., & Kubalskyi, O. N. (2011). Pionerska orhanyzatsiia [Pioneer organization]. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Т. 8. Па – Прик [Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 8] (pp. 260–261). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].

21. Stalin, J. V. (1949). Zmahannia i trudove pidnesennia mas. Peredmov do knyzhky Ye. Mikulinoi "Zmahannia mas" [Competition and labor enthusiasm of the masses. Preface to E. Mikulino's book "Competition of the Masses"]. In Stalin J. V. *Tvory*. Т. 12 (pp. 108–111). Moskva: Derzhpolitytdav. [in Ukrainian].

22. Bozhok, V. (2016, April 7). Havrosh Siryi – represovanyi pysmennyk iz Prybiny [Gavrosh Siryi – a repressed writer from Prybiny]. *Svit-info*, 13. [in Ukrainian].

23. Onyshchuk, K. (Comp.). (2019). 130 rokiv. Prezentsiina zbirka robit maistra muzychnykh instrumentiv Oleksandra Samiilovycha Korniiievskoho [130 years. Presentation collection of works by the musical instrument maker Oleksandr Samiilovych Korniiievskiy]. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 22.04.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.*

С. М. Дейнеко

ОБРАЗ ПРЕТЕНДЕНТА НА ЗАЙНЯТТЯ ВАКАНСІЙ У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ім. Г. СКОВОРОДИ (1944–1948 рр.)

Дослідження присвячене одній із маловідомих сторінок історії Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди. В центрі уваги перебуває процес комплектування закладу персоналом у 1944–1948 роках. В роботі проаналізовано особисті дані 107 претендентів на зайняття вакансій наукових співробітників і працівників адміністративно-господарської частини за наступними категоріями: вік, освіта, соціальне походження, місце народження тощо. Основою джерельної бази стали автобіографії осіб, які претендували на посади у музеї. Результатом даної розвідки став узагальнений образ кандидата на працевлаштування до музею.

Ключові слова: Харківський історико-краєзнавчий музей, вакансія, працевлаштування, робота, претендент, образ.

Ще з часів становлення капіталізму трудові відносини між найманим працівником та роботодавцем завжди починалися з питання про кваліфікацію та короткий життєпис претендента. Саме цей принцип дозволяв проводити належний відбір персоналу. Ця практика збереглась і після появи на карті світу СРСР та заміни капіталізму на соціалізм. Не дивлячись на перехід від однієї формації до іншої, підхід до кадрової політики в цілому не змінився.

У вересні 1943 р. уряд радянської України прийняв рішення про створення в Харкові на базі трьох місцевих музеїв об'єднаної установи – Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди (далі – ХІКМ) [1, арк. 1]. Відповідно, невдовзі розпочався процес комплектування новоствореного закладу персоналом.

Дане питання не привернуло уваги дослідників музейної справи в цілому та історії ХІКМ зокрема. Отже, відсутність робіт у цій царині обумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою розвідки є бажання детально розглянути та проаналізувати контингент осіб, який волів працювати у ХІКМ, спираючись на службову документацію (автобіографії). Пропонується вивчити їх за наступними категоріями: вік, освіта, соціальне походження, перебування на територіях, окупованих нацистами у роки Другої світової війни, місце народження, мова текстів і попередній досвід роботи у музеях.

Основу джерельної бази склали матеріали з Архіву Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова – «Особисті справи співробітників музею, звільнених у 1944–1948 рр.» [2; 3; 4; 5].

Кількість особистих справ співробітників у згадуваний нами період складає 107 одиниць. Враховуючи, що заяви з проханням про працевлаштування є у переважній більшості короткими та малоінформативними, основним джерелом інформації про претендентів стали власноруч складені автобіографії.

Всіх кандидатів ми розділили на дві групи: за професійною ознакою – наукові співробітники та пра-

цівники адміністративно-господарської частини і бухгалтерії (далі – АГЧ); хронологічною – за роком працевлаштування (1944–1945, 1946, 1947, 1948).

Також необхідно зазначити, що переважна більшість бажаних працювати у музеї влаштувалися на роботу в період з 1944 по 1948 рр. включно. Однак 11 осіб прийняли на роботу наприкінці 1943 р.; враховуючи те, що це становить 10,28 %, було прийняте рішення включити їх до групи працевлаштованих у ХІКМ у 1944 році [2; 3; 4; 5].

Отже, у 1944–1948 рр. на посади наукових співробітників претендувало 38 осіб, з яких 29 народилися на територіях українських губерній Російської імперії в дорядянську добу, областей радянської України або етнічних українських землях, які не входили до складу вищезазначених областей і губерній. Переважно це південні повіти Курської та Воронежської губерній (нині – прилегли до України райони Курської, Белгородської і Воронежської областей Російської Федерації). Показовим прикладом є біографії двох співробітниць – Надії Львівни Столбіної та Лідії Василівни Ткаченко. Перша народилася у с. Дуров Бобрик Льговського повіту Курської губернії (нині – Курської обл. РФ) і в ХІКМ певний час обіймала посаду головного зберігача. Друга народилася у слободі Борисівка Грайворонського повіту Курської губернії (нині – Белгородська обл. РФ). В музеї працювала на посаді наукового співробітника, а з 11 вересня по 10 жовтня 1943 р. виконувала обов'язки директора закладу. Більшість з кандидатів походили з Харківщини та прилеглих регіонів. Часто згадуються Полтавська, Катеринославська губернії, зокрема Старобільськ, Суми, Пирятин, Слов'янськ. Найзахіднішим регіоном України, звідки походив родом один із наукових співробітників ХІКМ, була Вінниччина. Вісім осіб зазначили місцем народження Іркутськ, Москву, Петербурзьку губернію тощо і одна працівниця вказала, що вона є уроженкою м. Бахчисарай у Криму [2, 3, 4, арк. 109–115, 66–74; 5, арк. 444–460].

Вищу освіту мали 28 кандидатів на посаду наукового співробітника з 38, тобто 73,68 %, ще 2 людини заявили про неповну вищу і 6 осіб вказали, що мають середню освіту. Серед навчальних закладів переважали Харківський інститут народної освіти / Харківський державний університет (історичний, філологічний, біологічний та геолого-географічний факультети), Харківський педагогічний інститут, Харківський сільськогосподарський інститут, Харківський будівельний інститут, Київський інститут народної освіти, Московський педагогічний інститут та Московський державний університет. Іноді в автобіографії назву учбового закладу не вказували і писали, що освіта вища. Серед потенційних науковців переважали випускники харківських вишів; у зазначений період їх кількість складала 19 осіб [2; 3; 4; 5].

Серед членів вищезазначеної групи привертають увагу декілька осіб, які продовжили підвищувати свою кваліфікацію після отримання вищої освіти. Так, зокрема, Віктор Валентинович Стахорський мав вчений ступінь кандидата природничих наук і низку наукових публікацій. Був асистентом відомого ботаніка, професора В. І. Талієва [2, арк. 89–

93]. Окрім нього, ще три особи заявили про своє навчання в аспірантурі – Микола Якович Лимаров, Олексій Дмитрович Тарасов і Людмила Дмитрівна Смирнова. Перший працював над дисертацією на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук. До своєї автобіографії він додав перелік опублікованих та підготовлених до друку тринадцяти праць, переважно з педагогіки. Приміром, опубліковані статті – «Музей и школа», «Об использовании музеев в учебно-воспитательной работе школ», «Организация исследовательской работы с учащимися в период летних каникул» тощо. Серед неопублікованих досліджень можна виділити наступні: «Фольклор как литературный источник изучения героических черт и особенностей советского народа» або «Учебник русского языка для школ рабочей молодежи» (у співавторстві) [2, арк. 54–60]. Другий у 1929–1931 рр. розпочав навчання в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту прикладної ботаніки, згодом перевівся до Генетико-селекційного науково-дослідного інституту в Одесі [3, арк. 208–213]. Третя у 1924 р. закінчила Київський інститут народної освіти, переїхала до Харкова, тодішньої столиці радянської України, де згодом «сдала кандидатський мінімум при ХГУ» і розпочала роботу над дисертацією на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Припускаємо, що свою науково-кваліфікаційну роботу Людмила Дмитрівна не написала за браком вільного часу, так як на початку 1930-х рр. виконувала обов'язки Голови комісії по чистці первинних партійних організацій торгівельного куша у м. Харкові. Тобто, була частиною радянської репресивної машини [5, арк. 388–404]. Ніяких відомостей про захист дисертацій і отримання наукового ступеня кандидата наук М. Я. Лимаровим та О. Д. Тарасовим також немає. Тобто, вони, ймовірно, лише навчалися в аспірантурі.

Дві претендентки зазначили, що у них неповна вища освіта. Це Віра Володимирівна Бассаман, яка закінчила чотири курси філологічного факультету ХДУ, та Ольга Павлівна Насонова, яка у 1920–1924 рр. навчалася на літературному факультеті ХІНО [3, арк. 21; 5, арк. 46–57; 6, с. 204]. Втім, на нашу думку, відсутність диплома про вищу освіту автоматично не означало, що людина не мала необхідних знань та кваліфікації. Так, наприклад, О. П. Насонова володіла французькою, англійською, німецькою мовами та латиною. Двадцять років, з 1923 по 1943 рр., працювала в Центральному архіві революції та Центральному архівному управлінні. Відповідно, на момент працевлаштування до музею вона була досвідченим архівістом, краєзнавцем. Цікавилася історією Харкова, зокрема одним із його старовинних районів – Москалівкою, постатями Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Кричевської, Є. Кадміної [6, с. 203–209].

Дипломи (свідчення) про середню освіту серед потенційних науковців ХІКМ мали шість осіб. У частини в автобіографіях зазначено, що освіта середня, без назви учбового закладу, як у Олександра Івановича Батанова. Дехто, як Євфімія Федорівна Ільїна, вказали назву – Харківський технікум політпросвіти. Окремо з цієї категорії необхідно розглянути дві постаті випускниць гімназій дорядянської

доби – Ганни Іванівни Павленко та Надії Львівни Столбіної, Так, Г. І. Павленко закінчила Лебединську жіночу гімназію, а Н. Л. Столбіна – Харківську. Наприкінці XIX – на початку XX ст. навчатися у гімназії було престижно. Представники різних верств тогочасного суспільства вважали за честь віддавати своїх дітей на навчання до подібних закладів освіти. Для прикладу, у 1905 р. в Лебединській жіночій гімназії отримувала освіту 221 учениця: 48 дітей – з родин дворян та чиновництва, 8 – з сімей священників, 115 походили з міщанських і 50 дівчат – з селянських родин. Вихованки вивчали Закон Божий, історію, географію, природознавство, арифметику, німецьку, французьку та російську мови, малювання, рукоділля, музику, спів, танці. Вартість навчання складала для молодших класів 30 руб. на рік, для старших – 40. Термін навчання становив сім років. У 1906 р. гімназії перейшли на восьмирічне навчання, останній клас вважався педагогічним, що давало можливість згодом працювати вчителем народних початкових училищ. Відтоді престиж гімназійної освіти суттєво зріс. Аналогічну, а можливо і більш якісну освіту, зважаючи, що Харків був одним із освітянських центрів тодішньої Російської імперії, отримала Н. Л. Столбіна. Вона володіла декількома мовами – українською, польською, німецькою, французькою, російською та латиною. До класичної середньої освіти Надія Львівна додала Харківську художню школу – відомий регіональний центр малювання та художнього мистецтва, заснований М. Д. Раєвською-Івановою. Для розуміння якості професійної підготовки, яку давав цей заклад, необхідно згадати декілька імен видатних українських митців, чия доля була пов'язана з ним. Це, наприклад, відомі пейзажисти С. І. Васильківський та П. О. Левченко, мариніст М. С. Ткаченко, чії роботи зберігаються в музейних збірках Франції. Сама Н. Л. Столбіна відома як фаховий мистецтвознавець, яка займалася вивченням виробів з фарфору з довоєнної колекції Українського історичного музею. Щодо категорії претендентів на роботу в музеї з незакінченою вищою та середньою освітою, то можна наголосити, що все виначалось індивідуально. Були особи з невідомим освітнім бекграундом на кшталт О. І. Батанова або з дипломами закладів, де готували пропагандистів / агітаторів (Є. Ф. Ільїна), але були і ерудовані співробітниці, як О. П. Насонова та Н. Л. Столбіна [5, арк. 4–32, 349, 444–460; 7; 8; 9, арк. 6–9].

За соціальним походженням майбутні науковці ХІКМ походили з родин: селян – 9 осіб, робітників – 11, міщан – 9, службовців – 3, купців – 1, поміщиків – 1, походження невідоме – 4 особи.

Спираючись на вищенаведену статистику, можемо відмітити, що пролетарське походження мали лише 28,95 %, тобто менше третини бажаючих працювати на посаді наукового співробітника. В цілому група претендентів, яка мала робітничо-селянське походження, складала 52,63 % від загальної кількості, трохи більше половини. Друге місце посіли вихідці з сімей міщан і службовців – 31,58 % [2; 3; 4; 5]. Проте привертають увагу люди, які не побоялися вказати своє походження. Це, зокрема, Ганна Іванівна Павленко, про

яку вже згадували у цій розвідці. Про своє походження вона писала наступне: «Отец мой был помещик из крестьян» [5, арк. 352]. Випускниця Лебединської жіночої гімназії у 1916 р. вийшла заміж за штабскапітана російської імператорської армії, який загинув на фронті в 1917 р. У 1919 р., побоюючись репресій зі сторони радянської влади, залишила Сумщину та разом з армією генерала А. Денікіна відправилася до Криму. Однак згодом, у 1920 р., вимушена була повернутися до батьків у с. Бобрик, де залишила свою малолітню доньку. Невдовзі вона одружилася вдруге, і подружжя переїхало до Харкова. Здавалося б, що з такою біографією у неї не було шансів на працевлаштування до ХІКМ, але все ж таки Г. І. Павленко зарахували до штату музею на посаду старшого наукового співробітника. Справа в тому, що вона була матір'ю відомої харківської підпільниці, секретаря підпільного обкому ЛКСМУ Галини Нікітіної, розстріляної нацистами в 1942 р., відповідно ім'я загубленої доньки відкривало перед нею ті двері, які за інших обставин залишилися б закритими назавжди [5, арк. 349–353; 10, арк. 15].

З купецької родини походив Георгій Михайлович Ковтунов, член народовольської організації у Луганську, згодом засланий за участь у антидержавному русі до Мінусинська [4, арк. 40–47]. Можемо відмітити, що як і у випадку з Г. І. Павленко, політично вигідні радянській владі певні сторінки життя допомогли йому вижити у часи сталінського лихоліття.

Середній вік потенційних науковців-музейників склав 36 років, що обумовлюється насамперед напливом молоді у повоєнні роки внаслідок демобілізації з лав Червоної армії та реєвакуації [2; 3; 4; 5].

У повоєнному СРСР існувала ганебна практика вказувати у автобіографіях та особових листках по обліку відділу кадрів відомості про перебування громадянина та його рідних під час німецько-радянської війни на окупованих територіях.

Відносно кандидатів на посаду наукового співробітника, можемо зазначити наступне: на окупованій нацистами території перебувало 12 осіб або 31,58 %, не перебувало – 22 особи або 57,89 %, по 4 особам відомостей на даний час немає [2; 3; 4; 5]. Треба зауважити, що більшість з тих, хто перебував в окупації, згодом у автобіографіях писали, що ніде не працювали, жили з продажу особистих речей. Наприклад, Никанор Андрійович Конопелько вказав коротко: «На німців не працював» [2, арк. 34]. Але були і такі, які не побоялися / не посоромилися вказати, чим займалися в ті буремні часи. Так, наприклад, Олександр Михайлович Мальований працював за «нової влади» секретарем в овочевій заготівельній конторі, згодом – у театральній трупі при місцевому клубі у Дружківці. Його колеги Л. В. Ткаченко та Н. Л. Столбіна у той самий період працювали в Музеї Слобожанщини, створеному німцями в окупованому Харкові [4, арк. 81–92, 109–115; 5, арк. 444–460].

У 1940-х рр. українська мова в Харкові стрімко втрачала свої позиції. Колишня столиця УСРР продовжувала швидко русифікуватися, що було добре чути на вулицях міста. Більшість містян мімікрували під русифікаторську політи-

ку влади. Це також чудово видно з автобіографій, поданих майбутніми науковцями. З 38 життєписів тільки 2 написані українською мовою, всі інші – російською. Українською свої біографії склали росіянка О. П. Насонова та українка Н. Л. Столбіна [2; 3; 4; 5, арк. 46–57, 444–460; 6, с. 203–209].

Питання, пов'язане з попереднім досвідом роботи кандидатів у музейних установах, розглянемо нижче разом з даними претендентів на посади в адміністративно-господарській частині музею.

На посади в адміністративно-господарській частині Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди претендувало 69 осіб. Це громадяни, що планували працювати бухгалтерами, музейними доглядачами, прибиральницями, шоферами, завгоспами та кочегарами [2; 3; 4; 5]. Їхні дані планується проаналізувати за тим ж критерієм, що і кандидатів на вакансії наукових співробітників.

Отже, більшість з них народилися на українських етнічних землях, а саме – 39 осіб або 56,52 %. Уродженців російських етнічних територій налічувалося 8 осіб або 11,59 % від загальної кількості. Серед перших преваливали жителі Харківщини, Катеринославщини, Полтавщини та південних повітів Курської губернії. Російські регіони представлені Царицинською, Тамбовською губерніями, Петербургом, Нижнім Новгородом і північними повітами Курщини. Три претенденти зазначили місцем народження м. Білосток (Польща), м. Гродно (Білорусь) та м. Бахчисарай (Крим), а 19 осіб не подали про себе ніяких даних [2; 3; 4; 5].

Освітній рівень майбутніх працівників господарської частини був досить низьким: вища освіта – 2 особи або 2,9 %, середня освіта – 18 осіб або 26,09 %, неповна середня освіта – 7 осіб або 10,14 %, початкова освіта – 8 осіб або 11,59 %, без освіти – 1 особа або 1,45 %, немає даних про освіту – 33 особи або 47,83 % [2; 3; 4; 5].

Два претенденти з вищою освітою – Зиновій Леонтіювич Колісник та Іван Андрійович Саполович – згодом обійняли посади художника та головного художника відповідно. Так, наприклад, З. Л. Колісник закінчив Одеський художній інститут; подробиць про І. А. Саполовича наразі немає [2, арк. 40–53, 84–88]. В цілому можемо констатувати, що майже половина претендентів на господарчі посади – 33 кандидати або 47,83 % від загальної кількості – це люди з різним рівнем середньої освіти.

За соціальним походженням всі «господарники» походили з наступних родин: з селян – 23 особи або 33,33 %, з робітників – 12 осіб або 17,39 %, з міщан – 8 осіб або 11,59 %, з священників – 1 особа або 1,45 %, з військових – 1 особа або 1,45 %, походження невідоме – 24 особи або 34,78 %.

Отже, можемо констатувати, що, виходячи з наявних статистичних даних, третина всіх бажаючих працювати у ХІКМ на «господарських» посадах були вихідцями із села. Загальна кількість представників селянсько-робітничих родин склала 35 осіб або 50,72 % [2; 3; 4; 5].

Визначити середній вік претендентів у цій групі, на наш погляд, видається завданням складним внаслідок

дефіциту даних. На жаль, чимало осіб не вказали свій вік, тому при обчисленні буде занадто велика похибка.

На окупованих нацистами територіях перебувало 26 осіб або 37,68 %, в евакуації та лавах Червоної армії – 20 осіб або 28,99 %, по 23 або 33,33 % немає даних [2; 3; 4; 5].

На відміну від групи претендентів-науковців, в якій принаймні дві особи склали свої життєписи українською мовою, всі здобувачі посад у АГЧ музею написали свої автобіографії російською, тобто 100 % текстів – російськомовні.

Отже, залишилася остання категорія – попередній досвід роботи у музейних установах. В цілому, зі 107 претендентів на різноманітні посади в ХІКМ у 1944–1948 рр. практичні навички роботи у даній царині мали лише 19 кандидатів з обох груп або 17,76 %, що є дуже низьким показником [2; 3; 4; 5].

У підсумку, можемо скласти образи претендентів на посади наукового співробітника та працівника АГЧ Харківського історико-краєзнавчого музею у 1944–1948 роках.

Кандидат на посаду наукового співробітника на роботу в музеї – це молода людина у віці приблизно 36 років, яка народилася на Лівобережній Україні, вищу освіту отримала в одному із ВНЗ м. Харкова і у публічному просторі використовувала російську мову. Особи з неповною та середньою освітою відповідали потенційним вимогам, які висувалися до бажаючих обійняти посаду наукового співробітника. За своїм соціальним походженням тільки 52,63 % претендентів мали робітничо-селянське походження. Чималу групу становили вихідці з родин міщан і службовців. Ця статистика наочно свідчить, що представники так званого правлячого класу складали трохи більше половини потенційних науковців музею. У роки нацистської окупації більшість членів цієї групи не перебувала на окупованій території. Кількість осіб, які мали попередній досвід роботи у музейних установах, дуже мала.

Портрет кандидата на посаду в АГЧ виглядає наступним чином. Уроженець / уроженка українських етнічних територій з неповною або середньою освітою. Кожен другий був вихідцем з родин робітників і селян. Більше третини з них перебували на території, окупованій нацистами, що суттєво відрізняє цю групу від кандидатів на посади науковців. У публічному просторі всі послуговувалися російською мовою. Попередній досвід роботи у музейних установах мінімальний. Внаслідок браку даних середній вік встановити не вдалося. Також треба відмітити, що образ співробітника АГЧ є дещо неточним внаслідок відсутності певної частини біографічних даних претендентів. Маємо припущення, що це – наслідок невдалого проходження випробувального терміну кандидатом і його дострокове звільнення. Як відомо, автобіографія складалася лише після остаточного затвердження на посаді.

У подальших дослідженнях пропонується провести текстологічний аналіз автобіографій кандидатів на посади в ХІКМ.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-5942, оп. 1, спр. 1, 5 арк.
2. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Личные дела сотрудников музея, уволенных

в 1944–1945 годах. 115 арк.

3. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Личные дела сотрудников музея, уволенных в 1946 году. 242 арк.

4. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Личные дела сотрудников музея, уволенных в 1947 году. 140 арк.

5. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Личные дела сотрудников музея, уволенных в 1948–1950 годах. 470 арк.

6. Лузан А. М. Життєвий шлях співробітниці Харківського державного історико-краєзнавчого музею Ольги Павлівни Насонові (1899–1984 рр.). Тридцять другі Сумцовські читання: зб. мат. Всеукр. наук. конф. «Музей в епоху мета модерну: сучасні виклики та нові горизонти», присвяченої 35-річчю незалежності України. 2026. С. 203–209.

7. Подвезько, А. Історія: Лебединська жіноча гімназія. URL: www.artmuseum.lebedyn.org/istoriya-lebedynska-zhinocha-gimnaziya/

8. Харківська художня школа у фактах і обличчях на межі XIX–XX ст. URL: www.cultura.kh.ua/uk/activities/modern-art/3702-harkivska-hudozhnja-shkola-u-factah-i-oblichchjah-na-mezhi-hh-st

9. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Ткаченко-Ковтун Л. Мои заметки к истории Государственного историко-краеведческого музея в Харькове. Рукопис. 45 с.

10. ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 1. 271 арк.

Deineko S. M. Profile of the candidate for a position at the H. Skovoroda Kharkiv local history museum (1944–1948)

This study is dedicated to one of the unexplored aspects of the history of the H. Skovoroda Kharkiv local history museum. The focus is on the staffing process at the institution between 1944 and 1948. The study analyses the personal data of 107 applicants for positions in research staff and administrative and support staff, categorized by age, education, social background, place of birth, and so on. The source base consists of the autobiographies of individuals who applied for positions at the museum. The result of this study is a generalized profile of a candidate for employment at the museum.

Key words: Kharkiv local history museum, vacancy, employment, job, applicant, profile.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (dali – DAKhO), f. R – 5942, op. 1, spr. 1, 5 ark.
2. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M. F. Sumtsova». Lichnye dela sotrudnikov muzeya, uvolennykh v 1944 – 1945 godakh. 115 ark.
3. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M. F. Sumtsova». Lichnye dela sotrudnikov muzeya, uvolennykh v 1946 godu. 242 ark.
4. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M. F. Sumtsova». Lichnye dela sotrudnikov muzeya, uvolennykh v 1947 godu. 140 ark.
5. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M. F. Sumtsova». Lichnye dela sotrudnikov muzeya, uvolennykh v 1948 – 1950 godakh. 470 ark.
6. Luzan, A. M. (2026). Zhyttievyy shliakh spivrobityntsi Kharkivskoho derzhavnoho istoriko - krajeznachoho muzeiu Olhy Pavlivny Nasonovoi (1899 – 1984 rr.). [The life story of Olga Pavlovna Nasonova (1899 – 1984), a member of staff at the Kharkiv State Museum of History and Local History]. Trydtsiat druhi Sumtsovski chytannia : Zb. mat. Vseukr. nauk. konf. «Muzei v epokhu meta modern : suchasni vyklyky ta novi horyzonty», prysviachenoi 35-richchui Nezalezhnosti Ukrainy, pp. 203 – 209. [in Ukrainian].
7. Podvezko, A. Istoriia : Lebedynska zhinocha himnaziia [History : Lebedyn Girls' Gymnasium]. Retrieved from www.artmuseum.lebedyn.org/istoriya-lebedynska-zhinocha-gimnaziya/ [in Ukrainian].
8. Kharkivska khudozhnia shkola u faktakh i oblichchiah na mezhi XIX – XX st. [The Kharkiv art school : facts and figures at the turn of the 19 th and 20 th centuries]. Retrieved from www.cultura.kh.ua/uk/activities/modern-art/3702-harkivska-hudozhnja-shkola-u-factah-i-oblichchjah-na-mezhi-hh-hh-st [in Ukrainian].
9. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M. F. Sumtsova». Tkachenko - Kovtun L. Moi zametki k istorii Gosudarstvennogo istoriko - kraevedcheskogo muzeia v Kharkove. Rukopys [Tkachenko-Kovtun, L. My notes on the history of the State Museum of History and Local History in Kharkiv. Manuscript]. [in Ukrainian].
10. DAKhO, f. P-2, op. 1, spr. 1, 271 ark.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

**НАРОДНІ ІГРИ СІВЕРЩИНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ
УПРОВАДЖЕННЯ В РОБОТІ З УТВЕРДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
(на прикладі діяльності
ГО «Козацький клуб "ГАРДА"»)**

У статті описано народні дитячі ігри українців історичної Сіверщини як важливу складову традиційної культури та народної педагогіки. На основі етнографічних праць, а також спогадів носіїв нематеріальної культурної спадщини ХХ ст. розкрито виховний потенціал народної гри як засобу формування фізичних, моральних і громадянських якостей дитини. Проаналізовано можливості використання традиційних народних ігор у сучасній системі національно-патріотичного виховання на прикладі діяльності козацького клубу «Гарда». Показано, що поєднання історичного краєзнавства, етнографічної спадщини та рухливих народних ігор сприяє формуванню історичної пам'яті, регіональної ідентичності, розвитку фізичних якостей і соціальних компетентностей дітей та молоді.

Ключові слова: Сіверщина, Глухівщина, народні ігри, дитячі ігри, українське козацтво, народна педагогіка, етнографія, національно-патріотичне виховання, козацький клуб «Гарда».

В умовах сучасних суспільно-політичних викликів питання збереження історико-культурної спадщини України набуває особливого значення. Повномасштабна російська агресія актуалізувала необхідність поглибленого осмислення регіональної історії, народної культури та традицій українського народу як важливих складових формування національної ідентичності. Одним із найменш досліджених напрямів цієї проблематики залишається традиційна дитяча ігрова культура окремих історико-етнографічних регіонів України, зокрема Сіверщини.

Народна гра в українській традиції ніколи не була виключно формою дозвілля. Вона виконувала комплекс соціальних, виховних, комунікативних, світоглядних і навіть військово-прикладних функцій. Через гру дитина засвоювала моральні цінності громади, знайомила з традиційними формами господарювання, навчалася взаємодії в колективі, розвивала фізичну витривалість і спритність. Саме тому народні ігри розглядаються сучасними дослідниками як важливий компонент нематеріальної культурної спадщини України.

Особливий інтерес становить територія історичної Сіверщини, до якої належить Глухівщина, з її багатою історичною та культурною спадщиною.

Цінним джерелом для реконструкції побуту населення Лівобережної України ХІХ ст. є праця Миколи Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» [1]. Розділ даного видання, присвячений дитячим та молодіжним іграм, дає можливість реконструювати середовище, у якому формувалася традиційна ігрова культура Сіверщини. Саме комплексний аналіз цього джерела у поєднанні з іншими етнографічними матеріалами дозволяє відтворити місце народної гри в житті дітей ХІХ – початку ХХ ст.

Впровадження народної гри у процес формування національної ідентичності молоді є перспективним

напрямом у діяльності дитячих і молодіжних об'єднань. Народна гра дозволяє поєднати фізичне виховання, краєзнавчу діяльність, історичну реконструкцію та формування громадянської компетентності. Особливо ефективним такий підхід є у діяльності козацького клубу «Гарда», де народні ігри можуть використовуватися не лише як форма активного дозвілля, а й як педагогічний інструмент формування історичної пам'яті та національної свідомості.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених українській народній культурі, регіональні особливості дитячих ігор історичної Сіверщини, зокрема території сучасної Глухівщини, залишаються недостатньо висвітленими.

Одне з провідних місць серед таких досліджень належить згаданій праці Миколи Маркевича [1]. Автор, який походив із Глухівського повіту, здійснив ґрунтовний опис звичаїв, календарної обрядовості, народних свят, молодіжних розваг, вечорниць та побуту українського населення. Відтак описані традиції дозволяють реконструювати середовище, у якому формувалася народна ігрова культура Глухівщини. Саме тому книга Маркевича сьогодні розглядається як одне з базових етнографічних джерел для вивчення традиційної культури Лівобережної України і становить для автора даної статті найбільший інтерес.

Окремий напрям сучасних досліджень окреслюють питання національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Вітчизняні педагоги акцентують увагу на використанні історико-культурної спадщини як важливого засобу формування громадянської компетентності. Нормативною основою такої діяльності є Концепція національно-патріотичного виховання, яка визначає одним із пріоритетних напрямів виховання залучення дітей до вивчення історії рідного краю, українських традицій та культурної спадщини [2].

Останніми роками дедалі активніше розвиваються громадські ініціативи, спрямовані на відродження українських військово-спортивних традицій. Значний потенціал у цьому напрямі мають козацькі молодіжні організації, діяльність яких поєднує фізичну підготовку, історичне краєзнавство, вивчення українського козацтва та популяризацію традиційної культури. Проте аналіз наукової літератури свідчить, що використання саме народних дитячих ігор як педагогічного інструменту в роботі сучасних козацьких клубів практично не досліджене. Існуючі публікації переважно присвячені бойовим мистецтвам, військово-патріотичному вихованню або історії українського козацтва, залишаючи поза увагою традиційну народну гру як ефективний засіб формування історичної пам'яті та громадянської свідомості.

Проведений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що більшість наукових досліджень присвячена або загальноукраїнській традиційній культурі, або окремим аспектам народної педагогіки. Натомість комплексних праць, у яких було б поєднано етнографічні ма-

теріали Миколи Маркевича щодо населення історичної Сіверщини з сучасною практикою використання народних ігор у системі національно-патріотичного виховання, наразі практично немає.

Метою даної статті є дослідження народних дитячих ігор Сіверщини (на прикладі Глухівщини) на основі етнографічної спадщини Миколи Маркевича та спогадів живих носіїв нематеріальної культурної спадщини, визначення їхнього виховного потенціалу, а також обґрунтування можливостей використання традиційної народної гри у діяльності козацького клубу «Гарда» як засобу національно-патріотичного виховання, фізичного розвитку та формування історичної пам'яті дітей і молоді [3].

Наразі можна стверджувати, що у різні періоди існування українського суспільства гра виконувала принаймні чотири взаємопов'язані функції:

- соціалізаційну;
- фізично-виховну;
- культурно-обрядову;
- військово-прикладну.

Подібний функціональний характер народної гри підтверджують як вищезгадана праця Маркевича, так і власні спостереження автора.

У колективній свідомості українського народу ігри асоціюються насамперед з весняним календарним циклом. Саме після Великодня молоді і діти збиралися на сільських майданах, біля церков, на луках або пагорбах для виконання веснянок і хороводів. Проводячи паралелі з сучасністю, можна стверджувати, що дана тенденція зберігається дотепер, коли діти, переважно сільської місцевості, збираються гуртом пограти в ігри на галявинах щойно зійде сніг.

Доцільно почати опис народних ігор, послуговуючись книгою Миколи Маркевича, у якій автор розкриває правила наступних ігор: «Король», «Перепілка», «Ворон», «Дурне колесо», «Дробушка» «Щітка», «Просо», «Дер-дер» та ін. Нижче опишемо деякі з найбільш примітних для впровадження в роботу клубу національно-патріотичного виховання.

«Ворон». В цій грі дійовими особами є: ворон, мати, красна дівчина і діти. Попереду стає мати, дівчата стають за нею і беруть міцно одна одну за плечі чи за пояс, а перша з них хапається за матір; ця перша називається «красна дівчина», інші – діти. Вони під опікою матері ідуть до ворона, який сидючи копає землю паличкою. Починається між ними розмова:

М. Вороне, вороне, що ти копаєш?

В. Ямку.

М. На що?

В. Твоїм дітям очі заливають.

М. За що?

В. Я понапікував, понаварював, а вони прийшли, повиїдали, листочками понакривали, та й пошли.

М. Чи правда, діти?

Діти. Неправда, неправда.

М. Окрутнуса двічі, тричі; чи всі мої діти?

Вона рахує, а потім побачивши, що ворон хоче їх ловити, кричить: «Гай, гай!». Ворон починає бігати, силкуючись спіймати останню, мати бігає так, щоб бути перед вороном, діти стараються, щоб не вони, а мати була ближче до ворона. Коли він спіймає одну, то веде її і саджає окремо, вона вже не бере участі в грі; він одразу починає ловити наступну, і, впіймавши її, відводить до попередньої, і так продовжується поки залишиться одна дівчина. Тоді ворон сідає і знову починає копати землю. Мати підходить до нього з дівчиною.

М. Вороне, вороне, що ти робиш?

В. Ямку.

М. А в мене є красна дівчина, та не вдариш! Я піду на торжок, та куплю дівчині красне намисто.

В. А я вкраду.

М. А я тобі голову проб'ю.

Д. Вороне, вороне, де твоя каша?

В. На полиці.

Д. Я виїм.

В. А я тебе києм!

М. Вороне, вороне, що за тобою?

В. Макогін.

М. Бий же мою дівчину навздогін!

Дівчина біжить, ворон за нею женеться з хлистом і якщо встигне вдарити тричі, то відведе до дітей.

Тоді всі діти сідають поруч, «в лаву», беруть одне одного за руки, і міцно тримаються; мати приходить і намагається розняти в них руки; та, яку вона відірве від лави, належить їй. Звісно, що діти навмисне їй піддаються; потім знову сідають «в лаву», і знову зчіпляються руками.

Після цього ворон намагається відірвати їх одне від одного по черзі. Відірвані очікують кінця; коли всі перейдуть під владу ворона, він лягає на землю ниць; діти ховаються; мати не дозволяє йому дивитись. За тим він має їх відшукати; ті, яких не знайшов, мають право його бити, поки він не прибіжить під захист їх матері і красної дівчини» [1, с. 71].

Вищеописана гра розвиває спритність, увагу, стратегічне мислення. Використання її на заняттях гуртка чи клубу допоможе згуртувати дитячий колектив та налагодити комунікацію між учасниками.

«Дурне колесо» або «украли ріпки». Гравці беруться з руки, утворюють коло, двоє з них піднімають руки, повертаються спиною одне до одного і в парі біжать у зворотному напрямку, за ними слідує їхні сусідки, і таким чином вони до цього утворювали коло лицем до лица, тепер утворюється коло спина до спини, обличчями назовні. Так як таким чином бігти незручно, то дехто вирветься з кола, інші попадають, до них хор звертається зі співом:

«А що? Вкрали ріпки?»

«Полетіли дітки?» [1, с. 73].

Дана гра допоможе вивільнити надмірну енергію. Відомо, що сучасним дітям важливо вчитись вмінню зосе-

реджуватись, тому між вправами необхідно «перемика-ти» увагу. Також важливим є вміння тримати рівновагу, правильно падати.

«Дер-дер». Ця гра для хлопців. Вбивають кілок надворі, двох хлопців прив'язують за праву ногу до кілка так, щоб вони були на тридцять кроків від кілка і могли б бігати навколо. Одному дають деркача, а іншому «джгут», обидвом зав'язують очі. Перший «дере» деркачем і намагається втекти від джгута, а другий, чуючи звук деркача, намагається вдарити першого» [1, с.76].

Гра розвиває відчуття простору, уважність, спритність, концентрацію та рівновагу. Сьогодні важливо дати дітям можливість виходити із зони комфорту та випробовувати себе у «незручних» ситуаціях, наприклад, бути обмеженим в русі (прив'язаним), позбавленим відчуття (із зав'язаними очима) тощо.

Микола Маркевич також згадує й про кулачний бій та його варіанти: *«сам на сам», «стінка на стінку» та «село на село»* [1, с. 76–77]. Звісно, що працюючи в сучасних умовах з дітьми, насамперед слід дбати про безпеку та контроль. Керівник гуртка чи іншого об'єднання має скерувати використання таких забав у правильному напрямку, забезпечивши позитивні враження вихованців.

У роботі козацького клубу «Гарда» педагоги постійно контролюють дотримання дітьми правил гри, формують дисципліну та вміння перемагати і програвати. Важливо звертати увагу на повагу до суперників і справедливе змагання.

Досліджуючи ігри середини XIX ст. з писемних та усних джерел, не слід забувати й про ті, в які грали діти у першій половині XX ст. Так уродженець села Сопич (нині – Есманської громади Шосткинського району) Микола Олександрович Грищенко (1959 р. н.) розповідає про гру, в яку грав ще його батько. Опишемо її найпоширеніший варіант з-поміж багатьох, оскільки на різних «кутках» села могли бути інакші правила.

«Кльопи». У грі брало участь дві команди. До гурту збігалися всі, хто мав бажання. Та, звісно, що попереду завжди були старші хлопці. Знаходили чи вирубували палиці, а також робили кльоп (клепá, клепéц) – товсту коротку паличку довжиною приблизно 15 см, загострену з двох боків (як олівець), далі палицею копали ямку. З краю ямки клали кльоп, щоб один з країв був над заглибленням. Після жеребкування між ватажками команд гравець, хто визначався першим, бив великою палицею по вістря кльопа, щоб той злетів в повітря. За тим вправний гравець мав тією ж палицею влучити по кльопу, відбивши його якомога далі, метрів за п'ятдесят чи більше. Далі гравець міряв палицею відстань, на яку відбив кльопа, і тепер мусив стільки ж разів підбити його в повітрі тією ж палицею. Якщо це вдалося, то право бити по кльопу дається наступному гравцю команди, а якщо ні – то іншій команді. Перемагає та команда, де найбільша кількість гравців змогла підбити палицею кльоп потрібну кількість разів.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що народні дитячі ігри українців історичної Сіверщини становили важливий елемент традиційної культури, виконуючи не лише дозвіллеву, а й виховну, соціалізаційну, пізнавальну та фізично-розвивальну функції.

Приклад впровадження народних ігор Сіверщини у діяльності козацького клубу «Гарда» засвідчує комплексний розвитку вихованців. Поєднання історичної розповіді, елементів етнографічної реконструкції, рухової активності та командної взаємодії значно підвищує інтерес дітей до вивчення історії рідного краю, забезпечує емоційне засвоєння навчального матеріалу та формує стійку мотивацію до збереження української культурної спадщини.

Перспективи подальших досліджень убагажуються у проведенні польових етнографічних експедицій на території сучасної Сумської та Чернігівської областей, фіксації усних свідчень носіїв традиційної культури, розробленні навчально-методичного комплексу для їх використання у системі громадянської й історичної освіти.

Результати дослідження дають підстави рекомендувати використання реконструйованих народних ігор Сіверщини у практиці роботи закладів освіти, закладів позашкільної освіти, громадських організацій та козацьких осередків.

Доцільним є включення народних рухливих ігор до програм занять із фізичної культури, історії України, інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство», предмета «Захист України», курсів громадянської освіти та гурткової роботи.

Під час організації занять рекомендується застосовувати принцип історичного контексту, коли проведенню кожної гри передують коротка розповідь про відповідне історичне явище, календарне свято або особливості життя населення Сіверщини. Такий підхід забезпечує інтеграцію рухової діяльності із засвоєнням історичних знань та сприяє формуванню стійких асоціативних зв'язків між культурною традицією і практичним досвідом дітей.

Керівникам козацьких клубів варто використовувати модель організації занять, що передбачає поєднання історичної реконструкції, командних ігор, краєзнавчих завдань, вправ на розвиток фізичних якостей і колективної рефлексії після завершення кожного заняття. Такий формат сприяє розвитку лідерських якостей, взаємодопомоги, відповідальності та формує у вихованців позитивне ставлення до історико-культурної спадщини України.

Перспективним є використання народних ігор під час проведення історико-краєзнавчих квестів, таборувань, туристичних походів, фестивалів козацької культури та заходів із національно-патріотичного виховання. Особливу увагу доцільно приділяти локальним особливостям регіону, залучаючи матеріали місцевих музеїв, архівів, етнографічних експедицій та усних свідчень старожилів.

З метою подальшого розвитку досліджуваної тематики доцільно створити регіональний банк даних народних ігор Сіверщини із відеофіксацією правил, історичних коментарів та методичних рекомендацій щодо їх викори-

стання в освітньому процесі. Такий ресурс сприятиме популяризації нематеріальної культурної спадщини регіону та стане основою для подальших наукових і педагогічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Маркевич М. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Київ : Час, 1992. 183 с.
2. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (чинна редакція Міністерства освіти і науки України). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> (дата звернення 05.05.2026 р.)
3. Статут ГО «Козацький клуб «Гарда»». Затверджено рішенням установчих зборів засновників громадської організації «Козацький клуб «Гарда»», протокол № 1 від 13.05.2023 р.

Dzekelev R. Ye. Folk games of Sivershchyna and ways of their implementation in the promotion of national identity (a case of study of «Cossack Club «Garda»»)

The article examines the traditional children's folk games of the historical Sivershchyna region as an important component of the Ukrainian intangible cultural heritage, traditional culture, and folk pedagogy. Based on ethnographic studies of the late nineteenth and twentieth centuries, field materials, and the recollections of bearers of traditional culture, the study analyzes the characteristics of folk games practiced in Sivershchyna and identifies their educational, cultural, and developmental potential. The paper substantiates the significance of traditional folk games as an effective means of fostering children's and young people's physical development, moral values, communication skills, and civic responsibility. Particular attention is paid to the integration of folk games into the contemporary system of national-patriotic education. Using the activities of the non-governmental organization «Cossack Club «Garda»» as a case study, the article highlights practical approaches to incorporating traditional games into training sessions, youth camps, local history activities, and cultural and educational events. The study demonstrates that the combination of local history, ethnographic heritage, Cossack educational traditions, and traditional folk games contributes to the development of national and regional identity, strengthens historical memory, promotes the cultural heritage of Sivershchyna, and enhances the physical abilities, social competencies, and civic engagement of children and young people.

Key words: Sivershchyna, Hlukhiv region, folk games, children's games, Ukrainian Cossacks, folk pedagogy, ethnography, intangible cultural heritage, national identity, national-patriotic education, «Cossack Club «Garda»».

REFERENCES

1. Markevich, M. (1992). *Obychai, poverya, kukhnya i napitki malorossiyan* [Customs, beliefs, cuisine, and drinks of the Little Russians]. Kyiv :Chas. (Original work published 1860). [in Ukrainian].
2. Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine (current version of the Ministry of Education and Science of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12>
3. Hromadska orhanizatsiia «Kozatskyi klub «Harda»». (2023). Statut HO «Kozatskyi klub «Harda»». Zatverdzheno rishenniam ustanovchykh zboriv zasnovnykiv, protokol No. 1 vid 13.05.2023 r. [Statute of the NGO «Cossack Club «Garda»». Approved by the decision of the constituent assembly of the founders, protocol No. 1 dated 13.05.2023]. HO «Kozatskyi klub «Harda»». [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 12.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.*

УДК 069.1:39(477.52)

Н. Ю. Пінчук

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ГЛУХІВ»: ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЗАЛУЧЕННЯ АУДИТОРІЇ

У статті висвітлено досвід створення та функціонування етнографічного простору в Національному заповіднику «Глухів» в умовах повномасштабної російсько-української війни. Проаналізовано передумови виникнення музейної локації «Етнохата», особливості її концептуального наповнення та роль у збереженні й популяризації традиційної культури Сіверщини. Розглянуто основні напрями діяльності етнографічного простору, зокрема проведення інтерактивних культурно-освітніх заходів, тематичних свят, майстер-класів, екскурсійних програм та занять з елементами музейної педагогіки. Особливу увагу приділено використанню автентичних музейних предметів, інтерактивних методів роботи з аудиторією та поєднанню традиційних форм презентації культурної спадщини із сучасними мультимедійними технологіями. Визначено значення етнографічного простору як ефективного інструменту формування національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та залучення різновікової аудиторії до культурно-просвітницької діяльності музею.

Ключові слова: етнографічний простір, музейна педагогіка, Національний заповідник «Глухів», культурна спадщина, традиційна культура, музейна комунікація, інтерактивні форми роботи, етнографічна виставка, національна ідентичність, культурно-освітня діяльність, Сіверщина.

На п'ятому році війни Глухів перебуває в зоні можливих бойових дій. Але, попри прильоти FPV-дронів, «Молній», «Гербер», КАБів та РСЗВ, Глухів тримається – тримаються і співробітники Національного заповідника «Глухів».

Авторка статті вже зверталась до питання діяльності музейних установ в умовах війни на сторінках збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» [1]. Цього-річна публікація присвячена створенню та функціонуванню під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну нової музейної локації «Етнохата».

24 лютого 2022 року основну експозицію Музею археології Заповідника його співробітники перемістили до фондосховища. Тоді ж демонтували й повернули власниці найбільшої в Україні колекції дзвіночків Ірині Колтаковій експонати виставки «Дзвінка мелодія душі», що діяла на постійній основі в одному з приміщень установи. З часом постало питання про наповнення зали, яка спорожніла, а також про розширення форм культурно-просвітницьких послуг, які б могли надаватися відвідувачам. В умовах війни основним гостями Заповідника стали місцеві жителі і школярі. Вони разом із вчителями активно відвідували всі музейні заходи, що й спонукало співробітників до нових проєктів. Так виникла ідея облаштувати етнографічний простір у музейному середовищі Національного заповідника «Глухів».

В умовах правового режиму воєнного стану та докорінних трансформацій суспільного життя, роль етнографічної спадщини, як одного із ключових чинників збереження національної ідентичності, набуває неабиякої ваги. Зростання інтересу до традиційної культури в сучасному українському суспільстві зумовлено потребою у відновленні історичної пам'яті, переосмисленні культурних цінностей та утвердженні національної сві-

домості. У цьому контексті етнографічна спадщина постає не лише як сукупність матеріальних і нематеріальних надбань, а і як важливий ресурс соціальної згуртованості та культурної стійкості [2].

Тож з метою презентації матеріальних і духовних цінностей української культури, збереження і популяризації історико-культурної спадщини Сіверщини під час проведення уроків творчості та етнозаходів, у Національному заповіднику «Глухів» було відкрито етнографічну виставку «Подорож у світ культур», яка діє на постійній основі. Вона органічно вплетена в експозиційну площу, на якій відтворено екстер'єр та інтер'єр української хати – не просто оселі, а символу духовного і побутового життя українців [3].

Ескіз локації «Етнохата» (рис. 1) розробив художник-реставратор Національного заповідника «Глухів» Олександр Маслюк. Під його керівництвом та за безпосередньої участі фахівці закладу виконали всі ремонтні і оздоблювальні роботи.

Домінантою локації є муляж української печі XIX ст. (рис. 2). Вона стоїть у кутку стилізованої хати – велична і, здається, що ще тепла, хоча ніколи не бачила живого вогню. Дім вважався житлом лише з того моменту, коли у печі спалахував вогонь. Можливо тому до прийняття християнства піч завжди була своєрідним центром, головним місцем, до якого тяжіло все у хаті. З прийняттям християнства вогнище «віддало» частину своїх функцій покуття, де завжди вішали ікони і стояв стіл.

В Україні існував справжній культ печі. У ній варили їжу, пекли хліб, на ній спали, лікували простуди тощо. Піч була тим священним місцем, де жінка народжувала дитину. Водночас піч – обитель старших членів родини. Тут, біля вогню, часто громадилася родина і сусіди. Вели оповіді про минуле й сучасне, складали легенди і думи [3].

Біля нашої печі також завирувало справжнє життя, багате на різноманітні заходи (рис. 3). Інтер'єр «Етнохати» доповнився тимчасовою виставкою «Дерево і час: побутова культура». На ній було представлено господарське і хатнє начиння XIX – початку XX ст.: близько 30-ти найбільш уживаних у повсякденному побуті звичайної української сільської родини предметів, які зберігаються у музейному фонді Заповідника (рис. 4) [4].

Завдяки змістовній концепції нової виставки, яка органічно вписалась у створений інтер'єр, вдалося розробити і провести серію інтерактивних культурно-просвітницьких заходів під загальною назвою «З побутового життя українців XIX–XX ст.». Юнь із захопленням дізна-

Рис. 1. Фрагмент ескізу локації «Етнохата» (автор О. Маслюк)

лась про життя і побут українців, які жили більше ста років тому: у сільських родинях обов'язки традиційно поділялися на «чоловічі» та «жіночі». Цей уклад був усталеним у кожній місцевості, і батько, розподіляючи завдання, керувався саме ним. Вважалося, що такий порядок встановлений Богом, а тому його слід неухильно дотримуватися.

Зануритися в середовище оповіді дозволили слайди із зображеннями картин українських художників, які відтворювали на полотні повсякденне життя українських селян, фотографії початку XX ст., автентичні речі: качалка та рубель для прасування, прядка, хлібна лопата, ночви, праник, коромисло, рубанок, сани, діжа, ступа з товкачем, серп, ціп для молотьби [5].

Відкриття нової локації викликало жвавий інтерес у юних відвідувачів. Школярі охоче долучалися як до нових інтерактивів, так і до вже знайомих занять, що встигли стати улюбленими. Відтак Андріївські вечорниці або Калита – свято молодості, магії і сподівань – заграли новими барвами в інтер'єрі етнохати. З усього циклу осінніх свят цей день – найцікавіший.

У цей вечір сільська молодь збиралася в оселі поваж-

Рис. 2. Локація «Етнохата». Загальний вигляд

Рис. 3. Інтерактив під час культурно-просвітницького заходу «З побутового життя українців XIX – початку XX ст.»

Рис. 4. Знаряддя праці та хатнє начиння у експозиції виставки «Дерево і час: побутова культура»

ної самотньої жінки та веселилася. Дівчата співали, ворожили і разом із господинею готували пісню вечерю із принесених продуктів: вареники, узвар, книші, рибу, капусту, голубці тощо. Хлопці забавлялися іграми, танцями й обов'язково кусанням калити – великого коржа із білого борошна. Тісто мало бути солодким, з медом. Посередині коржа робився отвір, через який протягували червону стрічку і підвішували калиту високо, щоб парубок міг дістати її тільки тоді, як добре підстрибне [6].

Відтворювала обряд Калити в стінах Заповідника гостинна господиня Неля Пінчук – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Заповідника, яка розповідала дітям про свято Андрія, веселі забави, давні обряди та традиції. Присутні на заході хлопці жартували й потай спостерігали за дівчатами. Дівчата ворожили, сподіваючись дізнатися про свою долю: ставили чобітки та вимірювали відстань до порога... І всі по черзі обов'язково намагалися відкусити шматок підвішеної до рогача калити (рис. 5). На завершення було чаювання та чаювання чи то духмяним коржем-калітою, чи то ароматними варениками [7].

Гармонійно відбувалося святкування Дня хустки та Дня української жінки в інтер'єрі відтвореної україн-

ської хати, адже хатнє начиння, хустка – це невід'ємні символи наших праматерів (рис. 6).

Різдвяно-новорічний цикл зимових свят не обходився без затишної атмосфери новоствореної музейної зали. Майстер-класи з виготовлення різдвяного декору у техніці давнього народного ремесла – вибійки – викликали масу задоволення в учасників заходів, дарували сімейний затишок і тепло [5].

Слід зауважити, що майстер-класи з вибійки знайшли позитивний відгук серед відвідувачів нашого закладу. І не дивно, адже мистецтво вибійки – декорування одягу та побутових речей за допомогою спеціальних різьблених дощок, форм, дерев'яних кліше, на які наноситься фарба, – є одним із найстаріших видів національного мистецтва, яке передавалося з покоління до покоління. Сьогодні вибійка в Україні знову оживає, набуває популярності і розвивається як мистецька форма, у якій використовуються сучасні техніки та матеріали [8].

На майстер-класах «Великодня палітра», які проходили в етнографічному просторі музею, діти знайомилися з особливостями святкування Пасхи від найдавніших часів до наших днів, традиціями пасхального декору, а потім, під керівництвом співробітників Заповідника, ро-

Рис. 5. Андріївські вечорниці у Заповіднику. Калита

Рис. 6. День української хустки у локації «Етнохата»

Рис. 7. Козацькі розваги з Романом Дзекелевим

били власні різнокольорові мальованки, прикрасивши їх традиційними візерунками або у техніці вибійки. Кожна хвиля, лінія, хрестик, пелюстка чи листочок на паперових мальованках, що розфарбувала дітвора, – це тягла історія зроду-віку, яка розказана як колись, але по-своєму [9].

Окрім ознайомлення з технікою вибійки, в етнопросторі можна довідатися про традиційне мистецтво вишивки. Науково-допоміжний фонд Національного заповідника «Глухів» містить чималу кількість рушників, божників, жіночих сорочок, декоративних панно, скатертин кінця XIX – початку XX ст., які вишиті в техніках, притаманних Чернігово-Сіверщині. Більше про них можна дізнатися під час програми до Дня вишиванки, яка розпочинається інтерактивною екскурсією «Від полотна до вишиванки», продовжується розповіддю про тяглість українських традицій, національні особливості візерунків і завершується демонстрацією вишитих виробів з музейної колекції та майстер-класами із створення власної або родинної вишиванки-розмальовки [10].

Функціонування етнографічного простору у Національному заповіднику «Глухів» не обмежалося лише суто етнографічними заходами. Науковий співробітник Заповідника Роман Дзекелев, за сумісництвом керівник громадської організації «Козацький клуб “Гарда”», про-

вів для учнів глухівських шкіл серію козацьких розваг, що складалися з теоретичної та практичної частин. Теоретична частина проходила в етнохаті, де юні учасники заходів познайомилися з традиціями козацького лицарства, дізналися про символіку та звичаї козацького війська, значення лицарської честі і товариства, а також про життя та побут козаків: що пили, їли, як вдягалися, яку зброю носили (рис. 7). Практична частина складалася з майстер-класу зі стрільби з лука, фехтувальних тренувань, народних ігор для дітей молодшого шкільного віку, що проходили на території закладу.

Для активних відвідувачів молодшого шкільного віку локації «Етнохата» співробітниця Заповідника Надія Мірошниченко розробила й провела серію інтерактивних заходів «Як гралися колись». Разом із Надією Олександрівною діти поринають у світ дитячих розваг минулого: дізнаються, чим бавилися їхні однолітки сотні років тому, коли ще не знали про гаджети, пластикові фабричні іграшки та конструктори. Школярам демонструють зразки автентичних іграшок, дозволяють доторкнутися до них, побачити, як із дерева, глини, тканини, а подекуди й із органів тварин (зокрема, висушеного сечового міхура) створювалися прості, але захопливі забавки.

Творча частина заходу зазвичай завершується май-

стер-класом з виготовлення іграшки з природних матеріалів, який допомагає дітям відчувати нерозривний зв'язок між традиціями минулого і сучасним дитинством [11].

Для залучення більш широкої аудиторії до етнографічного простору, його оснастили сучасним мультимедійним обладнанням. Цю техніку доцільно використовувати для презентацій, демонстрацій фото- та відеоматеріалів. Цією можливістю скористалася головна зберігачка фондів Національного заповідника «Глухів» Ольга Ляшко для проведення практико-орієнтованих занять «Від розкопок до фондів» для вихованців гуртка музеєзнавства однієї з глухівських шкіл.

Поєднання стилізованого інтер'єру старовинної хати та сучасних технологій посприяло проведенню культурно-просвітницьких заходів до Шевченківських днів «Шевченко і Глухів: маршрути життя і творчості». Цю програму співробітниця науково-дослідного відділу Людмила Артемова і Анжела Печена організували для учнів старшої школи, а також для слухачів Університету третього віку «Активне довголіття» комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» Глухівської міської ради.

Відвідувачі простежили хронологію трьох подорожей Кобзаря до нашого міста у 1844, 1845 та 1859 роках. Центральне місце у розповіді посіла Миколаївська церква – унікальна пам'ятка сакральної архітектури, яку поет особисто відвідував та називав «історичною». Щоб поєднати епоху Кобзаря із сучасністю, фахівці Заповідника провели для присутніх коротку віртуальну 3D-екскурсію цим храмом [12].

Отже, створення етнографічного простору в Національному заповіднику «Глухів» стало важливим кроком у розвитку культурно-освітньої діяльності установи в умовах повномасштабної війни. Реалізація проекту «Етнохата» дозволила не лише ефективно використати музейний простір, а й створити багатофункціональне середовище для популяризації традиційної культури, історичної спадщини та національних цінностей.

Функціонування етнографічного простору в музейному середовищі демонструє значний потенціал для розширення аудиторії, урізноманітнення культурно-освітніх послуг та підвищення суспільної ролі музею як осередку збереження і трансляції культурної спадщини в сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА

1. Пінчук Н. Ю. Діяльність Національного заповідника «Глухів» у культурно-просвітницькій сфері під час російсько-української війни: нові виклики та шляхи їх подолання. *Сіверщина в історії України*. 2024. № 17. С. 228–233.
2. Пантелей О. М. Реорганізація етнографічного простору: сучасні підходи до оновлення повнопрофільної експозиції «Слобожани» у ХІМ імені М. Ф. Сумцова Музей в епоху метамодерну: сучасні виклики та нові горизонти. 2026. № 32. С. 64–72.
3. Артемова Л. В. Українська хата: піч. *Соборний майдан*. 2024. № 6. С. 1–2.
4. Артемова Л. В. Дерево, що говорить: історія через предмети. *Соборний майдан*. 2025. № 1. С. 1.
5. Пінчук Н. Ю. Традиції та інтерактив в одному просторі. *Соборний майдан*. 2025. № 2. С. 7–8.
6. Пінчук Н. Ю. Відновлюємо традиції – зберігаємо культурну спадщину. *Соборний майдан*. 2023. № 6. С. 2–3.
7. Калита: смак традицій. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> (дата звернення 05.05.2026.).

novini (дата звернення 05.05.2026.).

8. Пінчук Н. Ю. Мистецтво вибілки: від давнини до сучасності. *Соборний майдан*. 2024. № 1. С. 2

9. Традиції на дотик: майстер-класи до Великодня. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> (дата звернення 10.05.2026.).

10. День вишиванки у музеї. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> (дата звернення 23.05.2026.).

11. Як гралися колись? URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> (27.05.2026.).

12. Глухівськими шляхами Великого Кобзаря. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> (30.05.2026.).

Pinchuk N. Yu. The Ethnographic space at the Hlukhiv National Reserve: functioning and audience engagement

This article highlights the experience of creating and operating an ethnographic space at the Hlukhiv National Reserve amid the full-scale Russian-Ukrainian war. It analyzes the background behind the establishment of the "Ethno-Hata" museum site, the specifics of its conceptual content, and its role in preserving and promoting the traditional culture of the Sivershchyna region. The main areas of activity of the ethnographic space are examined, including the organization of interactive cultural and educational events, themed festivals, master classes, guided tours, and sessions incorporating elements of museum pedagogy. Particular attention is paid to the use of authentic museum artifacts, interactive methods of engaging the audience, and the combination of traditional forms of presenting cultural heritage with modern multimedia technologies. The significance of the ethnographic space as an effective tool for shaping national identity, preserving historical memory, and engaging audiences of all ages in the museum's cultural and educational activities has been identified.

Key words: ethnographic space, museum pedagogy, Hlukhiv National Reserve, cultural heritage, traditional culture, museum communication, interactive methods, ethnographic exhibition, national identity, cultural and educational activities, Sivershchyna.

REFERENCES

1. Pinchuk, N. Yu. (2024). Diialnist Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv» u kulturno-prosvitnytskii sferi pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny: novi vyklyky ta shliakhy yikh podolannia [The cultural and educational activities of the Hlukhiv National Reserve during the Russian-Ukrainian War: new challenges and ways to overcome them.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 17, pp. 228–233. [in Ukrainian].
2. Panteliei, O. M. (2026). Reorganizatsiia etnografichnoho prostoru: suchasni pidkhody do onovlennia povnoprofilnoi ekspozitsii «Slobozhany» u KhIM imeni M.F. Muzei v epokhu metamodernu: suchasni vyklyky ta novi horizonty, pp. 64–72. [in Ukrainian].
3. Artemova, L. V. (2024). Ukrainka khata: pich [A traditional Ukrainian house: the stove]. *Sobornyi maidan*, 6, pp. 1–2. [in Ukrainian].
4. Artemova, L. V. (2025). Derevo, shcho hovoryt: istoriia cherez predmety [Tree that talks: history through objects]. *Sobornyi maidan*, 1, p. 1. [in Ukrainian].
5. Pinchuk, N. Yu. (2025). Tradytzii ta interaktyv v odnomu prostori [Tradition and interactivity in one space]. *Sobornyi maidan*, 2, pp. 7–8. [in Ukrainian].
6. Pinchuk, N. Yu. (2023). Vidnovliuiemo tradytzii – zberihaiemo kulturnu spadshchynu [We restore traditions and preserve cultural heritage]. *Sobornyi maidan*, 6, pp. 2–3. [in Ukrainian].
7. Kalyta: smak tradytzii [Kalyta: a taste of tradition]. Retrieved from <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> [in Ukrainian].
8. Pinchuk, N. Yu. (2024). Mystetstvo vybiiky: vid davnyny do suchasnosti [The art of block printing: from ancient times to the present day]. *Sobornyi maidan*, 1, p. 2. [in Ukrainian].
9. Tradytzii na dotyk: maister-klassy do Velykodnia [Traditions you can touch: Easter workshops]. Retrieved from <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> [in Ukrainian].
10. Den vyshyvanky u muzei [Vyshyvanka Day at the museum]. Retrieved from <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> [in Ukrainian].
11. Yak hralysia kolys? [How did people used to play?]. Retrieved from <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> [in Ukrainian].
12. Hlukhivskymy shliakhamy Velykoho Kobzaria [In the footsteps of the Great Poet in Hlukhiv]. Retrieved from <https://nz-hlukhiv.com.ua/category/novini> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДИТИНЕЦЬ XI–XIII ст. У ВІРТУАЛЬНОМУ ВИМІРІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається можливість візуалізації Чернігівського Дитинця XI–XIII століть у форматі віртуально-інтерактивної екскурсії. Акцентовано увагу на значенні цифрових технологій у сучасній музейній практиці як інструменту репрезентації, збереження та популяризації історико-культурної спадщини в умовах воєнних загроз. Охарактеризовано археологічний потенціал Дитинця як центральної та найбільш укріпленої частини Чернігова, який не зазнав сучасної забудови та, як наслідок, зберіг свій унікальний історичний ландшафт. Проаналізовано основні наукові праці та статті, присвячені топографії та структурі Дитинця, а також зазначено джерельну базу, необхідну для створення достовірної цифрової реконструкції. Окремо стаття окреслює концепт проекту, який передбачає відтворення сакральних, житлових, ремісничих та господарських споруд, інтеграцію ІТ-агентів у вигляді персонажів доби Русі та демонстрацію оцифрованих археологічних артефактів. Визначено унікальність проекту в контексті української музейної практики та його потенціал для використання в освітньому середовищі.

Ключові слова: Чернігів, Дитинець, віртуальна екскурсія, археологія.

У наш час музейні установи мають виняткову можливість переосмислювати та представляти історико-культурну спадщину по-новому за допомогою сучасних технологій, зокрема за рахунок візуалізацій: 3D-моделей, доповненої реальності, макетів, панорам та інших мультимедійних елементів. Ці засоби допомагають відвідувачам легше сприймати та краще уявляти історичні процеси, які відбувались на певній місцевості.

Українські музеї дедалі активніше інтегрують вірту-

альні технології до своїх експозицій, зокрема створюючи 3D-тури своїми об'єктами. Нині подібні практики візуалізації є не лише актуальним інструментом репрезентації культурної спадщини, а й важливим засобом її збереження в умовах постійної військової загрози від Росії та високих ризиків фізичного знищення.

Чернігівщина як прикордонний регіон має виняткову потребу у посиленому захисті та збереженні історико-культурної спадщини. Це стосується історичних споруд, визначних археологічних знахідок та унікальних просторів, зокрема Чернігівського Дитинця – центральної та найбільш укріпленої частини міста періоду Русі. Ця локація упродовж століть виконувала ключові адміністративні, політичні й сакральні функції, будучи осередком формування сучасного міського простору.

Археологічне вивчення Дитинця розпочалося наприкінці XIX ст. (Т. Кибальчич та Д. Самоквасов). На початку XX ст. М. Макаренко провів дослідження фундаментів Спаса Чернігівського XI ст. Однак масштабні роботи розгортаються на Дитинці у другій половині XX ст.; вони пов'язані з Б. Рибаківим, якого у 1944 р. було відряджено як експерта Державної надзвичайної комісії. Після Другої світової війни розкопки на Дитинці проводили В. Богусевич, М. Холостенко, А. Карнабед, Г. Кузнецов [7, с. 50]. Надалі, з 1980-х років, археологічні дослідження на Дитинці проводили О. Шекун, В. Коваленко, О. Черненко, П. Гребень, І. Ігнатенко, В. Скороход, Т. Новик, Ю. Ситий. За цей час було віднайдено та вивчено фундаменти різних споруд, зокрема й двох храмів, які не дійшли до нашого часу: Храм-

Іл. 1. П'ять дворів Чернігівського Дитинця, базованих на археологічних дослідженнях.
 Схема Ю. Ситого, графічне нанесення дворів автора

Іл. 2. Іллінська церква XI ст., вигляд з південного сходу.
Реконструкція Ю. Асєєва та Г. Логвина

усипальниця XI ст., Благовіщенська церква XII ст., рештки кам'яних воріт, господарські споруди, ювелірні майстерні, майстерні з обробки шиферних плит та інші об'єкти.

До проблематики структури Чернігівського Дитинця зверталася низка дослідників. Зокрема, питання історичної топографії цієї частини міста розглянув В. Коваленко у статті «К исторической топографии Черниговского детинца» (1988). Важливе значення для вивчення Дитинця мають також дослідження А. Казакова та О. Черненко «Черниговский Детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов» (2007), а також окремий розділ, присвячений цій локації у праці А. Казакова і О. Моці «Давньорусский Чернігів» (2011). У каталозі О. Черненко «Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя України XI–XIII ст.» (2019) лівова частина описаних об'єктів локалізується саме в межах Чернігівського Дитинця. Окреме місце в дослідженні цієї тематики займає археолог Ю. Ситий, який систематизував матеріали археологічних досліджень останніх двох століть і нині готує окреме видання, присвячене топографії Чернігівського Дитинця у період Русі.

Унікальність Чернігівського Дитинця полягає в тому, що з моменту появи тут першого поселення (кінець VII – початок VIII ст.) [7, с. 52] він зберіг свій винятковий історико-культурний ландшафт, і на відміну від багатьох інших міст, які теж були засновані у період Середньовіччя, **Дитинець у Чернігові не зазнав сучасної забудови**. Окрім того, завдяки системним археологічним дослідженням, які тривають тут вже більше двохста років, ми маємо інформацію про його загальну інфраструктуру та монументальні споруди, які не дійшли до нашого часу.

Іл. 3. Розташування споруд у Дворі В. Мономаха Ю. Ситого, графічне нанесення споруд автора

Іл. 4. Загальний вигляд розкопу Храму-усипальні XI ст. з півдня. Фото В. Коваленка, 1986 р.

Якщо систематизувати ці дослідження, маємо таку картину: на Чернігівському Дитинці протягом XI–XIII ст. в різний час існувало чотири незалежні один від одного княжі та один єпископський двір. На їх прикладі ми можемо уявити, як відбувалось формування міського простору у період Середньовіччя, іншими словами – як зароджувалось будь-яке сучасне місто України.

З огляду на високий рівень збереженості Чернігівського Дитинця та наявність значного масиву наукових досліджень, що дають змогу реконструювати вигляд історичного міського центру, було ініційовано його візуалізацію у форматі віртуально-інтерактивної екскурсії. Концепція проєкту сформувалася серед науковців Національного заповідника «Чернігів стародавній» у співпраці з ГО «Імпакт Україна» в межах освітньо-практичної програми «ІМПАКТ: Інклюзивний розвиток бізнесу на основі інновацій та цифрової трансформації». Ініціатива реалізовувалася ГО «Імпакт Україна» за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні та за фінансування Уряду Японії в рамках проєкту «Трансформаційне відновлення

задля безпеки людей в Україні».

Реалізувати проєкт планується за грантової підтримки. На сьогоднішній день подана заявка на участь у грантовій програмі «Культурна спадщина» від Українського культурного фонду, зокрема на ЛОТ 2. «Кроссекторальні проєкти зі збереження культурної спадщини», метою якого є «підтримати кроссекторальні проєкти, які використовують цифрові технології у секторі культурної спадщини під час створення культурно-мистецького продукту, зокрема диджиталізацію фондів, створення віртуальних, 3D-моделювання, віртуальна, доповнена, змішана реальність».

Метою чернігівського проєкту є репрезентація широкій аудиторії – як в Україні, так і за її межами – прихованої від ока відвідувачів автентики Чернігівського Дитинця, а саме – міський простір XI–XIII ст. з відтвореними втраченими спорудами та з первинним виглядом збережених до сьогодні об'єктів.

Унікальність чернігівського проєкту полягає в тому, що в музейній і заповідній практиці України подібні віртуально-інтерактивні екскурсії наразі майже не представлені:

Іл. 5. Борисоглібський собор XII ст. з втраченими галереями, вигляд з північного заходу. Реконструкція М. Холостенка

переважають «статичні» формати візуалізації, зокрема відеопроєкти. Водночас окремі ініціативи демонструють значний рівень вражаючої та деталізованої реконструкції, до того ж – високий показник залучення аудиторії, наприклад, 3D-модель фортеці Тустань (Державний історико-культурний заповідник «Тустань») та 3D-реконструкція Давнього Плісненська (Історико-культурний заповідник «Давній Плісненськ»). Крім того, низка музеїв уже реалізувала віртуальні тури експозиціями, частину з яких представлено на платформах Google Arts & Culture, ЄМУЗЕЙ та інших [1; 2; 5; 10].

Ще одна особливість проєкту Чернігівського Дитинця полягає в тому, що в ньому репрезентовано не лише сакральні, а й світські, господарські та інші споруди, кожна з яких має власну специфіку. До структури екскурсії також буде інтегровано ШІ-агентів у вигляді князів, дружинників, ремісників та інших персонажів, характерних для доби Русі, які супроводжуватимуть користувача під час віртуальної прогулянки. Упродовж цієї «мандрівки» передбачена можливість ознайомлення з оцифрованими археологічними артефактами, виявленими в ході досліджень Дитинця.

Які локації буде включати в себе віртуальна екскурсія Чернігівським Дитинцем XI–XIII століть?

Екскурсія передбачає п'ять локацій для віртуального ознайомлення (іл. 1).

1) Двір Мстислава Хороброго XI ст. – найдавніший двір, де розташовувалась резиденція першого

Чернігівського князя.

2) Єпископський двір XI ст. – центр духовності регіону, домінанта якого – Спас Чернігівський XI ст. – перший мурований храм Лівобережного Подніпров'я.

3) Двір Володимира Мономаха XI ст. – резиденція князя на час його правління Чернігівським князівством, після – утворення тут чоловічого монастиря.

4) Двір Давидовичів XII ст. – «родинний» княжий двір, заснований князем Давидом Святославичем.

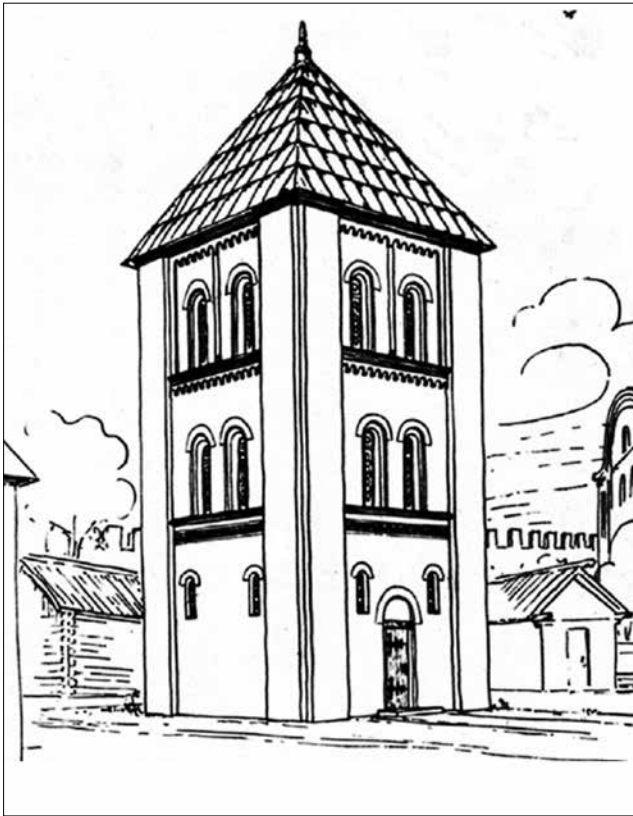
5) Двір Ольговичів XII ст. – княжий двір, який складався з двох частин: світської та церковної.

Розглянемо детальніше кожен двір.

І. Двір Мстислава Хороброго XI ст.

З 1024 року Чернігів стає столицею одного з найбільших князівств Русі. Перший відомий нам Чернігівський літописний князь – Мстислав Хоробрий, син Володимира Хрестителя, починає облаштовувати лівобережну столицю на взірць Києва. Але де жив сам князь? У дослідників є припущення, що резиденція Мстислава Хороброго розташовувалась на найвищій на найбільш укріпленій частині Дитинця – Верхньому замку (Цитадель). На сьогоднішній день ландшафт Верхнього Замку збережений і відвідувачі Валу неозброєним оком можуть побачити різницю у висоті цієї частини Дитинця від «основної».

Цей двір було огорожено та укріплено дерев'яними фортифікаціями, а в середині двору розміщувались такі об'єкти: невелика церква, призначена для потреб кня-

Іл. 6. Князівський терем, вигляд з південного заходу.
Реконструкція М. Холостенка

зя (за розмірами схожа на Іллінську церкву XI ст., іл. 2); будівля господарського призначення з підвалом-медушею та споруда, біля якої було віднайдено понад 30 дерев'яних відер з залишками меду у стільниках і згорілих бджіл [9, с. 135].

II. Єпископський двір XI ст.

Окрім утвердження Чернігова як столичного міста, саме Мстислав дав початок монументальному будівництву на території Лівобережного Подніпров'я, заклавши в 1030-х роках «церкву Святого Спаса». Завершив його будівництво Святослав Ярославич – другий Чернігівський князь, син Ярослава Мудрого. Спас Чернігівський стає доміантою другого двору Дитинця – Єпископського, який до монгольської навали був центром Чернігівської єпархії.

Єпископський двір був відокремлений від інших парканом, складеним з плінфи, і до нього можна було потрапити через відповідні ворота. Під час археологічних досліджень М. Макаренка 1923 року на цій території було віднайдено свинцеву заготовку під вислу печатку. Ця знахідка свідчить не тільки про активне церковне листування, але й про загальний високий рівень писемності Чернігова того часу. Є припущення, що (за аналогією до інших монастирів періоду Русі) саме на цій локації велось Чернігівське літописання [6, с. 20–22].

III. Двір Володимира Мономаха XI ст.

Володимир Мономах був Чернігівським князем про-

Іл. 7. Археологічні дослідження В. Богусевича та Чернігівської експедиції князівського терему, загальний вигляд з півночі, 1951 р.

тягом семи років. Він облаштував свою резиденцію у північно-східній частині Дитинця. На території двору було віднайдено низку об'єктів: майстерню під обробку шиферних плит, господарське приміщення з підвалом для зберігання вина, житлову споруду з піччю (іл. 3). До двору можна було потрапити через «Погорілі» ворота.

Однак центром двору, як і на описаних вище локаціях, був собор, а саме Храм-усипальня XI ст. (іл. 4). Унікальністю цього храму було те, що він мав два яруси: наземний (власне сам храм) та напівпідземний ярус-крипта. Останнє є нехарактерним для монументальної архітектури Русі і це – єдиний зафіксований виняток, який знаходиться саме на Чернігівському Дитинці [8, с. 43–44].

IV. Двір Давидовичів XII ст.

Поряд з Єпископським двором розташовувався Двір Давидовичів, головною спорудою якого був Борисоглібський собор XII ст. Його будівництво велось протягом 1120–1123 рр. і на сьогоднішній день це одна з небагатьох збережених до нашого часу князівських родинних усипальниць на території України (іл. 5). На цій локації було досліджено фундаменти мурованого князівського терему (іл. 6–7) [7, с. 60–62], житло майстра XII ст., який розписував собори, а також залишки монастирського колодязя.

Після відходу Володимира Мономаха з Чернігова двір був перетворений на чоловічий монастир, але припинив своє існування наприкінці XII ст.

Іл. 8. Археологічні дослідження Б. Рибаківа Благовіщенської церкви XII ст., 1956 р.

V. Двір Ольговичів XII ст.

Станом на сьогодні маємо інформацію про існування та структуру ще одного двору у східній частині Дитинця – двір Ольговичів. Це був один з найбільших дворів. Його можна умовно поділити на дві частини: світську та церковну.

На території двору розташовувались такі об'єкти: водяна брама; дві ювелірні майстерні; споруда, де відбувалось перемелювання зерна та борошна (так звана мукомольня); медуша; ймовірний княжий терем, який займав центральне місце у структурі цього двору. Окрасою церковної частини двору була Благовіщенська церква 1186 року – останній зведений перед монгольською навалою та один з найбільших за розмірами храмів Дитинця [7, с. 63–64] (іл. 8).

Тут було виявлено низку знахідок різного призначення: сировинні та ливарні форми для виготовлення перснів, матриць; форму для відливання порожніх кульок для колтів; численні уламки ручних жорен та горіле зерно. В одній з майстерень знайшли чашу князя Ігоря Святославича.

Усі описані вище локації дають розуміння як відбувалось заселення та формування міста.

Які кроки вже зроблено на підготовчому етапі реалізації проєкту?

I. Наукова складова. Реалізація цього проєкту та достовірна репрезентація історичного ландшафту потребують ґрунтовної (та наявної) **наукової бази** з огляду на те, що Чернігівський Дитинець упродовж майже двох століть залишається об'єктом систематичних археологічних досліджень. За цей час напрацьовано значний корпус реконструк-

цій укріплень і споруд, зроблено низку планів просторової структури Дитинця XI–XIII століть, а також здійснено опис і графічну фіксацію виявлених артефактів. Значна частина цих знахідок є унікальною та не має аналогів в Україні і світі; їхні цифрові копії також передбачено представити у віртуальній екскурсії. Ця комплексна наукова складова є основою для достовірної візуалізації історичного ландшафту Чернігівського Дитинця періоду Русі.

II. Формування команди. Команда проєкту включає в себе широке коло фахівців з різних сфер: науковці Національного заповідника «Чернігів стародавній» та наукові консультанти – археолог Юрій Ситий, IT-спеціалісти, фахівці з неймереж ГО «Імпакт Україна», фотографи, представники медіа, а також передбачена участь відповідних спеціалістів з Національного університету «Чернігівська політехніка».

III. Технологічні можливості. Окрім ґрунтовної наукової складової, другий важливий момент для реалізації – **достатність технологічних ресурсів**. Сучасні технології, неймережі та наявність професійних спеціалістів дають нам можливість «оживити» Дитинець XI–XIII століть, поглянувши на нього під новим, ще невідомим кутом. Як зазначалось вище, екскурсія включає в себе супровід III-агентів, які в доступній формі будуть розповідати коротку інформацію про локацію та артефакти.

IV. Можливості реалізації

Ми вказували вище, що на сьогоднішній момент подана грантова заявка на участь у відповідному Лоті від

Українського культурного фонду. Результати наразі невідомі, якщо отримаємо позитивну відповідь – відбудеться наступний етап – деталізація карти віртуального Дитинця та його практична реалізація.

У випадку негативної відповіді подаватимемо проєкт на інші грантові ініціативи, адже історичне обґрунтування необхідності візуалізації Чернігівського Дитинця, мета та шляхи реалізації уже прописані.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що Чернігівський Дитинець – унікальна локація історичного центру одного з найбільших міст Русі. На його території протягом XI ст. й до монгольської навали у 1239 р. існували окремі п'ять дворів, кожен з яких мав свою структуру та включав себе церковні, житлові, господарські, ремісничі споруди. За рахунок систематичних наукових досліджень, сьогодні ми маємо змогу уявити, як саме формувалась і виглядала центральна частина Чернігова у зазначений час. Цей науковий масив інформації про Дитинець планується «оживити» за рахунок можливостей нейромереж шляхом віртуально-інтерактивної екскурсії. Окрім реконструйованих локацій, у користувача буде можливість дізнатись історію двору або основну інформацію про пам'ятку через інтегрованого 3D-агента (князь, ремісник, священник або інший характерний персонаж для періоду Русі), а також оглянути оцифрований археологічний артефакт, віднайдений на Дитинці. Цей проєкт буде першим подібним в музейній справі України, адже до цього музеї реконструювали свої об'єкти здебільшого у форматі відео.

Проєкт візуалізації Чернігівського Дитинця орієнтований на широку аудиторію, оскільки має не лише популяризаційний, а й пізнавальний потенціал для мешканців Чернігова та всіх, хто цікавиться історією України й культурною спадщиною Русі. У перспективі його результати можуть бути інтегровані в освітній процес, зокрема, під час викладання історії Чернігова, України та середньовічної Русі, а також у межах спеціалізованих курсів, присвячених урбаністиці чи історичній топографії.

У підсумку, проєкт демонструє потенціал цифрової реконструкції як інструменту наукового пізнання та презентації історичного середовища, поєднуючи дослідницький підхід із сучасними формами візуалізації, що є важливим та актуальним не тільки в музейній справі Чернігова, але й України загалом.

ДЖЕРЕЛА

1. 3D-модель Давнього Пліснеска, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L2-kxPoW5FU> (дата звернення: 15.04.2026).
2. 3D-модель фортеці Тустань /3D-model of Tustan fortress, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hjHT5W5xtg> (дата звернення: 25.04.2026).
3. Казаков А., Черненко Е. Черниговский Детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов. *Чернігівські старожитності*. 2007. С. 119–125.
4. Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*, 26–28 сент. 1988 г.: тез. докл. / Черниг. гос. пед. ин-т им. Т. Г. Шевченко, Черниг. ист. музей. Чернигов, 1988. С. 21–25.
5. Віртуально відвідайте 10 музеїв України. <https://cutt.ly/qtlXOEXC>
6. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: Історіографічний міф чи історичне джерело? Відп. ред. В. О. Дятлов. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2018, 336 с.

7. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ : Стародавній світ. 2011. 316 с.

8. Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2019. 226 с.

9. Сытый Ю. Н. Исследования 1947 г. на Верхнем замке в Чернигове. *Русский сборник*. Брянск : РИО БГУ, 2021. Вып. 10. С. 123–135.

10. Українська цифрова платформа ЕМУЗЕЙ. URL: <https://emuseum.com.ua/>

11. Сытый Ю.Н. Материалы к реконструкции жилищ Черниговского детинца: (по итогам исследований В. П. Коваленко). *За покликом предків: зб. матеріалів П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті Володимира Петровича Коваленка*. Чернігів, 2019. С. 44–54.

Blokhina V. V. Chernihiv Dytynets of the 11 th – 13 th centuries in the virtual dimension: problems and prospects of visualization

The article examines the possibility of visualizing the Chernihiv Dytynets of the 11 th – 13 th centuries in the format of a virtual interactive tour. Particular attention is paid to the role of digital technologies in contemporary museum practice as a tool for the representation, preservation, and popularization of historical and cultural heritage under conditions of military threat. The archaeological potential of the Dytynets is characterized as the central and most fortified part of medieval Chernihiv, which avoided modern urban development and, as a result, preserved its unique historical landscape. The study analyzes the principal scholarly works and articles devoted to the topography and spatial structure of the Dytynets and outlines the source base necessary for creating a reliable digital reconstruction. The article also presents the concept of the project, which envisages the reconstruction of sacral, residential, craft, and economic buildings, the integration of AI-agents in the form of characters typical of the Rus' period, and the presentation of digitized archaeological artifacts. The uniqueness of the project within the context of Ukrainian museum practice and its potential application in the educational sphere are also emphasized.

Key words: Chernihiv, Dytynets, virtual tour, archeology.

REFERENCES

1. Retrieved from 3D-model Davnoho Plisneska. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=L2-kxPoW5FU> [in Ukrainian].
2. Retrieved from 3D-model fortetsi Tustan [3D-model of Tustan fortress]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=hjHT5W5xtg> [in Ukrainian].
3. Kazakov, A., Chernenko, Ye. (2007). Chernigovskiy Detinets IX–XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov [Chernigov Detinets of the IX–XIII centuries in the light of new archaeological materials]. *Chernihivski starozhytnosti [Chernihiv antiquities]*, pp. 119–125. [in Russian].
4. Kovalenko, V. P. (1988). K istoricheskoy topografii Chernigovskogo detintsa [To the historical topography of the Chernigov detinets]. *Istoriko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i yego okruga v IX–XIII vv.: tezisy dokladov [Historical and Archaeological Seminar «Chernigov and its District in the IX–XIII Centuries»: Abstracts of Reports]* (pp. 21–25). Chernigov State Pedagogical Institute. [in Russian].
5. Virtualno vidvidajte 10 muzeiv Ukrainy. Retrieved from: <https://cutt.ly/qtlXOEXC> [in Ukrainian].
6. Chuhaieva, I. K. (2018). Chernihivske litopysannia XI–XIII st.: Istoriohrafichnyi mif chy istorichne dzherelo? [Chernihiv chronicle writing of the XI–XIII centuries: Historical -geographical myth or historical source?]. (V. O. Diatlov, Ed.). Chernihov :PAT «PVK «Desna». [in Ukrainian].
7. O. Motsia., A. Kazakov. (2011). *Davnoruskyi Chernihiv [Old Rus' Chernihiv]*. Kyiv : «Starodavnii svit». [in Ukrainian].
8. Chernenko, O., Yaroshenko, O. (2019). *Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnogo Livoberezhzhia XI–XIII st. Katalog [Monuments of monumental architecture of the Northern Left Bank of the XI–XIII centuries. Catalog]*. Chernihiv :SCRIPTORIUM. [in Ukrainian]
9. Sytyy, Yu. N. (2021). *Issledovaniya 1947 g. na Verkhnem zamke v Chernigove [Research of 1947 at the Upper Castle in Chernigov]*. *Russkiy sbornik [Russian Collection]*, (10), pp. 123–135. [in Russian]
10. *Ukrainska tsyfrova platforma YE MUZEI*. Retrieved from : <https://emuseum.com.ua/> [in Ukrainian].
11. Sytyi, Yu. N. (2019). *Materialy k rekonstruktsii zhylisich Chernigovskogo detintsa : (po itogam issledovaniy V. P. Kovalenko) [Materials for the reconstruction of dwellings of the Chernigov Detinets : (based on the research of V. P. Kovalenko)]*. *Za poklykom predkiv : zbirnyk materialiv Piatykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh pamiati Volodymyra Petrovycha Kovalenka [By the call of ancestors : Collection of materials of the Fifth Samokvasov readings dedicated to the memory of Volodymyr Petrovych Kovalenko]*, (pp. 44–54). Chernihiv. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 26.05.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

УДК 726:008:069.4(477.52)

С. П. Жукова
О. І. МаслюкВІД ХРАМОВОЇ ІКОНИ
ДО МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТА

У статті на основі писемних джерел і свідчень старожилів встановлюються окремі факти з історії Покровської церкви у м. Глухові. Донедавна доля храму, як і його церковного начиння, була суцільною «terra incognita».

В ході останніх досліджень був простежений тернистий шлях храмової ікони «Покрова Пресвятої Богородиці» від часу закриття церкви і дотепер. Знаходячись у церковному складському приміщенні, святиня була приречена на знищення, допоки не потрапила до рук спеціалістів Національного заповідника «Глухів» з метою реставрації і внесення до музейного фонду, що гарантує її збереження.

Ключові слова: Усівка, Покровська церква, парафія, ікона «Покрова Пресвятої Богородиці», реставрація, музейний фонд, експонат.

До 1930-х років на розі сучасних вулиць Покровської і Берегової у м. Глухові на узвишші над річкою Берізою (правою притокою р. Есмань) стояла кам'яна Покровська церква, знищена у році релігійного невігластва і безбожницької віри. Історія її будівництва, як і парафіяльного життя, ніколи не була предметом комплексного дослідження, оскільки храм, знаходячись на певній відстані від центральної частини міста і займаючи окремішне положення на його теренах, відігравав другорядну роль у релігійному житті Глухова, незважаючи на чисельність своєї парафії.

Спорадичні згадки про Покровську церкву знаходимо

у роботах дослідників, які звертались до теми вивчення церковної топографії колишньої гетьманської столиці. Мова йде про праці В. Г. Пуцка [2], Ю. О. Коваленка [3], В. І. Белашова [4], В. Ю. Ткаченка [5] та ін. Нещодавно з'явилися публікації Д. В. Казімірова [6], Ю. А. Шишкіної [7], які через призму статистичних описів, сповідальних відомостей і історико-демографічних характеристик роблять спробу реконструкції парафіяльного життя Глухова XVIII – початку XX ст., у тому числі Покровської церкви.

У статті автори ставлять за мету зібрати розпорошені дані про історію будівництва Покровської церкви у м. Глухові, не претендуючи на їх вичерпність, акцентуючи увагу на долю її святині – храмової ікони «Покрова Пресвятої Богородиці».

Отже, Покровська церква у м. Глухові розташовувалася в передмісті Усівка – одному з історичних форштадтів. Точна дата її побудови невідома, але вона вже існувала на початку XVIII ст. Первісна будівля дерев'яного храму була повністю знищена у полум'ї серпневої пожежі 1727 р. Цей факт був зафіксований у відомих записках генерального підскарб'я Якова Марковича [1, с. 237]. І хоча в них зазначається Покровська церква на Білополівці, можна вважати цю прив'язку до місцевості умовною, оскільки між Білополівським і Усівським форштадтами ніколи не було чітко визначених меж. Ця наведена Я. Марковичем дата спростовує думку В. Пуцка про те, що будівництво дерев'яної Покровської церкви розпочалося лише в 1744 р. [2, с. 94].

Пізніше, у 1776–1783 роках, на місці дерев'яної церкви збудували новий одноїменний мурований храм стараннями прихожан та священника Якова Івановича [7, с. 210], а через більш ніж століття церкву розширили, оскільки не вистачало місця для прихожан. Для цього у 1899 р. був прибудований правий приділ (лівий вже існував) на честь святителя Феодосія Чернігівського коштом вірян і священника Олексія Рязанцева та пожертвуваннями таємного радника, почесного громадянина м. Глухова Ніколи Артемійовича Терещенка [7, с. 210].

Як видно з поки що єдиного, відомого дослідникам, фотовідбитку Покровської церкви (рис. 1) [3, с. 214], зведена наприкінці XVIII ст. мурована споруда була виконана в стилі класицизму та мала виражену симетричну структуру центричного (хрещато-квадратного) типу. Головною домінантою храму виступала масивна напівсферична баня на високому циліндричному світловому барабані з аркоподібними віконними отворами. Фасади церкви прикрашалися трикутними фронтонами з класичними карнизами, а її силует доповнювався

Рис. 1. Покровська церква у м. Глухові. Фото початку XX ст.

Рис. 2. Ікона «Покрова Пресвятої Богородиці» в критичному стані з пошкодженнями фарбового шару та дерев'яної основи

Рис. 3. Стан святині після стабілізаційних заходів

меншими напівсферичними банями з хрестами, що утворювали цілісну багатокупольну композицію.

Залишаючи поза увагою релігійне життя Покровського храму, акцентуємо, що у XVIII – на початку XX ст., відповідно до статистичних описів і сповідальних відомостей, його приход був одним з найбільших у Глухові [6; 7; 8]. На користь цього говорить той факт, що при церкві діяло міське приходське училище [8, арк. 31–42], а на початку XX ст. коштом вірян утримувалася парафіяльна школа.

Революційні суспільно-політичні трансформації, що відбувалися в країні після жовтневого перевороту, торкнулися всіх сфер життя, у тому числі і релігійної. Не минули вони і Покровську церкву. За спогадами Галини Петрівни Нікитенко, корінної жительки м. Глухова, після закриття храму у роки «войовничого атеїзму» він опинився на порозі повного знищення. Його двері були практично відчинені, і кожен міг безперешкодно зайти всередину. Неповдалі мешкав віруючий літній чоловік на ім'я Федір (прізвище встановити не вдалось). Відчуваючи, що подальші події стануть непоправними для церкви, він наважився врятувати хоча б частину її святинь. Одного

вечора він зайшов до занедбаного храму, таємно виніс три ікони і заховав у себе на горищі. Через деякий час Покровська церква була повністю зруйнована.

Доля врятованих ікон склалася по-різному. Одну з них Федір передав до церкви с. Тулиголово, доля другої, на жаль, лишається невідомою, а третя потрапила до Покровської церкви с. Некрасове. Проте роки й неналежні умови зберігання зробили свою сумну справу. Сирість, перепади температур і волога вплинули на стан деревини та левкасу. Ґрунт разом із фарбовим шаром почав тріскатись і осипатись. Настоятель храму шукав майстрів, аби врятувати ікону, а потім передав її до Миколаївської церкви у Глухові. Згодом святиня опинилась в місцевій Трьох-Анастасіївській церкві і, врешті-решт, вже в аварійному стані потрапила в поле зору спеціалістів Заповідника. Вона була настільки крихкою, що транспортувати її можна було виключно у горизонтальному положенні, адже кожен рух міг призвести до повної втрати живопису.

Отже, ікона «Покрова Пресвятої Богородиці», вірогідно, була храмовою у знищеній Покровській церкві м. Глухова. Вона має розміри 1335 x 748 мм. Щит товщи-

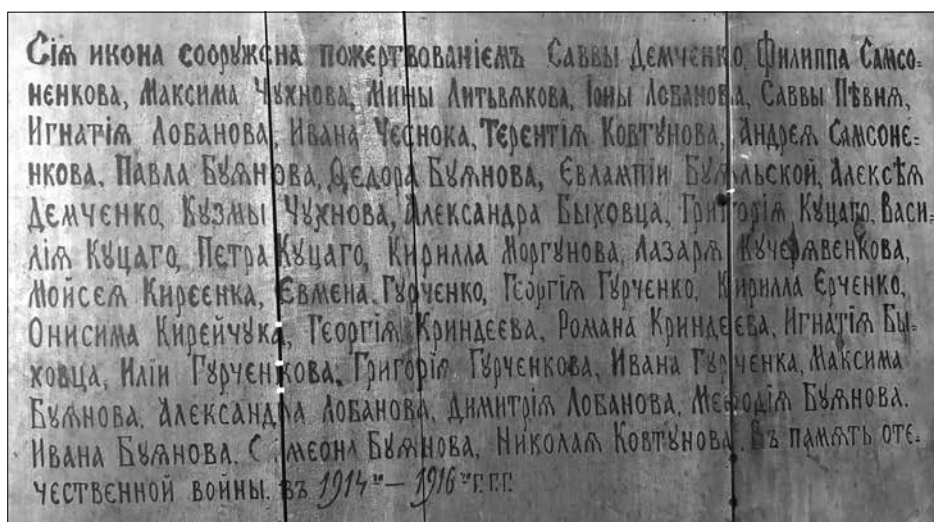

Рис. 4. Зворотня сторона ікони з іменами благодійників

ною 33 мм складається з чотирьох кленових дощок, з'єднаних сосновою шпонкою. Леквас, темпера, олійний живопис, золочення, тиснення. Відшукавши аналогії ікони, можна говорити про її іконографію. В центрі композиції вгорі – Богородиця у повний зріст у малиновому мафорії з омофором, навколо голови – німб, обабіч – ангели. У нижньому ярусі – декілька постатей (духовенство, святі, миряни) у молитві. Праворуч проглядається літній святий із довгою сивою бородою, який підносить руку догори і вказує на небесне (вірогідно, св. Андрій Юродивий), ліворуч – постать у святительському або дияконському вбранні (найімовірніше, Роман Сладкоспівець), по центру – жіноча постать у короні (ймовірно, імператриця Олена). Навколо центральної композиції проходить декоративне золотаве обрамлення зі стилізованим рослинним орнаментом та хрестами по верхніх кутах. Ікона виконана у техніці станкового православного іконопису в стилі академічного реалізму з елементами пізнього модерну. Центральна композиція написана олійними фарбами, поля – темперою в поєднанні з олійними фарбами.

За конструкцією дерев'яного щита основи ікони, стилем живопису, характером моделювання обличчя, академічною манерою виконання письма та стилізованим орнаментом ікону попередньо датували другою половиною XIX – початком XX ст.

Святина перебувала в аварійному, якщо не критичному стані (рис. 2). Спостерігалися численні вертикальні та горизонтальні тріщини по дощці, втрати леквасу та фарбового шару на 40 % площі поверхні, осипання живопису, локальні втрати декоративного шару золочення та орнаментованих полів. У нижній частині композиції втрачено значні фрагменти зображення постатей. Дрібні округлі отвори всієї поверхні мають ентомологічне походження. Живописний шар вкритий стійким нашаруванням пилу та бруду. Незважаючи на це, прочитання композиції і фрагментарна збереженість дали привід для її повного відтворення [9].

Відтак в реставраційній майстерні Заповідника розпочався складний і водночас відповідальний процес проведення комплексу стабілізаційних заходів по врятуванню ікони, прийнятої на тимчасове зберігання з метою подальшого включення до музейної колекції по завершенню робіт.

Першочерговий етап полягав у дезінфекції і дезінсекції шкідників, які руйнували деревину, за допомогою санітарного розчину та медичного шприца 0,5 мл. Ін'єкції вводились в льотні отвори, створені комахами. Далі було виконано зведення дощок основи ікони в місцях сколів і розтріскувань. Наступні роботи передбачали відновлення кутів дощок за допомогою клею «Клебірит» та дрібної дерев'яної тирси. Після просушки, відновлені кути були оброблені хірургічним скальпелем та абразивним папером різного розміру зерна. В місцях деструкції за допомогою розчинів проведено укріплення деревини. Сумішшю скипидару і воску замастиковано дрібні округлі отвори наслідків життєдіяльності комах-шкідників [10].

На другому етапі необхідно було з'єднати паволоку з дерев'яною основою і закріпити висипані фрагменти ґрунту з фарбовим шаром. Для цього замочили рибацький клей «Fish glue» (осетровий) в гранулах від виробника Vorma Wachs у воді у співвідношенні 1:3 з добавкою меду, розігріли на водяній бані і за допомогою пензля проклеїли паволоку, що відійшла від основи. Застосувавши шприц з клеєм і цигарковий папір, зробили профілактичні заклейки на рухомі місця. За допомогою второпластового шпателя середнього розміру та плівки, накладки поверх профілактичних заклеєнок з просоченим цигарковим папером, поверхня фарбового шару поступово вирівнювалась та вкладалась в одну площину. Використання електрошпателя при накладанні плівки на поверхню при $t 30^{\circ}$ дало змогу вирівняти проблемні місця, а підігріті маленькі мішечки з піском, покладені на робочу поверхню, покращили отриманий результат.

Через деякий час аналогічна робота була повторно поведена в необхідних місцях. Зняття профілактичних заклеєнок та видаленню залишків клею сприяла підігріта вода. Послугуючись ватними тампонами і мильним розчином, були видалені пил і забруднення з живописної поверхні [11].

Підведення під оригінальний живописний шар реставраційного ґрунту, до складу якого увійшли желатин, вапно та мед, проводилось кілька разів після просихання, доки рівень новоствореної поверхні не зрів-

нявся рівнем з оригінальної (рис. 3). Отриманий реставраційний ґрунт відшліфували абразивним папером різного розміру зерна [12].

Стабілізаційні кроки дали можливість трохи підняти ікону, щоб з'ясувати її стан на зворотній стороні. Виявилося, що третину площі займає напис зі списком парафіян-жертводавців, чийм коштом було створено святиню в пам'ять про події Першої світової війни. Подаємо його мовою оригіналу – церковнослов'янською (з дореформеною орфографією): «Сія икона сооружена пожертвованіємъ Саввы Демченко, Филиппа Самсоненкова, Максима Чухнова, Мины Литвьякова, Юны Лобанова, Саввы Пѣвня, Игнатія Лобанова, Ивана Чеснока, Терентія Ковтунова, Андрея Самсоненкова, Павла Буянова, Ѳедора Буянова, Евлампіи Буяльской, Алексѣя Демченко, Кузмы Чухнова, Александра Быховца, Григорія Куцаго, Василия Куцаго, Петра Куцаго, Кирилла Моргунова, Лазаря Кучерявенкова, Мойсея Киреевца, Евмена Гурченко, Георгія Гурченко, Кирилла Ерченко, Онисима Кирейчука, Георгія Криндеева, Романа Криндеева, Игнатія Быховца, Иліи Гурченкова, Григорія Гурченкова, Ивана Гурченка, Максима Буянова, Александра Лобанова, Димитрія Лобанова, Меѳодія Буянова, Ивана Буянова, Симеона Буянова, Николая Ковтунова. Въ память отечественной войны. въ 1914го–1916го гг.» (рис. 4).

Отже, цей напис дав можливість не тільки встановити точні роки написання ікони, а й спрямувати подальші кроки у дослідженні історії Покровської церкви шляхом встановлення генеалогічних зв'язків між носіями зазначених прізвищ.

Оскільки якісне відновлення живопису вимагає суворого дотримання строків і застосування специфічних технологій, на даному етапі ікона чекає на ревізію проведених робіт. Наступна програма реставрації полягатиме у повному відновленні втраченого живопису, що дасть можливість занести колишню святиню Покровської церкви до державної частини музейного фонду з подальшим використанням у науковій, експозиційній, просвітницькій роботі Національного заповідника «Глухів».

ДЖЕРЕЛА

1. Дневные записки малороссийского подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Издание Александра Марковича. М. : В типографии В. Готье, 1859. Ч. 2. 242 с.
2. Пуцко В. Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць: матеріали сьомої науково-практичної конференції 15–16 жовтня 2009 р. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2009. Вип. 2. С. 90–96.
3. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2024. 224 с.: іл.
4. Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): від перших поселень до сучасності. Суми : ТОВ ВПП «Фабрика друку», 2019. 420 с.
5. Ткаченко В. Ю. Православна Глухівщина. Історико-культурна спадщина Глухівського краю. К. : Дан, 2001. 220 с.
6. Казіміров Д. В. Соціальна структура та домогосподарства жителів Глухова у другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць: Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2025. Вип. 18. С. 123–131.
7. Шишкіна Ю. А. Парафіальне життя Глухова початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). *Сіверщина*

в історії України. Збірник наукових праць. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2014. Вип. 7. С. 208–213.

8. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 387. 55 арк.
9. Сланський Б. Техніка живопису та реставрації / упорядкував, передм., та спецредагування І. Дорофійенко; пер. укр. мовою В. М. Кузьменка. Київ : Мистецтво, 2009. 302 с.
10. Руйнування основи ікони (назва з екрану). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OkajjCU94M4> (дата звернення 15.03.2025 р.).
11. Руйнування фарбового шару і ґрунту ікони (назва з екрану). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SIpXzrkv0qg> (дата звернення 21.07.2025 р.).
12. Укріплення ікони «Преображення Господне» (назва з екрану). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=juij99piLrA> (дата звернення 02.04.2026 р.).

Zhukova, S. P., Masliuk O. I. From church icon to museum exhibit

Based on written sources and the testimonies of local elders, this article establishes certain facts regarding the history of the Church of the Intercession in Hlukhiv. Until recently, the fate of the church, as well as its liturgical objects, was a complete «terra incognita».

Recent research has traced the arduous journey of the church icon 'The Intercession of the Most Holy Mother of God' from the time the church was closed until the present day. Stored in a warehouse, the sacred object was doomed to destruction until it came into the hands of specialists from the 'Hlukhiv' National Reserve for the purpose of restoration and inclusion in the museum collection, thereby ensuring its preservation.

Key words: Usivka, Church of the Intercession, parish, icon of the «Intercession of the Most Holy Mother of God», restoration, museum collection, exhibit.

REFERENCES

1. Markovich, Ya. (1859). *Dnevnyye zapiski malorossiyskogo podskarbiya generalnogo Yakova Markovicha*: Vol. 2 [Daily notes of the Little Russian general treasurer Yakov Markovich: Vol. 2]. Moscow. Tipografiya V. Gotye. [in Russian].
2. Putsko, V. H. (2009). Tserkovna topografia Hlukhova XVII–XVIII st. [Church topography of Hlukhiv of the XVII–XVIII centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats* [Sivershchyna in the History of Ukraine: Collection of Scientific Papers], (2), pp. 90–96. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Yu. O. (2024). *Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta ranniomodernoho chasu* [Historical topography of Hlukhiv of the Middle Ages and early modern times]. Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].
4. Bielashov, V. I. (2019). *Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï Ukrainy (1708–1782 rr.): vid pershykh poselen do suchasnosti* [Hlukhiv – the capital of hetman Ukraine (1708–1782): From the first settlements to modernity]. Sumy: TOV VPP «Fabryka druku». [in Ukrainian].
5. Tkachenko, V. Yu. (2001). *Pravoslavna Hlukhivshchyna. Istoryko-kulturna spadshchyna Hlukhivskoho kraiu* [Orthodox Hlukhiv region. Historical and cultural heritage of the Hlukhiv region]. Kyiv: Dan. [in Ukrainian].
6. Kazimirov, D. V. (2025). *Sotsialna struktura ta domohospodarstva zhyteliv Hlukhova u druhii polovyni XVIII st. (Za materialamy spovidnykh rozpysiv)* [Social structure and households of the inhabitants of Hlukhiv in the second half of the XVIII century. (Based on the materials of confession records)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats* [Sivershchyna in the History of Ukraine: Collection of Scientific Papers], (18), pp. 123–131. [in Ukrainian].
7. Shyshkina, Yu. A. (2014). *Parafialne zhyttia Hlukhova pochatku XX st. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti)* [Parish life of Hlukhiv at the beginning of the XX century (based on the materials of the State Archive of Chernihiv Oblast)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats* [Sivershchyna in the History of Ukraine: Collection of Scientific Papers], (7), pp. 208–213. [in Ukrainian].
8. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti* [State Archive of Chernihiv Oblast], f. 679, op. 3, ark. 55.
9. Slansky, B. (2009). *Tekhnika zhyvopysu ta restavratsii* [The technique of painting and restoration]. (V. M. Kuzmenko, Trans.; I. Dorofienko, Comp. & Ed.). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
10. Retrieved from URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OkajjCU94M4> [in Ukrainian].
11. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=SIpXzrkv0qg> [in Ukrainian].
12. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=juij99piLrA> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.07.2026 р.
Рекомендована до друку 29.07.2026 р.

АВТОРИ

Артемова Людмила Вікторівна – завідувачка науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Бахтіна Світлана Анатоліївна – провідна наукова співробітниця відділу пам'яток історії Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Блохіна Владислава В'ячеславівна – молодша наукова співробітниця наукового відділу «Дитинець» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач відділу науково-методичної роботи Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Грушко Єлизавета Олександрівна – магістерка із маркетингу та реклами, незалежна дослідниця.

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального закладу «Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова».

Дзекелев Роман Євгенійович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Дубина Микола Сергійович – студент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Жукова Світлана Петрівна – заступниця генерального директора Національного заповідника «Глухів».

Загрива Наталія Анатоліївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу моніторингу нерухомих пам'яток і території Національного заповідника «Киево-Печерська лавра».

Іванченко Леся Антонівна – кандидатка історичних наук, краєзнавиця.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Кондратенко Наталія Григорівна – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри мовної підготовки та міжкультурних комунікацій Університету трансформації майбутнього, член-кореспондент Української академії наук.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Кужельна Олена Валеріївна – членкиня Національної спілки краєзнавців України, м. Шостка.

Лагута Антоніна Михайлівна – краєзнавиця, м. Новгород-Сіверський.

Ликова Оксана Григорівна – завідувачка науково-дослідного сектору музеєзнавчої керамології Науково-дослідного інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Ляшко Ольга Борисівна – головна зберігачка фондів Національного заповідника «Глухів».

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Маслюк Олександр Іванович – художник-реставратор Національного заповідника «Глухів».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук, науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Миколайко Тетяна Анатоліївна – завідувачка наукового відділу «Антонієві печери» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Мироненко Людмила Володимирівна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Сектору наукових фондів відділу Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Мірошніченко Надія Олександрівна – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».

Нижник Людмила Михайлівна – молодша наукова співробітниця Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Печена Анжела Володимирівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Пінчук Неля Юріївна – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного заповідника «Глухів».

Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Рой Світлана Вікторівна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського.

Семешин Едуард Володимирович – магістр історії, незалежний дослідник, м. Ромни.

Титова Олена Миколаївна – кандидатка історичних наук, заслужена працівниця культури України, членки-

ня Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка, членкиня Національної спілки краєзнавців України, Наукового товариства імені Шевченка.

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, настоятель Спасо-Преображенського собору м. Путивлі, благочинний церков Путивльського округу Конотопської єпархії УПЦ.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Юсова Олена Миколаївна – завідувачка сектору науково-освітньої роботи Комунального закладу Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник “Посуля”».

Яненко Анна Сергіївна – кандидатка історичних наук, заступниця начальника науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», дослідниця-нерезидентка Французького дослідницького центру гуманітарних і соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 19

Технічний редактор – *В. В. Ісаєв*
Комп'ютерне складання – *В. В. Ісаєв*
Коректура – *Л. В. Артемова, С. П. Жукова, Н. Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне,
лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 29.07.2026 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 30,7. Обл.-вид. арк. 39,2.
Наклад 100 прим. Зам. № 2415.

Видавець та виготовлювач
ПП. Лисенко М.М.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;
тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)